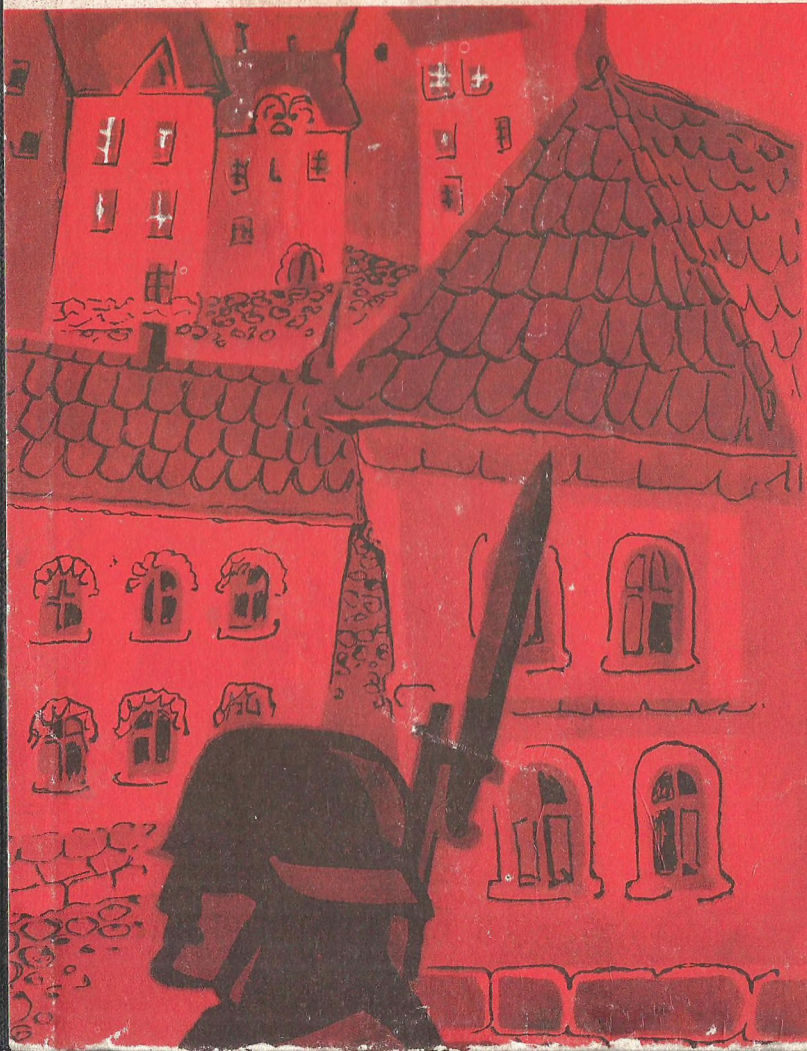

Вут
Мига

ТАРАС МИГАЛЬ

■
ВОГОНЬ

І ЧАД

ТАРАС МИГАЛЬ

**ВОГОНЬ
І ЧАД**

«КАМЕНЯР»
ЛЬВІВ — 1974

До книги ввійшли три відомі вже читачеві твори: «Шинок «Оселедець на ланцюзі», «Фабрика літаків «Дерев'яна підошва», «Ревю — «Бліц-кріг».

Трилогія присвячена боротьбі трудящих Львова проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Це цікавий роман з яскраво вираженими ознаками памфлету, сповнений ідкої сатири, великої ненависті до фашистів і їх поплічників — українських буржуазних націоналістів.

Письменник показує глибокі зміни в психології людей, змальовуючи широку галерею дійових осіб.

Книга має велике пізнавальне і виховне значення.

М $\frac{0733-030}{M214(04)-74}$ БЗ-4-4-74

ШИНОК „ОСЕЛЕДЕЦЬ НА ЛАНЦЮЗІ“

Розділ перший

Минав перший місяць німецько-фашистської окупації Львова...

Все найдикіше, найжорстокіше, найганебніше — бомбардування, погроми, полювання на людей — уже було позаду — відгуло, відгриміло, пройшло, — так принаймні міркували жителі невеличкого прямокутника будинків навколо площі Брестської унії, відомої в місті як Залізничний базар.

Зміна влади не викликала тут особливих переживань, мешканці цього району просто звикли до таких подій. Ці люди мали дві вітчизни в серці: одну на парадах і за святковим столом при добрій чарці, другу — на щодень — у вічних фінансових і сімейних клопотах. Коли держава не втручалася до їхніх приватних справ, давала можливість легко заробити на хліб насущний і все, що до цього хліба потрібне, то вона і ставала на час свого існування реальною і шанованою батьківщиною. Філософ міг заявити, що, видно, люди ці взагалі не мали вітчизни. Але в життєвому просторі базару не мешкав жоден філософ, коли не рахувати пенсіонерів-учителів Пальчинського і Мальчинського.

Ці поважані особи віддали, однак, свій талант і час на службу зовсім іншій галузі науки, і, мабуть, тому ніхто — ні за часів панування Австро-Угорщини, ні за двадцять років польської буржуазної республіки, ні навіть за короткий, але насичений знаменними подіями період радянської влади — не обзивав «брестців» безбачченками чи лжепатріотами. Вони працювали, коли не могли вижити без роботи, платили податки, голосували у дні виборів за тих кандидатів, прізвища яких були видрукувані на бюлетені, і користувалися всіма благами, що їх давали держава, і передусім базар.

На кожному розі площі знаходився, як і личить будь-якій торговій території, шинок. І хоч звалися ці забігайлівки по-різному — «Сніданки», «Закусочна»,

«Пиво-води», «Буфет»,— жодна комісія світу не знайшла б найменшої навіть різниці в меню, способі обслуговування. Подавалися ті самі сорти пива, й оселедці виглядали наче з однієї бочки, єдина фірма — «базар» — постачала і яйця, і курей, і солоні огірки для всіх чотирьох закладів громадського харчування.

Не було й постійних відвідувачів якогось одного шинку, крім пари пенсіонерів-учених. Професори Пальчинський і Мальчинський не ламали своїх принципів, переконань і звичок — у їх сфері це не дозволялося. Протягом тридцяти років заходили щосуботи і щонеділі після обіду до шинку Абця під десятим номером, тобто в будинку, де й самі жили. Інші, не такі високопоставлені особи, переходили від пивної до пивної: а найвищим шиком вважалося побути у всіх чотирьох і, повернувшись додому, не шукати собі гудзя з жінкою.

Таким лицарем на всю околицю був тільки один будівничий Сидір Нагірний, який теж мав квартиру в кам'яниці Абця під десятим. І хоч дружина інженера померла при народженні первістка років майже двадцять тому, цей факт нічого не міняв: увесь базар пам'ятає і донині їх світле, небуденне кохання. Сидір ще студентом вихопив із палаючого будинку дванадцятирічну дівчинку в одній сорочці. Її батьки, втративши все майно, пішли з торбами. Оксанку притулили старі Нагірні. Юнак виховав собі майбутню дружину, і, коли вони їхали фіакром до собору Юра брата шлюб, весь базар на годину спорожнів, перекупки бігли перед кіньми і встеляли дорогу квітами, Абцьо ж викотив на вулицю кілька бенькартів — барилець пива — підставляй квартиру, хто хоче! Бідолаха померла через рік, виблагавши у докторів взамін за своє — життя дитини. Сидір ходив коло Данусі, як найніжніша мати, інколи навіть цілий день не заглянувши до будь-якого шинку. З великої любові, що трапляється серед подруж цього клаптика міста раз на століття, виросла панночка, красу якої не міг описати навіть базарний поет Тит Люстерко, організатор лотереї — гри у п'ять кольорів, а йому ж скласти вірш-рекламу на будь-який товар — раз плюнути. Правда, Тит не осоромився перед людьми — він віщував, що з цього неземного кохання може народитися тільки артистка. Так і сталося. Данусю Нагірну відразу ж після закінчення десятирічки в 1940 році прийняли до театру імені Лесі Українки.

Факт, що будівничий не одружився вдруге і навіть не мав постійної коханки, надзвичайно підняв його авторитет в очах жителів площі. Він швидко став провідною фігурою району, арбітром у всіх справах. Те, що сказав Нагірний, не заперечувалося, його висновки і судження не підлягали будь-якій критиці. Коли б інженер раптом заявив, що три помножити на три не мусить бути дев'ять, то весь базар задоволено підтримав би свого кумира. Проте Сидір Нагірний, син Ілька і Марії, уродженої Чучман, не вигадував і не пропагував ніяких безглузких теорій, він твердо знав, що спорудження будинку не можна починати з комина чи з даху, і це з'єднало йому прихильників серед людей постійної праці — ремісників, залізничників, дрібних урядовців. Хтось назвав його Великим Реалістом, і, хоч не всі розуміли значення цього слова, прізвисько прийнялося краще родового.

У перші дні війни Реаліст, зробивши собі невеличке лігво в пивниці під колишнім шинком Абця, повчав людей не панікувати, не квапитися, не лізти поперед батька в пекло. Він не ганив радянську владу і не розхвалював німців, його балачки зводилися до думки, що ні він, ні жителі району у виникненні війни не винні, ні Гітлер, ні фон Браухіч не питали їх, отже, вони мають час, вони чекають, що скаже шахівниця.

Прихід німців не втішив і не засмутив Реаліста. Про себе, свою дальшу долю, працю він не турбувався, після кожної війни будь-якому будівничому роботи вистачить на цілий вік. Але його занепокоїли вісті з центру міста, що грізною луною долітали на базар,— про погроми, розстріли населення, грабунки і насильства. Він радив чесним і менш чесним громадянам району не відлучатися далеко від осілого місця, не грабувати магазинів, не опорожнювати вагонів на станціях, задовольнитися тим, що є під рукою,— своє, близьке, безпечне. «В перехідні дні, коли одна влада пішла,— роз'яснював архітектор герштам — ватажкам двох батярських зграй — кривому Дзюнкові та Япончику,— а друга ще добре не взяла за писок, нема чого виходити на далекий промисел, ліпше на цей час взяти собі до хати моторну жіночку або компанію в короткого фербля* скласти. Кулі очей не мають, а солдати розуму, можуть

---

* Гра в карти.

вбити не того, кого слід, а після смерті навіть моя рекламація нічого не допоможе».

Япончик не послухав Реаліста і зле кінчив — став першою жертвою. Шуцман повертів йому наскрізь голову, коли він «розвантажував» вагон від скриньок з продукцією Бачевського. Мабуть, і не скуштував оковитої.

Жертва ця зайвий раз усім довела, що Великий Реаліст радить правильно і в новій ситуації, тож більше нікуди не потикались.

З пивниці в свою квартиру перебрався будівничий шойно в половині липня, коли знайомий, рідний шум-гам великого базару знову приємно полоскотав його слух, а вдалині, з двох боків, з вулиці Городецької та Сапегі, задзеленькали-зателенькали один одному назустріч трамваї. Але заглянути до центру, в середмістя, ще й зараз не квапився, і тим, хто не мусить, не рекомендував.

Данка — мусила. Директор і головний режисер театру в одній особі, хоч і виглядом своїм нагадував високого, сухореброго староримського патриція, вважав застарілою недоречністю давнє латинське прислів'я про те, що під час війни мовчать музи. Йому дуже кортіло чимскоріше довести новим господарям міста, що українська театральна муза, незважаючи на евакуацію багатьох провідних акторів, живе, піднімається до справжнього національного розквіту, стає беззастережно на бік нової влади, нового порядку. Артистка Нагірна вдень бігала на репетиції, а ввечері виступала у спектаклях і на просьбу батька майже завжди ночувала разом з подругами в театрі.

Спочатку дочка була єдиною ланкою, що зв'язувала архітектора зі світом, його подіями, новинами, плітками. Потім Данку почало потроху заміняти радіо, а пізніше й «Львівські вісті» та «Газета львовська».

Нарешті настав день, коли Великий Реаліст вирішив, що він сам, без найменшого ризику, може вибратися до міста. Тим паче, що нагода для цього була незвичайна. Львів влаштовує свято подяки українського народу німецьким збройним силам за визволення. Буде театралізований історичний маскарад. Він побачить дочку у вбранні невольниці або стрілецького четаря, погмонить зі знайомими, піде з ними на пиво до «Центральної», «Віденської» або «Атласу», почує політичні новини, висловить і свої міркування про завдання нації в цей переломний час. Одірвавшись від атмосфери базару, він

відразу порине у світ інтелігентних людей, хоч, щоправда, його слово не матиме серед цього товариства отого авторитету і ваги, що на площі Унії. А пообідавши у Зелінського чи Дружб'яка, він уже сам поблукає по середмістю, помилується алеєю тополь на Академічній, сяде на лавочці на центральному бульварі і своїм кийком надряпає на гарячому асфальті знаменне визнання: «Я громадянин великої Німеччини». Нічого розумнішого поки що придумати не міг. А хотілося якось зафіксувати своє ставлення до нової дійсності.

«Франко помилявся,— міркував будівничий, насолоджуючись вранішнім сонечком,— ми, галичани, таки більше германофіли, ніж русофіли. З німецькою культурою нас зв'язали століття, і німці мусять нами дорожити, йти на поступки, якщо хочуть придушити Польщу й ослабити Росію. Мені більшовики не заважали, я мав добру працю, жив спокійно, але не я наказав Червоній Армії залишити Львів, значить, я й не несу моральної відповідальності за те, куди повезе мене і український народ колесо історії. Буду лояльний, як до кожної іншої влади».

Домовився ще напередодні з сусідом, студентом політехнічного інституту Юрком Недовозом, що зайде по нього о десятій ранку. Треба поспішати. Студент сподобався йому з першого погляду. Ще взимку поселився він у двірника Мокрія, а наче його в будинку і нема. Тихий, мовчазний, задумливий. Мокріїха шептала, що на одній картоплі та чайку живе. Коли журналіст Молдавський виїздив, він, Нагірний, попросив Семена Михайловича, щоб залишив квартиру Юркові; хлопець чесний, збереже Молдавського майно, поки той не повернеться з евакуації. Журналіст так і зробив. Цікаво — чого цей Молдавський забрався у їхній район? Такі, як він, могли одержати при радянській владі квартиру в люксовому будинку або й цілу віллу на вулиці Листопада.

Шахрай Люстерко бомбав напідпитку, ніби редактор пише повість на зразок Золі про черево Львова і поселився тут, щоб документальний матеріал вивчити, але правдоподібніше, що цей Молдавський гострив також вухо на наші справи і розмови. Проте слід чесно визнати: ніхто не чув, щоб будь-кого із «брестців» було затримано. А як мліція когось і приловила на базарі, то тут Семен Михайлович був ні при чому,— дурні і не-

вдахи завжди попадаються. Такий от Люстерко — той ані разу не переступив порога міліцейського відділка, а щодня розігрував свою лотерею, хоч всякі ігри на базарі найсуворіше заборонялися.

Юрко Недовіз чекає інженера на сходах. Перехилився через поручні, плює на долівку першого поверху і вираховує, скільки секунд летить його слина. Потім ділить вагу середньої людини на приблизну вагу слини і вичислює швидкість падіння чоловіка. Виходить астрономічна цифра; він не взяв до уваги опору повітря. Згадує, як робили це в нижчих класах гімназії. Плювали вгору, бігли по сходах униз і намагалися зловити свій плювок. Ніхто не встигав, лише Івасеві Каштанюку вдавалося. Іван всюди і завше відзначався, брав легко перші нагороди. Де він зараз, брат його вірний? Втік перед приходом совітів в тридцять дев'ятому і як у воду канув. Ніде й поспитатися, живий він чи пропав.

Нагірний бере Юрка під руку; він трохи вищий за нього і, коли говорить, нагинає голову; архітектор звик свердлити співбесідника своїм поглядом, який завжди виражав одне питання: «Правда, що так, бачите, що я маю рацію?»

Ішли навпростець через базар, їм кланялись, ближчі знайомі затримували Реаліста, майже в кожного була невідкладна справа, що її міг вирішити, владнати тільки Нагірний, і то відразу ж, на місці. На несповна триста метрів дороги затратили понад півгодини часу, але будівничого це не збентежило. Навпаки, його обличчя, вимізероване багатоденним перебуванням у затхлій пивниці, розгладилося, набрало рум'янцю і засяяло блискітками вдоволення, щастя. Довірливі погляди людей, їх увага і шана приємно лоскотали його самовпевненість та гордість. Хай міняються досхочу власті, він назавжди залишається добрим духом-опікуном району, в якому живе.

Вирвавшись з базарного натовпу на Задвірянську, супутники зітхнули вільніше, по цій вулиці завжди гуляли ранкові вітри, вони наносили з передміських ставків і піль запах чебрецю, волошок, парної землі. Милуючись погідним, теплим ранком, інженер та студент і не помітили, як вулиця Шептицьких винесла їх на багатолюдну площу Юра. Людський потік плив з двох протилежних боків. Одні виходили з собору після утрени, інші — поспішали на архіерейську обідню. Люди

збивалися, налягали одні одним на груди і плечі — виник справжній затор. Нагірний інтелігентно вилаявся під ніс і повів Юрка обхідною дорогою через вулицю Устияновича, Технічну, Матейка.

— Ви помітили, добродію,— заговорив Нагірний, ступивши на стежку Єзуїтського парку,— що люди базару рідко ходять до церкви? Це, за моїм найглибшим переконанням, не стільки наслідок частих конфліктів з багатьма божими заповідями, скільки відчуття несправедливості у стосунках між двома контрагентами — богом і людиною, несправедливості, яку накінула релігія. Обдурюють людину і в церкві, і на базарі. Але на торзі кожний, хто продає і хто купує, має губи і язик, ніс та очі, руки і мозок. В церкві покупці німі та сліпі, вони не сміють навіть помацати товар, бо їм зараз згадають невірного Хому. Люди, які звикли чесно обдурювати, цього не люблять, не переносять.

Сам Великий Реаліст ходив до церкви двічі на рік: в річницю шлюбу і першого листопада — на панахиду за упокій душ тих, хто загинув у листопадові дні вісімнадцятого року в боях за Львів. Сидір пішов боронити своє місто у перший день, просто з базару. Вирушив разом з кількома друзями поляками. Біля головної пошти розлучилися, ті пішли до загону «львівських орлят» генерала Токаржевського, а він — до Вітовського. Обороняв арсенал, здобував казарми на Бема, штурмував вокзал. Потім українські відділи закріпилися на Янівській — у будинках по один бік вулиці, польські — по другій. Вдень стріляли одні в одних, вечорами, бувало, ходили в гості. По той бік були польські соколи з Брестської. Один з них дослужився навіть до хорунжого. Це сердило славолюбного студента, що далі ходив у рядових, і Сидір в одну з хвилин затишся взяв рупор, забрався на найвищий поверх казарми, і на обидва фронти вже рипів-ричав бляшаний рупор:

Idzie wojsko, banda gra,
Pan chorąży w portki... tra-ta-ta, tra-ta-ta *.

Гонор хорунжого хоробрих «львівських орлят» не міг знести такого збиткування, клин з боку «русинської свині», і вмить рупор боляче зойкнув та затих. Куля,

* Іде військо, музика грає,
Пан хорунжий в штани... тра-та-та, тра-та-та.. (польськ.).

пробивши бляху навиліт, застрягла у стіні, а Сидір, п'яний від злості, з усієї сили жбурнув рупор, наче гранату, у бік ненависного будинку.

Охолонувши, Сидір склав рупором долоні і кликнув хорунжого:

— Фелюсь, підійди-но до вікна!

— Навіщо? — відгукнувся поляк.

— Хочу сказати, Фелюсь, що я маю тебе в тамтих штанах.

— Чому ж у тамтих? Не розумію!

— Бо я штани скидаю, коли в них накладу!

Обабіч фронту вибухнув дружний регіт. А через хвилину «орлята» пішли в наступ...

«Яка ти, молодосте, дурна й божевільна, — думає інженер Нагірний, легко спускаючись униз парком. — Можна було десять разів на день загубити ні за що голову. Стрибав у вогонь по дівчисько, наставляв нарозхристу груди під ворожі кулі. Скільки треба пережити, переважити, переосмислити в собі, щоб позбутися карколомних химер телячого віку і вміло, розумно, обережно вести човен свого життя до заслуженої спокійної пристані. Хай над світом панує Люципер — тому, хто не квапиться до нерозумної смерті, хто береже себе, і він — харцизяка підла — нічого поганого не вдіє».

Біля університету шлях перетинають есесівці. Заїжджають машини з червоними хрестами на стінках, санітари зносять в будинок Каменяра цілу вервечку носилок з пораненими німецькими солдатами. Реаліст спрямовує плече супутника вправо. Нащо наражатися на окрики роздратованих гітлерівців, які, напевне, за законом звичайної паралелі, втупивши в землю очі, бачать себе на місці тих, хто стогне, гарячкує, вмирає на носилках.

Краще піти Сикстуською, ще є час, парад починається о дванадцятій годині, а тільки-но на ратуші пробило на одну менше.

Бере знову під руку Юрка і переконливо розвиває перед ним свої поради:

— У всіх вузах, гуртожитках — військові шпиталі. Їх не очистять до кінця війни. А кінець... Самі знаєте, Росія — як багацька сорочка — довга-довга, та ще з такого полотна ткани, що натягнеться. Не скоро перед вами відкриються двері політехніки. Треба реалістично дивитися на справи, а не кліпати очима. Нічого і брин-

дзу бити, пора й про хліб насущний подумати. Запаси картоплі Молдавського незабаром закінчатся, та й давно вже пора переходити на молоду, свіжу.

Юрко знітився, весь спалахнув соромом. Блідість навколо вуст розширилась.

— Пане інженер, я...

Нагірний нахилився ще нижче до лиця Недовоза і, посміхнувшись приязно, по-батьківськи, глянув добрими, довірливими очима на сусіда:

— Не говоріть нічого, добродію, я розумію вас. Але послухайте спершу мене. Ось що я надумав для вас. Завтра рано ви йдете на вулицю Миколая, в трест ресторанів і їдалень. Я прочитав у «Вістях», що один із директорів там — інженер Клапоух. Це мій шкільний товариш. Ви подаєте йому записочку від мене, увечері я підготую, і він призначає вас директором чи орендарем Абцевого шинку. Трохи готівки на почин я вам дам. Розбагатієте, а в цьому я не сумніваюсь, бо ще ніхто у війну не погорів на торгівлі харчами,— віддасте. І не тільки віддасте гроші. Ще з власної ініціативи триматимете десь у кутку зали завше вільний «штамтіш»* і звідти літератка гіркої та кухоль пива усміхатимуться до мене, тільки переступлю поріг шинку.

Архітектор коротко, по-діловому пояснив становище. З чотирьох закладів харчування на базарі — два вже зайняті, «Сніданки» відкрив Осідач, він за радянських часів працював економістом у тресті ресторанів і знав, де шукати собі наживу. На друге приміщення подаз папери його власник за Польщі, пан Фогельський, через тиждень буде він фольксдойчем — герром Фогелем — і напевно, одержить концесію на шинок «Nur für Deutsche». Буфет, що напроти їхнього будинку, відкривати без капітального ремонту ніхто не дозволить, ця точка не береться до уваги. Залишається шинок Абця. Абцьо — порядна людина, але він єврей, і про повернення йому приміщення не може бути й мови, він сам чудово це розуміє. Треба діяти негайно, завтра, бо хтось може перехопити готове з-під рук.

— Першим вашим клієнтом буду я. Саме після-завтра минає двадцять років з дня мого одруження. Я щороку відзначав цю дату в Абця. Запрошую всіх жителів нашого будинку,— торік ви ще не мешкали

---

* Постійний столик (нім.)

в Мокріїв, тож не знаєте. Про пиво я подбаю сам, кілька бенькартів викочу на вулицю. Бенькарт,— інженер усміхнувся задоволено, помітивши, що Юрко вирячив очі,— це найменше барильце пива — двадцять п'ять літрів. Хай п'ють люди і згадують мое щастя золоте, ясночолу Оксанку. Так виглядало наше весілля, так кожний рік відзначаємо його. На могилу не ходжу. Мені здається, що її там нема і ніколи не було. Вона жива в мені, і двадцять дев'ятого липня завше приходить на свято свого шлюбу. Як колись я умру, то теж у цей день разом з нею летітиму щодуху сюди.

На Гетьманських валах збиралася, росла юрба зівак. Стояли групами, живо жестикулюючи, розмовляючи між собою. Поміж ногами крутилися обірванці, пропонуючи газети. Вони викрикували про перемоги німецької армії на Східному фронті, називали здобуті міста, подавали цифри захоплених у полон червоноармійців, але всі ці «новини», що повторювалися з номера у номер, не справляли належного враження, торгівля йшла ненайкраще. Тоді, озирнувшись, чи немає поблизу поліцаїв, хлопці з піднятими вгору стосами газет, мов крилаті птахи, налітали на нові хвилі перехожих, на скупчення на зупинках і горлали:

— Жахливе вбивство на вулиці Коперника...— та пошепки додавали: — ...мухи на стіні.

— Америка вступила у війну...— і ледь-ледь чутно:— ...з неграми.

Тепер газети просто вихоплювали у босих пройди-світів. Вони швидко збирали мідяки і з вітром летіли далі.

— Підемо під театр, там весь «чимес» свята,— відізвався по довгій мовчанці Нагірний.— Звідси бачу — там уже збирається «сметанка» українського Львова.

— Мое поважання пану інженерові! — до Нагірного пропихався, здалеку розмахуючи капелюхом, високий огрядний чоловігяга з сірим і нерухожим, як у мумії, обличчям, на якому живими були тільки очі — в глибоких орбітах, малі, цікаві, розумні.— Скільки літ, скільки зим...

— Точно скажу: одне літо, дві зими, пане редакторе.

— Ви невиправний фанатик точних формулювань і неспростовних фактів. Великий Реаліст, здається так вас величали у нашому маленькому королівстві на Брестській площі.

— І величають,— не без внутрішнього задоволення уточнив будівничий.

— А що думаєте тепер робити, добродію? Чи усвідомлюєте собі, що настав час здійснення найбільших ідеалів нації? Ви колись дуже мудро сказали, що архітектура — це руйнування, нищення простору. Український націоналізм також має що руйнувати, щоб надолужити втрачене. До речі, ви вже знаєте останні новини з Києва?

— З Києва?

— Так, з Києва, золотоверхої столиці України. Вісті з перших уст, правдиві. Тільки що зустрів мене Головка.

— Письменник Андрій Головка? — Юрко несамохіть висунувся вперед, схопив редактора, який на нього не звертав уваги, за рукав піджака.— Він тут, у Львові? — Юрко не був особливим шанувальником літератури, неохоче читав навіть обов'язкову лектуру, але схилився перед знаменитостями світу цього і в юності колекціонував портрети «славних людей», які немилосердно вирізав з газет та книг.

Редактор делікатно вивільнив руку, витягнув з бічної кишені піджака щіточку, дбайливо почистив рукав.

— Ні, не той. Андрій — більшовик. Я маю на увазі поета Олександра Гай-Головка, міністра пропаганди в уряді пана Ярослава Стецька.

— Ах, Гай,— тихо промимрив Юрко і відразу скартав себе нещадно в душі за свій вибрик, втрату панування над собою. «Так бозна-куди можна зайти»,— подумав.

Тим часом редактор жваво викладав одержані «секретні інформації». У Києві вибухло повстання. Створився національний уряд на чолі з Корнійчуком-драматургом. Серед міністрів — Тичина і Бажан. Генерал Кирпонос, українець, командуючий Київським військовим округом, перейшов зі своїми військами на бік уряду і повністю контролює ситуацію.

— Дуже цікаві, надзвичайної ваги новини. Це може бути початком великого перелому у війні та завершенням справи нашої державності,— поволі, добираючи відповідних фраз, що не зовсім відповідали його поглядам, висловлював своє захоплення інженер.

— Гро * українських делегатів уже на місці. Дозвольте, дорогий друже, відкланятися. А про все сказане поки

---

* Більшість.

що, розумієте... воно ще не для поспільства.— Редактор лупнув очима на Юрка, намагаючись пронизати його поглядом, наче голкою, і пішов, вимахуючи капелюхом.

«Звідки я знаю цю людину?» — подумав Юрко і в цю ж мить згадав: ага, він має газетну вирізку з його портретом у своєму альбомі «Славні люди світу».

— Чи це Юліан Карнович, колишній редактор «Нашого лемка»?

— Він. Невиправний ідеаліст. Працьовитий, але невдаха. Вічно голодував, а Тиктор на ньому гроші наживав. Видно і на еміграції не краще поводилося. У цьому костюмі я його зустрічав ще на львівському процесі Бандери. Це було в тридцять сьомому. Такий уже недотепа в житті, що або міністром стане, або під сліпу кулю голову підставить.

Вони затрималися на самому краю тротуару, напроти відгородженого перед театром місця, де збиралися вищі чини німецького офіцерства і українське панство.

— Чимало там і моїх знайомих,— мовив Нагірний таким тоном, що Юркові важко було зрозуміти, чи шкодував він, що його немає серед делегатів, чи, навпаки, кепкував з тих, хто виструнчився посеред площі.

— Бачу візитатора Долянського, він був головою комісії, коли я складав матуру,— озвався Юрко.

— А тепер голова міста. Попідскакували, ой як попідскакували люди вгору. Інженер Павликовський, редактор Навроцький, меценас Біляк, інженер Палій, директор Шепарович, доктор Паньківський, отець мітрат Лаба... Вчора ще були посполитими з'їдачами хліба, а нині, бач, з самим губернатором стоять поруч. Розмовляють з гітлерівськими генералами і навіть сміються.

На ратуші дванадцять разів бамкнув столітній дзигар, губернатор Ляш підняв догори руку і так завмер у німому захваті перед величезним прапором Третього рейху.

Прапор ніс молодий, кремезний парубійко, тримаючи древо у випростаній застиглій руці. За ним, на відстані п'яти кроків, дві дівулі, одягнені в барвисті вишивані суконки, у складених на грудях руках тримали невеличкі за розміром стяги: синьо-жовтий — державний і малиновий — запорозький. Селянин і селянка на гаптованих рушниках несли тацю з хлібом-сіллю, вони йшли нерішучим, нерівним кроком, мабуть, не мали певності, що

втримають на сплетених руках свою хитку ношу; кришталь із сіллю весь час витанцьовує гопака на пукатій пшеничній паляниці.

А потім на всю вулицю розлився червоний маків цвіт. Тримаючи високо над головами букети рідних польових чічок, браво крокували дівулі всіляких мастей та врод, мамині доньці з Словацької та Сапегі, попадянки з Юра, міщаночки з Клепарова і Богданівки. Ішли — ніби стелився, хвилювався степ — весь у цвіту, в красі сонячного полудня. Під тендітними вишиваними блузками вони несли молоко для прийдешнього покоління і посміхались крізь сум солодкого марева майбутніх таємниць. На вишиваних блузках, де ще недавно красувались значки МОДРу, ГПО, п'ятикутні зірочки, теліпалися тепер жовто-блакитні кокарди, а з-під них інколи визирав і п'ялив, колов очі дивовижної форми металевий злиток — тризубець.

Ішли дівчата, ніби хвилював степ, повз довгов'язих полководців армії окупантів, що вивели на парад свої стомлені кістки, покорчені лица, подагру і ненависть до цього народу, до цієї юні.

«Цікаво,— роздумував Юрко, — що цим дівчиськам ближче до серця — радянські значки чи нинішні? Чи, може, більшість зовсім байдужа, що саме носить на грудях? Щоб лише було до лица, гармоніювало з якоюсь деталлю чи кольором та ще й сіяло».

У театральних костюмах крокували артисти театру опери та балету, драматичного театру. Попереду на вороних конях вигойдувалися гетьмани-антиподи — Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Сунули лави заporожців у широко роздутих на вітрі шароварах. Ішов якось бочком, не зводячи пильного погляду з своїх товаришів, режисер всього цього видовища, тонкий і довгий, як жердка. Ховаючись за його плечима, плентався сіромаха — мужик Ярема, мружачи від сонця свої великі очі. Насуплені, понурі, мабуть, не звиклі виступати при денному світлі, чумаки тягнули довжелезного воза, облегшуючи душу словами пісні про чайку-небогу, що вивела чаєняток при битій дорозі.

«Україна — бита дорога для чужих народів», — коментував по-своєму Юрко, ховаючи думки глибоко під покривом непроникного спокою.

На чумацькому возі стояли, обнявшись, ніби сестри, героїні народних переказів і театральних п'єс — Марта

Борецька, Маруся Богуславка, Наталка Полтавка. В по-статі Богуславки Нагірний упізнав доньку. Він замахав руками, але повернути до себе увагу Богдани не зміг.

— Більше усмеха, венцей улыбки,— кричав якимсь польсько-російським жаргоном грубий есесівець-кінооператор, забравшись на кузов автомашини.— Єще раз, єще раз, павтаріте пожалуста.

Довгов'язий чиновник із почту губернатора, швидко підійшов до оператора, зашептав щось, зажестикюлював руками. Німець скорчив дивну гримасу, стукнув кулаком по лобі, лукаво вишкірив зуби:

— Перепрошую! — гукнув невідомо кому німецькою мовою.— Розумію, але по-українському не вмію, пере-прошую!

В кінці проспекту, якраз напроти голови колони, поліцай зупинив трамвайний вагон. З нього висипали пасажери і розтанули у юрбі.

Не всі. Один стояв розгублений, неспокійно оглядаючи збіговисько. До нього кинувся той же поліцай.

— Юд, юд! — зарепетував.

Вутлий, середнього зросту чоловік у ясному одязі та зеленому капелюсі задріботів, запетляв між людьми. За ним гналися поліцаї, їх випередив ставний, кремезний майор СД. Утікач пробрався у натовп, зняв капелюха, припишк, заховавшись за плечима Нагірного. Архітектор все ще намагався звернути на себе увагу доньки. Але даремно. Тоді Сидір почав пропихатися вперед, вису-нувся із крайньої шеренги глядачів, і, нарешті, Данка побачила батька, помахала йому рукою, послала поглядом світлий промінь своєї любові. Батько підняв руку, щоб скинути капелюха і вклонитися донечці та її подругам. Раптом пролунав постріл, і Сидір відчув страш-ний біль у вусі, ніби хтось видер його з мозком. Упав, креслячи рукою рух кола — символ вічного життя.

І тоді, в цю мить величезної напруги людських сер-дець, коли одна людина — трудівник — падала ниць на свою землю, а інша — зайда — приймала з рук запро-данців дари окупованої і скривавленої нею української землі, у цю мить найвищого апофеозу параду усе повітря, кожне листячко на каштанах і кожну душу роздер, розпанахав несамовитий дівочий крик:

— Та-а-ту-у!

Із чумацького воза вискочила Маруся Богуславка, руками-крилами пробилась крізь юрбу, крізь шеренгу

поліцаїв, що раптом виросла між нею і мертвим батьком, впала на застигле тіло. Здригнувся, поповз по плечах букет різноколірних стрічок. В останню секунду перед втратою свідомості зробила те, що мусила вчинити, без чого все даліше її життя втратило б будь-яку вартість і мету — підвела голову і спрямувала на вбивцю розширені, гострі, здатні до сприйняття найменшої деталі чорні зіниці очей — два чутливі, живі фотоапарати пам'яті. Майор винувато вишкірив зуби, заховав револьвер у кобуру, віддав дівчині честь і пішов пружною, елегантною ходою. Поліцай, грубо відштовхнув зомлілу артистку, накрив тіло Нагірного темною пелериною. А охриплий кінооператор усе різкіше кричав:

— Більше усміху! Більше радості на обличчях! Більше триумфу!

Потягнули чумаки воза по львівському бруку, не розверзлася земля від гніву й сорому, і сонце не померкло в небі. Покотилася гарба без Богуславки, без України.

Стихло навколо, зімкнулись ряди. Нічого особливого нібито й не трапилось.

Але раптом заврушилися, захвилювалися ряди по той бік проспекту — громадка німецьких цивільних вельмож поспіхом ховалася за грубі колони театру. Загін есесівців, зі зброєю напоготові, щільним чотирикутником замкнув усі виходи з площі. У цей чотирикутник потрапили також члени делегації українських націоналістів. Вони боязко перезирились між собою, і здавалось, що тільки завдяки твердим, туго накрохмаленим комірцям їх голови трималися тулуба.

Чи дійшла сюди, перескочила через вулицю новина про жахливе вбивство невинної людини? Може, шукаючи вбивцю, гестапо загородило вихід? Нічого подібного. Секретна служба донесла в останню хвилину, що на площі перебуває озброєна група комуністів.

А помічник кінооператора, заступивши стомленого шефа, кричав і кричав, підганяючи колони людей, підкликаючи до себе окремих учасників походу.

Юрко не відразу зрозумів, що трапилось. Він увесь час дивився широко відкритими очима, бачив усе, що діялося, але нічого не усвідомлював. Вся його нервова система неначе залякла.

Насамперед запрацювали м'язи ніг — він відсунувся від людини, яка зайняла місце архітектора Нагірного.

Потім пальцями пошукав пульс на руді, відчув, що кров знову понесла життєвими каналами чудодійний кисень. Боляче озвалися кожний нерв, кожна клітина мозку в голові. Все стало зрозуміле, ясне.

Пробудившись до свідомості, Юрко хотів чимскоріше тікати з цього страшного місця.

Поліцаї підняли тіло вбитого, кинули у вантажну автомашину, і незабаром від усїєї трагедії залишилися зримими лише довгасті червоно-чорні плями крові, яку тверда земля не хотіла приймати в своє лоно.

Парад-видовище наближався до кінця. Його замикали три сотні поліцаїв, що ударами кованих чобіт ранили вулицю, збивали клекіт і пил. Проходила центральним проспектом міста згряя карателів і головорізів. Вони, на глум людям і історії, видихали з своїх грудей безславну пісню:

Не сміє бути в нас страху,
Ні жодної тривоги!

Чому? — питалися люди і дерева, які щойно були свідками жахливого злочину.

Бо ми є лицарі грізні!

Які? — допитувалося сонце з неба, що раптом спухло від гніву і сорому за цих «лицарів».

Залізної остроги! Залізної остроги!

Попадянки з Юра, міщаночки з Богданівки, панянки з вулиці Коперника кидали поліцаям-вбивцям квіти, масу квітів, а ті толочили, топтали цвяхами чужинецьких чобіт квіти рідних полів і горлали:

І до жіночих ніжних сердець
Ми знаєм всі дороги!

Та де! — глузували каштани і повії, що вже виходили на свій недільний полудневий spacer.

Бо ми є лицарі грізні!

Та де! — кепкувала хмарка, що єдина виплила на голубий простір неба.

Залізної остроги! Залізної остроги!

Пройшли і зникли за величавим будинком театру.

Вдоволений оператор змучено розправляв закочені рукави армійського кітеля. Губернатор Ляш поклав руку на плече бургомистра Львова візитатора Долянського...

Львівський полудень залишився назавжди на кіноплівці фашистського оператора. Чому для пам'яті поколінь, для суду історії не відбила плівка почуттів і думок тих, хто пройшов перед камерою? Того, що леліяли в серці прийдешні полонянки Третього рейху, майбутні жертви задимленого Освенціма, безжалісного Дахау, тернового Янівського табору? Чи знали поліцаї-авантюристи, що їх завтра навчать катівського ремесла, що вони з легким серцем палитимуть через тиждень халупи своїх батьків, вбиватимуть старих і німечних? Чи чули вони протяжне виття майбутніх своїх вовчих ночей, чи заливали тіло краплі холодного поту страху, який переслідуватиме їх усе життя?

Не записала цього фільмова стрічка.

Записав суд пам'яті, голос серця.

Той, хто побував під кривавою фашистською окупацією, зрозумів, яка безмежно дорога чесній людині свобода Батьківщини.

А той, хто зрадив Вітчизні і продався ворогові в дні найболючішої смуги народної, мусить знати, що нижче впасти не можна, і народ не простить цього ніколи.

Юрко Недовіз довго чекав біля театру, сподіваючись побачити Богдану. Нарешті хтось з артистів запевнив його, що дівчину забрав родич до себе на Клепарів. Юрко стомленим кроком поплентався знайомими львівськими вулицями.

Липнева спека гнітила, мучила місто і людей. Липняли пофарбовані дахи будинків, ниділи тендітні деревця в парках і скверах, химерною мозаїкою тріщин покривався асфальт площ.

Люди падали ниць від втоми, голоду, нервових потрясінь і ворожих куль.

Минав тільки перший місяць німецько-фашистської окупації Львова.

О десятій годині ранку Юрко Недовіз, мобілізувавши весь внутрішній заряд хоробрості, самовпевненості та нахабства, з грюкотом відчинив двері приймальні тресту. Вона була вже вщерть забита людьми. Дехто заходив до кабінету директора без стуку, не звертаючи найменшої уваги на чергу під дверима, кілька чоловік оточили стіл секретарки, ластилися до неї очима, усміхами — просили повідомити «пана інженера» про їх прибуття. З десяток відвідувачів походжали по величезній залі, наче по Академічному проспекту, збивались до гурту, владнуючи справи. Якийсь дідуган з довгою бородою і «царськими» бакенбардами на диво чітким кроком прогулювався вздовж стіни, він весь час розмовляв з собою і, мабуть, про щось веселе, дотепне, бо раз у раз вдоволено посміхався і вимахував рукою в повітрі.

У приймальні переважали чоловіки, лише біля столика літньої друкарки сиділи на табуретках дві молодіці. Вони навперебій шептали щось друкарці, спростовували одна одну, а друкарка похитувала головою, буцімто розуміє, згоджується, поділяє думку кожної, і водночас пильно друкувала сторінку за сторінкою якогось довжелезного наказу чи інструкції.

Все в приймальні відбувалося так, як повинно бути в такій установі — при будь-якій буржуазній владі, при будь-якому начальникові.

«Найважливіше не спіткнутися на першому кроці», — в десятий раз Юрко вбивав собі в мозок цю істину. Увійшовши до приймальні та побачивши безконечну чергу перед дверима директора, обложений столик секретарки, друкарку в полоні дів, він розв'язно комусь помахав рукою та впевненою ходою попрямував до єдиних дверей, яких ніхто не облягав. Чорна, дорога шкіра оббивки привернула відразу погляд студента, і навіть логічна думка про те, що в кабінеті за тими дверима ніхто не приймає (в противному разі чекали б відвідувачі), не зупинила його.

Як тільки він взявся за ручку, перед ним виросла елегантна, струнка постать секретарки.

— Вам пан генеральний директор призначив візит? — запитала співучим голосом, але досить приязно.

— Так, на десяту ноль-ноль...

— Будь ласка!

Двері безшумно відчинилися. Юрко побачив у глибині величезної кімнати, за масивним столом людину-силует, а вірніше — жмут волосся і чорний хрест рамен, схилений над паперами.

Стукнув каблуками і промимрив під носом нерозбірливе привітання.

Волосся шугнуло вгору, відслоняючи суворі, але не позбавлені внутрішньої краси риси обличчя, високе чоло, набряклі, стомлені очі.

«Слово честі, я десь бачив цього добродія! Але де, де?» — пам'ять Юрка запрацювала, як машина, її молекули-турбіни закрутили картини часу, зустрічей у зворотному напрямі з блискавичною швидкістю. Все ж не встиг. Роботу пам'яті перервав терпкий, владний голос: — Вас, юначе, хто рекомендував до мене?

Юрко отетерів, краплі поту зволожили долоні. Це траплялося не часто навіть у найскрутніших ситуаціях. Хто його рекомендував? Архітектор Нагірний, якого вчора, ніби скаженого собаку, вбив фашист. Хто для генерального — скромний будівничий, відвідувач третьорядних базарних шинків?

Щоб виграти час, Юрко ступив кілька кроків вперед, і його погляд впав на портрети, що висіли на стіні за плечима незнайомого, грізного, великого достойника. Дві бороди — довга, патріархальна, і друга — чорним клином — були знайомі Юркові з портретів у газетах, календарях. Понад тузін цих борід мав у своїй колекції «славних людей». Випалив, не моргнувши бровою:

— Їх еміненція митрополит Андрій граф Шептицький та їх ексцеленція президент Кость Левицький, пане после!

Пам'ять у Юрка була бездоганна. Досить, наприклад, нагадати йому першу строфу давно забутого грецького чи латинського вірша, і він вже безпомилково міг декламувати до кінця. А прізвище «Левицький» умить зродило в його мозку нову асоціацію — «Баран». Так, нема найменшого сумніву — перед ним за столом сидить колишній довголітній директор «М'ясозбуту» доктор Зіновій Баран. Мав і його фотографію — вирізку з газети — Юрко у своєму багатющому альбомі.

— Прошу, сідайте, молодий друже! — адвокат підвівся, ввічливо вказав гостеві фотель. — І розповідайте, чого бажають від мене ваші великі покровителі і мої

сердечні старші друзі-наставники, а *propos* *, у вас є рекомендаційні листи або візитні картки?

Недовіз ще довго пізніше дивувався, як це не заперло йому дух, не розірвалось серце, де знайшлося в нього раптом стільки нахабства. Але фактом є, що він усмінувся своєю наймилішою, невинною посмішкою і промовив щирим, солодким і трохи вибачливим тоном:

— Коли князь церкви назвав мені ваше шановне ім'я, у мене, пане доктор, не вистачило сміливості просити записку. Скільки духовного і фізичного зусилля коштує їх еміненції найменший рух. І так я дуже здивувався, що митрополит ласкаво пригадали собі мене і прийняли. А їх ексцеленція президент,— додав конфіденційним тоном,— були настільки, пане после...

Баран весело зареготав і порухом долоні спинив співрозмовника.

— Не дивуйтеся, дорогий друже! І великі люди мають свої слабості. Часом в цих слабостях — їх велич. Цей каламбур тільки для домашнього вжитку. А ви, молодий адепте на комерсантській ниві, дуже добре зробили, що послушали своїх доброзичливих, достойних покровителів. З ваших очей бачу, чого прийшли. Яка бранжа вас цікавить? Викладайте свої побажання, дезидерати...

Юрко коротко розповів, хто він і чого хоче.

— Гаразд. Я радо допоможу вам,— без вагання промовив Баран.— Дозвольте мені тільки задати вам одне питання...

— Я слухаю вас, пане меценасе,— Юрко встав, випрямився і знову стукнув каблуками.

— Скажіть мені, юний Меркурію, що таке позитивізм і як ви уявляєте собі його застосування у нашу жорстоку, мов вовчиця, епоху?

На згадку про позитивізм перед очима Недовоза виринув симпатичний силует вчителя польської літератури в Коломийській гімназії, якого всі учні прозивали «Ясю-корови-пасти». Прізвисько це мало своє виправдання. Добродушний «бельфер», що майже завжди був напідпитку, не ставив учням двійок, а тільки виганяв з класу, щоразу повторюючи улюблену фразу: «Ясю, іди корови пасти, нема що такому бовванові робити в гімназії». Улітку, коли природа кликала на повітря, ріку, простори,

---

* До речі (франц.).

учні часто навмисне погано відповідали — аби тільки вирватись на волю.

Поки Юрко бачив в уяві постать Ясю-корови-пасти, доти говорив розумно, блискуче, переконливо. Він назвав позитивізм рушійною силою розвитку польського громадсько-політичного, економічного і культурного життя, зокрема, літератури. Але коли торкнувся другої частини питання, образ учителя раптом зник з-перед очей, і Недовіз заїкався, плував і повторявся, мимрячи тільки про потребу наслідування поляків, вивчення їх досвіду.

Такі заяви, мабуть, мало задовольняли суворого екзаменатора, він швидко і безцеремонно обірвав «молодого друга» на слові і, милуючись звучним тембром свого голосу та поринувши у стихію улюбленої теми, патетично наголосив:

— Наша велика і могутня нація ніколи і ні в чому не буде наслідувати своїх сусідів-ворогів. Поляки будували свій позитивізм разом з євреями, ми спорудимо свій храм без них, власними силами. Я вже навіть запропонував нову назву для цього важливого економічного руху — назву, відповідну до умов нашої доби, жорстокої, як вовчиця. По-жи-до-візм, — меценас вимовив це слово двічі, по складах, — чуєте, як дзвінко і влучно звучить!

Генеральний директор зайшовся реготом, самовдоволенням, лунким. Юрко теж спробував засміятися, але усмішка його була досить-таки млява.

Адвокат помітив це й уважніше, гостріше зміряв, пропік очима відвідувача.

— Ви українець, сподіваюсь? — спитав грубо, не відводячи погляду від Юркових ледь скошених очей і злегка горбоносого, видовженого обличчя.

— Звичайно, — відповів Недовіз впевнено.

— Мені й Україні не потрібні звичайні українці, а справжні, щирі, стопроцентові.

— Я щирий, справжній, навіть стоп'ятипроцентовий.

— З якого відламу? — швидко кинув, наче виклик, адвокат.

Юрко і в самому питанні, і в тоні, яким задавалося воно, почув якусь пастку. Він знав, що всі оунівці називали себе стоп'ятипроцентовими українцями, але вгадай зараз котрих — бандерівців чи мельниківців — голубить генеральний, а котрі стоять йому проти горла і проти

шерсті? Мимоволі знову пошукав на стінах допомоги. Однак ніде не зустрівся ні з колючим поглядом Коновальця, ні з хитрими, недовірливими очима Бандери, ні з тьмяними, як у рибини на сковородці,— Мельника. Ундівці, взагалі, недолюбливали оунівців. І Юрко ще раз довірився своїй інтуїції.

— Перед хвилиною ви, пане добродію, дуже глибоко-розумно визначили, що кожна людина має свої слабості. Хвороба молодих — авантюризм і безвідповідальність. Хіба солідна людина, яка думає нормально, може мати щось спільного з тими недотепами? Візьмімо визначення «стоп'ятьпроцентовий», якого я так недоречно, зовсім випадково вжив раніше. Процент — відсоток, щось від ста. Може бути найбільше сто від ста, що значить — я весь. Але де взяти із ста ще хоч одну тисячну понад сто?

— Ви логічно і вірно говорите! — Баран підвівся з-за столу. — Порушуєте дуже цікаву проблему. Я це запишу собі, — сів і поспіхом накреслив на папері кілька слів.

— З цього ясно випливає, як два плюс два — чотири, — продовжував Юрко, вже зовсім спокійний, ледь-ледь стримуючи лукавий вираз, що рвався на обличчя, — що жодної поваги до цих авантюристів солідна людина не може мати. Мені незабаром двадцять п'ять. Я хочу принести справжню користь народові, нації. Я не пішов просити Стецька міністерського портфеля, а мав щастя шукати поради, цінних вказівок у владики, президента і у вас, пане после. Я повністю визнаю ваші ідеї позитивізму.

— Нарешті я почув слова, гідні справжнього українця-патріота. Вітаю вас! — адвокат сердечно потис руку Недовозові.

— Широ, широко дякую. Що ж мені, пане после, кажете зараз робити, чим зайнятися найперше для здійснення ваших ідей?

— Такими дрібницями я не займаюся, — Баран доброзичливо усміхнувся, поклав по-приятельськи руку на Юркове плече, — я генеральний директор торгової палати, що займатиметься комплексом справ розвитку української торгівлі. Я кидаю ідеї — їх реалізують. Сиджу поки що в цій буді, бо ще розв'язується питання з приміщенням. А про подробиці домовтеся з інженером Клапоухом, я вам дам листа або краще... — інженер

натиснув одну з кнопок, що поблискували на столику поруч з телефоном.

Двері безшумно відчинилися, в них уже стояла секретарка — виструнчена, поважна.

— Прошу вас, шефе протоколу,— генеральний директор говорив тепер низьким, приємним тоном,— проведіть мого друга відразу ж до інженера Клапоуха.— Встав і по-молодечому потиснув руку Юркові.— Прощайте, милий.

Про «подробиці» домовилися блискавично. Магічні слова «за дорученням генерального директора» відкривали двері, піднімали довір'я і вагу, долали бюрократичні рогатки, які в нормальній обстановці звичайній людині не дають змоги владнати звичайнісіньку справу. Щонайменше двадцять відповідальних рук «тресту ресторанних умів» потис за якоїсь півгодини Юрко. Увага і люб'язність з боку керівників централі громадського харчування були такі великі, що кожного разу після потиску руки Юркові хотілось перерахувати свої пальці, він просто не вірив, що люди можуть безкорисливо проявляти незвичайну доброту, ввічливість, готовність допомогти. Його затвердили керівником шинку, для якого встановили постачання за категорією «А», тобто найвищою для ненімецьких точок, у касі йому видали гроші на купівлю в населення продуктів першої потреби, сам директор Клапоух — людина рухлива, здоровань з лисою головою і великим вірменським носом — вручив йому ключі від приміщення і, потрясаючи руку, бажав щиро Юркові великих успіхів.

— Ми призначили вас керівником,— говорив він, прощаючися з Недовозом,— тільки щоб зберегти форму. Насправді почувайте себе вже власником. Через місяць-два отримаєте відповідний документ. Коли йдеться про колишню єврейську власність, то ми реалізуємо більшовицьке гасло — без викупу. Доводиться — нічого не вдієш — все, що добре, переймати і від ворогів, хоч інженер Баран і не поділяє такої думки.

Клапоух ехидно посміхнувся, наче піп на амвоні, розвів руками і, мугикаючи під носом рефрен модного німецького бойовика, провів новоспеченого ресторатора аж до дверей кабінету.

— Щодо персоналу,— говорив у дверях,— то і в цьому питанні керівник має вільну руку. Рекомендуємо залучити членів родини, найближчих друзів, перевірених

осіб. Та оскільки пан Недовіз — гомо новус * в цій справі, то ми радо допоможемо. До тресту звертається чимало досвідчених працівників харчування — буфетниці, кельнери. Порадьтеся, будь ласка, з секретаркою, в неї до людей гостре око. Відразу вміє зважити, хто чого вартий.

Секретарка Рома Гамула зацікавилася особою Юрка від тієї хвилини, коли він заявив, що його особисто запросив генеральний директор. Її інтерес потроївся, коли побачила, з якими реверансами зустрічали гостя інженер Клапоух та інші верховоди тресту. Тож поки Недовіз перебував у кабінеті директора, вона на всякий випадок причепурилася, вміло підновила відцвітаючу вроду фарбами та пудрою. Розумувала вона логічно і практично. Якщо цей юнак заходить отак запросто до самого посла, розмовляє з ним майже годину, коли біля нього скачуть всі, хто не любить марно і слова доброго сказати, то це виняткова особа, вона буде мати вагу в тресті. І тому їй слід завоювати симпатію нової величини, взяти під крило своєї опіки. Увага до людини і підтримка в перших її кроках на новому полі сторицею окупиться. Це добре знала Рома з своєї майже десятирічної практики секретарювання в різних установах. Навіть управляючого трестом за радянської влади вона зуміла так обплутати сітями ввічливості, такту, прив'язаності, діловитості, що фактично останні місяці керувала трестом, стала коханкою свого начальника і намовила його не евакуюватися, а залишитися у Львові. На жаль, трапилось лихо, управляючого заарештувало гестапо, і вона одна зараз нудьгує в його чотирикімнатному комфортабельному мешканні на вулиці Сикстуській. Всі нові зверхники — в літах, ресторатори та шинкарі, що крутяться біля тресту — це переважно брезклі, череваті, вульгарні напівінтелігенти-неуки, п'яниці, від яких несе горілчаным духом ще від порога. А Юрко, по-перше, був енергійний та розумний, по-друге, молодий і по-своєму вродливий, хоч і не лялька. «Вартий гри» — вирішила остаточно.

Коли Недовіз вийшов від директора тресту, Рома підвелася з-за столика і граціозним кроком, злегка похитуючи стегнами, пішла йому назустріч. Модні туфлі на високих каблуках подовжували її ноги, робили їх

---

* Нова людина (лат.).

зграбнішими, чепуристішими, а саме свої ноги Рома вважала найважливішою зброєю і своєї вроди, і своїх успіхів на любовних фронтах. «Ноги не старіються,— любила вона докоряти машиністам,— і я хочу довести, що можна вісімдесятилітній бабусі лягти в могилу з молодими, міцними, красивими, джэнджуристими ногами».

«Як вони раніше не заведуть її туди»,— шепталися між собою дівчата, і ці невинні плітки про свого грізного шефа були чи не єдиною їх розрадою та радістю під час нудної праці в канцелярії.

Рома двічі взувалася і роззувалася. Побожувалася, що в туфлях на високих каблуках може здатися вищою за Недовоза, а цього ніяк не хотіла.

— Вам доведеться владнати ще деякі формальності,— Рома здивилася, що він таки не нижчий зараз від неї і, задоволена собою, подарувала Юркові усмішку раніше, ніж запланувала.— Прошу, примощуйтеся біля мого столика.

— Спасибі, дякую, ви якраз мені дуже потрібні,— щиро відгукнувся Юрко.— Директор порадив звернутися до вас по допомогу в деяких справах.

— Радо служу всім,— секретарка знову обпалила поглядом гостя.— З чого почнемо?

— Може, познайомимося найперше? — Юрко галантно вклонився, перекинувши рукавички, які тримав у правій руці, до лівої.— Юрій Недовіз, сам не знаю точно, кого не довів і кому, студент політехнічного інституту, про ріст, вагу, обсяг грудей і т. д. повідомлю, якщо потрібно, додатково. З сьогоднішнього дня — керівник вашої точки на площі Брестська унія, 10.

— Жартун ви, а дотепні жарти любить Романа Гамула, шеф протоколу, як величає мене ваш покровитель. Дуже приємно.

Вона простягнула білу, ніби точену, оголену від ліктя руку з довгими, тонкими пальцями, кінчики яких палали вогнем. Юрко не підняв її руки, він нахилився нижче, ніж вимагає етикет, і поцілував двічі — в два різні пальці. Почув, як в його руці затремтіла долоня, ніби злегка шарпнулася, але Недовіз не випускав її. На них звернули увагу.

Рома взяла із стола якусь інструкцію і повела Юрка до вікна, подалі від людських поглядів.

— Чому ви вибрали таку непрезентабельну точку? Це ж кнайпа, а не ресторан. Біля самого базару...

брр...— Рома накрила очі довгими, мабуть наклеєними, віями.— При ваших зв'язках ви варті «Театрального», «України» або «Атласу». Можна ще зробити відповідні перестановки. Повірте,— «шеф протоколу» розкинула перед собою довгі руки, потім поволі скорчила пальці, стулила черпачками долоні, зігнула лікті,— ці слабенькі руки багато що можуть у тресті.

«Малий, зубастий звірок»,— подумав Юрко, але відповів приязно:

— Я живу в тому ж будинку на Брестській і полюбив ту околицю, здружився з людьми.

— О, коли так, то це інша річ,— Рома відразу перемінилася в партнера, який не накидає своїх думок, а цікавиться, захоплюється, радісно сприймає кожне слово друга, чекає на нього.— Тепер я все розумію. Романтика, прив'язання, пристрасті. Це, напевно, дуже цікава публіка. Давні львівські батяри в чорних смокінгах, перекупки з нічними чіпцями на головах, кишенькові злодії в білих рукавичках, натертих тальком, залізничники з череватими, наче лікарськими валізочками, дівчата легкої поведінки. Брр... Пристрасті, запевняють фахівці від цієї справи, легше подолати в собі, ніж заспокоїти. Я зовсім не знаю цього світу, чи, вірніше, півсвіту, але я вже палаю від нетерпіння зазирнути хоч одним оком за завісу того життя.

— Дозволю собі запросити вас,— Юрко знову вклонився, але тільки кивнувши головою,— на маленьке свято відкриття ресторану, яке я думаю влаштувати, як тільки трохи розбагатію.

— З приємністю, дякую.

Рома простягла руку. Тепер Недовіз сховав її в свої долоні, підніс до уст. Кров розлилася по щоках секретарки.

— Відразу пізнати, що ви з тої діляниці. Дивіться мені! — легко вирвавши руку, Рома джентлюристом погрозила пальчиком Юркові. Розчинила вікно, вдихнула п'яного аромату літа, що линув з саду.

— Магнолії відцвіли вже давно, а мене вперше зараз задурманює їх запах. Що ви на це скажете?!

— Попрошу, щоб ви приходили завтра надвечір до ресторану. Завтра буде рідкісне видовище. Весь будинок наш відзначатиме двадцятиріччя шлюбу однієї закоханої пари. Без нього і без неї.

— А чому їх — винуватців свята — не буде?

— Їх нема на світі.

— Це, певне, дуже романтична історія. Я вже уявляю собі — потім скажете, чи з мене добрий фантаст. Вони кохаються, щасливі, чисті. Але з'являється третій — демон. Вона мучиться, борониться, благає чоловіка захистити її, вбити демона, але нарешті, як кожна жінка, піддається, падає. Він пробиває ножом її серце і кидається на брук з четвертого поверху. А люди вбивають демона і...

— Все виглядало зовсім не так, Ромо. Вона вмерла через рік після шлюбу, при родах, щоб дати життя доньці. Його вчора застрелив гестапівець. А люди не забули їх і зійдуться, щоб пом'янути, поговорити серцем з мертвими друзями.

— Ваш варіант ще жорстокіший, страшніший від мого. Ви просто вбили мене.

Пішла зламанною ходою до свого столика, сіла.

«Є в ній ще щось і людське», — подумав і подався за секретаркою. Збуджений легким успіхом, просто не знав, що з ним сталося, чому зробився таким легковажним, дурним франтом. Ех, коли б можна жити так, щоб не неволити себе, ні в чому не відмовляти, нічیهї твердої і злої руки над собою не чути! Свободи!

— Ви вже добрали собі персонал? Звичайно, дружина, теща... — цими словами Рома почала «ділову» частину розмови.

— Щоб одружитися у наш час, жорстокий, як вовця...

— Ви цілком ніби меценас Баран...

— ...треба або з глузду з'їхати, або... — Юрко, схиливши голову, замовк.

— Або що? Кажіть-бо! Дуже не люблю, коли хтось обриває, — нетерпеливилася Рома.

— Або дуже і дуже кохати. Як та пара мертва...

— Ви когось кохаєте? — Рома встигла отямитись від мимовільного правдивого збудження і вже знову грала, вкладаючи в інтонацію свого голосу весь запас виробленої роками штучної ніжності і показної тривожності.

Недовіз зніяковів. Він ніколи не відповідав на подібне запитання, не смів і не хотів перед будь-ким висловлювати справжньої таємниці серця й забобонно лякався, що, заперечуючи своє кохання, він завдає удару власному почуттю, зраджує його, відрікається. Тепер

був лихий на себе вже і за те, що дав втягнутися у банальний, безглуздий флірт з кокетливою, пустою дівочою.

«Що, однак, не робиться для справи»,— подумав, виправдуючи себе, і кинув мимохідь:

— Я ж не жонатий.

— Тоді глядіть мені, щоб вас перша-ліпша буфетниця не обкрутила!—засміялася, знову погрозивши пальчиком.— Я б сама радо пішла працювати з вами і скільки нового, незвіданого, таємничого побачила б, пізнала! Щодень нові емоції, свіжі знайомства! Але де вже моїм немічним рукам до такої праці! Краще хай вони будуть вашими руками тут, у тресті!— подала ліву руку Юркові, він знову змушений був нахилитися над нею.

— Чим допомогти б вам?—Рома знову брала всю ініціативу у свої руки. На мить застигла, ніби перебираючи в думках тисячі різних справ і способів. А цікавило її одне: чи глипає Юрко на її ноги, звабливо витягнуті під столом, чи, може, байдужий до них, найкращої її принади...—Є, згадала!—крикнула, аж машиністка перестала друкувати і зняла з носа окуляри.— Я пришлю вам завтра зранку одну знамениту спеціалістку. Працювала у варшавській «Адрії», знає досконало німецьку мову. Для вас Ванда—це ціле багатство, знахідка. І молода, і здорова, і з кожним відвідувачем вміє собі раду дати, за словом у пазуху не полізе, будь-кого у баранячий ріг зажене, а що вже буфетниця—то і в «Жоржі», либонь, здібнішої нема. Тільки знайте,—блснула очима,—де починається роман керівника з буфетницею, там кінчається комерція...—Про себе ж подумала: «Ванда не дурна, скажу, щоб його не чіпала, що він мій, вона послухає. Їй же—щоб калитку набити. А в такого новачка зуміє».—Зараз я ще випишу вам посвідчення,—Рома знову перейшла на діловий тон і погасила всі штучні фейерверки на своєму обличчі,—наряди на всі бази, щоб ви ще сьогодні могли одержати продукти. Сподіваюсь, що ви проходите по категорії «А», щасливче!

Кивнув головою.

Рома працювала швидко, акуратно, зі знанням справи. Двічі сама сідала за друкарську машинку, заходила то до директора, то до меценаса Барана.

— Ось і все,—сказала, повернувшись з кабінету генерального, дружнім, протекційним тоном.—Прощайте

і заходьте щодня, часто нам дістаються продукти в директорський фонд, все ще віднаходять радянські склади, і подбаємо,— додала значуще,— щоб цей фонд і вас не обминав.

— Буду вічно вдячний,— вирвались у Юрка слова — цілком не ті, якими хотів закінчити розмову. Без ентузіазму цмокнув простягнену руку і збіг на вулицю, побрязкуючи в кишені ключами від свого майбутнього.

Розділ третій

Залізничний базар з давніх-давен мав марку пролетарського. Його не вкривали скляні дахи, як славетний Галицький базар, не відзначався він багатими просторами і таємничими закамарками, як Центральний, що займав чималу площу — від Жовківської до Сонячної та Замарстинівської вулиць, а зараз, після зруйнування німцями кількох синагог та інших єврейських будинків, продовжив своє рам'я аж до стін театру опери та балету. Бракувало Залізничному інтимності й спокою Стрийського, шикі і чистоти базарчика на вулиці Кохановського, безпосереднього сусідства імпазантного костюлу чи церкви, яким славилися обидва Личаківські. Однак всі ці мінуси не затьмарювали переваг, які мав пролетарський базар. Він знаходився в найближчому сусідстві з Головним вокзалом, відкривався найраніше і був найдешевшим з усіх. На кожному розі цього базару до схід сонця відчинялися двері шинків, в яких можна було випити першу чарку і з'їсти сніданок тоді, коли місто ще спало.

Честю базару було достачити все, чого міг собі будь-який клієнт забажати. І не тільки по лінії гастрономічній. З перших днів війни торгівля пограбованим одягом, взуттям, годинниками, ювелірними виробами, золотом і доларами щораз більше витісняла продовольчий сектор. Тут можна було обміняти жіночий светр на чоловічі штани, мило — на цигарки, карбованці — на довоєнні польські срібні десятки і, взагалі, будь-яку річ на іншу. Зародилася на очах нова гільдія торгівців. Одні в них вмить укладали успішні трансакції, інші довго зводили вартість речей до якогось сталого знаменника, рахували, обчислювали, і, звичайно, за той час треті добивали торгу і забирали товар, а невдахи

мінjali «мило на шило». Згадувати про існування різних розваг та атракціонів на Залізничному базарі вважаємо зайвим — котра торгова площа обходиться без них?

Будився базар до життя через п'ять хвилин після того, як на поблиський вокзал прибував перший приміський поїзд. Порожня площа, яку ще не встигли нічні вітри провітрити від гнилих запахів попереднього дня, залюднюлася, мов за помахом чарівної палички. Семи потоками-вулицями напливала юрба, з вокзалу поспішали, вгинаючись під бесагами та мішками з продуктами, селяни з дальших околиць. З заходу, з вулиць Городецької та Задвір'янської, сунули фіри, заповнені мішками молодої картоплі, огірків, капусти, буряків, моркви. Це везли на продаж своє добро болгари з передмість. Звідусіль бігли лави домогосподарок — з сумками, кошиками, рюкзаками. Лави ці відразу відтіснили перекупки, спекулянти, що вискакували з воріт будинків навколо площі. Вони безсоромно відштовхували городянок, хижачькими рухами лізли в селянські клунки, вміло вишукуючи м'ясо, сир, яйця, тягнули в брами мішки з продуктами та їх господарів, кричали, вимахували руками, викидали просто на вулицю буцімто зіпсований чи нікудишній товар і, тричі обманувши та обляявши газду, газдиню, скуповували за безцінь усе привезене. Цей судний час грабунку, шуму та сказу тривав годину-півтори, аж поки перекупки не запасалися всім потрібним їм товаром. Крик і гам обривався неждано, раптово, як і виникав, народжувався. Базар рідшав, притихав, сповільняв свій ритм — і вже на площі недавньої битви залишалися тільки порожні вози та їхні власники з кислими, переляканими обличчями. Відтиснуті раніше городянки віднаходили, нарешті, сміливість і мову, розсівалися по базару, обступаючи кожну фіру, закидали оком на віз і під віз, в спорожнені мішки і мало що не в пазухи господинь, в десятій раз просили таких чи інших продуктів, розгортали свій обмінний товар — сорочки, пуловери, плаття, хустини. У селянок загорялися очі, вони охкали і заламували руки, а їх чоловіки, батьки сердито спльовували та крадькома стрибали поглядом на відчинені двері шинків. Жінки добре бачили, куди, наче коти на сало, дивляться їх чоловіки, змилюсерджувалися над ними, розв'язували вузлики і тицяли у репані долоні папірці.

— На, йди напийся, аби-сь згорів.

О тій порі з брам виповзали перекупки і повагом, статечно, сунули на базар, загачували тротуари та вулиці. Всі вони виглядали набагато товстішими, ніж годину тому. У складках, за пазухою, у бездонних кишенях довгих, широких фартухів та накидок перекупки ховали виважену на кілограми, фунти і чвертки левову пайку здобичі своєї вранішньої битви.

— Кому телятина, кому?! Кому солонинка, кому, кому, кому!! — горлові, прихриплі голоси хвилями переливалися понад головами людей. І тепер тільки починався справжній базар, якщо вважати, що його громадською функцією є безпосередня зустріч продавця з покупцем.

Юрка повів на базар двірник Мокрій, в якого він донедавна жив на квартирі. Звечора вони накинули на папір, що їм необхідно купити. Вчора привезли з бази хліб, оселедці, мішок солі та тараньки, по п'ять кілограмів цукру і крупи, а також обіцянку, що незабаром заклади першого класу отримують трохи м'яса та олії. З цими продуктами не було чого й відкривати шинок. Правда, сьогодні скинуть ще броварники бочку пива, але про горілку, м'ясо, ковбасу, масло, сир, яйця, булочки, тістечка треба подбати самому. Саме ці продукти думав Юрко купити на базарі (крім п'ятисот карбованців, які отримав під звіт, у нього було ще стільки ж — брат покійного архітектора Нагірного дав на влаштування поминок). Нічого, однак, не вдалося купити молодим рестораторам безпосередньо від селян. Тільки Мокрійха зуміла вирвати в якоїсь перекупки чвертку теляти — будуть котлети на вечерю.

Увійшов Юрко до свого шинку, замкнувся зсередини і мало не заплакав. Дві великі, що можна коней завертати, зали світили пустокою, пахли тлінню, шуриним послідом. Сперте повітря душило, млоїло в грудях. Ні віника, щоб підмести підлогу, ні ганчірки — столи помити.

Через коридорчик зайшов до кухні. Довге і вузьке приміщення з одним столом і величезною піччю в куті справляло ще гнітючіше враження. Всі продукти, привезені вчора і розставлені на столі, пройшли вночі оглядини, мішки були в багатьох місцях прогрізені, хліб сильно понадкушуваний і покришений, крупа розсипана, таранька наче порозбігалася по всій підлозі.

«Ні, це не для мене,— підводив Недовіз підсумки першого дня свого шинкарського хазяйнування.— Треба тікати, поки ще час».

Почув стук у двері. Увійшла жінка років двадцяти п'яти, здорова, рум'яна, на лиці врода різбились грубами, невідшліфованими площинами та лініями.

— Ви будете пан Юрій Недовіз? — спитала, привітавшись.

— Я.

— А я Ванда Осідач. Тут поруч має Осідач свою закусоchnу, але я не з тих Осідачів — ні брат, ні сват.

— Сідайте.

— Пані Рома сказала, що ми будемо разом працювати. Чого ж тоді сідати?

Вона нап'яла на себе фартух, кинулася сюди-туди, знайшлася мітла, продукти лягли на своє місце, заскрипіли віконні рами, вітер шугнув попід столи, перерахував злинялі, брудні занавіски на полицях буфету, сонце засміялося у крапельках чистої води, що потекла з крану.

«Буде лад»,— подумав Юрко, кинув лихом об землю, подивився уважно на товсті ноги та округлі клуби Ванди, яка завзято шкребла ножом кухонну плиту, і, подаючи дівчині ключі, озвався:

— Піду на базар, куплю кілька пляшок горілки. На вечерю матимемо гостей коло тридцяти.

— Дивіться, щоб вам воду не продали,— мовила через плече,— і пам'ятайте: нині найвища ціна — вісімдесят за літр.

Ритмічні, монотонні викрики «Цьмага, баюра, вудзя», «Бачевський, Бачевський, Бачевський», «Баюра, баюра, баюра», «Цьмага крайова і загранична» висли весь день над базаром. Торгували спиртними напоями три родини, прозвані Бачевськими з Унії,— чоловік двадцять, які нікого чужого не допускали до своєї бранжі. Коли хто виходив з цим товаром, налітали купою, відбирали з рук всі пляшки і розбивали тут же, на базарі. Зате не траплялося, щоб постійні торгівці підсунули комусь підробку, воду або ошукали при розрахунках.

— Наша фірма «Бачевський» — стара, солідна, чесна,— любив говорити за столом у кнайпі один з засновників «нового Бачевського» Ілько Дідур.— Не ми винні, що змушені свою фірму переносити на базар і торгувати

з-під мантишки. Час такий — гітлерівський, безбожний — прийшов. А колись у гімназіях вчили так — сам був, сам бачив, сам вчився. Питає мене чи іншого бздунна бельфер: «Скажи, Дідур, коли вибухла Велика французька революція?» Встаю і рецитую як з молитовника: «Французька велика революція вибухла, пане п-соре, на шість років пізніше, як у Львові відкрилася фабрика горілок і лікерів Бачевського, тобто, пане п-соре, точно в 1789 році. «Ставлю тобі «дуже добре» з історії, Дідур. Я теж від Бачевського вираховую всі дати історичні. Це найкращий метод». Було так, панове, — сам був, сам бачив, сам вчився. А тепер — на базар! Казав один римлянин: часи міняються, і ми міняємося з ними. До чого докотилося людство — продукцію фірми Бачевського доводиться продавати на базарі з-під мантишки, наче штучний сахарин або фальшиві перси.

Напившись досхочу, представник фірми плакав за столом, гірко ридав і віщував Гітлеру, Герінгу і Геббельсу, що будуть вони в смолі горіти і в маслі пражитися, навколо них лежатимуть щонайрозмаїтіші закуски і приправи і стоятимуть, чуєте люди, пляшки бенедиктинки Бачевського з 1812 року, чері-бренді, яке Бачевський винайшов у 1867 році, щоб Бадені міг відкрити галицький сейм, шартрезу бочівка невеличка, пейсахівка, малинова, помаранчева, горіхова, пляшка славного рому Бачевського, який шість медалей здобув на одній тільки паризькій світовій виставці, і багато-багато іншого «бачевського», і будуть оті лахудри чути страшний голод в околиці серця, але ніхто не подасть їм — людожерам проклятим — й одного келишка цьмаги. Й умруть від цієї спраги в пеклі. І так їм треба!

Схоплювався раптом із стільця і, випростаний, наче заїдав дрючком, дивлячися водянистими, нерухожими очима прямо поперед себе, ішов крізь зали, нікого і нічого не помічаючи. Виходив з шинку і рухом вправного, працьовитого сівача брав з подолу невидимі зерна і засівав ними весь базар — ділянку за ділянкою.

— Бачевський, Бачевський, Бачевський... — приспівував.

Пробуджувався з цієї останньої фрази оп'яніння, коли на небо впливав молодик. У безмісячну ніч сів до ранку і вдень уже не виходив на базар — боліла нестерпно рука, відлежувався, відсиплявся.

— Сьогодні спить,— сказали Юркові, коли запитав на базарі про Бачевського-Дідура.— Дуже взяв собі до серця смерть пана будівничого.

— Мені треба літрів п'ять,— Юрко не мав часу заходити в дискусію.

— Але сьогодні подорожчав товар: Половинка — п'ятдесят.

— Я ж візьму десять штук.

— Одну чи десять — все одно. Товару мало. Шеф спить.

Він говорив з сусідкою Дідура, впливовим членом базарного акціонерного товариства «Бачевський», і знав, що ніхто дешевше не продасть. Не велика біда. Купить дорожче — продаватиме по підвищеній ціні. Вже сягнув до кишені по гроші, коли почув раптом, що хтось смикнув його за рукав. Повернув голову. Поруч стояв елегантний, циганкуватої вроди юнак.

— Вас можна на хвилину, пане інженере?

— Прошу. Ви знаєте мене?

— Давно. Відійдемо набік.

— Прошу.

Пішли Задвір'янською угору.

— Я інженер Вокульський,— представився незнайомий.— Ми з вами бачилися в політехніці, не пам'ятаєте? Можливо. Це вже більше року тому. Та справа не в цьому. Я мимоволі почув, що вам потрібна горілка. Ах, ви відкриваєте буфет? Чудово, мої гратуляції. Я працюю на фабриці Міколяша... Маю якраз шість пляшок. Оригінальні. Ондечки в брамі дружина чекає. Я, звичайно дам дешевше, не буду ж на базарі викрикувати. Зрештою, там така кліка зібралась. По сімдесят п'ять — літр.

Юрко з Вокульським зайшли в одну з брам. Їм усміхнулася гарна, з шиком одягнена дама, з прозорою вуалькою на обличчі. Юрко оглянув товар в елегантній торбинці. Чистенькі, білі пляшки. Наклейки ще радянські, українською мовою.

— Дозвольте одну спробувати. Даруйте, але торгівля є торгівля.

— Хоч усі! — Вокульський вишкірив золоті зуби.— Я вас розумію.

Дама у вуальці підняла торбинку. Юрко вибрав середню пляшку, пошукав ніжечка.

— Дозвольте! — Вокульський одним ударом у денце вибив корок.

Юрко попробував. Чудова, житня, справді ще радянська.

— Цю пляшку візьміть до кишені, може розлитися,— порадила дружина інженера.

П'ять півлітрівок Юрко вклав до свого портфеля, розплатився, потиснув ввічливим продавцям руки.

— Приносіть ще, коли матимете. Прямо до буфету.

Повернувся вдоволений. Продавати все-таки треба по підвищеній ціні. Те, що він дістав дешевше,— нікого не стосується. Сімдесят п'ять злотих можна вже покласти до задньої кишені.

«Чому якраз до задньої?» — сміється і згадує анекдот архітектора про «тамті» штани.— Дотепно! Мабуть, це був останній його усміх. Не пощастило бідному. О третій похорон. Видали-таки тіло. Чи встигне він все приготувати і заскочити ще на кладовище?»

Біля шинку чекає велика платформа з десятками бочок пива. Йому скинули одну — п'ятдесят літрів. Вантажники питають, куди закотити — в пивницю чи в зал. Ванда радить поки що набивати пиво тут, нагорі, в пивниці треба перевірити апарат. Хай буде так.

Старший вантажник — такого велетня і товстуну Юрко ще в житті не зустрічав, а яка червона пика в нього, аж горить, наче фарбою намальована! — відкликає Юрка набік. Заходять до кухні.

— Директорові не треба кількох бочок пива — лівих? — питає товстун, і все його обличчя розпливається, ніби хтось придавив легко надутий капшук.

— Яких лівих? — дивується Юрко.— Невже бочки, наче черевики, бувають ліві і праві?

Ще ширше розпливається лице, броварник сміється, пояснює. Вони одержують кілька бочок поза рахунком. За них треба платити магазинерові. Готівкою і дорожче. Знову приходить на допомогу Ванда. Так роблять усі, інакше ненімецькі ресторани та шинки вилетіли б у трубу. На одній «легальній» бочці далеко не зайдеш.

Юрко купує дві бочки. Ні, завдатку за бочки він дати не може. Завтра заберуть порожні. Хай повірять йому. Нікуди не втече з бочками. Добивають торгу.

— Могорич з кого? — лупає очима червоний.— Так дешево віддали і без завдатку.

Юрко дістає пляшку горілки. Два рази червоному по чарці, раз — його помічникові і по келишку — собі та Ванді. Ще підійшов Мокрій. Довелось налити решту

з пляшки. Витягай, Юрку, назад гроші із задньої кишені. Недовго залежалися.

Двірник доповідає, що він «залагодив» ковбасу, а його жінка — яйця. Цього, з ковбасою, він привіз сюди, а яйця Марина уже варить. З м'ясником треба говорити обережніше, це підозрілий тип, записався у фольксдойчі й одержав будинок та ковбасну майстерню свого колишнього шефа на вулиці Бема.

М'ясник заходить до кухні бочком. Він справжнісінький антипод броварника — маленький, щупленький, що видно на обличчі — то тільки брови. Наче п'явки нависли над мишачими очима, товстіші, ніж вуса, що пробиваються під приплющеним носом усього трьома чи чотирма рядками.

Юркові чомусь не хочеться навіть подати йому руки, але гешефт є гешефтом, і він посміхається привітно. Домовляються, що братиме через день десять кілограмів ковбаси різних сортів. Плата готівкою. Одна умова — нехай усе це залишиться між нами. Він, німець, повернувся до віри і нації предків і не повинен лишки з свого підприємства віддавати ненімцям. Але серцем ще трохи слов'янин, і прізвище в нього слов'янське — Косовський, словом, болить душа і за меншого брата.

Німецький «брат» ласо поглядає на порожню пляшку і розтанцьовані по столу чарки.

— Могорич годився б з мене, — говорить м'ясник улесливо, — але, їй-богу, не взяв ні копійчки з собою.

— В рахунок поставок, — підказує Ванда.

— О, ні-ні, — махнув заперечливо рукою, — я ніколи нічого в борг не беру. Така вже німецька кров.

Юрко витяг з течки пляшку.

— Добре вже, добре. Нині такий, видно, день, що всі могоричі — з мене.

Морочиться Недовіз хвилинку з корком і наливає. М'ясник піднімає чарку і неначе молиться до неї мить — тримає на висоті рота. Потім, розтуливши раптом уста, заплющує очі й одним змахом вливає горілку, надуває губи, цмокає-смакує. І тут же блідне весь, брови-п'явки скачуть уверх, він аж запінюється, кричить:

— Я не звик до таких дурних жартів! Я є німець і, як бога люблю, не дозволю!

Юрко поволі відставляє свою недопиту чарку. Вода. Розкорковує другу пляшку. Те саме. Підгинаються ноги, чує, як закололо біля серця.

В очах — мряка, і з цієї мряки крокує до нього Вокульський. Але не той, що продав йому воду замість горілки, і все-таки — Вокульський. Ах так, Вокульський — персонаж з роману Пруса, Вокульський — негідник, лайдак, що розбагатів на нужді інших поляків, хоч він і представник польського позитивізму.

Юрко отямився.

Так ось звідки мені знайоме твоє ім'я, фальшивий пане Вокульський! Дорого коштує мені позитивізм, пане генеральний директоре!

І все ж він не піддається. Вже засмакував овоч. Вже пристрасть торгівця заволоділа ним. Як це вчора мовила Рома? Пристрасті можна подолати, але заспокоїти — ніколи. А він заспокоїть — грішми, багатством. Розбагатіє — будь-що! І тоді серце не болітиме через втрату якихось там марних трьохсот золотих.

А зараз, зіпивши зуби треба іти купити за останні гроші справжню горілку. Що ж до похорону — хай архітектор пробачить. Він же запалив у ньому цю пристрасть.

Люди з похорону напливають відразу після п'ятої години. Брат архітектора, Петро Нагірний, привозить на фіакрі Богданку, відводить її до кухні, а сам знову їде — привезти з дому трохи закуски і домашнє вино. Просить виставити одну бочку пива на тротуар перед входом — хай п'є, хто хоче.

— Так завжди робив Сидір. Він вірив, що Оксана, в одязі першої-ліпшої жінки, підходить до апарата, наливає пиво і п'є. Ніхто на неї не звертає уваги, а вона шугає поглядом до нього та доньки і міркує: люблять ще рідні її чи розлюбили за рік?

Богдана просить Юрка обійти з нею всіх мешканців будинку, запросити їх на вечерю.

До Мокріїв, що живуть в офіцинах, не заходять, Данка просила їх уже на кладовищі. На першому поверсі — пенсіонери Пальчинський та Мальчинський, Юрко в квартирі Молдавських і родина Абця. Юрко запитально поглядає на дівчину. Богдана натискає електричний дзвінок на дверях Абця. Хай приходять обов'язково. І без усяких там «Давидових зірок». Шинок буде вже зачинений, штори спущені. Вчителі дуже дякують за запрошення, прийдуть. Ні, вся родина на селі. Вакації. Вони дуже шкодують, що не встигли поділитися з інженером своїми останніми дослідженнями про чи-

словий символ Міцкевича «а ім'я йому — сорок чотири» в «Дзядях». Пан інженер дуже цікавиться цим питанням.

На другому поверсі — її сирітське мешкання, квартири шевця Процайлика та кочегара Заремби. Обидва були на кладовищі, повідомлені про вечерю.

Перші двері на третьому поверсі зачинені. Нема вдома ні маляра, ні його жінки. Мабуть, дітей вивезли на село, до діда. З дверей напроти висунулася стареча, кудлата голова Файтельсона, довголітнього офіціанта в Абця. Його просять, його ще вважають людиною! Він ховає обличчя в долоні.

Останні двері. За ними живе проститутка — Чорна Зонька. Данка нерішуче спиняється. Чорну Зоньку будівничий ніколи не просив на святкування річниці свого шлюбу. Тепер Данка стріляє очима на Юрка. Недовіз стукає до дверей — раз, другий, третій. Розхиляється щілинка. Просить хвилинку почекати, накинє щось на себе. Роковини шлюбу? І поминки разом? Це надто трагічне для її нервів. Дякує, що не обминули. Ох, життя — дитяча сорочка. Вона сяде в куточку, нікому не заважатиме, словом, не нагадає про себе.

Сходять вниз. Богдана на другому поверсі знову звертає у коридор. Виймає ключі з торбинки, відчиняє свої двері. З'являється з двома портретами. На одному — ніби вона сама, Данка. Хто хоч раз у житті бачив інженера Нагірного — пізнає на другому портреті його. На вулиці, навколо бочки з пивом півмісяцем юрмився народ. Хто хоче, хай підходить. І йдуть. Не як до катафалка, а ніби віншувати молодих. Підходить, наливає до кухля трішки пива, вип'є — хто загонисто, хто скромно, а потім хвилиночку постоїть, чи то помолиться в душі, чи згадає щось і кладе свій дар на столик. Це або чверточка горілки, або щось їстинного, або якась дрібничка. Хтось з близьких бере принесене, коли це плящина, розкорковує і пускає в коло. А вже підходить новий. Нікому не хочеться розходитись. Півмісяць навколо бочки не меншає, дочекається, певне, поки на погідну блакить неба не впливе його прообраз, і, може, на тому молодика спустяться на землю ті, хто найперше повинен бути тут, кому взагалі належало ще довго жити під сонцем.

До шинку заходять останні гості. Сіли за стіл брат і братова з двома дітьми, припрошують займати місця.

Випили по гіркій, закусили. Мовчать родичі та близькі. Схоплюється з місця Файтельсон і просить дозволити йому обслуговувати стіл, він до смерті не забуде людям цієї ласки. Бо вже, напевне, ніколи нікого обслуговувати більше не буде.

Майже шістдесятирічний Файтельсон, одягнений у сніжно-білий сурдут, увихався, наче юнак. За хвилину-дві він усе переставив на столі по-своєму, і заграли, завітли барви та лінії, і стало більше їстива та питва на скатертині, і чепурненько вишикувались рядами кухлі та келишки, і здалося навіть, що люди помолоділи, повітлішали. Файтельсон бігав на своїх коротких тоненьких ніжках, він усюди був присутній, всюди встигав. Ніс на таці дванадцять кухлів пива, кожний з високим білим грибокком піни, й ані крапельки не скотилося зверху, і не заскреготіло скло об скло, коли він ставив ці дванадцять кухлів, один за одним перед гістьми. Його нагородили щирими потисками рук.

Файтельсон став скромно, з перекинутою через руку серветкою, вклонився:

— Дякую вам, добрі люди, що дозволили мені попрацювати.

Після першої чарки все товариство поводитись тихо. Обличчя були смутні, в декого навіть перелякані, рухи — помірковані, всі мовчки схилились над тарілками, пережовували закуски, інколи крадькома кидали неспокійні погляди на Данусю. Сирота трималась спокійно, але було пізнати, що цей зовнішній спокій коштує їй чималих зусиль волі, нервів. Пробувала навіть розважити інших, відвести розмову від теми, яка ось уже третій день висла над усім районом базару, ніби важка хмара, з якої люди не зводять очей — благають: пройди, пронесись, майни з вітром або роздерись нарешті, бурею прогними, зливою впади на голови наші, тільки не муч, не души!

Злива прорвалась, коли забрали із столу першу батарею порожніх пляшок. Заговорили всі: і ті, хто добре-таки хильнув, і ті, що тільки доторкалися губами чарок. Балакали всі разом, перебивали одне одного, кожний благаючи вислухати його, бо має щось дуже важливого, нового, цікавого повісти. І говорили десятий раз те саме — про розсудливість пана інженера Сидора, який усіх зберіг, усіх врятував, а про свою безпеку не подумав, не потривожився.

— Велике серце мав, відкрите для людей,— ця сердечна фраза — пам'ятник покійному — оббігала весь вечір, наче чарка, стіл, і кожний, перейнявши її від сусіда зліва, задумувався, тяжко зітхав і передавав далі сусідові справа. Мовчали тільки Файтельсон, Абцю, Чорна Зонька.

Абця просто-таки змусили промовити. І він — єдиний — відхилився у своєму слові від теми:

— Ми багато разів у житті прощаємося з тими, хто відходить від нас,— сказав, тримаючи тремтячими пальцями келишок.— Замолоду робимо це від щирого серця, а потім звикаємо, людина до всього звикає, і вже прощаємося з мертвими більш для годиться. І гадаємо собі — так буде вічно. І чомусь забуваємо, що настане день — і нам самим доведеться прощатися з тими, хто залишається на землі. Ніколи на це нема в нас часу. І назвіть мені такого, хто наперед попросився б з жінкою, дітьми, сусідами, товаришами, всіма добрими людьми і потім сів собі спокійно й тихо віддав богу душу. Нема такого. І, може, тому якраз бог послав на нас, юдеїв, кару, щоб смерть нам снилась щоночі і щоб ми готові були зустріти її.

— Пусте говориш, Абцю,— крикнув з кінця столу Мокрій, що був уже добре напідпитку.— Пусте, кажу. Тобі ще жити й жити, дітей женити, нас напувати, ану згадаєш мої слова!

Похитав Абцю головою і ще більше розчулився.

— Не бачити мені доброго року, як і вам не побачити більше шанованого нами пана інженера, і хай земля буде йому легкою! Я сказав своє, і даруйте мені, коли я не по-божому будь-коли з вами поступив, і майте до мене серце, бо бог наш замкнув своє на ключ!

Він встав і пішов навколо стола, і кожному подавав тремтливу правіцю свою і кожного намагався поцілувати в руку.

Люди вихоплювали руки, делікатно відштовхували старого шинкаря. Але він з настирливістю п'яного намагався робити своє, аж Мокрій силоміць посадовив його біля себе на стілець.

— Ти що, напився чи з глузду з'їхав? — питав раз у раз Михайло нового свого сусіду і, коли той ворушився, притримував його руками: — Сиди тихо, Абцю, муха не сідає, шафа не грає, а то візьму та й зв'яжу!

Підвелась Богдана. Горе і жалоба відкрили її юне, світле обличчя фарбами суворой бронзи зрілості, застиглої мужності. Здавалося, недосвідчений художник невміло перемалював картину ніжного вранішнього пробудження весни на рудий, вбитий спекою степ.

— Я народилася з смерті,— мовила переривчастим голосом,— і смерть привела мене сьогодні на поріг повноліття. І все ж я не боюсь її, не схилю перед її косою голови. Але я хочу жити, жити так довго, поки вона, костомаха, не забере тих бусурманів, що принесли сльози і кров на нашу землю, поки я не побачу скорчене передсмертною судорогою обличчя, яке в'їлось в мою душу, ніби уламок розпеченого заліза. Моє серце може захолонати лише після того, як застигне навіки тіло жорстокого вбивці — й ані на хвилину раніше.

Запала неймовірна тиша. Вгомонилися п'яні голоси, і було чути, як у сусідній кімнаті розмірено падають краплі з пивного апарата в кухню.

Тому раптовий стукіт об жалюзі здався всім громом. Перший опритомнів Юрко.

— Це, певне, бочку хочуть вкотити,— він побіг до дверей, відтягнув засув, підняв жалюзі. Мало не крикнув, ні, крикнути не спромігся — все задеревіло в ньому. До його грудей приклав хтось дуло револьвера...

До приміщення вдерся есесівець, високого зросту, молодий, зграбний, з шляхетними рисами обличчя, трохи набряклого від надмірного, видно, споживання алкоголю. Широко розставивши ноги, став на порозі другої зали, обвів п'яними, налитими кров'ю очима товариство.

— Це що за сходини? — крикнув горловим голосом.— Вам невідомо, що після дев'ятої збиратися заборонено?

Говорив чистою польською мовою, без акценту.

Юрко струснув із себе перший переляк, зібрався з силами.

— Це не сходини,— ввічливо пояснив по-німецьки,— це внутрішня вечірка з нагоди відкриття цього шинку «Für Nichtdeutsche»*.

— Брешеш! — гестапівець приклав пістолет Недовозу до живота.— Мене поінформували, що тут заручини відбуваються. Хто молода?

Стало знову тихо, мов у могилі.

---

* Для ненімців (нім.).

— Я молода! — вигукнула раптом з кутка Чорна Зонька, підвелась і пішла прямо на німця, вмить перетворюючися з тихої, мовчазної жінки в тигрицю своєї професії. — Я наречена, герр обер-штурмфюрер!

— І ти брешеш! — гестапівець перевів дуло револьвера на діву. — Мені точно пояснили: паненка чекала двадцять років на свого нареченого. Сидіти на місцях! — заверещав, побачивши, що за столом заворушилися.

— Не бреше вона, — озвався, перехилиючи голову до німця, швець Процайлик. — Вона ще передвоєнна, аби-м так легку смерть мав. — Майстер так виразно підморгнув гестапівцю, що і мертвий зрозумів би, в чому річ. — Вона — цьомай, цьомай, і ще хочеться, слічна-преслічна, пане офіцер, аби-м так легку смерть видів.

— Легку смерть ти, череваню, можеш зараз побачити! — гестапівець трохи понизив тон, погрозив Процайликові пістолетом і, розреготавшись, сховав до кобури, що звисала з пояса на животі. Два українські поліцаї, які прийшли разом з ним, зайняли пости на дверях.

— Не вип'єте, пане обер-штурмфюрер, з нареченою? — Зонька кокетливо підлабузнювалася до гітлерівця. Вона встигла вже принести дві чарки. — Не вірите, що я чекала двадцять років? — просвердлила поглядом німця і тихо, по-дівочому томливо додала: — На вас...

— Брешете ви всі, полячки, брешете, аж з носа смалить, — рявкнув, але не грізно.

— Я українка, — сказала і засмутилася, опустила очі долу. Чи справді згадала час, коли була звичайною сільською пастушкою, улюбленою донею в матері, чи такі саме хитрощі вихопила з багатого арсеналу давньої як світ професії жриці любові — хто її зна. Але на гітлерівського розбишаку ця раптова переміна справила певне враження.

— Можливо, ти й українка, — перейшов на українську мову, хоч володів нею гірше, — але дай закінчити справу. Випити завжди встигнемо. Жиди між вами є? — запитав грізно, по черзі обмацуючи присутніх склистими очима.

— Нема жидів, як хочу легку смерть мати, — зашепелявив швець, бачачи, що його примовки розхмарюють чоло бісового гітлерівця, — самі тільки євреї.

Гестапівець засміявся, поплескав Процайлика по плечу. Користуючись цим, майстер встав і заслонив собою Абця.

— Бачу, що самі лише євреї,— обер-штурмфюрер перейшов на другий бік зали, щоб окинути поглядом тих, хто досі сидів обернений до нього спиною.— Юдейської зірки не носять, вона їм очі коле. Ану, встань,— крикнув на Петра Нагірного, який так само, як покійний брат, мав щось невловимо семітське у рисах обличчя.

Нагірний, наче приготувався до цього, спокійно почав витягати найрізноманітніші документи, що засвідчували його арійське походження,— метрику, довідку з майстерні, де він працював, свідоцтво шлюбу. Його не раз зупиняли на вулиці, і він, щоб уникнути неприємностей, носив біля себе десятки довідок.

До батька притулилися діти, і з-під маленьких своїх брів злякано липали оченятами на німця, який чомусь накинувся на їх доброго, солодкого тата.

— Чорт вас тут помішав, як у вавілонській вежі, кожний третій на єврея схожий. Ось і ти,— обер-штурмфюрер тицьнув у груди Файтельсону,— наче вилитий. Не скажеш нам, як це було — жид з твоєю мамою спав, чи мама з жидом?

Засміявся вже цілком щиро, вдоволений із свого каламбура.

— Та він наш,— защебетала жваво Зонька, побачивши що Файтельсону небезпечні плями розповзаються від вух до уст.— Мешкання його поруч з моїм, на третьому поверсі, може зараз документи принести. Він трохи тее,— постукала себе по чолю.— А мої документи вас не цікавлять? — грайливо перехилилась і повела бровами.

— Вона, пане старший,— Процайлик, запхавши разом з Мокрієм Абця під стіл, виліз із свого кутка і натискав на гітлерівця животом-барильцем,— такі документи має, що цьомай— і ще хочеться. За ваше здоров'я, гечно прошу, за ваше золотеньке здоров'я!

Процайлик таки впхнув офіцерові чарку в руки, випили втрьох.

— Така чічонька, така чічонька,— майстер легенько, наче котика, погладив Зоньку по плечу,— ой пане Гітлер, щоби-м молодий був. Та то золотце таке!

Він відсунув своїм тілом гестапівця і Чорну Зоньку аж під стіну, а сам укотився до першої зали. Поліцаї стояли при дверях — один при вхідних, другий — коридорних — і туло думали про щось своє.

— Та чого ви стоїте як опудало? — зацокотів, наче скоростріл, майстер, посміхаючись всім обличчям, ясным, довірливим, приемним. Він переплітав люб'язні слова з найчорнішою лайкою, але говорив неймовірно швидко, поглинаючи або не закінчуючи окремі слова, таким тоном та з такою невинною фізіономією, що поліцаї думали, ніби він не знати які компліменти розсипає.— Та щоб виздыхали ви, хлопці мої золотенькі, щоб вашу маму пес подрав, воїни дорогенькі, чого вилупили очі, дудліть пиво, прошу дуже, жеріть холоденького, по-жерла б вас лиха година. Пийте, пийте, хлопці, закушуйте, собаки б кишками вашими закушували, ваш офіцер теж п'є, аякже, напився б смоли киплячої, золотий він у вас, свій хлоп'яга, золотий, якраз на шибеницю добрий, та ще сягайте та закушуйте...

Процайлик уже зовсім забув про будь-яку обережність.

Чорна Зонька, прибігши по пиво, змилила йому голову, щоб мовчав. Один з поліцаїв кинувся на неї, міцно схопив за руку. З'явився обер-штурмфюрер і відштовхнув свого підручного з такою злістю, що той аж плюснувся об стіну.

— Люди хай розходяться,— буркнув гестапівець,— а ви чекайте на мене тут. Тільки не напийтеся, як свині, а то відразу на гауптвахту посаджу.

Наче неживих повели Мокрії Абця та Файтельсона нагору. Поволі розійшлися й інші. Тільки Процайлик ніяк не давав жінці забрати себе. Він мусить їсти-пити з панамі-молодцями поліцаями, їли би їх воші невмивані, мусить собі з ними душу розважити, краяв би їх по шматочку та важив на вазі аптекарській, бо такої компанії чесної та інтелігентної, таких звірів проклятих, пацюків угодованих він ще зроду не бачив. Бачили б скоро гак свій здоровенний, мотузку кручену...

Богдана виходила разом із стрійною. Підійшла до Юрка, подякувала, завтра вранці прийде стрій і все врегулює... А поки що вона дуже вибачається за неприємності, що спіткали Юрка через цей вечір...

Раптом Богдана закрила долонями обличчя, припала до стіни, все тіло її затряслось, вона голосно заридала.

— Що з вами, заспокойтеся, Данусю!

Тільки по хвилині опам'яталась.

— Якою ціною доводиться тепер платити за життя...—

промовила, мружачи очі.— Дорожчою, ніж воно варте.— Міцно, тепло потиснула руку Юрка.— Я вам безмежно вдячна, що ви сміливо постукали сьогодні до дверей — там, на третьому поверсі...

Розділ четвертий

Ніколи ще Роман Кардаш, студент другого курсу медичного інституту, не мав стільки вільного часу, як у перші тижні німецько-фашистської окупації. Він нікому не був потрібний і сам не шукав людей. Але тіло не визнавало такого спочинку, вимагало поживи, калорій для життя — кричало: їсти! Отож, не витримуючи голоду, схоплювався і біг до міста...

Сьогодні трапилась ще одна біда. Вранці до гуртожитку на вулиці Собінського прийшла група німецьких солдатів і наказала всім до другої години залишити будинок — він переходить під військовий шпиталь. Втрачав Роман останнє, що мав, — дах над головою.

Куди йому піти? Де знайти притулок, переночувати?

Зв'язав у вузлик всі мафатки, вийшов з гуртожитку і, не озирнувшись навіть, пішов униз Зеленою вулицею.

Війна заскочила Романа в гуртожитку на вулиці Чарнецького, що недавно була перейменована на Радянську. До 1939 року в цьому будинку жили монашки, він належав до ансамблю споруд костьола святого Духа, збудованого в XVII столітті. Розповідали, що всі будинки ансамблю — два костьоли, монастирські приміщення та палац римо-католицького архієпископа сполучені між собою таємними ходами-тунелями.

В перші дні війни з костьола, з дахів монастирських будівель, в тому числі і з гуртожитку, невідомі люди почали обстрілювати вулицю; у середу перед палацом вбито двох військових і одну жінку. Вона довго лежала поранена і кричала, кричала розпачливо і несамовито; двоє студентів вибігли, щоб забрати її, але біля їх ніг кулі почали кресати іскри з каменю, вони повернулися, а жінка поволі втихомирювалася, засинала вічним сном.

Незабаром до гуртожитку увійшов взвод червоноармійців, молодий командир наказав усім студентам вишикуватися в ідальні. Зібралось чоловік двадцять.

— З вікон і даху гуртожитку раз у раз стріляють, — сказав він змученим голосом. — Якщо протягом десяти

хвилин не зголосяться винні і на вас впаде відповідальність.

Роман згадує цих десять довгих, як життя, хвилин. Командир дивився на свій великий, кіровської марки, ручний годинник, ані разу не глянувши на шеренгу.

Усе на світі проходить, пройшло і десять жахливих хвилин чекання. Ніхто не зголосився. Але всі заговорили. Страх смерті пройшов, тепер не боялися більше. Кричали, що ці будинки мають підземні сполучення, що із студентів, присутніх тут, ніхто не відлучався, що тут діє, мабуть, фашистська банда. Вони запримітили кількох невідомих, які пробігали подвір'ям і зникли у підземеллі костьолу.

— Комсомольці є між вами? — перервав розмови командир.

Виступили двоє: Кардаш і Вайсман. Перед шеренгою рослих, сильних, загорілих студентів ці двоє, і зокрема Вайсман, виглядали наче діти, так, як інколи кілька карликових дерев гарцюють на узліссі перед грізною стіною дубів чи смерек.

— Чому не під зброєю? — гукнув командир. — Дезертири?

Свіжа хвиля ляку пропливла по всіх талинах душі Романа. Але він змусив себе зосередитися, бути комсомольцем.

— Всі ми, не лише комсомольці, — заявив чітко, — щодня пересиджували біля комісаріату на Солодовій. Сьогодні вранці нам наказали остаточно — розійтись. Комсомольці побігли в райком, потім в обком. «Евакуюйтесь», — порадили нам. Розшукали евакуаційну комісію при облвиконкомі; на вулиці люди билися за місце на останніх автомашинах, дві жінки стягали з гори чемоданів і пакунків третю, стояв плач, голосіння рейвах.

— Досить, вас не питають, — гнівно обірвав командир. — Наказую до вікон не підходити.

Дав команду, червоноармійці вмить вишикувались, один за одним виходили з гуртожитку. Командир ішов останнім. Ляснув постріл, мабуть, з вікна костьолу, бо, туди відразу скочили солдати. Командир упав. Тіло не ворухнулося на землі. Студенти як стій розбіглися хто куди.

Роман добрався до гуртожитку на вулиці Студенток. Тут жили дівчата, але вже майже всі пороз'їджалися,

багато кімнат пустувало. В шикарному двоособовому будуарі, де пахло ще дешевими парфумами, провів самотньо ніч, в яку змінилася влада. Львів, а з ним і Роман, були віддані фашистському молоху.

За цю фатальну ніч відбувся небувалий злам у багатьох людей. Вчорашні друзі, яких любив і яким довіряв, відреклись від нього, стали недругами, щоб не сказати — ворогами. Комсомолец Слава Мартинець, товариш, який ще недавно розпинався на зборах за радянську владу і плакав від щастя, що побував у Москві, начепив у перший же день німецької окупації тризуб на вилогу, ще й широкою жовто-блакитною стрічкою пов'язав лівий рукав.

— А ти чого сидиш, як святий у пеклі! — накинувся на Романа.

— Не розумію, — відповів тихо, здивований метаморфозою Славка.

— Не маєш тризубчика? Я дам тобі, у клозеті за умивальником переховував, трохи заіржавів, але коли добре потерти шматкою, заблещить. На, бери!

Тицьнув Романові бляшку. Кардаш спокійним рухом викинув її через вікно у сад.

— Ти що, здурів, та нині це — на вагу золота. Особливо — нині. Кожний нап'яв би на груди, але, біда, не всяк зумів зберегти через два роки неволі. А тобі неодмінно треба начепити, ти ж не лише член ВЛКСМ, ти ще й більшовицький писака. Думаєш, ніхто не знає, які ти вірші друкував у «Вільній Україні», оповідання про визволення у журналі? По-дружньому раджу. Я також чую поза спиною мурашки, є гріхи, але ж я тільки говорив, хто мені доведе, а твое — на папері. Шістдесят тисяч примірників! Іди, шукай тризуба, в мене більше нема.

Роман підійшов до дверей, відчинив їх навстіж.

— Геть з кімнати!

Сталось те, що віщував Слава. Романа попросили вийти із зборів студентів медінституту, а на всі студентські збори, що відбувалися в лігві ОУН на вулиці Руській, взагалі не пускали.

Зникли останні товариші.

Додому, на село, шлях йому також був відтятий. Його батько працював головою сільради, раніше довгі роки очолював комуністичне підпілля на Косівщині. Звідти тепер падали невеселі вістки про жахливий

терор оунівців, про звірячі розправи над комуністами та радянськими активістами...

Скільки не міркував, не знайшов нікого серед знайомих, недавніх друзів, у кого міг би знайти притулок. Не мав також що продати, щоб здобути кілька злотих на хліб. У вузлику — коц, простираadlo, рушник і кілька книжок, журнал і газети з його творами. І ще те, що на ньому. Що ж, почекає до ночі і тоді зарийється у будь-який кущ в Єзуїтському парку та прокуняє там до ранку.

Ходив вулицями сюди-туди, ні на що не розраховуючи, нічого не чекаючи від долі. Тікав від торгівців, обминав перекупок, які пропонували з-під поли бублики, не дивився в очі людям.

Відчинені магазини навівали йому думку про крадіж. Легко посміхався і гнав геть з голови спокусу. Зловлять. Не вмів, не навчився в житті красти.

Ледве пересував ноги, боліли м'язи. Звернув, нарешті, на алею і не присів, а мішком упав на лавку. Високо підняв ноги, скоцюрбився на лавці, і раптом все його тіло наповнилось незвичним теплом, наче йому хто влив у вени солідну порцію магnezії, зробилось м'яко в устах, горлянци... Колись чув, що саме такі фізичні спазми відчувають востаннє ті, кого вішають...

Знепритомнів.

Чужа рука на плечі і тягучий грайливий голос збудили юнака з півсну.

— Ей, суслику, не рано заснув ти? Дивись, заберуть у холодну, там поспиш і, може, не покинешся.

Двоє глибоких чорних очей сміялись Романові у вічі, вабили і кликали.

— Підемо до мене, лю-лю?! — і запитання, і прохання, і наказ.— У мене ти поспиш, о, поспиш, лю-лю! Ані на хвилину, не дам змружити очей, побачиш!

Потягнулася всім тілом, крутнула стегнами, голову перехилила, струснула кучерями, присіла, притулилася до Романа і тепер сягнула поглядом у саму душу юнака, гріла, запалювала її.

Роман і собі потягнувся, лице його запашило рум'янцями вогню і сорому, і здалося йому раптом, що він летить, летить кудись у безвість, і міради червоно-чорних цяток затанцювали перед очима, створили бездонну вируючу трубу, світлий конус якої губився, миготів десь у безконечній далечині.

— Тобі буде добре зі мною,— чув хлопець відлуння слів, що ранили і кликали. Теплий віддих вився біля його шиї, ніби дим, й одурманював запаморочену голодом голову.— Чого вагаєшся, чого?.. Я ще довоєнна, я така, що й не снилось тобі, дурнику коханий мій! Я Чорна Зонька. У власній особі. Не чув? Не може бути! Чорну Зоньку всі у Львові знають!

Ніколи пізніше Роман не міг докладно пригадати, як це він підвівся з лавки і дозволив вуличній дівчині повести себе. Він пам'ятав лише, що петляли вони довго, майже безлюдним вечірнім містом, що хтось чіплявся, відтягав від нього супутницю, але вона міцно тримала його руку.

Очуняв у якомусь смердючому коридорчику, де дівчина наказала йому залишитись, а сама тихцем піднялась сходами. Повернулася через кілька хвилин, взяла Романа за руку і мовчки повела нагору. На третьому поверсі їх зустріли відчинені двері, і вони шмигнули в них, заспані, стривожені і — хлопець це вперше відчув — з'єднані раптом спільною таємницею, зближені, свої.

— Лю, ми дома!

Зонька вовтузилась біля замків, засувів. Щільно запнула вікно чорним папером, увімкнула світло. Блідий сніп рожевої лампи впав на просту дубову шафу, почервонив стіни, відслонив ліжко з горою подушок, кушетку. Над ліжком висіла темна, закопчена ікона й обабіч — два портрети у золочених рамах — перелякане обличчя жінки з пишним солом'яним капелюхом і бундючна фізіономія чоловіка з довгими тонкими вусами, що кінчиками своїми заглядали до очей — випуклих, безумних, притуплених. Над канапою звисало криво почеплене полотнище. З його складок вицовзало тіло голої дебели жінки з розпатланим волоссям і томливим поглядом. Над жінкою гарчав зловісною пашею гривастий лев, цар звірів, й однією лапою своєю встромляв у перси жінки чорну стрілу купідона, а другу, страшну, з розчепіреними пазурами, кидав у простір кімнати, немов погрожуючи невидимому ворогові. Напис «Мій відвідувач — мій пан», набазграний червоною фарбою впоперек килима, затуляв уста левові, лягав на стегна жінки, а два величезні знаки оклику стягали з неба на кушетку щербатий жовтий банан місяця, що, як сирота, звисав з верхнього кутка несамовитої картини.

Нарешті Роман змусив себе відірвати погляд від картини і тепер допитливо подивився на господиню. Це вже не була та владна жінка, що силою притягнула його сюди. Закруглилися риси обличчя, погас вогонь чорних очей, змарніла, зібгалась уся постать. Дівчина посміхалася по-людському, трішки навіть винувато, наче вибачаючись за бідність свого мешкання.

— Відро є в кухні, може, схочеш по-малому,— сказала діловито. Підійшла до Романа, ласкаво провела ребром долоні по його підборіддю, пальцями розвихрила волосся.— Та сідай, нарешті. Ніхто ще своїх ніг на лотереї у Тита Люстерка не виграв.

Зонька закашлялась, відвернулася і, тримаючись рукою за груди, почала застеляти кушетку газетами.

— Сюди сідай і кажи, як ти любиш, як волієш. Хочеш, може, з музикою? В мене є грамофон, але зараз це небезпечно. Почують, що я дома, і почнуть добиватись у двері. Зрештою, воно незручно. Треба підніматись, перемінювати голку. Краще з квітами. Ти любиш квіти?

Поглянула, посадила Романа на кушетку, притулилася до нього. Гладила теплою, ніжною долонею його неголену, шорстку щоку, зазірала п'янким поглядом в очі й дихала гарячим жіночим віддихом у шию, волосся, вуха хлопця.

— Квіти у мене справжні: червоні, свіжі. Вранці у Лисиничах нарвала. Люблю квіти. А може, ти з фруктами хочеш? — Зоня кокетливо обгорнула халатом свій стан, пишний, круглий, заграла виточеною, зграбною ніжкою.— Яблука в мене вже переспіли,— смутно посміхнулася,— але маю бутафорію. Коли валилося все, грабували, я тільки це встигла з вітрини магазину стягнути. Показати?

Роман підвів голову, розплющив очі. Почув, що новий прилив корчів, спазмів вогненною стрілою прошиває його нутрощі, стискає груди, підпливає до горла. Ледве розціпив щелепи, промимрив:

— Я б хліба, хоч шматочок малий...

— Хліба... Не розумію...— Зонька стрепенулась, насторожилась. Ураз підвелася, клякнула на обидва коліна перед Романом, взяла його голову в долоні і напруженим поглядом впилася в очі юнака. З чорних орбіт дивилися на неї стомлені, бліді, виснажені, погасаючі два вогні.

— А я думала, що ти зголоднів за жіночою любов'ю... Дурна я, ой яка дурна!

Схопилась.

— Я зараз.

Зникла за кухонними дверима.

Роман похитнувся, впав на кушетку.

— Бідний ти! — вливала йому до уст воду, протирала мокрим рушником скроні.

Глибоко зітхнув, увібрив у легені запах свіжого хліба, кмину, припаленого капустияного листка і стиха посміхнувся.

— Бідна ти, — прошепотів.

Зонька стелила Кардашу на ліжку, але він і слухати про це не хотів.

— Не думай, хлопче, чого поганого. Я на ліжку не пускаю нікого з чоловіків. Їх місце на канапі. Ти — виняток.

— Я нічого не думаю, просто не хочу завдавати клопоту, — говорив Роман, а до скронь вдаряла кров, струмись за струменем, і голова від підвищеного тиску боліла, набрякала, ніби росла, більшала.

Тепер, заспокоївши фізичний голод, він різкіше, випукліше побачив своє становище, зрозумів, до якого сорому, ганьби докотився. Просити у повії шматочок хліба! Хіба можна ще нижче впасти? Коли житиме, він цю ніч зітре з пам'яті — інакше немилі будуть йому ні хліб, ні люди, ні світ.

«Але чому? — борошився в душі інший голос. — Вона тебе привела, це правда, як свого клієнта, але, зрозумівши все, змилосердилася над тобою, нагодувала, як людину, як друга. Як смієш соромитися, виганяти з пам'яті людину, яка зробила тобі добро, відкрила серце, поділилася останнім...»

«Не виправдуй себе, Романе. Ти дійшов до безодні — це факт. У тебе ані крихітки волі, ти банкрут. Не знайшов у собі сили відступити на Схід, зубами продертись туди, на колінах дійти. Не знайшов! Ось тому і докотився сюди — їсти хліб, зароблений повією, і спати будеш на газетах, які вона, може, підстеляє під ноги відвідувачам. Чому ти, сказавши «а», боїшся вимовити «б». Чому затримався на півдорозі, коли повернення назад нема?!»

«Ти несправедливий до мене, бо ти ставиш мене одного під яскравий сніп сонця і судиш мене одного.

А чи впав я один? І чи знаєш ти, що хвилина слабості мине, і я встану!»

Битий сумнівами, мозок Романа не засинав міцно, у ньому все ще народжувалися, вирували і гасли думки, пересувалися картини, щораз більше переплітаючись та сплутуючись поміж собою.

Раптом почув, що його термосять за плечі. Звів важкі повіки. Над ним стояла Чорна Зонька і тлумачила поспіхом, що він мусить сховатися за шафу, там є комірчина, бо до неї стукає один німець, якого не сміє не пустити.

Кардаш чув із своєї криївки все, що говорилося в кімнаті.

Мабуть, німець прийшов напідпитку і приніс з собою спиртне, бо з порога крикнув, щоб поставила чарки. Потім пили, плели банальні розмови. Раптом німець гаркнув голосно і зовсім твердо: «Я чую тут запах мужчини. Цілком серйозно кажу, не жартую. В тебе хтось був або навіть зараз є!»

Зонька відповіла одним словом: «Пий».

Інша, думав пізніше Роман, в такій ситуації напевно втратила б самовладання, мабуть, кинулася б обнімати німця, і це б зрадило її остаточно. Зонька сказала одне слово: «Пий», вона буцімто і не почувла.

Пили.

Але потім німець таки пішов до кухні, щось, мабуть, пересував, шукав, бо звідти чулися гуркіт, скрипіння. Повернувся до кімнати, відчинив шафу, але дверцят комірчини, крізь які просунувся Роман, не закріпив.

Кардаш тільки через хвилину відчув, як йому, скуленому в три погібелі, притисненому стіною, підлогою і шафою з трьох боків, не вигідно, тісно і боляче лежати в цій комірчині, яка відрізнялася від домовини хіба тільки тим, що була коротша. Роману не вистачило повітря. Це тривало довго, дуже довго, принаймні йому так здавалося. Потім настала тиша. Романові знову стало вільніше дихати, і молоточки у скронях били щораз слабше.

Знову задзвеніли келишки, посуд. Мабуть, ще пили. Потім відвідувач взувався, бо чути було, як товче чоботом об підлогу. Пройшовся ще кілька разів по кімнаті — туди-сюди, відчинив двері. І тоді, з-за дверей, голос звучав багато слабше — до вух Романа долинуло вдруге: «В тебе хтось є — весь час. Мене не обдуриш,

я іншого мужчину чую здалеку». — «Це, можливо, за стіною живе мужчина». — «Але ж позавчора, ним не пахло». — «Позавчора він пив унизу». — «Гляди ж мені!». Двері гримнули надто сильно — аж дзенькнули шибки у віконних рамах.

Зоня порадила не виходити з комірчини, відчинила тільки дверцята в шафі.

— Може ще повернутися, — сказала тихо, — дуже вже шукав тебе.

Німець не повернувся. Роман довше вилізав із своєї нори, ніж залазив туди. Обтріпався на кухні з пилюки — давно, мабуть, ніхто в тій домовині не лежав. Коли повернувся, в кімнаті було темно. Зігнувся, пробував рукою намацати своє паперове лігво. Почув на руці жіночі теплі пальці. Повела його до ліжка, ліг, накрившись ковдрою. Його морозило. Зоня сіла в ногах. Нарешті заснув.

Уранці збудився від терпкого болю в правій нозі, щось придавлювало її. Розплющив очі. Біля нього, у куточку ліжка, вся загорнута в кожусі, зігнувшись клубочком, спала Зоня. Спробував витягнути ногу з-під тіла дівчини, але передумав. Витримає ще якийсь час. Краще послухає, як біля вікна зумкотять мухи.

Ставлячи сніданок на стіл (сховала ключі від дверей: без сніданку не випустить), запрошувала:

— Ви їжте. І випийте трішечки — це корисно, дасть силу на весь день. — І враз, ніби виправдуючись: — Ви розумієте, я мусила впустити його до себе. Бувають такі моменти, коли не хочеш, а мусиш. Ні, не йшлося про гроші, не думайте про мене аж так погано. Я просто мусила. Розумієте?

— Намагаюся зрозуміти.

Роман наче на шпильках сидів. Навіщо вона оце? Не треба, не треба нічого говорити!

Подякував за все.

— Забула найголовніше. Всю ніч про це думала, а пробудилась — і забула. Тут позавчора у нас відкрили шинок. Директором — теж студент, що називають його інженером. На ім'я — Юрко. Зайдіть до нього, він, напевне, шукає помічника. Вдвох з Вандою не дадуть ради. Абцю тримав двох кельнерів і буфетника, хоч один Файтельсон працював за трьох. І при нагоді скажіть директорові, що Ванда — погана жінка. Я її знаю давно і добре. Зайдете?

- Зайду.
- Ми тоді були б сусідами.
- Цього не треба,— заявив шорстко.
- Добре. Я розумію. Цього не треба.
- Вагався, чи подати їй руку. Подав. Потис.
- На все добре.

Зайшов з вулиці в шинок і відразу ж наткнувся на Недовоза, що замітав підлогу. Юрко закліпав очима, пішов на гостя з розкритими обіймами.

- Кого я бачу! Кардаш!.. Звідки ти тут взявся?
- Як бачиш, з неба впав. Тобі на голову.

Сердечно, по-братерськи привітався. Зналися ще з хлоп'ячих років; вчилися разом в коломийській гімназії, Роман на три класи нижче. Але подружилися щиро під час спільної роботи в учнівському кіоску. Юрко два роки завідував цією маленькою торговельною точкою, де на великій перерві продавалися учням зошити, шкільне приладдя, бутерброди, вафлі, булочки, чай. Коли Юрко був у восьмому класі і готувався до матури, то майже повністю залишив усю торгівлю на Кардаша. Раз чи двічі зустрілися вони вже за радянських часів, але тільки мимоходом.

— Так що, Кардаше,— Юрко майже завжди називав помічника на прізвище, воно добре звучало,— змелемо муку знову? Мені тебе якраз ой як не вистачає!

У Романа сильно закалатало серце. Чи міг він вимріяти щось ліпше!

— Коли тобі справді потрібний помічник, то давай мітлу.

— Чекай, чекай, хоч першої півгодини будь моїм гостем. Зараз поснідаємо разом.

— Я вже.

— Пусте. Побенкетуємо по-давньому. Коли це ми останній раз з тобою снідали? Згадаєш?

— Звичайно. Кілька днів після твоєї матури. Пили каву, чудову каву, з кайзерками, посипаними кминком і сіллю.

— Так так. Як сьогодні пам'ятаю...

Увійшла до шинку Ванда, вона ходила на базар. Юрко представив їй Романа як нового працівника.

— Утрюх — і краще, і легше, і веселіше,— сказала, швидко, по-своєму оцінюючи Кардаша як чоловіка і працівника.— Я з десятьма чоловіками можу ходити і розминатися на одній дошці, але друга жінка мені

навіть на гостинці заважає. Нам двом тягнути доведеться на ногах,— Ванда кокетливо погойдала очима, посміхнулася Романові по-змовницьки. Простягла хлопцеві руку.— Давай на брудершафт. Я — Ванда. Ти — Роман. А директор хай нам, роботягам, руки цілує. Добрих помічників матиме!

Снідали на кухні. Більше згадували давне.

— Ти хоч скажи до пуття,— запитав нарешті Юрко,— хто тобі сказав, що я корчмарем зробився?

— Мене якраз до корчмаря, а не до тебе рекомендували. Я і в гадці не сподівався тебе зустріти.

— Хто ж це рекомендував? Не митрополит Шептицький,— він порснув сміхом, згадавши свій візит у Барана.

— Правду?

— Що за питання? Наші стосунки мусять ґрунтуватись лише на правді.

— Одна повія. Чорна Зонька. Чув про таку?

Веселий вираз зник з обличчя Недовоза. Його малі очі побігли по Роману, вмить оглянули його від ніг до голови.

— Ти спав у неї?

— Як сказати. І так, і ні. Тут ціла історія.

— А я і не сподівався, що Кардаш такий донжуан. В Коломиї таких не водилось.

— Тут ціла історія,— повторив Роман твердо.

— Колись розкажеш. А я думав, що ти, Кардаш, як був несміливий до спідничок, так і залишився. Видно, люди змінюють свої звички, характер.— Серпанок смутку заволік Юркові очі, болючою складкою звузилися уста.— І знаєш, рекомендація Зоньки мене анітрохи не бентежить. Вона жінка незвичайна, я б сказав, навіть героїчна, ге-ро-їч-на. А тепер ходімо в зал, будемо знайомитися з роботою.

Біля пивного апарата стояли Рома та Ванда, вони про щось перешіптувалися. Десяток відвідувачів недоволено вертілися на стільцях біля столиків, дехто з них нетерпеливо бив вилкою по порожньому кухлеві, інші ворохобилися в черзі перед стойкою. Їх намагався заспокоїти дурний Франьо-каліка. У нього ноги відтяті нищче колін, і він човгається на колінах, відштовхуючись обрубками кулаків від землі — пальців рук у нього теж нема. Майстер Процайлик зшив Франьові твердий

шкіряний конверт на ноги, і йому навіть зручно пересуватися; по гладкій, натертій підлозі він може досягти неабиякої швидкості. Тоді каліка широко розкриває рота і кричить: «Раньо, Раньо!» Це означає — давайте дорогу, бо Франьо їде. Нещасний і говорити не може виразно, та й не дуже хоче. За радянського часу його разів із п'ять забирали до будинку інвалідів, але він після кількох днів зникав у таємничий спосіб і знову з'являвся на базарі. Востаннє, незадовго до війни, завезли Франя кудись аж під Харків, але через місяць він уже знову човгався по Брестській. Ще й пояснював як міг, що його літаком, як румунську королеву-мату, везли, з усіма почестями.

Франьо наводить лад у шинку, коли до пива стоїть велика черга. Він з розгону влітає між ноги, однією рукою відбивається від стойки, другою б'є людей по підколінках. Пиволюби відступають від стойки, і тепер Франьо, човгаючи сюди і туди, контролює цей вивільнений коридор між буфетом і людьми: ніхто вже не зможе стойки перевернути.

І зараз вдоволений Франьо гордо показує знаками директорові шинку, що лад наведений, і він розраховує на те, що його робота буде відповідно оплачена.

Юрко холодно вітається з Ромою і стає біля пивного апарата, наливає кухлі. Роман заходить за буфет, оглядає закуски, крутить носом. Нарешті і Ванда кинулась обслуговувати гостей; робить це швидко, кваліфіковано, але шорстко.

— Невже такі канапки беруть? — дивується Роман.— Ніби страхопуди за кушем.

— Ще й як беруть,— копить губи Ванда, незадоволена критикою її продукції.— А ти, коли голодний, не їв би? Не забувай, що вже місяць — війна.

Роман притихає. Він учора саму шкориночку від цього бутерброда за ласощі визнав би. Дійсно, вже місяць — фашистська окупація і голод. Як час летить!

Юрко швидко впорався із завданням. Вже всі, кого щойно вогонь палив, дудлять пиво. Дістав своє і Франьо. Він тепер розкошує: поставлять кухоль з пивом на стілець, дивиться на нього, і поливає потроху, і сміється, щасливий, як дитина в добрих батьків.

Нарешті директор може приділити свою увагу гості з тресту. Він вибачається, але пані Рома сама бачила, скільки ротів тягнулося до пива, на таку вже службу

став. Рома капризує, вона, звичайно, вибачає, але корона не впала б з голови цим обірванцям, коли б почекали ще трохи, не вмерли б зі спраги. Вона вже хотіла йти геть, у неї нема часу, і все-таки почекала, дуже важливу і приємну новину хоче передати директорові. Трест має можливість, після переговорів генерального директора з самим губернатором Ляшем, надати десятком ненімецьким ресторанам і їдальням підвищений ліміт, в який буде входити навіть деяка, звичайно, дуже мізерна, кількість м'ясних продуктів, а може, і масла. Цей додатковий ліміт можуть одержати тільки ті власники, які виявили себе вірними прихильниками Третього рейху, а їх заклади настільки респектабельні, що до них міг би зайти рейхсдойч чи фольксдойч. Такі ресторани мусять мати назву, відповідну вивіску і туалет з проточною водою. Список треба подати ще сьогодні для затвердження.

— Бачите, папе Недовіз, яка важлива і термінова справа,— тріумфувала Рома, помітивши, що її повідомлення справило відповідне враження на Юрка,— а ви не зволили навіть вислухати посланця доброї вістки. Звичайно, я більш уважна до вас, і дружба для мене не є порожньою фразою, я включила ваш шинок у список привілейованих. Тільки зараз же вигадуйте назву — оригінальну, щоб сподобалася німцям.

Юрко запросив Рому до кухні, поклав на столик плитку шоколаду, яку вчора майже за безцінь принесла до шинку якась старша жінка, родом, мабуть, із східних областей, бо «хвекала» і м'яко вимовляла звук «л».

— А щодо моєї поведінки супроти вас,— викручувався, бо раптом його осяяла прекрасна ідея,— то це була лише кара. Одна шановна особа обіцяла прийти на відкриття шинку, що відбулося позавчора, і не зволила навіть показатися. І як такий вчинок розглядає кодекс дружби, ласкава пані?

— Думайте про назву вашого шинку,— Рома дипломатично ухилилась од відповіді, щоб справити добре враження на молодого парубка, який зайшов разом з Юрком. Вона нишком, очима запитала Юрка — а це хто? — усміхнувшись запитливо.

— Мій помічник від сьогоднішнього дня — студент медицини Роман Кардаш,— відреконував Недовіз.

Обличчя Роми розпогодилося.

— Ви не з тих тернопільських Кардашів, що стали в Америці мільйонерами?

— Ні, я з тих покутських Кардашів, що в Америці загинули, в копальні.

— А Кардаш, молодий поет, що часто пописував в газетах віршики, це не ви?

Роман скипів у душі. Його подратувала не стільки безтактність запитання дівки, скільки — розв'язність тону, яким вона говорила про творчість — серцем вимучену, вистраждану — «пописує віршики».

Він намірився визивно ствердити: «Так, це я, а що?», — але його випередив Юрко, вибачаючись поглядом перед другом:

— Він же медик, пані Ромо.

— А я думала — той самий. Поет нам зараз винайшов би чудову, романтичну назву.

— Як медик, — розсерджений Кардаш сміливішав, ставав зубатим, — я запропонував би назву «Під псом». Зараз усім ресторанам та їдальням можна дати цю назву, і сумніваюся, чи додаткові ліміти будь-що вправлять.

— Ви жартун, — кинула свою убивчу фразу Рома і зняла з обличчя усмішки, призначені Кардашу. «Молодий і дурний», — подумала.

— Колись цей шинок називали «Під оселедцем», — Юрко заговорив поважно. Він хотів якнайшвидше позбутися Роми. В нього назбиралося чимало справ.

— Банально, — вирекла Рома.

— І все ж треба залишити щось від традиції. Народ звик. За радянських часів це була їдальня номер якийсь там 107 чи 117.

— Сто шістнадцятий, — уточнила Рома.

— Сто шістнадцятий, а всі на базарі звали «Під оселедцем» або «В Абця». Абцьо — це колишній власник шинку.

— «Абцьо під оселедцем» — і буде повністю витримана традиція! — невгавала Рома.

— Може, щось з барв: зелений оселедець, срібний, золотий?

— Вже маю! Еврика! — крикнув Юрко. — «Оселедець на ланцюзі».

— «Пес на ланцюзі», — докинула Рома.

— Облиште, панно Ромо, свої дотепи. «Оселедець на ланцюзі!» Це звучить, збуджує зацікавлення, має

підтекст. «Чому на ланцюзі?» — питатимуть люди. А ви питанням на питання: «А в якому районі цей шинок? В батярському, злодійському, романтично-таємничому. Де, як говорить наш двірник, муха не сідає, шафа не грає. Тож оселедець треба вішати на ланцюг, щоб не вкрали». — «Там, певне, і кружки на ланцюзі». — «А келишки, як келишки?» — «Справді, а як келишки?!» — «Ну, то ходімо, пане-браце, зазирнемо до того «Оселедця». — «Люди, біжімо до «Оселедця на ланцюзі». І посунули відвідувачі.

— Ось хто справжній поет, пані трестова, — лукаво вигукнув Роман.

— Здаюсь, пане Юрцю! «Оселедець на ланцюзі» — це сподобається.

— У такому разі — замочимо трішки, — запропонував Юрко, наливаючи чарки.

— Оселедець чи ланцюг? — Роман все ще був настроений войовниче.

Юрко урочисто підвівся.

Виголосити розумної сентенції не встиг. Увірвалася перелякана Ванда.

— Облава! — крикнула, щільно зачиняючи двері. — Есесівці оточили весь базар, відбирають сало, м'ясо, масло, яйця.

— Ідіть на своє місце, Вандо. Ти, Ромку, ставай за буфет. Щиро дякую, пані Ромо. До побачення. А вас пропустять німаки?

— Хай обшукають. На мені м'яса мало, — засміялась кокетливо, демонструючи худу талію. — Загляньте завтра в трест, можливо, вже будуть наряди на м'ясо.

«Напевно будуть», — кепкував у думці Роман. — Відберуть у людей тонни, а вам кинуть по кілограму. І то ще з великої ласки губернатора, внаслідок переговорів у верхах. Свинство. Багно».

Юрко поховав у різні закамарки, яких виявилось немало в Абцевій кухні, цінніші продукти, залишивши на видному місці одержані з тресту.

Коли відчиняв двері, мало не буцнувся чолом об чоло з гестапівцем, який так перелякав усіх на поминках...

Зустріч з Іваном Каштанюком за будь-яких інших обставин просто не справила б такого враження. Велет звалився на Юрка, коли той ступав на східці трамваю, підняв його, щоб пройти вперед, але пізнав друга і вже не поставив на ноги, обійняв, притис до грудей.

— Юрку! Та невже це ти?..— Іван виніс Юрка з обченьків людського турбиля, ще вище підніс його вгору. Недовіз виструнчився, ніби обеліск, понад натовпом, перед його очима замигтіла панорама центру міста, побачена з цієї особливої точки зору. Міг зиркнути, що діється на вулиці по той бік трамвайного вагона, міг заглянути під хвіст чавунному коневі пам'ятника Собеському, міг, сягнувши рукою, навіть відібрати в короля булаву. Тим паче, що Іван, все ще тримаючи Юрка в руках, немовби прапор, пішов прямо на пам'ятник, наче і справді збирався посадовити його на здибленого скакуна.

І, замість пручатися, кричати, Юрко, на подив собі та людям, сягнув по булаву. Пізніше ніяк не міг второпати, чому якраз у такому винятковому становищі згадав легенду про булаву польського короля. Через кілька днів після відкриття пам'ятника Собеському в одному з банків міста розкрито величезні, мільйонні зловживання. І люди побачили, що булава точно тиче у вікна банку, наче показує — ось там злодії! Куди він, Юрко, спрямує булаву? На палац губернатора, на готель Жорж, де гітлерівське командування звело свій штаб, чи на будинок ратуші? Мабуть, завирувала б булава, заверетенилась, як шалена. Скрізь довкола — вбивці і злодії. Ткни на будь-якого німця — і не помилишся!

Вперше така настирлива думка зародилася в голові Юрка, і він весь захолов од неї. Краплистий піт зросив скроні.

— Пусти, Іванцю,— прошепотів.

Але Іван Каштанюк не був би собою, коли б послухався. Він поніс Юрка далі, повз пам'ятник алеєю Гетьманських валів, прямо на театр опери та балету. За ним рушили люди. Юрба радо спостерігала незвичайну картину.

— Либонь, циркачі!

— Станевський * приїхав!

* Власник відомого цирку.

— Збишко Циганевич *, як бога кохам, Збишко!
Еще Польська не згінела, коли Збишко живе! — кричав-
слинився якийсь дідок у старомодному, довгому сурдуті
та з чорним «мелоником» на голові.

Кремезний, ідеальної циганської вроди богатир ви-
кликав у юрби симпатію, захоплення, подив. Людський
потік зашумів, завирував; почувлися оплески.

Звідкись вигулькнув поліцай у гранатовому мундирі,
з тризубом на кепці-мазепинці. Підстаркуватий, вайлу-
ватий, з побагровілим обличчям, яке зраджувало, що
його власник тільки-но відірвався від чарчини, намагав-
ся продертися крізь тісний перстень людської гущі.
Вимахував руками, пручався тілом, протаранював собі
плечем шлях, викрикував, лаявся і сяк і так, але нічого
не міг вдіяти. Люди завзялися, не пускали представника
влади крізь свої ряди, і це ще дужче розлютило запо-
падливого службіста. Він задув у свою бляшану пищав-
ку з такою натугою, що аж вуха почервоніли. Дув і дув.

Надбігли два поліцаї, пішли в наступ на юрбу.

— Що це за збіговисько ви вчинили?! — гаркнув
перший, пробравшись нарешті досередини. Він спряму-
вав свої слова до Юрка, але зиркав раз у раз спідлоба
на Каштанюка.

— Іди ти своєю дорогою, небораче! — весело бурк-
нув у відповідь Іван, висуваючись уперед. Його велика
постать заслонила Недовоза, і тепер поліцай стояв про-
ти нього — віч-на-віч. Два інші відпирали натиск ціка-
вих. — Хіба не розумієш, друга зустрів!

Поліцай незграбно приклав пальці до мазепинки.

— Збіговиська суворо заборонені, — вишкірився весь
на Івана. — Караються законом воєнного часу!

— Чого ти звурдився? Невже в тебе нема іншої ро-
боти, що чіпляєшся до людей?! — ще по-доброму по-
сміхаючись, мовив Іван, але на його обличчя вже напов-
зала хвиля гніву.

— Не кричати! — випалив крізь зуби поліцай і бриз-
ками слини обплював Іванів рукав. — Ваші документи!

— Ех ти, цуцику слинявий! Геть! Вер! — затупотів
ногами Каштанюк, і злива німецьких лайливих словечок
впала на голову охоронця порядку. — Марш, а то я тебе
зараз до Пітулая відведу!

Ім'я жорстокого майора, начальника української

---

* Славетний борець.

поліції Львова, справило на «представників влади» приголомшливе враження. Два поліцаї, що прибули виручати колегу, мов крізь землю провалились. Третій засалював поспіхом і вибалушив на Івана перелякані очі. Стояв у позі «струнко», не зрушуючись з місця.

— Иди собі! — вже примирливіше кинув Каштанюк.

Ще раз віддавши честь, поліцаї поплентався геть під голосистий регіт юрби. Іван обійняв Юрка рукою за плечі і повів друга в бік театру. Реготався, аж закашлявся.

— Ти що, в поліції служиш? — боязко почав Юрко, коли відірвались од юрби, — чи, може, навіть у гестапо?

Іван мовчав. Він дивився мрійними, блискучими від раптового спалаху світлих почуттів очима на скульптури Війтовича, що поривалися з даху театру на площу, до людей, і не відразу відповів на запитання друга. Міцніше тільки обійняв Юрка.

— У всіх поліціях, — промовив стомленим, безбарвним голосом, — служать тільки ті, хто не може або не хоче чесною працею заробити на хліб. Хіба ти й мене так низько цінуєш?

Іван ласкаво заглянув в очі друга, йому забаглося знову взяти Юрка на руки і підкинути вгору, на дах театру, між постаті-символи. І тут же понурив голову. Не збулась його мрія! Згадав, як ще юнаком, коли вперше прибув до Львова, він вистоював, заморожений, перед кутими дверима цього величного храму і марив про щастя — вийти, хоч єдиний раз у житті, на сцену і подарувати людям красу свого голосу, чисте золото рідної пісні.

Гірко посміхнувся.

— Ніде я не працюю, ні в кого не служу, Юрасю. Я тільки-но приїхав з нашої славної Коломиї. Майже місяць гостював дома. Але там повітря зараз не для мене. Глушина і нудьга. Потягло сюди. Два дні добирався. Нині ще нічого в устах не мав. Де б ми підживилися трішки? У мене є рейхсмарки.

Вперше за час зустрічі Юрко лукаво посміхнувся. Відчув свою перевагу.

— Знаю я одне місце, де можна спожити смачненького, — і навіть без рейхсмарок. Скочимо на одинку і за квадранс * цокнемося з нагоди зустрічі.

---

* Чверть години.

Він потягнув друга назад, до трамвайної зупинки.

— Чекай! — Іван раптом став як укопаний. — Чуеш? Дзвін.

— Це на ратуші годинник б'є.

— Я так стужився за цим рідним дзвоном... Ти чуеш, чуеш, як гомонить срібний голос, кличе, вабить...

Іван розповідав багато, мабуть, навіть дещо «творчо» про своє перебування «в еміграції», запиваючи кожний епізод ковтком пива. Юрко тільки інколи встрявав у розмову, видно було, що його думки зайняті чимось іншим, своїм. Зате Роман, відірвавшись на хвилину-дві від буфетної стойки, з великою увагою ловив кожне слово гостя, розглядаючи його зацікавленим поглядом. Про закуски дбала Ванда, вона крадькома зиркала на Івана — так щедро господар ще нікого не вгощав. З цього факту робила свої висновки, всіляко запобігаючи перед гостем.

— Кості було кинуте — *alea iacta est*, як казав череватий латиніст, — 17 вересня 1939 року. Мій братик Мико готувався тікати, мабуть, до Румунії, яка відкрила свої кордони для біженців з нещасної Польщі Мосціцького, а може, і до Радянського Союзу, про що, напевне, марив той лайдак днями і ночами. Мати вже спакувала його манатки, лайдацюга вициганив у мене за альбом марок мій новенький ровер, рюкзак на плечі — і вже натискає на педаль. Коли вбігає до нас захеканий панотець та з подвір'я гукає: «Совіти, а не німці, окунують Коломию, вже ці моголи, кажуть, у Воскресінцях Прут переходять». Мико скік з ровера — і до мене: «Оддай альбом, бо я вже нікуди не їду!» — «А дзуськи», — кажу я йому. Вхопив я у цьому замішанні його напакований рюкзак, сунув туди альбом, ровер під пахву — і гайда! Навіть попрощатися з рідними не встиг. А марки знадобилися, і, передусім, радянські. Я їх дорого в Кракові продав, можна сказати, деякий час жив за це Микове хоббі. І непогано.

Юрко підвівся, пішов до кухні, незабаром приніс нову пляшку.

— Оригінальний Бачевський. Аляжж. Цей лікер любив Мико. Вип'ємо за нього — безпутнього.

— Мико любив аляжж, любив випити? Ти що — з глузду з'їхав! — Іван приклав палець до чола і зсунув його по носі, затримав на губах, ніби чимось дуже здивувався. — Та він навіть на різдво чи великдень від

батькового порічкового вина відбивався завзятіше, ніж од рогатого чортяки.

— Може, я трохи за різко мовив,— знизив тон Юрко.— Але альяж він таки зі мною дудлив, коли одного разу я дозволив собі його, тобто Миколу, зрадити.

— Зрадити? — Іван підвівся і настобурчився, висунувши вперед своє туге підборіддя.

— Я знову вжив надто гучне слово,— Недовіз безладно оборонявся.— Просто, коли я його розкуркулював.

— Нічого я не розумію,— Іван розвів руками, і Юрко спритно всунув йому у розчепірену долоню розкоровану пляшку.

— Сідай випий і дійдеш до правди. А поки що продовжуй свою побрехеньку. До Миколи ще дійдемо.

— Де ж він зараз? У Коломиї я нічого певного про брата не дізнався.

— А бог його знає. Ну, давай вип'ємо за нього!

Коли наповнював чарки, руки помітно дрижали. Зеленкувата рідина поплямила в кількох місцях скатерть, острівці буйної фарби життя скрасили біле полотнище смерті. Іван узяв з рук друга пляшку, докінчив наливати чарки.

— Краще хай згорить світ,— промовив патетично, і в тембрі його голосу знову зазвучали попередня сила, гумор, кепкування,— ніж має даремно пропасти одна крапля цього божеського напою. Будьмо!

Вихилив до дна, ще й наставив язика на останню краплю, що поволі сочилась із чарки.

І знову повернувся до перерваної розповіді.

— У Кракові жилося мені по-всякому. Були бенкети не гірші від Лукуллових, але траплялися і голодні дні. Проте не це псувало настрої. У такій-сякій нашій Коломиї ми прагнули до чогось, здобували щось, словом — жили. А в Кракові мене зустріло важке, нудне, безперспективне животіння. Не було навіть сокири, під яку можна було б підставити голову. Ніхто нас не арештовував, і ніхто не оголошував героями.

Згас вогник в очах Романа. Мовчки поплентався за буфетну стойку і більше не встрявав у розмову.

— І я плкунув на політику, все одно мене в жоден «кабінет тіней» не запрошували міністром,— продовжував Іван, випорожнивши одним духом кухоль пива.— Заробив на чорному ринку трохи грошенят, чкурнув до Відня. Ось там я і знайшов себе. Коли б не туга за

батьківщиною, мабуть, усе життя пробув би в наддунайській столиці. Вип'ємо ще?

По вінця налив чарки, ні краплі не розливши. Цокався уважно, скатерть не зазеленілася жодною свіжою цяткою.

— Прийняли мене хористом у віденську оперу — австрійських акторів цілими пачками забирали в армію, зустрівся я з справжніми славами світу, чи один раз був на сцені, коли виступали наші великі солісти Руснак, Дольницький, двічі бачив самого Джілі. Бував на концертах у філармонії, брав лекції співу у знаменитого Ерделі, інколи мене ангажували співати у ресторані міського парку «Курсалоні» українські пісні. Одного вечора я затагнув «Ой Морозе, Морозеньку», і ця пісня дуже сподобалася режисерові, що крутив саме у Відні фільм про білогвардійців. Він з місця виплатив мені 100 рейхсмарок, і я, одягнений в косоворотку, побренькуючи на балалайці, співав Морозенка, преславного козака, а старі врангелівські генерали плакали-сюсюкали під ніс.

— І все було б гаразд, і тихо, і сумирно, і добре, коли б не давив на душу страшний сум за карпатськими смереками, небосажними верховинами, за Коломиєю — не помию, за батьками старенькими, братиком-більшовичком, за вами, друзі, за всіма своїми людьми. Ох, щоб ви знали, яке гірке життя вигнанця, як важко переносити тугу за батьківщиною. Здавалось не раз, що віддав би все, свободу навіть, щоб тільки пройтися по Академічній вулиці у Львові чи по нашому гімназійному А-Бе в Коломиї, щоб тільки почути рідну мову, милі голоси друзів. І коли німці пішли на Радянський Союз, я спурхнув, як птах, догнав колишніх друзів, що йшли тепер на рідну землю з чужою зброєю в руках, і тридцятого червня в'їхав з німецьким військовим обозом у рідний Львів.

Іван замовк раптом, схилив голову на столик. Перекинулася пляшка, і зелений потік поплив по скатерті. Схопився Юрко, підбігла Ванда, зілляли рештки рідини у пивний кухоль. Тоді глянули уважніше на гостя — Іван спав міцним, смачним сном. Юрко відніс недопиті пляшки до кухні, Ванда рвучко підняла голову хлопця і крадькома поцілувала його теплі, соковиті, червоні губи.

Коли Іван розповідав, Юрка настирливо переслідували одні й ті ж думки, мучили сумніви — як йому бути далі з Каштанюком. Він, безперечно, дуже зрадів зустрічі з давнім другом, товаришем юності, з яким вони ділились і останнім шматком хліба, і найглибшою таємницею молодого серця, найменшим смутком і найбільшою радістю. Коли Юрко побачив Івана, перед його очима постала картина одного гімназійного танцювального вечора. Це було в шостому класі, всі троє були тоді по вуха закохані і, безумовно, мусили піти на вечірку. Довго чистили, прасували свій одяг, та коли кинулись до взуття, то виявилось, що черевики Юрка та Івана аж рясніють крикливими латками — показатись у них на вечорі ніяк не можна. Добрі, нові черевики мав лише Мико, в сім'ї Каштанюків уже так завелось, що одному синові купували взуття перед різдвом, а другому на великдень — ніколи не вистачало грошей придбати дві пари разом.

Домовились по-братерськи. Черевики Миколи могли взути всі троє, і хоч вони були на Юрка трохи завеликі, а Івана тиснули в пальцях — це були дрібниці, не варті найменшої уваги. Тож танцюватимуть всі троє по черзі, будуть перевзуватися та перечікувати в маленькому складнику вугілля, що поруч з туалетом, жодна з дівчат туди, напевне, не загляне.

Згадує Юрко цю пригоду, і по обличчю його скочується сльоза — аж десь з-під серця. Дивився на Івана і бачив його, молодого, роз'ятреного, запального, як обіймає він, тулить до себе у танці дівчину, яку вони три — він, Мико і Юрко — кохали першою юнацькою таємничою любов'ю — найвродливішу упетянку*, горду, неприступну Модесту Дольну. Обидва чекали черги на черевики, щоб попросити її. Але Іван наче і забув про брата і друга: аранжер проголосив дамський вальс, і Модеста причепила до його блузи червоного, трояндою завітчаного котильйона.

Знову танцювали. Іван кружляв у танці, мов бог, ні разу не перейшовши на звичайні па, і на його руці лежала, вихрилась русява голівка дівчини, дорожка від усіх скарбів світу. Інші пари давали їм дорогу, а потім одна за одною почали залишати паркет, і, врешті, посеред великого залу залишилися вони двоє — і, мабуть,

---

* Учениця гімназії УПТ (Українського педагогічного товариства).

весь світ, усе щастя планети вирувало в їх раменах. З буфету повиходили учителі та мамусі з батьківського комітету — організатори вечора — дивились, милувались найкращою парою. Музиканти без кінця тягнули «Казку Віденського лісу», а Іванко і Мода кружляли і кружляли — світлі, юні, міцні. Коли ж останній акорд музики забринів на шибках вікон і весь зал загудів захопленими оплесками, Модеста на одну мить ще притулилась до партнера, потисла його гарячу долоню і шепнула: «За цей вальс я дарую вам наступне танго!» Підійшла до музикантів і владним голосом, який не знає відмови, попросила заграти її улюблену «Останню неділю». Попливли акорди тужливої, сентиментальної мелодії, Модеста пішла назустріч партнерові, їх руки сплелися, тіла вигнулися, дівчина нашіптувала йому слова пісні низьким, томливим голосом:

То остання неділя,
Нині ще обіймемось,
Завтра вже розійдемося,
Навіки всі.

Іван прибіг до комірчини, як герой — бадьорий, задоволений з себе, гордовитий. І тут же одержав два сильні ляпаси від брата...

Пізніше, коли Микола щораз більше захоплювався комуністичними ідеями, Іван в'їдливо кепкував, що саме цей випадок штовхнув братика в обійми соціального рівноправ'я і марксистської справедливості.

Багато ще інших спогадів напливає до голови Юрка, з'являється перед очима звабна постать Модести, б'ють копитами об немічний його мозок всі болючі слова, що їх кинула йому ця недосяжна і більш від життя бажана дівчина, але Юрко ціною величезних зусиль жене від себе всі ці згадки-муки і намагається втекти від себе самого, замикається на кухні, п'є все, що залишилось у пляшці, кидається на твердий тапчан, ховається з головою під простирадло...

Але бажаний спокій не приходить. Не діє на голову алкоголь, вона на диво світла, ясна і готова до сприйняття усе нових і нових болючих імпульсів. І гострим цвяхом проколює голову, мозок, серце одна і та ж думка — як бути з Іваном?

Каштанюки були близнюками з давнього міщанського роду, який давав Коломиї на протязі кількох

століть найвіртуозніших митців — дзвоноливарників. Халупа і невеличка майстерня-шопа, у якій виливали дзвони, стояли на березі Пруту. Інколи весняні води змітали нагромаджений матеріал, нищили устаткування. Але Каштанюки і не думали залишати свою оселю, тікати од бурхливих і нищівних сил стихії. Поруч була дорогоцінна червона земля — залізо, яку Прут щороку, щодня промивав, очищав, золотив. І, мабуть, не перевелися б Каштанюки-дзвоноливарники, якби під час першої світової війни австрійці не реквізували всієї готової продукції з їхньої шопи та не перелили на гармати. Цілими днями ходив тоді над Прутом старий Петро Каштанюк, наспівуючи весь час одну й ту ж коломийку:

Вже нам більше не задзвонять дзвони в Коломиї,
Вже нам більше не повісять дукати на шиї.

Каштанюки одержали п'ять дукатів-медалей за дзвони на Віденській виставці.

З цією співанкою і зліг він у свою смертну постіль. Встиг тільки дочекатися сина Степанка з війни і під присягою домігся од нього, що своїх синів не вчитиме на ливарників.

— Навчи їх, Степане, такого ремесла, щоб і цісар не міг відібрати плоду їх праці. Щоб ні вода не залила, ні вогонь не спалив. Щоб у гармати, у смерть не перелили продукту їх роботящих рук та розуму.

Через рік у Степана народилися близнята, а первістку Романові, що прийшов на світ ще до війни, минув п'ятий. Степан Каштанюк дотримав присяги, що її дав батькові. Коли сини підросли, послав їх до гімназії. Тоді ж і поселився в них далекий родич по жінчиній лінії — Юрко Недовіз, із Заболотова. Усі три склали іспити, вступили в перший клас і з того часу аж до закінчення гімназії росли та вчилися вкупі. Роман пішов окремою стежкою, відразу після матури — молодші брати тільки тоді вистрибували ввись дубчачками — вирушив у світ, зв'язався з терористами і не повернувся більше під рідну стріху, томився в тюрмах Жечи Посполитої, там його і пристрелили у перший день війни.

Іван і Микола вдалися в батька — швидко вигнались вгору, хлопці кості твердої і розуму кмітливого. Юрко був іншої породи — Недовози не відзначалися ні ростом, ні силою, ні вродою, ні розумом. Зате весь рід

був незвичайно витривалий, цупкий, наполегливо вибивався в люди. Прадід Юрка працював звичайним зарібником у поміщика Добека, виконував найважчі роботи, але сина свого зумів уже влаштувати особистим лакеєм дідички. А батько Юрка — не без допомоги цієї ж Добекової — ще юнаком потрапив на службу до суду, спочатку був кур'ером, а пізніше досяг становища судового писаря. Сина ж свого неодмінно хотів бачити у суддівській тозі або принаймні у священницькій реверенді і відмовляв собі у всьому, щоб тільки Юрко міг вчитися в гімназії. Задля цього старий Недовіз не гребував і маленькими подарунками, що їх радо приносили панові писарю селяни та селянки, аби тільки їхня справа потрапила на стіл до справедливого судді Вайгля, а не до бузувіра Федоровича. Ці дари — яйця, сир, масло — возив писар щонеділі на вулицю Млинську до Коломиї, і ними підкріплялися здоров'я та сили не лише його кволого Юрся, але й міцних дубчаків — синів господаря хати.

Сам писар не дуже суворо осуджував себе за ці порушення правил, називав їх маленькими хитрощами дрібного урядовця, без яких порядна людина не проживе на світі. Але в справах принципової ваги не поступався ні на крок. Ніколи не зрікався батьківської віри та національності, хоч судові власті криво дивилися на українців, та ще греко-католиків. Категорично відмовився писар послати свого сина до польської гімназії, хоча й суддя Федорович запевняв, що там «Юрек» зможе отримати стипендію, а після матури не матиме клопоту з вступом на вищі студії.

— Я перепрошую пана суддю шановного, — говорив у таких випадках старий Недовіз, згинаючись у три погібелі перед грізним своїм начальником, — але віру і народність кожній, навіть наймізернішій людині встановив сам господь бог ще на вежі вавилонській, і кодексу цього змінити не міг ні великий Хаммурапі, ні Кугука, ні найясніший цісар. А що вже вдіяти можу я, комаха деталічна, на світі цьому великому і мудрому?

Так вроджена селянська працювитість, помножена на хитрість та спритність, піднімала кожне покоління роду Недовозів на вищий і вищий щабель. Доп'ястися до звання пана, остаточно сквитати несправедливість, закладену в самому прізвищі, доручалося Юркові. Для досягнення цієї мети гарували і бідували Недовози

понад сто років, і писар зумів пояснити синові всю важливість та відповідальність його історичної місії.

Юрко був менш здібним, ніж молоді Каштанюки. Його двом друзям наука давалась легко, вони могли слово в слово повторити будь-яку лекцію, тож мало вчилися вдома, швидко виконували письмові завдання і бігли на ріку, в луки, на Воскресінецьку гору. Юрко зціплював спересердя зуби і зубрив, вчився, повторяв. Те, в чому відмовила йому природа, брав наполегливістю, працьовитістю, впертістю. І не відставав від друзів. Трійка до шостого класу ішла наче в одній упряжці: і Мико, і Іван, і Юрко вважались найкращими учнями. Усі в класі, навіть учителі, почали називати Юрка третім Каштанюком, його кликали — «той малий Каштанюк». Але в старших класах картина змінилася. Каштанюки захопилися дівчатами і політикою, і в сьомому класі найкраще свідоцтво отримав Недовіз. Увесь восьмий клас першим пройшов теж він, але матуру, несподівано для всіх, найкраще склав Іван. Мабуть, на візитатора Львівської кураторії Долянського, що головував у комісії, сильне враження справили загальна інтелігенція учня, його самовпевненість і, безперечно, бездоганна фізична постава, вродливість. Вродливим людям легше жити на світі — про це ще не раз мав нагоду переконатися Юрко. А він, на жаль, не міг цим похвалитись.

І найболючіше — у випадку з Модестою. В цю красуню були закохані буквально всі. А Модеста була не байдужою тільки до одного, і, як це буває звичайно, якраз нітрохи не була впевнена в його взаємності. Так, як лише могла, приховувала своє кохання до Івана і, наче на злість йому, дозволяла крутитися біля себе Миколі, а коли той з головою поринув у класову боротьбу, переадресувала свої мнимі симпатії Юркові. І трапилася дивна пригода: холодні «обіцянки-цяцянки» дівчини він сприйняв серйозно, благовійно і покохав Модесту невгамовною, палкою любов'ю. Але не сказав ні слова Каштанюкам про своє глибоке почуття, хоч вони від юних років розповідали йому навперебій — Микола з справжнім жаром, Іван — з лукавою посмішкою — про свої невинні любовні пригоди, душевні трепети, повторювали кожну розмову з Модестою, мабуть, згадували кожне її слово. Чи не від цих розповідей, від палких слів дівчини, сказаних іншому, від її чарівливих

усміхів, дарованих не йому, і зажевріла, спалахнула багаттям-ватрою в його серці непоборна пристрасть --- любов до Модести.

Та скоро надійшла пора, коли у серці закопана таємниця Юркового кохання вилетіла роєм бджіл, що підняв дзижчання над усім містом.

Це трапилось напередодні балу української кооперації, на який вперше були запрошені абітурієнти державної гімназії та «Рідної школи». Юрко приїхав на велосипеді із Заболотова до Коломиї і зупинився, звичайно, у Каштанюків. Всі три мали тепер добротне взуття, пристойні темні костюми і модні краватки. Одягнувшись, вони рушили Млинською — два здоровані-красені і «той третій, малий».

Вийшли на вулицю Міцкевича, минули будинок бурси, і раптом Іван згадав, що Модеста просила зайти по неї. Дівчина мешкала на вулиці Мокрій за мостом, треба було зробити добрий «гак» дороги. Мико відмовився («Не буду я для твоєї цяці збивати свої бальні лакерки»). Юрко з трепетом у серці чекав Іванового запрошення. Він не бачив дівчини з випускного вечора, а любов його міцніла і росла з кожним днем.

— Підемо самі,— невимушено мовив Іван і по-дружньому обійняв Недовоза.— Братик мій мусить, мабуть, ще перед забавою вислухати у своїх більшовиків лекцію про шкідливий вплив буржуазних балів на пролетарську свідомість і всесвітню революцію.

Перекидаючись жартами, юнаки і не зчулися, як дійшли до хатини Модести. Сирота по священику мешкала на правах бідної родички в бездітній тітці, звичайної міщанки, що жила з городу і невеличкої пенсії за свого чоловіка, який загинув на італійському фронті під час першої світової війни. Але й господиня, і її вихованка вміло ховали від людей свої нестатки, більше того, пані Смеренчукова, не доідаючи тижнями, щомісяця влаштовувала «чайні вечори» з канапками і солодким домашнім вином, на які інколи вдавалося їй запросити когось з так званої української «сметанки» міста. Зокрема, пишалася вона своїми знайомствами з кооператорами та приватними дрібними фабрикантами і крамарями, вельми авторитетно заявляючи, що вона, як вдова по австрійському офіцерові, давно могла б дістати концесію на відкриття «трафіки»*, коли б пере-

* Кіоск по продажу тютюнових виробів.

йшла «на польське». Але цього поганці не дочекаються, хоч би лопнули, вона і далі кластиме на жертovníк патріотизму своє і племінниці майбутне, добробут. З запалом фанатика-агітатора пропагувала, де лише могла, вироби і товари українських фірм, високе гасло рідної промисловості та торгівлі: «Свій до свого по своє». У цьому вбачала зміст життя і, в міру сил та впливу, прищеплювала ці ідеї вихованці. Модеста не дуже вірила цим ідеям, але погоджувалась.

Модеста і безмірно втішилась гістьми («Іваном»,— подумав Юрко), і зашарілась, збентежилась, виправдуючись, що ще не готова, що їй дещо треба зробити. Юркову руку потримала в своїй навіть трішки довше, ніж це дозволяється бонтоном*, ніби щось думаючи чи згадуючи. Дивлячись йому прямо у вічі, промовила шовковим, ледь-ледь приглушеним голосом:

— А ви, Юрику, мабуть, дуже і дуже не любите і не цінуєте нас, представниць кращої половини людства, що після матури ще ні разу не знайшли нагоди відвідати мої низькі пороги. А може, ви чекали, щоб я полетіла в Заболотів. Тоді я готова сьогодні виправити свою помилку — прошу вас до першого танцю.

Відвернулася від збентеженого, скаламученого Юрка і вже кицею мурликала у плече Івану, розкуйовджуючи ззаду його буйне волосся:

— Чуєш, ти, кудлатий, перепелехатий, перший танець я танцюю з твоїм Юриком. А ти не смій нікого зачіпати. Стій струнко і дивись...

— ...Криво,— закпив Іван.

— Криво не криво, а тепер дайте мені хвилинку спокою, я переодягнуся у нову сукню, яку мені тітка подарувала.

Через кілька хвилин з'явилась знову, і кавалери аж ахнули від подиву. Зовсім інша особа стояла перед ними. Не залишилося в Модести нічого від збиточного дівчиська, свавільної, наче весняний вітерець, студенточки в широкій батистовій блузочці та гранатовій форменій спідничці, які ховали, затінювали принади дівочого тіла, що доспіває на своєму калиновому мості літ. Сіро-матова шовкова сукня, змережана вишивками, тісно облягала гнучкий стан Модести. На очах народилася жінка, наче Афродіта з морської хвилі. Вбражали

---

* Правила доброї поведінки.

і раптово споважніле обличчя, і задимлений хмаркою туги погляд, і золотисте волосся, і сама постава — горда, неприступна чи, вірніше, приступна для одного, вибраного.

Таке було перше враження. Піддаючись йому, Іван з громовим окликом «Богиня, Венера Мілоська» — рвонувся до дами. Він, напевне, підняв би її вгору і крутив, поніс би, наче пір'їнку, по кімнаті, по місту, на край світу. Не сумнівався, що єдиним — вибраним — є він. Але дівчина, побоявшись, мабуть, не Івана, а плям на сукні від спітнілих рук, скрикнула і прожогом кинулась до Юрка, очима благаючи захистити її від «варвара». Недовіз жартівливо загородив собою дівчину, але через мить його руки безвільно опустились, і в очах, що ширшали і тьмяніли від прикрої несподіванки, відбився жах.

Він додивився, що всі візерунки на сукні Модести — це майстерно вишиті різнобарвними нитками етикетки українських фірм. Не дівочі груди піднімалися і хвилювалися в ритмічно-збудженому віддиху — а дві цеглинки масла з фірмовим знаком «Маслосоюзу». Червоні літери «М'ясозбут», наче бичача кров, спливали на вилогн бедер, плямили собою таємничу жіночість тіла, красу майбутнього материнства. Етикетка пекарні «Золотий колос» затінила клин сукні спереду, а на туго окреслених пружних стегнах можна було прочитати зламаною стрілою вишите провідне гасло кооперації: «Свій до свого по своє». Під глибоким вирізом біля шиї, на лямівці красувалися, ніби пацьорки, мініатюрні еталони виробів фабрики солодошів «Фортуна нова», а замість пояса тонку дівочу талію сковувало позолочене плетиво шкіряних літер «Народна торгівля». Ансамбль завершувала широка зелена стрічка, що обвивала розкішне русяве волосся Модести. На ній — вівіска фірми «Полонина» — Олія — бринза — будз».

— Ну, як? — питала, дещо спантелічена виразом обличчя Юрка, дівчина. — Одержить моя сукня першу нагороду?

— Будуть дві премії, — Іван присунувся впритул до Модести. — Перша — за твою геніальну тітку-патріотку, а друга — за наш вальс. Дозволь авансом скуштувати одного цукерка з «Фортуни нової».

Він діткнувся сердечком уст алебастрової шиї дівчини і шепнув їй ехидно у вухо:

— Недобра! Для дзвоноливарні Каштанюків місяць забракло!

Відвернулася, взяла Іванову руку, приклала до свого серця. Одна етикетка «Маслосоюзу» зникла під долонею юнака.

— Послухай, як б'ється дзвін з фабрики Каштанюків, Іванка Каштанюкового.

Довго прислухався, припав вухом до грудей.

— У наших чистіший, лункіший звук! — просвердлив лукавим поглядом голубизну її очей.

Вдарила його по руці:

— Так швидко зумів відплатити!

Вдала ображену і підійшла ближче до Юрка.

— А що ви скажете? — Принадлива, кокетлива усмішка обіцяла щиру симпатію, дружбу.

Недовіз ступив крок вперед, дівчина почула його прискорений віддих. Дивився просто в очі Модесті.

— Я скажу, що це огидно! — випалив. — І ви не підете в цій сукні на бал. Не підете. Боже, рекламувати тілом...

Поки хто зміг отямитися, він вгризся пальцями у виріз плаття, рвонув щосили вниз, і добрий шмат шовку з «Маслосоюзом» і «Золотим колосом» опинився в його руці.

Модеста відсахнулася, заслоняючи руками ніжні атласні груди. Вона ще, мабуть, не усвідомлювала, що сталося. Це тривало одну тільки мить. Кинулась, ніби вовчиця, на Юрка, біла кулаками в груди, дряпала нігтями обличчя, кусала руку. Хлопець стояв мов укопаний, не захищався від ударів. Іван — що робив Іван у цей час — ні Юрко, ні Модеста не бачили, а тим часом він сміявся до нестями. Нарешті, сили покинули дівчину, вона розплакалась і впала на тапчан, заховала обличчя в подушки. Юрко, скривавлений, весь у синцях, вибіг на вулицю.

Це трапилося в липні, а через місяць Іван постукав до будиночка Недовозів у Заболотові. З рюкзаком за плечима, весь запорошений, стомлений, повертався з далекого походу в Карпати. Повечерявши, друзі пішли на річку, зупинилися біля мосту.

Дивилися мовчки, як хвилі вдаряли, натискали на міцну бетонну опору, бушували, клекотіли, пінілись і, розбиті, відпливали, оминаючи споруду, двома прудкими, посивілими в борні рукавами. Ген за мостом гладінь

води вирівнювалася, прозорішала і сіро-атласною стрічкою вливалася у голубий горизонт неба.

Іван заговорив перший, ліниво, ніби нехотя, як сповіщають про речі нецікаві, банальні.

— А знаєш, ми таки отримали тоді, на балу, першу премію за вальс. А Модеста взяла ще дві нагороди — як міс краси і за одяг — за просту, скромну суконку.

Юрко мовчав, проводячи очима хвилі, що атакували бетон.

— Вона поїхала до Познані,— продовжував Іван свою сонну розповідь,— склала іспити в медичну академію, й, о диво, її прийняли, хоч всюди писала, що українка. Тепер Український кооперативний союз призначив їй стипендію — п'ятдесят злотих на місяць.

— Це добре,— Юрко ледь розтулив уста.

— А братик мій доплигався з своїм комунізмом. До вулика, в Березу Картузьку загнали.

— Я читав у газеті. Батько плакав.

— Шкода хлопця. А мої тато мовчать, мов води в рот набрали. А знаю добре — сердяться. Попи заборонили купувати наші дзвони, аж із Львова від Брилинського спроваджують. Бо татові — комуністичні! Нема вже життя мені в Коломиї. Остогидло місто.— Іван заговорив жвавніше, палкіше.— Побачив я раптом його справжнє обличчя. Маленький, провінціальний, паршивий закуток. Один зачохну в ньому, занидію або повішуся якогось чудового дня. Йду здобувати широкий світ,— захихотів юнак, і в його голосі знову забриніла знайома нотка лукавого насміху,— лечу крилатим птахом па сонце, завойовувати своє місце під небом. Можливо, затримаюсь у Львові, запишусь на право, в найгіршому разі — екстерном. А ні — в будь-який мандрівний театр вскочу, ще, здається, голосу не пропив.

Іван затягнув на всю могутність грудей улюблену жартівливу студентську пісню, додаючи після кожного рядка слова: «в штанах» і «без штанів».

Колись, дівчино мила,
А був то чудний час,
Як нас любов носила
Десь попід небеса

Ми мріяли, зітхали,
В коханні присягали,
А соловейко тьохкав —
Все тьох, та тьох, та тьох...

Замовк. Зиркнув на небо. Тремтіли зорі, місяць ліз навшпиньки, совгався по голубизні неба, шукаючи собі місця на нічліг.

Шумів Прут таємниче, грізно.

— А ти що думаєш робити? — Іванові надокучили небо і тиша. — Поїдеш кудись?

— Я вже найнявся. Тут, у Заболотові. Буду продавцем у крамниці «Народної торгівлі».

— Щось не чув, щоб ти любив торгівлю.

— А хто шкільним кіоском три роки завідував?

— Я маю на увазі — останній час.

— Є приповідка, — Юрко намагався викрутитися з пастки, яку обережно розставляв на нього Іван. — Коли не маєш того, що любиш, люби те, що маєш. Я не птах і не вмію летіти на сонце з приклеєними крилами. Набираю трохи грошей і за рік попробую щастя. Може, в університет проб'юся, а ні, піду в духовну семінарію. Буде ще з мене попик-целебс, аж гей, не одній монахині серце тьохне...

— А соловейко тьохкав — все тьох, та тьох, та тьох... — посміхнувся Іван.

З недалекого гаю, лугів і шуварів відкликнулися птахи цілим вечірнім концертом.

— Що це за птахи раптом тобі завторували?

— Йй-богу, не знаю.

— Може, солов'ї.

— Солов'ї, здається, о цій порі вже не співають. Пильнують своїх самок, а може, вже і молодят.

— Міщухи ми. Серед царства звуків не розрізняємо жодного.

— Ми взагалі нічого не знаємо. Гімназія — це г...о, а не наука.

— Не мели дурниць. Ми знаємо латинську, грецьку...

— І фальсифіковану історію, і фальшиві поняття про життя, мораль, світ, боротьбу, — їдко додав Іван.

Поверталися додому, коли вже втомлений місяць спав між колесами Великого Воза.

— Знаєш, що я надумав, — Іван хвацько вдарив друга по плечу, — винеси мій рюкзак, і піду я собі до Коломиї. Сон геть відлетів, промарили, продрімали ми всю нічку над Прутом. Поки сонце зійде, я вдома буду.

— Батько гніватиметься.

— А ти поясни, що я мусив. Щось про Мика вигадай, збреші.

- Як тобі не соромно.
- Ну, гаразд, неси наплечника.
- Як собі хочеш...

Біля хвіртки міцно потиснули руки на прощання, вже штахети розділили їх, а все ще жоден не робив першого кроку розлуки.

— Мабуть, не скоро побачимось знову,— мляво, мов шукаючи стежки до серця друга, почав Іван.— І не хотів би я, щоб між нами залишилося щось недомовлене, нез'ясоване, якесь зернятко неправди. Скажи відверто, щиро, чому ти тоді подер суконку на Модесті?

Юрко здригнувся. Він давно чекав цього питання, воно муляло його, мов тісний чобіт у мандрівці, і водночас радів, що не виринуло в їх довгій розмові.

Сперся на штахети, підпер рукою підборіддя.

— Ти хочеш знати щиро правду?

— Ми завжди говорили один одному правду у вічі, і я думав, що так повинно залишитися назавжди. Що б не трапилось, Юрку, з світом, з землею, з нами самими — ми мусимо жити правдою між собою. Інакше — не варто жити.

— Добре, я скажу відверто. Я зробив це, бо я не міг дивитися на ганьбу найдорожчої мені людини. Я люблю її.

Іван теж сперся на штахети. Їх обличчя наблизилися, майже зіткнулися.

— Я так і думав,— голос Івана знову пролунав бадьоро, спокійно.— Отож — я не помилився. А я, я, видно, ніколи не любив Модести, а тільки фліртував. Бо не побачив тоді її ганьби, мені навіть подобалися її масло-союзи.

— Замовчи! — крикнув Юрко.

Місяць кинув крізь гушавину саду блідий жмут світла, і в його сяйві Іван уперше побачив на чолі й обличчі друга червонаво-сині пруги-близни.

«Він хоч носить пам'ятку від своєї коханої, а що залишилося від Модести в мене? Смак її поцілунків давно вивітрився, порожньо на серці, в душі. І добре мені так, я це заслужив»,— думав Іван, спостерігаючи, як важко мучиться, бореться з собою його друг.

— Вибач мені,— тихо вимовив Юрко.

— Це я повинен просити в тебе пробачення,— Іван обійняв голову друга, поцілував.— Але ти знаєш, який я! Більше на язиці, ніж у серці. Не пам'ятай зла. Не

вмів я любити і, мабуть, не навчусь ніколи. Це важче за латину. Ну, бувай, брате. До скорого побачення...

Зустрілися аж сьогодні, по п'яти роках.

«Чи повинен він йому все сказати, як другові, братові. Обіцяв же перед хвилиною. Але чи зрозуміє вірно Іван його вчинок, всю складність того, що трапилось між ним і Миколою. Іван швендявся десь за кордонами, де йому второпати смисл взаємин між радянськими людьми, студентами, нові закони дружби. Але ніхто його зараз за язик не тягне. Коли почав, так, будь ласка, викладай начистоту і заокруглюйся, друже,— як любив метикувати було на зборах комсомольський ватажок товариш Борщ. Знати тобі б, що через тижнів два розпочнеться війна, то, певне, і всього того інциденту з Миком не виникло б. А тепер червоної, Недовозе, перед Іваном».

Минули роки, скільки ураганів прогриміло над галицькою землею, три рази змінювалась влада. Іуда тричі продав Христа за стількись там годин... Але ж він не Іуда! Він не продав нікого за ці роки. Просто негарно вийшло з Миколою.

Мика Каштанюка зустрів Юрко пізньої осені 1939 року в колишній бурсі Абрагамовичів. Обом так і не вдалося вступити на студії за Польщі. Радянська влада широко відкрила доступ до вищої школи. Вони були зараховані студентами політехнічного інституту, жили в одній кімнаті в гуртожитку. Юрко пильно відвідував лекції та заняття, ретельно готувався до іспитів, Мико дуже скоро поринув у громадську роботу. Як колишній комсомолец-підпільник і в'язень концтабору Береза Картузька він з перших днів користувався повагою. Його обирали до різних студентських організацій, послали делегатом до Києва, Москви, Ленінграда, він неодмінно входив до складу президії будь-яких зборів, йому одному з перших вручено в інституті комсомольський квиток. Незабаром став сталінським стипендіатом, одержав кімнату в іншому, кращому гуртожитку, і давня дружба Мика з Юрком, перервана трьома роками розлуки, так і не розквітла вдруге, і в цьому важко було б будь-кого з них винити.

А з дому тим часом надходили тривожні вісті про батька як урядовця буржуазного суду. Подейкували в Заболотіві, що його вивезуть у Сибір — досить, мовляв, напилися п'явки пролетарсько-бідняцької крові.

Померла з журби, вічного неспокою та давніх хвороб мати. Приїхавши на похорон, Юрко побачив скрутне становище батька і сестри. Віддав їм усі карбованці, що залишилися від стипендії, повернувся «зайцем» до Львова і вирішив будь-що поліпшити своє матеріальне становище. Бачив одну дорогу — наполегливо вчитись. Склав найкраще іспити, але сталінську стипендію одержав не він, а знову-таки Мико. Нитка спогадів снувалась настирливо, безперервно.

Юрко з успіхів Миколи зробив свої висновки — подав заяву з проханням прийняти його в партію. Навіть не в комсомол. — у партію.

«З цього все й почалося, — розмірковує зараз Недовіз, лежачи на лаві в кухні. Він не може відірвати погляду від однієї точки в кутку стіни, і це перешкоджає йому ясно й логічно формулювати думки. Там, у кутку, бореться за свої гаразди павук. Він майстерно облутує, ув'язнює жертву — муху, намагаючись хутчій напитись її крові. — То був мій перший хибний крок. Якби не це, то сьогодні я прямо поглянув би у вічі Іванові, повернув би той його щирий, братерський поцілунок, яким обпік мене під час прощання біля штахет. Як це він тоді сказав: «Щоб б не трапалося, Юрку, з світом, землею, з нами самими — ми мусимо жити правдою між собою. Інакше — не варто жити».

Сумління підказує, що через хвилин двадцять чи сорок, коли ось там, за стіною, сон Івана обірветься і він, міцний, веселий, дружелюбний, увірветься сюди, щоб похмелитися чи поділитись якоюсь своєю новою вигадкою, мусить сказати просто і відверто: «Іване, я винен у смерті твого брата».

Як сприйме Іван це визнання? Які почуття візьмуть верх в його серці — родинні чи світоглядні? Микола — переконаний, стійкий комуніст, це не підлягає будь-якому сумніву, Іван — стоп'ятьпроцентний націоналіст, він це підкреслює сам, але, здається, життя вже надщербило його фанатичну віру. Микола, зустрівши брата по той бік барикади, стріляв би в нього без вагання, Іван, — спочатку подумав би і, мабуть, не вистрілив би. Микола — весь в ідеї своїй, Іван — тільки нестямний бунтівник, безтурботний смішко.

Ясно, що смерть Миколи реабілітує його в очах брата. Але чи справді Мико мертвий? Ніхто не бачив його тіла. Отже, я буду в згоді з совістю, коли скажу: «Іване,

я винен в арешті твого брата». Або ще краще: «Іване, і я, мабуть, причинився до нещастя твого брата». Адже ніхто не може підтвердити, що тільки на основі моїх зізнань арештовано Миколу. І що ж я такого сказав?

Коли на Юрка насілися з усіх боків за його соціальне походження (боже мій, невже писар маломістечкового суду — це стовп буржуазного лжеправосуддя?), нерви не витримали, і він крикнув:

— А син фабриканта і брат відомого націоналіста, який, може, за кордоном гострить зараз ніж на наш край і наші завоювання, — це, по-вашому, відповідний кандидат на комсомольця, сталінського стипендіата і члена всіх, які тільки є, комітетів та товариств?!

— А хто в нас є такий? — запитав голова відкритих зборів. — Ви, товаришу, кидаєте наклеп на наш актив, ми вже навчені досвідом, знаємо ці штучки.

У залі стало тихо. Весь зал обпик Юрка поглядами, чекав. І підвівся тоді з президії Микола, і голосно, спокійно заявив:

— Я такий. Син фабриканта і брат націоналіста Івана Каштанюка, який утік за кордон.

«Микола сам зізнався, не я назвав його ім'я, — виправдує себе Юрко. — Мене тоді охопив невимовний ляк, в мені все завмерло, охляло, я, напевно, не міг би вимовити не тільки його, але й свого прізвища. Чи я винен, що опинився на такому перевалі, де мені забракло повітря і сил, на перевалі повного нервового струсу. Мико був комуністом, Іван — націоналістом. Вони були загартовані у боротьбі. А хто був я? Ніхто, ніщо. Навіть не нейтральний, навіть не безпартійний. Я шукав тільки своєї стежки в житті. Я не впав нижче, як був. Я завжди стояв на нижчому шаблі, мені не було з чого і куди падати. І сумління моє буде чисте, коли я нічого Іванові не скажу, бо фактично я нічого не зробив.

Чи поступився я перед батьківським заповітом і принципом — у справах великої ваги бути, як скеля, твердим і, як слюза, чистим?

Батько — син дев'ятнадцятого віку. Я — продукт іншої епохи. Я не хотів жити понад міру своєї епохи, я тільки хотів, щоб вона не викинула мене з сідла. Я залишився в сідлі. І хочу у ньому бути. Це ще один аргумент, що в мене сумління чисте і що мені не треба розповідати Іванові про нещастя, яке спіткало його брата. Я в цьому участі не брав, нічого не знаю.

Інша річ — налагодити взаємовідносини з Іваном. Він пішов штурмувати свій перевал п'ять років тому. Він мені повинен сказати усю правду про себе. Або й не говорити нічого. Це — його воля. Мені здається, що він втопився, і я повинен підставити свої плечі, щоб відпочив. Щоб набрався сил. І тоді він підніме й мене. Ось чому я втішився, незмірно зрадів, побачивши його».

Іван пробудився ввечері, коли Юрко вже випровадив з шинку останнього відвідувача. Недовіз відпустив додому Ванду, а Ромка попросив піти завчасу до свого мешкання — хоч трохи прибрати. Він приведе Івана, як тільки той розплющить очі.

Іван відмовився від чарки.

— Не похмеляюсь ніколи,— заявив з пафосом у голосі.— Хто не може без цього протверезитися, хай відразу замовляє собі плиту на могилу з таким написом: «Тут спить блаженним сном алкоголік такий-то. Я став ним у день, коли вперше похмелився». Звучить?

— Тоді йдемо до мене на квартиру і почнемо там від початку. «Ab ovo», як казав латиніст.

— Це цілком інша річ! — радо погодився Каштанюк.

Вечеря вдалася на славу. Юрко виклав на стіл усе найсмачніше, що мав серед запасів. Багато співали, жартували. Майже не торкалися минулого.

Іван почав плести небелиці про свої пригоди в Австрії. Зовсім випадково назвав ім'я Модести.

— ...Та дама з першого погляду,— тягнув Каштанюк тканину пригоди, наче швець шкіру,— нагадала мені когось дуже знайомого, близького. Але в таких випадках нема коли згадувати. Найперше треба звернути пильну увагу на чоловіка. Я оглянув його від ніг до голови, поговорив. Стопроцентний рогац, засліплений у стопроцентну вірність жінки. А вона, шельма,— казка, краса, як тобі передати словами, намалювати — ну, викапана наша Модеста...

Іван замовк, тарабанив по столу пальцями ритм «Останньої неділі» і, позіхаючи, враз запитав:

— Що з нею сталося? У Коломиї нічого про її долю не знають. Тітка втекла за кордон ще в тридцять дев'ятому, а Модеста ні за совітів, ні тепер ані разу не з'явилася в місті. Чи не пропала часом?

— Ні, вона тут, у Львові,— Юрко відчув на скронях краплі поту.— Працює лікарем у мікробіологічному ін-

ституті, яким керував до війни професор Вайгель. Протитифозну сиворотку виробляє.

— Словом, годує вошей,— байдуже посміхнувся Іван.— Ти зустрічаєшся з нею?

— За п'ять років бачив два рази. Не говорив ані разу.

— Дивак ти. Невже ж і в тебе так швидко пройшло захоплення?

Мусив схилитися, майже прилягти до столу, щоб придушити біль.

— Ні. Я й досі люблю її так само, як тоді.

Іван співчутливо покрутив головою.

— Це вже гірше.

На цьому розмова про Модесту обірвалася. Юрко випростався.

— Знаєш, Іване, що я зараз подумав? Залишайся, доки хочеш, у мене. Щоб не говорити банально і сентиментально: мій дім — твій дім, я скажу відверто: мені саме такий, як ти, потрібний. Твоя постава, твій баритон, твоя сила...

— Одним словом, тобі потрібен дужий швейцар,— зареготався Іван.— Дивись, щоб не розчарувався. Коли я жив у Кракові, один ресторатор найняв мене на таку ж посаду. Але на другий день звільнив, бо, напившись, я повикидав усіх його найжаданіших, найвпливовіших гостей.

— Ні, Івасю, я кажу серйозно. Мені дуже і дуже потрібен зараз ти, саме ти, а не будь-хто інший. Я вірю, що ми разом піднімемося на перевал, на якому так хотів мене бачити мій покійний батько.

— Твій батько помер? Ти й не говорив нічого.— Іван встав, склав пальці, щоб перехреститися, але не підніс руки до чола, махнув тільки нею і винувато сів.— Коли ж це сталося?

— Батько більше року чекав, коли його вивезуть на Сибір. Вже звикся з цією думкою, спакувався і навіть часто у вікно виглядав, чи не їдуть по нього. А одного ранку, навесні, заходить листоноша і вручає лист. Розірвав, пробіг очима, заплакав і схилився на стіл. Листоноша чекає, чекає, коли батько підніметься, бо лист був рекомендований і треба посвідчити його одержання. Увірвався в листоноші терпець, підходить до батька і дивиться... А в листі повідомлення про призначення батькові довічної пенсії.

Іван узяв у руку чарку, встав.

— Я завжди люблю говорити: життя повне маленьких радостей і тихого смутку. Я перефразую, відповідно до свого світосприймання, афоризм одного письменника, який твердив, що життя — повне непорозумінь і глибокого смутку. Мабуть, цей письменник знав життя краще від мене. Що ж, Юрику! Я згоден. Мені зараз нічого робити. Стецько до свого уряду міністром не взяв, тепер і його уряд німці розігнали. Поки що ніхто мені не доручає формувати новий уряд. Я маю час. І можу почекати, чи, вірніше, перечекати цей час у тебе. Тільки з однією умовою — ти мій друг, мій брат. Я — твій друг, твій брат. Твоя мета — перевал, багатство, моя — свобода. За здоров'я!

Дзвін кришталевих чарок нагадав Іванові його далеке-далеке дитинство, батька і брата Миколу.

Розділ шостий

А братик був поруч, через три квартали, в одній із квартир червонокам'яних залізничних будинків на вулиці Городецькій.

Радянські органи безпеки і не думали арештовувати комсомольця Миколу Каштанюка, стійкого і випробуваного борця революційного підпілля, в'язня санаційних тюрем та концентраційного табору Береза Картузька, невтомного організатора радянського життя на Львівщині. І коли в перший день війни в міськкомі партії складали списки тих комуністів, які мали залишитися в тилу у ворога, Каштанюк зголосився добровольцем. Він розповів про інцидент на відкритих партійних зборах політехнічного інституту і переконливо довів товаришам, що кращої кандидатури, ніж його, зі свічкою в білий день не знайдеш.

У кожній тюрмі, мабуть, є запасний вихід, тільки перед в'язнями він, напевне, рідко відкривається. Мико саме ним і скористався. Студента Каштанюка, обвинуваченого в належності до організації українських націоналістів, що готувала диверсійні акти в місті, запроваджено до тюрми через головний вхід, з вулиці Сапєги. А через дві години з бічних дверей тюрми, з вулиці Лонцького, вийшли двоє у поношеному, заяложеному форменому одязі, з пукатими валізочками, по яких у

всьому світі пізнаєш львівського залізничника всіх часів. Документи одного з них свідчили, що лінійний робітник Павло Васильович Мовчун, 1916 року народження, направляється з Стрийського депо на працю в депо-Захід, що йому надається квартира з однієї кімнати та кухні в будинку залізничників. Тільки надто причепливий фізіономіст міг би пізнати в цьому залізничникові студента, якого кілька годин тому ввели під багнетами до приміщення тюрми.

До трійки підпільників, в якій Павло мав вести бойовий сектор, входили завідуючий трестом ресторанів та їдалень Львова Гнат Трохимович Маняко і заступник секретаря комітету комсомолу Орест Володимирович Капушта. Обидва залишалися на легальному становищі. Орест нещодавно одружився з родовитою львів'янкою — лікаркою, в сім'ї якої аж кишіло від націоналістів дрібнішого і грубшого калібрів. До того ж, як син репресованого в тридцятих роках куркуля, він міг бути незадоволений радянською владою. Йому доручалося ввійти в кола української інтелігенції, зокрема, лікарів, і серед них знайти надійних людей для підпільної боротьби з окупантами, забезпечити необхідну для організації медичну допомогу.

Маняко ж славився як широка душа, свій хлоп'яга, гульвіса. У свої тридцять сім років він все ще ходив парубком, любив веселе товариство, упадав за жінками. По цій клятій «жіночій лінії» не раз гірко каявся, але це й була його ахіллесова п'ята. В обкомі і в міськкомі не сумнівалися у беззавітній відданості Гната Трохимовича ідеалам партії, народу. Шістнадцятилітнім хлопчиною під Тернополем пристав до будьоннівців, ділив з червоноармійцями і радість визвольного походу, і гіркоту, біль відступу. Був учасником славного рейду Мельничука та Шеремети на Чортківщину восени двадцять другого, і йому, одному з небагатьох, вдалось, наче завороженому, вийти цілим з усіх битв, щасливо прорватися через три кільця оточення, двічі переплисти Дністер і повернутися на радянську землю без єдиної подряпини на тілі. Служив потім чи не в усіх кінцях Радянського Союзу. Бив японців під Халхін-Голом, його рота першою перейшла Збруч у тридцять дев'ятому, і ніде куля не чіплялася бійця. Тільки під час фінської кампанії зрадила хлопця доля — холодний осколок заліза і досі носить під серцем. Змушений демобілізуватися, поїхав

у давні рідні місця. Приїхав до Львова, і тут став за-
відуючим трестом. Та ще яким — директором над дирек-
торами! Наче забув, що ще недавно носив військову
форму, нікому ніколи (навіть при чарці!) і словом не
згадав про бойові походи, весь увійшов у гастрономію
та маленькі амурні грішки, для яких забракло часу
за суворої юності. В перший день війни з фашистською
Німеччиною з сьомої ранку чекав під дверима міськ-
кому, його мало, не забрали патрулі: не хотів піти від
будинку — і все.

— Не можу, на жаль, взяти зброї на плече,— гірко
скаржився секретареві,— але дармувати і в цій борні не
збираюсь. Дозвольте залишитися для підпільної роботи
в тилу ворога.

Його призначили керівником однієї з груп — саме тієї,
куди ввійшов і Мико.

Втрюх провели кілька нарад, зустрічей.

Коли у Львові люди мало що не билися за місце
в автомашині, коли вереск і лемент горя народного під-
німався понад вежі міста, вище позолочених куполів
митрополичого собору Юра, що тихо причаївся, затулив-
ши вуха на скарги пастви, коли вулицями вже сновигали
тіні завтрашніх опричників, терористів і грабіжників,
коли вибухали бомби і виривали з тіла міста-красеня
шматки архітектурних шедеврів, трійка підпільників,
замкнувшись на квартирі залізничного робітника Павла
Мовчуна, розробляла до деталей плани майбутніх опе-
рацій, налагоджувала мережу свого активу, палко, прин-
ципово обговорювала кожну дрібницю.

Одного не передбачили — що на конспіративну зустріч
о десятій ноль-ноль першого дня окупації, крім господа-
даря квартири, не з'явиться ніхто з них.

Мовчун просидів у кімнаті до вечора. Все ще на-
діявся, сподівався. Тисячі різних гадок, припущень лізли
до голови, стукали об мозкові оболонки. І були серед
цих здогадів такі, від яких кров холола і слизька гадина
мостилася біля джерела великої віри — серця. Біг до
кухні, змивав гарячі скроні водою — відкидав геть ці
недобрі зміїні сумніви, підшепти.

Надвечір, озброївшись маленьким браунінгом, пішов
до центру міста. Вулицями бігли, послішали поодинокі
перехожі, що другий нав'ючений, наче верблюд. Чого
тільки не несли на собі ці мерзотники! Навіть шафи, що

їх, певне, витягли із покинутих квартир. Де-не-де зустрічалися німецькі солдати. Ішли засмагли, дужі, росли, з підкоченими рукавами, наче різники, які ось-ось почнуть свою криваву справу.

Біля собору горіли якісь склади, навколо стояли групи солдатів — у німецьких мундирах, але з жовто-блакитними пов'язками на рукавах. Павло зупинився оддалік, сперся об каштани й уважно почав придивлятися до облич цих воїнів.

«Це, певне, той горезвісний легіон Шухевича, про який шепталися в останні місяці перед війною націоналістично настроєні студенти інституту. Можливо, що серед цих «молодчиків» він побачить і свого дорогого братика. Братика? — здивувався раптом і скартав себе в думці.— У Павла Мовчуна нема ніякого брата, він сирота з Прикарпаття, виховувався в отців Василіян у Жовкві, потім втік і бив байдики у Львові, Стрию, Перемишлі. За дрібні крадіжки його заарештували в Дрогобичі, засудили на два роки в'язниці. Визволений з тюрми радянською владою, він трохи статечніє і йде працювати на залізницю. З травня у Львові, більшовики дали йому сяку-таку квартиру, інакше — фіга з маком-пастернаком — робив би на них. Зараз знову почне байдики бити, хоч, може, коли німці створять йому відповідні умови, то й залишиться на залізниці. Праця на свіжому повітрі йому до вподоби. Взагалі, він любить усе свіже — повітря, враження, жінок, роботу, владу».

І все-таки Івана Каштанюка він не побачив серед українських «лицарів» у гітлерівських мундирах, від яких стародавня площа біля Юра позеленіла.

Спускається вуличками і щораз частіше натрапляє на сцени жахливих знущань. Вулицею Крашевського дві дебелі жінки женуть третю — обідрану, скривавлену, майже голу.

Внизу, біля входу до парку, звалили її на землю, вчепились у волосся.

Нерви у Павла — не посторонки. І хоч він намагався не бачити і не чути нічого, що діється навколо, це йому не вдається. Поволі, аж пальці горять і болять, засуває руку в кишеню, намагає залізо зброї. Пальці остигають, холодніють, він виймає гребінчик і дрижачими руками зачісує розпатлане, м'яке від наелектризованої вологи волосся.

На вулиці Словацького юрба обступила кремезного, вродливого мужчину його віку. Зірвали з нього елегантний піджак, вихопили з рук шкіряний лікарський чемоданчик.

— Я до хворої... Я лікар...— пручається, просить...

— Ти — більшовик! — кричить батяр з роз'ятреними, червоними від збудження очима і рве з нещасного білу шовкову камізельку.

На Сикстуській Павло затримується на тротуарі напроти вікон квартири Маняка. Жіночий силует пропливає двічі за прозорою фіранкою широкого вікна. Потім чорна паперова штора падає десь з-під стелі, наче гільйотина, і відрізає Павлові будь-який контакт з внутрішнім світом мешкання.

«Мабуть, дружина. Молода дружина Маняка. Яюсь признався — хоч напіввуркотливо, наче мрук, що одружився нещодавно. А то парубкував усе».

Виходить на Гетьманські вали. Сліпить очі стовп вогню з-за пам'ятника Собеському. Павло завжди любив годинами дивитися в багаття, розкладене десь у карпатських нетрях, а великі пожежі залишали незагаслий слід у його душі. Мабуть, тому, що одним з перших дитячих вражень, які прийняла його свідомість, була несамовіта пожежа сусіднього з їх хатою млина над Прутом у Коломиї. Вони з Івасем, трилітні малюки, пережили тієї ночі глибоку трагедію, вогонь назавжди запалив їх серця, вони взяли його з собою у життєву мандрівку.

«Хто це — вони? Який Івась? Чого це він знову згадує чужі переживання? А може, Павло Мовчун також заморожений своїм вогнем?»

Горить пам'ятник Дружби народів. Його тільки недавно поставили — дерев'яний, тимчасовий. Студенти політехнічного інституту брали активну участь у його спорудженні. Він ні, в нього не було часу на конкретну працю. Але пам'ятник сподобався. Виростав з багатьох алегоричних постатей, завершувала ансамбль символічна пара — робітник і селянка, що серпом і молотом тяглися до сонця. Тепер усі ці постаті обвуглені, лежать ниць, купа попелу залишилась з символів та алегорій. Дошкульно вдарив ворог по почуттях радянських людей!

Підходить ближче, хоч знає, що це небезпечно. Але він мусить — вогонь же! Снуються тіні, тіні проходять

крізь вогонь і не обпікаються. А людина, яка пройде через весь вогонь війни, чи не обвуглиться? Яким вийде він з цієї пожежі?

Бачить, як якісь типи приносять книги, кидають у вогнище. Горять, мабуть, безсмертні твори класиків марксизму-ленінізму, шедеври світової літератури! Чому цей пущверінок кидає у вогонь «Кобзар» Шевченка? Невже і Шевченко у них на індексі? Рука знову поволі сягає до кишені, де браунінг. За Шевченка він буде стріляти тут же, без попередження, незважаючи на те, що станеться потім. Не смійте торкатися до великого Тараса!

Знову холод заліза. І згадка про те, що в ювілейному виданні опубліковані повісті Шевченка російською мовою і вступна стаття Корнійчука. Так ось що не сподобалося якомусь ренегатові! Шевченка у вогонь... Хай, хай, хай... Тарас горів у вогні все життя, він ще підніметься із полум'я, як фенікс, і впаде на ваші голови, фарисеї і безбатченки, хулители правди святої!

Тільки на третій день Павло довідується, що Гната Трохимовича заарештували німці відразу ж, вранці 30 червня, коли виходив із квартири. Випадковий це арешт чи початок планомірного винищення підпільної організації? І звідки могло гестапо чи абвер напасти на слід Маняка? Невже зрада? В усякому разі, йому не можна далі перебувати на своїй квартирі. Перейде до машиніста Ломаги, який живе в іншому під'їзді, Павло вже встиг заприятелити з ним. З його мешкання добре видно весь провулок — коли б ішов Капуста, Павло побачить.

Орест Володимирович, однак, не з'являвся, хоч уже минув перший тиждень фашистської окупації. Кілька днів Мовчун чатував на перехресті, недалеко від будинку, де жив Капуста. Не зустрів. Нарешті запитав двірничку. Вона відповідала скупко, неохоче. Їх не було з першого дня. Обох докторів. У квартирі — якісь родичі. Ні, вона не має уявлення, куди виїхали. Люди тепер стали мовчунами.

Павло гірко посміхається.

«Це правда. Люди зробились мовчунами. І він став Мовчун».

І раптом одного дня він почув голос Капусти по радіо. Колишній комсомолец, член підпільної трійки, залишений для боротьби з фашистами, вихваляв новий лад, наговорював всіляких нісенітниць на радянську

державу, партію, комсомол. Кожне слово зрадника, наче удар ножа, б'є Павла по живому тілу, раниць серце. Ось ким ти виявився! А скільки палких, патріотичних слів було кинуте тобою за короткі дні спільної підготовки до боротьби з фашистами. Що сталося, що трапилось з тобою? Чи ти вже тоді був зрадником? Чи звіриний страх заволодів твоєю мізерною душею вже після того, як місто зайняли німці? Ти видав ворогові Маняка чи ні? І чому на мене не доніс? А може, доніс, тільки якийсь особливий щасливий випадок врятував мене? Ти, Оресте, відповиси на ці важкі питання, бо інакше бути не може. Відповиси! І коли з'ясується, що ти не тільки дезертир, але ще й останній негідник та зрачник, я вб'ю тебе.

Шість днів наші пістолети лежали разом, ти брав у руки мій браунінг, я стріляв з твого кольта, шість днів вони говорили один з одним, як наші серця. Ти, якось випробовуючи його, сказав упевнено: «Не хотів би я носити голови того, в кого ти націлиш браунінг. Б'є без промаху». Сьогодні коло замкнулось. Коли ти, Оресте, зрадив, а це, певне, так, то ти і носиш цю голову. Поки що носиш. Але недовго. Це жахливо. Першу кулю послати не залятому ворогові, який напав на твій дім, вбиває твоїх батьків і братів, гвалтує твоїх сестер, топче твою землю, а вчорашньому побратимові, який зрадив. Чому ти так низько впав, Оресте?»

Кілька днів Мовчун вистежував Капусту. Врешті натрапив на слід. Дізнався, коли в радіо платять гонорар за виступи. Орест зголосився по свої тридцять срібняків. Мовчун ішов назирцем за Капустою вулицями Баторія, Кохановського, Конопницької. З Зеленої біля інституту Вайгля колишній комсомольський активіст звернув на Черешневу.

Ліворуч був пустир, незавершені будівлі обросли чагарником, бур'янами. Саме тут Павло догнав лікаря, міцно захопив його за рукав, залізною п'ятірнею в'ївся в тіло. «Ані слова!» — процідив крізь зуби і мов мертвого пхнув у темну щілину кам'яних руїн. Повернувся через півгодини сам.

З трійки підпільників залишився один. І керівник, і солдат. Вільний у межах власної дисциплінованості. Обмежений в діях власною свободою. Боець, який міг скласти зброю безкарно. Людина, віддана на суд совісті. Один по собі.

У «Львівських вістях» прочитав своє ім'я між жертвами «більшовицького терору». Це розвеселило його, відірвало від тяжких дум, якими були сповнені вщерть всі його дні і ночі. З якою радістю він написав би спростування до редакції. Як листа запорожців до султана. Але йому не вільно цього вчинити. Він повинен бути мертвим. Для того, щоб жити, боротися, здійснювати наказ, доручення партії.

Він не може бути самотнім. Мусить іти до людей, своїх людей, відданих рідному народові. Вони поруч з ним, це він добре знав, їх цілий легіон, але треба вибрати найдостойніших. Помилитися не має права. Його спитають про виконання завдання. Він рапортуватиме в день перемоги за трьох, тому він мусить жити і боротися за трьох. Ломагу можна вже сьогодні посвятити в справу.

Знайте і третього. На місце того, хто виявився не гідним довір'я, хто зрадив.

Ломага дещо тямить у піротехніці. Трішки і він, Павло, знає її закони. Вибухові матеріали є, хоч і небагато. Сконструюють петарду і кинуть її в неділю на фашистських головорізів. У неділю — українські верховоди з Центрального комітету скликають велике збіговисько — дякувати гітлерівцям за визволення. Докотились поганці до безодні підлості, самі навішують на шию мотузку, цілують своє туге ярмо. Хай славославлять ворога. Може, петарда когось і з них визволить від собачого життя.

Підвів годинниковий механізм. Чуйний слух німецьких агентів вловив рівномірне цокання. А все так добре складалося! Ломага передав петарду своєму знайомому, робітникові сцени Закаблуку, той підкинув пекельний механізм з підвального вікна театру. Якраз у хвилину, коли музика грала бравурний марш, а губернатор Ляш приймав хліб-сіль від «представників» українського народу. Лягла петарда, ніби закопчений камінь, біля стіни театру, за три метри від високих гітлерівських саношників. Якби музика римполила свій марш ще хвилини чотири-п'ять! Для багатьох був би це останній марш. Але, на жаль, не вийшло. Барабани замовкли, почулось цокання бомби. Петарду знешкоджено. Справа закінчилась надзвичайним переполохом серед німців, їх втечею. Гестапо оточило театр. Але директор поклявся, що всі його артисти виступали на параді, а з чужих нікого

в будинок не впустили. Це просто комуністи поклали бомбу і завчасу втекли.

Закаблук збіг у підземелля, і там серед лаштунків пробув цілу ніч. Пощастило.

Непоказний на вигляд, безпорадний в особистому житті, Закаблук виявився просто геніальним терористом. Спокійний до меж неймовірного, людина без нервів. У нього щодня виникає якась нова ідея боротьби, він весь у помислах, шуканнях, не вдовольняє його жоден успіх. Шкода й говорити про якусь дисципліну, а про тверді рамки підпільного підпорядкування — і поготів. Саме тому Мовчун поки що не втаємничує його в свої плани, не втягає в ядро майбутньої організації. Досить того, що Закаблук усім еством ненавидить німців, бажає якнайбільше дошкулити їм — хай би не лізли в чужий город!

Павло у ті дні рідко виходив з квартири Ломаги, хоч і розумів, що так довго тривати не може. Мабуть, треба йому повертатися до свого мешкання, розглянутися за будь-якою працею, зажити зовні так, як інші. Був упевнений, що Капуста явочної квартири не видав гестапівцям. Він перед смертю присягався, що і Мовчуна не згадав. Негідник просто боявся будь-що натякнути про справу, в якій і сам брав участь. Думав, що одним Маняком викупиться перед німцями, здобуде їх довір'я і спокій в житті. Щодо останнього — не помилився. Спокій забезпечений йому назавжди. Виявляється, що навіть зрадником небезпечно бути наполовину. Якби Орест доніс і на нього, Павла, мабуть, зберіг би довше своє куценьке, підле життя.

Надвечір Павло вирушає на Залізничний базар — купити трохи продуктів. Не така це легка справа, але якщо заплатити шалені гроші, що-небудь можна дістати.

Присмерком сновигають по базару різні типи, ніхто на нього особливої уваги не зверне... А втім, Павло швидко купує що треба і повертає додому. Враз ховається за виступ муру...

З шинку «Оселедець на ланцюзі» вивалюється Іван, його підтримує Юрко. Павло завмирає. «Так ось де зустрілися ми з вами, братці!» — думає Микола, але відразу ж примушує себе не дивитися в їх бік, він — не Микола Каштанюк і не знає, хто вони. Скулившись, проходить мимо.

Уранці Недовіз — поголений, умитий — довго вовтузився біля жалюзі, яке ніяк не піддавалось, не злітало вверх. За плечима в Юрка виросла юрба, базарним людям, наче когутам, вже раненько вискакує пипоть на язик — жадають пити. Знайшлися охочі допомогти.

— Треба спершу трішки вниз потягти, а потім вже фукнути з маху вгору,— радив один.

— Коліном притисни, як бабу, і відразу пустить,— кричав інший.

— А диви, не пускає. Залізо — не баба.

— Бувають і баби залізні.

— Не зустрічав — чванився ззаду якийсь молодик.

— А я і не дивуюсь. Жінки жаліють шмаркачів. Завжди дадуть дитині поссати.

Юрба зареготала, чванько заховався за ріг будинку.

З брами викотився, наче барильце, якому раптом приладнали ноги та голову, швець Процайлик, позіхнув до серця, розправив плечі. Побачив збіговисько, і безцеремонно розпихаючи животом цікавих, пропхався до дверей.

— Мое шанування, пане інженерку срібненький! Ранесенько ви сьогодні, ранесенько. Не спиться молодому, золотому — одному,— майстер сміявся всією фізіономією, наче хтось маску клоуна повісив йому на лице. Раптом здивувався, маска застигла.— А це що за затримка. Не йде?

Витер об фартух руки.

— Не йде,— заклопотано мовив Юрко, тиснучи важкі, наче залізні, порепані та обсмалені пальці Процайлика.

Процайлик примруженим оком обстежив жалюзі.

— І фактично не піде. Хтось уночі майстрував. Дивіться, мій шанований інженерку, на цю свіжу пропуклину. Долотом, видно, підважували, і шматок цієї паршивої ремізи заскочив за триби. Цікаво, коли це їм фактично тут навалило — коли відкривали чи вже як говорили «на добраніч». Мабуть, коли зачиняли, бо задирки набакарлися вгору.— Штовхнув легенько Недовоза в живіт, спитав конфідечно:— Горілки багато було в буфеті?

— Трохи,— невизначено мовив Юрко.

— Тоді спишіть її на мишей. Я ж вам казав: не залишати нічого в буфеті. Щурів тут до біса, і на двох ногах — теж.

Юрко бив молотком по жалюзі, нервувався. Його боліла голова, вчора випив понад свою норму. Злий був на Ванду, що й досі не з'явилася на роботу, хоч і просив її прийти якнайраніш. Не був певен, чи Роман, якого послав ще вдосвіта на базар, накупить продуктів.

— Тут без Кривого Дзюнка не обійдеться, пане інженере золотий, — розтягаючи кожне слово, заговорив знову Процайлик, — і дуже фактично, як зичу собі легкої смерті, і не обійшлося, не о-бій-шлося, — повторив значуще.

Послали по слюсаря. Поки Кривий Дзюнко з'явився, зі своєю елегантною, із замшевої шкіри, валізочкою, юрба розійшлась. Звістка про злам, і передусім мала надія на те, що в буфеті залишилося що-небудь випити, погнала «пипотників» в інші шинки.

Слюсар був увесь такий же елегантний, як і його валізочка зі знаряддям. Мав, певно, під п'ятдесят, а виглядав на десять років молодше — завдяки дбайливому доглядові за своїм лицем, руками, одягом! Якщо можна говорити про своєрідну інтелігенцію цього району міста, то Кривий Дзюнко, безсумнівно, належав до неї.

— Похмелитися буде? — сказав удавано поважно, приклавши палець до ока і потягнувши вниз долішню повіку.

— Відкривайте! — Юрко злився ще дужче, він прочитав у очах слюсаря збиткування.

Кривий Дзюнко (який, до дідька, кривий! Простіших, зграбніших ніг, мабуть, ніхто з чоловіків у всьому районі не мав!) поклав обидві долоні на жалюзі, наче лікар, що пальцями обмацує живіт хворого. Маніпулював так хвилину, дві, потім раптово пересмикнувся весь, зігнувся й сильним поштовхом руки шарпнув за нижній гак. Жалюзі з болісним свистом побігло вгору і сховалося за яскравою вивіскою — найкращим витвором Тита Люстерка: кухоль пива та оселедець, прив'язаний ланцюгом до пляшки, з-поза якої виглядало одухотворене, райське обличчя якоїсь базарної Венери.

Від жалюзі до внутрішніх дверей — три сідці, і в Юрка тричі підкошувалися в колінах ноги, поки натиснув ручку. Двері відчинилися безгучно, у ніздрі вдарив затхлий запах. Процайлик черкнув сірника. Два

щуре — сірі, рослі, вгодовані — вишмигнули з-під прилавка, на мить обернулися до світла і подріботили через поріг до другої кімнати. Зойкнула заліззяка, дряпнувши підлогу, — ні, Дзюнко не поцілив у гризуна.

Юрко подивився на шинквас, ввімкнув світло. Зігнувся, пошукав у куточку — заховав там звечора кілька пляшок. Не було жодної.

— Ось де сліди розкоші! — долинув до нього оклик Процайлика з другої кімнати.

— Добрі хлопці! — гукнув звідти ж слюсар. — Залишили пляшку на похмілля.

Важкою ходою вийшов Юрко з-за прилавка. Кілька відвідувачів наперли на нього, питали, чи скоро наб'є бочку. Заходили інші, сідали за столики, розкладали свою закуску. Хтось уже хропів у кутку. Колесував по підлозі дурний Франьо. З другої кімнати долітали голоси — про щось сперечалися між собою Дзюнко і Процайлик. Під Юрком знову підігнулись ноги.

— Буфет ще не працює! — люто кинув скоріше для того, щоб власний його голос збудив у ньому нові сили боротися і встояти на своєму посту. — Відкриваємо о дев'ятій.

Ніхто не зрушився з місця.

— Говорила-їхала, пішли до Манліхера! — зареготав голос з кута, мабуть, пробудився відвідувач, який хропів.

Недовіз вийняв з кишені ключі, затарабанив ними по прилавку.

— Прошу всіх вийти, — він намагався надати своєму голосові якнайвладнішого тону, — вночі невідомі злодії пограбували буфет, і зараз прибуде німецька кримінальна поліція. Німці не жартують!

Це повідомлення одразу вплинуло. Відвідувачі схопилися із стільців і без «бувайте здорові» залишили приміщення.

Один тільки дурний Франьо, нічого не зрозумівши, гасав далі по кімнаті та викрикував: «Раньо, Раньо!»

— Навіщо відразу поліція, все це галу-балу, — Кривий Дзюнко дивився на Юрка ледь зневажливими, холоднуватими очима. Він узяв з рук шинкаря ключі, замкнув вхідні двері. — У свої справи ми ніколи не залучаємо фараонів*. Все полагоджуємо між собою самі.

* Так називали поліцію.

Вірю, що й зараз домовимось. Ось ваші ключі. Ви можете бути кілька хвилин моїм гостем у вашому ресторані? У тій, другій кімнатці, де вже чекає нетерпляче наш спільний друг — золотий майстер Процайлик.

Недовіз пішов мовчки за слюсарем. Спантеличений до краю, не спромігся на будь-який протест. Переступаючи поріг, встиг все-таки наголосити твердо:

— Наскільки мені відомо, німці стріляють злодіїв і грабіжників на місці.

— Звичайно, якщо зловлять на гарячому,— Дзюнко взяв Юрка під руку, повів до столика.

Недовіз поволі опанував собою. Хотів було заявити суворо, що, поки він тут господар, діятиме згідно зі своєю волею, але глянув — і завмер від несподіванки. Забув язика в роті. Зрештою, не було потреби виголошувати мертві слова. Юрко збагнув, що не він господар у своєму шинку.

На столику вишикувались півколом його зниклі пляшки з горілкою, всі вісім, цілі, закорковані. Тільки одна була дополовини надпита, але Юрко так ніколи і не дізнався, чи пили з неї нічні птахи, чи відкрив пляшку Процайлик.

Процайлик стояв під вікном, він шкірив до Недовоза зуби, посміхався по-своєму, всім ласкавим добрим обличчям, але видно було, що почуває себе в цьому становищі ніяково. Він навіть не відкривав уст, що здавалось неймовірним.

— Тепер ви, пане інженере, вже, мабуть, все зрозуміли,— Кривий Дзюнко витягнув із внутрішньої кишені сурдута білосніжну хустину і накрив нею пляшки.— Ця кнайпа була нам завжди як рідна домівка. Якраз ця — не інша. І за Польщі, і за радянських часів, і ще за небіжчика Франца-Йосифа. Мусить залишитись нашою і тепер. Вам волосок з голови не впаде, коли йтимемо разом, рука в руку. І нічого особливого не будете для нас робити. Тільки щоб завжди двері кнайпи були відчинені для своїх хлопців. Інколи і на всю ніч. А вчора ви зволили раніше закрити, тому й погнівалися хлопці і зайшли вночі непрошеними. Вашого ніхто не рушив. Ось повні пляшки, ось гроші за півлітри.

Юрко почував себе, як у чужому тісті, мов на голках стояв, пригнічений, нерішучий. Що робити, як поведистись? Не сумнівався, що Кривий Дзюнко, гершт всемогутнього базарного клану, коли захоче, скрутить його в бараня-

чий рiг. З таким краще жити мирно i в злагодi. Але чи помалу не втягнуть його в свої небезпечнi сiтi, як павук муху?

Процайлика, мабуть, мучили такi ж сумнiви. Підiшов до Юрка, ласкаво, по-дружньому взяв його за руку.

— Коли подають — берiть; такий закон у кожному інтересi.

Юрко взяв з рук Дзюнка чарку. Процайлик вiдразу повеселiв, лице його розпогодилося, зацвiло.

— А коли б'ють, iнженере мiй золотий, тiкайте. Фактично так найкраще, щоби-м смерть легку уздрiв.

— Не наставляй, Дмитре, iнженера на помилковий шлях.— Кривий Дзюнко пiдняв келишок угору.— Коли б'ють — бий мiцнiше, друже, спритнiше. Особливо тепер, а то поб'ють нас шваби. Вже починають щипати нас. Ну, за ваше здоров'я!

Випили.

— Ще, пане iнженере, одна справа, так би мовити, i приватна — ваша i дипломатична — наша,— слюсар го-ворив поволi, добираючи властивих дипломатичному лексиконовi висловiв.— Я вже мав приємнiсть згадати, що нова влада цiкавиться нашим побутом, спускає на нас своїх собак-агентiв. Однiєю з таких є ваша дримба — буфетова. Ванда навiть не курва, серед проституток трапляються поряднi жiнки, а вона просто шельма над шельмами. За Польщi доносила, а тепер уже не раз бачили її на порозi кримiнальної полiцiї. Женiть її до всiх чортiв, i чим скорiше ви це зробите, тим краще i для вас, i для нас. Погана вона.

Часто справджується приказка — про вовка помовка... На Ванду давно чекав Юрко, але її стукiт у дверi почув тiльки зараз.

— Вже квантранс стукаю i стукаю,— мовила невдоволено, заходячи до зали.

Юрко з подивом звiв на неї очi, Кривий Дзюнко повторив свiй маневр з долiшньою повiкою i випалив сердито:

— Ти ще достукаєшся!

Вiн намирився чвиркнути скрiзь зуби, щоб виявити цим своє презирство, але в останню мить стримався.

— Достукаєшся! — загарчав.

Вийняв з валiзочки берiт, натягнув на голову. По-прощався в коридорi.

— Коли матимете будь-яку потребу — дайте знак, можна через пана Процайлика, він знає, де мене шукати.

Пішов, не оглядаючись. Майстер висунувся за ним боком, весь час винувато кланяючися Недовозові.

У кухні вже господарювали, готували сніданок Іван та Роман. Повідомлення останнього не були втішними — крім курей, йому не вдалося купити ані кілограма телятини, свинини чи волонини. З сіл не підвезли, мабуть, недавня облава на всіх базарах міста, в поїздах та по дорогах зробила своє, налякала селян і спекулянтів.

— Не йде гора до Магомета, — мовив роздратовано Юрко, — треба самим їхати на села. На м'ясника Косовського надія мала — що це п'ять-десять ковбас для такого підприємства? Курям на сміх! Пошлемо Ванду, хай доведе, що вона мастак до всього.

У кількох словах переповів друзям вранішню пригоду. Ширше — про Ванду.

— Мені Зонька також говорила, — втрутився в розмову Роман, червоніючи на обличчі, — що наша буфетова — погана жінка.

— Доведеться звільнити!

— Це та, що вчора на мене все луп та луп очима? — запитав Іван. — Віддайте цю справу в мої руки, постараюсь розв'язати її так, щоб і вовк ситий був, і кози — цілі.

— Гаразд! — Юрко легше зітхнув. — Записуй доручення номер один.

Відкрили шинок щойно по одинадцятій годині. Поки поснідали, поки Юрко вичитав Ванді за спізнення на роботу, поки прийняли пиво, закотили бочки в ливницю, приладнали апарат і наpomпували повітря, наготували закусок — велика стрілка годинника на недалекому костьолі Ельжбети двічі обійшла циферблат.

— Втрачено чимало грошей, — бідкається Юрко, — суботнього ранку торгівля в шинках жвава.

Він розпоряджається поки що не шинкувати пивом. Краще обидві бочки залишити на вечір, компанія повинна зібратися грошовита, гонорова.

Заходять як перші відвідувачі пенсіонери-професори Мальчинський і Пальчинський, вони раді, що немає пива і людської товкотнечі в шинку. Самі цим питвом не захоплюються, вип'ють двічі по малій літератці горілки,

не закушуючи (це ж перед обідом!), і вдосталь наговоряться, бо ніде так легко не дискутується, ніде у світі розумні думки не народжуються так, як у шиночку.

Випивши першу чарочку, Пальчинський бере колегу під руку і веде його через обидві зали до стіни, там по-солдатському повертаються, і тепер Мальчинський проводить під руку друга назад. Розмова за кожним поворотом розпалюється, гострішає. Тема дискусії — одна, вічна. Про значення числового символу — «а ім'я його сорок чотири» — з безсмертного твору Адама Міцкевича «Дзяди». Мальчинський, вихований на творах французьких енциклопедистів-раціоналістів, захищає думку, що символ цей абсурдний, не має ніякого конкретного значення, бо не міг поет, хай він буде і визнаним народним пророком, передбачити будь-які події в житті нації і подати їх у числовому символі. Це, прошу колеги, просто смішно. Пальчинський з усією серйозністю просить професора Мальчинського не сміятися з таких важливих, величких життєвих проблем, категорично забороняє йому глумитись над геніальним образом майбутнього Польщі, замкненим у символі «а ім'я його сорок чотири». Він, Пальчинський, метафізик, ідеаліст, палкий прихильник філософії великих німців Канта, Фіхте і Шопенгауера, вірить у трансцендентальність ідей, явищ, трансформацію людського життя.

Зупиняються біля шинквасу, обидва в незвичайно збудженому настрої, обидва переконані в абсолютній правоті своїх доводів. П'ють по другій чарці, платить раціоналіст, що, однак, ніякого впливу на дискусію не має, ні до чого не зобов'язує, бо за перший тур платив ідеаліст-метафізик.

— Повертаючись до попередньої теми, — говорить Пальчинський і, забувши обернутися, бере під руку колегу. Вони задкують поволі, розмірено, не помітивши в цьому ніякої ненормальності. Кожний зосереджує свою увагу виключно на цьому нескінченному діалозі, — я дозволю собі на основі довголітнього аналізу дотичного числового символу поставити нечувано сміливу гіпотезу — Міцкевич своїм генієм віщує, що сорок четвертий рік, конкретно тисяча дев'яцот сорок четвертий, стане знаменною віхою, переломним пунктом в історії нашого народу. Я дозволю собі розшифрувати детальніше символ-пророцтво: за три роки наша скривавлена вітчизна

стане на правду вільною, незалежною, суверенною, ми відберемо раз назавжди від пруссаків наші західні землі, почнеться славний, золотий вік Польщі. Все це Міцкевич передбачив, вклав у геніальну строфу: «А ім'я його — сорок чотири».

Пальчинський, глибоко схвилюваний геніальністю свого відкриття, гордо змахує головою, вдаряється нею об стіну, хапається рукою за набитого гудза і не може надивуватись, як це сталося. Адже йшли поволі, обережно, як і личить таким людям, як вони.

Тим часом, коли професори зайняті своєю глибокодумною дискусією, під дверима проходиться інший дідок — сусіда з будинку, що напроти. Самотній пенсіонер заглядає завжди через шторку вікна, чекає, поки вийдуть з своєї брами нерозлучні дискусанти. Тоді швидко натягає старосвітського «мелоника» на голову, бере в руки кийок з срібною головою — і вже під шинком. Загляне кілька разів незадоволено крізь двері, інколи навіть кийком погрозить. І найбільше дратує самотнього гуляку те, що друзі попивають собі якнайспокійніше, сацелерують по кімнатах, вимахуючи руками, а на нього і не глянуть, ніби його й на світі не існує. Втративши рештки терпіння, дідок посилає будь-кого з базару, щоб нишком спитав директора шинку, чи ще довго будуть ті два польські шкарбани і безштаньки засморджувати чисте повітря шанованого закладу. Якщо довго, то він, Полюга, може піти до іншого: його, радника К. und К* двору всюди приймають з відкритими обіймами. Проте нікуди не йде, бо не може відмовити собі в приємності — плюнути за професорами, коли ті нарешті з'являться на тротуарі.

Гарикання і ворогування між ними має давню і довгу історію. Колись, за юних літ, усі троє належали до соціалістичної партії, поляки до своєї, а майбутній радник — до радикалів Трильовського. Перший покинув соціалістів Полюга, ставши радником та послом до віденського парламенту. Разом з Пілсудським вискочив з трамваю «соціалізм» на зупинці «незалежність Польщі» Пальчинський. Раціоналіст Мальчинський вже після війни перекоотився до табору ендеків Дмовського. І, як це часто буває між колишніми однодумцями, світоглядом не згода переросла в особисту ненависть. Поляки

---

* Kaiserlich und Königlich — цісарсько-королівський (нім.).

спарувались, самотній радник вів війну на два фронти. Але вирішальним фактором всіх суперечок і травлень була стареча придирливість та ревності до взаємних таємниць з молодих літ. Кажуть, що в таких випадках мертві друзі — вірніші, в мертвих немає спогадів.

Радник Полюга таки дочекався своєї радості. Коли пенсіонери-професори виходили з шинку, він мобілізував усі духовні та фізичні сили, які ще жевріли в його миршавенькому, підточеному недугами і літами тілі; виструнчився і так спритно плюнув услід недотепам, що його настрої відразу покращав — наче повітлішав йому світ.

Побачив уперше за шинквасом Івана Каштанюка і шанобливо йому вклонився. Застиг на мить, щось обмірковуючи, а потім витяг з-за пазухи старенький гаманець-бумажник, що скидався на гармоньку, розтягнув його і почав нишпорити дрижачими пальцями серед безлічі шкіряних перегородок. Іван справним оком встиг згори помітити, що в гаманці серед різноманітних папірців не було жодного банкнота. Каштанюку стало шкода цього дивака, він підсунув йому кухоль пива ще й пошукав було в кишені, щоб дати старій людині якийсь гріш, але візитна картка, яку з повагою тицьнув йому в руки дідок, приголомшила його, паралізувала.

Поправив на голові волосся, ніби зачесався, і ввічливо схилювся — нагнувся через прилавок.

— То, значить, я маю приємність познайомитися з послом парламенту і колишнім членом уряду ЗУНР?

— Так, прошу — радник випнув груди, наскільки це дозволила ветха, обтисла одежина.

— І з радником цісарсько-королівського двору?

— Увласній особі, — сурдут набрякав, виповнювався.

— І відомого історика, націоналістичними теоріями якого захоплювалося чимало студентської молоді, перед яким і я свого часу схилявся?

— Дякую вам, — здавлений легіт вимовлених слів супроводжувався ледь чутним тріском, мабуть, під пахвами лопнули у радника шви сурдута. Не вистачило, проте, йому сил довго надуватися, і швидко старенький охляв.

— А цього разу з текою міністра нічого не вишло? — Іван узяв професора за руку і безпардонно витягнув його з кола зівак, що все наростало.

— У мене інша зараз політична програма, і таких шмаркачів, як Бандера чи Стецько, я не дозволю собі

поважати. Це такі ж комедіанти, як громадяни Пальчинський і Мальчинський. Правда, настав час, коли на життєвому дроті може втриматися лише спритний циркач. Пальчинський і Мальчинський завжди були клоунами, але я — ніколи. У мене інша платформа, ніж у них. І я не дозволю...

Похнюпив голову і заслинився. Витягнув шовкову, складену правильним чотирикутником нову хусточку і повільним, стомленим рухом провів нею по обличчю. Була ця чистенька хусточка наче біла квітка, що раптово підніметься над пустирем, і скрасить його, і зачарує, заворожить око випадкового перехожого. Іван хотів було наговорити дивакові цілу купу неприємностей, але махнув тільки зневажливо рукою.

— Ну, що ж, ви в такому становищі та літах, коли легше міняти політичні орієнтації, ніж, наприклад, піджак або рукавички. І міняйте досхочу. Ваші ідеї-теорії вже давно не ваші. Вони обросли тілом, волею і снагою молодих, юних, сильних. Коли буде в мене цирк, я вас охоче візьму до себе клоуном. Чи навіть в уряд, як хтось доручить мені створити його.

Радник знову шукає хусточки. Цього разу знайти її не може. Сердиться, плюється.

— Я вважаю і заявляю про це зовсім серйозно і з повною відповідальністю за свої слова, юначе, що кожний, хто збирається шинкувати пивом, повинен мати певний ладунок внутрішньої інтелігенції. Я скінчив.

Він допив з насолодою останні краплі пива, зазірнув на денце кухля, тривожно, неспокійно покрутив ним у руках і з жалем поставив на шинквас.

Каштанюк також рзхвилювався. Роман дивився на друга уважно, він ніколи не бачив таким Івана.

— А що, пане раднику, — Каштанюк заспівав зловивим тоном, — яку інтелігенцію, який її ладунок повинні мати в голові ті, що шинкують ідеями? Хто роками обдурював довірливі серця молодих, а потім склав руки, — це не мої ідеї?!

— Кожна людина має право на помилку.

— О, я дуже перепрошую! — До розмови втрутився Тит Люстерко. Він відсунув кухоль Полюги і на це місце поставив свій, повний. — Може, в Америці комусь і дозволено помилятися, там є такі високі хмарочоси, що гульк з нього — і вже по твоїй помилці, але тут, у нас на базарі, бог цього права не дає нікому. Чи міг

помилитися такий Дмитрик Кавуля, коли продавав трамвайні вагони охочим поїздити на своїм транспорті? Або такий хитрун Цинян, що продав у Варшаві корону короля Зигмунта за сорок п'ять злотих? Та що тут довго балакати? Коли б я, Тит Люстерко, продав вам на базарі не ту картинку, що ви вибрали, або сказав, що маю для вас у кишені пам'ятник Міцкевича на продаж, то якої тоді заспівали б ви, га! Але Тит Люстерко має гонор, і вам ніякої фальшивки не підсуне. Ви кажете, спритність рук, але ж де ваша спритність розуму? Вам — ученим, політикам і дармоїдам — давай право на помилки. Слово честі, у кожного з вас навіть вік можна вирахувати з нашарувань масок на обличчі, з помилок і шахрайств, які ви вчинили в житті. А в нас, робітних людей, одна маска. Яко один є Тит Люстерко!

Він сягнув рукою по кухоль, але пальці повисли в повітрі. Вловив таємничий, зловтішний погляд радника і вигукнув:

— Інженерику, ще одно велике пиво!

Взяв кухоль, подивився під світло, чи правильно налито, і з розмаху вилив в обличчя Полюзі.

— З такими руками ставай під церкву та продавай квитки до неба, без черги, бо дуже тепер велика тижба перед воротами Петра. А пива не злизуй до ранку, воно, може, змиє хоч одну твою маску. Яко один я, Тит Люстерко, поет і митець вільної академії базару!

— Ти хам базарний! — крикнув радник і плюнув на плече Люстерка.

Зчинилася страшенна буча, хтось бив чоботом об прилавок, хтось уже харчав на підлозі.

— Шинок закривається для прибирання кімнат! — загорлав Іван, уже не радий, що зв'язався з радником. Відчував, однак, що мусить отак накинутися на дідка. Щось назрівало в його душі — нове, свіже, але він ще не знав його імені, запаху, голосу.

Розділ восьмий

Після поминок Данку забрав до себе стрий, який жив у власному будинку. Стрийна дуже ласкаво зустріла згорьовану племінницю, а двоє діток Нагірних — дванадцятирічний Zenko і маленька Оришка — просто не відходили від старшої сестрички-артистки. Будинок, власне,

був люксовою віллою — для брата Сидір не пошкодував ні матеріалу, ні праці, ані таланту свого. Три світлі кімнати, простора, білим кахлем викладена кухня, літня кімната на горищі, ванна, невеличкі комори в стінах — все це спорудив архітектор за останнім криком житлового будівництва середини тридцятих років. Перед будиночком господарі розбили клумби квітів, з північної і західної сторони посадили фруктові дерева, все це обгородили дротяною сіткою, промостили кам'яну стежку від хвіртки до самого порога.

Богдана рідко раніше бувала у стрія, звичайно разом з батьком вона відвідувала рідню в один із днів різдва та великодня. Але подружжя Нагірних не сумнівалось, що дівчині-сироті сподобається їхній будиночок, і вона залишиться у них жити. Віддадуть їй одну кімнатку, хай перевезе з Брестської все, що їй цінне і любе, а саму квартиру та решту меблів можна продати або найняти комусь. Це був найкращий вихід з ситуації, яка створилась у зв'язку з нежданою, передчасною, трагічною смертю архітектора.

І диво, Данка категорично відмовилась від пропозиції родичів. Вона побуде в них тиждень, найбільше — два, скільки треба, щоб отямитись, скинути з голови важкий обух, яким раптом приголомшила її доля, але жити вона буде і надалі у батьковій квартирі. Її місце там, де кожен куток, кожна дрібниця нагадує батька, її власне дитинство та юність.

— Як же ти, дитино, житимеш у такий жахливий час одна, самотня? — бідкалася стрійна. — Цього світ не бачив.

— Залишайся, Данко, з нами, — просили Zenko та Оришка.

Але Данка була невблаганна.

— Мені вже двадцятий пішов. Я не дитина.

Через десяток днів повернулася на Брестську і вранці пішла до театру.

Її зустрів у коридорі директор і попросив зайти до його кабінету. В коротких, люб'язних словах він пояснив, що драматичний театр об'єднується з театром опери та балету, і тому відбудуться великі скорочення в штатах. Він, директор, дуже високо цінує її артистичні здібності, але, на жаль, не може поручитися, чи залишиться вона в новому складі, це залежить не тільки від нього. Тому краще, щоб Богдана сама підшукала собі іншу працю,

вона дуже молода, і театральна кар'єра ще перед нею не закривається, він сам при першій же можливості згадає про неї. Молодій артистці чи акторові навіть доцільно рік-два пробути в гущі народу, пізнати людей, їх характери, пристрасті, найвищі зльоти духу і найганебніше падіння людини. Це рекомендував сам Станіславський, а він, в цьому не має сумніву, розумівся на драматичному мистецтві.

— Побачите, наскільки розвинеться, окрилиться, спалахне ваш талант. Знайдете себе, покликання, мету.

— Дякую, товаришу Станіславський,— сказала бездумно, навіть не почувши слів, які вимовляють її уста.— Я вже свою мету визначила.

Вона навіть не зайшла попрощатися з подругами, спустилась сходами вниз, до виходу. Більше не з'являлася в театрі, хоч і щодня точно о дев'ятій годині ранку виходила з дому. Блукала щонайлюднішими вулицями, пильно вдивлялась в лице кожного перехожого, сиділа годинами на лавочці на Гетьманських валах, не пропускаючи жодного пішохода, що вигулькував з виру міського руху, вистоювала біля німецьких ресторанів, казино, казарм, кінотеатрів, шукаючи однієї-єдиної особи — вбивці батька. І не знаходила, не зустрічала.

Її вже знали в обличчя постійні шліфувальники тротуарів на центральних проспектах, завсідники кіно і ресторанів, шпики і поліцаї.

Найгірше, найболючіше ставало, коли надходив вечір. За нею по п'ятах снували міські ловеласи, що, як жуки, виповзали на місто з першими сутінками, її проганяли з-під кінотеатрів проститутки, офіцери підморгували їй та запрошували до компанії, а рядові просто ловили за руки, показували якусь цяцьку або банку консервів та поспіхом, викривляючи уста від великої мудрості, вимовляли фразу, складену з трьох слів, і кожне з іншої мови:

— Пашлі, паненка, шляфен!

Цю фразу вивчили всі солдати німецької армії. Вважали, що цього вистачить для порозуміння з місцевим населенням в містах сходу. На селі гітлерівським воякам довелось ще поповнити свій лексикон такими українсько-російсько-польськими словами, як сало, мліко, яйка, курка. Решту тягару в мовному порозумінні з окупантами мали взяти на себе народи переможених країн. Вони й справді швидко опанували типову пруссаччину,

кращі зразки якої щедро пропагували солдафони гітлерівських армій: «Hände hoch!», «Ich werde schießen!» * і т. д.

Багатющі джерела внутрішньої чистоти та зусилля волі, що вигоряла за день, ніби свічка, і відроджувалася за ніч з незбагнених запасів міці доброї людської душі, глибокий фанатизм ідеї та ясна мета — жорстока мета помсти — втримали дівчину при здоровому глузді в ці особливо трудні дні.

Романа Кардаша знала Богдана лише з вигляду, розминулися раз чи двічі на вузьких сходах кам'яниці. Правда, хлопець кланявся їй, і вона ввічливо відповідала, та й тільки. А проте, коли б хто запитав дівчину, чи вона здивувалася з раптового візиту студента в один тривожний вечір, що віщував грозову ніч, мабуть, відповіла б широко, що ні, не здивувалася, не розгубилася. У дні відчаю, розпуки, терпких сумнівів і нездійснених задумів її дівоче серце мусило сповнитися глибокою тугою за кимось близьким, рідним, дорогим, єдиним. І вона підсвідомо чекала приходу такого гостя. І хоч краялось серце, вона мусила так жити.

Зайшов Роман, весь якийсь інший, загадковий. Лице скрещували всі барви радості, але в очах світилися і бентежність, і полохливість. Він вибачився за нечувану зухвалість, але нічого кращого не вмів придумати. Справа в тому, що до нього приїхав батько, якого він не може, не сміє ввести в квартиру Недовоза. Хай Дануся не подумає чогось поганого. Ні, він не соромиться тата, навпаки, але, слово честі, не може зараз показати друзям. Тим більше, що там, нагорі, чекають гостя — того франтуватого гестапівця: є діло. Він, Роман, пізніше про все широко розповість, він дуже довіряє дівчині, багато доброго чув про неї. Батько ще вночі, найпізніше — вранці піде геть.

Нагірна десять разів перебивала Романа, але він, мабуть, з тих, хто мусить викласти свою думку до кінця, а вибачення — то й поготів. Запропонувала зайти їм у робочий кабінет батька, там все готове для ночівлі, вона не буде їм заважати, будь ласка, хай роблять що завгодно. Вона дуже добре все розуміє.

Сидів напроти батька, дивився в його тихі і глибокі очі, що запалилися ще дужче, і йому хотілося вголос за-

---

* «Руки вгору!», «Буду стріляти!» (нім.).

плакати. Батько вечеряв, а Роман ще раз згадав, як зустрівся з батьком півгодини тому.

Він один обслужував відвідувачів, Юрко та Іван подалися ще пополудні до міста, від якогось часу між ними та гестапівцем Гансом зав'язалася дружба, насамперед, торгового характеру. Німець мав доступ до різних баз, крамниць, потребував чимало грошей на гульбища, шукав покупців на здобутий чи нагробований товар. Юрко давно такого клієнта винюхував, Іван здружився з гестапівцем більш на особистому ґрунті — зійшлися характерами. Сьогодні новоспечені друзі мали вечеряти в квартирі Недовоза.

Надвечір, коли вже відвідувачі розходились (пиво кінчилось!), а Роман підраховував касу,— відчув раптом чийсь погляд на собі.

— Тату! — крикнув, здається, швидше, ніж насправді побачив батька.

Вискочив з-за стола, підбіг до найдорожчої людини, схилився над рукою, поцілував.

— Тату, тату,— шепотів.

Потягнув батька за прилавок, посадив на табуретку в кутку і довго-довго вдивлявся в знайомі до болю, дорогі риси обличчя, гладив-перебирав пальцями шорстке посивіле волосся.

— Як ви змарніли, схудли, тату! Ніби не ті стали. Щось погане трапилось з вами?

— Потім, синку, потім розповім.

— Як же знайшли мене? Я не писав додому, аби не накликати якоїсь біди. Що ж там поробляють мама, сестричка?

— Живі, здорові, кланяються тобі.— На зморщеному чолі старого Кардаша загнузилася задума.— Давно я вже, Ромку, з дому. Добре ти вчинив, що не писав. Дуже на нашу родину заповзялися нові володарі села. А знайшов тебе просто. Коли побачив, що гуртожиток на військовий шпиталь передали, заскочив до крамниці, де ви, студенти, хліб купували. Питаю, один з покупців каже: «Так і так підете. Буфетом завідує, голоду, як ми, не знає». Ось і потрапив.

Відіхнув глибоко. Знову вколов поглядом сина, запитав:

— А я тут не потурбую тебе? Не буде неприємностей?

— Та ні, тату. Всі свої. Шефом моїм Юрко Недо-

віз із Заболотова, що то вчився в гімназії, трохи вище, ніж я. Либонь, пам'ятаєте?

Схопився із стільця, заметушився.

— Та що це я теревені правлю. Ви, напевно, голодні, змучені. Мізерні, що й дивитись жаль бере. Беріть, що смакує, споживайте, а я зараз заварю гарячого чаю.

— Давненько, ох, давненько я вже не пив чаю,— мовив сумно старий Кардаш, взяв з таці бутерброд і підніс його тремтливою рукою до уст. Раптом зупинив руку напівдорозі.— А маєш ти право годувати мене?

— Споживайте хоч усе, що тут є. Ми живемо ніби комуною. Хоч комуністів серед нас немає,— додав тихцем.

— Немає? А ти? — захвилювався старий.

— Пийте, їжте на здоров'я, а про все поговоримо потім. Я зараз замкну буду, і лишимось самі-самісінькі, обидва мої друзі готують банкет.

— То ви тут і бенкетуєте ще у такий страшний час?! — Степан Кардаш поклав на тацю недоїдений бутерброд.— Коли щодень тисячі гинуть?

— Тсс.. Стіни вуха мають,— нагадав батькові давно його, ще з часів підпілля в Польщі, приказку. Подав чарку, чималий шматок ковбаси.

Старий стрепенувся, боязко оглянувся навколо і схилився над чашкою.

— За ваше здоров'я, за добро, тату!

Роман думав. Не може він вести батька до квартири Юрка. Туди прийде Ганс. Що йому робити? І тоді перед його очима з'явилися постаті двох дівчат, що жили в цій же кам'яниці. Подумавши про першу, Роман відчув, як на лиці у нього розлилася краска сорому. Глянув на батька, але старий Кардаш не дивився в його бік. Вирішив постукати до дверей другої дівчини...

І ось вони з батьком сидять у затишному кабінеті архітектора Нагірного.

Старий Кардаш розповідає важко, гудюче.

— Мені прив'язали на спину хреста й наказали йти. Поки я зробив перший крок, минула, мабуть, вічність, принаймні, моя вічність — мій вік. Стигло якраз полудне — і тінь всього життя, тінь мого тіла виповнила всього мене, як набитий мішок...

— Тату, ви пішли з хрестом?! — гукнув несамовитим голосом і вхопив батька за рамена, стиснувши їх дрижачими руками.

— Я пішов під хрестом,— Степан лагідним рухом зняв з себе важкі обценьки синових рук і, не випускаючи їх з долонь своїх, продовжував: — Бо я не мав іншого вибору. Ні, ні, не морщ чола, не відкопильою губ... Я ніскільки не зрадив своїх переконань. Це зрозуміло все село, негідники вигнали на площу всіх, хто жив, і це була моя перша перемога над ними.

— Добра перемога! Запеклий проповідник безбожництва поніс хрест! — Роман іронічно посміхнувся і знову спалахнув-загомонів: — Уявляю собі, як раділи, триумфували Григорчук та інші падлюки... Як ви могли це зробити?! Наплювати на себе? Здатися, капітулювати в розпалі боротьби, у хвилину, коли життя перевіряє твою силу і стійкість твоїх ідей. Ні, тату, я думав, що дуби не схиляються перед силою. А вас же довгі роки на всьому Покутті та Гуцульщині звали комуністичним дубом.

— Не гарячкуй, сину, дай мені можливість — поки ми тут двоє — розповісти все, як було, спокійно, і, може, ти в слові моему знайдеш і мій заповіт тобі, моє послання друзям. Після страхіть і поневірянь, які я пережив за останні тижні, мабуть, довго вже не поклигаю на цьому світі.

— Ми, тату, підемо завтра до лікаря, до самого Панчишина. У мене грошей вистачить.

— Нічого вже мені і панчишини не допоможуть. Я харкаю кров'ю...

— Шкода, що ніч зараз.— Роман раптом ласкаво обняв батькову голову, повернув до себе,— а може, я сюди приведу, у мене є знайомі лікарі, вони прийдуть. Я ж два роки вчився на медицині.

— Почекаємо до завтра, мій хлопче, коли вже доконче хочеш показати мене своїй медицині. За ніч нічого не скоїться. Я відпочину, поміюсь. А тепер слухай. Посувався я поволі, на колінах, а хрест усе нижче гнув спину до землі. Гостре каміння, яке ми перед самісінькою війною навезли і розкидали на дорозі, але не встигли ще припрасувати грейдером, на шматки порвало штани на колінах, ранило, вгризалось у тіло. Доповз я так, залишаючи кривавий слід, до будинку сільради. Звідти, як сам знаєш, до церкви вже було рукою подати. Тільки пройти площу. Я ще відчував у собі сили подужати цей кусень ганебного шляху. Але раптом збунтувалась моя душа, взяла верх наша кар-

дашівська непокора. І я твердо сказав Григорчуку: «Я дійшов, Дмитре, до своєї церкви. Тут, у будинку сільради, хай і судить мене народ, коли має за що. Далі не ступлю ані на сантиметр».

— Тепер, тату, я пізнаю вас! — крикнув Роман, і очі його запалали глибокою любов'ю і повагою до батька. Він весь просвітлів.

— Я намагався підвестись. Стати на ноги. Надаремно. Вони прив'язали мені руки до перекладини хреста, а ноги — внизу. І я крутнувся з останньої сили і разом з хрестом повернувся. Тепер я лежав навзнік на хресті, з розкинутими руками і вигнутими в колінах ногами. Я був уже розп'ятий, навколо заридали жінки. Дмитро з розмаху копнув мене чоботом кілька разів у бік. Мені здалось, що щось у нутрощах відривається, а з неба потягнулись дроти, з безмежною швидкістю звивалися у дві темно-сині спіралі, падали щораз вужчими кільцями вниз і врешті своїми вістрями дзьобнули мене в очі.

Коли я розплющив їх, то побачив над собою синій простір неба, а з Черемоша вітерець доносив жадану прохолоду. Видно, це він вдихнув у мене свідомість. Два здоровані підняли хрест — і мене на ньому — та кинули через полудрабки на віз. Григорчук цикнув крізь зуби довге «вйо», цвйохнув у повітрі батоном, коні рвонули з місця. Я ще почув, як Дмитро крикнув, щоб ніхто не посмів іти за нами. Він продірявить кожного, хто потрапить під руку. Лягнув ще постріл у небо, і воно, прострілене, впало на мене чорною плахтою.

Я знову знепритомнів і не пам'ятаю, куди і як довго віз мене Дмитро. Уявляю лише зараз, як це він ішов біля воза — по-господарськи насуплений, з батоном у руці...

Пробудився я від пекучого болю в голові. Мабуть, коли скинув мене Григорчук на землю, я сильно вдарився об хрест. Дмитро стояв наді мною, розчепіривши ноги, схиливши свій бичачий карк і квадратову голову, його баньки налилися кров'ю.

— Добре, що ти, Степане, прочуняв, а то мусив би повертати тебе до пам'яті чобітьми. Нам треба востаннє поговорити.

«Не буду я відповідати, ані словом не обізвусь», — запинаюсь у мислі і мовчу.

— Ти вже, Степане, хіба зорієнтувався, де я тебе скинув. Уже, мо', лізуть тобі попід пахви та скобочуть тебе москїти. Пам'ятаєш, як у школі нас вчили, що ці мурахи вола за ніч обкарнають так, що голїсїнький тїльки кїстяк залишається. А я буду сидїти й дивитись, як то з тебе цей кїстяк робитимуть.

— Ти, Степане, мовчиш, бо не маєш що казати. І я на твоєму мїсці не відкрив би рота. Але я хочу тобі язик і світ розв'язати. Ось цим ножем я перетну всі шнури і пушу вільно, їди собі на чотири вітри, тїльки скажи — де мої сини?

Тут я вже не мїг змовчати. Його старший двїчі в мене стрїляв. Обидва уповноваженого з району вбили, хату комсомолки Василихи разом з маленьким дитинчам спалили. Забув я про свїй намїр мовчати, знову в менї заговорила кров Кардашїв, їх горда вдача, і кричу з землі у небо:

— Твої, Митре, сини — бандити, такі, як і ти сам. Яблука від яблунї не впали далеко. Вони й дїстали, що заслужили.

Став прямо над моєю головою і тихо говорить, але одним оком бачу, що аж пїна йому з уст б'є.

— Не називай,— каже,— чужих синїв бандитами, бо, може, і твого хтось назве. Мої — за ньїрку-Україну билися. Чого ж ти їх так безчестиш перед смертю своєю?

— Не хоче,— кричу знову в небо, до сонця,— наш народ такої України, за яку билися твої сини!

— А звїдки ти знаєш, чого саме народ хоче, а чого не хоче?

— У всякому разї, не такої України, щоб її їм бандити вбивали чесних людей, палили села. Не фашистської! Маєш її тепер — свою Україну — на гїтлерївських штиках проколену, навїть без їменї свого святого!

— То ти таки кажеш,— звертає Григорчук знову вїсьта,— свине радянська, що мої сини бандити та що по заслугї їх страчено?

— Не знаю, Дмитре, страчено їх чи нї. Ласкава буває наша влада, то, може, й простила твоїм синам, не стратила. Не знаю, бо вїйна почалася, а синїв твоїх до Києва повезли. Мертві вони чи живї — все одно бандити. А мїй, Митре, нїколи не буде бандитом, не такої він породи.

— Ти твердиш, що мої сини бандити? — він укляк біля моєї голови і затиснув у руці ножа. Блиск довгого леза сліпив мені очі, і я відвернувся. Тепер наші погляди зчепилися.

— Бандити!

— Бандити? — питає востаннє.

— Бан...

Не встиг я вимовити цього слова, але й Дмитро не зміг штрикнути мене, чиїсь пальці міцно схопили його руку, відтягли від мене. Тут же хтось розтяв пута на мені, я підвівся і побачив чотирьох прикордонників та зв'язаного на землі Дмитра.

Виявилось, що солдати, які служили на румунському кордоні, довго тримали оборону в горах і тільки недавно довідалися, що фронт відкотився далеко на схід. Залишили позиції, проривалися з глибокого оточення до своїх. Сьогодні спускалися плаєм із Синяка, почули форкання коней, скрип коліс. Обережно пішли слідом. Приспіли в останню хвилину — хай будуть здорові! Сіли ми на фіру, доїхали до Черемоша, розібрали воза, кинули у воду. Хлопці забрали коней і пішли узліссям на схід, а я поплентався на північ. Так, ховаючись по лісах і селах, і дійшов до Львова, до тебе.

— А що ви зробили з Григорчуком? Одпустили?

Степан уперше підвівся від стола, пройшовся поволі по кімнаті. Він відчув себе набагато краще — помившись, повечерявши, поживши дві години як нормальна людина. Глянув на сина уже зовсім іншими очима — ласкавими, батьківськими.

— Хіба це має якесь значення для тебе?

— Аякже. Після того, як вас визволили, це — найголовніше.

— Не розумію.

— Невже ж? Залежно від того, як ви повелись з Григорчуком, він винесе на все життя науку, побачить нашу правду або ж, навпаки, — ще гірше зненавидить нас.

— Нічого, синку, він не винесе і не побачить. Григорчук залишився у лісі на муравльську, в моїй одежі, з побитою, пошматованою головою, розп'ятий на хресті замість мене.

— І ви, тату, допустили до цього? — Роман жадібно та болісно дивився у батькові добрі очі.

— Судив Григорчука справедливий військовий суд, чотири прикордонники. Вони засудили Григорчука до розстрілу. Вже мертвим він заступив мене на хресті. Мій кістяк знайдуть люди на муравльську, а про Дмитра скажуть, що пропав безвісти.

— Ох, тату, тату!

— Не думай, хлопче, що мені легко все це пережити. Щоночі я десять разів прокидався від кошмарних снів. Я бачив, як мільйони лісових мурашок сунуть на мене величезними колонами, ідуть і йдуть з усіх сторін світу, нападають на мене, обліплюють, їдять мою одягу, шашелем впиваються у кожну клітину тіла. І вже не я, а кістяк мій стоїть на площі біля сільради, і приходять до мене з церкви кістяк Дмитра і питає: «Скажи, Степане, в останню свою хвилину, скажи правду, хто з нас бандит: ти чи я?» Я не можу відповісти, а він сміється, регоче. А люди, які оточували, підтримували мене, відходять, залишають та йдуть на його бік.

— Ти, тату,— скляний погляд сина набирає живих барв,— після того всього, там, на хресті, не мав уже розмови з ним?

— Мав. Дмитро сам попросив перед розстрілом розмови зі мною. Один з прикордонників запитав, чи я погоджуюсь. Григорчук сидів на пеньку зі зв'язаними руками. Посміхнувся до мене, і, мушу сказати, навіть якось привітно, але з уст його спало те саме питання, що мучило мене тепер ночами. Я мить якусь вагався. Важко людину, навіть ворога, навіть вбивцю, зневажити, плюнути в лице в останню її хвилину. Але раптом мені здалося, що на нас дивиться весь наш Ясенів, весь народ, вся скривавлена та нескорена Україна, чекають моєї відповіді-правди, і я спокійно, твердо вимовив:

— Ти, Степане, і твої сини — бандити!

І, мабуть, в останню свою хвилину повірив мені Григорчук. Заревів, як поранений звір, з розпуки. Але запізно. Його взяли за руки й повели.

Роман наче посвіжив. Непомітно спливли з його лица пригніченість, він заговорив твердим голосом:

— Я багато за ці хвилини передумав, тату. Мені здається, що я раптом змужнів, став іншою людиною, ніж був дві години тому. Сильнішим, впертішим, витривалішим. Тату, ви діяли правильно. Люди стають на ваш бік — це факт.

Звичайно, не все, що діялось навколо, відразу зрозумів Роман.

Робота в шинку відкрила перед ним світ люмпен-пролетаріату, якого він раніше не знав. Правда, навчаючись у гімназії, він не раз чув про «славних львівських батярів», слухав різні розповіді-легенди про незвичайні закони, звичаї, ритуали цього таємничого середовища. Доходили до нього й чутки про криваві історії на тлі ревнощів, «класових» суперечок. Уява гімназиста, проте, сприймала все це як атрибути театрального спектаклю, умовну декоративність.

Спершу Романа найбільше дивував факт, що для цих людей наче не існувало двадцяти одного місяця радянського життя. Час цей ніби пройшов повз них і не зачепив за живе, не перевернув душі, майже не дав нічого доброго, хоч, звичайно, і не приніс зла. Вона начебто продовжувала життя, перерване у вересні 1939 року. «І все ж кожний день карбує в душі своєї незгладні сліди. Людина вічно змінюється. Неможливо, щоб радянський період, позначений цілком новими взаєминами між людьми, найсправедливішим політичним і суспільним устроєм, не відбився на психіці людини, хай морально нестійкої, розумово нерозвиненої, у громадському відношенні пасивної, але все ж таки людини — живого сплетення почуттів і думок, клубка нервів».

«Видно, я замало пізнав цей світ,— утішав себе Роман,— все ще ковзаю лише по його поверхні, не досяг глибини, живого м'яса й оголених нервів цього не дослідженого соціологами прошарку суспільства. Що таке — два місяці споглядання явищ життя з одного лише ракурсу — з-за буфетного прилавку? Здекласовані елементи — батяри, п'яниці, злодії, шахраї, проститутки — мусять мати своє внутрішнє життя, мету, людські радощі і смутки, знати любов і ненависть, красу і тугу, ідеали та їх заперечення. Вони ж — люди і зліплені з такого ж тіста, що й інші. Чому ж вони такі байдужі до всього, що діється навколо, до окупації фашистів, до жахливого зла, яке чинять на їх очах і нерідко їм самим?»

А можливо, війна, окупація принесли їм добробут, матеріальні вигоди — не дурний вигадав, що в каламутній воді легше ловити рибу. Під час війни коштом величезної більшості населення збагачуються беручкі, спритні люди (такі, як Недовіз,— реєструє думка), дріб-

ні ремісники (хоч би Процайлик!), шантажисти і негідники (Кривий Дзюник, Тит Люстерко), шахраї і злодії (Ванда), пройдисвіти (Іван — кращого не підібрати). Їм усім війна й окупація поки що не тягар, дзенькіт мамони заглушив їм стогони, плач, передсмертні крики людей, що гинуть у цей жахливий час. Але він, час, пред'явить їм неоплачений рахунок за тимчасові блага, побачимо тоді, чим розплатяться!»

«Чекайте, чекайте! Чому це я весь час говорю — він, вони? А я? Хто такий я? Силою обставин я також опинився серед них. Я теж зараз наживаюся, дістаю більше за свою працю, ніж інші, живу набагато краще, як пересічний мешканець міста. Чим ж я відрізняюся від тих, кого тільки що розклав по певних полицках? Чому я себе не вписав до жодної з груп заробітчан на воєнному лихолітті? Я споглядач чи активний учасник на торжисті життя і смерті? В усякому разі — не воїн, не солдат. То чого ж ти, Романе, колишній комсомольцю, залишаєш себе поза цим світом. Ти чекаєш, нарікаєш на інших, кепкуєш, а що зробив ти сам? Крутиш невдоволено великим пальцем у черевику. А чи ти певен, що вони не роблять цього ж? Звідки ти знаєш, що насправді діється у душі Процайлика, Мокрія, Дзюнка, Чорної Зоньки чи навіть Юрка й Івана?»

«Треба стати ближче до людей, зжитися з ними — без огляду на те, якими вони є сьогодні, — резюмує Роман. — Пізнати не зовнішню шкаралупку світу, в який ти увійшов, а нутро, те, чим люди ці страждають, живуть, про що мріють, можливо, тоді і побачиш зовсім іншу картину життя цього таємничого півсвіту».

Такі роздуми напливають на Романа, коли у шинку спокійно, немає пива. Вечорами йому ніколи думати, ледве прикладе голову до подушки — і вже не добудяться його. Він працює важко. А звідки впевненість, що й інші, які заходять до шинку, не працюють ще важче?

Зиркнула крізь шпарку дверей Чорна Зонька, побачила, що Роман один за шинквасом, і завагалася — заходити чи ні? Хтось штовхнув її ззаду, ввійшла. Привіталась тихо і сіла скромно біля вільного столика у кутку. Поруч примостилась її подруга. Дівчина років вісімнадцяти, не більше. Худа, з гострими ліктями і колінами, у яскравій суконці з великим вирізом на грудях і спині, вона схожа була на зірвану і засушену в альбомі весняну квітку.

«Карикатура на юність і красу» — подумав Роман, зиркнувши на подругу Зоньки. Йому стало невимовно шкода цієї зарано зірваної молодості та вроди, і він вирішив будь-що поговорити з Зонькою — нехай не прирває до свого ремесла таких підлітків.

До прилавку підійшла Ксанка і хрипким від перепою голосом замовила півлітри черрі-брєнді та трохи закуски.

— Пане докторе,— сказала, оплативши рахунок,— Зонька просить вас випити з нами одну чарку.

Роман збентежився, зблід. Як це він присяде до двох повій і буде пити разом з ними! Але відмовити жінці, яка виявила до нього благородство і доброту, теж не зважувався. У залі було всього кілька чоловік при одному столику грали в карти, у кутку закушували двоє. Корона йому не спаде з голови, коли підійде до дівчат. Однак поставив умову:

— Я вип'ю, але коли ви не будете пити, Ксанко. Вас, здається, так звати.

— Так. Але я не хвора, щоб мені не можна було пити. Горілка мені не шкодить.

Вона спробувала посміхнутися джєнджуристо Романові, по-дитячому струснула головою. Волосся її розкуйовдилось, вронило запах спалєнєзни, попєлу.

— Вам, донцю, взагалі ще не варто пити,— м'яко пояснив.

— Подумаєш, який тато мені знайшовся! Донцю,— перекривила Романа.— Добре, татусю, коли така вже ваша умова, то не буду. Дуже я люблю Зоньку, а вона давно марить, щоб зайти до вас, і все не наважуєтєся, бо ви, розумний, дорогу до її дверей забули, хоч і живете в тому ж будинку.

Роздратований, сів між дівчат. Випив з Зонькою, Ксанка тільки накопилила губи, коли вони цокалися. Розмова не клеїлась. Відповів на кілька банальних питань про здоров'я, працю, самопочуття, а потім питав її про те саме.

Раптом Роман пожвавішав, згадав, що давно вже хотів запитати Зоньку, чи не гауптштурмфюрєр Ганс заходив до неї у ту горобину ніч.

— Він,— промовила тихо.

— І приходить далі?

— Інколи.

— Ти йому нічого не розповіла про мене, про те, як ховався я за шафою?

— Ні, не говорила...

— А я скажу Гансу, їй-богу! — гукнула Ксанка і висолопила язика.— Хіба що дозволите і мені чарочку. Тоді я ні мур-мур, тоді я мур! — поклала палець на уста і засвітила глибокими озерцями своїх дитячих очей.

До шинку навалом — відразу з двох входів — вривається десяток німецьких жандармів.

— Hände hoch! — кричить старший з порога.

— А най то шляк трафить — ніхто навіть знаку не дав, — вилаявся вголос Тит Люстерко. Він сидів за картами.

— Schweigen, Schweine! *

Поволі виростають штахети рук. Дзюнко встигає ногою відсунути свою валізочку під сусідній столик і перший іде на жандарма. Його обшуковують докладно, швидко, вміло.

З піднятими руками підходять до жандармів інші відвідувачі.

Показують документи, стають у зручних для обшуку позах.

Жандарми злостяться, лаються, їх не задовольняє облава, яка не дає бажаних результатів. Людей застали у шинку мало, нічого не знайшли. Свою злість виливають на дівчат:

— Паненки?! Kommen sie mit! Schnell, schnell. Sie haben kein Ausweis? Nur das gelbe Bratt? Es ist zu wenig. Kommen, meine Lieben **.

Дівчата схопились, запротестували, замахали руками. Їх вивели силоміць. Роман стояв наче вкопаний, з руками, піднятими вгору. Зненавидів себе у ту мить.

«Від інших вимагати легше, — міркував. — Доки ще сковуватимуть мене нерішучість, бездіяльність, жаж? Доки, тату?»

---

* Мовчіть, свині! (нім.).

** Ходімо! Швидко, швидко. Ви не маєте жодного посвідчення? Тільки жовтий білет? Цього замало. Ходімо, дорогенькі! (нім.).

Юрко розпоряджається зробити перерву; грошей повна шухляда, в кімнатах хоч сокиру вішай, підлога облпована, заболочена, засмічена недоїдками, паперами. Дурний Франьо не встигає підбирати недокурки, сьогодні, як ніколи, публіка грошовита, гонорова.

Іван наливає пиво, аж рука болить. Стукає об підлогу чоботом. Три сильні й один легкий стук — умовний знак, щоб Абцьо підтягнув угору трубку пивного апарата. Через хвилину апарат сичить, і з крана вихлопується одна лише піна, щораз рідша і рідша, врешті дме, пробивається сухе повітря.

Дурний Франьо на перший же звук апарата їде на своїй колісниці до шинкваса, розштовхує людей і неспокійними, блискучими від жадоби очима стежить, як наповнюється останній кухоль. Витягує до Қаштанюка тремтливі руки, молиться на нього очима, але Іван вдає, що нічого не бачить.

— Пиво закінчилось, — горлає високим баритоном, — кому останнього півкухля?

Десяток рук простягається в його бік.

Франьо в 'розпачі. І це допомагає нещасному звідкись із нутрощів видобути незв'язні звуки.

— Раньо, Раньо! — показує на себе.

— Ну, хто платить за половинку? — Іван зумисне не бачить обрубків Франя, що ось-ось торкнуться вимріяного кухля, ніби і не чує його нелюдського скавуніння.

— Пане магістр, та беріть уже гроші, — кричить кочегар Ромуальд Заремба і нав'язливо тицькає чорними вугільними пальцями два папірці.

Іван безцеремонно відсуває руку залізничника.

— Е, ні, добродію, шановний, пан Франьо був перший.

Обличчя каліки розсвічується стигло південною помаранчою.

— Йо, йо, — вигукує, і від зворушення в нього починають сипатися шоки.

— Плати, Франю.

— Ма, ма... — бідкається, стогне нещасний, і його лице знову сіріє.

— Я за Франя заплачу, — гукає п'яним голосом хтось із зали.

— Пан Франьо подачок не приймає,— авторитетно заявляє Іван, і вся зала сміється,— пан Франьо заслужив собі на пиво і чарку.

Каштанюк подає нарешті кухоль каліці, наливає дві чарки горілки і припрошує Франя цокнутися з ним.

Бідолаха витирає рукавом піт, не знає, що зробити з кухлем, нарешті, притискає його згином лівої руки до грудей і єдиним пальцем правої обережно приймає келишок. Підтримує його денце ребром долоні лівої, нахиляє голову й усміхається до чарки, скалить рідкі зуби, вогнистими очима задоволено, переможно оглядає весь зал. Він знову на довгий час забуде мову, вона йому не потрібна тепер, він щасливий, а щасливим говорити нічого. Дивіться, дивіться, люди, як Франьо п'є горілку і пиво, як цокається з самим паном Іваном!

Тим часом Роман просить відвідувачів покинути заклад. Іван пішов між столиків, збирає гроші. Швидко й безапеляційно. Рахує тільки ціну питва, до цієї суми доплюсовує п'ятдесят процентів за закуску. І ніхто не заперечує, не перевіряє рахунку.

— Все гаразд, пане інженере? — запитує кожний, піднімаючись з-за столу.

Правда, скляр з-під сьомого номера, Вацек Авантурник, голосно, щоб увесь шинок чув, опротестовує рахунок Івана.

— Ти мені, інженере, рахуй детально. Я хочу ще раз знати, що я пив і їв.

— Вацек, кажу тобі щиро,— Іван ні на мить не втрачає свого олімпійського спокою,— не шукай собі гудзя, бо більше заплатиш.

— Я ніц не знаю, я хочу детально.

Іван напружив пам'ять, почав пригадувати.

— Чотири тури горілки було?

— Було.

— Чотири по п'ять — двадцять, двадцять по шість злотих — разом одна сотня і дві десятки. Штим? *

— Штим.

— Три тури пива без двох кухлів було?

— Було три тури пива без двох кухлів. Ілько пив тільки одне пиво.

— Отож. Десять кухлів — три десятки. Разом півтори сотні. Ковбаси на три десятки, яйця по злотому,

---

* Правильно (нім.).

три оселедці — десятка без одного, огірки — рахуй на око — п'ять злотих, хліб — два, лимонад для пані Мані був? Півтори десятки. Закуска — шістдесят два, питво — півтори сотні, разом двісті і очко. А скільки я вам нарахував? Двісті двадцять п'ять?

— А бачиш, інженере!

— Чекай, чекай, Вацек, це ще не все. Одну більшу ти казав мені дати? Й інженерові теж. Рахую по власній ціні, не як клієнтам. Одна десятка. На мітлу кинув сьогодні?

— Не кидав, що правда, то правда.

— Доплюсовую півдесятки. А чи пан добродій Вацуньо думає, що директор сам буде платити за угорське бренді, що його випила та свиня з кримінальної поліції, я вже не рахую закуски, але одна десятка падає на долю шановного добродія?

— Або я кажу, що ні? Падає.

— І це ще не кінець, пане Вацек. Коли ще броварники пива не підвезли, а ваше сухе горло страшенно жадало пити, то доктор побіг до Фогеля і приніс пляшку «Львівського»?

— Приніс. Але тут уже ти, інженерцю, ногу собі зламав. Я дав докторові п'ятку.

— Штим, шановний Вацек. Але ж п'ятку доктор сам заплатив за пляшку, а ноги свої — то він що, у лотерею виграв? Належитьесь йому за послугу хоч маленький міцної?

— Належитьесь, певно, що належитьесь.

— Най буде на цьому кінець. Підбиваємо: дві сотні й очко, плюс одна десятка, плюс півдесятки, плюс десятка, плюс чотири злоті — рівненько, як в аптеці, — дві з половиною сотні і ні цвяха менше! А скільки-то я хотів узяти по-божому від Вацуса? На двадцять п'ять злотих менше. Але добродій упертий!

— Я нічого не кажу. Я хотів тільки детально. Коли жінка запитає, що пив і їв, щоб я їй міг детально розповісти. А то говорить завжди: «І в кнайпі жер, і ще голоден». Бо мені апетиту не купувати.

Усю цю розмову чуло багато людей. І з того часу авторитет Каштанюка непомірно зріс. Ніхто не смів йому перечити. Юркові це було на руку, він щораз більше поринав у різні торговельні операції поза шинком.

— Романе, пора піднімати жалюзі,— гукає Іван з кухні, закінчуючи там «робити горілку». Ніхто так, як Каштанюк, не приготує сорокапроцентної з чистого спирту.

Приготуванням бутербродів, оселедців та іншої закуски займається в основному Ванда, але щораз частіше заміняв її Роман. Він виявився видатним спеціалістом у цій справі. Особливо вдається йому «фірмова» закуска — мариновані оселедці. Спершу погострить ножі, помие стіл (друзі жартують: «доктор готує операційне місце»), потім довго мие руки («доктор готує пальці до операції»), розрізає оселедці («зроблено блискучий розтин»), вичищає нутрощі («сліпа кишка відтята»), мочить і ріже оселедця на шматки («операція вдалась — пацієнт помер»), кидає ці шматки до бутля, в якому уже мокнуть цибулька, горошок, укріп та інша зелень. Оселедці будуть продаватися тільки завтра. Майстер Процайлик візьме шматочок, посмакує і скаже на весь зал: «Пальчики лизати». У великій ванні Роман квасить огірки, це виходить і дешевше, і завжди вони під рукою.

Роман іде піднімати жалюзі. Слово Каштанюка для нього закон. Він чомусь і більше поважає, і більше боїться Івана, ніж шефа. Сам не знає, чому це так. Обидва до нього ставляться по-дружньому, хоч він і молодший. А що працювати доводиться з сірого ранку до темної ночі — тут уже нічого не вдієш. Трудяться так і сам Юрко, і Іван (цей тільки інколи, як над ранок повертається з гулів, — спить довше).

Не може Роман скаржитись і на матеріальне становище. Юрко, хоч і зарплати не видає, але щосуботи питається, скільки кому треба, і без слова виплачує (звичайно, міру знай!).

На базарній площі вже майже безлюдно. Крутиться кілька підозрілих типів, мабуть, таких, що чекають на запізнитого клієнта. Біля вхідних дверей, спершись плечима об ринву, спить Франьо, з-під нього розпливається невеличка калюжка, але каліка, видно з обличчя, щасливий. Навперемінки хропе і посвистує, мабуть бачить золоті сни.

З сусідньої брами виходить майстер Процайлик — у довгому полатаному фартусі. Заклавши руки за голову, він з якимось особливим задоволенням розправляє натружене тіло, потягується, вдихає надвечірне холоднувате повітря.

Помітивши Романа, майстер штрикає себе пальцем тричі в кадик — питає, чи є пиво. Роман відповідає його ж манерою — прикладає два пальці до губ. Це значить: «Є свіже, пальчики лизати!»

— То я вже замикаю б́уду! — кричить Процайлик, одним махом скидає з себе фартух, жбурляє його крізь двері в майстерню. Знову, слава богу, його гладенький животик на своєму місці, й обличчя відверте і розпромінене, с'яє як повний місяць.

Роман пропускає поперед себе майстра, але Процайлик і не думає скористатися з такої пошани.

— Пане докторе, скоріше моє черево відречеться від своїх вечірніх трьох пив, аніж моя нога ступить раніше вашої.

Щовечора майстер випиває три кухлі пива. Горілки майже не споживає, хіба в неділю, коли заходить разом з жінкою і подружжям двірників — Мокріями. Тоді товариство замовляє цілий стіл. Сидять три-чотири години, випивають кілька пляшок міцної і «бенькарт» пива. Під кінець майстер засинає при столі, Мокрііха заливається ревними сльозами, а її чоловік витягається, ніби товсту струну з'їв, і розмовляє сам з собою двома мовами — питання ставить по-польськи, а відповідає — по-німецьки. При пам'яті залишається тільки майстрова, й вона цілу годину вовтузиться з товариством, відводить по одному до мешкання, роздягає і роззуває, вкладає, як діток, до ліжка, причім свого Дмитра забирає з шинку останнім. Інколи Процайлик пробуджується і напівтверезіє раніше, ніж жінка заштовхає його до ліжка, тоді майстрова приходить ще раз до буфету з чудернацьки гравірованим графіном, що міниться до світла всіма барвами, ніби калейдоскоп, і просить налити «ліків». Це два кухлі пива і чвертка горілки. Споживши снотворного, майстер раніше понеділкового ранку не прокидається.

Забава двох подруж відбувається незмінно о тій порі, коли в соборі Юра відправляється служба божа.

— Бо вся наша компанія, — пояснює гордо Мокрій, — соціалістична і безвірна — найвищої, ще передвоєнної проби. І маємо ми ту велику перевагу перед попами, що їх служба чим довша, тим нудніша для людей, а наша, навпаки, — коли довше тягнеться, то приємніше.

Роман ще хвилину-дві обмінюється люб'язностями з майстром, той стріляє сотнею ввічливих слів («ой, ні-ні, я собі того не дозволю, докторцю», «а що я — звичайний полатайко, що кінчав одну клясу у школі Шашкевича, а решту — на вулиці Шашкевича», «а я слічно прошу», «ні-ні, люди скажуть, що я неотеса, бурмило і шкіра волова»). Нарешті майстер таки проходить уперед. Це безмежно його радує, він стає аж вищим, але все-таки не йде просто, а бочком, майже задкуючи, і все вклоняється і ширіо дякує Романові. Його лице, що розпливається в усмішках, червоніє разом з вухами. Перший кухоль Процайлик випиває навстоячки, ще при шинквасі, одним духом, гарненько дякує й, розквітлий, ніби троянда, просить дати другий. Вклоняючись, задкує до столу, сідає обличчям до Романа і тепер п'є вже короткими ковтками, смакує.

З'являється в залі Іван з пляшками горілки. Він міцно затискає між пальцями по чотири в обох руках, і пляшки тільки тихенько дзеленькають, розмовляють між собою переливами малинової музики. Процайлик схоплюється з місця, підбігає до Каштанюка і вже сипле йому компліменти-цукерки.

Хтось шкрябає в двері. Вони з грюкотом відчиняються, і до зали ввалюється собака — породиста вівчарка. Вона біжить, задерши хвоста, до другої кімнати, лягає в кутку біля маленького столика. Роман дивиться зачудовано на Івана. Той бере мітлу і тихо, навшпиньках, прокрадається до великої зали.

Іван чує, як його хапають зненацька за рукав, вихоплюють мітлу. Здивовано оглядається. Бачить перед собою чоловіка, спражнього живого мерця, висушеного, блідого, аж синювато-прозорого.

— Маю честь представитися, — слабким, але сповненим власної гідності голосом каже незнайомиць, — Сильвестр Варцаба, машиніст залізниці. Я, на жаль, не мав змоги через довгу хворобу раніше засвідчити вам свою відданість й увагу, як новим керівникам закладу, постійними відвідувачами якого мали честь бути я і мій друг, — він вклонився у бік собаки — Івану здалося, що почув, як заскрипіли кістки, і це вже зовсім роззброїло його.

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, — Іван якусь мить вагався, чи подати руку цьому скелетові, але перемиг себе відразу і легко потиснув сухі

патички простягнутої правиці.— Мене звати Іван Каштанюк, і мені справді дуже неприємно робити вам відразу ж зауваження, але до нашого закладу вхід собакам заборонений.

— Я знаю, що це заклад «Nur Nichtdeutsche». Але з балкона я запримітив, бо живу якраз навпроти, що сюди не раз заходять собаки— і то не найкращого гатунку— аж до штурмфюрера включно. Та й місцевих собак у вас немало напивається.

— Пане,— Іван зумисне настобурчився, щоб не пирснути сміхом,— залишимо високу політику дипломатам. Зараз конкретно йдеться про вашу вівчарку, яка ось там з-під стола уважно стежить за нашою розмовою.

— Це не собака, а мій друг.

Іван цього разу не стримався, зареготав, і весь його награний гнів до решти розвіявся. Він уже з симпатією дивився на цю живу мумію, у нього навіть росла проста людська цікавість до незнайомого, до його загадки. Бо був упевнений, що перед ним тихий божевільний. Запитав приязно:

— І давно ви зі своїм другом ходите до цього закладу?

— Давно. Років з десять. Відколи Дуче став моїм найближчим другом, Абцьо сам виділив нам цей столик, і постійні відвідувачі завжди радо вітали нас, мене й Дуче. Інколи навіть вітали Дуче по-фашистському, але я протестую. Мій Дуче і я— ліберали.

Відвідувач подався спокійною ходою до свого столика, сів, заслонивши собою собаку від людського ока. Він, видно, вважав, що непорозуміння з новим керівництвом закладу вже владнано.

Здивований, Іван почав наливати чарки, і враз у нього скипіла справжня лють: до чого це докотився він, що мусить обслуговувати якогось вар'ята та його пса. Відсунув спересердя пляшку.

Роман заступив йому вихід з-за шинкваса.

— Іванку, я вас прошу, не треба. Він ще такий німечний. Я його обслужу. А вам на правду не треба гарячкувати.

Каштанюк видивився на Романа, хотів було вилаяти його, але враз зм'якшився.

— Доки ти ще будеш мені викати, Ромку?

— Яюсь страшно говорити вам «ти»,— щиро зізнався юнак.

— Чого страшно, хіба я вовк? Щоб я більше не чув цього нестерпного «ви». Ми зараз друзі й обидва — кельнери.

Ставлячи перед Сильвестром чарки, Роман винувато посміхнувся і, начебто до себе, промимрив:

— Настав такий час, коли розумніше робить той, хто мовчить, ніж ті, що на кожному кроці і перед будь-ким виливають свою душу.

— Ні, юначе! — суворо мовив відвідувач. — Людям завжди треба говорити правду, в яку хто вірить, якою живе.

Він вихилив чарку, поділив свою порцію ковбаси на дві рівні частини, ткнув одну Дуче в рот, другою закусив сам. В очах собаки засвітилась невимовна радість. Він дивився на свого господаря вірнопідданими, розумними очима і тихо жував свій шматок. За хвилину церемонія повторилась. Пиво споживає Сильвестр сам, поволі смакуючи. Дуче мало не скавучав від задоволення, що господар знову здоровий, дужий, що вони знову удвох пішли між людей.

Тим часом майстер Процайлик, стоячи при шинквасі, допивав своє третє вечірне пиво і розповідав сумну історію з життя Варцаби.

— Був то колись справедливий і чесний чолов'яга, наш брат, щоб я так бачив легку смерть. А який спеціаліст — руки цілувати. Машиніст над машиністами, перший клас! Але не мав, сарака, щастя в сердечних справах. Злапала його, вам кажу, видра, така шльондра, така блощиця, словом свята Магдаліна, що світ об'їдеш на гнідому коні і не знайдеш другої такої. Простив Сильвестр їй усе, коли вродила дитятко. Ріс хлопчик, та такий рожевенький, як квітка. Справжній королевич, що цьомай, цьомай і не доцьомаєшся, бо хочеться ще. А шльондра є шльондрою. Покумалася з одним тут постерунковим. Тільки Сильвестр у рейс, а він уже коло Магдаліни. А Варцаба — сліпий, нічого не знає, бо то завжди є так, як зичу собі легкої смерті, муж дізнається останнім. Їздив собі з рейсу в рейс та ще з кожного разу подарунки тій bestії привозив. Постерункового перевели кудись у Шльонськ, то та чортиця, кобила ненаситна, забрала всі цінні речі з хати та й повіялася за своїм бугаєм. Повертається Сильвестр з рейсу, відчиняє двері, а сморід газовий як не бухне на нього — мало не задушився. Пробрався якимось до кім-

нати, вибив шибки у вікнах, бо трапилось це взимку, дивиться на ліжку, а дитя його, слічний той хлопчик золотий, що то цьомай — цьомай і ще хочеться, лежить чорний-чорний та й цілком неживий уже.

Процайлик замовкає, бо з дверей великої зали повагом суне Дуче. Іде тепер ліниво, похитується, наче людина напідпитку, ніби на дерев'яних ногах. З'являється і Варцаба. Він уважно стежить за собакою, і в його очах, почервонілих, просвічується неспокій і журба.

— Мое шанування, золотий сусідонько,— тричі вклоняється майстер і міцно тисне машиністові руку.— Тішуся, що нарешті ви тут, значить, наша взяла, ми ще потанцюємо не раз.

— Мабуть, ні,— тихо говорить Сильвестр,— я побачив раптом, що з моїм другом — біда. До сьогоднішнього вечора тримався, як лев, не дав по собі пізнати, що йому важко, поки я не зайшов сюди, вперше після своєї хвороби. Правду сказати, це він привів мене, він вирішив, що я вже можу піднятися, піти між людей. Скільки це йому коштувало зусиль, щоб не зрадити своєї слабості. Тепер, коли я видужав, він сказав, нарешті, правду. Йому ж не менше дванадцяти років, і сьогодні затремтіли у нього ноги, він ледве пішов з зали. Це жахлива несправедливість, що отакі, як мій друг, живуть всього кільканадцять років, а всякі тицлі і злодії, курви і політики тиняються по світу п'ять-шість разів довше.

Він вклонився майстрові, кивнув головою Каштанюку, сумно посміхнувся до Кардаша і зник за дверима, ніби сон-примара. Іван розв'язав комірець сорочки, глибоко віддихнув.

— Вип'ємо по ковточку,— запропонував майстрові.

Процайлик заслонився руками.

— Ні, ні, слічно дякую, стара гнівалася б. Хіба б її сюди добрий дідько надніс. Я свою мірку вже випив.

Не добрий дідько, а довга відсутність чоловіка пригнала Дмитриху в шинок. І хоч вона не з тих жінок, що не дають своїм чоловікам самим на другий бік дороги перейти, вона знає, що кожний мусить якийсь час у своїй, чоловічій компанії побути, погомоніти, то все-таки вона тієї думки, що порядний жонатий мужчина повинен міру знати.

— Бач, як засидівся, старий хрін, коло свого пива,— чіпляється майстрова до чоловіка і перепрошує

магістра за не те слово.— Вечеря на столі конає, а він свого смока ніяк напоїти не годен!

— Ціпонько моя, голубко,— Процайлик ласкаво гладить пишне, подвійне підборіддя жінки, і Дмитриха вгамовується, притихає, розангелюється,— а не знаєш ти, перепілко моя лісова, про кого ми тут з магістром нашим золотим розмову точимо? І тебе якраз, немов вітерцем добрим, сюди принесло. Бо гречно просить наш магістр брильянтовий, щоб ми випили по одній. Але я ні мур-мур, я — мур. Не смію, кажу, без рибки моєї золотої.

— Вип'ємо, пані майстрова,— перебиває Іван безконечну тираду Процайлика.— Дуже цікаву історію розповів ваш чоловік про дружбу машиніста з собакою.

— А що? Вони вже приходили? — витріщує від подиву очі Дмитриха і знову накриває чоловіка мокрим рядном.— І ти мене не покликав, окаянний пивожльопе? Пане магістр, який же він? Дуже змарнів, сарака? Я кілька разів носила нещасному то молоко, то ячюк, то хліба шматок, але той псюга проклятуший ні разу мене до кімнати не пустив.

— Коли вже прийшов сюди, то, значить, видужав,— сухо пояснює Іван, не радий уже, що затіяв цю випивку. Знову часу багато піде, а вже зачиняти пора.— Тож — за здоров'ячко!

Майстер горілку п'є зовсім інакше ніж пиво. Перехиляє голову назад і виливає чарчину через куток губ на зуб мудрості, бо з давнього-давня є тієї думки, що мудрому горілка не шкодить. Майстрова вихиляє чарку з розгону («я можу тільки одну, але відразу»), дякує за закуску («де це чувано — після вечері та ще їсти»), витирає уста фартухом і конфіденційно шепоче магістрові:

— А собака таки справді вірніший від будь-якого штурпака, що штани носить. Віддячився Дуче Сильвестрові — та ще як! Життя йому врятував, це документально записано. Горів Варцаба в ешелоні, який розбомбили німці десь на третій день війни. Дуче нічого не сталося — чи то зіскочив раніше, чи скоцюрився калачиком. Скавультить, шукає свого пана — нема. Але на що є псячий нюх? Вистежив свого господаря під вагоном, розгріб лапами, визволив непритомного. А думаєте, відшукав би, відгріб мене мій старий непотріб, якби чим привалило? І не плюнув би в той бік.

Він тільки примовляти масенько вміє. Ще за Австрії у війську вишколився, коли за кожною кухаркою волочився.

— Йдемо, цісарєво моя австріяцька, золотий мій язичку шліфований! Та ще дякуй пану магістрові коханому за гостину.

Викотилися обое, вклоняючись та ще раз вклоняючись.

З задніх дверей увірвався Юрко — задоволений, променистий, кипучий. Блиснув друзям під ніс новим першем на пальці, задзеленькотів у кишені монетами.

— Чого тут досі паритесь? Пора зачиняти. Я за півдня дев'ятнадцять тисяч заробив.— Подався до дверей, опустив жалюзі, поглянув, чи немає кого чужого в другій залі, і висипав на шинквас жменю золотих монет.— Дивіться, тут і царські десятки, і тверді американські, і навіть фунт стерлінгів.

— Де ж це ти? Не обчистив, часом, банк? — регоче Іван.

Роман дивиться широко відкритими очима — він уперше бачить золоті монети.

— Банк ще стоїть, але доберуся і до нього,— Недовіз як не той став, багатство відразу додало йому самопевненості.— Поки що вистачить з мене ернерунгсамту*. В цьому гешефті, признаюся широ, велика заслуга твоя, Іване. Зустрів я сьогодні того німця, якого нам твій Ганс порекомендував. Балубалу, чую письмо носом, щось цей німак має. Запросив я його до «Адрії», хоч там один шніцель коштує сто десять злотих. Але зате шніцель! Моргнув я Залеському, півлітри справжнього французького коньяку ставить. Перший раз буду пити цю рідину, але як іти ва-банк, то йти, думаю собі. І німець відкрився. Має певну кількість фляйш-і фетмарок. «Скільки і чому?» Двісті кілограмів масла, триста м'яса, а ціну він хоче почути від мене. Випив я трошечки коньяку для сміливості і рахую собі — двадцять п'ять тисяч зароблю легко. Це, як відразу перепродати картки гуртом. Кажу: «Можу щонайбільше дати п'ять тисяч злотих». Німець аж затрясся. Видно, ніколи такої суми в руках не мав. «Гут», говорить, але за коньяк і шніцелі він платити не буде. «Така й перетака твоя німецька кров,— думаю собі,—

---

* Відділ харчування.

йолоп ти вісімнадцятий, я ж готовий десять тисяч дати». — «Тільки в рейхсмарках», — додає німець. Ніби кривлюся і пояснюю, що у Львові дуже важко з рейхсмарками, і можу дати не дві з половиною, а тільки дві тисячі. А за коньяк і шніцелі, то навіть коли б ми не домовились, все одно заплатив би я. Бо такий український звичай. «Це дуже гарний звичай, — лепече п'яний німак. — І взагалі, Україна гут». А далі нічого розповідати. Ромуальд забрав усе за двадцять три тисячі в перерахункові на оці монети.

— А не краще було реалізувати в магазинах? Тоді і людям дісталось б, — несподівано втрутився Роман.

— Я думав про це. Можна заробити і понад тридцять тисяч, але це небезпечно. Треба насамперед знайти друзів у магазинах, мати транспорт і надійний склад. Ти думаєш хіба, Ромку, що це гешефт чистий, що це особисті картки того німця?

— А чиї? Крадені?

— І так, і ні. Німець працює в ернерунгсамті, де видають і де нищать реалізовані продуктові картки, які надходять з магазинів. А він, замість кинути їх у вогонь, якось ухитряється кидати собі за пазуху. Ось і все.

— Та це ж економічна диверсія проти рейху. Хіба німець — не гітлерівець? Будь-кому таку справу не доручать. Ви розумієте, що це означає? — Роман разгячковується і блимає на друзів жевріючими очима.

— Наш Роман не тільки на бутербродах розуміється, алє й на економіці. — Іван дивиться на друга особливим, довгим поглядом. — Він, Юрку, і політикою не нехтує, сьогодні заступився тут за одного пролетаря. Півтора року господарювали совети і зуміли багатьом прищепити свої бактерії. Дивись, Ромку! У місті багатьох комуністів уже посадили в холодну.

Запала неприємна тиша. Юрко осудливо подивився на Каштанюка, мовляв, чого це ти присікався до хлопця.

— Ти, Кардаш, дуже вже гарячий і все сприймаєш за чисту монету. Та годі про це. Краще подумаємо, що зробити з цими реальними і, ручусь, не фальшивими монетами. Я думаю так: ось тобі, Ромцю, одна царська десятка, щоб ти почув смак до золота. Я з Іваном ділюсь порівну доларами, бо Ганс — це його здобуток, а без Ганса не познайомився б я з тим другим німцем.

Злоті і фунт беру собі — за ініціативу, витрачені на німця грощі та за свій страх. Звичайно, і перстень, бо це символ моєї влади над вами. Заперечень не буде, як питали на радянських зборах?

Кардаш взяв монету в руки, і йому здалося, що вона облекла пальці. Але це тільки хвилино. Насправді монета була холодна. Здивувало Романа те, що Іван, ховаючи своє багатство до кишені, раптом забув жарти, приповідки. Невже і його причавило своєю силою золото?

Заскреготіло жалюзі, видно, хтось намагався підняти його, але гачок не пустив. За хвилину почувся стукіт у задні двері, тихенький, несміливий. Недовізь заглянув через вічко. Відчинив двері.

— Ви, сусідонько, певно до нашого Ромця? — за-торохтів улесливо і багатозначно підморгнув Іванові.

Каштанюк окинув поглядом Чорну Зоньку — він бачив її вперше — пильно, оцінююче:

— Ая-я-яй, — цмокнув задоволено.

За Зонькою всунувся до кімнати кремезний, набундючений, з неправильними рисами обличчя і скісними монгольськими очима індивід. Він був добре напідпитку, але на диво тримався коректно, ввічливо вклонився присутнім і став спокійно під стіною, не промовивши ані слова.

«Де я вже зустрічався з цим індивідом? — пробував згадати Іван. — Безперечно, зустрічався, навіть розмовляв. Тільки де, де?» — напружував пам'ять, яка завжди вірно служила йому. Перебрав у думці всі літери від «а» до «я», сподіваючись таким чином натрапити на клавіш прізвища, але надаремно. «Старіємось, друзі, що вдієш», — констатував з легкою іронією.

Тим часом Чорна Зонька вела переговори з Недовозом. Вона просила продати їй дві пляшки якогось найкращого напою, ціна не має значення, бо трапився їй дуже інтелігентний відвідувач, якийсь редактор з Кракова чи з самого Берліна, але, хай пан інженер буде спокійним, це наш, львівський парубійко, тільки дуже давно виїхав звідси. Вона оббігала всіх знайомих продавців, але нічого екстра не могла дістати.

— Йдіть до пана Ромка, він для вас щось першорядне знайде.

Юрко був у чудовому настрої і конче хотів зіткнути пару платонічних коханців.

— Тільки з умовою,— додав,— що берете й відповідну кількість закуски.

— Але ж прошу!

Вона несміливо підійшла до Романа і, не підводячи голови, повторила своє прохання, цього разу без будь-якої згадки про клієнта. Зате підкреслила, що Недовіз послав її саме до нього.

Кардаш зніяковів. Адже всі цінні напої зберігалися не в буфеті, а під ключем у Юрка.

— Будь ласка, вибирайте в нашому асортименті закусок,— сказав ввічливо, відвертаючи погляд.— А я зараз принесу щось оригінальне з напоїв.

Він вхопив Юрка за руку і потягнув до дверей. Проходячи повз супутника Зоньки, уважно приглянувся до нього. «В якій книзі чи газеті я бачив портрет цього шпакуватого панка? І як його прізвище?»

З багатого сховка шляхетних трунків Юрко вибрав пляшку оригінальної бенедиктинки, дві пляшки портвейну.

Про ціну не сперечалися. Зонька підійшла до клієнта, щось шепнула йому, і той витяг з кишені купу рейхсмарок. Передаючи пляшки, Роман непомітно всунув у долоню Зоньки царську десятку. Дівчина збентежилась, підвела вперше очі на Романа, і їх погляди зустрілись.

— Цитьте,— тихо вимовив Кардаш, важко віддихаючи.— Візьміть на пам'ять, хай нагадає вона вам ваше золоте, добре серце.

— Ваше, Ромку,— шепнула і поцілувала монету.

Романові відразу полегшало на душі.

Пізніх відвідувачів проводив до дверей Юрко. Тип галантно вклонився, пропускаючи даму вперед, сказав:

— Дякую і пробачте.

— До побачення, пане докторе Феник,— гукнув Юрко типові у плечі.

Той стрепенувся, спершу хотів було повернутися, але, видно, передумав — зачинив за собою двері.

— Як же я не пізнав Феника? — розреготався Іван.— Що це робиться з моєю пам'яттю! Ми ж якось зустрічалися у віденському Пратері.

Юрко вже по-дружньому кепкував над другом.

— Тримайся, Кардаш, конкурент у тебе неабиякий, має справжній докторат, не те, що наші, водою писані, вітром підшиті, дійсні тільки тут на базарі. Феник —

письменник, автор кількох збірок оповідань, фундаментальної праці з антропології.

— І книжечки «Адольф Гітлер», яку ще в тридцять четвертому році Донцов видав,— таким же тоном, ніби закінчуючи речення, доповнив Роман.

Іван пирснув сміхом.

— А я таки тверджу, що нічого ще не втрачено, і носа хнюпити нічого. Наш Ромцьо ще позмагається з цим Феником, ще йому покаже, де раки зимують. Бачите, він навіть його «Гітлера» знає.

Юрко став між Іваном і Романом.

— Друзі мої, сьогодні такий щасливий у нас день, що нічого дошкуляти один одному. Краще подумаймо, як це нам елегантно провести цей вечір, нашу зорю багатства!

— Ой ще б дівчат,— Іван закопирівав губу, наче отримав від нареченої гарбуза,— але нічого не вдієш, Чорна Зонька засватана, мабуть, на всю ніч.

— Еврика! — крикнув Юрко і вдарив себе по чолі.— Бачу, що моя макітра здатна ще на добрі ідеї. Відвідаємо Дану, розважимо її трохи. Це вже давно минув місяць, як поховала батька. Тільки вона, напевне, в театрі.

— Дана вже не в театрі,— кинув шорстко Роман.

— Як — не в театрі?

— Просто. Директор звільнив майже половину артистів. Стадників, Сороку... Німці ж дотацій на театр не дають, як радянська влада.

Настала мовчанка, Іван чомусь опустил низько голову.

— Чого ж ми стоїмо? — розсердився Юрко.— Якщо Дана не працює в театрі, то тим більше шансів, що вона вдома. Час подумати про якісь розваги. Матеріально ми зміцніли, в місті спокійно. Чорт знає, коли війна закінчиться, так гаруючи, і збожеволіти можна. Усі витрати сьогоднішнього вечора бере на себе фірма.

— Ура! — крикнув, прокинувшись від задуми, Іван.

Але не встиг його бойовий поклик відбитись луною від стін, як сильний вибух затряс усім будинком, посипалось вапно із стелі і забряжчали шибки вікон.

Юрко притулився до стіни і заслонив долонею очі. Іван схопився і вмить уже був на подвір'ї, біг туди, де в небо стовпом виривився вогненний язик. У Романа закалатало серце, він подумав: може, це нарешті і львів'яни піднялися на боротьбу з ворогом.

Абцьо був вельми задоволений посадою, яку запропонував йому Недовіз. Він вставав тепер удосвіта, замикав жінку і дочку у квартирі на ключ, сходяв униз на подвір'я й терпеливо чекав на інженера. Його вухо вловлювало і розрізняло своерідну музику всіх трьох дверних жалюзі. У Процайлика було нове, воно ще не мало жодної тріщини, жодної латки — й аж свистіло, пхнуте вгору міцною рукою майстра. Жалюзі, яке закривало вхід до крамнички залізних товарів, було склепане з двох майже рівних частин. Його треба було штовхати двічі, щоб підняти доверху.

Та найкраще знав Абцьо жалюзі шинку. Двадцять років він вивчав його музику, пам'ятав перший його дитячий спів, коли воно, нове, фуркотіло, наче веретено. З роками у цю гармонійну музику вривалися прикрі дисонанси: скреготи та виски. Тепер піднімалося поволі, сантиметр за сантиметром. Кожний скреготливий звук, кожна зупинка болісно відзивалася в серці Абця, нагадували йому, що прийшла старість.

І все ж він тепер щодня з великим хвилюванням чекав цих хворобливих скреготів шинкового жалюзі. Вловивши перші звуки, навшпиньках піднімався трьома східцями з подвір'я в коридор і звідти пильно наслухав, поки в задніх дверях шинку не заскигнить ключ. Тоді Абцьо бочком всувався досередини, чемно вітався з «паном інженером» і, піднявши ляду, поринав у чорне нутро пивниці. І, тільки доп'явшись до землі, глибше зітхав, сідав на порожню пивну бочку і довго насолоджувався здобутою, нарешті, свободою та безпекою. Йому ставало легко на душі, заплющував очі і марив: це ж він зайшов до своєї пивниці, щоб набити свіжу бочку, перевірити, скільки в нього запасів м'яса, сиру, оселедців, огірків, капусти, порахувати порожні бочки, впорядкувати тару, простежити, чи часом де з апарата не витікає пиво, не проривається повітря.

Кроки наверху, що відлунювали в пивниці гучними ударами, будили Абця з цього приемного марення, він запалював свічку, ставав над бочкою з пивом і рівномірно крутив корбу — помпував повітря в апарат. Три короткі стуки згори означали «досить», й Абцьо, змучений, спітнілий, знову сідав на бочку, відпочивав. Почувши два сильні довгі стуки, Абцьо схоплювався

і ретельно, самовіддано працював. Здається, коли б згори забули дати знак «досить», він крутив би корбу день, два, вічність, поки не розірвалося б серце. У цій праці віднаходив радість, задоволення, силу. А коли Недовіз вручив йому одного дня надрукований на картоні аусвайс, який німецькою і українською мовами засвідчували, що він, Абрам Денкель, 1885 року народження, єврей, є зайнятий на постійній роботі в тресті ресторанів і їдалень, і магістрат міста Львова просить його не турбувати, Абцьо відчув себе зовсім щасливим. Він довго приглядався до печатки на своїй фотокартці, до розмашистого підпису якогось «ляйтера» з магістрату і не вірив, що вони справжні, що в нього є такий важливий, цінний документ.

Ох, коли б одержати ще такі посвідчення для доброї Берти і чорноокої Агнешки! — мріяв Абцьо. Настали погані часи для євреїв, але коли вони були добрі, скажіть мені? Завжди — раз є краще, раз є гірше, зараз — дуже зле, але якогось виходу треба шукати завжди. З таким аусвайсом ніхто, навіть гестапо, не сміє схопити на вулиці за обшивку та кинути до того трамваю, що їде на Личаківську, заповнений вщерть євреями, а повертається до міста завжди порожнім. Треба поговорити з паном інженером ще про такі два аусвайси. Але як починати таку бесіду? Він познайомився з студентом Недовозом приблизно рік тому, коли той найняв куток у двірника. Вони кланялись один одному, і нічого більше. Ой, і дурна його голова, коли б він зблизився з Недовозом тоді, як той був бідний і голодний і часом, певне, не мав карбованця на студентський сніданок, якби тоді допоміг йому будь-чим чи просто позичив кілька карбованців, тепер у нього справи були б кращі. Але він сліпий і не знав наперед, що часи зміняться аж так, що він — багатий і поважний громадянин — не зможе появитися на вулиці без цієї ненависної сіонської зірки, а голодний студент зробиться майже всемогутнім володарем у шинку, в їх будинку, на базарі. Хто міг передбачити, що так станеться? Але чому ж потім, як ці страшні німці зайняли Львів і студент перебрався до трикімнатного мешкання Семена Михайловича Молдавського, який встиг разом з сім'єю евакуюватися на схід, чому він тоді не прийшов до пана інженера і не запропонував йому допомогу в перші трудні дні відкриття шинку? Дурна стара го-

лова! Він же міг поговорити з інженером вже тоді, на тих трагічних поминках. У нього були гроші, а в інженера вітер у кишені, багатому з бідним завжди легше говорити. Але йому тоді ще шкода було кидати гроші на вітер, а тепер уже пізно. Але, чекайте, хто сказав, що вже пізно? У нього є дещо, крім грошей, і він спробує прихилити до себе інженера.

Насамперед Абцьо приніс дванадцять посріблених столових приборів, відмовляючись назвати ціну.

— Хай то срібло лежить у пана інженера, нащо бідному Абцеві воно здалося тепер? Я даю у добрі руки. Розбагатіє пан інженер, а бідний Абцьо потребуватиме жити, тоді й можна буде почати розмову про ціну.

Згодом приніс кришталеві кубки, три таці з розмалюваними візерунками смаковитих ласощів.

— На таких тацях можна подавати самому президентові міста або й королю. Придбав я їх, коли Пільсудський приїжджав до Львова на відкриття Східного ярмарку, щоб я здоровий був. Тоді кожний єврей в душі леліав надію, що маршал до нього в гості прийде. Польщі dokonче потрібні були гроші. А тепер уже й долари наші нічого не варті, віддали другу контрибуцію в мільйон доларів і далі живемо ніби пси. Якщо взагалі живемо...

Абцьо смутно і довго кивав головою, так довго, аж Недовіз забрав таці.

Останній гучний постріл старий шинкар зробив з допомогою цілої батареї тонких високих пивних бокалів.

— Подивіться, пане інженере, на світло. Хіба не куншт? А гешефт який! Чому їх зняли за радянської влади, я зараз повім. Ой-ой, це була велика помилка радянської влади. А зняли тому, що в такі бокали налили півлітра доброго пива та ще й з грибокком, з короною піни неможливо. Я завжди з літра вмю робити три такі бокали — і без будь-якого шахрайства, а мій кельнер Файтельсон витягав цілих чотири, і клієнт був задоволений, бо мав пиво перший сорт, щоб я здоровий був. А радянські спеціалісти запровадили оті баварські кухлі, в них і майстер не налле так пива, щоб воно бушувало, пінилось, горло приємно лоскотало. А все тому, щоб клієнта не ошукати! Це аж смішно. Бо коли клієнт з вищої інтелігенції, як, приміром, пан

інженер, то нащо йому живіт набивати таким пивом, як вода, щоб потім бігати, шукати собі місця, якого тут і близько нема. Порядний клієнт, щоб я здоровий був, хоче трішки, а добре. А будь-якому лапсердаку також нема причини наливати точно, він все одно не зупиниться на одному кухлеві, він замовлятиме другий, третій, четвертий. Краще для його здоров'я, щоб так я дитину свою бачив, налити кожний раз менше. Велику помилку, щоб я так здоров'я мав, зробила радянська влада!

Намагався Абцьо ще й іншими порадами допомогти новоспеченому рестораторові. Якось розповів Недовозу, що за Польщі він мав таку секретну кімнатку, де шановний клієнт міг собі годинку-дві відпочити сам або з ким йому забагнеться, з ким йому мило.

— Такі кімнатки, — звірявся старий шинкар, — влаштував кожний ресторатор, який поважав себе, а у великих люксових закладах було їх чимало, і то офіційно. Чи мав я право бути гіршим ресторатором, тим паче, в цьому районі міста, де народ дуже любить такі пікантні справи? Кожний скаже, не мав я такого права. Прибудівок цей стояв упритул зі складом, заходилося через двері в задній стіні. Гешефт цей додатковий я мусив у перші місяці радянської влади ліквідувати, але, щоб я так здоров був, усе в мене збереглося. І канапа, і столик, і дзеркало, навіть церата, що лежала на канапі, ціла, хоч моя стара вже не раз хотіла її порізати і стіл накривати. Хай пан інженер домовиться з Михайлом-двірником, він усе складе, бо будував і розбирав ці апартаменти. Тоді я міг би крутитися в складі, будь-що там робити: підмітати, старі скриньки лагодити і пильне око на цей додатковий гешефт мати, а мене тут при апараті заступила б стара.

— Де вже вашій жінці у таку могилу лізти, — уникнув Юрко прямої відповіді, хоч сама ідея секретної кімнатки його дуже зацікавила.

— Щоб я здоровий був, яка це ще могила? Дай боже усім євреям нині таку могилу мати. Щоб тільки не копати собі ями в Кривчицькому або Янівському лісі, з тих могил вже не то що бідний корчмар, але й рабин не вийде.

— Ну, гаразд, Абцьо, я подумаю.

У старого шинкаря йокнуло радістю серце.

— То, може, пан інженер подумали б разом про мою нещасну донечку Агнешку. Може б, і їй яку роботу, щоб залізний аусвайс мала в руках. Воно в мене таке бідне, невинне, так боїться, що серце розривається, коли дивишся на неї. Вона дитина ще, цього року десятирічку закінчила, і я вже думав, ламав голову, в який інститут бідному євреєві свою квіточку послати, а тимчасом зовсім інші університети настали. Я знаю, поки німці тут, то доброї роботи євреям не знайти, щоб я так мав здоров'я, але вона не з панських євреїв, вона може будь-що робити.

Недовіз мав — як не як — вразливу на людську кривду душу, але органічно не терпів вислуховувати будь-які жалі, плачі, нарікання.

— Часом приходять до нас один гестапівець, він польський німець, з Познані, я можу при нагоді з ним поговорити, — почав Юрко, міркуючи, що шинкар, вчувши про гестапівця, відхреститься руками й ногами від такої пропозиції. Але сталося навпаки.

— Це було б найкраще, якби наша Агнешка могла дістати будь-яку роботу, щось прибирати чи мити в гестапо або в іншій важливій німецькій установі. Наш ребе, щоб я свого дитяти не побачив, коли кажу неправду, завжди навчає, що найбезпечніше Люциперу лізти в руки, крутитися біля нього, ніж знаходитися віддалік, Люципер завжди кине у смолу того, хто стоїть здалека.

— Ну, що ж, при найближчій нагоді я згадаю про вашу дочку, — мовив Юрко, щоб якось закінчити розмову. Він розумів Абця, глибоко співчував його неволі, але внутрішньо був спокійний: не він вигадав ідею знищення єврейського народу і не він несе відповідальність за це. В цьому питанні — його хата скраю.

Абцьо весь засяв.

— Я знаю, коли пан інженер щось обіцяє, то напевне виконає, — голос люблячого батька тремтів. — Я цього ніколи не забуду панові інженеру, щоб я такий здоровий був. А наші апартаменти — то коли почнемо влаштовувати, га?

— Я поговорю з Мокрієм.

Юрко дав Абцеві випити пиво, що вночі накапало в кухоль з апарата, і подався сходами нагору. Абцьо сів на бочку, задрімав, і приснилося йому, що він стоїть за шинквасом у своєму ресторані і наливає пиво. Поволі

струмує цівка, він надає повітря із залізного балона, регулює доплив «газу», як тільки йому забagnetься, і навіть трохи насміхається з колишнього директора при німцях, шмаркатога студентика, який нічого і не чув про цей спосіб.

Мабуть, був це останній в житті гарний сон старого шинкаря.

Стукіт зверху повертає Абця до дійсності. Шинкар миттю кидається до помпи, крутить з усієї сили: з очей його скапують до підставленого під пиво кухля великі і теплі сльози. Та Абцьо не витирає їх, працює так завзято, що аж здається, вуха пітніють. Про свій щасливий сон він не розповість нікому, навіть Берті...

Юрко чекав нетерпеливо на Івана. Що скаже він на манливу пропозицію Абця? Қаштанюка та Ванди вже другий день не було в шинку. Вони поїхали на село по м'ясо. З цим продуктом ставало щораз важче в місті. Селяни не привозили на базар, майже щодень була облава, м'ясо відбирали насамперед. На залізницях лютували шуцмани і залізнична поліція. Вони нещадно грабували й, щоб замести сліди злочину, часто викидали людей з поїздів під час руху. В залізничній поліції, як і в кримінальній, служили майже поголовно поляки, а в так званій порядковій, допоміжній — виключно українці. Поліцаї майора Пітулая з особливою жорстокістю розправлялися з поляками, залізнична поліція брала реванш.

«Щоб тільки чого злого не трапилось з Іваном,— бідкався Юрко і вже шкодував, що послав друга.— Хай би Ванда їздила сама».

Але вони обое повернулися цілі, здорові, обвітрені.

Ванда була в чудовому настрої. Взлася в боки і закружляла наче в танці. Була набагато товстіша в стегнах, повні груди піднімалися майже до підборіддя.

— Це тому, що я мама!

Пирснула сміхом і витягла з рюкзака щось загорнуте в біле полотно, заколисала, затягла колискової.

— Тричі шкопи* підозріло на мою дитину споглядали. Дурні, розпеленали б...

Вона розгорнула клунок, на стіл скотилося поросся.

— Тьху,— сплюнув Роман і вийшов з кухні.

---

* Німецькі поліцаї (зневажливе).

Ванда провела його незичливим поглядом.

— Який мені паничик! Послати б його — хто зна, чи свої штани привіз би. Цікаво, що йому не сподобалося?

Почала швидко знімати з себе дощовик. На ній у два ряди висіли тонкі довгасті шматки солонини та свинячої спинки. Сकिनув м'ясо з себе й Іван. Разом привезли мало не центнер свинини.

Вивільнившись з вантажу, Ванда знову повеселіла, забула — або вдала, що забула — образу.

— Пане Юрцю, було б сміху на весь Львів! Пан Івасьо вже виторгував — і то недорого — в одного підозрілого типа половину баранчика. Доброї вгодованості, сальця на мій мізинчик. Підходжу, нюхаю. «Може, не свіже, скажеш?» Це господар. «Свіже, погоджуюся, — тільки де голова цього пса?» — «Якого пса — кричить тип. — Забирайтеся мені геть з хати!» — Мене не обдуриш, а пан Івасьо приволік би вам на спині собаку. — Ванда зиркнула на Івана, він був лютий. Щоб якось задобрити його, примирливо додала: — Тільки досвідчений спеціаліст може відрізнити половинку барана без голови від половинки собаки або ж половинку курчати від ворони. Треба гострий нюх на падло мати.

— В тебе його доволі! — буркнув Іван і гримнув за собою дверима.

Ванда здивовано втупилась очима в Недовоза: що це їх обох оса в одне місце вкусила?

— Ой пане Юрцю, — почала раптом улесливо, — якби знали ви, яка я змучена. Стільки товару на собі привезти. Та ще в таких місцях, де лоскоче... Отут на підлозі лягла б і заснула.

Вона солодко потягнулась, простягла мускулисті ноги, кинула своєму шефові погляд, сповнений томливого чекання.

Юрко забряжчав ключами.

— Йдіть, Вандо, додому. Я зачинаю.

В одну мить наїжилась, спалахнула, погасла, скорилась. Ступила, наче справді дуже стомлена жінка.

Ідея ластів'ячого гнізда — так перейменував Іван таємні Абцеві апартаменти — знайшла схвалення у всіх, крім Романа. Той просто змовчав.

— Наш Ром боїться, щоб його Чорна Зонька не мала конкуренції під боком, це ясно і зрозуміло, — глузував Іван, все ще подразнений розповіддю Ванди. Найбільше сердило його те, що це була свята правда.

Вони втрюх лежали в Юрковій кімнаті. У Романовій перегородці спав його батько, Недовіз нізачо не погодився відпустити старого Кардаша, поки той хоч трохи не набереться тіла. Ні він, ні Іван не розпитували колишнього голову сільради, звідки і як він прибув до Львова, все було ясно відразу, як тільки одного ранку Роман привів батька в квартиру. Юрій згадав свого померлого вітця, розчулився. Іван теж не сказав нічого.

— Завдання номер один,— Іван повертівся на ліжку, яке, до речі, було надто коротке для нього, і почав шукати заспокоєння в паплюженні Ванди,— швидко наближається до розв'язки. Ти тільки, Юрку, подумай— та шльондра полкова підмовляла мене...

— На грішне діло,— втрутився Недовіз, заплямкавши губами.

— На два. Перше — само собою зрозуміло. Але вона ще й пропонувала накинути по десятці на кожний кілограм м'яса і цими грішми поділитися. Стерво. Я її за це мало по фізіономії не вгатив. Тому й вона цю дурну історію з собакою вигадала. Але не на такого натрапила.— Іван знову неспокійно повернувся.— Ти її на вулицю Фредра посилав?

— Маєш на думці — медогляд? Звичайно, ходила. Картка чиста. Без хрестиків.

— Тоді вважай, що завдання виконано. Тільки швидше влаштуй ластів'яче гніздо. Пташка сама потягне мене туди. Буду опиратися трішки, але і я, мовляв, не з заліза, піддамся. А ти, як шеф, обуришся цим ганебним фактом, як бог вчинком наших прабатьків, Ванду проженеш, а мене трохи присоромиш.

— Тобі догану запишу,— душачись від сміху, сказав Юрко.

— Це що таке?

— Радянський громадський виховний метод. Коли ти в будь-чому провинився, щось такого накоїв, тобі записують догану.

— Дуже цікаво. Тобі багато записали доган? А тобі, Ром? Чому мовчите?

— Я не думав, що ви аж такий цинік, Іване,— відізався Роман і сів на ліжку.

Ці слова впали як виклик. Здавалось, кімнатою шугнув раптом вітер, чужий, грізний. Він розполовинив її надвое, ніби мечем прорізав. Настала хвилина тиші.

Чути було тільки, як б'ється приспішено серце: це кожний з трьох чув своє. А потім громом залунав у кімнати регіт — переможений Іван рятував своє становище:

— Ти, Ром, з кожним днем мені все більше подобаєшся. Ти вгадав, я цинік, страшний цинік. Але знаєш, чому одні люди називають інших цим ласкавим словом? Щоб у результаті циніків було більше. Зрозумів?

— Я знаю одне,— тихо, майже пошепки промовив Роман, але цей шепіт звучав упевненіше від розв'язаного гарикання Івана,— коли б не людський цинізм, що породив фашизм, я завтра пішов би в інститут, почав третій курс, а мій батько не харкав би кров'ю онде, за стіною.

Іван підвівся з свого ліжка. І в ту ж мить Юрко вимкнув світло.

— Діти, спати! — весело, але владно вигукнув Недовіз. Справді, завтра перше вересня. З цієї нагоди відчинимо завтра наш університет-шинок на годину раніше і заспіваємо завтра гуртом і в злагоді: «Gaudemus igitur, iuvenes dum sumus»*. А зараз зробимо репетицію.

Він вискочив на стіл в самих підштаниках, і темну кімнату пізньої ночі, у страшний час жорстокої війни, заповнили звуки старовинної студентської пісні. Іван тягнув чудовим баритоном, Юрко підспівував м'яким, але невпевненим тенором, Роман виразно фальшивив, проте це зовсім не означало, що кожний з них саме так виконає свою життєву пісню.

Все відбулося наче за поганим сценарієм. Мокрій до сутінків змонтував у ливниці, поруч зі складом, «ластів'яче гніздо» на славу — затишне, таємниче. Вхід зі складу був добре замаскований, ніхто не підозрівав би, що задня стіна подвійна, що вистачить тільки потягнути за виступ — і передня відслонить двері до алькова. Чотири стінки були оббиті плюшевою матерією, над входною порт'єрою тьмяно світилась лампочка, загорнута в голубий целофан. Світло можна було вимкнути кожної хвилини, електричний штепсель досягався рукою з обох стільців, що стояли біля маленького столика, і з канапи, яка займала майже половину приміщення. Широку, на міцних пружинах, об-

---

* Тож радіймо, що ми молоді (лат.).

биту зеленим сукном, канапу прикривала добротна цурата, вся в синіх незабудках та пишних червоних трояндах.

Абцьо любив наслухати з пивниці, що діється в таємному алькові. Лежачи плазом на розстеленому мішку, він виразно чув, про що розмовляють усередині.

Першою парою були Іван і Ванда. Вони про щось довго сперечалися між собою, Іван навіть назвав дівчину непристойним словом. Потім були в алькові різні люди, але досить рідко, не більше однієї-двох пар на день.

Абцьо дуже дивувався, що ані разу не скористались ще з такої нагоди ні пан інженер, ні пан доктор.

Утамувавши першу цікавість, Абцьо рідше підстеляв під себе мішок і підслухував. Він більше думав, чому Недовіз не переводить його на працю в склад, а Бертю не ставить на його місце. Бідкався над долею доньки, по яку вже двічі приходили з єврейського самоврядування. Зваживши, що вже минув тиждень від часу змонтування апартаментів, він вирішив при найближчій нагоді нагадати інженерові про умову.

Якось надвечір, коли пиво вже кінчилось, Абцьо збирав свої речі, щоб незабаром вислизнути з пивниці, але раптом із щілинки в стінці алькова прорвався жмут притьмареного світла.

«Хто б це так пізно, коли вже заклад закривається?» — подумав Абцьо і, спонукуваний якимись невольними передчуттями, пішов навшпиньках до перегородки. Не стелив мішків, нагнувся тільки, щоб почути, чи часом сам інженер не вирішив трохи розважитися перед сном.

Не встиг ще будь-як примоститися, як раптом нестерпний біль пронизав його серце. Він упав на долівку, зубами вгризся в дерев'яну підпірку. Не мав найменшого сумніву, що там, в алькові, його єдина дочка, найдорожча, наймиліша крихітка, його Агнешка. Вона приязно, навіть кокетливо розмовляла польською мовою, і час від часу якийсь чоловічий голос кидав одне-друге слово.

Нещасному батькові здавалося, що серце ось-ось розірве йому груди. Силкувався підвестись, але всі сили покинули його. Намагався кричати, та лиш беззвучно ворухив губами. І тільки слух ловив кожне слово, кожний спалах сміху, кожний найніжніший передрзвін його ж таки кришталевих келишків.

Старий заскавулів. Раптом тривожний голос дочки пронизав усе тіло батька, наче жива блискавка, наче голка, й оживив його, повернув сили.

Абцьо схопився, як буря. Двічі в темряві спіткнувся, впав, боляче вдарився в коліно, застогнавши, ступив далі. Перемагаючи жахливий біль у нозі, таки полентався до пивного апарата, схопив з полицки сокиру і кинувся до комірчини. З усієї сили гатив по прибудові, рубав з плеча підпірки, обухом ламав поперечки, рвав руками плюшеві завіски і, нарешті, вліз до алькова, увімкнув світло.

Крикнув несамовито. Піднята рука з сокирою начебто всохла, впала. Тисячі голок прошили нестерпним болем зіниці його очей. Абцеві здалося, що вони виходять з орбіт. На канані лежав мертвий гестапівець, з його шиї ще тихо булькотіла кров, і темна пляма на розхристаній брунатній сорочці все більшала, розпливалася.

Голки прошили очі і полізли в мозок.

«Як я ні крихітки не знав тебе, доню,— просвердлила раптом думка його набухлий від болю і крові мозок.— Я боровся за аусвайс для тебе, а ти знала честь...»

— Прости мені, доню, за все моє життя,— прошепотів благально і відразу почув, що сили повертаються до його тіла.

«Вона простила!»

Очманілий, підняв високо сокиру й замахнувся. Вістря попало точно на те місце, звідки точилася кров. Розкрилася глибока рана, заховавши слід від удару ножа. Побачивши це, Абцьо знепритомнів, міхом зсунувся на підлогу.

«Це я вбив фашиста»,— подумав.

Коли знову розплющив очі від пекучого болю, побачив над собою дуло нагана і розкарячені ноги в лискучих офіцерських чоботях. Не чув пострілу. Коли засинав навіки, здалось нещасному, що хтось одним змахом зняв з його очей, мозку, скронь мільйони голок, які завдавали йому нестерпного болю.

Розправа над Вандою відбулась через тиждень, коли розмови про вбивство гестапівця трохи притихли. Ганс подбав, щоб інцидент не набрав розголосу. Все віднесено за рахунок божевілля Абця. На базарі, під муром,

розстріляно десяток євреїв, але серед них не було ні Агнешки, ні її матері. Не вдалося спіймати нікого з їх родини.

— Так краще для вас і вашого інтересу,—сказав Ганс, багатозначно глянувши на Юрка. І, ховаючи до кишені кругленьку суму, додав:— І для мого дурного Пауля.

Єдиною втіхою для Недовоза було те, що він міг розправитися тепер з небажаним свідком.

Недовіз, зачинивши двері за останніми відвідувачами, зібрав у кухні весь персонал і несподівано наказав викласти все, хто що має в кишенях. Ванда поплотніла, в неї знайшли понад двісті злотих.

— Чи трохи не забагато? — спитав ехидно.

Ванда викручувалася як вміла. То їй віддали борг, то вона позичила. Про сувору заборону мати при собі будь-яку суму грошей їй не раз попереджали.

— А може,—тягнув Недовіз лико з душі пійманої на гарячому,—це вам пан Каштанюк заплатив за те, що ви з ним в альков прибирати ходили, що? З тобою, Іване,—він блиснув грізно очима в бік друга,—буде про це розмова окремо. То що ж, рибонько?

Зрозуміла, що попалася. У пориві першої люти хотіла плюнути в обличчя цьому самовдоволеному вископці, обізвати його наймерзеннішими словами, але стрималася. «Кусаєшся, кривоногий собако,—злісно блиснула очима,—почекай, ще побачимо, хто болючіше вкусить». Закопилила губи, кинула:

— Випустіть мене звідси.

Дивилися, як переходила через порожню базарну площу — висока, ставна, вихряста. Не йшла — танцювала своїми довгими ногами, моторно похитуючи повними клубами. Навіть не озирнулася. Постать маліла, зникла за рогом вулиці.

— Мені наче відлягло від душі,—сказав Іван.

— А мені, навпаки, лягло, впало каменем. Здається мені, що не позбулися ми її назавжди. Вона здатна на найпідліше.

Врятувавши Юрка та його шинок від неприємностей, Ганс щораз частіше почав заходити до шинку, ставав фактично його хазяїном, хоч і робив це дуже делікатно. Він ніколи не вимагав у Юрка грошей, навіть не позичав на так зване «вічне віддавання», зате за доставку товарів правив такі суми, що Юркові не раз аж свічки ставали в очах. Але платити мусив.

— Роби щось зі своїм німцем,— кричав, благав Івана.— Незабаром з торбами підемо.

Каштанюк як міг і як умів «рятував» шефа. Він ходив наче тінь за Гансом, забавляв його різними витівками, напував до семи чортиків. Гестапівцю це було до вподоби. Він щораз більше прив'язувався до Івана, дружив з ним. Зараз весь вільний час проводив у його товаристві.

— Слухай, Гансе,— запитав якось Іван свого нового друга.— Тебе ніколи не шкребе під серцем, що це ти міг опинитися на місці Пауля?

Ганс тільки зло блиснув очима.

— Не шкребе. Пауль був фایталала, як і всі австріяки. Він все одно знайшов би свою смерть, дурну і безглузду, не сьогодні, то завтра. Ми нічого не могли навчити цих дурнів. Вони йдуть на смерть, як тля на світло. Я десять раз послав би Абця до його предків у лоно Авраама раніше, ніж він би зумів підняти сокиру. І з Агнешкою, не журись, я справився б без усякого — це, як кажуть дипломати,— втручання збоку.

— Мабуть, маєш рацію. І все-таки ця подія вивела мене з рівноваги. Я досі любив твердити, що людське життя словнене непорозуміння і тихого смутку. Зараз бачу, що воно насичене ще випадковими пригодами та безглуздими трагедіями...

— Найбільша трагедія в тому, що той навіжений йолоп таке чудове «ластів'яче гніздо» зруйнував. Ніде вже забавитися. Нудно.— Ганс пересунув на поясі кобурку з пістолетом, розстебнув:— Може, стрільнемо собі по разочку? Свербить рука.

— Наробимо дір у стінах. Але по разочку — можна.

Поставили у куток на полицю дві порожні пляшки з-під альяжу. Цілились з порога, метрів за десять від цілі. Вистрелив Ганс. Пляшка затанцювала і заспокоїлась, вже без шийки. Прицілювся Іван. Повторилась та ж історія з другою пляшкою. Обидва були збуджені, задоволені собою.

— Є в мене друг,— звірявся Ганс, ховаючи револьвер та посуваючи кобурку на своє місце,— майор СД Вернер фон Шверіг, начальник кримінальної поліції. Той, випивши, любить постріляти. Я, може, колись приведу його з собою. Він впливова людина. Може пригодиться вам у гешефтах, — докинув, значуще підморгнувши бровою.

— Які там, Ганс, гешефти,— спокійно відповів Іван,— тільки те, що з тобою.

Ганс зареготав.

— Ти, Іване, небезпечний друг. Не тільки в стрільбі не поступаєш мені, але й в хитрості. За кожним разом я більше закохуюсь у тебе.

— Щось ти не здаєшся мені фон Сектом чи Ремом. Волієш вісімнадцятилітніх.

— Я не в цьому розумінні сказав. Просто ти завоюєш мою симпатію. Всупереч тому всьому, що нам офіційно базикають про слов'ян, в тому числі і українців. Відразу видно, що ти на заході побував, об німців отерся. Зрештою, все це Scheise *, що балакають. Я сам з Познані, все життя пробув серед поляків — і не ослів'явився. А щодо Шверіга, то педерастів тут наїхало з рейху багатенько. В роки веймарської республіки цей вид любові дуже був модний. Обов'язково приведу тобі фон Шверіга, він з тієї компанії. Справжній пруссак. Спершу стріляє, а потім думає. І обходиться без прекрасної статі.

Сміялися безжурно. Вийшли коридором. Уже в брамі Іван щось нагадав собі, потер чоло.

— Слухай, Ганс, дай мені таки той аусвайс.

— Агнешки?

— Аге ж!

— Навіщо він тобі здався? Думаєш, вона жива, з'явиться ще. А може, ти сам її ховаєш? Не раджу. За це — петля.

— Дідько з нею, з Агнешкою. Не хотіла по-доброму, хай п'є тепер пиво, яке наварила.

— Мабуть, уже випила. Це я іншу єврейку маю на приміті. Аусвайс готовий, шкода йому пропадати.

— Хитрун ти, руський Іване! — Ганс міцно штурхнув Івана в бік. — Люблю таких! Мій батько був німецьким шпигуном у Польщі, але користувався маркою чесного комерсанта.

— І ти в нього вдався. Скільки? — Іван витягнув гаманець.

— Дай поки що гураля **. Охота трохи розважитися. Дер Фатер, хоч по самі вуха сидить у грошовому мішку, не дуже розщедрюється. «Зароби сам» — каже. А розі-

* Екскременти, гній, дурниця (нім.)

** Куп'юра в 500 злотих.

рватися трохи — завжди тягне. Без грошей — яка забава, сам знаєш. Як без цукру кава... Без музики танці... Без дівчат... Колись цю пісеньку мугикала мені одна ваша українська фройляйн у Познані...

«Розірвало б тебе на шматочки! — добродушно зичив Іван штурмфюреру, ховаючи гаманець.

Іван не встиг приготувати нову партію закуски, як у двері постукали. Увійшла Рома. Каштанюк бачив її всього раз — у тресті, зайшовши туди недавно з Юрком по наділи на другу половину вересня. Тоді й познайомилися, але майже не розмовляли, Рому покликав до себе директор, і вони, захопивши наряди, швидко вийшли.

— Добре, що я вас застала, пане магістре, — зашебетала Рома як до давнього друга. — Того волоцюги Юрка ніколи на місці не застанеш. Він зникає як ефір. Вже й призабув дорогу до тресту.

Сміялася, жартувала, вовтузячись з «блискавкою» свого модного непромокального плаща, що ніяк не розстібався.

— Дозвольте вам допомогти, — Іван дбайливо витер руки сумнівної чистоти ганчіркою, придивився до замка, підтягнув кораблик до самого верху, а потім енергійним рухом руки вниз розполовинив хитру застібку.

— Ви майстер роздягати жінок, — блиснула очима Рома, подаючи Іванові плащ.

— Анітрохи! Просто я побачив, що конструкція цього замка на диво схожа з будовою жалюзі, а його я піднімаю й опускаю щодня по кілька разів.

Рома розуміє, поблажливо всміхнулася.

— Що ви в цьому неперевершений, дійшли вже й до мене чутки.

— В чому, пані Ромо? Які чутки? Ви щось вигадуете. І сідайте, прошу, ось тут чисто.

Погрозила Іванові пальцем. Сіла, намагаючись заслонити короткою сукенкою принадні, круглі коліна. На обличчя приклеїла найкращу свою посмішку.

— Не вдавайте скромненького. Мені дещо Ванда розповідала про вас.

Примружила очі, підняла вгору руку, розчепірила пальці:

— З другої не додавати?

— Доведеться і роззутись, — відповів спокійно, але в очах своїх запалив збиточного чортика.

— Жартун нестерпний. Глядіть, сорому на все життя наберетесь. Пам'ятаєте віршик з шкільної читанки:

Не вір, що хвалько плете,
Хай доведе ділом те!

— Готовий хоч зараз.— Погляд Івана безцеремонно блукав по всій фігурі дами, роздягав її. Каштанюк любив саме так дивитися на жінок, коли хотів дошкулити їм, показати, яке вони ніщо.

Цього, звичайно, не відала Рома. Вона прийняла погляд Івана за чисту монету. Опустила вії, навіть перемінила тему.

— А прогос Ванди. Що це Недовіз посмів знехтувати моєю рекомендацією?

Іван коротко, але ясно розповів усю правду про Ванду. Не забув згадати і себе.

Рома вдала обурену, нещасну.

— А я їй так вірила! Такою скромненькою себе зобразила,— лепетала.— Так обкрутити мене, довірливу, ненавчену, навколо пальця! Я дуже, дуже вам вдячна, пане Івасю, а то, знаєте, я хотіла її запросити до себе на день народження. Нога цієї... цієї безсоромної дівки не переступить більше через мій поріг.

«Відразу я тобі й повірю,— глузував у думці Іван.— Ти, напевне, не з кращих. І було б ціле «ластів'яче гніздо», я переконав би тебе швидко в цьому». Але відповів ухильно, щоб тільки позбутися гості, яка набридала йому.

— Я вас розумію.

Рома знову повеселіла.

— Думаю, ви зумієте й пана Юрка переконати в тому, що керувалась я найкращими намірами. А щоб якось спокутувати свою вину перед товариством, запрошую всіх вас на маленьку вечірку — скромно відзначити мій день народження. Приходьте всі. З мого боку буде тільки одна подруга та німець-гестапівець. Ви нічого не маєте проти?

— Проти дня народження чи проти німця?

Рома підвелась, подалась до Івана, нібито хотіла жартуємо його вдарити. Від цього поруху сукенка щільно обтисла талію діви.

«Яке в неї гнучке, зміїне тіло»,— подумав Іван.

— Ви просто нестерпний, неможливий! — вигукнула, джэнджуристо пересмикуючись, наче на гойдалці.—

А я ще пробувала з вами змагатися у грі. Своею індивідуальністю ви пригнічуєте всіх. Кожний робиться таким, як хочете ви! Впливаєте на людей таємним флюїдом, загадковими чарами! Ось у чому секрет ваших успіхів. Чекаю переможців о восьмій годині.

Даруючи щось більше, ніж усмішку, яку знову приклеїла до уст, Рома подала Іванові свою виплекану руку.

— Така рука — то мільйон. Я відразу почуваю себе багатим, уперше в житті.

— Що ж, у такому разі, варта я ціла? — запитала, звівши кокетливо очі на Івана.

«Півмарки й ані пфенніга більше», — подумав Іван, ще раз оглядаючи докладно всі принади гості. Подав плащ.

— Ну, скільки, пане Йване, скільки? — нетерпеливилася, вимагала відповіді.

Іван, на диво, не знайшов, що сказати. Просто йому вже вона набридла.

— Чиєсь життя, — вимовив патетично.

Рома зблідла і тремтячою рукою натиснула клямку. Вона згадала свого чоловіка — Гната Трохимовича. «Де він? Чи живий ще? Може, якраз мучать його кати... А вона затіяла іменини, забаву... Негідниця... Проте, так треба. Маскуватися, маскуватися... Зблизитися до Ганса, вивідати в нього правду...

Розділ одинадцятий

Невідомо, як іменинниця, але більшість її гостей вважали вечорниці у Роми невдалими, безбарвними, нудними.

І насамперед — Іван. Він більше за всіх випив і, не бачачи відповідного об'єкту для флірту, прикинувся ще більш п'яним, наговорив багато дурниць і врешті ніби заснув у фотелі. Господиня виявилася енергійною, вона підвела Івана, випровадила до спальні і вклала спати у свою білу, спеціально перемінену про всяк випадок постіль.

— Все це я зробив для тебе. Навіть для тебе хрпів біля тієї сухореброї видри, — пояснював на другий день Юркові. — Треба ж було дати тобі можливість поговорити з Модестою. При мені ти виглядав як другий

гриб у борщі. Цілого гураля була варта сама твоя міна, коли ти, зайшовши до кімнати, побачив Модесту і Ганса поруч. Такої міни не зробив би ні Ганс Мозер, ні Чарлі Чаплін, хоч ти їм усі скарби світу обіцяй.

І справді, несподівана зустріч з Модестою приголомшила Юрка. Навіть Іван у перші хвилини забув язика в роті. Закліпав незвично очима Ганс. Він якусь мить дивився на парубків, що були йому знайомі в шинку, мов на дві примари, потім відхилився назад, примружив очі, і на його лиці вперше з'явилась не штучна, фальшива, цинічна, а просто людяна усмішка, викликана почуттям радості.

Він взяв Модесту за руку, вивів її на середину кімнати і сказав урочисто, майже цілком правильною українською мовою:

— У вас, українців є чудова, розумна приказка: гора з горою не зійдеться... Ось найкраще свідчення. Чи думав я побачити ще колись мадам Модесту? Признаюсь щиро: не думав. А нам обом є що згадати. Майже три роки ми жили в одному місті. Модеста вчилася на медичному факультеті Познанського університету, я — на юридичному. І ми, німці, і ви, українці, рахувались у Польщі національними меншостями, були однаково гноблені та пацифіковані нерозумною державою Мосціцького. Це нас єднало. Ми відвідували українські концерти, вечори, українці приходили на наші зібрання. Разом влаштовували демонстрації, походи, спортивні змагання. Це були хороші дні нашої студентської юності. А зараз Європа для німецької нації мала, гора з горою зійшлася, ми зустрілися. Тому дозвольте представити вам мою давню милу знайому панну, — він перепитав очима Модесту, чи не помилився, дівчина притакнула віями, — Модесту Дольну.

Іван, витримуючи етикет церемоніалу, ступив кілька кроків уперед, шанобливо вклонився товариству і мовив:

— Є таке містечко на Покутті — Коломия. Воно не таке велике, як вся Європа. Коли говорити докладніше, то воно лише маленька цятка на її карті. Так, дійсно, гора з горою не сходиться, а ми з мадам Модестою після п'яти років розлуки зустрілися. Це я кажу також від імені друга свого Юрка Недовоза.

— Ми з Юрком бачилися останнім часом, — тихо сказала Модеста, вітаючись з Іваном.

— Бачилися, але, наскільки вірно я поінформований нашою службою безпеки,— Іван ледве стримував себе, щоб не порушити етикету, не розреготатися з власних слів,— не розмовляли. Це те саме, що дивитися на фотографію або на картину. Особистого, духовного контакту через язик не було.

— Через язик — ні,— Модеста показала язика Іванові, закрила очі віями і спокійно підійшла до Недовоза.

— Давно не чула вашого голосу, Юрасю.

Подала руку, Юрко нахилився і поцілував.

На авансцену кімнати вийшла Рома. Вона була в новій, глибоко декольтованій сукні, обтягненій широким поясом, кінці якого звисали майже до землі. Модну зачіску а ля Маріка Рок прикрашала червона півонія, майстерно вплетена в кок.

— Мої дорогі гості,— почала патетично, поступово приклеюючи на своє лице всі свої примхливі усмішки, весь завчений репертуар орудування устами, очима, головою, руками.— Я почуваю себе зараз як здетронізована або, це буде вірніше, як висвістана артистка. Карти з мого будиночка летять, як осінні листя з наших славних львівських каштанів.

— Це вона до тебе п'є,— шепнув Іван до вуха Юркові.

— Велика несподіванка для нас: моя шановна подруга, доктор Модеста, виявляється знайомою більшості тут присутніх. Це тільки чудово свідчить про ваші смаки, товариство. Бо не знати Модесту — це не знати всієї краси світу. Може, я хоч вам,— Рома звернулась до Кардаша,— зроблю ту приємність, що дам можливість познайомитися з цим самоцвітом нашого міста.

— Пізно, моя Ромо,— Модеста спокійно підійшла до Романа. Вона була роздратована несмачною «тронною» мовою господині і ладна була взяти реванш за її нуднувате славослів'я, яке сприйняла як приниження й образу,— Ромка Кардаша я дуже добре знаю з медінституту. Ми навіть разом були в якійсь комісії...

— Танцювальній,— докинула дров до вогню незгоди Рома.

— Медичній, моя дорога подруго. Хіба ти не знаєш, що я, на відміну від деяких інших жінок.— Модеста прострілила очима подругу,— в політику ніколи не бавилася.

Оберштурмфюрер став між жінками, поклав обом руки на плечі.

— Годі, мої дами! А то ще попросите мене бути арбітром у ваших справах, а що це значить, мабуть знаєте.

Він посміхнувся нібито приязно, але в очах притаїлася гроза.

— Я назвав би нашого шановного Ганса джентльменом номер один, якби цей титул був зараз у пошані,— втрутився в напружену ситуацію Іван.

Лід зламано. Всі галасливо сіли за стіл.

Майже чужою почувалась на вечірці Данка. Її сусід, Роман, сидів мовчазний, тільки інколи припрошував покоштувати якусь страву, випити трошки більше, ніж вона дозволяла собі. Данка намагалася взяти ініціативу в свої руки, після кількох чарочок лікеру в неї покращав настрій і вперше за багато тижнів вона розпогодилася. Але що б не говорила, яку б тему не порушувала, Роман на все погоджувався, притакував.

Це навіть трохи розсердило Данку, й вона вщипнула його:

— З вами, Ромку, дуже цікаво дискутувати. Я кажу «гарна погода», ви відповідаєте — «гарна». «Я люблю квіти» — і «я люблю квіти». «Толстой великий письменник» — «Толстой великий письменник». Це дуже цікаво.

Роман почервонів. Мовчав, кусаючи губу. Богдани зробилося його шкода.

Почуття симпатії до Романа зросло, коли після першої перекуски Ганс запросив її до танцю.

— Не можу,— сказала з смутком в очах.— У мене жалоба.

— Покинув наречений? — спробував пожартувати гестапівець, сподіваючись, що дівчина тільки прикидається, набиває собі ціну: звісно, артистка!

— Це ще було б півбіди. Я недавно поховала батька.

— Прийміть мое співчуття. Помер?

— Німці його вбили,— мовила твердо.

— Не розумію.

— У білий день, на Гетьманських валах.

— Пробачте, це нісенітниця. Хіба ваш батько — жид?

— Українець, з діда-прадіда. Відомий архітектор. Вихованець Берлінської академії.

Ганс не знав, що сказати. Був злий на себе, що зав'язав цю розмову. Його лице похмурніло, ліва брова скочила вверху, на чоло набігли зморшки.

— А хіба євреїв дозволяється вбивати на вулицях, як зайців у лісі? — просто запитала Данка, дивлячись, як гестапівець міняється на обличчі.

Ганс вдав, що не почув запитання. Він заговорив співчутливо, м'яко:

— Видно, зайшло якесь непорозуміння. Я знаю добре, сам читав звіт військового коменданта. За перших десять днів з нашого боку не упав жоден постріл у Львові.

Богдана гірко посміхнулася. Біля серця щось закололо. Ще хвилина — й вона закричала б про польських професорів, замордованих на Вулецьких горбах, про замучених у тюрмах, про живцем закопаних у Кривчицькому лісі, про рови смерті на Янівському. Але в останню мить вловила застережливий погляд Романа і не відкрила уст. Встала й пішла до вікна, задивилась на сад, небо, зорі.

«Не любить, ненавидить вона нас, — думав Ганс, щораз більше насуплюючись, — це треба запам'ятати. А хто любить окупантів на своїй землі? З цих шести чоловік, здається, тільки єдиний Іван зичить нам добра. Ще, може, господиня. Йй, мабуть, все одно — хто. Юрко — хитрун, він ще вичікує, зважує. Модеста — горда, а горді не терплять будь-якого приниження. Роман — той інколи гляне на мене спідлоба, мов на вовка. Усі вороги».

Намацав рукою кобуру. Торкнув пальцем залізо пістоleta. «Маємо надію, що він ще попрацює». Усмінувся задоволено і попросив господиню до танго. Відразу повисла в його руках, як полонянка.

— Я б хотіла з вами порадитися в одній справі, — зашебетала, коли нарешті Іван, відповідаючи на знаки Ганса, зупинив патефон.

— До ваших послуг, мадам.

— Тільки це секретно.

— Все мое життя в секретах, — засміявся.

Зайшли до кабінету.

— Пане оберштурмфюрере, я проста і нерозумна жінка. Можна просто з мосту?

— Прощу, — вимовив холодно, без тіні попередньої галантності. Внутрішньо кипів. Знову питання, прохан-

ня, злісні зауваження. Навіщо в біса він прийшов сюди? Ліва брова скочила високо вгору.

— Ви знаєте, чий це був кабінет? — запитала, опускаючи голову.

— Знаю.

Подивилась на нього довгим, тьмяним поглядом. Не сподівалася такої відвертості.

— У мене прокинулось сумління. Чи можу я будь-що добре зробити для цієї людини? Запевняю вас, це був щирий, справжній українець, хоч і східняк.

— Неправда. Сьогодні я можу сказати вам усе просто з мосту. Це був небезпечний більшовицький агент. Його залишила тут партія для роботи.

— Але ж це неможливо. Він залишився заради мене. Це я його вблагала.

— Ще раз повторюю: його залишила партія для організації партизанської боротьби проти нас. Це точно встановлено. Знайшовся серед залишених один справжній українець, я б сказав більше, справжній друг німців, і все з'ясувалось. А Маняку нічим не зможете допомогти ні ви, ані я. Ви мене зрозуміли? Він уже гравець небесної команди.

Рома зволожила язиком уста.

— Дякую вам, пане оберштурмфюрер, за щирість. Значить, негідник і мене обдурив. Тепер буду спокійна. Все стало на свої місця.

— Крім одного. За щирість — належить щирість.

— Ви не жартуєте, Ганс? — поклала довгі точені руки на петлиці його кітеля. Опустила вії, чекала.

Недбало зняв руки.

— Я не про це. Йдеться про іншу щирість. Ця квартира може бути завтра опечатана, і ви опинитися на вулиці, без усього цього майна. Це не станеться, якщо ви вранці, об одинадцятій ноль-ноль, будете на вулиці Пелчинській. Я вас там зустріну. А тепер дозвольте відкланятися. Служба. Мені було дуже приємно у вас. Я довго згадуватиму цей чудовий вечір...

— Куди ти, Ганс? — крикнув Іван, коли той почав прощатися.

— Скоро північ. У ноль-ноль я заступаю, — збрехав.

— Хоч вип'ємо трошки на прощання.

— Випити завжди можна.

Бавився порожнім келишком, обертаючи в руках, як ляльку. Потім дозволив собі налити. Пив і підсумову-

вав у думках події сьогоднішнього дня. Нарешті дійшов до останнього пункту.

«Рома. Вона незначна птиця. Маємо інформаторів куди кращих. Але хай крутиться. Такі, як вона, не вибиратимуть, не зважатимуть ні на що».

— Чого ти задумався? — запитав Каштанюк.

Подивився на Івана довго, пильно:

— Наливай!

«А що коли б Івана завербувати,— пив поволі, наче крізь соломинку, не збагнувши, що цідить чистий спирт.— Іван також має безліч знайомств у всіх верствах української публіки. Ні, Іван не стане дрібним донощиком. У нього характер, як у мене. Йй-богу, я Івана люблю».

Досмоктав чарку і тепер відчув, що облік ясна, язик.

— Ти що п'єш, Іване?

— Спирт.

— Покажи,— майже вирвав з рук Іванів келишок, ковтнув.

— Перевіряєш? — Іван підвів голову, наліті кров'ю, очі зло блимнули.

— Я тебе люблю, Іване. На тебе можна покластися, як на справжнього друга.

— Чи це не занадто?

— Давай я тебе поцілую на прощання, Іване.

— А твої поцілунки не стріляють?

— У друзів — ніколи!

Поцілувалися.

— Ну, бувай! Хайль Гітлер!

— На все добре, Ганс!

Обидва реготалися у дверях.

— Один пішов,— сказав Іван, замкнувши за Гансом двері,— а тепер, дороге товариство, черга на мене.

— Куди ж ви підете, такий? — затурбувалася Рома.

— Спати піду.

— Це можна. Я поведу вас у другу кімнату,— господиня взяла його обережно під руку, і, на диво, Іван не протестував, дав себе повести, як дитину. Тільки в дверях повернувся, весело підморгнув Юркові, а Романа підбадьорив:

— Не будь тухтієм. Куй залізо, поки гаряче!

Роман, справді, весь вечір почував себе ніяково, дико. По-перше, всі тут, крім Данки, були старші від

нього. По-друге, він не вмів вести легкої розмови, погано танцював, і йому здавалося, що всі глузують з нього. По-третє, всю його увагу займала особа німця. Він бачив не раз Ганса в шинку, але тільки мимохідь, Ганс завжди просиджував з Іваном, а як був Юрко, то з ним — на кухні. Там пиячили, співали, бешкетували. Сьогодні вперше вони сиділи разом, і Роман мав змогу добре придивитись до оберштурмфюрера. Він виглядав надзвичайно пристойно, інтелігентно, мав високе, розумне чоло, сині, лагідні очі, гармонійні риси обличчя. Тільки надто розвинена нижня щелепа та масивне тупе підборіддя псували цю гармонію.

Однак не це турбувало Романа. Він дивувався, просто не міг повірити, що німець, нацист і гестапівець дружньо ставиться до українців, радо перебуває в їх товаристві, говорить українською мовою. Кого це Роман бачить перед собою — щасливий виняток чи рафінованого ворога-вовка? Який він насправді, цей Ганс, і що він у глибині душі своєї затаїв, що замишляє? Хотів прощити його очима, вийняти з німця душу і, мабуть, робив це необережно, бо звернув на себе увагу і гестапівця, й інших. Знітився ще сильніше і ніяк вже не міг опанувати себе. Принишк біля столу і мовчав.

— Я б уже пішла додому,— заявила Богдана, коли Іван зник за дверима. Вона встала, підійшла до Юрка і Модести.

— Роман вас відпровадить, а я почекаю, поки Іван трохи поспить,— Юрко взяв на себе роль розпорядника.— Ви ще не дуже поспішаєте, Мододо?

Модеста мовчала. Вона раптом побачила в очах Данки відображення Юрка і не могла відірвати погляду від цього чоловіка, цієї візії. Юрко весь вмішався в зіниціх дівчини, маленький карлик, але було видно дуже виразно кожну деталь його постаті, одягу, здається, кожну ямку і зморшку на обличчі.

Відвернулась і глянула в очі Юркові. У них ніхто не віддзеркалювався. Їх заповнили раптовий смуток і тиха настороженість. Поклала руку на плече Юрка, вона здалась йому важкою, наче з олова.

У дверях з'явилась Рома, з пальцем на устах і радісною новиною в серці:

— Спити!

Повертаючись додому через Єзуїтський парк, Роман та Богдана сіли відпочити на самотню лавочку. Подув

надранковий північний вітер, він піднімав перше осіннє листя з землі, замітав його по стежках у глибину парку. Листя бігло, переганяючи одне одного, збиваючись у купу. Скрипіли дерева таємничим, жорстким стогоном. Кожне своїм особливим звуком-трепетом — не даром зібрані тут гатунки з усього світу. Скрип дерева, під яким сиділи, нагадував далеке дитяче голосіння, і не можна було знести цього звуку, звикнути до нього.

— Що це за дерево? — питає Богдана. — Ходімо звідси.

Вона бере Романа за руку, його пальці тремтять в її долоні, і він ніяк не вміє цьому зарадити. Щоб заспокоїтись, опанувати себе, розповідає:

— Колись на кожному дереві висіла дощечка — ціла його метрика: звідки родом, якого гатунку, коли посажене. А нині всі зрівняні, без імені.

— Як люди в неволі.

Сіли в гушавині парку, заслонені від вітру високим живоплотом.

— Я хотіла б вам сказати, — Данка зігнулась, вигорнула з-під лавочки жменю листя, поклала в поділ суконки, затиснувши ногами, щоб не розлетілося. Брала листочок за листочком, немилосердно обривала жовкві, зморщені пелюстки, а оголені білі стебла складала рядочком, наче сірники. — Може, це вам і бай-дуже, але я не хотіла б, щоб у вас загніздилась в душі образа на мене. Я пожартувала. Мені дуже кортіло вас активізувати, пам'ятаєте це радянське слово, щоб ви, я, ми за щось боролися. Ми останнім часом в театрі боролися за стопроцентне вивчення ролей... А ви сьогодні вліпили свої недобрі очиська в того німця кострубатого, наче з'їсти його хотіли. Своєї сусідки й не помічали. Ось я й уколола вас. Не гніваєтесь?

— Що ви, що ви, Данко? На вас гніватись?

Вітер дужчав, гнув-пригинав до землі молоді, тільки торік посаджені берізки у верхній частині парку. Вже не можна було розрізнити зітхань і плачу окремих дерев, шуми злилися в могутній страшний клекіт, в одну нестямну скаргу життя. Небо, ще недавно далеке і сіре, кинуло буйволів — чорні хмари — на верховіття дерев, знову затемнився парк, що хвилину тому вже світлів світанковим сріблом. Буря нависла над парком, над містом.

Роман і Данка якось мимоволі припали одне до одного, як діти, яких раптом огорнуло відчуття небезпеки. Вона притулилася до його плечей, розгубивши зненацька всі гілочки-листочки. Засвистів вітер. Зашурхотіло над ними листя, ніби хтось пробирався через верховіття, і до ніг мертвим камінчиком упала якась пташка.

— Що це за пташеня? — запитала, намагаючись відискати втрачений спокій, Данка.

— Не знаю,— Роман підняв мертве тільце і почав відігрівати його теплом своїх рук.

— Колись пташині закладали на ніжку перстень,— тягнула Богдана кожне слово.

— Колись чи тепер? — перепитав.

— Вільним птахам — ніколи.

— А голубам, поштовим голубам?

— Голуби не вільні птахи. Вони раби людей.

— І любові...

— Голуби не вірні. Швидко забувають своїх. Сьогодні втратив голубку — і завтра вже шукає іншої.

— Як люди.

— Як звірі,— поправила Романа дівчина і після короткої паузи продовжувала:— Птахи не повинні поводитись ні так, як люди, ні як звірі. Людина оспівала їх як символ волі, лету, чистоти, вірності. Скільки туги за пташиною свободою у наших народних піснях. Скільки хули богові за те, що крилець родові людському не дав. А серце, цей дивний орган людського тіла...

— Мішок м'язів, як любив говорити наш професор анатомії.

— Не треба так, Романе, це погані слова, не ваша думка. І мені сьогодні здалося раптом, що в серце моє вселився великий вільний птах. Він залопотів крильми, і я піднялася, зросла, змужніла.

— Любов приходить несподівано, як вітер. І тоді в серце вселяються птах або сонце.

— Птах, що летить на сонце.

— Може, й так, не знаю. Я ще ніколи не любив.

Хмари зірвалися з верховіть і важко піднімалися ввись. Вітер почав ущухати. Знову зітхали дерева, кожне своїм зойком.

— А ви, що ви відчули у горобину мить бурі, коли все над нами збілось і до ніг упала ця бідна пташка?

— Я мимоволі подивився на темні вікна будинків.

і подумав: як можуть люди спати у таку погоду, бурю. Чому не плачуть діти, жінки не будять чоловіків, не запалюють смолоскипів, не беруть зброю в руки всі, хто може її тримати, не біжать боротися.

— Проти кого?

— Проти бурі, негоди. А коли хочете знати точніше — проти ворога, проти фашистів.

Віддихав важко.

Данка сказала:

— Бачу: вселився й у вас птах волі. То чому ж ви не біжите боротися? Не вірите у свого птаха, його витривалість, міць, силу? Що — «поки море перелечу, крильонька зітру»? Як дуже любимо ми співати цю пісню. І не раз чую я такі вибухи невдоволення, заклики до протесту, дивлюсь на спалахи енергії, але ніде не бачу дії, боротьби. Що вартий птах хвиливого збудження?

Роман підвівся з лавки, ступив стежкою, понуривши голову, ледве пересуваючи ноги. Він не сподівався такого повороту розмови. До його вух долітали звістки про цілоденне ходіння Данки по місту, балачки про те, що шукає вона вбивцю свого батька, але сприймав все це як вияв нервового потрясіння, а навіть своерідної акторської афектації. Не сподівався, що біля нього — дівчина, яка глибоко зненавиділа фашизм, і незвичайно зрадів, що тепер під їхнім дахом — двоє однодумців, двоє друзів, які хочуть і будуть боротися з ворогом.

Випростався, з лиця злетіла геть-чисто втома. Повернувся до лавочки, підняв Данку. Стояв напроти неї, її руки лежали в його долонях, і тепер вони дрижали.

— Пробач мені дівчино, — сказав весело, майже жартівливо, — що я не зробив ще нічого, що був лише мрійником і чваньком, але досі я тільки шукав себе і свого місця в боротьбі. Тепер у мене не буде сумнівів. Я вже знаю, що мені робити. Ожив мертвий птах і змахнув дужими крилами.

Підняв вбите пташеня і, розмахнувшись, відшпурнув геть.

— Хай мертві будуть далеко від нас, — кинув, мов гасло.

— Хай мертві, наші мертві будуть з нами, — поправила хлопця Данка, — але хай не тхне навколо нас мертвечиною.

Роман пригорнув дівчину і поцілував у лоб.

— У чоло цілують мертвих,— сказала тихо.

Подивились одне одному в очі, і Роман виправив помилку.

— Хай спить,— вирішила Рома, коли Юрко хотів збудити Івана,— він, бідний, змучився з тим Гансом. Хай залишається. Я собі постелю в кабінеті на канапі.

— Треба ж відпровадити Модесту.

— Відпроваджайте,— Рома смакувала кожний звук цього слова, а потім ще й послала Юркові вбивчий погляд.

— Яка артистка,— сказав ніби до себе Недовіз, коли вони з Модестою вийшли на вулицю й зупинились.— Ви чуєте, як уже пахне осінню?

Тільки що вгамувалась буря. З Високого Замку, Стрийського, Єзуїтського парків, Кайзервальду вітер навівав у середмістя стільки пахошів вмираючого літа, стільки нічної прохолоди і світанкової свіжості, що легені переповнювалися цілющим озоном, і хотілось скинути з себе тягар літ і бігти аж десь на край світу.

Модеста жила далеченько від центру, на новій вулиці, поблизу Стрийського парку, у шикарному будиночку-котеджі, який збудував за кілька років до війни високий державний урядник. Сам власник утік ще у вересні 1939 року до Румунії, а його сім'я за радянських часів всілякими способами намагалася відтягнути націоналізацію будинку. Господиня підбирала собі піднаймачів з людей солідних і не скомпроментованих перед радянською владою. За рекомендацією доцента медінституту, який раніше лікував родину високого чиновника, одну з мансард найняла Модеста за відносно невеличку плату. Коли ж навесні сорок першого року будинок таки націоналізували, Модеста була єдиною, що й далі регулярно платила вдові (сім'я розпустила чутки, що урядовець помер у Бухаресті; пані радникова назавжди одягла траур). Коли німці зайняли Львів, повернувся «небіжчик» — господар дому зі значком рейхсдойча на вилозі піджака. Радникова вигнала на вулицю всіх «невдячних» мешканців, а Модесту перевела в двокімнатну квартиру на другому поверсі.

— Хоч і русинка,— вихваляла лукава «вдова» Модесту перед своїми подругами по костюлу,— але у трудний для мене і Польщі час показала, що є особою гоноровою, прошу ласкаво.

Йшли поволі, рідко перекидаючися словами. Юрко вдруге спитав, звідки вона знає Рому, і Модеста вдруге змовчала. Коли ж це саме питання видушив з себе ще раз, розсміялася. Вона навіть не розгнівалася на хлопця. Відчула раптом, що з душі її відколослася роками морожена крига неприязні і жалю до Юрка.

— Дивний ти, Юрасю,—вимовила тепло, навіть не помічаючи, що заговорила дуже сердечно до людини, яку намагалась ненавидіти п'ять років.— Коли б ти жив у середньовіччі, присягаюсь, що робив би вівісекції. Невмолимий в тебе характер, ти мушиш добратися до живого, і байдуже якими стежками — порвати на комусь сукню чи дошкулити словами, і байдуже — болить це когось чи ні.

Юрко остовпів, відчувши в її голосі тепло і ласкавість, почувши з її уст давно бажане «ти». А він зовсім не такий, яким його зображає Модеста. Просто йшов утоптаню — ще з римських часів — стежкою: скажи, хто твій приятель...

— І я скажу, хто ти,— Модеста наче відгадала думки хлопця й засміялася.— Невже ж ти дійсно не розумієш, що Рома сама по собі, вона має свої життєві, моральні принципи, своє світовідчуття, і я — сама по собі. Ми можемо навіть дружити, але перевтілитися одна в одну — ніколи. А втім, як хочеш знати правду,— Модеста взяла супутника під руку,— Рома зовсім не моя подруга. Я пізнала її ще перед війною, за Польщі. Моя тітка — пам'ятаєш, це її ідеологію ти зірвав з мене разом з сукнею,— здається, у приймальні Павликовського познайомила мене з Ромою. Ще зустрічалися два чи три рази на вечірках. А оце недавно наздогнала мене на Академічній та базікає, базікає. Згадала про день народження, назвала твое ім'я, Іванове. Ворухнулися давні спогади. «Я прийду до вас,— сказала я Ромі,— але не зрадьте мене завчасно». Рома схопилась за цей секрет і каже: «Ти будеш моєю несподіванкою на вечорі». Я лише посміхнулася в душі. Але, видно, передчасно. Я таки стала несподіванкою — для себе.

— Як це розуміти? — Юрко зупинився.

— Буквально. Я була переконана п'ять років, що ненавиджу тебе. За ту сукню. А я повинна бути вдячною тобі. Ти відкрив мені, може, і несвідомо очі на пошлість і суетність так званого світського життя.

Підійшли до брами будинку, де мешкала Модеста. Юрко, припав до її рук.

— Що ти, пусти руку, дірку в ній просвердлиш.

— Повтори ще раз, що все це правда! — Юрко во-рушив її волосся пальцями, бавився ним, наче золотим руном.— Не гніваєшся, правда.

— Мабуть, правда,— тихо відповіла.— Я сама збагнула це тільки тепер, по дорозі.

— Модо, то ти будеш моєю?

Усмінулася сумно, взялась рукою за клямку.

— Я думала, що ти інший. А ти як усі: «будеш моєю». Далєбі, смішно. «Будеш моєю». Ти гадаєш, що тепер я повинна запросити тебе додому, дозволити тобі зірвати з мене все, або, ще краще, самій зняти, покласти рівненько, щоб не пом'ялось, і кинутися чимскоріше в ліжку, щоб нагріти тобі місце? Ех, Юрку, Юрку, всі ви, чоловіки, всі — на одне копито. Ваша любов егоїстична. Ти навіть не питаєш, а як же я. Те, що я перестала тебе ненавидіти, зовсім не означає, що я тебе полюбила.

Модеста повеселішала, дала Юркові кілька щиглів у ніс.

— Ні, Юрку-Переюрку, не вільне мое серце. Давно до нього вселився дряпінний птах і не вилітає. Нешасна я з цим птахом, але це, мабуть, і є любов. Не вмію я розмінюватися, не навчилася влюблятися і перевлюблятися. Така вже народилася.

— Хто ж він — цей птах? — Юрко схилив голову і носком черевика копав яму в піску.— А я, дурний, вже зрадів.

— Не треба тобі знати. Так краще — тобі, мені та й йому. Не треба.

— А він, він любить тебе.

— Напевне, і не здогадується нічого.

— Ну, знаєш...— Юрко стримав у собі слова досади.— Це ж по-дитячому,— прошептав.

— Бо я і є ще дитина, велика дитина.

— Я чекатиму на цю дитину, добре, я вмію чекати довго. Хоч надію я могу мати? Нешасний я.

— Той, хто вміє чекати, вже щасливий.

— Я буду чекати...

Захоплені розмовою, вони й не відразу почули гармидер, який зчинився на вулиці. З Стрийської наближалася валка. На конях, у два ряди, обабіч шляху

їхали вершники у мундирах української поліції. Серединою дороги йшли люди, змучені, змарнілі, у мокрому лахмітті, з заболоченими обличчями та одягом, дехто з пов'язками на голові. Поліцаї весь час гукали, підганяли нагайками задніх. Видно було, що валка йде здалека.

Юрко заховався глибше в нішу брами, дивився перелякано на вулицю.

— Це огидно,— шепнула Модеста,— поліцаї в людовів перевернулись. Як колись гицлі — зловлять собак і ведуть на шкуродерню. А як скатували їх!?

Вона раптом скрикнула. Два в'язні з останнього ряду шугнули прямо під животи коней, кинулись до живоплоту і, продершись крізь нього, зникли в Стрийському парку. Вершники вмить сплигнули з коней, наказали всім в'язням лягти. Кілька поліцаїв, безладно стріляючи, кинулись стрімголов у погоню.

Модеста з полегшенням зітхнула і міцно потисла холодну руку Юрка.

— Ти не пізнав? Одним з них був Мико, Іванів брат. Я добре бачила.

Юрко сторопів. Довго шукав слів.

— Тобі привиділось!

— Ні, то був він. Я пізнала його обличчя. І постать — високий, статний. Ще головою додавав собі розгону, як це завжди робив на спортивних змаганнях. І волосся його — буйне. Хіба ти не помітив?

— Я дивився весь час на поліцаїв. Чи не йдуть сюди, чи не стріляють у наш бік. Я й оком не кинув на втікачів.

— Ти боявся?..

Взяла в свої долоні його пальці, потерла.

— Вони знову захолили в тебе. Невже ти так боїшся?

Повернулись з парку поліцаї. Люті, роздратовані. І знов конвоїри нагайками піднімали, шикували в'язнів. На коней вже не сідали — вели за вуздечки, тримаючи в руках пістолети напоготові. Валка рушила вулицею вниз.

Івана Каштанюка вічно переслідувало, мучило бажання стати артистом, оперним співаком. Ще на гімназійній лаві лелівав цю мрію. Не відцурався від неї навіть у мандрах по чужині. У Відні важко запрацьовані гроші, а часом і свої продовольчі картки ніс до професора Ерделі, щоб цей досвідчений спеціаліст «поставив» йому голос. Природа наділила його надзвичайно міцним і приємним баритоном, бездоганним слухом, почуттям ритму, здоровими легенями. Він міг без віддиху тягнути високе ля майже півтори хвилини.

Прибувши до Львова, Іван став розглядатися за добрим учителем і зупинився на кандидатурі колишньої видатної співачки. Два рази на тиждень у передполудневі години зникав з шинку. І коли Юрко питав його, куди йде, таємниче крутив головою, мовляв, на жаль, сказати не може. Юрко й не наполягав, він підозривав, що Іван йде на важливі організаційні зустрічі. У тому, що його друг належить до ОУН і відіграє в ній неабияку роль — Юрко був певний і вважав це дуже корисним і для себе, і для підприємства. Перед знайомими і незнайомими Юрко любив вихвалитися: «Ви знаєте, хто в мене працює? Сам Іван Каштанюк». Тембр голосу, інтонація, з якою він вимовляв це ім'я, засвідчували, що то хтось з видатних, великих. Та коли гестапо почало арештовувати окремих крикливих «ультра», Юрко трохи насторожився. Він уже не вихвалявся, не висував, наче візитну картку, ім'я Каштанюка, навіть вирішив було поговорити з Іваном і перестерегти його перед небезпекою, яка загрожувала йому і, звичайно, всьому підприємству.

Але якраз тоді вплив на хвилю їхніх взаємин оберштурмфюрер Гаус, відносини між гестапівцем й Іваном швидко переросли в дружбу, і Юрко заспокоївся, навіть почав знову пишатися Каштанюком.

Не знав, отже, Юрко нічого про справжню причину частоті відсутності Івана, не здогадувалися й інші. Іван, п'яний до втрати третьої свідомості, ладен був розповісти про всі свої найінтимніші справи, включно до того, як він спав у Шенберзькому палаці з праправнучкою Марії Терези, але про свої уроки співу, про велике бажання стати співаком — ніколи не прохопився і словом.

І раптом усіх приголомшила небувала, несподівана вістка. По місту розклеєно афіші про наступну прем'єру — оперу «Аїда» Верді. Серед артистів, поруч з такими знаменитими співаками, як Руснак і Дольницький, спеціально запрошеними на прем'єру, значилося ім'я Івана Қаштанюка як виконавця партії Радамеса.

До шинку потягнулись люди. Сталося щось незвичайне. У дні війни, у дні великих нестатків знайшлася група людей, яка раптом запалала любов'ю до великого мистецтва. Навіть вигулькнули меценати, які готові були віддати гроші невідомо кому і за що, аби тільки зблизитися з артистичними колами. З усіх боків запитували: чи це правда, чи дійсно Іван співатиме партію Радамеса. А Іван — високий, кремезний, ставний, смаглий, як циган, — стояв за шинквасом, скалив до відвідувачів свої білі зуби і ніби засоромлено кидав:

— Ми з Юрком усе можемо. Як треба — заспіваємо й Радамеса.

І він тут же, при всіх, виконував першу свою арію. Від його могутнього голосу дзеленькали на полицках чарки і кухлі, дрижали шибки. З базару збігалися люди, запитували, що трапилося, і в одній хвилині заповняли обидва зали.

— Що це, що там? — питали ті, що приходили пізніше.

Майстер Процайлик кидав у кут чоботи, які обіцяв на сьогодні пошити Ромуальду, виходив на поріг майстерні і, заклавши руки під фартух, вигукував у юрбу:

— Чуєте, солоденькі, хто співає і як співає?! Наш Кепура славний, новий Шаляпін!

Пішло-понеслося по базару, що в шинку «Під оселедцем» співає Кепура.

Виторги у шинку з того дня збільшились удвоє. Пусткою світив ресторанчик в Осідача. Мало хто заглядав до Фогеля, увесь базар валив до «пана інженера», де справжній оперний співак виступає.

Підбіг Недовіз до Фогеля просити в нього дві додаткові бочки пива щоденно. Хитрий фольксдойч почав крутити.

— Не можу, — випльовував із себе слова, що аж Юрко мусив рукою заслонятися, — не можу я німцям від уст відривати пиво й напувати ним базарну голоту, невмиваних проститутток, розперезаних батяронів. Я все-

таки патріот рейху — й не можу цього робити. Хіба що інженер платитиме за літр чотири злотих.

Згодилися з «патріотом» за три п'ятдесят, і ще того ж дня броварник Мисько закотив до пивниці «Оседця» чотири фольксдойчівські бочки пива. Звичайно, відповідно зріс і його могорич за послуги. Вийшов з шинку Мисько вже не червоний на обличчі, землисточорний.

Виринуло тепер питання про збільшення персоналу в шинку. Адже Іван буде ходити на репетиції, вести презентабельне життя, його службу доведеться обмежити. Охочих було чимало, але Юрко не думав брати когось чужого.

— Може, запропонуємо Богданці,— звирився якимось Юрко Іванові,— у неї, напевне, вже не солодко з грішми, а вона дівчина скромна, чесна, з Романом спрацюється. Як ти думаєш?

— Ще й як,— не забув пустити шпильку Іван.

— То, може, ти поговориш з нею, Іване. Тобі зручніше — як артист з артисткою. Тільки делікатно, дипломатично, щоб часом не вразити гідності дівчини.

— Можу й дипломатично, хіба ти сумніваєшся? Мені ось стілець бракувало до міністра,— він показав ніготь пальця, ще й черкнув на ньому другим.

— І до в'язниці.

— Для мене в'язниця ще не збудована. Буцегарня — дурних любить. Скажу я, отже, Данці так: «Був я, дівчино, буфетовим і вийшов ув артисти. Ти була артисткою — то чому б не стати буфетовою?» Така логіка й мертвого переконає.

— Іване, будь, нарешті, солідним.

Юрко вже пошкодував, що доручив цю справу другові.

— Зваж, що ти не тільки офіціант, не тільки артист опери, але — відтепер — і співвласник нашої фірми.

— Чекай, Юрку, мені раптом слон на вухо наступив. Чи не причулось мені слово «співвласник»?

— Твій слон не дуже тобі на вухо наступив. Я вимовив це слово.

Іван задумався.

— А треба мені цього?

— Треба, Іване.

— Ну, що ж, тепер я по-іншому говоритиму з Данкою. Як капіталіст.

— Порадимось ще з Романом?

— Навіщо. Зробимо йому несподіванку. Наскільки я розуміюся в цих справах, то Роман закохався в Данку по самі вуха.

Богдана не ходила радитися з родичами. Погодилася відразу.

Вже другого дня вона стояла разом з Романом за шинквасом, майстер Процайлик не міг намиливатися молодятами.

— Ой, яка ж то парочка! Слічна-преслічна! — при-співував, дудлячи своє перше пиво вранці.— Та не вмилися до вас ні архікнязь Рудольф і його Зіта, ні Ахмет Зогу та його княжна, ні бельгійський Альберт і королева Арістіда, що загинули в автомобільній катастрофі, ні Кепура з своєю Мартою Егерт. Ой ті оченята, ой ті бровенята, ой ті устонька, ой тоте носьо, ті ямки золоті на щічках, цьомай-цьомай і ще хочеться. Та я вже біжу до своєї старої, хай подивиться, хай бачить, яка то краса у нас з'явилася.

Очі в майстра і справді світилися від радості, душевної людської доброти.

Щораз частіше Іван приводив до шинку, головню пізно ввечері, після спектаклю, своїх нових друзів з театру. Траплялись серед них і колишні подруги Данки. Дівчина іноді мало не втрачала голови, ладна була крізь землю провалитися, коли перед нею виникала перспектива прислужувати колишнім колегам. Іван, однак, брав її за руку, садовив за столик і сам починав увихатися коло гостей.

— Данку ви скоро побачите знову на сцені,— сказав у перший вечір, щоб якимось підбадьорити дівчину.— Незабаром ми відкриємо новий театр.

— Який? — загалготала акторська братія.

Іван і сам не знав, який, але не збентежився.

— А якого театру, на вашу думку, Львову не вистачає?

— Наше місто завжди славилось доброю естрадною сценою,— заявив гучним голосом артист Зацерковний, який вважався теоретиком театру і часом навіть виступав зі статтями в газетах.— І я вважаю, що якраз тепер, у ці нелегкі дні війни, Львову потрібна, як вода, сатира — щоб колола обивателя, як шпилька, щоб пастрій піднімала в людей, боролася з песимізмом, великими і маленькими трагедіями дня.

— Премія тому, хто вгадає,— інтригував Іван,— як зватиметься цей новий театр.

Артисти пропонували різні назви. Але Іванові не подобалась жодна. Нарешті молоденька Катруся, яка в «Аїді» грала роль однієї з жриць і несла перед Радомесом смолоскопи, тихо вимовила:

— «Веселий Львів».

Іванові впала в око ця гарненька, чудово збудована хористка ще на першій репетиції, і тепер він підняв її руку вгору, поцілував:

— Ви, Катрусю, виграли премію, для вас подвійна ковбаса і пляшка справжнього мадярського вина з пивниць регента Хорті.

— «Веселий Львів»,— перетравлював актор-теоретик,— це дуже влучна, оригінальна назва. Ви вловлюєте в ній смак, запах, барви справжньої сатири? Війна, трагедії, голод, епідемії — і раптом слово, яке ніяк не пасує до здорового глузду, але яке геніальне для сатири за цих умов — веселий, щасливий тощо... Це дуже влучна назва.

— Тоді дозвольте підняти чарку за «Веселий Львів»,— проголосив тост Іван,— за його успіх, за провідну артистку театру Богдану Нагірну, за найрозумнішу дівчину нашого вечора, артистку Катрусю Капустянську і, само собою зрозуміло, за нашого театрала, теоретика і критика Всеволода Зацерковного.

Данка була на сьомому небі. Вона все поглядала крадькома на двері, чи не з'явиться Роман, який надвечір кудись зник. Не появлявся, і це трішки хвилювало дівчину, вихлюпувало з душі повноту радості. Катруся очима подякувала Іванові — довгий гарячий погляд обіцяв і йому нагороду. Зацерковний розперезався цілком, після чарки не давав нікому слова.

Одного вечора, коли до прем'єри залишалось три тижні, Іван повернувся з театру злий, лютий. Юрко ще ніколи не бачив його таким.

— Що трапилось?— Юрко стурбовано запитав друга. Іван махнув рукою.

— Дай, Юрку, чого-небудь міцного.

Взяв чарку, вихилив одну, другу, третю. Юрко аж спітнів. В Івана, цього здорованя, людини без нервів, тряслися, дрижали руки, скоцюрбилися пальці. Тільки після четвертої чарки Каштанюк трохи заспокоївся.

— Знаєш, Юрку, ці вишкварки, мавпи, нещасні пігмеї пред'явили мені ультиматум. Приходить сьогодні до театру якийсь піцусь, їй-богу, у мене палець більший, і докоряє мені, що я порвав зв'язки з організацією і що трибунал — послухай — трибунал, враховуючи мої давні заслуги перед ОУН, знайшов можливим покарати мене тільки дисциплінарно. Я маю піти до двадцяти різних пунктів міста й порохувати вікна у всіх будинках, адреси яких подаються. Я мало не тріснув зі злості, думав, що це жарт. Але ж шпінгалет дуже серйозно подає мені аркуш паперу зі списком будинків, ще й заявляє, щоб я поставився до справи належно і завтра о десятій годині ранку передав йому заповнений бланк — як доказ виконання наказу. «Голубчику, — кажу я цьому вишкварку, — коли в тебе є вже перераховані ці вікна, то дай мені відписати свої дані, і ми будемо квити. Та то треба бути Меркурієм, щоб до 10-ї ранку оббігати весь Львів. «Ви що, — каже цей хлюст, — відмовляєтеся виконати наказ, ще й насміхаєтеся над вироком трибуналу організації?» Я вже не втримався і кричу: «Іди ти до такої матері зі своїм трибуналом і вироком, а то я тобі не вікна, а зуби зараз порохую». А воно, шепеляве, ще й огризається: «Я доповім провідникові!» — «Скажи йому, своєму провідникові, — гукаю, — що він божевільний, і хай про це оголосить у газеті, а інших дурнями не робить». І випхнув я блощицю за двері.

Юрко спершу подумав, що якийсь шмендик поглузував собі з Івана, проте в міру розповіді Івана все більше впевнявся, що справа серйозна. Це засмутило Юрка. Адже падав його щит перед націоналістами. Іван виявлявся мальованим. А він настільки розраховував на цей щит, що навіть останнім часом відмовився надати бандерівцям свій склад на сховище паперу. А мельниківців, які прийшли по чергову подачку, просто вигнав з приміщення, ще й образив. «Соромно жебрати, — сказав, — коли на кожному кроці лежать гроші — чесні і не важкі, їх треба тільки вміти підняти. Невже такі мудрі люди, як ваші провідники, не можуть відкрити кілька магазинів, ресторанів, взяти в свої руки лігеншафти, кооперативи. Сором, що ви, інженери, — він знав збирачів, обидва закінчили політехнічний інститут, — ходите зі скарбою, як колись паламарі в церкві. Принципово відмовляюсь що-небудь жертвувати».

«Загалопувався ти, Юрку,— подумав,— це може тобі дорого коштувати».

Недовіз з докором випалив Іванові:

— А я був упевнений, що ти права рука Лебеда в СБ. Ти стільки насміхався з Стецька і його міністрів, так паплюжив мельниківців і всіляку іншу наволоч, що я мав право думати — ти есбіст, та ще й високий. І я відповідно поводився... Тимчасом ти — ти політичний банкрут.

— А це мені аніскільки не болить,— мовив уже спокійно Іван, відзискуючи добрий гумор,— і навіть те, як ти називаєш мене. Тільки одне дивує. Адже я завжди казав тобі правду. Недовози мали в Каштанюків, а Каштанюки в Недовозів необмежений кредит довір'я. Про це ми говорили не раз. І сто разів доводили.

Недовіз глибше шморгнув носом. Він пригадав собі Миколу, своє обвинувачення на партійних зборах, і кров жвавіше запульсувала в тілі.

— Куди ж ти в такому разі манджав щодня, закриваючись німбом таємничості? Я думав, щоразу думав — якби не на засідання проводу, то принаймні до якогось штабу поспішаєш. А ти, певно, до коханок шкандибав.

— Нині можу тобі відкрити цю таємницю. Я ходив на лекції співу, і, пробач мені, я не міг ні за що в світі признатись. Могло ж нічого не вийти, і я став би по-сміховисььком на все життя. А на цьому пункті я дуже вразливий. Бий мене, куди хочеш: в морду, в п'яти, в печінку, але не в серце. Пісня — серце мое, кар'єра співака — єдине, що я поважно трактував у світі.

— Ти сфінкс, Іване, справжній сфінкс. Запитай кого-небудь, і кожний про тебе скаже: увесь на долоні. П'яниця. Жартун. Бабій. А раптом виявляється, що ніхто тебе не знає, що всі пошилися в дурні.

Іван притягнув до себе Юрка, вони сіли на тапчан. Каштанюк налив чарку.

— Ти, Юрку, вирізував колись з газет портрети славних людей. Складав їх за національністю. Серед німців, пам'ятаю, у твоєму альбомі лежали поруч Геббельс, Гегель, Герінг, Гете. Серед українців мирно уживались один біля одного Петлюра з Петровським, обнімався Кость Левицький з Іваном Нечуєм-Левицьким та Михайлом Левицьким — комуністом. Усі вони в тебе були славні люди і всі сини одного народу.

— Чекай, чекай, Іване, я бачу, ти хочеш навести мене на думку, вже давно відому: про дві культури в кожній нації. Коли я впорядковував свій альбом, я цього твердження не знав. Сьогодні я складав би його зовсім інакше: поетів — в одну шухлядку, державних діячів — у другу, катів, упирів, убивць — у третю.

— Така система також не витримує критики. Бувають політики — і водночас тирани, вбивці.

— А навіщо дублети існують? Тебе, наприклад, я запакував би і в шухляду славних буфетників і співаків. Адже ніхто не заперечить, що ти найкращий співак між буфетниками і найкращий буфетник — серед співаків.

— Насміхаєшся! Смійся, Юрку! Нині можна, нині наді мною розірвалося небо. Бий, як у бубон.

— Чекай, таж ти перший почав про мої вирізки.

— Я їх згадав, Юрку, щоб довести: паперових манекенів і мертвих людей ти можеш складати, як хочеш. Це вже підтвердила історія. Вона робить те саме. Але живих людей не запихай ні в готові формули, ні в шухлядки. Жива людина вилізе тобі як чортяка з шухлядки якраз тоді, коли ти цього найменше сподіваєшся. І ще так тобі пальці причавають, що сплунуть.

— Хочеш сказати, що ти виліз з моєї шухлядки?

— З одним уточненням: не з твоєї, а з своєї. Це велика різниця.

Юрко покрутив чарку в руці і чомусь смутно глянув на її денце. Був певний, що побачить у ньому портрет Івана. Але ні рештки рідини, ні скло не відбивали жодної постаті, картини. Обняв Івана за шию і тепло, як колись у юності, озвався до нього ласкавими, щирими словами:

— Знаєш, Івасю, що я згадав, слухаючи тебе? Новелу Лявкадія «У склянці чаю». Це розповідь про самурая, який, п'ючи чай, побачив раптом на дні склянки дивну постать. Він виливає чай, міняє склянку, знову наливає, але харцизяка з дна не гине. Тоді, роздратований, випиває чай. З тієї хвилини постать, яку він проковтнув, вселюється в нього, переслідує, мучить. Новела закінчується питанням: чи людина має право забрати собі чужу особистість? Я дивився зараз на дно своєї чарки і, їй-богу, думав, що теж побачу чортяку твоєї душі. Скажи-бо, нарешті, хто ти? Ти раптом став загадкою, дивним сфінксом, може, це Радамес

з «Аїди» вселився в тебе? Я ніколи не вірив у душі, але після сьогоднішніх твоїх признань...

— Не будь, Юрку, брутальним. Не лизь у душу, я ще сам не знаю, хто я. Одне певне: багато перевернулось у моїх поняттях. Я зневірився в своїй ідеї, бо її споганили, кинули в калюжу, затопили в болоті. Тобі не треба пригадувати, як я потрапив до організації. Тільки такі обережні, як ти, могли в тридцяті роки залишитися осторонь великих суспільно-політичних рухів, що нуртували серед галицьких українців. Були два шляхи — до комунізму або в націоналізм. Мені за характером підходив цей другий рух. В ньому було більше бравури, блиску, барв, донкіхотства, більше можливостей розголосу, гучного подвигу, показаного геройства.

Але потім, після тридцять дев'ятого, почали діятися страшні речі. Той самий ундівець чи радикал, який десятиріччями втовкмачував робітникам, селянам, дрібним службовцям не посилати до польських шкіл дітей, нізачо не кидати віри батьків, емігрувавши, зробився рейхс- або фольксдойчем. Впала будівля, яку так довго споруджували. На еміграції почалась нечувана гризня між групками, окремими людьми. Розпалась ОУН, розкололися всі політичні партії. Та це вже й не були фактично партії, а базар, де торгувалися всім найсвятішим, змагались між собою у вірнопідданстві фашизмові.

Я все це зрозумів у Кракові, хапався за голову... Потім утік до Відня і в співі знайшов ліки та спокій.

І ось я приїхав до Львова. З чим зіткнувся першого ж дня? Йду Академічною, вперше по майже дворічній розлуці. Милуюся тополями, що вигнались угору за час моєї відсутності. Здавалось, це друзі моєї молодості підросли, змужніли. Навіть не помічаю двох вояків з сотні Шухевича, з «Нахтігалья». А один уже хапає мене за рукав. «Чуеш,— каже,— ти знаєш, де тут живуть багаті євреї?» — «Не знаю,— відповідаю і йду далі». — «Та чекай,— кричить той же,— можуть бути і неєвреї, тільки щоб багаті». Як не заверещу я на цих триклятих мародерів по-німецьки. «Чого,— питаю,— ви нап'яли на мундир тризуба? Щоб визволити Україну від більшовиків чи щоб грабувати народ?» Зібрались навколо нас люди, прибігли троє з польової жандармерії. Показую їм свій віденський

паспорт. Жандарми в сміх, дивляться на мене, мов на божевільного. «Хай хлопці трохи погуляють, далека ще їм дорога до тієї України».

Того дня я побував на подвір'ї Замарстинівської тюрми, і те, що побачив там, перевершило всі здогади. Що Данте?

Фашисти показали людям пекло — справжнє пекло. Тисячі людей нагнали туди, тисячі півтрупів.

Через два дні я поїхав до Коломиї. Гадав, що на провінції не стільки бруду, менше негідників. Марні сподівання! І там піднялась на поверхню уся людська підлість. Ті, що отримали владу, мстилися за дідівські — справжні або вигадані — кривди, розправлялися з ідейними противниками, наче з сірими мишами. Мені запропонували очолити тимчасово поліцію. Я пішов тільки раз туди, і в мене за одну ніч посивіло б волосся, коли б Каштанюки могли сивіти.

Українська поліція б'є, знущається, мордує людей лютіше, ніж будь-яка каналія уланська. Товчуть мало не до смерті вуйка, який не може витлумачити, де його син, вибивають з нього душу, рештки життя. Кулаками виштовхують стареньку матір, що принесла синові передачу. Гвалтують гарненьких еврейок у присутності батьків. Або, розповім, що трапилось в одному селі на Заболотівщині. Зігнали поліцаї в неділю селян та й читають комунікат. Нам, мовляв, звісно, хто з вас у двадцять восьмому році на виборах до польського сейму голосував за «Сельроб». Хто зголоситься уникне кари. Виступило більше половини села, в тому числі і новообраний вїйт, який півроку ховався у лісах — аж до приходу німців. Боявся, що його, як куркуля, вивезуть на Сибір. Відрахували кожного п'ятого, потрапив туди і вїйт, розстріляли.

— Це називається — сховався від Сибіру, — мовив тихо Юрко.

— А у Львові, ти гадаєш, інакше поведуться? Я вже не торкатимусь єврейського питання чи ставлення до поляків, хоч, правду кажучи, розстріляти лікарів, професорів — це ж звичайнісінький бандітизм. А взяти б те, що всі тюрми: і на Лонцького, і на Замарстинівській, і на Сакракерок — заповнені щертв в'язнями, і здебільшого українцями. Добре, що хоч Бригідки згоріли. А хто складає списки — думаєш, німці? Свої яничари. Націоналісти дійшли вже до того, що між собою

гризуться, вбивають тих, з ким вчора сиділи разом у тюрмах. Ти вже чув про вбивство Сціборського та Сеника-Грибівського в Житомирі? Цих членів проводу мельниківської ОУН у білий день застрілила на вулиці твоя СБ.

— Чому моя? — кинувся Юрко, мало не перехрестившись.

— Потрапила на язик. Ти ж хотів, щоб я був есбістом.

— Слухай, Іване, — запитав раптом Недовіз, — а ти не боїшся, що тебе можуть укуськати?

Іван викинув із глибини грудей прокляння — аж трьома мовами.

— Хрін їх матінці під хвіст, щоб я дався їм. Молокососи задрипані.

— Не лайся, Іване, ти ж соліст театру!

Засміялися, підвелися з-за столу.

— Ну й поговорили! — Іван потряс пляшкою, вилив решту до своєї чарки, випив.

— Отак. Шкода було б не допити своєї життєвої порції.

— Слухай, Іване, я ще на хвилину повернуся до нашої теми. Ти порвав з націоналістами?

— З дурнями порвав, а це різниця.

— Не викручуйся, ти знаєш мене, я все мушу розкласти по шухлядах, знати точно. Як же ти тепер будеш з німцями, конкретно, з Гансом?

— З тебе, Юрку, вийшов би знаменитий слідчий, може, навіть есбіст. — Іван підійшов до крана, націдив кухоль холодної води. — Що мене обходять німці. Хай самі п'ють пиво, яке заварили. Вони люблять пиво. Ганс добрий парубок, хоч він і гестапівець, Ми подобаємося один одному як люди. Я ніколи не вибирав знайомих, друзів за партійною належністю чи кольором очей. Я любив, наприклад, Міка, хоч він був запеклим комуністом.

— Порівняв. До речі, я забув тобі сказати: коли відпроваджував Модесту додому, з валки в'язнів, яких гнали поліцаї, втекло двоє. Модеста твердить, що одним з них був Мико.

Іван відразу опритомнів.

— Це може бути правда. Пам'ятаєш вибух, що стався пізно ввечері біля станції? Злетів у повітря залізничний готель, у якому перебував штаб однієї

німецької частини, що пересувалася на Східний фронт. Німці з'ясували, що нещастя трапилось через необережність солдатів, мовляв, у пивниці проіржавіли газові труби, а сірник зробив решту. Хай буде по-їхньому. Але коли я побіг туди, то зустрів по дорозі трьох залізничників. Дивлюсь на одного й кричу: «Мико!» Але ніхто не озирнувся. Думав тоді, що привидилось. З того часу він не раз приходить до мене уві сні, і завжди в гуцульській сорочці, яку мав на собі, коли вдарив мене на забаві. Тепер ти кажеш — Модеста впізнала. Ще одна ланка в цьому ланцюзі. Не розумію тільки, чому не дасть про себе знати.

— Певно, боїться тебе.

— А тебе?!

— Можливо, й мене побоюється. Останнім часом ми якось розійшлися. У нього не було часу для таких, як я.

— Ні, я вірю твердо, коли це дійсно він, то зустрінеться з нами, прийде. Він довіряє.

Юрко посмутнів.

— Поживемо — побачимо, — сказав ухильно. — Дай боже, щоб був живий-здоровий, а всі вістки про його смерть — плітки. Піду, однак, в зал, треба зачиняти.

Ще затримався у дверях і знову подивився на Івана допитливо, серйозно.

— Щоб бути вже зовсім спокійним за свої шухлядки — відповиси ще на одне питання: твое ставлення до більшовиків залишається таке, як і раніше?

— Звичайно, залишається. У мене принципи — не дівчата. Я їх не міняю.

— Отже, все ще проти більшовиків.

— Чекай, брате. Це не така легка відповідь. Я раптом усвідомив собі, що абсолютно не розумію, що таке комунізм. Що фашизм — знаю аж надто. Зокрема — український. Здається, було б найкраще, якби обидві ідеї пожерли себе взаємно. Щоб Америка вступила в боротьбу, почутила і комуністів, і фашистів і відкрила для тебе вільну торгівлю у цьому світі. Це тебе влаштувало б?

— З тобою говорити серйозно не можна. Ти стаєш знову собою — звичайним блазнем. — Юрко вдав ображеного.

— Це не так, друже мій. Я справді думаю, що на згарищах цієї війни людство побудує справедливий

світ, в якому запанують найвартісніші духовні цінності.

— І співаки опери! — додав Юрко.
Зайшли до зали, як добрі друзі.

Розділ тринадцятий

Жахливі, неймовірні чутки пішли містом: пропадають діти. Про це говорили на заводах і фабриках, в чергах, у фойе кінотеатрів, шуміли новими повідомленнями базари. Були очевидці, вони називали прізвища, адреси, але пізніше, звичайно, виявлялося, малий гунцовот віднайшовся, пропав лише на день чи два з хати.

І все ж розмови не вщухали. Знову знаходились очевидці, і врешті слова «нема», «не повернувся», «зник», «як у землю заповся» стали синонімами найстрашнішого, підтверджувалися розпачливими сльозами батьків, оголошенням в газетах, довгими поліцейськими донесеннями.

Район Брестської унії бог милував. Аж раптом, як грім з ясного неба, розірвалася бомба — зник онук Пальчинського.

До професора приїхала погостити на кілька днів донька, вчителька з-під Перемишля, разом з дев'ятилітнім малюком, прудким, кмітливим хлопчиком. Дідусь давно не бачив внука і в неділю забрав малого на прогулянку. Звичайно, пішов і професор Мальчинський, між друзями розгорнулася палка дискусія навколо числового символу. Серед зливи філософських висновків та розумних узагальнень виникла й думка про недільну порцію горілки. Зайшли до «Оселедця». Хлопчик крутився поміж них, але його нітрішки не цікавили горілка і цифра сорок чотири. Він ще не мав і десяти. Його вабили леви під ратушею, яких він досі бачив лише на фотографії, червоні трамваї, автобуси, поїзди, море і кораблі, які також хіба повинні бути в місті. Він тихесенько висунувся з зали і, не спускаючи з ока дверей шинку, забрів на базар. Роззявив рота, побачивши лотерею Тита Люстерка. Підмальований на обличчі, наче актор, Тит крутив великий круг, поділений чорними лініями на п'ять кольорових секторів. Люди кидали гроші на той або інший сектор, а «митець» горланив на весь базар пропитим, захриплим голосом:

Хто злотий кладе, п'ять виграє —
Біла, червона, синя, жовта, зелена —
Кожна грає, кожна гроші має.
Хто ще не поклав — кваптеся, люди,
Бо завтра вже такого не буде...

Закружляв круг, стерлися барви, тільки маленький голубий прапорець стояв на місці — нерухомий, гордий, як кожний гравець усю свою увагу, силу волі спрямовує на сектор, куди поклав гроші. Але марно. Всі виграє не можуть. Зупиняється круг, і прапорець показує на один сектор. Виграв зелений. Тит Люстерко виплачує щасливицю п'ять злотих, а решту згортає бляшаною лопаткою до невеличкої скриньки. І знову кричить:

Хто злотий кладе, п'ять виграє...

Та хлопчика вже не цікавить гра в п'ять кольорів. Він іде далі, переходить увесь базар, бачить червоні і сині трамваї. А ще хоче конче подивитися на море, на кораблі. Ступає в свою першу самотійну мандрівку, на свій чумацький шлях, і, як багато його відважних попередників, не повертається, загублюється на ньому.

Хлопчика шукають три дні. На четвертий відвозять матір на Кульпарків — у психіатричну лікарню. Того ж дня нова бомба падає на базар — з-під шостого номера зникла дівчинка років дванадцяти. А ввечері з Городецької летить інша тривожна вістка: два близнюки залізничника Ломаги не повернулись додому.

Місто наче позбулось раптом своїх дітей. Не видно білявих голівок на вулицях і площах, не чути голосного дитячого сміху, що навіть у найжахливішу з воєн радував серця батьків та всіх, хто любить веселі юні дзвіночки, пустують накреслені крейдою на тротуарах класи. Посумніли і без того тривожні, виснажені обличчя матерів. Бідне, скривавлене війною, окуповане жорстоким ворогом місто стає ще злиденнішим, похмурнішим, лянчішим.

Нещастя ходить у парі. А воєнним часом — і гурмою. Не встиг базар ще перешуміти новинами про дітей, коли розбурхалася на ньому нова хвиля поголоску: у місті шаліє тиф. І не одна його відміна, а відразу всі три — плямистий, черевний та дур. Епідемія спалахнула з нечуваною силою. У багатьох місцях водночас.

— Скидається, ніби хтось зумисне розсіяв бактерії хвороби,— розмірковував Роман. З ним, як медиком, особливо любили поговорити на цю тему постійні відвідувачі шинку.

Незабаром загомоніли в місті, що поширювачами тифу є радянські військовополонені. Німці пустили додому деяку частину полонених, передусім українців — з тих областей що були вже окуповані. Вони проходили через Львів, виснажені, змізеровані, обдерті, заповнювали базари, заходили до їдалень, крамниць, буфетів. Ставали біля дверей, і не можна було спокійно дивитися в голодні очі, що на мить спалахували, як електричні лампочки, коли догоряють батареї, тьмяним фосфором костей, білим світлом душі, що гине. Люди милосердилися, ділилися останнім. Юрко розпорядився варити щодня баняк юшки з консервованого гороху, але з хлібом радив Романові бути обережним, скупим. Кардаш викручувався, як тільки міг. Але нарешті й він зрозумів, що додати до кожної тарілки хоч краєць хліба неможливо. Вставав тепер раненько, до схід сонця, і визбирував на вулицях каштани, які вже падали з дерев, пік їх на вогні і роздавав. Полонені раді були й цьому. Ця добродійна діяльність тривала коротко. Коли смерть забрала перші жертви, а тиф прогресував і ширився, філантропи відвернулися від знедолених, перед нещасними замикали двері, проганяли з подвір'їв, наче прокажених. Недовіз наказав припинити видачу обідів — все одно всім не допоможеш, не нагодуєш. Тільки собі лиха накличеш — останні відвідувачі втечуть. Кам'яницю, в якій жили друзі, поки що обминав тиф. Не хворів також ніхто з постійних відвідувачів шинку. Але радість була недовгою.

Не кием, то палицею. Вночі, проти першого листопада, гестапо заарештувало Мокріїв. Уранці двірника та його дружину розстріляли біля базару, під будинком колишнього спортивного товариства «Сокіл». Цілий день лежали під муром тіла, і на кожному табличка з виготовленим друкарським способом тримовним написом: «За переховування євреїв». По базару покотилася чутка, що Мокріїв переховували в себе жінку і доню Абця. За це їх і покарано. Дехто заперечував. «Агнешка в надійному місці»,— твердив Процайлик. Справа з'ясувалась опівдні. Прибіг Дзюник і розповів, що бачив, як вночі поліцаї вели Абцеву жінку. Юрко

пригадав, що останнім часом Мокрій кілька разів продавав йому долари. Говорив — з села від сестри...

Дмитрова сиділа біля трупів і обганяла з їх обличчух та іншу комашню, що настирливо лізла до уст, очей, носа. «І залишилося ще цієї сарани, хоч і пізня осінь,—сердилася.—Зате люди ниньки гинуть, як мухи». Два поліцаї раз у раз відштовхували майстрову, але вона поверталася на своє місце з упертістю фанатички.

— Мали б бога в серці,—ремствувала голосно.— Та подивіться на людину, був Мисько, наче зубр з Біловезької пущі, другого такого і з свічкою в місті не знайдете. Як під трамвай було підставить плечі, то вагон тільки беркиць — та лежить собі, довгий і мальований. А зараз мухи відігнати від очей не може. А Миськову ви знали? Свята і поштива жінка. І щебетуха. Молодою — наче ялинка була. Ступала — і все шамшило на ній. А тепер і бровою не поведе.

Прийшов Процайлик, відтягнув жінку від трупів, а потім махнув на все рукою, зачинив майстерню і зник кудись на решту дня. Повернувся пізно вночі фіакром — восковий на лиці, з чорними землистими руками.

Фіакр зупинився під шинком. Коні форкали, непокоїлися, кресали копитами брук — чули близько небіжчиків. Вітер шугав по базару, наче нічний сторож вовтузився,—Мокрій замолоду не один рік порядкував тут. Глухо падали з каштанів на Задвірянській останні стиглі плоди.

Уранці поліцаї пішли, минуло двадцять чотири години — мертві відлежали кару. Процайлик, Дзюник, Тит Люстерко підняли тіла, посадовили у фіарк на задне сидіння. Якраз помістилися. Мокрійха обперла голову на груди чоловіка, як не раз за життя. Хороше було їй на тих богатирських грудях — місця, як на шлюбній подушці. Майстер надів чорного, мабуть ще весільного, капелюха і сів попереду. Дзюник вмовстився поруч, узяв у руки віжки, вйокнув на коней. Черкнули підкови об брук, тіло Миська ледь-ледь хитнулося, ніби двірник трішки перебрав хмільного і йому запаморочилось у голові. Люстерко шанобливо махав з тротуару капелюхом, прощався з небіжчиками. Імпровізований катафалк рушив попри собор Юра, на кладовище бідняків — Янівське. На мить відсунулась у вікні Недовоза фіранка, але переляканого обличчя Юрка ніхто не помітив.

Ще в останній хвилині причвалав на своїх коліщатках Франьо. Він зупинився біля жалюзі шинку і рівномірно бив залізом по залізу. Бляха стогнала, гуділа, ревла. На базар сходилися перші покупці, з брам виносили свій товар перекупки. Життя починалося наново.

Франьо не дочекався, коли відчинять шинок. Він подався на базар. Часто любив робити такий огляд. Пересувався від одного продавця до другого, від ятки до ятки, затримувався біля знайомих перекупок. Ні, не просив нічого, не вимагав. Слова не видихнув. Просто дивився на людей, оглядав товар, мацав обрубками долонь, тішився. Був, як дитина, що побачила цяцьку, — усміхнений, зраділий, щасливий.

«Бачевський» підійшов до каліки, подав йому відкорковану пляшечку. Франьо збовтнув рідину, потягнув добрий ковток, крикнув і віддав, посміхаючись, посудину господареві.

Через базар крокував навпростець Варцаба. Високий, худий, зігнутий удвоє, обережно ніс на плечах напханий чимось мішок. Важко віддихав, часто зупинявся перепочити, наче згинався під ношею. З-за його пояса стирчала невелика солдатська лопатка. Франьо подивився уважно на машиніста і поволі почовгав за ним.

Знайшли місце біля ставка «Францівка». Сильвестр скинув ношу, мовчки почав копати могилу. Франьо, скулившись, бездумно дивився у чорну пащу землі, що на очах розкривалась, більшала, зяяла холодом і мертвечиною. Він був зараз схожий на обрубок дерева, який хтось, поспішаючи, невдало зрізав. Таких пнів стирчало поблизу чимало. Вони, як і Франьо, виростили із землі тулубами, були одягнуті в порепану і пожмакану сіру одєжину, як і Франьо, дивилися круглими, погаслими очима, підмальованими розсохлою журбою багатьох літ та незліченних кривд. І хоч Франьо мав ще голову на карку, а дерева давно вже позбулися з своїх пліч буйного верховіття, і він, і вони не мали вже мови.

Варцаба дбайливо підрівняв стінки, вибрав з ями найменші крихітки землі, вигладив дно могилки. Заслав його пожовклим листям, що враз зашелестіло під його руками, заговорило мертво, заспівало думу свою осінню, зів'ялу, важку гнітючу. Франьо потер обрубками кулаків очі і заплакав.

— Нема більше в мене друга,— промовив тихо, наче виголосив гробне слово Сильвестр, висипаючи невеличкий горбок на могилі похованої собаки.

— Є ще люди,— сказав виразно Франьо. Він раптом віднайшов у собі ціле багатство давно забутих слів, вони всі тиснулись йому на уста. Але вимовив лише одне, найвеличніше, те, що знаменувало його глибоку віру в людину, те, задля якого варто жити і вмерти.

Загинув Франьо ще того ж дня, після обіду. Завжди глухий на образи, кпини, поштовхи та ляпаси, Франьо з усієї сили вгризся зубами в ногу поліцейя, коли той копнув його на базарі, перевернув шкереберть. Закричав з болу доморослий фашист, наче битий собака, й одним ударом зап'ястя в скроню поклав нещасного каліку трупом.

З усіма належними почестями везли брестці тіло Франя на кладовище бідних у тому ж таки фіакрі, що й тіла подружжя Мокріїв. Але Дзюник, який і цього разу правив кіньми, був добре-таки напідпитку і повів фіакр через усе місто — повз театри і готелі, повз гамірливі юрби п'яних німців. Мертвий обрубок людини гордо дрімив на м'якому сидінні люксового екіпажа, завітчаний зеленим миртовим вінком — символом вірності та любові.

Убіг Юрко. Збентежений, задиханий, роздратований. Припав до Івана, майже наклав його руками.

— Слухай, це правда?

Іван не підвів голови.

— Значить, так.

Недовіз вхопився руками за серце, полентався до вікна.

— Боже, ми продавали, самі їли... О боже, аби тільки це не рознеслось!

Іван якось незвично подивився на друга. Роман, який досі стовбичив переляканий за шинквасом, рушив вперед, вхопив Юрка за руку.

— Навпаки, про це треба кричати на все місто, на весь світ.

— Можна кричати, а можна і тихо сидіти,— Іван пошукав віника і почав завзято підмітати зал.— Мабуть, Недовіз має рацію, з багатьох причин нам вигідніше не роздмухувати слона. Коли хто чужий обізветься, скажу, що це мій ніготь, я ж ріжу ковбасу,

роблю канапки, покалічився — і кінець байці. Мені повірять.

— Повірять або й ні,— Юрко боком, по-зłodійськи зиркнув на пальці друга.

— Мені не повірять? — Каштанюк кинув у кут мітлу.— Ану, покажіть мені такого.

Він витягнув з кишені складаного ножики, плюнув на плиту шинквасу, поточив лезо. Зірвав волосок з голови Ромка, здмухнув його вгору і на лету перерізав надвое.

Поки друзі гляділи на цю штуку, Іван одним замахом ножа зрізав собі на мізинному майже весь ніготь. Палець, а швидко й долоня, затягнулися кров'ю. Підсунув кулак Недовозу під ніс.

— А тепер повірять, ти, Фома Дидимуський!

Юрко затулив долонею очі, опустився на підлогу.

Заторохтіло-заскрипіло жалюзі, ніби хтось різонує їх ножем. Звук цей прошив серце Юрка, йому здалось, що із його живого тіла хтось рве паси. Затерп увесь, облився холодним потом. Іван підвівся, рішуче пішов до дверей.

— Кого це ще чорт несе? — буркнув сердито, завиваючи палець хустиною.

У дверях показалася і тут же зникла голова Пивка.

— Ви чого, пане Пивку? — весело, підбадьорюючи гостя, кинув у темну прірву Каштанюк.

— Відвідувач втиснувся до зали і зняковіло, подівочому заслони́в оголеними руками свої випхаті шмаття груді. Як завжди ввечері, Пивко був одягнений по-жіночому — у яскраву суконку та дамські півчеревики на високих каблуках.

— Побачив крізь дірочку світло,— заговорив низьким альтом, винувато посміхаючись,— і вирішив заглянути, може, який добрий клієнт напідпитку трапиться.

— Ой пане Пивку, ой пане Пивку...

Іван співчутливо похитав головою. Юрко, очунявши нарешті з німого отупіння, пішов на чоловічка у жіночій сукні з розчепіреними пальцями, ніби пробиваючи руками повітря.

— Йди геть! Геть іди, нещасний! Ще тебе тут зараз бракувало.

— А я, пане дзю, нічого, без претензії... я думав...

— Забирайся зараз же... а то я все твоє фальшиве волосся висмикну!

— Облиш його, Юрку,— Іван позіхнув, широко й уважно розглянув непроханого гостя.— Кепські справи, Пивку?

— Перевелися добрі часи, пане магістре. То більшовики не давали змоги розвернутися, а тепер війна — ще гірше стало. Тільки часом зловлю якого німця, але його зараз то на фронт відправлять, то уб'ють.

Пивко заметушився, опустив голову і спідлоба глянув на Каштанюка.

— Може б, так, пане добрий, у кредит хоч одну більшу. Як бога люблю — зароблю, то поверну.

— Забирайся геть, нещасний! — Юрко став між Іваном і відвідувачем.

Каштанюк подався до шинкваса, налив чарку.

— Хай п'є.

Пивко пожадливо вхопив обома руками келих, руки в нього затряслися, майже вся рідина вихлюпнулась на підлогу.

Заплакав і дикими від спраги очима знову благав, просив, ліз у душу Іванові. Каштанюк дістав пивний кухоль, налив туди чистої.

— Тримай же обома руками. Добро виливати негоже.

— Хай краще весь світ згорить, — вже радісно, сяючи, посміхаючися до Івана, заговорив по-людському Пивко, — ніж має пропасти марно хоч крапля цього трунку.

Він зірвав з голови жіночий берет, перуку і просто-таки на очах перемінився з жінки на чоловіка.

— Що це зі мною було, панове? — його руки більше не тремтіли і погляд яснів. — Чого-небудь закусити не знайдеться?

Іван відрізав шматок ковбаси і враз закам'янів з піднесеним угору ножем. Юрко прискочив, кинув ковбасу на землю, розтопав. Спантеличений Пивко відступив, посунувся до дверей.

— То я вже піду собі, — вимовив ображено. — Панові шкода й шматка м'яса. Дуже перепрошую. На добраніч.

Зник за дверима. Ніхто не відповів йому, тільки знову пронизливо заскрипіло, заплакало жалюзі.

Недовіз узяв в'язку ключів, поплентався до виходу. Довго вовтузився з дверима. Роман позбирав шматки ковбаси, загорнув у газету.

— Віднесемо вранці на цвинтар, поховаємо,— сказав і поцілував пакуночок. Сіли — знеможені.

— Розповідай, як воно виявилось? — пошепки запитав Юрко і стиснув скроні долонями.— Коли Роман мені про це сказав, я мало не збожеволів.

Каштанюк встав, неспокійно закрокував по кімнаті. Намагався говорити спокійно, коротко, але зараз і йому це не вдавалось. Голос раз у раз зривався, фальшивив, окремі слова застрягали в горлі.

— Надвечір зайшов Процайлик. Випив своє пиво, взяв канапку. «Що це, каже, устрицями ви мене починаєте годувати». Виймає з ковбаси і подає мені якусь шкаралупку. Я взяв у руки, і мені потемніло в очах. Дитячий ніготь — синій-синій, ще й з рожевим півмісяцем. Не знаю, як я стримався, щоб не закричати. «Дійсно,— жартую,— якийсь делікатес попався». Процайлик стоїть і тільки підозріло дивиться на мене...

— А це дійсно ковбаса від Косовського?

— Від нього. Ми з Романом усю партію на кухні перевірили.

Недовіз дивився на друга страшними, бездумними очима.

— Боже,— ячав,— яка потвора, яка страшна бестія. Пивко супроти Косовського — ангел. Скільки це дітей пропало останнім часом?.. Але й ми купували, продавали, самі...

— Мовчи, Юрку.

— Не можу, не можу... Я ще перед хвилиною хотів якось затерти сліди, дав би не знати що, аби не розкрилась ця справа. Але тепер дай мені виговоритись. Дай мені помститись на цьому нелюді. Я його задушу своїми руками. Ти даремно покалічив себе.

— Він фольксдойч, Юрку.

— Хай буде і богом. Я повішу його живого на гак... різатиму ножем, здиратиму шкіру, цього гітлерчука скаженого.

— Мовчи, мовчи, Юрку. Щади нерви. А Косовського я тобі не віддам. Це я з ним мав справу. Я з ним і поквитуюся. Дорого платив за товар, але заплачу сповна і по роздрібній ціні. За людську кров нема знижки.

Нема!

Юрко, мов непритомний, кинувся в обійми Івана. Обнявшись, він плакав.

Хтось легко постукав у жалюзі. Почувся тихий голос:
— Відчиніть, пане інженере, це я, Процайлик.

Зайшов разом з Дзюником. Слюсар, як звичайно, з елегантною валізочкою в руках.

— Ми вже все знаємо,— твердо мовив Дзюник,— і всю справу беремо на себе. Такі речі якраз належать до моєї компетенції. Я вже підготувався.

Недовіз насупився. Він поволі опанував себе, і знову у його характері перемагали обережність та розрачунок.

— Я не хотів би, щоб справа виходила з мого ресторану. А коли це вже неможливо, то найліпше повідомити поліцію. Скажу Гансові. Думаю, що навіть гестапо не погладить по голівці злочинця.

— Якось я вже пояснював вам, інженере,— Дзюник стримано посміхнувся, вклоняючись Юркові,— що всі справи на базарі ми любимо вирішувати власними силами і на підставі своїх законів. Звертатись до влади, та ще до німців — ні, красенько дякую.

Виступив Іван.

— Дай згоду, Юрко. Я піду з хлопцями.

Кривий Дзюнко вклонився.

— Звичайно, було б краще зайнятись нам самим, але не заперечую. Помічник мені потрібний. У Дмитра вже надто м'яке серце. Шкода, що нема в живих Миська, він якраз придався б тут.

Юрко подивився на Івана бентежним поглядом. Ніби застерігав, прощався.

— Уважай на себе, Іванку.

— Без сентиментальностей, пане інженере,— Дзюник шорстко обірвав Недовоза.

Ніч вийшла їм назустріч. Недовіз і Процайлик залишилися в шинку. Романа прогнали спати.

Ковбасна майстерня Косовського була на вулиці Бема, в одноповерховому будинку, що губився в старому, занедбаному саду. На те, щоб відчинити двері, Дзюникові вистачило двох хвилин. М'ясника застукали в ліжку. Він смачно хропів у кімнатці при майстерні. Повітря було напоене солодкаво-нудним запахом свіжого м'яса, крові. Дзюник одним змахом стягнув з Косовського ковдру.

— Одягніться, пане шановний, і покажіть нам свою майстерню.

М'ясник схопився, перелякано забелькотів:

— Що це, панове? Не розумію! Пане магістре,— благальний погляд звернув на Каштанюка,— що це за жарти?

— Незабаром усе зрозумієте. Одягайтесь! — Дзюник спритно запхнув у рот м'ясника приготовлений кляп, зашморгнув його руки залізними кайданами.

Повели мов неживого у його ж майстерню. Очі Косовського лізли з орбіт, вибалушувалися, наче цибулини.

Він починав розуміти, і від нього раптом понесло поганим, смердючим запахом.

— Де вони? — спитав грізно Дзюник, вивалюючи ножем з уст м'ясника ганчірний кляп.

Косовський заслинився, все лице його дрижало в конвульсіях.

— Питаю, де діти — живі або мертві?

— Чому мертві? — М'ясник намагався перехреститися скованими руками. — Мене змусили, але я вів чесно інтерес. І винагороду брав згідно з розцінками. За хлопчика — двісті, за дівчинку — наполовину менше марок. Під цератою на столі лежать фактури, панове можуть переконатися. Для багатьох робив добродійство — вони в Німеччині виховуються на порядних, чесних людей.

— Що ти нам голову морочиш! — Каштанюк вхопив фольксдойча за вилоги піджака. — Це що? — підсунув до очей звіра лущинку дитячого нігтя.

М'ясник весь затрясся, сплотнів. Кинувся на коліна. Заплакав.

— Це єдиний випадок. Хлопчик втік. Виплигнув з вікна і розбився головою об цемент. І я, щоб затерти сліди... І, визнаю, як перед богом, щоб зроблені витрати виправдати. Клянусь. Помилуйте, панове! — закричав. — Я маю гроші, я дам...

— Замкни хавку! Ірод! — Кривий Дзюник щипцями підняв з підлоги викинутий кляп і знову засунув його в рот м'ясникові.

— Ви член гітлерівської партії? — запитав, коли Іван поштовхом змусив німця піднятися.

Косовський завзято заперечив головою, і на мить його обличчя взялось блідою позолотою надії.

— Але ганчірку зі свастикою носите? — Зняв із кілка щипцями жовту опаску з тевтонським знаком. По-

просив Івана надягнути м'ясникові на рукав. Проблиск надії на лиці злочинця зник.

— Тепер усе гаразд,— Дзюник ще раз блискавичним поглядом зміряв німця. Був задоволений його виглядом. Лагідно звернувся до Івана:— Ледь-ледь його, пане магістре, підніmemo вгору. Тільки обережно, щоб не поваляти рук.

Поки Іван збагнув, що трапилось, м'ясник, проколений наскрізь, повис на гострому залізному шпилі, на який не раз вішав м'ясні туші. Здригнувся, скорчився, підкинувся всім тілом, ніби його раптом присмажили на страшному вогні, і схилив голову набік. Очі зробились ще більшими і пирснули кров'ю.

— Чую, що вдруге обпаскудився,— кинув Дзюник майже ображено і почав мити під краном руки.

Звістка про м'ясника — торговця дітьми і канібала наелектризувала Львів до найвищої напруги. Ні поліція, ні гестапо не зважились шукати винуватців самосуду і навіть не розстріляли за вбитого фольксдойча жодного заложника.

Розділ чотирнадцятий

Морозиха — нова двірничка в будинку, а разом і прибиральниця в шинку — мила підлогу завзято. Широко розливала навколо себе теплу воду і так міцно притискала щітку до підлоги, що аж держак вгинався. Протерши кілька разів кожну дошку, вона твердим березовим віником змітала весь здертий бруд на одну велику купу, виносила його, і тільки тоді — знову ж теплою водою — змивала начисто. Підлога блищала наче дзеркало.

Роман щоразу поривався їй допомогти, але вона з таким обуренням виривала йому з рук щітку, що давав спокій.

Закінчивши прибирати, Морозиха вимила руки і заявила Романові, що має до нього одну справу. У дровітні, де ховалися євреї, вона знайшла поміж латами якісь папери і не знає, кому їх передати, може, це щось важливе. Вона поклала перед Романом два шкільні зошити.

Роман перегорнув кілька сторінок і зрозумів, що це щоденник Абцевої дочки, Агнешки...

...За що мене замкнули в цей могильний склеп? Щоб урятувати від знищення чи за мій учинок?

Батька я ніколи не розуміла і не любила. І мати теж — вона мусила прожити біля нього важке, духовно убоге життя, а я про це досі навіть не здогадувалась. Бідна мати.

Вона весь учорашній день потішала мене і тихо плакала. Хоче, щоб я все розповіла їй, обіцяє, що зрозуміє і простить мені. Також ребе і бог простять мені, коли покаюсь. А я подумала, що дуже багато беруть на себе ребе і бог. У них сьогодні, в ці страшні дні, повинно бути по горло іншої роботи, важливіших завдань і обов'язків, ніж вислухувати дівчисько, на якого дотепер ніхто не звертав уваги.

Мати знову плаче і пригортає мене до себе. Я не хочу, та мушу йти в її обійми.

...«Салон», в якому нас замкнули, прямокутний. Три метри на два, третя частина колишньої дровітні. Коли, розповідає мати, провели до кам'яниці газ, ця дерев'яна клітка стала непотрібною, і її найняв Мокрій. Він обладнав тут свою майстерню. За Польщі платив гроші батькові, потім перестав. А зараз дровітня знадобилась. Двірник переділив її новою стінкою. Той, хто не заходив сюди раніше, і не здогадається, що за стінкою, на якій висять найрізноманітніші столярські знаряддя, є салони-могила, в якому живуть дві засуджені на смерть жінки, й обидві рвуть собі волосся на голові — одна, згадуючи минуле, друга — мріючи про майбутнє. Двічі на день розхиляються дві дошки, в кутку за верстатом, й міцна, жилава обросла чорним волоссям рука подає нам молоко, хліб, різні продукти. Електрику, воду і газову плитку ми маємо тут, у своїй комірці, — який же кмітливий наш Мокрій. Є й те кріселко, без якого життя не пахло б комфортом, мати щораз довше на ньому пересиджує. Коли бракує свіжого повітря, ми піднімаємо трохи дошки підлоги: під дровітнею завжди гуляють буйні вітри. Але вдень ми не користуємось з цієї вентиляції, бо дме тоді ще й інший вітер — з відкритого пісуара. Сюди навідується раз у раз п'яки з шинку.

Мати заварила каву з молоком і просить, щоб я пила. А на мені вже сукенка не застібається, та сама, яку торік я мусила стягати в стані шпилькою. Коли я її вперше одягла? На Жовтневі свята?

— Вже п'ю, мамо, не благай очима мене, вже п'ю. Згадала. Саме в цій сукенці і якраз на Жовтневій свята Толик уперше звернув на мене увагу, і я відчула себе на сьомому небі. Нарешті, він побачив, що я живу на світі. Подруги з десятого класу звіряли мені свої таємниці серця, переповідали слова, які їм говорили залицяльники, а я лише слухала і тужила за ним.

Батьки Толика пішли в ресторан «Першотравневий» чи «Москву». Я завжди ніяковіла перед старим Молдавським, дуже його поважала. І не лише тому, що працював у редакції обласної газети. Він справді був надзвичайно розумною, освіченою людиною.

Отже, батьки пішли в ресторан, а мене Толик запросив до себе на вечірку. Мало прийти багато друзів, але були лише ми двоє. Толик пустив патефон, ми танцювали, потім він залишив мене біля вікна і дивився здалеку на мене. «Яка ти вродлива, яка в тебе струнка постає! Ти хотіла б мати дитину?» — запитав зненацька. Я вся спалахнула, але притакнула головою. Толик обійняв мене, цілував уста й очі, потім поніс мене, зомлілу від щастя, на свій тапчан, і сталося те, що і не мусило статися так швидко. І все, мабуть, тому, що дома ніхто не розумів мене, що не мала я того великого і славного рідного дому, яким не раз пишалися інші подруги, який мав Толик.

Я залишалася чужою, рабинею у свого вітця-матері, під грізним оком сердитого бога. Мені не дозволялося навіть самостійно думати. Може, не просила я вас, тату, щоб ви дозволили мені виїхати на схід з сім'єю Молдавських? Це Толикова ідея була, але як ви могли погодитися, щоб єдина потіха ваша йшла у широкий світ без ваших милиць, без кайданів вашої егоїстичної любові! А самі також не хотіли залишати своїх бєхєв.

Толик виїхав, ми залишилися, а ти, тату, і далі не бачив і не розумів мене, а я вже більш ніж півроку жила своїм життям, не була дівчиною.

...Ти пам'ятаєш, батьку: коли вийшов наказ приколоти на груди жовту зірку Давида, я не могла цього зробити. Два тижні не виходила з кімнати — ніби вже тоді готувалась до цієї тюрми, але не приколола. Потім начебто погодилася, мати чіпляла мені зірку, але, бігши зі сходів, я миттю зривала її і йшла — вільна,

легка, без цього тавра, яке пропікало мені груди, колело. А ти, батьку, носив свого Давида зовсім спокійно, може, навіть хизуючись ним, як гітлерівці своєю свастикою.

А чи знаєш, тату, що я і з ним, до пивниці, пішла як вільна, рівноправна партнерка! І тому без найменшого страху ткнула німцєві ніж у шию, я так поступила б з кожним гвалтівником. Хотів обдурити мене, ми пішли домовлятися про роботу, про аусвайс, а він... Така доля чекає всіх, кого я не хочу. До останнього віддиху я буду вільною, ніхто наді мною не має влади. Я скоштувала свободи і не віддам її нікому — ні добровільно, ні під мечем.

Сьогодні я дізналася, нарешті, які наші перспективи, яке майбутнє. Батько віддав матері тисячу доларів, і ми за кожний день платимо Мокрієві по два долари — за ці гроші він годує нас і, напевне, тремтить зі страху. Отже, ми з мамою маємо гарантованих п'ятсот днів життя в цій тюрмі. Можливо, трохи довше, мати має ще якісь коштовності. П'ятсот днів — це не цілих півтора року життя. А що, коли фашистська окупація протримається довше? Даром годувати Мокрій нас не стане. Що ми йому? І не рідня, і не приятелі. Єдиним стимулом для нього є гроші. Я боюсь думати, що станеться, коли грошей у нас забракне.

Але може трапитися так, що війна швидко закінчиться, німців поб'ють, а ми будемо сидіти у своєму хліві, доки в нас є гроші. Мокріям шкода буде розставатися з своїми двома доларами щоденного заробітку, й вони годуватимуть далі нас, а по вулицях люди вже вільно будуть ходити, радіти життю, славити перемогу. Батько прибіжить, визволить? Батько ж не вічний, він залишився там, де щодня в очі заглядає смерть.

Може статися і найгірше. Мокрій підмовить, підкупить бандитів, і вони вночі поріжуть нас з матір'ю, заберуть всі гроші, а батькові — коли він живе — скаже двірник, що німці, ша! Непереливки нам! Куди не крути, як не верти, а все одно наше життя здане на сліпу долю. Кого спитати, чому це так? Чи тільки тому, що мене привела на світ єврейка?

Одне певне на цьому світі: я буду захищати своє життя. У мене є гострий сікач, хто ступить самовільно на мою територію, я зарубаю його цією холодною зброєю. Хай це буде німець, хай буде Мокрій. Сюди

я можу впустити тільки тебе, батьку, але ти не приходиш до нас. Де ти? Знай, твоя мала Агнешка вже не гнівається на тебе. Ти такий, якого зліпили твій час, погляди.

...Давно я вже не заглядала до тебе, друже мій, і збиваюся з рахуби часу, мати взагалі нічого не тямить, тільки цілий день тихо плаче, сумує за батьком або ховає гроші то в одне, то в інше місце. Я прошу, щоб дала мені перерахувати, тоді я точно встановлю, який сьогодні день, але вона хитає недовірливо головою, бо не знає, чи була якраз тисяча доларів, чи, може, трохи більше або менше. Завтра я передам Мокрієві записку, хай напише дату і доставляє мені щодня газети. Як я не подумала про це раніше! Одержуючи газети, можна не боятися, що двірник буде гноїти нас і після перемоги. Яке це просте. Відразу відпадає одна небезпека, отже, стає легше на душі. Ні, я до кінця не поділятиму песимізму батька, який залюбки повторяв вислів одного з польських прим'єрів — Вітоса: «Панове, є зле, але буде гірше». Я оптимістка, гірше вже не може бути. Може, я завтра-післязавтра вичитаю в газетах між рядків, що наші вже йдуть визволяти нас. Що я скажу Толикові? Сказала б правду, але чи він пробачить мені?

Щось довго не приносить Мокрій їжі, хоч уже смеркає. Напевно, сьогодні неділя. Мокрії відправили свою співденну «службу» в шинку і сплять п'яні. До завтрашнього ранку ніхто до нас не загляне. Прийшов би батько, став біля стінки, сперся з того боку плечима, а я з цього, і, клянусь, стало б мені тепліше. Але батько сувора, страшна в своїх постановах людина. Він сюди не швидко загляне. Не скоріше, ніж загоїться його зране серце. Доведеться чекати довго.

Мені згадалася цікава історія, що її якось розповідав майстер Процайлик. Німецький жандарм під час якоїсь акції у Винниках уподобав собі в одного господаря поросю. «Це буде моя свиня,— заявив господарям,— і я буду стежити за тим, як вона росте». З того часу щонеділі приїжджає до свині в гості, сидить біля неї годинку-дві, радіє, а навіть інколи і вичистить з-під неї та помие водою. Наш батько годує нас, але не відвідує. А нині ж — неділя.

Газети отримую, але вони не радують. Краще було без них. Німці під Москвою, Ленінградом, Ростовом. Це не ті газети, що я їх любила читати взимку та навесні. Особливо нариси, репортажі, статті Молдавського.

Якийсь філософ сказав, що краще не розгортати книгу, яку не варто читати двічі, чи щось у цьому розумінні. Я вже кожену книгу, що в мене є, прочитала по три рази, і не стала мудрішою від того, не зробила нових відкриттів. Треба попросити Мокрія про нові книги, хай би позичав у наших професорів, що живуть напроги, а я б пізніше віддала.

...Вже стомилася від такого життя — без руху, без дії. Добре, що знайшла якусь гру, що забирає багато часу. Схопишся — і вже вечір.

Я пишу листи до Толика. На книжках. Складаю речення, шукаючи потрібного слова в книжці. Знайду, підкреслюю його і читаю далі, шукаю свого нового слова. Це дуже марудна гра. Інколи перегорнеш десяток сторінок, а слова потрібного не знайдеш. Але тепер я стала хитрішою. Вже не шукаю окремих слів, а добираю з книги цілі речення, які підходять мені. Інколи так щасливо попадеться, що я підкреслюю цілі розділи. Толикові написала вже все. Чекаю відповідей. А самій час пошукати нових адресатів.

...Що таке любов? Книг на цю тему написано не менше, ніж є ворогів людського роду на світі, і всі, мабуть, недоречні. Коли я перестала любити Толика? Коли заглянулася на страшного Івана з шинку? Він раз подивився на мене своїм циганським поглядом і наче обпік усю. Я б пішла за ним, куди б забажав, але він не кликав нікуди. Байдуже погасив погляд і пішов, а моє серце за ним. Значить, тоді я зрадила Толика, перестала його любити. А може, я і не любила нітрохи Толика? Просто, це було перше теляче захоплення. І жадоба пізнання. І ще бунт проти тиранії батьків.

Чи це справді так, Толику?

Толик... Що ти скажеш, дізнавшись, що я сумнівалася у своїй любові до тебе. Злякаєшся? Я кинусь тобі на груди — вони будуть в тебе в орденах і медалях, — і почуєш ти дзвін мого серця: «Дурнику, я мусила драгувати себе, мучитися. Інакше, мабуть, не вижила б».

А ти заслониш мене грудьми і шепінеш: «Ша-а, не говори нікому про це, хай це буде нашою таємницею». Задзвенять твої нагороди піснею для мене, я поцілую тебе, ти пробачиш мені — і ми забудемо той страшний час, і все зло, яке він приніс нам.

...Перша радість! До моєї тюрми завітали гості. Більш ніж гості — співмешканці. У куточку оси звили собі гніздо. Причіплене до лати, сивіє воно наді мною завбільшки в кулак. Знизу — вхід, крізь нього влітають і вилітають пові мої сусіди. Їх — три, мабуть. Намагаюсь пізнавати кожну, відрізнити одну від одної, але це дуже важко. А невже ж людей — легше?

Колись я дуже боялася ос. Я їх знищувала. Тепер я боюся людей. Вони знищують одні одних. Ос нізачо не вб'ю, навіть коли б вжалили мене. А ось людей... людей, які кожного дня жалять мене немилосердно, могла б я вбити? У своїй обороні — так.

Як дивно! Я живу зараз у товаристві комах, а не людей. Хай будуть мені друзями, як павук Робінзоніві у його печері. Може, дочекаюсь, як і він, людей-товаришів.

А чого, власне, чекати? Пора самій зробити перший крок. Усі наступні — вже буде легше.

Вночі, коли мати спатиме, виплигну крізь отвір у підлозі, руками прогребусь на свободу. Я вільна пташка, хай навіть тільки на короткий час. Я вільна, вільна, чуєте люди! Чуеш, Толику?!

На цьому щоденник обривався. Три білі картки зошита — наче прірва, в яку канула ця самотня, наділена яскравим характером і талановита дівчина — авторка щоденника. Роман задумався. Яка трагедія! Агнешка обвинувачує батька, не знає навіть, що він не живе, що для неї посвятив життя. Дівчина — самолюбка. Але чи можна звинувачувати її за це? Нелюдський час вирив на її серці глибокі борозни. Цікаво, чому мовчав Мокрій? І чи Агнешка зуміла видертися завчасу із свого укриття? Чи застукали її німці й знищили? Жива чи мертва ця дивна юнка, яка, на жаль, ще не встигла винайти свого радіо і не написала свого «Фауста»? Яка тільки жила, любила, вчилася, мріяла, шукала — тільки існувала на землі, ще не зовсім розуміючи своє місце під сонцем. Яка ще не звершила свого життєвого подвигу. Але ж чи героїство вчинку, думки,

праці дає продовження життя і після фізичної смерті? Скільки разів він читав напис на фронтоні бібліотеки Політехнічного інституту «Nis mortui vivunt et muti loquuntur» * і ніколи не задумувався над його значенням. А зараз кільканадцять сторінок учнівського зошита, списаних рукою дівчини, змусили його заглибитися в багато питань життя. «В чому ж безсмертність людини? Що таке геройство-подвиг? Де межа доброго і злого, величного і підлого? Звідки взялось на землі найжахливіше паскудство — фашизм? Як треба влаштувати своє життя, щоб мати право завжди дивитися людям прямо в очі? Що смертне і що не підлягає костюмасі?»

Холодна хвиля роздумів швидко витіснила образ Агнешки, турботу про її долю. Думав уже виключно про себе. Що його, власне, держить у шинку? Доки це він буде розливати пиво, прибирати запльовані зали, рахувати гроші, що палять, наче вогонь, його руки? Невже така його доля? Чи не пора обірвати кайдани цього ситого міщанського животіння, підлого пристосовництва, знайти своє справжнє місце в житті?

А може, його держать тут якісь складні і глибокі почуття, любов незборима, кохання неугасима ватра?

І — дивне диво — першою з'явилася перед його очима Чорна Зонька, мабуть, тому, що остання розмова з нею болюче вразила його, запам'яталась назавжди.

Зустрів якомсь Зоньку перед брамою. Ледве пізнав. Схудла, змарніла, все обличчя горіло нездоровими рум'янцями, а набряклі сині підкови під очима кричали про хворобу і стомленість. Ішла сама. Важкою ногою, ніби несла на собі великий тягар літ, поразок, помилок, кривд.

— Де ж Ксанка, — запитав недоречно, щоб не кинути слів, які тиснулися на уста: «Що це з вами, що сталося, Зонько?»

Стала біля муру, сперлась рукою.

— Зникла моя Ксанка.

— Як це — зникла?

— Такі, як ми, завжди в один чудовий день, а ще скоріше — в одну прекрасну ніч зникаємо, — мовила, колупаючи стіну. — Назавжди. Така доля чекає і мене.

Обвела сумним, довгим поглядом обличчя Романа, наче хотіла краще запам'ятати його.

---

* Тут мертві живуть і німі говорять (лат.).

— Трапилось непоправне,— сказала нарешті.— Мене заразили. І тепер я приймаю тільки військових. Це до добра не доведе.

Крикнув:

— Треба лікуватися. Я дам вам гроші, коли не маєте...

Тихо посміхнулася.

— Пізно. І навіщо? Так— то хоч помшусь трохи на німцях.

— Зонько!

Хотів ще щось крикнути, але не було голосу. Всі почуття вклав у цей єдиний вигук. В її ім'я.

— Прощайте, добрий.

Просунулася в браму, як примара, тинь. Розпливлася у темряві коридору. Думав: була ця зустріч справді чи тільки приверзлася йому?

Була. Бо інакше не відкрилися б йому очі на взаємини з іншою дівчиною, великим антиподом Зоньки — Богданю. Як не дивно, працювали разом, у проході за шинквасом часто стикались, торкались одне одного — і при цьому червоніли обое, довго не дивились у вічі. Тому, може, і розмовляли рідко відверто, щиро, як друзі. Воно так вже буває. Люди, які стикаються на роботі чи вдома, мовчать про свої почуття. Любов хоче відстані.

Саме тому єдина їх розмова після вечірки у Роми закарбувалася в його пам'яті до найменшої деталі, словечка.

— Я ходила по місту, наче дурна. З коротким фінським ножом батька. Скільки найрізноманітніших ситуацій намалювала моя збуджена уява! Навіть була така,— Данка почала нервово теревити вилогу Ромкового піджака,— він — я завжди називала в думці вбивцю «він» — залицяється до мене, і я зі зціпленими до болю зубами приймаю це, він веде мене кудись у ніч, я піддаюсь, іду за ним, він брутально кидає мене, здирає все з мене... і саме тоді, коли він до решти чманіє, я проколюю його ножом у саме серце...

— Екзальтоване ти дівчисько. Хоч, коли дивитись на речі холоднокровно, то все було б логічно, на місці. Людина в ім'я своєї цілі, любові до батьківщини, в хвилини найвищої напруги почуттів готова на будь-яку жертву. Жертва життя — не завжди найболючіша, найважча.

— Слово честі,— Данка ожила, на її лиці спалах-

нули багрянці, серпанок туги розвіявся з очей, — і я так думала тоді. Тільки вмерти, виковавши помсту, видавалося мені залегкою перемогою. І я вишукувала, готувала себе бути здатною на більші жертви.

Вона замовкла, підняла з землі галузку й спитала:

— Що намалювати тобі, милий? Бурю, вітер, горобину ніч, тебе?

— Ні, лебедіку мій! Всі ці картини сумні і пахнуть війною. Намалюй мені щастя.

Данка жажнулася. Відшпурнула геть прутик.

— Щастя я не вмію малювати. І не маю права. Адже він ходить по землі!

— А може, давно вже гризе її, звідки ти знаєш? Щодня гинуть тисячі німців. І на фронті, і тут. Знищують їх усюди — в Польщі, на Україні — як скажених собак. І в нас починають.

— Ні, ні, не заспокоюй мене, я знаю, він живий, він ходить, сміється, їсть і п'є тут, серед нас. Називай мене як хочеш — екзальтованим дівчиськом чи метафізичним явищем, але я чую серцем кожний його порух. Коли з ним щось трапиться, я це перша знатиму!

— Тоді, мила, намалюй мені його портрет.

— Навіщо?

— Я шукатиму його теж: знайду і задушу його, щоб скоріше ти намалювала мені щастя.

— Як же ти пізнаєш його, коли не бачив ніколи?

— Саме тому і прошу тебе — намалюй його.

— Гаразд. Дивись.

Знайшла знову галузочку і креслила на землі.

— Підборіддя випнуте вперед, лице одутле, прищаве. Ніс малий, огірком, що не виріс, стесаний низу. Очі посаджені глибоко, наче заховані під скелю масивного, з випуклим чолом черепа. Якого кольору очі — не помітила, мабуть, безбарвні. Брови — білим шнурком, спалені вітрами і сонцем. Волосся білясте — «свинячий» блондин. Без лівого вуха.

— Як, без вуха?

— А так — без вуха. Чи то відірвали в бійці, чи відкусили зубами. Тільки малиновий язичок стирчить над вушною раковиною.

— І ти щойно тепер про це говориш! — Роман вихопив з рук дівчини галузку.

— Або що? — запитала збентежено.

Двома швидкими змахами перекреслив малюнок.

— Це ж для нас першорядна деталь. Людей без вуха не багато ходить по землі. Клянусь, я твого безвухого приведу тобі до ніг.

— Навіть — якщо він високий офіцер СД?

— І це не завада. З однією умовою.

— Вважай, що я вже перестала бути екзальтованим дівчиськом і збуджену уяву свою приборкала.

— Ні, я не про те...— обняв дівчину за плечі.— Щастя ми намалюємо собі разом. Я про інше хотів тебе просити — після твого безвухого полюватимемо ще й на інших фашистів. Мусимо робити усіх її безвухими...

Довго блукали по Стрийському парку, міряли його вздовж і впоперек, стояли над ставком, де колись плавали білі лебеді, й обоє — окремо одне від одного — думали про долю лебедину і свою, але до вічної темряви, яка горіла багаттям почуттів у їх молодих серцях, не повернулися.

Тепер Романові здалася його любов до Данки далекою, банальною, непотрібною. Міраж чудесного зник, як фата моргана. Образ безвухого німця-вбивці відплив, наче лебідь по воді, до пристані поганих казок, якими матері лякають неслухняних дітей. І разом з ним відчалала у далеку безвість Богдана, юнача мрія — любов. Месницею поставала Чорна Зонька...

Юнак усвідомив раптом надзвичайно ясно, що нема йому що робити в шинку, що обов'язок і життя кличуть його на барикади справжньої боротьби. Він почекає поклику батька, який ще два тижні тому подався на Дрогобиччину шукати зв'язків з давніми революційними друзями, зв'язків з комуністичним підпіллям. Подякує Юркові за хліб-сіль, пошліє руку Данці і піде туди, куди кличе його совість, — в ряди народних месників.

Прибираючи велику залу, Кардаш знайшов на столі, під цератою, пачку друкованих листівок. Вистачило прочитати кілька слів, щоб відразу збагнути, що це за література і ким вона видана. Озирнувшись на всі боки, Роман розсунув листівки по кишенях і замислився.

«Показати чи не показати листівки Юркові й Іванові?» — розмірковував Кардаш, і серце його стукало молоточком, голосно й приспінено, наче працюючий дятел вгніздився в груди і хоче вибратись на волю. Хлопець хвилювався, прибирав будь-як, все летіло йому з рук. Зазирнув крізь щілину дверей до першої зали:

Юрко підраховував за шинквасом виручку, а Іван з майстром Процайликом та Кривим Дзюником «різався» за столиком в карти. Більш нікого в шинку не було. Кардаш непомітно вислизнув у коридор, замкнувся в кухні. Тепер міг уважно прочитати листівку, насолоджуватись кожним її словом.

Підпільна комуністична організація закликала всіх львів'ян підніматися на боротьбу з ненависним, жорстоким окупантом. Ніякої пощади ворогу, який вогнем і мечем знищує усе живе на нашій землі, вбиває невинних дітей і стариків, грабує населення, перетворює в руїни наші міста.

«Радянська Україна живе і бореться, кожна п'ядь її землі скроплена кров'ю найкращих синів українського, російського, білоруського та інших братніх народів нашої Батьківщини. Під Москвою, Ленінградом і Ростовом іде сьогодні велика битва за свободу і честь України. Лінія фронту проходить через серце кожної чесної людини-бійця.

Іде священна народна війна.

А що зробив ти для перемоги над жорстоким ворогом — фашизмом? — питає кожного свого сина скрижавлена, сплюндрована, але не скорена Україна.

Чи ти вже піднявся на боротьбу, встав у ряди народних месників?!

— Чуєш, сурми заграли, час розплати настав!

Час не чекає. Батьківщина кличе тебе, сину, тебе, донько!

Смерть німецько-фашистським окупантам!»

Стукають молоточки не лише в серці. Озвалися скроні, затремтіли нерви, кров гарячим струменем пропливла, стрілою пролетіла крізь усі клітини тіла. Він уже знав, що зробить. Заховає більшість листівок і вночі розклеє їх на мурах міста, розсіє по базару. А кілька зараз же покаже Іванові, Юркові. Хай бачать, хай читають, хай думають.

Заспокоївшись, обережно засовує два жмути листівок у шкарпетки, обв'язує шнурками листки, потім бере відро з водою, швабру і, навмисне грюкаючи ногами, входить до першої зали. Ніхто на нього і зараз не звертає уваги — всі зайняті своїм: Юрко грішми, інші — картами.

Роман завзято шкребе підлогу. Швабра уже зачіпає крісла тих, що грають у карти.

— Може, скинемося на мітлу докторові,— пропонує, підморгнувши другові, Іван (він вдоволений, бо виграє), і весь банк — доброї півсотні злотих — розмашисто змітає рукавом зі стола. Гроші розлітаються по підлозі, наче листя на вітрі.

— Для нашого слічного докторунця не шкода такого банку,— шкірить зуби Процайлик, і все лице його розпливається в усмішці.— Дивіться, дивіться: таке ніжне, таке добре, таке розумне, таке чорнобриве, а як воно важко працює.

Юрко кинувся збирати гроші з підлоги. Хоч вони нібито належать Романові, все-таки краще, коли підуть у загальну касу.

— А це що таке? — дивується Юрко, піднявши з-під стола кілька листівок, спритно підкинутих Романом.— Ще цього мені в льокалю не вистачало. Це часом не ваша справа, пане Дзюник?

Недовіз кладе на стіл листівки. Картярі припинили гру, взяли в руки по листочку.

— Читай, Дзюнку, золотий мій, голосно,— говорить — мружить хитрі очі Процайлик,— бо я окуляри забув ще там, на Шашкевича, під партю, у першому класі.

Кривий Дзюник читає.

— Тихше, тихше,— просить Юрко і неспокійно озиряється на двері. Він аж спітнів, уже забув за гроші, що ще валялись на підлозі.

— Хай читає,— авторитетно говорить Іван і сам заглиблюється в листівку.

— Ні, це не моя справа,— мовить серйозно Дзюник, старанно складаючи листівку.— Але, мабуть, і мене ти читься. Сильно написано. Ще горітиме під швабами земля.

— Кожне слово у серце, мов дубовий кілочок у підошву заходить.

— Тихіше,— благає Юрко.

— А вам нічого боятися, інженере. Ми заберемо ці листівки з собою. Ми тут не були, нічого не бачили. Дзюник спокійно ховає листівки до своєї валізочки.

— Шафа не грає, муха не сідає, мій золотенький-дорогенький.— Процайлик випростовується, підтягає вгору свій величенький животик, ховає до кишені карти.— То, може, на сьогодні досить «короткого», мої дорогенькі.

Процайлик виходить разом з Дзюнком. Роман знову взяв мітлу, змиває підлогу. Юрко все ще з переляканим виглядом неспокійно ходить по залі. Покликав до себе Івана, сперлись на шинквасі.

— Ти ні на що в листівці не звернув уваги?

Іван розуміюче киває головою. Він задуманий.

— Так, це його стиль, — говорить твердо. — Я пізнав би братика по словах «лінія фронту переходить через серце кожної чесної людини-бійця» в океані словесної стружки.

— Це він, напевне, зумисне підкинув нам листівки «Час не чекає», «Що ти зробив?», «Батьківщина кличе тебе». Це страшно, Іване, я боюсь.

Недовіз усім тілом подався до Івана, наче шукав у нього захисту.

— Іване, брате, — залепетав заїкуючись. — Скажи, він справді був дуже-дуже ідейний? Після гімназії я зустрівся з ним щойно за радянських часів, в політехнічному інституті. Тоді радянськими патріотами робили себе всі. Навіть я, признаюсь, тільки дай слово честі, що нікому не скажеш цього, хотів поступити в партію.

Обличчя Івана розпогіднилось, очі загорілись.

— Мико був насправді дуже-дуже. В тридцять восьмому, якраз тоді, коли він вийшов з Берези Картузької, Комінтерн розпустив КПЗУ. Мико дуже болісно переживав цю подію. Схуд, аж зчорнів весь, ходив наче з хреста знятий. «Тобі дуже трудно?» — запитав я якось, бо жаль стискав серце, коли дивився на нього. «Трудно», — відповів одним словом, різко і вороже. «Можу я тобі в чомусь допомогти?» — пропоную свої послуги братику, а він ще неприязніше буркнув: «Від таких, як ти, мені нічого не треба». Наїжився я, але стримав вибух. Кажу дружньо: «Шкода. Коли б мені стало колись у житті дуже важко, я прийшов би до тебе». Мико посміхнувся злосливо і випалив: «Ти — іншого гарту. А я гарту найвищої проби — комуністичної». Сказав це, грюкнув за собою дверима, і тільки було розмови.

Іван подивився на Юрка. У нього тряслись щелепи, цокотіли зуби, зіниці очей ширшали, вип'ячувались.

— Іване, — вистогнав, — борони мене. Я боюсь. Це я... — останнім зусиллям волі змусив себе замовкнути, засопів тільки.

Юрко Недовіз не любив, коли в справах до нього приходили на квартиру, та й ще у неділю вранці. Тож досить-таки непривітно подивився на довгов'язого, невизначеного віку чоловіка, який без стуку зайшов до кімнати. Відвідувач зняв капелюха, відслонюючи малу шпичасту маківку, зарослу рідким волоссям. Вклонився, і відразу ж його чорні проникливі очі забігали по всіх кутках кімнати.

— Мое прізвище Закаблук, — тихо представився він. — Звернутися до вас порекомендував мені пан Процайлик.

— Прошу, заходьте! — Недовіз показав рукою на двері, що вели до вітальні, і пропустив гостя вперед. — Чим могу служити? Пригадую. Майстер якось говорив мені.

Закаблук недовіриливо оглянув і цю кімнату. Вмить його очі затримались на дверях до спальні.

— Ви самі вдома? — спитав конфіденційно. — У вас стіни вух не мають? Бошами тут поблизу ніде не пахне?

Недовіз вдав, що не зрозумів останніх слів.

— Чим могу служити? — повторив з притиском. — І, будь ласка, сідайте.

Відвідувач перекинув капелюха з однієї руки до другої.

— Я з такої бранжі, що сідати не могу.

Юрко сторопів.

— Чим же ви торгуєте?

— Вошами...

Недовіз окинув непроханого гостя зачудованим поглядом і, не втримавшись, пирснув раптовим сміхом. Закаблук нахмурився, зло блиснув очима.

— Я прийшов до вас не задля смішків, а в справі. Кажу цілком серйозно — торгую вошами, і бранжа ця не гірша вашої, а може, й перспективніша. На цьому можна заробити масу грошей.

Юрко все ще не міг опанувати себе. Він реготався далі до сліз.

— Вже давно мене ніхто так не розсмішив, — говорив, раз у раз схлипуючи. — Ви справжній артист, комік! — Він дружньо поплескав гостя по плечу. — Ви часом в театрі не виступали?

Закаблук ввічливо, але твердо зняв руку Недовоза з свого плеча, випрямився.

— Пан Процайлик рекомендував мені вас, пане Недовіз, як чесного і солідного торговця, інакше б я до вас не звернувся. Але, мабуть, тут зайшла помилка. Шкода, що ми не знайшли спільної мови. Мое поважання.

Глибоко натягнув на голову капелюха.

— І прошу вас, нікому ані слова про нашу розмову. Повторюю, моя торгівля не гірша за вашу, але на неї боші патенту не дають. Тож — я не був у вас, і ви мене не знаєте. Маю честь!

— Чекайте ж бо ви! — Юрко силоміць відтягнув гостя від дверей. — Я не хотів вас образити. Але ж зміркуйте самі — воші, боші, гроші... І кінь розсміявся б. А тепер розповідайте до ладу. Викладайте, коли довірилися мені.

Закаблук якось по-чудернацькому потягнувся, і вся його постать немов то росла, то маліла. Знову зняв капелюха і тримав його перед собою, наче дорогоцінну вазу. Відсунув набік ногою стільця і стояв посеред кімнати, випростаний, з високо піднятою головою і неживим поглядом. Тільки на довгій його шиї, наче човник у ткацькому верстаті, туди-сюди човгався здоровенний кадик. Відвідувач, мабуть, щось зважував.

— Ви знаєте, — цього разу його голос зазвучав злобно, — що через Львів проходять щоденно цілі німецькі армії. На фронт, з фронту...

— З фронту далеко не цілі, — зауважив, посміхаючись, Юрко, але гість не звернув найменшої уваги на його репліку.

— У місті сила-силенна профілактичних і дезинфекційних точок. Кожного солдата роздягають, перевіряють. У кого знайдуть вошу — замикають на тритижневий карантин. Уже всі привокзальні школи повні таких «санаторників». Багато з тих, які їдуть на фронт, мріють про цю okazію. Я хочу відкрити велике підприємство, яке допомагатиме в цьому хоробрим німецьким солдатам.

Недовіз сидів на канапі проти гостя, не відриваючи від нього очей. І все ж за весь час їх погляди ані разу не зустрілись. Закаблук дивився на квартиру, що поскрипувала на вранішньому вітерці. Запанувала гнітюча тиша. Було чути, як на руді в гостя тіткає годинник.

— Скільки вам треба для відкриття «підприємства»? — Юрко підвівся і нервово пішов до вікна.

— Моя фірма потреби в грошах не відчуває. Навпаки, я можу вам запропонувати двадцять процентів дивіденду. Кожна воша — це одна рейхсмарка. В мене інша біда — брак товару. Подивіться, який я став? Доїдають мене воші. Всю кров випили. Останні випуски моєї продукції — мізерні, кволі. Гинуть! Мені донконець треба перевести виробництво на широку основу. Наукову, сказати б. Я знаю, що у вас є близька знайома — лікарка, яка працює в інституті. Ви мусите мене з нею зв'язати.

— Вже так відразу й мушу! — іронічно проспівав крізь зуби Юрко і повернувся обличчям до гостя. — Хто ви такий і яким правом диктуєте мені, що я маю робити!

Юрко пішов прямо на гостя.

— Я вам пропоную добрий заробіток. І вашій знайомій. Для неї — тридцять процентів. Вона єдина українка-лікар, яка там працює. А сурдут пустіть. Не бачите, він аж рухається... Воші бувають і тифозні...

Юрко, мов ошпарений, відскочив від гостя.

— Ви вже й таких годуєте?

Закаблук подивився прямо в очі господареві.

— Ні, таких ще не годую, — промовив твердо. — Але все може трапитись. У місті, самі знаєте, лютує тиф. Час подумати і про вакцини протитифозні. Німці населення не обслуговують.

На обличчі гостя вперше за всю розмову змалювався якийсь людський вираз. Закаблук навіть посміхнувся одним кутиком своїх тонких синіх губ.

— Гешефту без ризику не буває, ви це знаєте добре.

Недовіз закрокував по кімнаті. Важко і змучено. Врешті сів на каналу, охляв.

— Скажіть чесно, чому ви звернулися до мене, якраз до мене?

Закаблук поклав капелюх на підлогу. Зажестикюлював руками.

— Я подумав, що можу заапельювати до вашого патріотизму. Давно стежив за вами, і мені здається, що ви незадоволені з ролі, яку зараз виконуєте. Що вас багатство не задовольняє. Вас мучить те, що нічого не робите для народу. Ні, ви не помилились. Я справді артист, хоч це не має зараз значення. Я

пішов з театру, щоб не виступати перед ворогом, і добровільно даю себе з'їдати вошам... Роблю це не для грошей. Мені зараз украї потрібна допомога лікаря. Я пробував познайомитись з доктором Дольною іншими шляхами, але нічого не досяг. Для вас вона все зробить. Вона вас любить...

Недовіз скочив на ноги.

— Звідки ви це знаєте? — в очах його засвітилась жорстока цікавість.

— Я ж кажу вам — давно стежу... Знаю про Модесту все, тому і зайшов до вас.

— Ні, ні, — мало не закричав Юрко. — Ви можете вимагати від мене всього. Грошей, допомоги, будь-чого. Але не дозволю, нізащо не дозволю вплутати Модесту в цей гешефт. Вона мусить бути в безпеці, мусить жити. Відмовтесь, відмовтесь від своєї витівки.

Довго-довго дивився Юрко поперед себе і, мабуть, нічого не бачив. А може, за цю хвилину пройшло перед його очима все життя...

Кожна людина вразлива в якійсь мірі на слова похвали. Юрка приємно полоскотала висока думка Закаблука про нього. Завоювати славу патріота — здавна стало незборимою спокусою для Недовоза. Здобує раптом становище, гроші зміцнили його віру у щасливу зірку, додавали впевненості в собі. Пропозиція Закаблука вабила ще й тим, що відкривала хвіртки... Хвіртки до серця Модести.

Юрко боявся і водночас радів, що дівчина побачить його у цілком не знаній досі ролі — борця проти фашизму. Не забув, як палко говорила Модеста в ту пам'ятну ніч, у брамі свого будинку, про Мика, про боротьбу, про подвиг. Тепер вона зрозуміє, що він теж належить до когорти борців у темряві, борців за людське щастя, подивиться на нього іншими очима, вдячнішими, відданішими, закоханішими.

— Приходьте завтра, — сказав нарешті рішуче, — о сьомій годині вечора до шинку. Замовте пляшку рислінгу і сідайте у другій кімнаті, біля вікна.

Дольна з великою увагою вислухала Юрка і Закаблука, відразу ж стала ентузіасткою справи. Правда, говорила тільки про організацію підпільного інституту. Юрко заборонив своєму новому компаньйонові згадувати про роздрібну продаж вошей німцям.

Модеста розповіла, що вона вже працює в комітеті, який організувала вчителька Ольга Ціпановська. Цей комітет має на меті боротися зі злиднями і, насамперед, з поширенням епідемії тифу серед міської бідноти. Тепер вона, Мода, віддасть усі свої сили і знання на виготовлення протитифозної вакцини, очолить маленький інститут-лабораторію.

Коли задоволений Закаблук вийшов, щоб зараз же зайнятися підготовкою приміщення, Недовіз запросив Модесту посидіти в нього у гостях. Спочатку були самі, потім приєдналися до товариства Роман та Богдана. Зав'язалася сердечна, тепла розмова — без горілки, криків, співів. Ділилися між собою думками про місце людини в житті, про моральний обов'язок кожного інтелігента стати до боротьби. Тема перемінилася, коли пришкандибав з театру Іван. На столі з'явилася пляшка «старки», і в розмову вплелися мотиви смутку, сумнівів, недовір'я, роздратування.

Недовіз уважно спостерігав за обличчям Модести. Втішився, коли раптом у її великих, сповнених безмежжям блакитного неба дзеркалах очей гніздилася, виростала хмарка бездонного смутку. Але тут же затмарювалась його радість. «Нещастя Модести — мое нещастя,— укладав поволі в голові думки, наче ставив цеглини.— Не буду я будувати свого щастя на її нещасті». Зрозумів, що заплутався зовсім у поняттях щастя і нещастя, щипнув себе за палець — і вже знову був в земній, реальній дійсності.

— Годі, брате! Чого мучиш худобу, як вона не пається.

Іван Каштанюк і справді ставав з кожним днем смутнішим, апатичнішим. Кудись поділися, втекли з його душі снага життя, невичерпна енергія, 'клекотіння, горіння, повсякчасна готовність побешкетувати, закружлятися у вирі подій, які несе день — все те, чим він так виразно виділявся серед інших, померкло, сповзло, наче хто рукою зняв. Іван ходив задуманий, інколи не помічав, коли хтось звертався до нього, не відповідав на питання, без радості ходив навіть на репетиції в театр.

«Якийсь люципер вселився в нашого Івана,— турбувався Юрко.— Може, закохався на смерть і мучиться, мовчить».

— Іване,— гукав,— коли весілля справляємо?

— Ніби чие? — питався здивовано Каштанюк, повертаючись думками на землю.

— Та твоє, навіжений! Ти ж свою наречену в таємниці тримаєш, як і оперу!

Іван погасав.

— Після цієї війни матимемо вдів та сиріт — половину народу. Зараз лише дурні одружуються.

— Іване, фе, невже ж можна ображати мене та Ромка, своїх друзів називати дурнями?

— Причім тут я,— кидав з-за шинкваса Кардаш.

— Ще й ти будеш викручуватися. Увесь базар тільки й гуде про твою любов. Вчора питався мене Бачевський, які лікери п'є наречена, щоб міг наперед заготовити.

Богдана мало не засунулася вся під шинквас. Йй, бачите, треба було поскладати туди порожні пляшки.

— Вона не п'є,— відгризся Роман.— Не з таких, як ваші наречені.

— Як це не п'є, люди добрі! — Юрко сплеснув руками.— Іване, ти чуєш, Чорна Зонька не п'є.

Іван мовчав і, мабуть, справді не чув. Але під шинквасом задзеленчали пляшки — у Данусі гострий слух.

— Данко, вважайте там,— збиткувався шеф,— кожна пляшка — це злотий. А ти, Івасю, як думаєш, куди ми пошлемо їх у пошлюбну подорож? Чи на села по м'ясо, чи до Кракова — по картки? Боюсь, щоб молода не дременула у Кракові від жениха. Як, Іване?

— Дай малому спокій, Юрку.

Іван заглиблюється в думки. Він не помічає, що всі ці невдалі жарти Юрко починає для нього, щоб його розворушити. Але марно. Іван не оживає.

Так було й сьогодні. Іван сидів за столом, наче не присутній. Тільки час від часу перехиляв келишок. Він ані разу не сягнув по закуску, не заспівав жодної пісні, майже не брав участі у розмові. Кидав тільки інколи свої злі, цинічні зауваження. Коли його попросили виголосити тост, тихо сказав:

— Тости призначаються для радості, а ми не маємо чим тішитися. Всі ми наче оселедці на ланцюзі, це геніальна назва не тільки для шинку, для всього нашого становища, життя. Львів став бочкою тухлих оселедців, від якої сморід тягнеться по всій Галичині.

— Не пізнаю тебе, Іване.— Юрко підвівся і з глибокою турботою втупив в Івана свої малі рухливі очі.—

Скільки разів ти твердив, що Львів — П'ємонт нації, її пульс, серце. А сьогодні кажеш — бочка тухлих оселедців. Та чи хоч знаєш ти, диваче, скільки в одній бочці міститься оселедців?

— Не знаю і не хочу знати.

— Вісімсот. А у Львові — триста тисяч живих людей.

— Мертвих оселедців на ланцюзі, не інакше. Щоб була хоч одна бочка справжніх, мужніх, то можна було б Високий Замок перевернути.

— Го-го! — засміявся Юрко. — Го-го, пам'ятаєш «Острів скарбів» Стівенсона: го-го, десять моряків і пляшка рому, го-го...

— Знайдеться більше, ніж вісімсот, — палко кинув Роман. — Піднімуться тисячі, мільйони...

— Ти знаєш, Ромку, що таке мільйон? — Іван кинув на юнака скептичний погляд.

— Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть... Так мовив Франко. Його ім'я і зараз треба поставити на прапорі боротьби.

— Хто поставить? Мертві оселедці, які звикли до свого ланцюга, вже й пишаються ним?

— Народ поставить.

— Ми завжди народом заслоняємося там, де нічого кращого придумати не можемо. Народ Брестської площі, базару стане на боротьбу?

— Він уже піднявся.

— Не бачу.

— Ти не хочеш бачити.

— Шкода. — Іван замовк, сягнув по пляшку. Була порожня. Безнадійно махнув рукою. Поник.

— Хай буде по-твому, — сказав байдуже.

Іван погодився з думкою інших, більше того, визнавав свою поразку — це було нечуване, незрозуміле, гідне подиву.

— Що з тобою, брате — острах зазвучав у голосі Юрка.

— Дайте мені спокій! Всі, всі! Дайте мені спокій, — крикнув несамовито, визволяючись з важких дум. — Я хочу все це мати, як любив говорити наш Абцьо, з голови!

Іван вийшов з-за столу, червоний, не свій, і, гримнувши дверима, щез у коридорі.

Вечірка закінчилась.

Уранці кримінальна поліція заарештувала Юрка.

Сталось це так несподівано і раптово, що важко було повірити. Недовіз, як і щодня, відчинив о шостій годині шинок, заглянув до кухні. Дверей не встиг зачинити, їх хтось міцно пхнув знадвору, до приміщення вдерлись двоє. Вищий приткнув до грудей Недовоза пістолет, другий пішов до кутка і спритно вийняв з замаскованого сховку пачку німецьких продуктивних карток. Юрко в першій хвилині подумав, що це грабіжники. Закричав. Відразу дістав міцного ляпаса в лице, сплюнув кров'ю.

— Ані слова більше,— гаркнув той, що тримав його під дулом револьвера.— А то застрелю як пса. Ти заарештований. Ми з кримінальної поліції.

Недовозу наклали наручники, повели його через базар. Люди лякливо поглядали на процесію, розступались, кілька чоловік вклонилось Недовозові, хтось пішов за арештованим. Юрко опустив голову, він спочатку боявся зустрітись поглядом з будь-ким із знайомих. Мало не плакав. Йшов наче на Голгофу, але на вулиці Сапегі опам'ятався, взяв себе в руки. Намагався зав'язати контакт з тими, хто його вів, обіцяв солідний викуп, але харцизяки тільки сміялися і кпили.

— Ми і так вас, гайдамак, мало вішаємо,— сказав вищий, у чорному цератовому плащі й «англіках» з високими закаблуками. Під насунутим на чоло жовтим капелюхом його вгодоване обличчя розпливлось у задоволену посмішку.— Ваша поліція не знає милосердя над нашим братом поляком. І ми не знатимемо. Зуб на зуб!

Привели Юрка до приміщення кримінальної поліції на Марійській площі.

— А-а, пан Недовіз — радісно зустрів Юрка черговий.— Давно ми на пана чекаємо! Мое шануваннячко!

Він з розмаху вдарив Недовоза в лице, ще й підбив коліном живіт. Недовіз упав на підлогу... Скатованого Юрка вкинули через деякий час у підземелля.

Коли Юрко прочунав, серед багатьох співтоваришів, що юрмилися в невеличкому казематі, пізнав фальшивого Вокульського, того самого, який у перший день його шинкарювання продав йому воду замість горілки.

— Ось де ми зустрілись, пане Вокульський,— мовив заїкаючись, перемагаючи біль і злобу. Не озватися, не нагадати обману, не поглумитись Юрко не міг навіть у цій ситуації. Такий уже мав характер.

Для якого прошарку львів'ян була фашистська окупація найдошкульнішою, найболючішою? Чи для стареньких, самотніх пенсіонерів, яким поголовно було відмовлено в будь-якій допомозі, і вони часто не мали грошей, щоб викупити свій мізерний денний пайок — сто п'ятдесят грамів хліба? Чи для молоді, перед якою фашисти зачинили двері всіх шкіл, інститутів, вікна життя і майбутнього? Чи для робітників, що мусили працювати на ворога? Здається, що найдошкульніше вдарив фашизм по тих, хто не боровся з окупантами, хто задля крихти хліба чи боязні пішов на службу до ворога і «чесно» допомагав йому гнобити та грабувати рідного брата.

Жити можна було — тільки борючись. Цю велику правду життя усвідомлювали собі щораз ширші народні верстви. Боротьба проти фашистів наростала, міцніла, розпалювалася. Наприкінці 1941 року в місті діяло чимало дрібних підпільних організацій. Піднімалася обезглавлена в перші дні окупації багатьма арештами революційна організація комуністів та комсомольців — Народна гвардія. Її мережа розширилась далеко за межі міста, бойові загони виникали на Дрогобиччині та Станіславщині, вони поповнювалися втікачами з невольничих ешелонів, що прямували в Німеччину, військовополоненими, робітниками, студентами.

Однією з бойових груп керував Павло Мовчун, в якому, мабуть, навіть рідному братові важко було б впізнати недавнього студента-активіста політехнічного інституту Миколу Каштанюка. Він усією своєю непосидючою вдачею рвався до дії, планував щораз нові збройні наскоки на жандармські та поліцейські пункти, виношував у голові проекти вбивств головних гітлерівських окупантів у Львові — губернатора Ляша, коменданта гестапо Крюгера, штаттгауптмана Геллера. Ці широкі плани боротьби поставали після розмов з Закаблукком. Артист-невдаха, який через свою безмежну любов до театру довгі роки волочився з мандрівними трупами селами Галичини у спеку, сльоту і холод, тільки за радянської влади стримав першу в житті постійну посаду робітника сцени. Відзначався Закаблук незвичайно буйною уявою, запальною схильністю до різних авантур. Саме це змусило врешті Миколу задуматися

глибше над цілим комплексом питань підпільної боротьби з фашистськими загарбниками, різко змінити плани. Він збагнув мізерність авантюристичної діяльності, на чому наполягав Закаблук, часто згадував слова, які любив повторювати завжди врівноважений, практичний Ломага: «На гарячих до шалу конях далеко не заїдеш. Щонайдалі — на Личаків». Після короткої лихоманки непродуманих, стихійних акцій Микола все більше схилився на бік Ломаги й незабаром признав його своїм заступником. Закаблук образився, коли машиніст категорично заборонив йому займатися Геллером. Тоді Закаблук почав шукати інших ентузіастів терору, він щораз менше постачав Каштанюка-Мовчуна новими ідеями.

Вибух в німецькому офіцерському готелі був останнім вдалим диверсійним актом Закаблука. Пекельний ладунок вмонтували в газові труби захаращеної пивниці. Експерти визначили: причиною вибуху є сильне протікання і згушення газу. За цю диверсію нікому в місті не спав навіть волосок з голови. Але за убивство десятника української поліції Сендеги фашисти розстріляли десяткох в'язнів з тюрми на Лонцького. В списку замордованих в «оповіщенні» коменданта поліції, що було розклеєно на мурах міста, Микола прочитав ім'я свого командира Гната Маняка. Зараз уже був впевнений, що він, Микола Каштанюк, залишився в живих один із бойової трійки. Серед різних суперечливих думок, міркувань знайшлась і така: він мусить берегти себе, щоб дочекатися повернення радянських військ. Хто ж після перемоги доповість секретареві райкому про виконання наказу, про долю Маняка, про зраду Капусти? Він мусить уціліти, щоб зробити це.

«Шукаєш об'єктивних причин, щоб скласти зброю і притупити власне сумління? Так, товаришу Каштанюк? Чи не завчасно ще?» Гордість, глузування з себе самого, із свого несподіваного боягузства заглушили нікчемний голос капітулянтства. Але необхідність діяти обережніше, продуманіше, організованіше міцно утвердилась у всіх його дальших бойових справах.

І попався в лапи ворогу, коли, здавалось, були вжиті всі можливі заходи безпеки, обережності.

Німці з перших днів окупації виключну увагу приділили видобутку нафти в Дрогобицькому басейні. Щодня з Борислава, Биткова, Калуша ішли на Східний

фронт ешелони з паливом. Машиніст Ломага часто простоював з своїми невеличкими пасажирськими составами довгі години на бічних коліях, звільняючи зелену вулицю для довжелезних потягів-танкерів. Він і подав думку пустити під укіс кілька ешелонів з нафтою. Микола захопився планом, почав супроводити Ломагу в його поїздах. Помічник машиніста Василько Зошук виявився сміливим, відчайдушним юнаком. Він непомітно зіскакував з паровоза, залишаючи на своєму місці переодягненого і замурзаного вугільним пилом Мовчуна. Незабаром облюбували крутий поворот на лінії Дрогобич—Стрий. Місце майже пустинне, далеке від людських осель, облямлене з обох боків густим молодняком. В лісі заховали скриньку з тротилом. На призначений день різними шляхами добралися до умовленого місця. Коли останній пасажирський поїзд зник за поворотом, швидко заклали динаміт під рейки, замаскували підкоп. Величезну заграву, що піднімалася в небо, спостерігали вже з стрийського двірця, в товаристві багатьох залізничників. Микола наказав друзям йти до паровоза, а сам вирішив пробратися до Львова іншим поїздом. Не встигли й попрощатися, як в ідальню увійшли баншуци і схопили всіх залізничників. Тиждень допитували, катували їх у Стрию — не зізнались ні в чому. І тоді погнали їх — цілу валку — по Стрийському шосе у Львів. Це якраз їм двом, Миколі і Ломазі, вдалось втекти, захватись у заростях Стрийського парку.

Ломага згадав про свою сестру Розалію, що була замужем за його ж таки колишнім односельчанином електромонтером Доміньком Гуком. Вони не мали дітей, жили самотньо в досить просторому сутеринному мешканні на вулиці Сербській, в самому центрі міста. У жовтневий, сльотою замазаний вечір машиніст привів сюди Мовчуна. Розалія розпромінилася, зраділа, що братчик нарешті згадав про неї, напекла смачних капустяних млинців. Це була її фірмова страва: вона вже років з десять торгувала на Галицькому базарі капустою. Домінько випросив у дружини чарчину і сам напився до нестями, бо мусив пити за швагра і за гостя, дивуючись, що в такий страшний час хтось може бути непитушим. У Розалії і переночували.

Поснідали при світлі ламп: господарі поспішали на роботу. Ломага — у «рейс». Він не зізнався сестрі,

що живе на становищі втікача, а Микола залишився у «сербській ямі». Так господар називав свою квартиру.

Минуло небагато часу, і Домінько став великим другом свого квартиранта, найближчим його співробітником. У свого знайомого, палітурника Тодорка Шрама, дістав шапірограф і розносив листівки, які цілими днями відбивав Микола. Заповзявся до цієї роботи і Тодорко. Майстерня, в якій він працював, була недалеко від квартири Гука. Завалена дощенту паперами різного формату, якості і давності, вона стала надійним сховищем підпільної літератури, яку почала випускати група Павла Мовчуна. Навіть власники майстерні — три брати Курдидики — не знали, що робиться на складі.

Раптом страшне горе впало на Ломагу: пропали два його сини. Два хлопчики не повернулися додому.

— Бог покарав мене за того поліцає, що йому я допоміг вибратися на той світ, — бідкався перед сестрою.

Не допомогли вмовляння Павла і Домінька. Вони доводили, що його нещастя — це черговий жахливий злочин фашистів, що німці викрадають наших дітей і вивозять у глиб рейху. Це ще один доказ того, що з фашистами треба боротися не на життя, а на смерть. Але Ломага скавулів своє:

— Кара божа. — Гнаний горем і розпукою, побрів у Німеччину з надією знайти своїх дітей.

Саме тоді, вперше відколи почалася війна, зустрілися Микола Каштанюк і Роман Кардаш. Зустріч ця не була випадковою, її довго шукав Роман. Він добре знав Миколу з студентського життя за радянських часів, не раз слухав його виступи, захоплювався його невичерпною енергією. Ні на хвилину не повірив в арешт Каштанюка, а той факт, що його прізвище було в пронімецьких «Львівських вістях» серед «жертв більшовицького терору», ще раз переконав Романа, що Микола — поряд. Вирішив за будь-яку ціну знайти до нього дорогу. «Той, хто раз підкинув у шинку листівки, прийде і вдруге», — розмірковував Роман. Він посилив стеження за залом, особливо уважно приглядаючись до незнайомих відвідувачів. Чекати довго не довелося. Вже незабаром запримітив блідого з лиця, трохи згорбленого парубка, що закушував принесеним із собою бутербродом. Увагу Романа привернуло те, що незнайомий щораз ховав хліб до портфеля, підозріло

глипаючи на сусідів. Та ось він витягнув не бутерброд, а якийсь згорток у газеті, поклав його на коліна, а потім, притулившись грудьми до столика, відсунув подалі від себе. Швидко допив пиво і подався до виходу. Роман попросив Богдану заступити його біля прилавка, а сам побрів назирцем за незнайомим. Той зайшов до сусіднього шинку, потім покрутився по базару, спритно розкинув кілька десятків листівок серед людей, що стовпилися навколо лотереї Тита Люстерка, і, вимахуючи портфелем, прямував уже Надвірнянською. Роман вскочив за ним до трамвая. Вийшли біля ратуші. Слід довів до палітурної майстерні на вулиці Боїмів. «Не можна сказати, — розмірковував вечором Роман, слухаючи розповідь Богдани про листівки в залі, — що в них добра конспірація». Другого дня в обідню пору Роман зайшов до палітурні. Розповсюджувач листівок збирався зачиняти майстерню. Роман відкрився перед ним широко, попросив сконтактувати з Каштанюком. Тодорко (так звали розповсюджувача листівок) не знав цього прізвища, запідозрив у Романові шпика. Довго переконував Роман Тодорка, поки той врешті-решт погодився зв'язати його з командиром. «Але, глянь, — інтролігатор показав гостеві дуло пістолета, — коли ти шпик, то остання твоя година настала». Не спускав пальця з курка, аж поки Мовчун не наказав йому відійти.

Роман і його батько вступили в групу Мовчуна. Уперше за багато тижнів молодий Кардаш відчув себе щасливим, життєрадісним, потрібним людям. Це був його щасливий день.

Іван і Роман сиділи на березі, мовчки дивилися у воду. В озерці купався місяць, старий добрий знайомий їхньої юності.

Іван не здивувався, коли хтось підійшов ззаду і взяв його за плечі.

— Ти знав, що я прийду сюди, як мені буде дуже важко? — запитав брата.

— Знав.

— Руку мені подаси?

— Подам, брате.

— Ти вже все про мене знаєш?

— Знаю.

— Я дуже скоро загину. Може, і завтра.

— Ти дурний.

— Я це давно знав.

Микола мовчав. Він лагідно, любовно обняв рукою Івана. З Богданівки, із старенької церкви, відізвалися заголосили дзвони.

Ні, це їм тільки причулося. Дзвонів давно не було в церкві. Їх і в цю війну перелили в знаряддя смерті. Це тільки причулося. Мовчки слухали дзвонів минулого.

Розділ сімнадцятий

Арешт Юрка підняв на ноги багатьох. До шинку раз у раз заходив хтось із знайомих, питав, чи це правда, висловлював співчуття, давав поради. А найважливіше було те, що нещастя друга вирвало з отупіння Каштанюка. Іван відразу ж стверд, став таким, як колись.

Побіг шукати Ганса.

Було очевидним, що Недовоза видав хтось із своїх. Про сховок крім Івана з Романом знала, певне, ще тільки Ванда. Вона, видно, підглянула. Юрко бував такий необережний, а нападпитку й поготів. Ясна річ — Ванда мстить за те, що її вигнали.

«Ох, і шельма»,— думав Іван, крокуючи вулицями міста.

Ганса не застав ні на роботі, ні вдома. Від двірника довідався, що гестапівець ще тиждень тому виїхав, здається, до Кракова на якусь нараду.

Пішов до інженера Клапоуха.

Трест ресторанів та їдалень вже зліквідували. За Клапоухом і слід застиг.

Заглянув на Пекарську, де містився відділ харчування. Від Роми, яка тепер працювала секретаркою ляйтера ернерунгсамту, довідався, що вночі гестапо заарештувало Леманна, начальника статистичного відділу. Іван вибіг мов очманілий. Все було ясно. Леманн — це був якраз той німець, в якого Юрко купував пакети німецьких продовольчих карток.

Мабуть, засипались. Можливо, що й Ванда тут ні при чому. Юрка міг видати німець. Але звідки б, у такому разі, так докладно поліційні посіпаки знали місце сховку? Леманн не був ані разу в шинку. Він, мабуть, і не знав, чим Юрко торгує. Але наймовірніше, просто не-

ймовірно, щоб обидві справи спливли водночас, незалежно одна від одної.

Подався до торговельної палати. Доктор Баран прийняв його після двогодинного чекання. Розвів руками. Ні, він нічим не може допомогти своєму молодому другові. Німці люблять порядок. І взагалі, коли говорити чесно, торгівля без порядку розвиватися не може. Довір'я і послух німецькій владі, суворе дотримання законів і розпоряджень рейху — це альфа й омега кожного українського торговця, всього руху українського позитивізму. Коли хтось схибив з правильного шляху — хай нарікає на себе.

— Зрештою, — сказав примирливо наприкінці розмови доктор Баран, зачарований імпозантністю Івана, — молодий адепт, наскільки я пригадую, мав високих протекторів в особі їх ексцеленцій митрополита Шептицького та президента Костя Левицького. Гадаю, що вони поручаться перед губернатором за свого молодого друга.

Він якось особливо подивився на Каштанюка і раптом запитав:

— Як ви, шановний добродію, оцінюєте ідеї мого позитивізму? Вони співзвучні з вашими поглядами, ви визнаєте їх?

— Я — оперний співак, — Іван вклонився, щоб якнайшвидше піти геть. — З цапа молока не надоїш.

— Як ви зволили сказати? «З цапа молока не надоїш»? Це дуже цікава думка. Дозвольте записати її і розвинути ширше у своїх працях. Дійсно, наші культурні установи нічого позитивного в справу розвитку української промисловості та торгівлі не внесуть.

На другий день прибув Ганс. Ще того ж вечора зайшов до шинку. Арешт Юрка не здивував його анітрішки.

— Все буде гаразд, — сказав впевнено. — Коли є гроші, все буде гаразд.

Він зайнявся рятуванням Недовоза. Пив увечері, похмелявся вранці, але вдень таки кудись бігав, десь клопотав.

Нарешті доповів:

— Юрка вже засудили до розстрілу. Я сам попросив коменданта кримінальної поліції, щоб прискорив цю справу. Завтра опівдні віднесеш гроші, — заявив

Іванові,— Юрка відразу ж розстріляють, він повернеться сюди, і все буде гаразд.

Іван вирячив очі, заморгав бровами:

— Це я дурний, чи ти з глузду з'їхав?

Ганс попросив налити йому добру чарку, вихилив, відповів спроквола:

— Ти дурний, Іване!

Регочучись, пояснив:

— Невже ти не збагнув досі, як у нас робиться? Фон Шверіг дістане за Юрка п'ятдесят тисяч злотих, розстріляє іншого в'язня, поховають нібито Юрка, а він живий і здоровий повернеться сюди.

Каштанюк багато бачив у житті. Але зараз він, мабуть, посивів би, якби Каштанюки сивіли з радощів, горя чи подиву.

— Знаю, що фашизм лукавий, брудний, жорсткий,— промовив.— Але щоб аж так?!

Ганс ляснув Івана по плечу, дружньо, але боляче.

— Я тільки недавно повернувся з Кракова. Став мудрішим, головно, в українському питанні. Сам губернатор Франк та два референти з міністерства Розенберга інструктували нас. Надзвичайно розумно. Над твоєю Україною назавжди продзвонили похоронні дзвони. Забудь про Львів, віднині є Лемберг. Можу тобі буквально передати слова губернатора про майбутнє твоєї колишньої батьківщини. На схід від кордонів рейху ми будемо будувати великі автостради. Біля них виростуть багаті німецькі колонії, зелені оазиси райського буття. В стратегічних пунктах спорудимо військові центри. Навколо них широкою зоною будуть жити всі німецьке. Поляків, чехів, білорусів — винищимо слідом за євреями. У Польщі запанують готи, в Білорусії — вандали. Українців та росіян, тих, що залишаться, будемо гнати з кожним роком все далі і далі на схід. Ви дійдете колись до обітованого краю — до берега Тихого океану. Там і закінчиться ваша мандрівка. Просто — скинемо вас у море. Але це станеться трохи пізніше. Росія велика.

— І сильна.

Ганс вдав, що не почув цих слів. Зніяковів і навіть засоромився.

— Це не я так думаю. Так думає і хоче фюрер. А ми з тобою можемо тільки випити.

Випив сам.

В Івана не піднялась рука до чарки. Мабуть, уперше в житті.

Юрко повернувся додому з підбитими очима, із розмальованим синяками тілом, але живий і бадьорий. Ні словом не згадав про свої торттури, переживання в тюрмі. Заявив лише, що замість нього розстріляли самозваного інженера Вокульського, того самого, що колись продав йому воду замість горілки. Мабуть, Юрко навіть у душі радів, що помстився на нечесному гендлярі. Юрко завжди залишався собою. П'ятдесят тисяч злотих, які Іван віддав фон Шверігу, міцно підірвали бюджет шинку. Недовіз знову став бідняком, хоч і не хотів признатися у цьому. У день свого визволення влаштував бучну вечірку, на яку запросив також коменданта кримінальної поліції.

Сиділи й пили. Ганс обнімав фон Шверіга і наспівував йому до вуха жартівливу пісеньку, якої навчив його колись Іван. Ганс немилосердно фальшивив, але комендант поліції реготав, наче навіжений.

Пиймо, браття, пиймо,
Пиймо одним духом —
Із горщечка, що з великим вухом.
Пиймо, браття, пиймо,
Пиймо одним душком —
Із горщечка, що стоїть під лужком...

— Кращої пісні я не чув,— кричав Ганс фон Шверігу,— ти б почув, як її співає Іван! Але Іван сьогодні схвильований, бо завтра в нього прем'єра «Аїди», і він береже свій голос.

Двері відчинились, увійшов Роман з тацею закусок. Глянув на фон Шверіга, скрикнув, мало не випустив з рук таці.

— Що з ним? — комендант вирячився на Романа мов на божевільного і зареготав.— Ваш кельнер, видно, не бачив ніколи свастики. Він українер? — запитав Ганса.

— Українець.

— Українер — це карашо. Я люблю українер. Українці — це карашо. Юден — брудна свиня. Полен — дурний баран. А українер — гнідий кінь, вйо, вйо... Ви всі тут українер?

— Всі українці,— квапливо запевнив Юрко.

— Я тебе, мертвий камрад Юрка, пожалів тільки тому, що ти українер... Ну, як ти тепер почуваш себе?

— Як на власнім похороні.

— Це карашо. Мертвий камрад Юрка буде довго жити. Це дуже карашо. А тепер можна і випити за мертвий камрад. Спирт є? Я дуже люблю спірітус віні ректифікати. Німецький спирт. Німецький спирт найсолодший у світі.

— Спирти всі однакові,— Іван якось дивно лупнув очима на майора.— Спирт — не людина.

— О ні! Німецький спирт — пріма! Німецький спирт найкраще п'ється. Гуль-гуль, прозіт! За камрада Юрка, за його радість. За ваша Україна!

Він перехилив свою велику чарку і навіть не сягнув рукою по закуску. Чекав, коли йому наллють знову.

Роман крадькома приглядався до гостя. Потім забрав тацю і майже прожогом вибіг із кухні. Кинувся до Богдани.

— Данусю, він там.

— Хто — він? — дівчина припала до друга.

— Твій німець. Той, без вуха. Вбивця батька.

Крикнула, як зранена пташка.

— Невже?!

Рішуче відхилила руку Романа, який намагався її затримати.

— Я мушу його зараз же побачити. Пересвідчитися. Я так довго шукала його.

Вирвалась з рук Романа, побігла.

— Не зрадь себе, Данусю, вважай, не зрадь! — гукав, ловлячи її за плаття.

Вернер фон Шверіг пив і розповідав:

— Я люблю стріляйт. І завжди стріляю у вухо. Яволь, яволь, тільки у вухо. Вас це дивує? Чому? Бачите, яке в мене вухо? Ще як я був малим — відгризли миші, у мене було важкий дитинство, хоч я із знатної родини — фон... Давайте і сьогодні будемо стріляйт. Я люблю стріляйт.

Вийняв великого чорного лискучого кольта, побавився, підкинув на долоні.

— Ні, ні. Ми будемо стріляйт не в чоловік, а в бокал. У вухо бокал.

Він взяв з таці повний бокал пива і намагався поставити його на лавочці біля стіни. Це йому довго не вдавалося.

— Ти, Юрка, мертвий камрад, рахуй кроки. Двадцять кроків.

— Рахував би я краще літери на твоїй могилі,— тихо буркнув Юрко.

— Що він сказав, Юрка? — поцікавився комендант.

— Комплімент.

— Комплімент — то карашо. Ну, я перший.

В цю хвилину стала на порозі кухні Богдана. Вернер запримітив дівчину, вишкірив до неї зуби.

— Ах, медхен, медхен! Яка красуня — медхен. Де це я вас бачив, медхен? Ви не з борделя на Городецькій? Не працюєте там?

— Вернер! — застережливо кинув Ганс.

— Що ти, друже! Точно така медхен у наш військовий бордель я видів...

— Вернер — ти п'яний,— з притиском повторив Ганс.— Ти п'яний.

— А хіба я сказав не те?

— Комплімент, — Іван зблід. — Ви сказали комплімент.

— Комплімент для красивої медхен — це карашо. А сейчас давайте стріляйт. Ми будем лицарі, а медхен роздаватиме премії. Я придумав так: ти, Іван, тримай бокал на голові, а я стріляйт.

Іван відступив на крок.

— Як це так?

— Зовсім просто. Ти собі стій. А я буду у вухо бокал стріляйт...

Богдана дивилась широко відкритими очима на свого німця. Раптом скрикнула. Всі кинулись до неї.

— Чого розрюмсалась? — зло гукнув Іван. — Хай стріляє.

Фон Шверіг прицілився, вистрілив. Куля зачепила бокал, відбивши краєчок вуха. Пиво розхлюпалось. Іван закусив губи.

— Не попав карашо. Перший раз не попав вухо... — забідкався Вернер.— Давай ще раз. Einmal ist keinmal*. Зараз бокал триматиме наша прекрасна Льорелай...

— Ти п'яний, Вернер,— Ганс вихопив з рук майора пістолет.— Пішли додому.

---

* Один раз — жоден раз (нім.)

— Я не-хочу додому. Я хочу стріляйт, я хочу бордель.

Обнявши друга, Ганс ледве вивів його з приміщення. Поплівся за ними Каштанюк.

Через годину, коли Юрко закривав уже жалюзі, фон Шверіг повернувся один. Розпухле лице, покреслені червоними нитками білкаті галки очей, заслинені уста свідчили, що майору ще не вивітрився з голови алкоголь. З лайкою напосівся на Юрка.

— Який з тебе, круцифікс, українер! У розпалі лицарських змагань струхнявів.

Вимагав все почати наново.

Недовіз зрозумів, що п'яного не втримає, довелося знову запахати німця за стіл, напувати горілкою.

— Хочу стріляйт, буду стріляйт! — викрикував раз у раз майор.

Юрко поставив у кутку кілька порожніх бокалів, один поверх іншого. Фон Шверіг відійшов до порога, прицілився. Кулі одна за одною пролітали крізь порожнечу вуха, ні разу не задівши бокала. За кожним пострілом усмішка на самовдоволеному обличчі німця ширшали, лагіднішала. Був на сьомому небі.

З погордою подивився на застиглих коло стола Юрка, Романа. Трохи ласкавіше підморгнув Богдані. Мовляв: знай наших!

— Я старогерманського роду, — млямлив. — З хрестоносських лицарів. Я дотримуюсь правил гри. Тепер я буду держати бокал в руці, а ти стріляй.

Недовіз взяв пістолет, зважив у руці, став біля порога. Звів дуло. Але рука похитнулась, впала.

— Не можу, — прошептав.

Майор злобливо засміявся.

— Юрко злякався, боягуз... Українер не повинен боятися. Хто буде стріляйт? Гей українер!..

Набряклими, зачервонілими очима повів по товариству. Його п'яний погляд зупинявся на мить на кожному обличчі. Перескакував від очей до очей. Нарешті впав на Богдану. Дівчина витримала погляд фашиста, вийшла вперед.

— Я буду стріляти.

Настала така тиша, що було чути, як надворі від вітру скриплять жалюзі.

Юрко зірвався перший. Він накинувся на Богдану, шарпнув її за волосся.

— Що ти зробила, що ти вчинила, божевільна!

— Він убив мого батька! — зойкнула Данка й заплакала. Розм'якла вся, опустошена. Пістолет висунувся з ослаблених пальців.

Безшумно прочинились двері. На порозі став Іван. Він мружив очі. «Ущипни мене!» — крикнув. І враз протверезився. Метнувся до дверей, замкнув на ключ. Після хвилинного оціпеніння опустився на коліна біля тіла майора.

— Іване, Іване! — Юрко забігав по кімнаті, обхопивши голову руками. — Тепер усім нам кінець.

— Чекайте, друзі.

Спокійний голос Романа змусив усіх повернути погляд на нього. Він посадив Данку в крісло, підтримував її за плече.

— Я думаю що не все пропало. Всі ви змиваєтеся звідси. Залишаюся один. Роблю алярм. Приходять німці. Поясню: усі вийшли давно, а я залишився прибирати, коли раптом повернувся майор. Зажадав десять дека, потім ще десять. Я мив за буфетом бокали. Несподівано почувся стріл. Прибігаю...

— Дурне говориш, дитино, — жорстоко перебив Іван. — Ніхто в цю байку не повірить.

— Тоді так, — Роман напружено, різко жестикулює. В болючих думках, схвильованих словах шукає виходу зі становища, порятунку для Богдани, плече якої судорожно здригається під його долонею. — Початок такий же. Всі ви пішли. Майор п'є сам. Влітають якісь типи. Чотири-п'ять. Два до мене — кнебель в рот. Інші — в другий зал. Постріл. Всі тікають. Закінчення — те ж саме.

— З спектаклю погорілого театру, — Іван і зараз був циніком. — Так тобі й повірять. Ганс перший.

— Що ж робити? Іване, не мордуй мене, — Юрко сів за столик і раз у раз спідлоба зиркав то на вбитого то на Івана.

— Насамперед, забирайтеся всі звідси, щоб не бачив нікого. — Іван відчинив двері і почав випихати

одного за одним. Погасив світло, замкнув зал на ключ, сховав до кишені.

Забирайтесь геть. Хоч на кілька днів, потім все проясниться — або сюди, або туди. Куди хочете. Ваш маршрут нас не цікавить. Ви — вже дорослі. Дорослі діти.

— Іване! Не муч мене, що з ним, з ним що зробимо? — Юрко осунувся, розкис, руки тряслися, очі неспокійно, боязко зиркали, втрачаючи свій блиск. — Я тільки-но вийшов з тюрми, не хочу більше туди, не хочу. На протязі місяця — другий німецький труп у моєму шинку. Та ще який! Здуріти можна!

Каштанюк грубо підняв Юрка з крісла, трусонув ним кілька разів, ляснув жартома по обличчю.

— Збери, нарешті, до купи нерви. Не личить тобі пускати слюну з носа. Іди провітрися. В літературно-мистецький клуб або в театральне казино зайди. Пограй в карти, хай тебе побачать люди. За годину-дві відшукаю тебе, у всякому разі — не повертайся ночувати до своєї хати. Іди! Ну, іди! Переодягнися, забери всі гроші і що ще маєш цінного. Може, не доведеться більше сюди повертатися. Справа така, що надвое баба ворожила...

Не встиг Іван зачинити двері, як хтось по-змовницьки постукав у жалюзі. Три довгі стуки, два — короткі. «Кого це ще дідько несе?» — заляв у душі Іван і тихо, як нічний чуйний птах, подався до дверей.

Стук повторився.

— Хто? — крикнув недбало, ніби спросоння.

— Я, Ганс.

«А щоб тебе дундер спік! Оце на мою голову чи, може, за моєю головою!»

Іван затупотів ногами, гукнув розв'язно «зараз», зняв защіпку з дверей. Жалюзі з скрипом фуркнуло вгору.

— Чекай, я опушу, а то оштрафують за світло, — Іван загородив собою вхід на східці. Піднялися разом.

— Ти один? Старий пішов?

— Десь годину тому.

— Напився добре? Стріляв?

— До чортиків. Ледве на ногах тримався. Я хотів провадити його, а він ще відчитав мене, наче смаркача. «Сиди тихо і не рухайся. Фон Шверіг сам знає дорогу».

— Сам, не сам. Першою стрічною автомашиною поїде або трьох шупо примусить себе нести. Не такий він

стріляний горобець, як чичирикає. Остогид мені останнім часом.

— Вип'єш? З перемогою!

— Звідки знаєш?

— По очах бачу. Здалася графська фортеця. Ура!

— За польську грабіну — прозів!

— Випили.— Іван дістав цигарку.

— Lewent? * Огида! — Ганс обмацав свої кишені.— Правда, я тому й повернувся. Свій портсигар залишив на столі.

Він швидким кроком пішов до дверей. У Івана захолили руки, задубів язик. Ледве бовкнув:

— Юрко забрав. Зараз скочу принесу. А поки що кури краківські «меви»,— шукав у шухляді.

— О, «мева» гут! — штурмфюрер відпустив клямку, повернувся.

Запалили. Ганс пройшовся по кімнаті, глибоко затягаючись і фиркаючи ніздрями.

— Знаєш, Іване, у мене бувають дивні смакові і нюхові властивості. Ось «левенти», дехто каже — пріма, а я не зношу. Або запаху крові. Зайшов я сюди і раптом чую — кров.

— Що ти, що ти?!

— Справді. Так і перло з того покою свіжою кров'ю. І тільки коли затягнувся цигаркою — пройшло. Або, наприклад, запах чоловічого поту. Був я якось вже давненько тут, у вас, на верху, в одній медхен. Ще й сьогодні присягну на біблію — чув поряд запах іншого чоловіка. Зробив детальний обшук — нікого. Сьогодні у графині — те ж саме. Кров і піт. Взяв сигару, як рукою відняло.

— Це, певне, з фронту,— Іван чує, як кров припливає і припливає йому до голови. «Мабуть, лице почервоніло, як буряк,— думає.— Коли що — задушу».

— Який там фронт! — Ганс махнув рукою.— Але це між нами. Не був я ще на фронті. Та даймо цьому спокій. Про це тобі не треба знати. Ти чого такий червоний?

У Івана затисло під скронями.

— Мабуть, випив забагато. Весь день — ніби бочка. Усі свої, з кожним мусиш перехилити. Закінчимо оцю пляшку?

* Угорські цигарки.

— Мені хіба трошки. Зранку служба. Ну, я пішов.

— А я думав, підемо разом в казино. Або, до літературно-мистецького клубу.

— Іншим разом, Іване. У тебе ж завтра вистава.— Німець поплескав Каштанюка по плечу.— Завтра, після прем'єри позмагаємось.— Озирнувся.— І все-таки я чую кров. Ну, то чао— як говорять наші італійські герої.

— Чао... «Шляк би тебе трафив, німче!» — тихо мовив Іван, замикаючи за гітлерівцем двері, і, важко віддихаючи, звалився на буфет.

«Що зробити з трупом? Як затерти сліди,— одна думка гнала іншу.— Коли б жив Мокрій — не знав би журби. Той на своєму візку доставив би майора хоч до дверей його дому. Справді: чим далі від шинку знайдуть трупа, тим безпечніше для нас. Але на кого покластися? Процайлик, Дідур, Люстерко не підходять. У одного язик, як лопата, в іншого розуму, що кіт наплакав. Кривий Дзюник — цей годився б. Але де його знайти в цю пору? Хто скаже, де ночує птах, що не оре і не сіє. Закопати в пивниці? Ганс перший шукатиме. «Я чув кров!» — скаже клятий алергетик. Добрий нюх має, собака. А може, почетвертувати чорта і таємно винести? Слідів не затреш, не позбираєш. Та і ніч піде на таку справу. Хтось побачить, як не за першим рейсом, то за останнім... У бочку з-під оселедців запхати, хай маринується?.. У мішок, на плечі — та гайда в дорогу, на окопище якесь!»

Іван борикався з думками і не міг нічого путнього придумати. «Може, мав рацію Роман: інсценізувати самогубство, нещасний випадок, напад? Але зараз, після відвідин Ганса, така версія вже нереальна. Що робити, як позбутися тіла майора?

Буде, що буде. Або пан, або пропав. Старанно обітре з трупа кров, завине в темну пелерину, візьме на плечі та й кине під паркан на Задвірянській. Дош змиє сліди. А заперечувати ніхто не буде, що майор пив у них і пішов».

Довго вовтузився з трупом, може, з годину. Нарешті, все зроблено, прибрано. Лише закинути на плечі. Вийшов у коридор, виглянув на вулицю. Стрімка злива немилосердно сікла базарну площу. Навколо панувала ніч — темна, кромішня. Ні зорі на небі, ні свічада одного на землі. Іван уже готовий повернутися, але раптом вчув далекий звук — хтось чалапає підошвами, кроки

наближаються. У Івана таке враження, що це поспішає їздець з Апокаліпсиса за душею з цього світу.

З теміні виринає тінь, тінь падає на тінь.

— Пане Іванку!

— Зонька! Звідки це ви в таку погань? Я не бачив вас цілу вічність.

— Бо я з того світу. Прийшла здихати на власному смітті. Ледве вдалося втекти з шпиталю.

Юркнула в коридор. Іван обережно роздягнув дівчину з плаща, струхнув його.

— Зайдемо до нас. Зігрієтесь.

— Куди мені вже грітись. Я давно випила своє сповна.

— Не гніви, донцю, богів і не сміши людей. Пішли. Обняв Зоньку рукою за стан і аж стрепенувся.

— Злякалися? Худюю-худющою стала. А ще недавно, гой-гой, була нічого собі. Таке наше щастя.

Іван налив дві чарочки. Зонька довго відпрошувалася, вагалася, врешті, азартно підняла.

— Чокнемося, пане Івасю! Це добре, що з вами якраз, востаннє.

— Остання у попа жінка.

— Ні, ні, Івасю я правду кажу. Прийшла пора зводити прапор. Тож будьмо!

Випили, помовчали. Чорна Зонька зробила над собою неймовірне зусилля, щоб не закашляти. Тепло горілки на мить оживило, зціпило її.

— Хочете, я заспіваю вам свою пісню. Давно ще склала її, за Польщі. Я не хотіла б, щоб пісня ця пішла зі мною в могилу. Пісня, як душа, повинна жити. Я так хотіла вам її подарувати. Ви ж майстер до пісень.

— Співай, донцю, співай.

Зонька глибоко віддихнула. Голос її спочатку дрижав, але з кожним словом набирив барви, сили, і вже лилася мелодія — рвучка, задьориста.

Брестську площу я минаю,
На весь голос я співаю.
Поліцай підходить справа,
Я питаю — яким правом,
Який його біс приніс.
І я його — бац у ніс.
Аж ся носьо заламало,
Бо я дівка, яких мало!
Бо я дівка, яких мало!

— Чудесно. Але як мені співати цю пісню. Не дівка я.

— А для вас я придумала інакше.— Зонька хвилину шукає в пам'яті слів. Враз радісно затигнула:

Аж ся носьо заламало,
Бо я батяр, яких мало!
Бо я батяр, яких мало!

Іван широко засміявся. На мить його покинув страх.

— Дякую, доньцю, за пісню.

— За ваше здоров'я. За ваше і за Романа. Щоб усе гаразд вам обом. Щоб дочекалися кращих часів. Але чекайте, чекайте. Я не затримую вас? Ви ж кудись збиралися. — Погрозила пальцем. — Батярку ви непоправний! Уважайте, я також гуляла. Догулялася.

— Що ви, що ви, Зонько. Просто вийшов подивитися, чи сильно дощ переїще. Не йде сон до вікон у таку ненасну ніч.

— Сон? Я вже забула, що воно таке? Усе життя у мене сну майже не було. Хіба в дитинстві. Покладу голову де-небудь — і вже заснула. А потім — ніч — напроліт без сну. Свіжого, міцного. Ось у цих кімнатах, запльованих, закурених, і минуло моє життя, тут я загубила і сон свій невинний, дитячий. — Вона пройшлася по кімнаті, наблизилась до дверей, взялася за клямку. — То була моя улюблена кімната. Хочу ще хоч одним оком зиркнути, раз пройтися. Бо я дівка, яких мало!

— Там гість один лежить. Хочеш його?

— Гостя? — Чорна Зонька зайшлася кашлем. Їй важко, дуже важко говорити, але намагається будь-що не показати цього. — Ви, як завжди, кепкуєте з мене. Відгостювала я. Скоро трупів хіба прийматиму.

Івану раптом стріляє в голову дика думка. Йому здається, що він знаходить розв'язку. Не може більше ховати таємницю. Вона давить його, наче посторонком. Мусить з кимось поділитися. З доброю душею. Чи не Зонька якраз — ця добра душа?! Можливо, вона зрозуміє його, висловить слово підтримки, і він знову набере сили, стане дужим. Це сама доля, видно, надіслала йому Зоньку. Він розповідь їй усю правду.

— Труп там і є, — каже холодно.

— Ви кумедний, Іване. — Чорна Зонька через силу посміхнулась. — Як завжди жартуєте. А Роман — той соромливий.

Каштанюк без жодного слова відкриває двері. Чорна Зонька заходить, піднімає покривало, дивиться довго-довго, мовчить. Потім підступає до Івана і ніжно гладить його рукою по обличчю. Говорить серйозно, тихо, згодом шепіт її сповнюється благанням.

— Я все зрозуміла. І мені наче хто життя додав. Рада, що це з ним сталося. Він страшна свиня. Виродок. Каналія. Шельма. Збоченець. Кілька подруг моїх із світу зігнав. Збивав до смерті, а потім знущався над мертвими, бо йому так подобалося. Я вас прошу, Іванку, зробіть мені останню радість: подаруйте цього кабана. Ми занесемо його до моєї квартири. Я його приготую, як належить, на той світ, поставлю свічку. Все, як бог наказав. А вам за це бог, коли він справедливий, пошле щастя.

У Каштанюка обертом пішла голова. Він уже не володів собою. І хміль, і вся оця незвичайна пригода розтерзали нерви. В очах двоїлась п'їтьма.

— Тебе ж німці вб'ють,— промовив тихо.

— Ніхто мене не вб'є. Коли німці прийдуть, мене вже не буде. Він там господарюватиме.

— Знай, Зонько, майор сам на себе наклав руки.

— Хай і так. Може, це й краще для нього. Ну, берім, тащім його нагору. Я поможу.

— Як хочеш,— шепнув бездумно.— Але візьми хоч пляшечку.

— Дякую. Я маю свою, припасла на останню хвилину.

«Хай буде й так,— миготять у Івана проблиски думки.— Може, це і не найгірший вихід. Вже розповідали про такі випадки. Прийде солдат чи офіцер, нап'ється, зробить останню приемність — і кулю в лоб. Дівчат навіть не чіпають. В чому вони, бідолашні, винні?»

Не спам'ятався, як винесли майора на поверх. Чорна Зонька поклала труп на канапу.

— Дякую красенько, і вже йдїть, пане Йвасю. Ви вкрай змучені.— Чорна Зонька простягнула свою руку.— Вибачайте, що не прошу до столу. В мене дуже мало часу залишилося і ще дуже багато справ. Його ж треба спорядити як належить. Він же офіцер! Гестапівець! Каті!— Дивно, дивно засміялась.— Усі сліди я добре витру. На добраніч! На все добре!

Схилилась, хотїла поцілувати Івана в руку. Вирвав в останню мить і ледве живий поплентався вниз.

...Насамперед вішали Файтельсона. Він якось сам висунувся вперед, повернув сюди-туди головою, витягнув довгу шию — його взяли першим. Встиг лише почути, як зашморг, не зачепивши і волосини на голові, впав на плечі. Широко вирячивши очі, пробував ребрами зв'язаних п'ястуків відсунути петлю, немов краватку, дотяг її до адамового яблука, і тут же, ніби гравець-футболіст, раптом підскочив, з розмаху вдарив головою об мур каменяниці, затріпотів, задригав у повітрі ногами. Ще злякано роззявив рота, але крикнути вже не зміг. З штанин висунулись ноги — два тоненькі, густим чорним волоссям вкриті патички. Ні, не вірилось, що на них цей офіціант пройшов на невеличкій площі шинку шлях у кілька земних екваторів завдовжки.

Янкеля-візника брали силою. Він припав до землі, пальцями вчепився у плити тротуару. Гестапівець не став борикатися з в'юнком чоловічком, він будь-як накинув йому петлю на ноги, зашморгнув і подав знак солдатам, що метушились на балконі. Ноги, наче одна свічка, прошили повітря. Янкель повис головою вниз, несамовито, страшно закричав. Спокійним, розміреним кроком до нього підійшов офіцер у формі С-Д, рукавичкою відкинув волосся повішеного і вистрілив з нагана у вухо. В радісній гримасі відслонив шнурок білих верхніх зубів, потягнув до себе голову мертвого. Кров дзюркотала з вуха.

Зареготався, застиг вдоволений кат.

— Це на честь Вернера фон Шверіга? — запитав Ганс, що саме надбіг звідкільсь. — Оригінально, він любив такі пози.

Настала черга поляків. Першим підняли на шибеницю Ромуальда Зарембу. В останню хвилину він крикнув: «Нех жие Польська людова», і, мабуть, за це котрийсь гестапівець ще тричі прострілив його вже мертву голову.

Вчителі — пан професор Мальчинський і пан професор Пальчинський мирно стояли в черзі приречених. Дивилися невидючими очима на все, що діялося навколо, і мабуть, нічого не второпавши, знову завели свій багаторічний спір про числовий символ з «Дзядів» Міцкевича — «а ім'я йому сорок чотири». Дідугани за-

взято вимахували руками, поки фашисти не скрутили їх і не зв'язали — дивним дивом — не окремо, а разом. Доля і тут не розлучила вірних друзів! Злетіли, наче два птахи, і затрималися біля вікон власної ж такої квартири, очима до своїх мудрих книг, фоліантів давніх, рукописів і картин. Тоненька шибка відділяла тіла від погруддя їх пророка. І тоді, здавалось їм в останню хвилину, заплакав Міцкевич.

Злива почалася неждано, раптово. Вдарив град — крупний, дзвінкий, розкотистий. І люди, і кати підняли на мить голови до неба, де чорна плахта низько падала на обрій, і, наче зловісний корсар-шуліка, шукала місця, де могла б ударити, злитися з землею. Щось дзвякнуло в машині смерті, загальмувало її. Натягнулися шнури-линви, і вже мізерний Файтельсон майже дістав пальцями тротуару. Дай природа йому хоч трішки довші ноги, встав би зараз кельнер на пальці і, мабуть, вихорем поніс би в одній руці вісім повних, «з грибком» кухлів пива, жодної крапельки не розливши. Але природа у той вік, коли покликала до життя Файтельсона, нічого не знала про фашизм і забула дати єврейському сироті стрункі міцні ноги.

...Гроза спостигла Юрка на Городецькій вулиці, перед будинком, у якому він пробув цю жахливу ніч. Приспішено скакало у грудях серце, коли допався до базарчика. Зазирнув за ріг, і жахлива картина розгорнулася перед ним, запаморочила його. Почув, як стрепенулося, зірвалося серце, пройшло крізь нутрощі, впало до ніг. Принишк. В ту ж мить хтось вхопив його за комір і втягнув до сусідньої брами.

«Sic transit gloria mundi»*, — ніби непотрібна згадка, майнуло у пам'яті латинське прислів'я. Юрко широко відкрив очі і...

Над ним стояв Іван, неспокійний, налитий кров'ю. аж лячний.

— Тікай, зараз же тікай! Чого ти ще тут? Невже думаєш рятувати шинок? Шкіру рятуй!

— Іване!

— Тікай, тобі вже нічого тут робити, коли зловлять — цього разу ніхто тебе не врятує.

— А ти? Що з тобою? Що ти задумав?

— Я... Ти не журись мною. Будь розумним... Ну,

---

* Так минає слава земна (лат.).

прощай! — Каштанюк поплескав друга по плечу, і в цьому порухові відбилася уся його ніжність, прив'язаність до Юрка.— Живи!

— Іва...

Каштанюк вискочив з брами і побіг через площу.

Гестапівці тягли на ешафот радника Полюгу. Історик потрапив між приречених випадково. Просто, як завжди, позирав з-поза фіранки на вулицю, дивився, чи вже не йдуть професори на свою чарочку. Коли побачив Пальчинського і Мальчинського зв'язаних, в оточенні гестапівців, вибіг як стій на базар. Не міг не насолодитись, нарешті, бажаним видовищем. Отут взяли і його. Тепер плакав, як дитина, благав у гітлерівців помилювання. Викрикував, що невинний, що все життя любив Німеччину і працював для неї, що трапилася помилка, непорозуміння.

Тит Люстерко, що стояв поруч, відвернувся і плюнув.

— А хіба фашисти не мають права на помилку, пане раднику?

Старий заривав, схилився. Поліцейський з розмаху вдарив нещасного наганом у вухо. Захитався, наче на завісах, старенький австрійський радник і впав у калюжу болота, змішаного з кров'ю. Ще замахав рукою, ніби востаннє перебирав пальцями сплетіння своїх нерозумних історичних концепцій та теорій. Немов колоду підняли Полюгу гестапівці.

Ганс зняв рукавичку і струсив краплі дощу. Підвів голову, й очі його зустрілися з поглядом Івана.

— Ти? Тут?

— Я! Тут!

Наче тигр кинувся Іван на Ганса, вхопив його за попереk, розпрямився, розвернувся у страшному зусиллі, аж усі кістки хруснули. Закружляв, завирував. Тіло Ганса злетіло в повітря і вже, як тиран, громило фашистів, збивало з ніг, клало наповал. Зчинилися крик, гармидер, паніка, переполох. З брам, з вікон будинків вискакували люди, насторожилися з своїх рядів приречені та катовані, і, здавалося, зірвалися повішені з шибениць і стали до боротьби. Все перемішалось, зіллалося, збилося.

Наростала, посилювалася злива. Вили люди і хуртовина. Ненависть неба і народу шаліла над містом. Буря рвала залізо з дахів будинків і кидала його під

ноги людей, що виривали одні в одних життя. І поки впала хмара та злилася з землею, ніжний промінь сонця освітив на мить закривавлені, понівечені, столочені трупи людей і поруч з ними — бляшану вивіску з малюнком кухля пива та дивовижного оселедця на ланцюгу.

Злочинці і закохані часто повертаються на місце свого злочину чи любовних зустрічей. Того ж дня, пізно ввечері, заглянув на Брестську площу Юрко, хоч він не вважав себе ані злочинцем, ані закоханим. І все ж — він мусив повернутися сюди, ще раз пройти тими вулицями, якими крокував протягом місяців, шляхами свого піднесення, багатства. Він уже не був підвладний ні своїй волі, ні своїм переконанням, ні почуттю самозбереження, яке ніколи не покидало його.

Під Юрком вгинались коліна, він шохвилини боязко оглядався, наче злодій, якого ось-ось зловлять на гарячому. Але таки йшов. У долонях стискав ключі від свого мешкання і шинку. Йшов, наче побитий собака, бо його, наче пса, гнали сюди запах вчорашнього життя, аромат базарного накипу.

Базар розкинувся перед його очима, наче на долоні, з усіма своїми найменшими компонентами. Постав він перед Юрком наче доля. І це була його погана доля.

— Прощай, базаре,— хотів сказати — «друзе», але цього слова не вимовив.— Я думав, що ти будеш для мене кращим, лагіднішим, щасливішим.

Став під ліхтарем, що єдиний залишився на цій площі. Його не розбили дотепер ні солдати, ані п'яниці, ні повії. Він піднімався над базаром як єдиний свідок, як спомин, як символ давнього. Колись засвічували його ввечері і гасили вранці. Але зараз він горів і вдень і вночі. Його шибки настільки закоптилися, що здалеку здавався звичайним стовпом. Під цим ліхтарем не хотіла стати вже жодна повія. Обминав його Дуче, і навіть дурний Франьо ніколи не стелився тут на нічліг. А Юрко зараз стояв під ним, спершись на холодне залізо, наче на єдиного друга, що залишився йому в житті.

«Я і сам чимось схожий на цього ліхтаря,— ця думка болюче прошила його свідомість.— Залишився один, самотній. Чотири місяців тому йшов я через базар

разом з будівничим Нагірним, сповнений чудових передчуттів, надії на великий успіх у житті. Тепер стою стократ бідніший, нужденніший, побитий. Не досяг свого щабля серед людей, не виконав батьківського заповіту, розгубив усе, що мав. Доля була для мене плювком, видно, я, нарешті, зловив його, кинувшись стрімголов сходами життя. Не раз заздрих Іванові, що вмів це робити, що всюди встигав. Він і в могилу пішов першим серед нас усіх. Мико, Роман, Модеста, Богдана, сотні людей з базару та шинку знайшли своє місце в боротьбі з ворогом, кожний — те, на яке був здатний, яке собі заслужив. І тільки я один залишився самотній і не потрібний нікому, як цей дивовижний ліхтар. Куди тепер спрямую свої кроки?»

Підвів очі, наче шукав шляху. В кінці базару вросла висока постать, силует людини. Вона ступала рівномірним, обережним, зосередженим кроком, розмахуючи раз у раз, наче сівач, рукою. Це Дідур засівав базар-поле своїми невидимими зернами життя. За його постаттю стіною виструнчувалися, піднімалися в небо каштани. Дерева здалися раптом Юркові вищими, стрункішими. Оголені від листя крони крони завжди восени піднімають увись свої руки-віти.

«Коли піднімається людина? Чи не тоді, коли оголить себе від дріб'язкостей і суєти дня, від маленьких міщанських справ і радостей. Як це любив філософствувати Іван? «Життя сповнене непорозумінь і тихого смутку». Сіре, мале, нікчемне таке життя. У дні великих випробувань лихоліття народного, жорстокої війни людина повинна піднятися, як дерева, увись — до неба, на подвиг».

З Юрка спали раптом, наче полуда з очей, біль і жаль за базаром, шинком, квартирою, вчорашнім добробутом. Пішов твердою ногою униз, до міста, до людей.

Минуло тільки п'ять місяців фашистської окупації Львова, але ніхто не має права сказати, що вже позаду все найдикіше, найжорстокіше, найпідліше, до чого може докотитися людина. І що попереду тільки найсвітліше, найвеличніше, на що вона здатна. Попереду ще тридцять два місяці змагань і боротьби. За свободу і честь. За людину.

ФАБРИКА ЛІТАКІВ „ДЕРЕВ'ЯНА ПІДОШВА“

Розділ перший

Минув п'ятий місяць німецько-фашистської окупації Львова...

На місто скотився холодний грудень. Випало багато снігу. Білим рядом накрив він сплюндровані будинки, забруджені площі, сліди крові на вулицях і подвір'ях, згарища і руїни, свіжі могили на кладовищах. І відразу ж потис мороз, вітряний, пекучий, лютий, якого тут не пам'ятали від десятиріч. «Грудень століття» — мовив би до своїх друзів з Брестської площі, глибокодумно зітхаючи, будівничий Сидір Нагірний і гукнув би Абцеві налити ще по одному кухлеві пива для всієї компанії. Але інженера давно не було серед живих, вже чотири місяці його тіло спочивало на Личакові в сімейній гробниці. Та й Абцьо не стояв більше за шинквасом, куля гестапівця пришила його до землі, ніхто не знав навіть, де його кості поховані. Не несли розради мешканцям Брестської і нові господарі шинку. Голодували в неопалених квартирах, мерзли, площа майже спустіла. Недавній гомінкий базар міг тепер хіба що приснитися юродовим. Тиф скошував старого і малого, і ледь блимала надія, що морози трохи перепинять заразу.

Фронт існував десь далеко-далеко, навіть звістка про відступ німців з-під Москви не збудоражила обивателя — він принишк у своєму горі.

Місто кишіло фашистами та їх підлабузниками. Новоспечені промисловці та купці, частина колишніх австро-угорських урядовців, синки буржуїв — всі вони благословляли і підтримували фашистський «порядок» у місті, багато наївних ще вірили, сподівалися, що Гітлер збудує для них «самостійну і суверенну». Але щораз частіше нічну тишу міста рвали несподівані постріли, здійснювався раптово і відразу ж завмирав несамопитий крик фашиста — боротьба з ворогом посилювалася. Уже не тільки на покручених темних вуличках передмість, де навіть чорт добраніч не каже, але і в центрі патрулі

фельджандармерії та поліції натрапляли несподівано на трупи своїх побратимів, і в багатьох місцях Львова військова комендатура квапливо понавішувала табличок з грізною пересторогою: «Менш ніж утрюх не ходити». Тривога, неспокій, напруження, страх упали на ще недавно бундючні голови завойовників.

Двоє — юнак і дівчина — поспішали вулицею Шептицьких узиз. Закутані у грубі плащі, пов'язані шаликами, вони скидалися на постаті брата та сестрички із мультиплікаційного фільму-казки, білі-білі від голови до ніг. Роман Кардаш і Богдана Нагірна втікали цього молочного ранку від свого нещастя, від гестапівців, від карі за велике зухвальство дівчини.

Ніч після вбивства майора фон Шверіга Данка провела в себе в кімнаті, замкнулася наглухо і не відповідала на будь-які дзвінки чи стукіт. Роман даремно вдесяте кликав її, просив відчинити, намагався виважити двері — не подалися; не почув ні слова, ані жодного шелесту зсередини. Мимоволі облекла мозок думка, чи не наклало рук на себе це неврівноважене дівча. І Роман зважився на відчайдушний крок. Вже після півночі із квартири Юрка Недовоза закинув товстого шнура на балкон поверхом вище. Після кількох спроб шнур зачепився, в його руках обидва кінці. Зав'язав їх і швидко, по-моряцьки піднявся. Двері до кімнати Данусі подалися під натиском плеча. Дівчина не поворушилася, навіть не почула кроків. Сиділа, наче закам'яніла, в кріслі, голову схиливши на стіл. У тій же сукенці, що вчора. Мабуть, і не лягала спати, ліжко було дбайливо застелене. «Данцю!» — крикнув Роман і спохвату, брутально потряс її. Дівчина розплющила очі: в них ні барви, ні світла, ні кровинки життя. «Данко! — крикнув ще дужче, — ти здуріла!».— «Мабуть»,— сказала просто, безборонно, ніби йшлося про дрібницю. І ця дитяча безпосередність відразу зм'якшила серце юнака, стопила його гнів.

Делікатно, дбайливо добираючи слова, він переконує дівчину, що їй конче треба вирватися з цієї клітки. «Сюди зараз же, напевне, налетять десятки озброєних головорізів». Він дивується, що досі цього ще не сталося. «Втікати, втікати якнайдалі від цього проклятого базару!» — «Куди втікати,— Богдана кидає на Романа погляд, сповнений туги і безнадії,— від себе не втечеш. Я вбивця». — «Мерщій одягайся!» Юнак відчиняє шафу,

вигортає дівочу білизна. Данка пробуджується, знаходить, нарешті, сили. «Іди геть,— гукає,— я сама. Відвернись!»

Поспішають двоє в передранішній імлі, в молочному тумані. Ідуть серединою вулиці у січі сніжного буревію. Не видно кам'яниць, не чути під ногами ні каменю, ні заліза. Двоє загублених у безкрайому степу; широкі пластівці снігу, ніби хто нарізав на шматочки білий папір, вже обліпили чоло, брови, лице. Гаряче дихання неспроможне стоплювати сніжинок. Стає важко говорити.

Роман найменше думає про себе. Йому не вперше залишатися бездомним. Турбувався про Богдану. Куди її притулити, де знайти добрих людей, які хоч на деякий час прихистять сироту? Бо дівчина раптом стала самотньою. Будиночок її стрийка опинився на території Янівського концтабору. Та й самого господаря та його сім'ю запроторили в неволю. Про будь-яких інших родичів Данки Кардаш не чув. Це погано, міркував зараз, зовсім не цікавитися приватними справами друзів. Є ж такі мудреці, що при першій зустрічі вивідають з тебе не тільки весь твій родовід, але й те, до котрого ти року груди материнські ссав, що їв місяць тому на обід. Таким, мабуть, легше живеться. Знають усе. А він шукає, перебирає в пам'яті імена друзів, знайомих, намагається знайти хоч одного, хто допоміг би йому в цьому складному становищі. І — нікого. Півтора року провчився в медичному інституті, скільки мав, здається, чудових колег, а коли став бездомним — першою людиною, яка подала йому хліб, була незнайома проститутка. За чотири місяці праці в шинку зустрів багато людей, не одного частував, не одному допомагав грішми, але щирого, справжнього приятеля, товариша, який вислухав би його і запропонував притулок, не придбав. Що робити, доведеться йому йти з Богданою до батька, на його конспіративну квартиру, хоч як не хотілося цього робити.

Люди добрі, скажіть чому діється так, що в хвилини скрути ми повертаємося думкою до батьків, до отчого дому, до днів дитинства, шукаємо пристановища, захистку, розради? Чому, коли людина втрачає у життєвих бурях спокій, своє місце під сонцем, вагу в суспільстві, повертається, наче блудний син, до тихої батьківської оселі і прагне саме там віднайти втрачений рай чи тільки його ілюзії?

Роман ще ні разу не відвідав батька на його новій квартирі. Старий Кардаш мав зараз інше прізвище, чужу біографію — легенду, в ній не відводилося жодного рядка синові. Зустрічалися вони рідко, батько вряди-годи заходив до Юркової корчми (так і далі називав їх шиночок) ніби звичайний, принагідний гість. Роман ставив перед батьком кухоль пива, закуску, перекидалися кількома словами про все і ні про що, та тільки краєчком уст про свої справи. Тим часом Юрко або Іван лаштували в кухні старому невеличкий клунок з білизною і продуктами, і Степан Кардаш знову зникав на тиждень-два. З педомовок і натяків, що просочувалися з розмови, Роман скоро догадався, що батько має зв'язки з давніми знайомими — робітниками, колишніми членами Комуністичної партії Західної України, і що не байдики б'є він у місті. Якось тато прямо дорікнув йому: «Доки ти, молодий, повен енергії і сили, сидітимеш, як стара шинкарка, за бочкою пива і хвостом оселедця. Навколо ж, — дошкульно допікав батько, — горить світ, наруга і кривда, а ви тут черв'яка заливаєте». Що міг Роман відповісти на ці справедливі батькові докори. Що і він потай мучиться, шукає виходу, прагне боротися, тужить за справжнім життям. Змовчав тоді. Але при першій нагоді широко розкрив батькові свої думки, і той зв'язав його з групою Миколи. Намагався Роман наблизити до організації і друзів з шинку, організував зустріч братів Каштанюків, але все це не дало поки що бажаних наслідків. А зараз скоїлася ця незвичайна пригода...

...Йдуть. А на душу налягає страх. Перше здавалося Романові, що він не підвладний цьому неприємному, гнітючому почуттю. Зараз у нього таке враження, ніби кожний перехожий пасторожено й підозріливо оглядає його і Данку, знає, хто вони і чому втікають. Був певен, що перший жандармський патруль зупинить та заарештує їх. Вулиця Шептицьких — коротка, а пилі начебто їй кінця-краю немає.

На площі Юра Богдана мовчки стиснула міцніше пальці хлопця і потягнула його у ворота соборного комплексу. Не запротестував, подумав, що дівчина запримітила якусь небезпеку і вирішила сховатися за товстими мурами. Сюди рідко заглядають патрулі.

Присіли під карнизом митрополичої палати, обтрусилися від снігу. Данка поклала руку на плече Романа.

— Ось я і дійшла до свого едему,— сказала тихо, дивлячись проникливо на юнака, ніби хотіла надовго затримати в серці саме такий його образ.— Прощай, любий. Дякую за все добре, за вечір той єдиний у парку, за...— голос у дівчини запнувся, губи судорожно затремтіли, очі наповнилися слізьми.— Не згадуй лихом,— і, рішуче повернувшись, побігла до дверей.

Кардаша від несподіванки наче до землі пришпилило. Нарешті прокинувся, скочив навздогін дівчині і вже на порозі схопив її за руку; стиснув міцно, до болю.

Богдана на диво була спокійна. Переступивши поріг священничого житла, вона немовби відразу ж перемінилася, залишила усі світські свої тривоги, справи, думки.

Богдана пояснила Романові свою постанову. Ні, вона не релігійна, вірить у бога так собі — коли це їй вигідно. У її сім'ї побожність не визнавалася за найвищу чесноту, хоч засновник їх роду знаменитий архітектор Василь Нагірний, крім світських палаців, будував величезні церковні храми і був у добрих стосунках і зі старим митрополитом Сембратовичем і з молодим Шептицьким. Вільнодумним був батько, але своїх радикальних поглядів не кидав на тацю. Навпаки, двічі чи тричі на рік Сидір Нагірний ходив на богослуження до Юра і кидав на митрополичий піднос суму, яка, мабуть, задовольняла святоюрських крилошан.

— Поводився як і всі ліберали, що вважали себе соціалістами,— втрутився у розповідь Данки Роман.— Пристосувався до оточення.

Навколо висла статечна тиша, митрополича палата ще спала, ніхто не сновигав тут ні вгору, ні вниз, було маєстатично і затишно водночас. Юнак був радий цій сповіді коханої, сподівався, що зможе вплинути на її рішення.

— Не знаю, як інші,— досить байдуже констатувала Богдана,— а ось тато міркував так: «Поки ще церква має у нас силу і голос, треба з нею підтримувати хоч би «дипломатичні» стосунки, подібно до того, як ми робимо це з нашими здичілими, засушеними в гриб, «безсмертними», здається, тітками. Не любимо їх, не переносимо й вигляду, але інколи таки відвідуємо, цілуємо руки-мощі, ще й мило посміхаємося. Так само я поведжуся і в церкві: молюсь, та своє думаю». — «Про що ж ти думаєш у соборі, тату?» — спитала я одного разу, коли

батько був у доброму гуморі. «Замолоду — про дівчат, студентом — про теорії Ейнштейна, Фрейда, Бергсона та інших кумирів мого віку, потім — як розбагатіти, а зараз мучуся над тим, як світ поставити з голови на ноги. Кожний вік має не лише свої неповторні приємності та принади, але також єдино правильні, найістотніші філософські та соціальні принципи. Як кожна партія — ідеї». Зачепивши партії, батько тут же пересідав на цього улюбленого свого коня — політику. І вже ніхто не міг його зупинити... Отак я й росла.

— І треба було аж незвичайної пригоди, щоб я про все це дізнався,— не то з докором, не то із затаєною іронією ствердив Роман.

— Ти, милий, сам тут причиною. Я давно забула усі ці батькові «принципи». Справді, ніколи не воскресали в пам'яті. Усю нинішню ніч пробула на самоті, чого тільки не передумала. А ти збудив мене, одвів від рішення, яке я вже вважала остаточним. Тому й згадала про бога. Все життя хитрувала з ним. Коли тривога — згадувала, коли все минулося — забувала. Тоді, після вбивства батька, мені було дуже важко, і я поклялася: помщуся і, якщо не загину, піду в монастир. Ні, ні, цієї постанови я не прийняла згарячу. Вона прийшла досить пізно, коли полювання на майора СД довго не увінчувалося успіхом. Тепер мушу виконати обіт, інакше не буду поважати себе, зненавиджу. На сьогодні це навіть вигідно і для мене, і для друзів. Зникну на якийсь час. Ні, не назавжди.

Настане день і вона вирветься з-під опіки монашок. А поки що не буде тягарем на плечах друзів, і так завдала людям багато клопоту своїм самолюбством і впертістю. Настоятелька монастиря сестер василіанок — подруга її матері з часів спільного навчання в семінарії на вулиці Потоцького — в роки радянської влади не раз переманювала Данку в келію, говорила навіть на цю тему з її батьком але дарма: воля, сонце, шалений вихор нового життя, хвилюючі мрії про кар'єру на сцені вабили тоді дівчину, а не затхлий дух прасованих чепців. І батько, добрий, розумний, тільки іронічно посміхався. «Від тюрми і кляштору,— говорив,— зарікатися не можна, але і квапитися туди немає потреби. Сама хвиля занесе в слушний час».

Засміялася гірко.

— Маю тут ще й іншу свою руку — мітрата Ногу,

він доброю репутацією користується в обох сксцеленцій — Шептицького і Сліпого.

— Юрків шинок також мав високі рекомендації Шептицького та й ще президента Костя Левицького на додаток, — лукаво зауважив Роман, — й ось за одну мить все пішло шкереберть. На людей надійся, але свій розум май, казали в нас на селі. Не вірю я, Данко, чорно-книжникам, не вірю, хоч ріж мене тупою пилкою. То облудники, фарисеї. Вони здатні на будь-яку підлоту.

Дівчина затулила Романові долонею уста.

— Нічого зі мною не трапиться за митрополичними мурами. Ім'я Нагірних ще тягне кілька фунтів на божій вазі. У найгіршому разі трішки розтовстію від неробства, а то можна мене за страхопуда горобцям ставити.

Роман скористався коротким вибухом веселості в Данки і вирішив заговорити відверто:

— Курям на сміх усі ці твої байки про бога і його намісників у церквах та монастирях. Вони придатні хіба що для «Дзвіночка» чи «Світу дитини». Артистка Нагірна — в монахині! Кінь зарегоче, хоч йому місяць вівса не клади. Чи багато сплило помий у Полтві відтоді, як ти дорікала, чому не беру зброю до рук, чому не борюся з кривавим загарбником? А зараз добровільно лізеш у затхлу атмосферу смердячих кадильних і рабського поту. Не впізнаю тієї амазонки, яка по всьому місту нишпорилася за своєю здобиччю! Краще впасти в боротьбі, ніж жити на колінах. Ти ж, мала дівчинко моя, не аскет і не матеріал на девотку. «Горі імеєм сердца!» — це єдині літургічні слова, які я визнаю.

Богдана замахала руками, старалася перебити мову Романа, але надаремне. Юнак наче забув раптом, де вони перебувають, од недавнього страху не залишилося і сліду.

Богдана взяла пальці Романа у свої долоні. Коли він заспокоївся, по-змовницьки підморгнула бровою і мовила щиро та винувато:

— Скажу правду. Мабуть, маєш рацію, що все мое базікання про бога, Шептицького, ігуменю Вероніку і мітрата Ногу торби січки не варте. Але я не лукавила. Повір, я справді зараз не здатна ні до праці, ні, тим більше, до боротьби. У постріл, яким я вбила гестапівця, я вклала всю себе, всі свої сили, волю, мужність, коли так це можна назвати. Поки я не стрілила, я почувала себе міцною. Та ще не розвіявся дим пістолета,

а я вже бачила себе тільки вбивцею. Хто не вбив людини, не зрозуміє, які жахливі муки я пережила того вечора, тієї ночі...

— Ти вважаєш майора людиною? — Роман спробував перебити гнітючу сповідь Данки, але дівчина підвищила голос:

— Слухай. Дай мені викинути із себе все, що накопило. Може, легше стане. Чотири місяці я жила, марила помстою, була внутрішньо готова навіть до катівського ремесла. Рука не задрижала, коли я вхопила револьвер. Але задрижала душа, коли той безвухий німець впав. Тепер свідомість того, що я вбивця, переслідуватиме довго-довго, а може, і всеньке життя. У нашому роді всяке траплялося, але вбивців не було. Батько розповідав, що навіть під час листопадових боїв з польськими «орлятами» стріляв переважно по горобцях, господу богу у віконце. Для мене вже ніколи не закінчиться, не мине ця осоружна проклята війна. Не буду втішатися більше свободою, перемогою, щастям, сонцем, молодістю, ніколи не зможу відверто подивитися людям в очі. Ні, я вже ніколи не усміхнуся нікому ласкаво, не стану коханою жінкою, щасливою матір'ю.

Романові, нарешті, ввірвався терпець слухати неврастенічні теревені. Він міцно притягнув дівчину до себе, хустинкою обтер з її обличчя сльози, що стікалися у прозорі корали і скапували.

— Ти мале екзальтоване дівчисько, ось і вся парада! Ще можна назвати це глупотою і нічим більше. Просто не пізнаю тебе. Я хотів би знати, хто це нещодавно в Єзуїтському парку тарабанив одному жовтодзьобові про потребу боротися з окупантом, закликав до виступів? Чиї це слова: «Лиш боротись — значить жити! «Vivere temendo!» Звичайно, відпочити тобі треба. Я думав схвати тебе на якийсь час у свого батька. Могла б і в Модени перечекати тиждень-два. Але хай буде, як вирішила. Дійсно, під крильцем монахинь можна оперитися. Вірю, що в херувима не переминишся. І перестань мучитися. Не вбивця ти, а месниця. Не за себе, навіть не за батька ти помстилася, а за наругу ворога над нашими людьми. Героїня ти. Залиши, нарешті, це базікання. Твого ж батька звали «великим реалістом». Ти зараз з десять разів згадала його ім'я. Так будь же гідною спадкоємницею хоча би його реалізму. Не хочу більше чути жодного слова ні про вбивство, ні про монахів.

Говори мені про щось гарне, сонячне, ясне. Говори мені про любов, про наше майбутнє, про те як ми тут зустрічатимемося...

— Ще тільки одне твоє слово, одне-однісіньке, щоб я справді поклала хрест на усьому цьому.

— Хреститися будеш у монастирі...

— Ти невиправний цинік. Уже від Івана заразився. Ще тільки одне слово, останнє, воно зніме з моїх грудей тягар.

Богдана пригорнулася до Романа, зняла з його голови шапку і пальцями скуйовдила спітнілу, теплу чуприну.

— Я читала колись,— почала серйозно,— якусь книжку. І добре запам'ятала лише епіграф до неї. Звучав він приблизно так: «Людина зазнає найвищого вдоволення не тоді, коли досягне мети, наприклад, підніметься на вершину гори, але під час долаття труднощів сходження на вершину». Ці слова й досі тримають мене в обченьках. Ось і все, що хотіла сказати. Тепер поволі могу вже сходити з вершини.

— Буде гірше, як зараз почнуть крилошани та їх служба сходити з поверхів і накриють тут нас, наче пару голуб'ят,— пожартував Роман.

— Про це ти не турбуйся, милий. Ксьондзи сплять довго, адже до пізньої ночі, а часом і до світанку грають у карти. Але цить!— Дівчина вхопила Романа за руку.— Хтось скрадається вниз.— Потягнула юнака під широкі сходи.

Повз них шугнула жіноча постать — струнка, висока зграбна, вся в чорному і відразу ж зникла за дверима.

— Цікаво, від якого це каноніка-целебса краля виїшла,— лукаво підморгнув Роман, але Богдана затулила йому долонею уста.

— Я не пізнаю тебе, Романе. Дає себе знати школа «Оселедця», ой дає себе знати! — докинула гірко.

Роман і сам не міг збагнути, що це раптом з ним трапилось, чому так розпустив язика. Ще недавно не міг терпіти, коли при ньому поводитися розв'язно. А сьогодні сам...

— Вибач мені,— прошептав винувато,— це, мабуть, нерви...

Він нахилився до Данки, поцілував її мокрі очі.

— Вони в тебе — як пташки поранені,— сказав співчутливо.

— Бо я і є поранена. Але буду ще сильна, міцна, дужа,— посміхнулася крізь сльози.

— Птахом боротьби.

— Птахом ніжності і любові.

— Рекомендації Шептицького й ігумені Вероніки не будуть потрібні для цього.

— Ти злюка! — поцілувала Романа в чоло.

— У чоло цілують мертвих.

Подивилися одне на одного і розсміялися лунко. Обое водночас згадали осінню ніч у парку, кожне тоді сказане слово. Як і тоді, в Єзуїтському парку, Данка обійняла його руками за шию.

— А де ти дінешся, Ром? — спитала зажурено.

— Про мене ти не турбуйся. Батько дав мені адресу однієї вірної особи,— вигадав умить, щоб тільки не хмарилося чоло любові.— Або до друзів з медінституту піду. Ти, напевно, вже чула новину: німці дозволили відкрити медичні курси. Це щось на зразок фельдшерської школи. Незабаром починаються заняття. Я ж — студент третього курсу. До речі, чув, що Модену запросили асистентом на кафедру мікробіології. Нарешті відірветься від тих своїх...— Роман запнувся.

— Та не своїх, а чужих...— Богдана посміхнулася, згадавши раптом довготелесого годувальника вошей Закаблука.— Ну, що ж, до побачення, мій милий студенте!—Данка простягла хлопцеві руку, її пальці не тремтіли більше, і вся вона здавалася зараз спокійною, врівноваженою, ніби вже раз і назавжди погодилася з долею.

— Отже, не забувай, пташко, коли тобі надокучить клітка, вилітай відразу, лети на Пекарську вулицю, сідай на будь-який каштан на подвір'ї інститутських корпусів і кукай своєму хлопцеві весну. Він тебе почує, знайде, у пазусі заховає.

Не спішилася вивільняти свою долоню з його міцного потиску. Було їй хороше і мило на серці. «Отак стояти б усе життя», подумала раптом. Але сказала щось зовсім інше.

— Крім того, що медик і ресторатор, ти ще й поет...

— Не я перший. Ще в середньовіччі жив такий. Ще й величав себе: «Schuster und Dichter dazu!»*

— Не шварготи по-німецьки, я зненавиділа цю мову.

— Це мова Гете, Шіллера, Маркса...

---

* «Швець і ще й поет!» (нім.).

— Це шварготіння Гітлера, Шверіга...

— Твій «фон» уже не шваргоче.— Розсміялися водночас, і це знову злучило їх уста.

Вибігла на сходи, зграбна, граціозна, легка. Раптом зупинилася, перехилилася через поруччя. Роман зиркнув угору і серце у нього впало. Лице дівчини було бліде, ніби вибілене мукою, очі втратили не лише свій вогник, чарівну принаду, але й колір. Такий вираз очей він бачив єдиний раз у житті, коли із Пруту виловили тіло його гімназійного колеги — з очима відкритими, засланими річковим намулом. Побіг за нею.

— Що з тобою, Даню?

Намул з очей сповзав у куточки.

— Я подумала, я подумала раптом,— не говорила, а викидала поодинокі слова, наче їх хтось тримав цупко у жмені і випускав поволі, по одному, як діти не раз вивільняють із кулачка, повного мух, по одній комашці.— А що, коли вони вдадуться до масових репресій. Коли через мій вчинок загинуть десятки невинних, не причетних до вбивства майора?

Швидко запрацював мозок Романа, але і він не знайшов заспокійливої відповіді. У навалі справ, обов'язків, що раптом скотилися на нього за цю добу, він просто забув про помсту, каральні заходи фашистів. Звичайно, вони не полишать цієї справи без наслідків, так, як убивство гендляря дітьми фольксдойча Косовського. Будуть репресії і, мабуть, жорстокі, не знані досі. Адже такої ворони у Львові ще не вкоськано. Уявити тільки: майор СД та й ще «фон». Не простий собі злодійчук з мюнхенської пивнички.

— За дурного українського поліція вшали десятох наших,— ніби вгадуючи думки Романа, розпачливо, пошепки скандувала дівчина. І враз майже вигукнула:— Коли візьмуть інших, я зголошуся в гестапо і скажу всю правду. На стипі по батькові я так і заявила, перед усім чесним товариством: «Хочу жити доти, поки не побачу скорчене передсмертною судорогою обличчя віроломного вбивці... Моє серце може зупинитися лише після того, як застигне навіки тіло жорсткого вбивці. І ні на хвилину раніше». Моя мрія звершилася, тепер я повинна загинути, і ніхто інший! Клятва над свіжою могилою тата — не полова.

— Почекай! — нарешті прояснилося в голові Романа. Ще мить тому він хотів заспокоїти дівчину сумнів-

ної вартості сентенціями поета — «коли горить ліс, нічого шкодувати за квітами», але враз збагнув, що всі ці філософські мудроші не переконають дівчину і не знімуть тягаря з її серця. Промовив серйозно, твердо:

— Можливо, фашисти вже помстилися за смерть майора. У таких випадках вони діють швидко і рішуче. Навіть, коли б ти зголосилася, то, по-перше, не повірять, візьмуть тебе за якусь фанатичку — напівбожевільну, по-друге, мертвих уже не воскресити.

— А я? Як почуватиму себе я? Цього «третього» ти не береш до уваги? Жити з вічним почуттям, що через тебе загинули невинні люди...

— Генерали на війні посилають полки, цілі дивізії на смерть, коли ідеться про найважливіше — прорив, перемогу. А ти — воїн.

— Який там воїн? У спідниці... — посміхнулася гірко, невесело.

— Ти, може, ще й не усвідомлюєш собі цього. Так, воїн великої армії нескореного народу. Фашисти нарешті зрозуміють, що ніякими карами, мордуваннями населення, заложників, в'язнів нас не залякають, не стримають від дальшої боротьби, нових актів диверсій, вбивств, терору. Хай горить кожна п'ядь землі під ногами загарбників! Наша ідея, ідея визволення Вітчизни з-під фашистського ярма така велична, така могутня, така важлива, що за неї варт і мільйони жертв принести. На фронтах кожної миті за цю ідею гинуть радянські солдати, а хіба ми тут, в окупації, сміємо бути гіршими, ніж вони?!

— Ото ж мій день смерті надійшов.

— Не сміши мене! — Роман перевів дихання. Пате-тика, якій тільки що було віддав дань, здалась йому зайвою і смішною. Голос хлопця знову зазвучав просто, скромно, лагідно. — Зрозумій, мила дівчино, ти мала справжнє щастя вирватися цілою з тієї смертельно небезпечної халепи. Це справжнє чудо, що чорт Ганса скоріше забрав з шинку. Отже, ти поза підозрінням. Будь готова на нові випробування. Беру над тобою шефство.

— Яке шефство? — спитала зацікавлено і підняла вгору брови. Її очі знову стали наче погідне небо — чисті, глибокі, довірливі.

Не встиг відповісти.

З вишини лагідним звуком озвався дзвін. Здавалося,

хтось невмілою рукою потягнув за жмут дзвонарських мотузків і з переляку міцно затис їх у руці. І тільки за мить розбринілися дзвони своєю гармонійною, переливистою грою. Кликали вірних на утренью. Роман ще раз міцно потиснув руку Данці.

— Колись тобі докладніше про все розповім. Щось таке, що втішить тебе і загартує. Я постараюся незабаром зв'язатися з тобою.

— У монастирі ґрати надійніші, ніж у тюрмі,— мовила, ніби вже уявила всю свою самотність.

— Але можна через ці ґрати легко продертися. Треба лише, щоб черниця трішки їх прочинила.

— Ти знову своє! — Цього разу не образилася, посміхнулася змовницьки. Обпалила його уста гарячим поцілунком і рішуче піднялася сходами. Роман збіг униз.

...Зараз лежить він поруч з батьком на широкому саморобному тапчані. В їх комірчині тепло. Господар квартири мав колись склад дров, у просторій шопі ще й досі немало сухих, ще «передвоєнних» полін бука, граба, навіть дуба, тож тепер наче на зло весь день топить у своїй кімнаті. А що грубка вмурована в стіну комірчини, то й тут буває гаряче, наче коло пекарської печі. Простягнеш ненароком ноги до стінки, то підшови так запече, що старому Кардашу мимоволі згадається дебелий Ткачук, кат з луцької тюрми. О, той майстер був припикати і бити у п'яти.

Роман уже докладно розповів батькові про вбивство майора, про їх втечу і чекав на батькові слова. Але старий не квапився з висновками. Він ще і ще розпитував про деталі, про людей, які були при вбивстві, хотів конче знати, що зробили з його пістолетом, чи Ганс був присутній при всій цій стрілянині. Роман не знав усіх подробиць, він стояв за шинквасом, торгував пивом, а почувши приголомшливу вістку, швидко зачинив двері, тицьнув виручку Юркові і рушив шукати Богдану. Більше до шинку не заходив, нікого з друзів не зустрів.

— Погано, погано вийшло,— похитав головою Степан Кардаш. Негідника майора не шкода, туди йому дорога, але те, що застукали його у публічному місці, серед білого дня і в присутності багатьох людей... Горя, жажливої помсти не минути. Але багато залежить від того, як поведе себе Ганс. Він мусить, хоче того, чи

не хоче, бути нашим спільником. Мусить щось вигадати, збрехати, як тоді, коли Абцьо зарубав гестапівця. Ні, коли Ганс захоче вийти сухим із цієї катавасії, він мусить помити руки і собі й водночас декому з наших. Проте, без людських жертв не обійдеться.

Старий замовк і знову весь поринув у думки. Романові навіть здалося у певний мент, що батько заснув. Але, звичайно, помилився. Степан обмірковував довго, уважно, перебираючи в пам'яті різні можливості, враховуючи шанс, як звук це робити і в роки революційного підпілля, і потім, керуючи справами села у перші складні місяці радянського життя. Але своїх думок все-таки синові не виклав. Сказав лише:

— «Павло» обіцяв надвечір заскочити сюди. Звичайно, ми домовилися про зовсім іншу справу, але зараз не об'їхати конем і цієї. Послухаємо, що скаже керівник. Тепер постарайся хоч трохи заснути. Ти виглядаєш, наче з хреста знятий.

Роман проспав усе пополудне, сумерки, не почув навіть, коли просунувся до комірчини Мовчун.

Микола Каштанюк («Павло Мовчун») мав вирішити з Степаном Кардашем справу будинку і складу Базилевича. Господар садиби квапливо лаштувався до виїзду із Львова, Степан догадувався, що Армія Крайова перекидає свого офіцера в інше місце, можливо, навіть за кордон. Про високе становище свого господаря в польській націоналістичній військовій організації Кардаш і не сумнівався. Колишній ротмістр кавалерійського корпусу польського війська не надто й приховував перед затурканим хлопом з села (а за такого уважав Степана) своїх переконань, діяльності. Це немало бентежило Кардаша. Адже під час облоги в будинку і він міг пропасти «ні за цапову душу». Шукав уже іншої криївки, хоч жити на Личакові було безпечно з багатьох міркувань. Це передмістя з давніх давен славилось своїми окремими законами, то абсолютною політичною індиферентністю. Личаків усі вважали осередком злочинного світу, тут навіть раніше, ніж деінде в місті, зачиняли брами будинків, і гестапо, ні, тим паче, українська поліція не наважувалися вриватися вночі до помешкань. «На Личакові,— говорили гордо старожили,— стріляють вікна, ринви, комини, клямки, а раз на рік навіть вуличні ліхтарі». Ще й задержувату пісню мугикали:

В нас, на Личаківі, добрий звичай мають,
Завжди в дев'ятій брами замикають,
А як вночі німець хце вкрутить нам гвинта,
То йому відкриєм Личаківський цвинтар!

Степан Кардаш запропонував Мовчунові таку справу: винайняти у Базилевича хату і склад, господар сам йому натякав про це. Хитрий поляк і не мислить продавати свою «реальність», він впевнений, що після війни повернеться сюди як вірний син відродженої Речі Посполитої. Степана ж вважає по-своєму порядною і відданою Польщі людиною, інакше за ніякі гроші не взяв би на квартиру. А така оселя тут, на Личаківі, була б неоціненним набутком для підпілля. Готівку для поляка він міг би позичити у Юрка Недовоза. Хоч його недавно і «потрусили» молодчики з кримінальної поліції, та золота і доларів не знайшли. Не такий дурний Юрко, щоб тримати коштовності вдома у панчосі. А Базилевич якраз і хоче «валюти».

— Навряд чи зараз цей ваш, в основі розумний і практичний, план вартий хоча б зламаного сірника,— якось сумно, аж ніби роздратовано заговорив Микола, сперши голову на долоні.— Маю, насамперед, на увазі фінансові можливості.— Мить мовчав, перемагаючи в собі чи то біль, чи то гнів. Але, коли знову заговорив, голос не затремтів.— Усе там згоріло. А Іван убитий. Догрався. Жахливу, не чувану досі у Львові різню вчинили фашисти на Брестській.

Микола спокійно, коротко розповів про відчайдушний крок Івана, повстання народу, нерівну боротьбу, численні жертви.

— Без цього немає боротьби, нема й перемоги,— задумливо сказав старий Кардаш. Йому, мабуть, зараз передусім ідеться про те, щоб полегшити душевний стан Миколи, пригасити його біль після втрати брата; брат завжди лишається близькою людиною, хай навіть, коли різні були вони вдачею, переконаннями, способом життя.— Не будьте несправедливі супроти Івана,— з уст Степана зірвалися слова, начинені вже внутрішньою вірою і силою. Скидалося, начебто він звинувачував зараз свого керівника.— Це була богатырська натура, і поліг він, як герой. Його попередня діяльність не має зараз значення. Його ім'я повинно бути записане золотими літерами в історії боротьби...— Кардаш замовкає, наче співак у хорі, який раптом сфальшивив.

Зненацька на допомогу батькові встає Роман. Він схопився з ослінця, його лице вкрилося жовто-пурпуровими плямами. Роман завжди захоплювався Іваном, його сміливістю і відчайдушністю. Зараз говорив про вчинок Івана схвильовано.

— Якби кожний із нас убив одного шваба, Гітлерові забракло б солдатів. А одного, бодай одного фріца коштом свого життя може послати на той світ будь-хто, і старий, і малий.

— Ми — їх, вони — нас... Тоді нікого не залишиться на землі,— спробував пригасити запал юнака Микола,— Україна перетвориться на дике поле.

— Краще дике поле, ніж дике рабство,— наполягав на своєму Роман.

— Ніхто ще Україну й Росію не спопелив, не знищив, хоч які лиха і смерті не косили нас,— зауважив старий Кардаш.

— Ми переможемо! Це безсумнівно,— ніби змучившись дискусією, зробив висновок Каштанюк.— А щодо Івана, то прошу, не втішайте мене. Мені болить серце, жаль, дуже шкода брата, але я давно вже передбачав саме такий його кінець. Не знав тільки — по якому боці барикади впаде він. З ним могло всіляке трапитися. На серці легше, що по нашому. Але героя робити з нього нічого. Загинув, як і жив. Він не знав спокою, хай хоч після смерті має його. А нам живим — про живе думати, про дальшу боротьбу з окупантом. Я хотів сьогодні поділитися з вами, Степане, деякими своїми думками, планами, конкретними проектами. Але тепер виникли інші невідкладні справи. Ви, Степане, доконче проберіться ще зараз на Брестську, підніміть людей, хай тікають, я певен, що фашисти не залишать без нової кари спалаху повстання, вбивства кількох есесівців. А коли мимохідь натрапите на Юрка, то поділіться з ним своєю ідеєю. Якщо німці його не схопили, хай перебазується сюди. У Юрка кмітлива голова.

— Недовіз вже здавна шукав порожньої шопи. Щоправда, поблизу вокзалу. Хотів зайнятися скуповуванням порожніх пляшок. «Зараз на цьому можна зробити мільйон»,— казав. Тепер, справа ясна, близькість Брестської вже не має для нього значення. Якщо не пропав, з ногами влізе в нове «підприємство».

— Якщо не пропав...— тихо повторив Микола, певне, все ще думаючи про загибель Івана. І відразу

схаменувся, випростався, підтягнувся.— Що ж, відправили панахиду, пора і про справу подумати. Одним цінним досвідом збагатилися: стихійність, неорганізованість, гуляйпільля — не метод боротьби з таким окупантом, як фашисти. Їх плановості, дисциплінованості протиставимо свою залізну організацію. Нам конче треба шукати зв'язків з іншими підпільними організаціями, з Комуністичною партією, з урядом Радянської України. А зараз ходім, спробуємо рятувати те, що можна. А ти, Ромку, відпочивай, спи!

Першим пішов батько. За кілька хвилин він легенько пошкрябав знадвору у шибку — знак, що можна виходити Миколі.

«А ти, хлопче, відпочивай, спи! — з іронією подумав Роман і вп'явся поглядом у вікно, яке, ніби муром, відмежовувало його зараз від світу, людей, їх життя і боротьби, від Данки, від усього, чим ще вчора жив, займався, горів і страждав.— Ні, неправда, від горіння і страждань не відділить мене навіть мур у весь світ завтовшки. Нема відчаю самотності, поки людина думає і любить».

Розділ другий

Вістка про жорстоку розправу на Брестській площі та про повстання люду швидко рознеслася містом. Львів принишк, застиг в очікуванні. Не було сумнівів: німці якнайсуворіше покарають бунтарів. Щоб десятому наказували: не чини опору, не піднімай руки на представника «вищої раси». Багато львів'ян не спало тієї ночі вдома.

На Брестській у помешканнях за щільно запнутими вікнами світилося, рідні оплакували вбитих, з останніх запасів частували сусідів, які прийшли поспівчувати. Майстер Процайлик згадав слова Нагірного — чи не першої жертви фашистського свавілля в цьому кварталі міста: «Мертвому шана, живому почастинок» — і раз у раз перехиляв чарку за спокій душі «магістра золотого» — Іванка, за професорів Мальчинського і Пальчинського, за красеня Ромуальда Зарембу, який ще не встиг намілуватися пошитими йому чобітьми-«англіками» — «пріма сорт».

На світанку де-не-де ще злітали тужливі голоси. Може, це вони заглушили кроки вовчої тічки, що щіль-

ним ланцюгом оперезала площу. З лайливим криком вдиралися есесівці й жандарми до помешкань, виштовхували звідти людей на подвір'я, на площу. Крізь вікна летіло роками нагромаджене добро: подушки, одяг, кухонний посуд, стільці, валізки. Піднявся лемент, вереск, плач. Уставав над базаром його судний день.

І вже за годину вверх вулицею Перацького, в бік Янівської, тягнулася довга валка заарештованих. Ішли чоловіки й жінки, діти й старі. Кожний аж згинався під тягарем ноші. Адже несли на собі набуток цілих поколінь, дехто нав'ючив на себе по кілька валізок, мішків і зараз падав під ними, стогнав, мучився. Спереду та ззаду неквапливо ступали німецькі жандарми, вони тримали напоготові гвинтівки, посвистували з морозу. Погейкуючи, вирівнювали ряди поліцаї.

Падав сніг — заметіль білих, скручених морозом цяток. Вони обліплювали гарячі спітнілі обличчя, лізли за комір, спливали по тілу холодними патьоками. Не було вільної руки, щоб обтертися, струсити з лиця надокучливих метеликів, поправити шаль. Люди терпіли, крокували вперед.

Крізь зачинені вікна, з-поза фіранок визирали сполохані мешканці. Насторожені очі врізалися у ряди, шукали там своїх знайомих і тихе шемрання, здивування переросло у клекіт обурення. Повітря, очищене снігом, тужавіло від важкого дихання сотень людей, дряпало горло гірким присмаком болота і кривди.

Не було таємницею, кого ведуть. Ще звечора весь привокзальний район облетіла звістка, що жандармерія і поліція обступила з усіх боків Брестську площу. Забирали не тільки мешканців, але й тих, хто випадково підвернувся під руку. Десятки селян, які прибули на базар, поповнили шеренги затриманих. Попалися також домогосподарки, спекулянти, і навіть залізничники, що статечно, нічого не підозріваючи, простували через площу додому. Зараз ішли вони в останньому ряді. З чорними, засвіченими ліхтарями в руках, всі замурзані вугіллям, вони скидалися більше на нічних цвинтарних примар, ніж на людей.

Процайлик з жінкою веретенився в поході, не переставав жартувати. Їх поставили в першому ряді, але вже через кілька хвилин вони відступили, їх місця зайняли інші, і тепер пленталися у хвості, Процайлиха безгавжно гомоніла, схлипувала, шепотіла.

— Зараз собі сяду на куферок і ні одного кроку більше не зроблю. Чи то я з тих останніх, щоб мене вели під карабіном. Сид буде людям на очі показатися. Чи я щось украла, чи під ліхтарнею стояла? Скажи щось їм, Дмитре, чому заткало тебе, ти вмєш гороїжигися там, де не треба, там ти майстер, а як треба право своє відстояти, то тобі язик у роті задубів...

Скинула з плеча важку дерев'яну скриньку, взялася під боки:

— Робіть тепер зі мною що хочете! Я є зі Львова!

Заметушився майстер біля жінки, хоч самому дві валізки, ременем перев'язані, різали плече. Задні пруть на них, намагаються обминути, і вже зламалася лінія рядів. Біжить поліцай, вимахує палицею, викрикує, лається.

— Ану, замахнися, вдар мене, шельмаку ти задрипаний! — гарчить Процайлиха на поліцай, — то-сь забув, байстрюку їден, як нишпорив по базарі і, що погано лежало, наче своє брав. Вдар, я тобі кажу, недоноску панський!

Підбігають інші поліцаї, продираються крізь ряди заарештованих, свистять, кричать:

— Зупиніться, стійте!

— Отут, люди добрі, ляжу, хоч ніколи не лягала на вулиці, і хай той задрипаний, що ні вітця, ні матері не знає, стріляє мене, мов суку, мене, першу майстрову на Копитковому. Ну, чоґо вибалушив сліпаки, як теля на мальовані ворота? Стріляй! У зад мені стрель!

— Настко, Настко! — втихомирює Процайлик жінку, — дай ти собі спокій. Шкода із-за такого дрантя й спідницю задирати.

Майстер животом своїм і валізками натискає на поліцай, намагається надати своєму обличчю грізного вигляду, але воно тільки набрякає від сміху.

— Уступися їй, Петре, з дороги, а то вже й мене зачинає лоскотати по нервах. Давно я тобі чоботи шив, що пальці оближеш — цьом-цьом, і знову хочеться?

Поліцай поволі відступає, загублюється у натовпі. Народ відштовхує Процайлика і його жінку, всі перемішалися, розтягнулися шеренги.

Майор жандармерії кидає якийсь наказ. Поліцаї тісніше обступають заарештованих, німці розганяють публіку. Кілька пострілів угору вгамовує людей. Відступають назад, ховаються за мурами, у брамах, в сад-

ках вілл. «Чим ми зарадимо вам», ніби говорять співчутливо й соромливо водночас своїми поглядами.

Арештантам легше тепер перегрупуватися, віднайти своїх.

Процайлик, Дідух, Кривий Дзюник, Люстерко зібралися разом. Хтось навіть підморгнув, що в нього у кишені є маленька пляшка.

— Я зараз ноги за пояс,— кидає Люстерко,— і навітакача. І всім раджу, коли дійдемо до цвинтаря,— скік між могилки і поминай, як звали. Хіба що в тебе, Дідуре, пляшка велика?

— Не можна так,— каже резонно друг,— інших підведемо під монастир, та і жони в нас.

— Жони не жони, а цікаво, куди нас ведуть? — турбується Процайлик. Він утихомирив дружину, вона сидить на валізці тиха, боязка, приголомшена, сама вже не вірить, що перед хвилиною бучу зчинила.

Кривий Дзюник непомітно ловить за руку молоденького поліцає, велить йому присісти навпочіпки. У юнака перелякані очі, по-дурному розтулений рот. Присідає.

— Коли життя тобі миле, сповідайся: куди нас?

— Не знаю,— поліцає шморгає носом, схиляється ще нижче, щоб не помітили його німці,— мабуть, у табір, що ондечки за цвинтарем улаштували. Пустить вже мене, пане,— проситься.— Я тут ні при чому. Нас уночі, просто зі школи підняли.

Німецькі жандарми наказують рушати.

Дзюник ще болючіше стискає пальці поліцає.

— Дивись мені в очі. Коли нестимеш свою собачу службу, щоб пізнав мене, а то жарти зі мною погані. Будеш слухатися— житимеш.

— Гаразд, пане,— поліцає чимдуж чкурнув геть.

— Хай буде по-вашому,— погоджується. Тит Люстерко і бере з рук Процайлика скриньку.— Переконали ви мене, ну що ж, залишаюсь, ми ж усі тут свої.

Суне народ повз Янівський цвинтар — останнє робітниче пристановище, й очі всіх так і прилипають до могильних хрестів. Дехто навіть хреститься, а жінки схлипують.

— Пробач мені, мамко моя рідна, що не відвідала я тебе на задушки, бог свідок — сама злягла,— бідкається і тихо тужить Процайлиха,— а тепер хто зна, може, і мені до тебе дорога недалеко...

— Цить, серце,— заспокоює жінку майстер.— Побачиш, спімнеш ще моє слово,— ми ще цьомай-цьомай, як жити красно будемо!

І, здається, не впливається уже в його плечі осоружна шлея ременя, до Процайлика повертається його любов і жага незборима творити добро, бути другом людей. Нагинається до жінки і лукавим шелотом наспівує їй давно забуту:

Ой, як я ще був малий,
Сідав поза хату,
Пошив ляльку із онучі,
Вчився цілувати.

У Процайлики в грудях щемливо стискається серце. До очей проситься сльоза, добра, вдячна. Який милий її Дмитрик. Прожила з ним всеньке життя, дітей виховала, пішли на своє соколи, вже й бабунею стала, а серце все ще тьох та тьох до старого.

— Дай-но мені один тлумак, я вже відпочила,— вириває з рук чоловіка важкий клунок, де була загорнута їх постіль. Очі спалахнули широко любов'ю, об камінь скресала каблуком іскру, затигнула хвацьки:

Котилася торба з горба,
А в тій торбі — лахи!
Нехай Митрик поцілує
Свою бідолаху!

— *Ruhig sein!** — прокричали мляво, невпевнено жандарми. Вони також задивилися на кладовище. Багатьма ярусами спускалися до самої дороги хрести з касками німецьких вояк. Німці вміли заселяти цвинтарі, тримали навіть і в цьому порядок.

Незабаром за кладовищем чоло походу завершило вправо. Комендант Янівського концтабору Фріц Гебауер наказав есесівцям пропустити через ворота лише чоловіків. Коли жінки зчинили гам, крик, випустив на них собак. Але брестські матрони не відступилися. З криком «Хочемо з своїми мужами бути!» натиснула на ворота.

— Мені потрібні робітники, а не цокотухи! — Гебауер погрозив ужити зброю.

Це ще дужче розлютило жінок. Перший шлагбаум було розтрощено. Із вишки зататакав кулемет. Процай-

---

* Тихо!

лиха ураз звела очі до неба, воно було порожнє і, здавалося, з незвичайною швидкістю падає просто на неї. Зойкнула і ткнулася лицем у мішок з постіллю.

Генерал-губернатора доктора юридичних наук Ганса Франка стривожили вісті із Львова. У білий день, уявіть собі, під час езекуції злочинців, юрба нападає на німців і зриває видовище кари і постраху. Вночі діються жахливі речі: стріляють есесівців, поліцаїв, як мишей, дійшло до такої зневаги, що німецькі вояки мусять ходити по троє. І це діється в місті, якому ще в XV столітті було падапо наше, німецьке, магдебурське право, і яке півтораєта років було баєтіоном германської культури, нашого духу на сході. Щось тут не гаразд. Якісь колішата закрутилиє не в той бік, не туди, куди треба. Підвів механізм національних антагонізмів між українським і польським населенням. Замість того, щоб стріляти одні в одних, і ті і ті вбивають німців. Де це чувано! Чей же він, Франк, ує зробив для того, щоб національна ворожнеча розпалувалася, тривала, щоб українці непавиділи і поляків, і росіяш. Галичині падапо більше привілеїв, ніж іншим дистриктам генерал-губернаторєта. Зроблено це, уявіть собі, з уваги до українців, ця обєтавина повинна була підігріти лють і ненависть поляків. Чей же вони ще непавно показували тут свій гонор. А тепер зниєено цвіт польської інтелігенції, причому кожна полька-проститутка знає, що це не обійшлоє без рук оунівців. Українцям — і допомаговий комітет, і цукор на різдво і великдень, і театр, і видавництво, і шинки та крамниці, і млини та лігеншафти, а зараз ще й медичні курси — майже інститут. Правда, полякам ми залишили баньшук* і кримінальну поліцію, щоб вчасно вилувлювали тих українців, які падто швидко баєтіють на спекуляціях, підривають німецьку економічну міць. Уявіть собі, все продумано до найменших подробиць, та замість того, щоб милуватися ковбойськими сценами тільки у фільмах, ми маємо це наяву. Німці зазнають найбільших жертв, мої шановні, не тільки на фронті, але у тилу, де ми господарі. Коли чутки про це дійдуть до фюрера, він нас по голові не погладить.

Настала гнітюча тиша.

---

* Залізнична поліція.

Франк, як завжди, кожну свою промову готував перед дзеркалом. І зараз, зібравшись з думками, він злодійкувато поглянув на двері, витягнув із свого сейфа пляшку коньяку, надпив просто із шийки добрий ковток, закусив помаранчею. Сховав пляшку, потер долонею шию, ніби звільняючись від невидимого мотузка, язиком полизав піднебіння. Потім натиснув гудзик дзвінка.

— Попросіть панів губернаторів і генерала СС Крюгера, — кинув кризь зуби есесівцеві.

Увійшли безгучно.

— Останні події у Львові виявили слабке місце в роботі багатьох ланок адміністрації. Ми не зуміли розбити населення на ворогуючі між собою групи. Життя нижчих рас — поляків, українців, росіян, чехів, всіх слов'ян — не є, все-таки, лише біологічним фактом. Вони також думають, чогось прагнуть, на щось покладають надії. Завдання нашої адміністрації — довести, що вони не можуть нічого сподіватися, що ніяке їх бажання не сповниться, що замість самостійно думати, повинні слухати і виконувати наші директиви. Фюрер якось сказав: людину найсправніше вбити за допомогою страху. Хай кожний мешканець генерального губернаторства, крім, звичайно, німців, відчує, що над його головою висить не якийсь уявний, міфічний меч Дамокла, але добре йому відомий, реальний топір нашої влади і кари. Хай живуть під цим топором цілий вік свій, родяться і вмирають. Це буде їх терпіння і хрест. Легше вмерти без страху, ніж жити у вічному страху — на межі життя і смерті. Для того, щоб цей страх ширити і використовувати, я вважаю, що нам належить тільки у виняткових випадках відряджати злочинців у концентраційні табори рейху. Всіх підозрілих ліквідувати відразу ж. Я і далі проти великих концентраційних таборів класичного типу на терені генерал-губернаторства. Але невеличкі тимчасові перехідні місця, де приречений у страху чекав би на свою чергу, доконче пригодяться і справдять наші сподівання. У цих таборах — назвімо їх місцями примусової праці — повинна побувати і частина лояльних мешканців. Коли заразимо їх назавжди почуттям страху і приреченості, висмокчемо з них усю силу і волю, то зможемо їх потроху і звільняти; вони рознесуть епідемію з надзвучковою швидкістю. І ми пожнемо спокій і лад.

Підвівся губернатор дистрикту «Галіцієн» доктор Ляш. Він коротко доповів про становище на підлеглий йому території і про вжиті заходи. Першого листопада цього року, всього через 90 днів після прилучення цих земель до генерал-губернаторства, у Львові створено табір примусової праці. Його пропускні можливості ще невеличкі — до десяти тисяч чоловік, але це тільки початок. Поки що переважають євреї, але останні події дали нам змогу поповнити його польським і українським контингентом. Більшість неевреїв і семіти-спеціалісти працюють у військових майстернях, які виробляють частини для літаків і танків. За місяць завдяки вмілому і енергійному керівництву вдалося добре налагодити виробництво. Правда, смертність поки що нижча бажаної, всього два проценти на добу, але все це, — ще раз підкреслив доктор Ляш, — тільки початок.

— Хто комендант табору? — перебив досить-таки незв'язну доповідь Франк.

— Обер-штурмфюрер Фріц Гебауер.

Обличчя генерал-губернатора прояснилося.

— О, це чудова людина, видатний спеціаліст. Коли в кожному дистрикті матимемо хоча б кілька таких висококваліфікованих фахівців, то безпека німецької нації на Сході гарантована.

Франк гострим, пронизливим поглядом обвів присутніх.

— В кого з панів губернаторів є запитання до доктора Ляша?

Виструнчився Фішер, губернатор Варшави.

— Яких іще вжито заходів, щоб не повторилася така неприємна історія, як на площі Брестській у Львові? І — питання, яке стосується вже нас усіх: доки терпітимемо в таких старонімецьких містах, як Львів, Краків, слов'янські назви вулиць, площ, будинків?

Ляш, наче неуважний учень, якого несподівано викликав учитель, знітився, забелькотів:

— Вулиці ми вже перейменували: Адольф Гітлер-пляц. Герінг-штрассе. Що ж до першого питання, то в тубільних сім'ях добре запам'ятають цей день. Ув'язнено по двісті заложників з-поміж найбільш відомих, шанованих у місті мешканців польської та української народності. Видрукувано відповідні плакати німецькою, українською і польською мовами. Десять тисяч штук. Думаю, що вони посіють зерна страху.

— Нам не вистачить усього лісу Карпат,— невдоволено кинув репліку Франк,— коли почнемо сповіщати про страчення кожного бандита. Сіяти треба не паперовий страх, а конкретний. Думайте, панове, завжди про топір — наше старовинне германське знаряддя справедливості.

— Скільки, приблизно, залишилося на волі живих свідків того неприємного публічного видовища, коли раб підняв руку на свого пана? — патетично, з удаваною тривоною в голосі запитав генерал СС Крюгер.

Львівський губернатор збентежився ще помітніше. Над ним просто насміхаються. Краще хай десять невинних загине, ніж один винуватець залишиться на волі. До пана Гебауера в науку я послав весь квартал, близько тисячі чоловік.

Усі голосно розсміялися. Зник початковий холод зустрічі. Генерал-губернатор широким жестом запросив колег до сусідньої кімнати на підвечірок.

Розділ третій

Система гітлерівських таборів і місць відокремлення, незвичайно багата, розгалужена, складна, перебувала у вічному русі. Змінювалися назви, класифікації номенклатури, розширювався або обмежувався обсяг дії, функціональні і формальні критерії. За іншими засадами були створені концентраційні табори перед 1939 роком, за іншими — після нападу Гітлера на Польщу, війна з Радянським Союзом породила нові. Крім концентраційних таборів постали табори військовополонених, інтернованих, табори праці, поліційно-тюремні і карні табори, табори переселенців, табори при збройових заводах. Всі вони, незалежно від їх назв, методів і характеру, були створені і працювали для однієї мети: масового знищення людей.

Янівський табір смерті задумано як місце примусової праці. Метою такого табору, згідно з розпорядженням рейхсфюрера Гімmlера від 28 травня 1941 року було «Bekämpfung des Arbeitsvertragsbruch ausländischer Arbeitskräfte»*. Табір побудовано на терені колишніх майстерень дуже просто і своерідно. Першого листопада

---

* Виховання не досить старанних іноземних робітників (нім.).

виробничі приміщення, бараки і приватні будинки Клепарівського передмістя, між Янівською вулицею і залізничним насипом, обведено колючим дротом, збудовано сторожові вишки, на них поставлено кулемети, і зграя есесівців взяла на себе службу охорони.

— Ab heute bleiben sie hier *,— повідомив спокійно зігнаних на площу під час обідньої перерви робітників майстерень і мешканців району керівник табору оберштурмфюрер Фріц Гебауер.

— Як же це? Яким правом? Ми добровільно прийшли сюди працювати,— загула, заметушилась юрба.

— Maul halten! ** — крикнув Гебауер, і на його вродливе, але бездумне лице набігли багрянці злості, жорстокості. Нахмурих чоло, і воно стало ще нижчим. Очі заіскрилися, погляд не віщував нічого доброго.

Виступив уперед бригадир слюсарів Петро Нагірний, якого Гебауер по-своєму любив. І за ретельну роботу, і за послух та дисципліну. «Доведи, доведи тут при всіх,— не раз жартував-знущався німець, що ти не єврей!» Нагірний блід, обливався потом, благально просив пощади.

«Ну, добре, добре, мені одному доведи! — голос оберштурмфюрера робився шовковим, м'яким.— Ну, і вга-раздило,— гукав і аж душився від сміху».

— Я вже шість років,— голос Нагірного тремтів,— працюю у цих майстернях. Ще за Штайнера складав тут різне устаткування для млинів. Зібралось трішки грошей, і з допомогою брата, який у самому Берліні здобував архітектурну освіту, ондечки хатину побудував, сім'ю завів. То як же тепер буде, пане оберштурмфюрер? І мій будиночок опинився за колючим дротом.

Гебауер вдарив кілька разів стеком по чоботу, глянув на його носок, мабуть, заспокоївся трохи, бо знову говорив спокійно, лагідно:

— Все буде гаразд, Петер, бог тебе не скривдив, сам знаєш, не скривдимо й ми. У твоєму будинку — він чудово збудований, видно, твій брат багато чого навчився в нас,— мешкатиму від сьогодні я, а ви всі перейдете в бараки, у гурті навіть краще жити.

— Як же це так, пане начальнику? Змилуйтесь наді мною.— Нагірний став навколішки, човгався туди-сюди,

---

* Віднині ви залишаєтеся тут! (нім.).

** Мовчати! (нім.).

слідом за ногами гітлерівця. А Гебауер наче вміснє проходжувався, виконуючи елегантні, спортивні па й обороти. В рядах загомоніли, кинулись до Нагірного: «Підніміться, пане Нагірний!», «Сором, Петре!», «Петре, Петре!» Але Нагірний не зважав на колючі вигуки, ніби й не чув їх. Простягав руки і благав: «Я завжди, як і брат мій покійний, був приятелем німців. Я так радів, коли фюрер Адольф Гітлер прийшов до влади, навіть книжечку таку — про славний шлях життя і боротьби фюрера маю. Можу зараз показати... Я мало не скакав з радості, коли ви прийшли до Львова, у руки хотів цілувати під Юром солдатів... Не ріжте мене, не ріжте мене, пане обер-штурмфюрер, без ножа...

— Не скигли, Петер! А то вб'ю, як собаку! — Гебауер замахнувся стеком. — Марш на місце! Це я для твого добра роблю, з твоєю семітською мордою не сьогодні-завтра пристрелять тебе у місті, а тут будеш безпечний. Ще й за старшого у бараці поставлю.

— А діти, дітки мої маленькі? — бідкався Нагірний, задкуючи до шеренги. — Їм же до школи треба.

— Що там школа, — кпив обер-штурмфюрер, нагайкою підганяючи Петра. — Я їм тут університет збудую! Всі ви пройдете цей університет, всіх на академіків вивчу. А тепер — марш до роботи.

Майстер Процайлик найшвидше з усіх вигнанців з Брестської площі сяк-так влаштувався в таборі. Тільки прибувши, коли інші ще бездумно крутилися в зоні, вдєсяте перекладаючи свої манатки, він пройшовся зигзагом повз адміністративні будинки, глибоко підшморгуючи носом. По запаху шкіри і карука безпомилково вгадав, де міститься табірна шевська майстерня.

Копнув ногою двері, просунув обережно вперед живіт і потюпав на своїх коротких і гнучких ногах на середину обширного приміщення, згорда подивився сюди-туди, знову зашморгав носом, і відразу заходився лаяти робітників майстерні.

— Виджу зо двадцять полатайків, — мимрив скоромовкою, що тільки окремі слова можна було зрозуміти, — і жодного справжнього майстра. Та хто видів таке — двадцять бздунів смердить, гнилого духу повна хата, сокиру повісити можна, а їм шкода повітря божого трохи впустити. Ну, що з того, що зараз грудень. Надихаєте знову — і буде тепло. — Взяв з кутка мітлу,

потикав нею у вікна, квартирки повідчинялися, потягло прохолодою.— О, вже і подихати можна! — Процайлик знову пройшовся по всьому приміщенню, до кожного шевця прискіпувався, в одного дратву на зуб попробував і відразу перекусив надвое, у другого чобіт з копи-та зняв, пом'яв шкіру в пальцях, сплюнув, іншому стусана у плечі дав: «Не горбся, парубче», ще в іншого молоток з рук вихопив і точними ударами показав, як треба гвіздки у тверду гумову шину вбивати. У когось ножа на гостроту перевірів, і через квартиру викинув. «Туди йому й дорога, баранів різати, а не шкіру». Потім набундючився, руки заклав за пояс і по-старшинськи вигукнув: «Хто у вас за головного?»

Йому тицьнули на вутлого, низького юнака з широкими залисинами на голові та циганськими неспокоїними очима. Того самого, якого вчив прибивати обцаси.

— І де таке взялося в нашому фаху? — Процайлик заграв пальцем на повній своїй губі, ніби на дримбі.— Тере-фере-куку! Стрелив бабі з лука. Бабка схопилася, персня позбулася. Я був той стрілець — тепер буду швець! Бабку пошукаю, перстень залатаю. Правду кажу, хлопці?

Парубок підвівся, за миготливим поглядом ховався страх. Не знав, хто це і що йому робити. Мовчав.

— Ти в якого майстра вчився? У пана Островського на Сикстуській чи Миколи Саврука, Личаківська, сорок один? А може, з Влодком Качмарським тримав робітню на Льва Сапіги, п'ятдесят сім, у Чорнія Іванка на Руській термінував чи, врешті, у шевського короля пана майстра Процайлика на Брестській унії практику відбував? Щодо цього, то можу заручитися, що там і духом твоїм не пахло.

— Я, прошу пана,— забелькотів юнак,— закінчив ремісничу школу...

— А-а, то ти вчений майстер! Швець-академік. Віншую, віншую! — Процайлик тряс малому руку, а потім так стиснув її своєю долонею, що в завідуючого мало свічки не засвітилися в очах.— Віншую з щастям, здоров'ячком та на Новий рік, щоб кращим ти був шевцем, як торік! О, я також учений. Штири кляси маю, одну в Пацикові, туди козу гнав, другу — в Куликові, там козу продав, третю — в буцегарні, там за козу сидів, а четверту — в лікарні, бо там козу з'їв. То ти вже сідай

он тамочки, на той вільний ослінчик, а у фотелі завідуючого, мабуть, сяду я.

Він підніс стільчика, на якому тільки-но сидів юнак, похитав незадоволено головою, повитягав з нього ніжки і почав лагодити по-своєму — добротно, майстерно.

— Слічно е! — гукнув, сідаючи на стільчик.— Витримає мене ця небога сакраментська, доки я тут головуватиму.— Вхопив молоток та так ним стукнув по залізному копиті, що здоровенний дерев'яний чурбак мало не підскочив.

У дверях з'явилася постать есесівця. Усі схопилися на ноги. Усміхнений Процайлик, ніби бочка, покотився до німця.

— Мое шанування, мое шанування! А щоб дідько тебе вшановував. Може, чобіток направити? Направили б тебе на той світ! Ой, і люлю, ой і киця, не чобіт! А ми тут латочку, як квіточку. На могилу б тобі! А обцасик — цвирк-цвирк і наївся. З'їли б тебе собаки! Я зараз. Лупу-цупу, чах-чах-чах!

Процайлик присів, тупнув ногою, і відразу загорілась у руках робота. Він працював, наче чаклун. Кожний рух, величавий, точний, кожний змах ножем — ніби в хірурга якого скальпель. Дратва в руках сукалася з двох кінців, зашморгувалася сама, як човник, совгалася сюди-туди, сюди-туди, цвяшки самі вганялися в підшву. Тут лаком потер, там воском підмазав, крему цяточку кипув, плюнув на носок, щіткою змахнув, рукавом потер і подав німцеві чобіт, що був зараз наче новий.

Есесівець стояв, ніби вкопаний. Він ніколи чогось подібного не бачив, і його полонила гармонія рухів, ритм, краса, мистецтво праці. Підвелися із своїх стільців усі двадцять шевців, і, хоч боялися німця, таки підійшли до Процайлика, оточили його, вп'ялися поглядами, наче побачили святодійство.

— Чарівно! — розщедрився на похвалу гітлерівець і відразу прогнав усіх на місця.— Ось як треба працювати, каналії невмивані!

Процайлик встав, поміг німцеві взути чобіт, ще й подякував йому невідомо за що. Шкірячи весело зуби, заговорював фашиста.

— Носіть на здоров'ячко, герою! Щоб тебе перекрутило! І дякую красенько! І дякую гарненько! Дякували б тобі на цвинтарі. Ні, ні, нічого мені не належить,—

вигукнув, коли німець нехотя поліз до гаманця. — Як ваша ласка, то одне пиво, айн глянс бір! О, як би я собі хильнув гальбу! Щоб і тебе хильнуло! П'ю, п'ю і ще хочеться!

— Тобі ще баби захочеться, старий! — есесівець не втрачав доброго гумору. Він все ще задоволено розглядав полагоджений чобіт.

— Бабу я маю, пане старший! Старшував би ти в пеклі! О, баба в мене — мур! На всі руки цегла! Як вона кляйстер варить! А які кілки шевські теше! Я буду просити гречно пана капітана, щоб за мою стару панові коменданту тепле слівце шепнув. Щоб могла вона якусь передачу мені принести. Я не хочу молока, сиру, яєць! А щоб карук і кілки приносила. А як четвертинку принесе баба, то й тобі лишиться. Смоли напився б ти. А я за це пану капітану такі чобітки, як золотце виліплю, що пальці лизати — і ще хочеться.

— Що старий плете? — спитав німець недавнього бригадира.

Лисавий парубок доброю німчизною пояснив, що майстер турбується про жінку. Ще й натякнув, що Процайлик з нових, свіженьких, яких тільки-но пригнали.

— Ах, так? — фашист поплескав Дмитра по плечу. — Маєш щастя, черсваню, що на Штольверка натрапив. Шарфюрер Штольверк — добрий хлопець! І також любить пиво. Принесеш свою продукцію, то, може, і домовимось про твою стару. А втім, можемо й узагалі перевести її сюди.

Процайлик встав, залопотів руками.

— Гречно цьомаю пана Цукерка в руку за таку ласку. Але я вже немолодий, нащо мені тут баба. Можу навіть папір від арцта * принести, що вже ніяка баба мені не потрібна. Хай моя стара приходиться ось так час від часу до рампи, щоб подивитися на неї, чи не молодіє там, на волі.

Німець не сказав ані слова більше. Ще раз подивився на чобіт, вдарив, виходячи, кількох полатайків стеком по плечах і гордо висунувся з майстерні. А Процайлик знову почав робити обхід, наказав принести мітлу і гарзд прибрати в майстерні. А перед апелем хитрощами заманив до майстерні коменданта застави СС шарфюрера Шліпке — ніби на те, щоб поговорити та попросити

---

* Лікаря.

деякого матеріалу. Він хотів зарахувати у свою шевську компанію друзів з базару — Кривого Дзюника, Люстерка та Дідура. Але Дзюник назвав уже себе висококваліфікованим слюсарем і потрапив до бригади Нагірного. Дідур признався, що він за походженням хлібороб, за покликанням — фабрикант, за професією — дрібний торговець. Його призначили в столярню. Тоді Процайлик згадав Сильвестра Варцабу. «Це першорядний машиніст», зарекомендував він його шарфюрерові. «Гаразд, дамо йому тачку, — погодився Шліпке, — буде возити трупи до штабелів». Швець хотів було спитати, яких трупів, бо не цвинтар тут, але прикусив язика. Цим не допоможе другові. «Але він ще й знаменитий собакар», вигукнув, улесливо посміхнувшись німцеві. «Гицель?» перепитав шарфюрер. «Навпаки, любитель псів». «Тоді чудово, — Шліпке іронічно скривив губу. — У хвилини, вільні від основної роботи, хай збирає собаче лайно і розпоряджається ним за власним бажанням — може їсти сам, а може, й іншим продавати». На цьому розмова закінчилася. Не припав до вподоби Процайликові Шліпке. І майстер вирішив колись про це нагадати. Він наче забув, що господарем тут не він, Процайлик, а таки отой Шліпке.

Варцаба вже по двох днях ходив наче побитий. Він шукав когось із знайомих, щоб поділитися своїм болючим спостереженням. Проходячи у ворота концтабору, був готовий на будь-яку підлість, зраду з боку навіть найближчої людини, був певний, що в таборі наглядачі будуть терзати і катувати, що можуть кожної миті його застрелити, повісити, задавити, втопити у багноці, зарубати сокирою, спалити живцем, дерти і солити живу його шкіру, пхати під нігті голки, втипати язика, видлубати очі. Все це розумів і навіть не вважав чимось ненормальним, бо не сподівався від ворога ні пощади, ні жалю. На те він і ворог, окупант, завойовник.

Але Варцаба ніколи не сподівався, що звичайні собі собаки можуть бути такими ж катами, як і людина-звір. І ось він переконався...

Скулившись на нарах, ділився увечері з Дзюником своїм горем.

— Майже весь час проводжу з трупами. Наказано мені їх палити і закопувати; скільки я наплакався, поки кинув перше бідолашне тіло у вогонь. Але час — лікар. Знаю — мертвий тобі кривди не зробить, стережись жи-

вих. Сиджу собі та у полум'я поглядаю. Спостерігаю, як у повітрі переплітаються, борються між собою чорні і білі метелики. чорні перемагають: вони гарячі — і стоплюють білі клапті снігу. І пливе у мене під ногами бруднувата, темна калюжа — мішанина людського попелу і білого снігу. А коли сніг лапатий, густий, то перемагає і застеляє білим покривалом людське горе. Так було й сьогодні вранці. Сиджу задоволений, що ніхто за ніч не вмер, нікого не вбили. Раптом чую кроки, багато кроків. Заховався я за штабель та й думаю: ідїть, ідїть собі, яке мені діло до вас, у мене своя робота. А галас — щораз ближче. Alles ausziehen! Zu drei antreten! Unterhacken! In gleichen Schritten marsch! Halt! Die ersten drei vorwärts! * І тоді три короткі постріли, мабуть, цілилися зблизька, у потилицю. А за мить — те саме. Сиджу собі далі тихо, бо пощо нагадувати про себе. Коли вже п'ять чи шість рядів пройшло, раптом чую дитячий крик: «Мамо, мамо! Я не хочу!..» Визирнув я одним оком з-поза штабеля й бачу: чотирилітня, а може, вже й трішки старша дівчинка біжить просто до штабелів, у мій бік. І відразу ж, боже ти мій, — голос Варцаби тремтить, уривається, — дві величезні вівчарки як кинуться на дитину, і вже ні крику, ні зойку. Розшарпали на місці. А в мене щось в очах завирувало, закрутилося, і впав я на землю. Не знаю, скільки гайнуло часу — піднімаюсь і гадаю: ось і сон мені приснився! Та не віриться. Щоб це мені, якраз мені така гидота про собак приснилася? Коли чую знову: «Zu drei antreten!». Вихиляюсь, і знову бачу: собаки гірше, лютіше, слово честі, мерзенніше визвірилися на нещасних жінок, ніж вбивці. Ті собі ніби граються. Один викрикує: «vorwärts, vorwärts!», другий щось наєвистує собі і ніби нехотячи, стріляє у людей, жінки падають у яму, а третій, бачу, на горбку сів, флягу відкрив собі і смокче помаленьку. Тільки собаки гарчать, скаженіють. І ще дивлюсь: три шматки кривавого м'ясива там, де допали дівчинку. Значить, не сон, а ява. Не міг я більше дивитися на таке страхіття і втік, залишив своє місце робоче, поплентався табором. Хай, думаю собі, стріляють, вішають мене, що може ще бридкішого бути, ніж те, що я побачив.

---

* Всім роздягнутися! Виступити по троє! Взятися під руки! Рівним кроком марш! Зупинитися. Перша трійка вперед. (нім.)

— Та хіба ви, пане моторовий, не чули дотепер про вівчарок? — резонно питає Кривий Дзюник, уважно вищипуючи нігті різним делікатним інструментом.

— Чути — то чув, але не вірив, і, найгірше, як то кажуть, не сподівався я такого лайдацтва від собак. Та ж воно добре, розумне, благородне. Пам'ятаєте мого Дуче! Ніби дитя рідне, курчати не скривдило. З котами в злагоді жило.

Тит Люстерко відірвався на хвилю від карт, він укладав пасьянс, і глибокодумно зауважив:

— Усе, пане Варцабо, у світі так, як у картах. Який господар — такий і його крам. Ось задумайте будь-яку карту. За злотий чи за марку, мені все одно, як хочете. А я вам відразу її покажу. А дурневі дай і золоту корону — нічичирк. У добрих картярів — мудра і добра карта, у добрих людей — спокійні, вірні собаки. А у фашистів — фашистські людожери.

— Але чому, чому це якраз так? — не вгамовувався Сильвестр, і глибокі зморшки напруженої думки, незборимого шукання правди порили все його чоло, лице аж до куточків губ. Він наче раптом постарів на багатобгато років. Витріщив вищвілі очі, наче хотів, щоб вони повилізли і пішли, побігли шукати відповіді, розв'язки, щоб запитали когось розумного, чому собаки робляться вбивцями, катами, чому? — Мучився, страждав і врешті залився сльозами. Дзюник закінчив нарешті розглядати на темному світлі, що пробивалося зі стелі з-над нар, пальці руки, і тепер поволі вигинав, крутив, тріскав ними. Йому, нарешті, стало шкода Сильвестра і він по своєму намагався заспокоїти його.

— Така вже їх доля собача, на це нема ради. Пси перші із звірів зрадили свій тваринний світ і пішли служити людям. Вони перші серед вільної фауни зробилися невірниками, рабами. Й ось наслідок. Мусять робити те, що велить господарі. Ваш Дуче рятував людей, а їхні дуче...

— Тільки не Дуче, тільки не Дуче — болоче зойкнув Варцаба, — ті нелюди не варті й лапи мого друга.

— Добре, не Дуче, їхні муссоліні шматують, знищують людей. Ось і все. Закон зрадників і рабів. І люди не кращі від них. Мало серед наших аскерів*, таких

---

* Аскерами називали в концтаборах зрадників, що пішли на службу до німців.

людоїдів, що, не моргнувши оком, заріжуть, замордують, закатують?

— Ти мені про людей не говори. Про людей я сам багато знаю, і всього сподівався від них. Ти мені скажи про собак. Коли це правда, що ти говориш, то мені і жити не хочеться.— Варцаба підвівся на лікті.— Я також невільник. І що — хіба могу стати нелюдом і вбивцею?

— Можеш. Все це тільки справа часу.

— Неправда. Не буду, бо не хочу. Я нормальна і порядна людина.

— Запитай будь-кого з гітлерівців, будь-якого аскера, вони також скажуть зовсім щиро: я нормальна і порядна людина.

— Вони вбивці.

— Всі люди — вбивці.

— Неправда. Ти ж нікого не вбив, Люстерко — нікого не знищив, я нікого не замордував...

— Усе це — питання часу.

— То — навіщо жити?

— Не знаю. Спитай у Тита, він філософ.

Люстерко відвернувся, натягнув на голову простирало і вдавано захропив. Мабуть, і йому було неприємно.

— Ідіть уже спати, Варцабо,— Дзюник дружно плескав його по плечу,— не мучте себе.

— Як же іти спати? Коли нічого не дізнався, не зрозумів. Нащо жити, скажи мені, Дзюник? Ти ж ходив по різних краях, ти повинен знати.

Кривий мовчав. Варцаба ще довго дивився на нього, наче зголоднілий і вірний пес. Нарешті тихо зсунувся з нар, дотягнувся до своєї постелі і впав на неї. Полежав хвилину, а тоді витягнув з-під подушки свій невеличкий несесер, відкрив. Пошукав пальцями, натрапив на мішечок з цукром. Кожного дня, собі відмовляючи, він ніс жменьку цукру до псарні і кидав собакам. Зважив у руці. Було ще з кілограм цього добра. Висунув голову і гукнув угору:

— Тит, хочеш цукру?

— Давай.

Простягнув уверх мішечок. Друг узяв пучок.

— Бери все.

Ліг горілиць. Шукав у несесері бритви, але не міг знайти. Мабуть, хтось украв. Він ще ні разу не корис-

тувався нею. Ах ні, це йому при обшучі відібрали гестапівці.

Заснув. Побачив у сні любого, дужого Дуче, що сп'явся лапами на його нари і лиже теплим язиком руку. А з другого боку нар виблискують очима ненависні вівчарки, ладні кожної хвилини кинутись на нього і на Дуче. Хотів підвестися, щоб прогнати навісних, але не міг. Собаки вискочили на нари і вп'ялися зубами у його руки. Висмоктували кров. Дуче кинувся на них, і зав'язалася така страшна боротьба, гамір, гавкіт, що він пробудився.

Біля нього стояв Кривий Дзюник, злякано термосячи його за плече.

— Що з тобою! Що з тобою! Я думав, що тебе вже шляк трафляє, так якось по-мертвецьки скавулів. Дувши тебе чорт, чи що?

— Це, видно, я сам себе закатаю,— промимрив.

— Дивись мені, хто накладає на себе руки,— той таж убивця.

Зсунувся із своїх нар і Тит Люстерко. Сіли вони втрюх, обнявшись, і раптом, незважаючи на тишу, ніч, сморід, Тит весело розреготався.

— Знаєш, Сільва, мені раптом дурна пісенька ще із шкільних років пригадалася, а все через твого собаку. Пам'ятаєш?

У попа була собака,
Він її любив.
Вона вкрала шматок м'яса,
Він її убив.
А на гробі написав:
«У попа була собака,
Він її любив...»

І так без кінця. Може, ця пісня поверне тобі, друже, рівновагу! Бо вже, диви, дзвонять на «утреню», новий прекрасний день піднімається!

Вийшли втрюх на подвір'я. З Баторівки повіяв теплий вітер, такий незвичний у цю пору. На хвилину здалося, що повертається бабине літо. По рейках снували, перегукуючись, локомотиви. І по їх звуку можна було очікувати і сьогодні лютого морозного дня. Небо віддалялося від землі, її застеляв туман. Світанок раптом зник, наче його і не було ніколи.

— Взимку людина стає набагато меншою супроти всесвіту,— задумливо прорік Люстерко.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Коли людина менша, її і менше зауважують.

— Не розумію.

— Візьми лопату і вклади собі нею цю філософію до голови.

— Кажі ж, нарешті, що задумав?

Люстерко широко підтягнувся, дихнув на повні груди.

— Просто набридло мені тут. Час би вже й забратися звідси,— сказав, позіхаючи.

— Тоді при першій нагоді.

Варцаба вибалушив на друзів червоні, невиспані очі, і не знав, жартують вони, чи говорять серйозно.

— А мені, мені що робити? Я, видно, таки смерті дочекаюсь тут. Хотів було сам скарати себе, але кажете, що це гріх, убивство. Ні, вбивцею я не буду ніколи.

Вдарив другий дзвін. З бараків вискакували в'язні, бігли шодуху на апель-пляц. Тільки Люстерко й Дзюник пішли поволі, обнявшись і насвистуючи мелодію — давню супутницю всього їхнього життя:

А коли ще раз родигися —

Тільки у Львові.

А коли ще раз любитися —

Тільки у Львові.

А коли ще раз папитися —

Тільки у Львові.

А коли ще раз убитися —

Тільки у Львові.

Розділ четвертий

Зима лютувала. Під кінець грудня потисли такі морози, що з дерев у Стрийському парку камінчиками падали мертві птахи, а стовбури дерев тріскалися, наче весною від надміру життєвих соків. Міщани, зустрівшись на вулиці чи у воротах Святоюрського собору, здивовано перекривляли обличчя, змахуючи бровами і, винувато показуючи рукавицею на закутаний шалем рот, без слова розходилися. «Не пам'ятаю такого зроду», говорили їхні запорошені інеем очі.

Потім випав сніг, густий, оксамитний, важкий. Три дні, три ночі шаленіла заметіль. Вона застелила вулиці грубим, у метр завтовшки, покривалом. Вийшли з депо трамваї, але додому вернулися лише окремі щасливці: навіть на найважливіших магістралях — Городецькій,

Казимирівській — застрягали військові вантажні машини, а легкові зовсім не появлялися на вулицях. У всіх жандармських і поліцейських комісаріатах тривав стан тривоги. Комендант поліції міста майор Вальтер власноручно, без слова пояснення, застрелив чергового VI комісаріату української поліції на вулиці Магдалини, заставши його у службовому приміщенні за випивкою. На очищування вулиць кинуті всі, кого тільки можна було, — двірників та їх сім'ї, шкільну молодь, робітників багатьох фабрик, мобілізовано всіх євреїв — з гетто і тих, хто ще мав дозвіл жити в місті. Янівську вулицю відкопували під посиленням наглядом есесівців в'язні табору. На вулицях фельджандарми і СД зупиняли кожного перехожого, і їх партіями, під конвоем, розводили до місць праці. Кому не дісталося лопат, мусив відгортати сніг руками. Найменший непослух жорстоко карався.

Вже у багатьох місцях вулиці були забризкані червоними плямами, що відразу жовтіли на снігу. З трупів гестапівці стягали теплий одяг і чоботи, складали награбоване на тротуарі. Але штабелі одягу росли дуже мізерно, і це, мабуть, нервувало фашистів. Вони почали уважніше придивлятися до живих. Раз у раз гумова палиця спинялася на плечах того чи іншого. Приречений, крім болю, чув над своєю головою гугнявий, хрипкий голос: «Du, Du! Zur Mauer schnell!» * Там уже інший жандарм, наче першорядний знавець окидав оком хутро чи чоботи, обмацував, пробував на міцність, гладив, наче купець на базарі, річ, і врешті кричав: «Mütze ab! Pelze nieder! Schuhe ab!» **, або бив палицею по голові й верещав: «Zur Schnee! Schaufel in die Hand! Schnell!» ***.

Пограбовані, босі або напівголі, могли забиратися геть, бігти додому. Їх наздоганяли звідусіль терпкі нашішки німців:

— Heute alles für Front! Alles für Soldaten! ****

З Миколи стягли його гордість — альпіністські бергштайгери. Попався він жандармові зовсім безглуздо, наче перший-ліпший роззява, а не підпільник з півріч-

---

* Ти, ти! Мерщій під стіну! (нім.).

** Скинути шапку! Скинути хутро! Скинути чоботи! (нім.).

*** До снігу! За лопату! Швидко! (нім.).

**** Сьогодні все для фронту! Все для солдатів! (нім.).

ним стажем. Увесь ранок у підвальному помешканні Гука відбивав з матриці листівки, пополудні забракло фарби. Був сам. Домінько пішов на роботу ще затемна, господиня, як і щодня, пропадала на Галицькому базарі. Заглянула, щоправда, опівдні, почастивала жильця шматком гарячої кров'янки і, закутавши плечі у ще одну — чи не четверту — хустку, шугнула у двері. У сінях, мабуть, ще моцувалася з якимсь гардеробом, бо чути було її важке сопіння і прокльони: «Мороз лютий, і німець лютий. Обоє їх ненавиджу!» Врешті прочинила трохи двері і, легко засоромившись, пояснила: «Це так мій Домінько із сцени колись говорив, як грав у виставі у Малехові». Увійшла до кімнати, взяла в руки дзеркальце. «Сніг білий і німець білий. Обоє їх ненавиджу» — півголосом замузикав і собі Микола: він згадав гімназійний спектакль «Верховинці», в якому виконував головну роль Юри. Це слова одного з опришків, ними, здається, відкривається друга картина. Чи думав тоді, що стануть вони жорстокою дійсністю? Адже вже тоді Гітлер був при владі, домагався Надрейнської області, інсценував підпал рейхстагу, переслідував євреїв.

Ні, тоді він, Микола, напевне, не думав і не припускав навіть, що йому доведеться зустрітися віч-на-віч з білим і лютим німцем. «Білий чи лютий,— почув знайомий, теплий голос Гукової,— де мені вже запам'ятати. Давно це було, років двадцять щонайменше».— «Ні,— заперечив Микола,— це я помилився. Має бути так, як ви сказали: «Мороз лютий і німець лютий!» На лиці Розалії червоною фарбою розлився рум'янець. «Бо то я, пане інженір, хотіла mocno, назавше все запам'ятати, що Домінько говорив — і в хаті, і в сінях, і під вербою коло ставка, і на сцені. Щоб на все життя. Це так з дурості молодої. А з голови, диви, і зараз не виходить ця дурість».— «Це добра дурість,— мовив м'яко,— її ще називають любов'ю, вірністю».— «Що ви, Павлику! — заслонила хусткою очі, мабуть, сплакнула. І, вже тримаючись за клямку, попередила:— А ви і носа не показуйте на вулицю. Лапанка в місті така, що, кажуть, собака не пробіжить. Кажуться шваби, бо мороз і сніги їм увесь транспорт геть затримали».— «А чого ж ви не сидите дома? Пан Гук, певне, швидко повернеться?» — «Де там швидко! У такі дні, як нинішній, для монтера лазня. Тут дроти порве, там будку перекине. І погритися

при такій роботі не гріх. Уже я його знаю, хоч би перед поліційною годиною приплентався».— «Чого ж ви тоді? Посиділи б дома».— «Мені не страшно. Сербською вниз, і вже базар — мій дім. На нашій вулиці ще ніколи сітей не ставили, рибка не ловиться, тут що три кроки — поперечна, що крок — льох, пивниця, двері, коридори з викрутасами, перехідні подвір'я. А на базарі — там чорта лисого. Такий сховок маю, як що до чого, то камінь у воду»,— «Холодно ж!».— «Холод не холод, дощ не дощ, мороз не мороз, поляк чи німець, а базар жити мусить. І без мого крику: «Капусту купуйте, людоньки, капусту! Хто їсть капусту, має личко тлусте! Капусту їдять професори і мають за це гонори, старі беруть капусту, щоб стали шустрі, панні, що їсть капусту, не потрібне люстро. Капуста, капуста, капуста!» Без цього мого крику Галицький базар — що весілля без музики, без дівчат забава, життя без любові і без цукру кава!»

Зареготала хвацько, тупнула ногою і зникла за дверима.

Оця впевненість господині й позбавила Миколу міцних, теплих черевиків. Йому також було недалечко, рукою подати. Сербською один квартал — і вже на Боїмів, тут третя брама, через подвір'я в офіцини, перші двері наліво — палітурна майстерня Тодорка. І фарбу забере, і частину листівок передасть. Зараз, дійсно, для фріців не тут поле бою, їх служба — на широких магістралях.

Накинув Домінькову фуфайку, насунув на вуха кашкет, за пазуху засунув пачку відозв і, схиливши голову, вискочив з брами. Жандарм наче на нього тільки й чекав. Туга, міцна рука ніби пришпилила Миколу до муру. «Schuhe ab!» І як це німак міг в одну мить запримітити й оцінити його взуття. Ну й око мають! Гаразд, що на черевиках скінчилося. Коли б так почав його ще й обшукувати! Але, мабуть, задубілим рукам жандарма було не до того. Вмить зник з бергштайгерами. Якби мороз не щипав за пальці, не колов п'ят, можна було б подумати, що все це тільки приверзлося.

Все-таки побіг на Боїмів, віддав листівки, одержав фарбу, надів на ноги Годоркові капці. Тільки повернувшись до помешкання, Микола глибоко задумався. Як покарати себе за легковажність? Вона могла погубити його. Як він посмів, не забезпечившись як слід, ризикувати справою? Такі анархічні вибрики треба карати з усією суворістю.

Завтра розповість товаришам, хай вживуть заходів. Дитинство, прометеїзм. Він може сам засудити свій вчинок. Не їсти днів зо три. Простояти дві доби на ногах за друкуванням листівок. Також дитинство, гіпохондрія. Просто поставити крапку і більше нічого подібного не робити. В тому то і складність підпільного життя, що ніколи не передбачиш, де можеш спіткнутися. І звичайно, ловлять нас на дрібничках. Як і сьогодні. Досить на цю тему. Порозумнішав. Учимось на поразках і помилках.

І шкода було черевиків. Власними руками їх заробив. На канікулах у 1939 році, перед самою війною. Яюсь розговорився з татом. Давно вже готувався до цієї бесіди. «Тату, ти експлуататор. Наймаєш чужу робочу силу, висмоктуєш соки із свого помічника Будзика, а платиш всього-на-всього сто злотих на місяць. Я цього не можу терпіти». — Що ж ти пропонуєш? — спокійно мовив батько. «Візьми мене до праці, і так ніде вступи ти в університет не можу. Маркс учить — коли на підприємстві працюють тільки члени сім'ї, тоді немає експлуатації людини людиною». «А що зробити з Омельком? Звільнити його? Хай він поповнить ряди безробітних? Що на це каже твій Маркс?» Вже не пам'ятав, що відповів татові. Мабуть, щось недоладне, бо батько розвеселився і довго сміявся. Тоді ж запропонував йому платне місце учня. Ох, і вимогливий виявився старий! З шостої ранку на ногах, руки мліли, по роботі падав на ліжку як камінь. А батько наче нічого не зауважував. Увесь час при ньому — роби те і те. Але таки витримав пробу. Одержав місячну плату — 30 злотих. Не протривкав їх, ні сотика не позичив Іванові, ні одного морозива не з'їв. Пішов до «Дельки» і за 22 злотих купив оці бергштайгери. Думав зібрати компанію, вибратися хоч на тиждень в гори. Але незабаром почалася війна.

Ні сотика не дав Іванові, ні гальбою пива не вгостив. І вже не вгостить ніколи. Бідний Івась. Так згоріти то тільки він потрафить. Ніякої логіки не було в його житті. Ким він був насправді? Молився на фашизм, дружив і волочився з фашистами, і загинув від них? Коли і де він був справжнім? Чим накіпало його серце? Гарячим чи холодним вогнем? Відважним народився — цього в нього не відбереш. Безтурботним птахом — і це правда. Гульвіса й анархіст? Це важко сказати. Скоріше, самотній лицар. Все за власним розсу-

дом, все сам. «Бо так мені хочеться, це мені подобається». Хтось переказував, що в останню мить життя, вже порубаний і постріляний, підвівся на весь зріст і патетично, наче в театрі, вигукнув: «Так умирають за свободу!» За яку свободу? Особистості, свого свавілля? Ні, це, мабуть, легенда. Можна було сподіватися, що Іван дочекається легенди. Вона ходила назирцем за ним усі роки...

А чого дочекався він сам, Микола Каштанюк, чи то Павло Мовчун? Що ж далі? Куди ж це він зайшов сам та ще й друзів привів? У сліпий завулок? На роздоріжжя? До станції, звідки не йдуть більше поїзди? Чи, навпаки, справи розвиваються планово, все йде якнайкраще, боротьба триває. Яка це боротьба? Їх семеро в одній дисциплінованій організації. Слухають голос Москви, розмножують повідомлення Інформбюро, редагують листівки, розповсюджують їх, збирають зброю. Зробили восени рейд у Карпати — чого ним досягли? Один-однісінський поїзд з нафтою пустили під укіс поблизу Стрия, знешкодили двох есесівців, кількох поліцаїв. Раніше — залізничний готель з німцями висадили в повітря та одного зрадника знищили — до речі, він звався Капуста, — ось і всі здобутки. А якою ціною заплачено? Вбитий сімнадцятирічний Зошук, Закаблука катують у тюрмі, Ломага довго бокував, ховався, а врешті припертий до муру, вибелькотів: «Лишіть мене в спокої, я не можу, не можу». Повівся, мабуть, чесно. Краще відійти, ніж зрадити. Для шести інших, що залишилися в групі і ходять на волі (він себе не рахує), кожний новий день може бути останнім. Чи має він право розпоряджатися життям, свободою цього чудового майстра на всі руки, електромонтера Гука? Свого чоловіка безмежно любить Розалія, вона б прокляла квартиранта, коли б з Доміньком щось лихе скоїлося. Тодорко має наречену, йому, напевно, страх хочеться заснувати сім'ю, жити в мирі й злагоді й не тремтіти кожної хвилини перед невідомим, жахливим, трагічним. Роман також майже ще дитина, хоч ніби вже й понюхав пороху. Увесь під враженням вчинку Богдани Нагірної, переживає за її долю. Боїться, щоб убивство не зламало її психіки. Зараз переживає глибоку трагедію, вагання, сумніви, хоч цього і не показує привселюдно. «Чи виправдані жертви, які ми несемо?» — запитав якимось Роман його, шукаючи, певне, відповіді на свої сумніви. Кожний це робить в той чи інший спосіб, але він — молодий, недосвідчений,

і може прийти до хибного висновку. Лабіринт людської психіки заплутаний. Хто дасть гарантію, що завтра в Романа весь романтичний наліт не лопне наче мильна булька. Закоханий у дівчину по самісінькі вуха, він про неї тільки й думає. Шукає в монастирі і нічого не може вивідати. До того ж, ретельно відвідує лекції на фах-курсах. Відривати хлопця на будь-які акції — просто совісно. Роман на сьогодні — ніби запасний гравець футбольної команди, якого ніколи не випускають на поле. Двоє тільки залишилося, яким нікуди відступити, нічого втрачати. Це старий Кардаш — він давнє ідейно сформований комуніст, йому й слід взяти у свої руки керівництво групою. Й Агнешка — вона поки що у Винниках, у падійших людей, але як довго ми зможемо оберігати дівчину-єврейку, над якою не соснові ліси шумлять вдень і вночі, а смерть. При нинішній ситуації вона ізольована від будь-якої участі в боротьбі. Отже, по суті, один Степан.

Усю цю боротьбу з окупантом розпочав він, щоб бути вірним слову, яке дав у райкомі партії. І самому собі, своїм поглядам, переконанням. Він узяв у руки зброю, бо не міг інакше. Але чи це єдина дорога в нових умовах життя? Людина зараз неспроможна одна боротися, хай вона буде найдосконалішою з усіх, хто жив на землі. Самотній герой нинішнього дня мусить зазнати поразки, стати жертвою насилля.

Чому відразу зрадив Капуста? Він, позбавлений найелементарніших засад добропорядності, звичайного людського почуття чесності, підрахував усі плюси і мінуси свого нового становища, дійшовши висновку, що боротися за таких умов безперспективно. І спокійно, без будь-яких внутрішніх сумнівів перейшов на бік ворога. Мицупе своє закрив, наче закінчену книгу. «Перейшов до іншої партії» — так практикувалося в Галичині здавна.

«Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть, що за долю мільйонів мусиш дати ти одвіт» — ця Франкова вимога для Миколи не порожня фраза, йому треба вирішувати, як далі бути. Він мусить зважувати події і справи реально. Поки не пізно, їх групі треба шукати спільників у боротьбі, влитися до великого, керованого досвідченими партійцями і військовими кадрами підпільного об'єднання, організації. Мусить же вона бути у Львові. Неможливо, щоб усі групи, залишені партією

в тилу ворога, зазнали такої катастрофи, як його. Не всі відразу потрапили в кігті ворогові, не всіх виказали, не всі зрадили і не всі такі бегемоти, щоб останню пару взуття спокійно віддати фрїсові. Факти показують, що в місті діє багато розрізаних антифашистських бойових груп. Нещодавно його хлопці Домінько та Тодорко мало не пострілялися з іншою боївкою. Виявилось, що обидві групи уподобали собі один і той об'єкт — ешелон зброї на станції Персенківка.

Що ж — зброя усім потрібна.

Але коли дві боївки, незалежно одна від одної, падають на один і той же вагон, то це найкращий доказ, що у Львові існує безліч антифашистських груп. Майже кожної ночі гинуть на вулицях міста гестапівці, есесівці, поліцаї. Хто це робить? У всякому разі не одна особа і не одна організація. Шукати зв'язку, об'єднати зусилля розрізаних груп — такий наказ дня.

Це питання Каштанюк уже не раз обмірковував зі Степаном Кардашом. Старий підпільник добре знав багатьох колишніх членів КПЗУ, його завданням було відшукати і зв'язатися з ними. І хоч більшість комуністів евакуювалася, Микола не втрачав надії, що швидко зв'язок налагодиться. З нетерпінням чекає зараз на Кардаша, який, як кожної середи і суботи, мав зайти сьогодні надвечір.

Незабаром почув і умовлений стук у шибку підвального вікна та хрипкий вигук Степана:

— Ей, майстер! Порожні пляшки є? Купую пляшки! Купую пляшки!

— Заходь! — Микола й собі постукав три рази держакон митли у шибку.

Степан скинув полотняний рюкзак, туго набитий порожніми пляшками. Він уже з місяць займався цим промислом, і справи йшли непогано. На горищах, у підвалах валялося чимало пляшок різної форми і розмірів ще з Австро-Угорщини, Польщі, з радянських часів. По цих пляшках можна було б писати історію міста. Але не із замилювання до колекцій і навіть не з матеріальних міркувань взявся старий Кардаш до нового фаху. Купівля пляшок давала йому необмежені можливості безперешкодно мандрувати по місту. Його поява не викликала підозри в окупантів. Навпаки, скільки разів не попадався Степан на очі німцям зі своїм крамом, завжди викликав гомеричний сміх. Задоволено розглядали

пляшки, нюхали, прицмокували, не одна етикетка викликала у декого з фашистів спогад. «Міколяш, Міколяш — berühmte Firme!»*. О, Бачевський, пейзажівка — prima gut!» Випитували Степана, скільки може заробити на такій торгівлі, брали «zur Ergrünung aus Lemberg»** найгарніші екземпляри. Так Степан став надійним зв'язковим групи. Свій товар здавав оптовикові, який відкрив склад поблизу Личаківського базару, на Пасічній вулиці. Оптовиком цим був Юрко Недовіз. Усе склалося так, як задумали. Юрко найняв у Базилевича приміщення, відкрив склад пляшок.

— Не лопаються пляшки на морозі? — запитав Микола, коли гість відігрів над газовою плитою руки.

— Пляшки ні, а фронт ефрейтора лопнув у кількох місцях,— Кардаш присунувся ближче до співбесідника, порився в шапці і подав Каштанюкові папір.— Ось учорашня повідомлення Ставки. Мабуть, тому німаки так казяться. Другий день людям дорогу не дають перейти. Все тепле здирають, білують як зайців.

Микола пробіг очима звернення, обережно заховав у жолобець в ніжці стола. Тепло, по-синівськи обняв старого:

— Після Москви це друга радісна вість. Новорічний подарунок.

— А німці підготували різдвяні подарунки. Кожний українець, який працює для потреб рейху, одержує додаткову пайку — фунт масла і кіло цукру.

— Що ж, хай декому буде солодко. Вже сотні років хрунів так годують — то виборчою ковбасою, то святочними пайками. Спершу відберуть усе, а потім кинуть кістку, ще й вимагають — дякуй, радій і святкуй!

— А вони і справді радіють. Радіють, коли поб'ють, але не вб'ють, коли роздягнуть і роззують, але голого і босого пустять додому, коли цукерку або с...у дадуть лизнути. Аж сором дивитися як швидко у багатьох — буцімто нормальних і статечних людей — згинаються коліна. Кричить задрипаний «Mütze ab!» — і вони покірно скидають шапки.

— Я також скинув сьогодні свої бергштайгери,— Микола подивився на Кардаша винуватим поглядом. Степан засовався на стільці. Розсміявся.

---

* Славетна фірма (нім.).

** На спогад про Львів (нім.).

— Бог з пими, черевиками. Я не про це. Я в переносному значенні про шапки. Не про речі. Вони втратили для нас будь-яку ціну. Коли стягають — треба дати. Кесареві — кесареве, теплі чоботи — німакові. Щоб швидше тікав з фронту.— Підвівся.— Але ми розп'ялися, а в мене ще одна добра новина. Я сьогодні видів Пелехатого.

— Пелехатого? — перепитав, схопившись і собі, Микола.— Кузьму Пелехатого, який не раз друкувався у «Вільній Україні»? Він не виїхав?

— Того самого Кузьму Пелехатого, який видавав наші газети «Сель-Роб» і «Силу». Не раз проводив у селах Прикарпаття виборчі віча.

— І що він вам сказав? Це — знахідка для нас! Розповідайте ж!

— Чекайте, не гарячкуйте, Мовчун! — Кардаш спокійно сів на місце.— Я побачив його, але не розмовляв з ним. Я навіть не певний, чи це наш Кузьма. Останній раз зустрічався з ним ще на Народних Зборах в жовтні тридцять дев'ятого. Тоді був як кров з молоком: радість, енергія, вогонь палали в очах. А нині я побачив людину змізернілу, бліду, з нездоровими мішечками під очима. В капелюсі, нап'яленому на вуха, в осінньому пальтечку, ремінцем підперезаний. На ногах мештики... Я кинувся було до нього, але враз стримала мене думка: а що, як це тільки схожий на Пелехатого чужак, незнайомий. Якби це він ішов сам, а то в товаристві двох таких же — чи то робітників, чи то інтелігентів. І прямо до буфету Череватого. А з приміщення пара — аж потемніло мені в очах.

— Де ж цей буфет?

— В кінці Потоцького. Власник — якийсь польський дідач чи граф, але звать його «Пухлим» або «Череватим». У животі ніби бочку носить... Зайшов, врешті, і я в шинок, став коло шинкваса, й очима шукаю. Тижба така, як на базарі. Нема, як під землю провалився. А час біг, я мусив добиватися сюди. Трамваї не ходять.

— Завтра вам доконче треба взнати точно — Пелехатий це чи тільки двійник його. Коли він — дійте сміливо. Це надійний товариш.

Степан заходив по кімнаті — збуджений, опромінений. Мабуть, добрі, милі спогади схвилювали серце, тепер він уже піддався емоціям.

— О, коли це справді наш Кузьма... Я не знав кристалішної, більш відданої справи, чутливішої людини. О, коли це наш Кузьма — ми не залишимося самотні, безпорадні...

Затупотіло в сінях, до кімнати увійшли господарі. Обоє — червоні од морозу, засніжені, але свіжі, бадьорі, життерадісні.

— Ох і мете! Ох і курить! — пищала Розалія, скидаючи одну за одною хустки. — Не інакше — повісився якийсь грішник!

Домінько радо вітав гостя. Він ніяк не давав Кардашу одягтись: що той накине пальтечко, відразу стягне з пліч, і все моргає і моргає таємниче лівим оком, мовляв, чекай!

— Та я гніватися буду, — втрутилася Гукова. — Та на таку завірюху добрий господар і пса з хати не випустить. Залишайтеся, пане негречний! Не така я вже стара, хоч, може й трохи молями з'їдена, щоб від мене втікати. Ось тільки поскидаю з себе всі базарні лахи — та й буду дівка, як той казав, і до танцю і до ружанцю!

— Іди, золотце, краще пошкрябай по горшках, а ми вже тут між собою полагодимо.

Домінько силою посадив Степана на стілець, і тільки тепер почав роздягатися. З бездонних кишень польської шинелі витягнув три чорні пляшки й обережно, ніби гранати, поставив їх на середину стола.

— Це мій сьогоднішній вилов, — сказав гордо, витираючи пляшки ганчіркою. — Ви тільки подивіться: арцибіскупове вино. Може, років п'ятдесят грало, а може, і всі сто. Із землі, бігме, із землі дістав. Не вірите! Домінько не бреше ніколи. Арцибіскупове, щоб така здорова була моя Розалійка. Навіть не питаєте, звідки і як! А дуже просто, я вам говорю. Закликали мене монахині з-під тридцятого на Чарнецького, що то тут недалеко, Радянською звалася. — Замок на хвилину, помислив. — Воно то й нині тра' так називати цю вулицю, хоча б цю одну по-новому, бо то і назва ясна — Радянська. Бігме, аби-м здоров був, як той мороз за вікном. Радянська, і ніяк інакше. Не бенькарти ми, щоб своє забували, нехтували ним. Тож говорю — закликали мене черниці, щоб я їм у льохах світло полагодив. Бо треба знати історію, за Польщі в будинку тому, та ще й за небіжки Австрії, жили монашки, а поруч під двадцять

восьмим, — сам арцибіскуп. Бандурський був, Більчевський, а наостанку — Твардовський. Усіх їх у лице знав я. Добре їм жилося — льох сполучав обидва будинки. А як прийшли наші, то черниці розбіглися, тільки деякі переселилися до арцибіскупової палати, бо під тридцятим зробили гуртожиток для студентів, що на дохторів училися. Потім насунули шваби і шпиталь собі зробили. А недавно забралися геть, і знов то чортове насіння злетілося й обсіло кам'яницю. А що я тут найближчий та й, як говорить народ, ненайгірший електрик, то і ніц дивного нема в тому, що покликали якраз мене. Я їм усе файно вирихтував, два шнури провів, щоб було черницям ясно, як у пеклі, хай звикають, що три метри лампочку вкручую, а сам зовсім про інше думаю. «Не може бути, не може бути, щоб я тут на якесь вино не розбагатів, адже у всіх льохах кляшторних та монастирських вина водилися». Тож відпочиваю собі і колю землю то тут, то там залізним прутом (я його зумисне з собою приніс). І що думаєте? Є! Спиняється мій прут на чомусь твердому. Я долотцем розгрів землю — Єзусе мій милосердний! — залізна скринька, а в ній шість отаких череватих бенькартиків. Я один відразу цях! — і нема його, а решту заховав у торбу з інструментами. Стало так ясно, добре на душі, що й не отямився, як роботі фертик! Засвітив усі лампочки та й ступаю до виходу. Але чую — щось мої ноги ніби олов'яніють, вже ніяк не слухаються мене. Хоч у голові, бігме, ясно, як на долоні. Що таке — думаю собі. Та як я часом горілки переп'ю, то спершу в голові макітриться, а ноги ходять, як швейцарські годинники. Якось доплівся я до сходів, а тут уже аніяк. Мусив я з годину відпочити, а потім, бігме не брешу, на руках підтягнувся наверх. Таке то арцибіскупове вино міцне та файне! Тож, прошу, товариші-друзі, — за біскупа. Воно не крадене, просто ніче було. Фактично так є. Ну, то цик!

Гук, розповідаючи, встиг уже поналивати вино у склянки. Розалія подала підсмажену кишку і по шматочку хліба з маргарином та цибулею. Запахло жареним жиром, з кухні відіззався клекотом чайник.

— Спживайте на здоров'я, — припрошувала господиня.

— Ви знаєте, я не п'ю, — відмовився Микола.

Домінько аж свою склянку на стіл поставив, нахилився до квартиранта.

— Це ж не баюра, не горілка, не самогон, пане інженер, а справдішне арцибіскупове вино. Воно в голові не б'є, щоб я такий здоровий був, і моя Розалія, і ви, пане інженер і наш гість шановний. На собі пере-свідчився. Гніватися буду, бігме! Ну, то лю!

Підняв свою склянку і дивився на світло, примруживши одне око.

— Колір який, колір! Як кров новонародженого! А густе, як драглі. Ну, було — не було, цях його смиком.

Випив сам одним духом, добряче крякнув і кілька разів глибоко втягнув повітря, закліпав очима:

— Ади! Ніц мені не притрафілося. Покажи, Розалійко, нашим гостям, що й ти можеш. Цюп, мое золотце.

Розалія пила, прицокуючи, довго-довго, ніби кризь шпарку між зубами лила.

— Ось! — витягнувши склянку поперед себе, всім показала, що порожня, і поставила на стіл уверх дном.

— Що ж, Павлику, — підвівся із стільця Кардаш, — випиймо і ми. Вино справді незвичайне. Не пив я ще такого старого і, мабуть, пити більше не буду. За добре серце наших господарів, за вас, шановна.

Нахилив склянку, надпив до половини і закашлявся.

— Не звиклий я, — виправдувався.

Здався і Микола. Посміхнувся до старших побратимів своїх, дивився, як полум'яніли їх лица і соловіли очі. Мовчки спорожнив склянку.

— Ви, Павлику, хоч би свої бергштайгери пом'янули, — кинув Кардаш, відкашлявшись.

— Невже забрали? — живо відгукнулася Гукова. — Такі гарні черевики! Щоб подавилися ними німаки!

— Віддадуть, віддадуть! — Домінько стукнув кулаком об стіл: — Землі наші віддадуть разом зі своїми вонючими бебехами.

Розалія розплакалась.

— Я виділа, — говорила заїкаючися, — чоловік з двадцять прибігло на базар погрітися. В самих сюртуках, дехто в шкарпетках або ж босоніж. Я сліз не могла стримати, а моя сусідка сміється, жартує, посвистує. Я її сварю, а вона своє: «Чим гірше, говоре, тим краще. Люди лютіші будуть».

Навіть пісню склала. Чудну таку, чудну... і батярську. «Фе, стидайся, дівко! — кажу їй, а вона своє: «Чим

гірше, тим ліпше». І все пісню свою мурличе, переінакшує, вдосконалює.

Гук поворухнувся за столом, намагався було підвестися, але не зважився таки. Обняв дружину за шию.

— Пам'ятаєш, золотце моє, як ти ще молодою була...

— Та хіба я вже стара? Та я ще таку, як Франя-співуха, заткну, як той казав, за пояс. Ще, слава богу, нафталіном не пахну. І заспіваю не гірше, як та ремунда.

Ще довго притишено сміялися, жартували у бідній підвальній кімнаті люди, які кілька годин тому стояли в смерті перед очима. Забули про костюмаху зовсім, забули про жакливу війну, про мороз надворі і ненависного ворога в рідному місті.

— Може, ще по одній, бо тільки й твого, що ти з'їв і випив,— кілька разів ще поривався до пляшки Домінько, але його ніхто не підтримав, і, нарешті, він завмер на стільці, втупивши у стіну посоловілі очі. Руками підтримував важке підборіддя і крізь пальці бурмотів своє давнє, завчене: «Мороз лютий, німець лютий, обох їх ненавиджу!»

Розалія схилила голову на плече чоловікові й мугикала безугавно рефрен якоїсь пісеньки. Степан, загорнувшись у пальто, скулився на стільці й тихо похрюпував. Миколі нарешті остогидла ця картина, він підсунув до стіни стільчика, виліз на нього і, припавши чолом до холодної шибки вікна, напружено думав: «А що завтра? Що робити завтра? Як вести боротьбу, щоб і марне не губити людей і користь Вітчизні нести». Об шибку знадвору билася хурделиця, завивав сніжний вихор, але тоненьке скло витримувало дикий шквал природи і ще клало холодний бальзам на згарячковане, спітніле чоло людини, яка теж хотіла виходити на прю проти жакливої, ненависної, громової, смертоносної бурі ХХ віку — фашизму.

Розділ п'ятий

Є дні, коли всі погані передчуття справджуються, а добрі — ні. Ще не встиг старий Кардаш зранку поповнити свою колекцію архієпископськими пляшками, як хтось знадвору міцно затарабанив у шибку. Розалія стала на стільчик, здряпала нігтями морозяний візерунок і тільки сплеснула: «Поліція». Микола, який почав

уже було за ширмою розмножувати на цинкографі листівки, спокійним рухом згорнув усе підпільне господарство у валізку, накинув на себе кожушок і вискочив у сіни — звідти був потайний хід на подвір'я. Сховався за купою різного хламу. Сперся плечима на одвірок, рукою намацав пістолет. Знадвору гримали і кричали, а Гукова все ще не могла розбудити чоловіка. Нарешті пішла відчиняти сама. Кардаш розв'язав свого мішка, виклав з нього з десятків пляшок і діловито почав їх оглядати та сортувати. За цим і застали його німецький жандарм та два українські поліцаї, що вдерлися до кімнати.

— О, старий шкарбан носом чує, де горілку п'ють,— здоровило-німець у довгій жандармській шинелі чоботом розгріб пляшки. Не знайшовши, видно, того, чого шукав, наказав Кардашеві викласти весь крам. Відкрилася перед очима розкішна виставка скляного горілкового посуду.

Тільки тепер виліз з-під подушок Домінько. Він спочатку, немовби, і не зрозумів, що то діється в його хаті, але, протверезівши, з лайкою накинувся на непроханих гостей.

— Я тут господар,— крикнув каліченою німецькою мовою жандармові, а тоді вже вишкірився на десятника української поліції.— Це так ти, Гриньку, мене з божою неділею вітаєш? Якого тобі чорта треба? Шукаєш уже мене!

— Ти б ліпше стулив писок і не гороїжився! Я тобі не Гринько, а десятник поліції. До нас надійшла скарга, що монтер Домінік Гук, який мешкає на вулиці Сербській, 12, вкрав у жіночому монастирі на вулиці Чернецького, 30...

— Радянській, 30...

— А, то ти не тільки злодій, але ще й більшовик! За совітами забанував!

— Не чіпляйся до слова, Гриньку! — Гук поволі тверезішав, реальніше оцінював обстановку і вже злився на себе, що непотрібно ускладнив її.

Але десятник наче тільки й шукав приводу:

— Пригадую, пригадую, як бігав ти на совітські мітинги. До серця припала більшовицька влада, до серця.

— Відчепися ти від мене,—голос Домінька знову налився люттю.— Хіба я їх брав?

— Коли не ти, то інший такий. У Москві чи Києві ніхто нічого не знав про мою родину, мабуть, і не підозрівали б, що якісь Козорізи на світі живуть. Свої виказали. І тому я в поліції, тому я мщу — своїм!

— Є, є! — закричав жандарм, вигрібши з-під ліжка дві порожні пляшки.— Є корпус делікті *. Протоколіст!

Молоденький поліцай з гарненьким обличчям, біло-волосий витяг з військового планшета кілька аркушів паперу, олівець і почав складати протокол. Домінько спокійно відповідав на запитання, аж доки справа не дійшла до порожніх пляшок. Знову скипів:

— Я вам повну дам,— крикнув,— коли вони вам так сподобалися.

Він рушив за перегородку до кухні, а десятник — відразу ж за ним. Побігла туди й Розалія. Дотепер вона мовчала, перелякано поглядаючи на чоловіка, наче питаючи його, що трапилося. Кардаш намагався заговорити з жандармом, але той всю увагу приділяв тільки пляшкам. Брав у руки одну і другу, розшифровував написи на етикетках, приємно усміхався у рудий вус, наче перебував разом з старими добрими друзями, з якими вже і словом не перекидаються — все відомо. Пожвавився, запримітивши у руках десятника пляшку.

— O, das ist andere Sache! ** — він узяв пляшку вина в долоню і ласкаво погладив, наче голівку рідної дитини. Намилувавшись, обережно засунув у кишеню галіфе.— Це не має ніякого відношення до протокола.

— Зрозумів? — кивнув протоколістові.

Той устав, протестуючи. Жандарм недбалим порухом наказав поліцаєві сісти. Юнак демонстративно відсунув недописаний аркуш. Десятник дивився на нього пильно, очі його збіли. Наростало загальне замішання, загрожував вибух. Нарешті Козоріз ухопив протокол, розірвав на шматки і сховав до кишені.

— Ну, досить, протокола напишемо в комісаріаті. Руки! — звернувся він майже приязним тоном до Гука.

Домінько машинально висунув уперед руки. Незчужся, як на них повисли кайдани. Подивився розгубленим поглядом на Гринька, жандарма, дружину. Розалія заридала і кинулась на груди чоловікові. Десятник грубо відштовхнув її, жінка впала на долівку.

---

* Речовий доказ злочину.

** O, це інша справа (нім.).

— Що це, що це? — до Гука нарешті повернулася мова. — Гер вахмістр, — спитав благально, — за віщо ж?!

Жандарм подався до дверей. Десятник триумфував.

— Ти заарештований, Домініку Гук, сину Василя і Параски, родом із села Малехова коло Львова, 1905 року народження. Обвинувачуєшся в крадіжці церковного майна. Крадіж за німецькими законами карається суворо, а церковного майна — особливо. За такий злочин можеш одержати навіть «краватку».

— Яку «краватку»? Навіщо мені «краватка», — ледве ворушив губами Домінько.

Поліцай весело розсміявся, широко позіхнув.

— Краватка, по-нашому, це — він показав на шию, — така річ, ну, зашморг.

Розалія підвівши голову, стежила за пальцем поліцай. Знов поникла долу. Зомліла.

— Отак, Доміньку! — зовсім ласкаво, наче підсумовуючи дружню розмову, заговорив десятник. — Шукав ти зачіпки і зо мною, пиндючився, не подобалася тобі моя мазепинка, то я й знайшов на тебе кия.

— А бодай ти здох на псарні! — таке було останнє слово львівського електромонтера Домінька Гука у власному помешканні.

Микола не відчував холоду. Якихось п'ять хвилин не змінив пози, не переступив з ноги на ногу. Із свого сховку добре бачив, як Розалія і три чужі постаті спускалися сходами, як за ними зачинилися двері. Кортіло зійти і прислухатись, чого прийшли непрохані гості, але, звичайно, цього не зробив.

За якийсь час перша настороженість минула, ніхто ані разу не виглянув у сіни, не обставлено входу, а це означало, що обшуку не роблять. Здогадка наздоганяла здогадку. Ні, Микола виключав будь-яку політичну причину візиту поліцейських. Між пришельцями не було ні гестапівців, ні есесівців, ні кримінальної поліції. Старий німецький жандарм і двоє з порядкової поліції — це свідчило радше про якесь адміністративне порушення. Можливо, причиною тут він. Доніс хтось, що живе чужа, непрописана людина. Але ні, бо ж ніхто з чужих не застукав його зненацька, не помічав начебто і «хвостів» за собою на вулиці. Виходив тільки вечорами, і то задніми дверима, що вели на темне, неосвітлене подвір'я. Вчора тільки, у ту шалену заві-

рюху, вискочив фронтом і, немов навмисне, наткнувся на німця-людолова. А може, таки хтось із сусідів побачив і доніс. Але тоді перетрусили б і сїни. Ні, напевно Розалія на базарі щось накоїла. Там до біди — один крок.

Так, це в справі господині. Цікаво, як Кардаш пояснив свою присутність. Правда, його пляшки самі говорять за себе, залізне має старий алібі, може волочитися, куди захоче.

Ще більше заспокоївся й одразу відчув нестерпний холод. Здавалося, що хтось дужий скорчує йому ноги, льодовим штилетом шпигає у плечі. Глибше натягнув на вуха кашкет, підклав під плечі валізку.

Застогнали двері.

Що це?

Поліцай штовхає Домінька, монтер ступає, ніби ошелешений, боже, це ж кайдани на його руках. Вибігла Розалія, намагається накинути на плечі чоловікові фуфайку, а та не слухається, спадає.

Жандарм підіймається останній, поважно і трохи недбало, ніби він тут зайвий. Уже з вулиці чути лемент Гукової, щораз віддаленіший, тихіший. Врешті тиша, тільки чути, як на подвір'ї завиває, бурхає, б'ється об мур вітер.

Дивно, за весь час перебування у сховку він не помічав завірюхи, тільки тепер, коли всі вже пішли. Ні, не всі. Кардаш не виходив, навіть у сїнях не показався. Що ж з ним?

Раптова думка, ніби цвях, різонула мозок. Вино архієпископське. Як він не здогадався відразу. І, найголовніше, як він не запобіг цьому.

Обережно відчиняються двері. Степан навшпінках піднімається сходами, легко, без скрипу зачиняє браму, мить вовтузиться біля засува. Так само тихо сходить і стає у відчинених дверях, лицем у його бік. Киває пальцем.

Микола залишає валізку, а сам спускається вниз.

— Не хвилюйся, Миколо! — Кардаш кладе руку на плече Каштанюка і по-батьківськи, добрим, ласкавим поглядом підбадьорює його. — У цьому становищі ніхто з нас не завинив, не зробив нічого небезпечного. Винуватий у всьому Гук. Він не сказав нам, що ігуменя знала про його знахідку. А те, що не заховали завчасно того злощасного «корпус делікті», значення не має. Потермосять трохи Домінька і пустять. Німець не втруча-

тиметься, він узяв пляшку вина, йому цього досить. Гірше, що Гук з десятником поліції мають між собою щось на пеньку. Той Козоріз — шельма, боюсь, на будь-яку підлість здатний. Треба буде знайти якісь ходи до коменданта поліції на Курківій вулиці. Це звідти наряд. Другий поліцай, молодий, мабуть, досить-таки порядний. Треба до нього підібрати якомсь ключі, він, сподіваюсь, скоро пересвідчиться, що не на добру стежку ступив. Найгірше в цій ситуації, що Гукова квартира вже «трефна» для нас і, насамперед, для вас, Мовчун. Сволота десятник, штовхаючи Домінька до виходу, запитав його про тебе. «Де це твій льокатор? Може, до церкви на утренью так зраня подався? Але добре, Доміньку, що ти собі його задалегідь пошукав, тепер бабі твоїй не буде нудно». Ще й реготався, падлюка. Гаразд, що виплеснувся. Вам і дня тут залишатися не можна.

Микола і сам це розумів. Він мовчав, таку вже мав звичку — все обмірковувати в голові, без слів. Це ж перша заповідь підпільної справи — забудь дорогу до хати, з якої когось забрали або мають на підозрі. До того ж — Домінька можуть катувати, він скаже. Домінька будуть лякати, і він видасть. Домінько буде хапатись за останню соломинку, і він розпустить язика. Багато нелюди мають способів на розчавлення стійкості, фізичної і душевної сили. Їм тільки попадися в руки.

— Ви думаете про Гука? — несподівано, ніби читав найпотаємніші думки друга, спитав Степан. — Домінько не зрадить. Ніколи, ні за яких обставин. Я мало його знаю, але я добре знаю такий тип людей. І Розалія мовчатиме до загину. Вона вся в нього. Тобто, хочу сказати, за роки спільного життя він сформував її на свій кшталт і подобу.

Микола раптом ніби струсив із себе всі думки, сумніви. Був спокійний, урівноважений, зібраний.

— Отже, я виходжу за десять хвилин.

— Куди ж?

— У Сороки. Там у лігеншафті працює мій друг з політехніки. Можливо, наймусь у нього на роботу. Цинкограф на день-два заховаємо у Тодорка. Надруковані листівки рознесете, як завжди.

Швидко почав збиратися.

Кардаш зрадив, побачивши в руках у Миколи цілі ще черевики. Старого весь час турбувало: що взує Каштанюк, але якомсь не посмів спитати. Заговорив про інше.

— У мене є інший варіант. Я вважаю, що ви можете перейти до мого гнізда, і там усе налагодити.

— До Юрка Недовоза? — у голосі Миколи зазвучала досада.

— Я вже вам казав. Юрко цілком не той став. Подай йому руку, і він буде наш.

— Хай навіть ваша правда, хоч, признаюсь, не вірю. Але є ще важливіша причина — і ви, і ваш Роман, і Юрко сидите наче на динаміті. Хіба пімці забули фон Шверіга і різню на Брестській?

— Йй-богу, забули. Я щораз більше впевнююсь, що Ганс з якихось, йому тільки відомих, причин не сказав у гестапо правди про той страшний вечір. І вже, напевне, не назвав убивці. Ніхто не шукав Богдани, навіть собака не заглянув до її мешкання. Не шукало гестапо і Юрка, а його шинок знищила солдатня вже під час сутичок. За вбивство поплатилось невинне населення Брестської площі. Ось що найтрагічніше у всій цій історії. Іван також сам наткнувся на Ганса і підняв на нього руку.

— Це в його стилі, — констатував Микола, і ніби смуток забринів у його голосі.

— Для фашистів брестська саламаха — неприємна і повчальна подія. Вперше у Львові маси підняли руку на окупанта. Це вже тобі не постріл з-за рогу та ще й уночі. Річ ясна — львівське гестапо і адміністрація не мали чим вихвалитися перед фюрером, Гімmlером чи Франком. Раз, два, нібито гостро покарали винних, запакували до Янівського табору, і на тому заспокоїлись. Навіщо вертатися до неприємної історії. І так кажуть, що губернатор Ляш із-за неї полетів шкереберть із свого поста. Словом, у Юрка — як у бога за пазухою. Так мені здається. Ганс, єдиний німець, який знав правду, — навічно записався у гіммелькоманду*.

— Й Іван також, — Микола зв'язав у клунок свої пожитки. — Я готовий. Тепер час зайнятися валізкою.

— Я вже сам упораюсь. Все одно мені чекати на Розалію. Не залишу мешкання напризволяще.

— То добре. Значить, о вісімнадцятій я на вас чекаю у буфеті того ж Пухлого чи Череватого. Незважаючи на будь-які неприємності, караван мусить рухатися далі. Мусимо шукати партійного керівництва, інакше

---

* Тут — загинув.

«задзьобають нас круки-воропи». Є такий вислів у п'єсі Жеромського про січневе повстання поляків 1863 року,— пояснив старому, що почав нетерпеливитись.

— На нас палетили ще лютіші круки — фашисти. Але фіга з маком, не передзьобають всіх.

Степан Кардаш ще від дверей упізнав Миколу, хоч той сидів у кутку зали, відвернувшись плечима. Гукнув офіціанта і, шукаючи місця, ніби ненароком пішов туди.

— А-а, Павлик,— ляснув Каштанюка по плечу,— кого я бачу. Скільки літ!

Микола підвівся, вони міцно обнялися, як добрі знайомі, що довго не зустрічалися. Переконавшись, що за ними ніхто не стежить, бо всі з'юрмилися біля шинкваса: точилася досить жорстока боротьба за кожний кучоль пива.

— Зовсім, як у Юрка «Під оселедцем»,— повів бровою і аж тепер побачив на стільці Миколин клунок. Подивився здивовано, спитав поглядом.

— Є дні, коли всі недобрі передчуття справджуються, а добрі — ні,— якось щиро, без нотки будь-якого пафосу вимовив Микола цю фразу і пошепки додав: — Зайшов я ззаду, через сад, сховався за альтанкою, чекаю. І раптом бачу: гестапівці виводять Бориса і двох дівчат. Відразу впізнаю — дві наші студентки єврейки. Борис з однією з них колись дружив. Стою ще хвилину, наче вкопаний, тільки чую — горить долоня, в котрій пістолет. З сорому. Маю зброю і не смію її вжити. Для оборони друзів, на захист правди. Це вже вдруге сьогодні. «Іван не завагався б,— подумав я.— Іван стріляв би, ні на що не зважаючи». Вперше якось тепло згадав брата. — Передихнув: — Ви мені пробачте, це я також уперше так розкис, розбазікався.

— Це на добре. Повірте мені старому.

— Ні, це на погане. Я зраджую самого себе, свою постанову, обов'язок.

— Це ще час покаже.

До столика пружними кроками підійшов офіціант.

— Пивце в нас тільки до закусочки,— повідомив клієнтів.

— Гаразд, то що є на зуб? — Кардаш намагався згадати лексикон Юркового шинку.

— Айн моментик, записую,— офіціант задер носа до стелі, ясна річ, паперу й олівця в нього не було,— два оселедчики, два огірочки, два яечка.

— А хліб?

— Для шановного панства знайдеться. Дописую: два хлібчики.

— То, мабуть, усе.

— Айн моментик. У нас закусточка тільки до горілочки.

— Ну що ж, несіть.

— Записую: дві малесенькі.

— Гаразд.

— Айн моментик. У нас платять наперед.

— Скільки? — Кардаш витягнув старий, заяложений гаман.

— Рахую. Двадцять.

— Прошу.

— Айн моментик. Я рахував на марочки, а шановне панство платить млинарочками*.

— А хіба це росторан «Nur fñg»?

— Ні, ні, боронь боже! Але ліпші гості в нас платять марочками.

— У нас тільки злоті.

— Можна й злотиками. Айн моментик. Рахую. Сорок злотиків, плюс десять процентів додатку та плюс маленький трінгельд** — разом п'ять млинарочок.

— Прошу.

— Уклінно дякую. Айн моментик!

Чекали, справді, недовго — за кілька хвилин усе замовлене було на столі.

— Але деруть шкіру,— Микола сумно похитав головою.

— Деруть усюди так,— старий мимоволі згадав Юрка.

— А робітник одержує 100—200 злотих. Якраз на кілька «моментиків».

— Люди гроші мають.

— Котрі люди? Спекулянти, купці, ремісники, що совість загубили, проститутки. Інтелігенція — вмирає з голоду. Пенсіонер-учитель одержує сорок злотих. «Айн моментик».

* «Млинарками» називали асигнації у десять злотих, випущені німцями в Генеральному губернаторстві.

** Чайові.

Біля стола, як з-під землі, з'явився офіціант...

— Шановне товариство мене кликало?

— Ні, це ми так собі, ненароком.

— Цілую рученьки! — кельнер зник, як і з'явився, за плечима людей.

Степан підвівся.

— Піду поміж люди, може, здибаю нашого Кузьму.

Микола бездумно, поволі тягнув пиво. На серце давила порожнеча, відсутність будь-яких думок, бажань, помислів. В такому стані він опинився чи не вперше.

Все це через сьогоднішні невдачі. Бувають же у всіх людей хвилини зриву, апатії. Завтра він знову буде, як завжди, вольовим, дужим, незламним.

Намагався заспокоїти себе.

— Не видно Кузьми, і вчорашніх компаньйонів його нема.— Степан важкувато сів на своє місце.

— Такий уже сьогодні день. День невдач,— Микола витягнув портсигар, запропонував Кардашу цигарку, запалили.— До речі, як там Гукова?

— З ніг збилося, сердешна. До яких тільки дверей не стукала. Навіть до настоятеля Преображенки ходила. Сидить Домінько ще на Курковій, в комісаріаті. Ніні ж — неділя.

— За мене не питала? Мені треба за квартиру розплатитися.

— І слухати не хотіла про це. Шкодувала, що ви пішли від них. А згодом щось поміркувала собі й каже: «Пан Мовчун дуже порядний чоловік. Воно, може, і краще, що пішов. Людські язика не можуть обійтися без пліток. А я,— тут знову сплакнула,— дуже, дуже свого Домінька люблю. Доки був у хаті, навіть і не підозривала, що такий мені дорогий».

— Так, славні вони обоє, і шкода, що вже їх треба списувати на втрату. Залишилося нас — шестеро.

— Може, ще Домінько виплутається з лиха...

Запримітили, що поблизу їх столика крутиться, шниряє якийсь підозрілий тип у довгому літньому плащі, перев'язаному шаллю та в стоптаних, але ретельно виглянсуваних «лакерках» на ногах. Врешті незнайомий з рабською поштивістю вклонився Степанові й Миколі і, притиснувши рукою капелюха до грудей та карбуючи слова, відрекомендувався.

— Я доктор Вакалюк. Дуже перепрошую панів добродіїв, але слухом виджу і оком чую, що чесні добродії

в цьому прекрасному закладі вперше. Я можу мати честь поінформувати про себе все, що треба знати шановним добродіям. Маю на це уповноваження від самого шефа, — тип зробив реверанс у бік буфету, — пана графа Ляс-Роздольського. Якщо шановні добродії не заперечують, то і я не проти, щоб присісти коло столика світлих добродіїв.

«Доктор» сів на краечок стільця і пошепки продовжував базікати, нахилиючись до вуха Степана:

— На чесних добродіїв уже звернув увагу Пухлий — так називаємо тут, між собою, графа. Добродії не спорожнили своїх келишків, а таке ставлення до дару божого в цьому закладі не схвалюється, воно небажане, небезпечне і викликає зрозумілу підозру. Якщо поважні добродії не заперечують, то і я з свого боку не проти, щоб виконати цей обов'язок за шановних добродіїв.

Він вихилив маленький келишок горілки і запив його ковтком пива. Від закуски, яку підсунув йому Микола, відмовився.

— Дякую красенько, але їм мало, бо хвилево не веду адвокатської канцелярії й перебуваю, так би мовити, в тимчасовій фінансовій скруті. Шеф, — він знову поклонився в бік буфету, — особливою щедрістю не відзначається. Хоч Пухлий, — тип досяг уже ротом вуха Кардаша, — мільйонер, він усе може мати і дати, зробити і дістати. Він про запас обріс салом, бо визнає старогрецький принцип: «Поки грубий схудне, худий — зіграє в карамбольку». Ви подивіться на його руки, вони довгі, як у шимпанзе, але яке шляхетне їх закінчення! Справді графська — маленька, рухлива, кругла і пухкенька долоня, пальці — як у скрипаля. В цьому кулаці затиснений весь Львів. Як у тій пісні: «Там сен змесьці фура сяна, там ест мейсце для фурмана». В цьому кулаці — гестапо і СД — це я конфіденційно кажу, бо виджу, що у ласкавих добродіїв у очах світиться чесність, — і кримінальна поліція, і Леммер, Шенгарт, Геллер, Крюгер, і навіть губернатор Вехтер. Пухлий — пан життя і смерті Львова, він усіх купив, усе має — від пташиного молока до російського кав'яру. Або зверніть увагу на його голову. Не дуже симпатичне, щоправда, лице, але які могутні щелепи та підборіддя — як у Шмелінга чи Льюїса, чемпіонів з боксу. А очі? Вони в нього широко розставлені, як у птаха, тому бачить усе, що діється в залі... — Доктор витяг з жилета стару, але

дбайливо випрасувану, накрохмалену і напарфумовану хустинку і манірно витер обличчя, чоло.— Тож, якщо чесні добродії не заперечують, я з свого боку не буду проти, щоб випити те, що залишилося ще на столику.

Він знову випив і запив, і тепер уже всю свою увагу приділив Миколі.

— А я десь пана добродія нібито зустрів. Ви не вчилися в академічній гімназії?

— Ні! — Микола думав, як би найшвидше спекатися надокучливого типа, хоч, правду сказати, він досить уважно слухав його розповідь про власника шинку. Невідомо лише — скільки в цьому правди і скільки вигадки. Все ж такі фізична характеристика графа вдалася «докторові» блискуче.— Може, вже підемо, стрийку? — Микола встав.

— Ще хвилинку, шановний добродію,— незнайомиць вхопив Миколу за рукав і примусив сісти.— Я також не вчився в академічній. Але певен, що панове зайшли в це бістро, — тип уже позбувся напускної титуломанії, — з якоюсь докладно окресленою метою. Хто ж віддає усе своє питво незнайомому індивіду, навіть не пригубившись до келишка? Я хочу вам віддячити. Я всіх тут знаю. Ви шукаєте когось. Ви з кримінальної.

— Ідемо,— Степан взяв у руку клунок Миколи.

— Негарно так, панове, негарно. Я від щирого серця, добром за добро. Я знаю декого з кримінальної поліції. Високого, вродливого майбра Безушка, що то має найбільшого собаку в місті, Сірком звати.

— Хто тут згадує марно ім'я кримінальної поліції?— над столиком нависло велике, заросле, спітніле лице господаря.— Ці панове?

— Ці паноньки в порядочку, — коло живота графа опинився, ніби раптом з-під землі, виріс, чорнявий офіціант.— В порядочку! — наголосив удруге.

— Дивіться мені. Не вмієте зберегти інкогніто,— зло пробурчав граф,— не беріться до справи. Бо поскаржусь докторові Шенгарту, і вас — як не було.— Він висунув уперед свою величезну руку, відкрив кругленький кулачок і здмухнув з долоні невидимий пил таким сильним горілчано-перченим перегаром, що Миколі стало млосно. Відкашлявся аж на вулиці.

— Але ж люди! — Микола був схвилюваний, важко дихав.— Ось яких типів виносять на поверхню життя війна і фашизм.

— Я до сьогодні вважав Недовоза за найвеличнійший витвір нашої доби, але він і в пантофлі не годиться графові.

Коли відійшли якихось п'ятдесят метрів, Кардаш узяв Миколу під руку і схвильовано зашепотів:

— Коли граф наскочив на нас, офіціант дуже спритно втиснув мені в долоню якусь записочку.— Вони перейшли вулицю і зупинилися біля невеличкого будинку. Навколо не було й душі.

— Нічого не бачу. Темно, хоч в око стрель. Дайте-но сірники.

Степан зайшов у підворіття. Микола стояв на варті. За хвилину вже йшли далі.

— Я так і здогадувався, вірніше, я цього всім серцем бажав. Виявляється. Пелехатий був у шинку і бачив нас. Це від нього записка. «Пізнав вас, вітаю! — пише славний Кузьма.— Нам треба доконче зустрітися. Чекаю завтра о третій на Валах під годинником».

— У самому центрі міста! — здивувався Микола.

— Часом у центрі безпечніше, ніж на дикій околиці. Про це ми пересвідчилися сьогодні.

— І про те, що деякі надії справджуються.

Кардаш рвав записку на шматочки, по одному кидав їх у сніг і затоптував ногами.

— Дивіться, чи хто не збирає ззаду.— Микола вже заспокоївся, перейшов на жартівливий тон.— А то якось у Чикаго заарештували видатного гангстера, який мав при собі масу грошей. Веде його поліцай вулицею вночі, а бандит викидає непомітно по одному банкнотіві. Та позаду йшов інший шпик і збирав. Дивіться, що не банкнот то сто доларів. Набив уже всі кишені, руки трусяться, в мозку рояться різні рожеві плани. Не оперся спокусі — втік шпик з грішми. Тепер уже за ним кидається поліцай. «Шкода вашого заходу, констебль,— пожалів гангстер поліцаю,— то все фальшиві долари».

— Підемо, все ж таки до мене,— по довгій мовчанці відізався Степан.

— Я вирішив заночувати у Винниках, там є добрі люди.

— Це по дорозі. Переночувати можна в мене, ніхто і не здогадається, а вдосвіта — далі.

— Побачимо на місці. В усякому разі, завтра о вісімнадцятій, там, де завжди в понеділок. Кузьмі — хай це буде тимчасова клічка — постарайтесь змалювати, коли

до цього дійде, наше становище, звичайно, поки що без будь-яких призвищ і фактів. На зв'язок піду я.

— Гарзд.

Обходили центр міста бічними вуличками. Врешті вирвалися на Личаківську. І тут людей майже не зустрічали, не попадалися на очі й німецькі патрулі. Щораз темнішало, хоч сніг давно перестав падати.

— Не розумію, що це за такий туман вечірній,— Микола пристав і сторожко вдивився в небо.— Це і не хмари, і не мряка. Ніде й пожежі не видно. Й чорний гил осідає на сніг,— потягнув рукою по насипу, долоня відкрилася кіптявою.— Не розумію.

— Це, мабуть, вітровії підняли на півдні України землю, життедайну степову землю. Розвіяло там сніги, а може, і не випали вони. Сказав би поет: українська земля піднялася вгору, закрила чорно-сірим покривалом небо, ніби хоче захистити край свій від жорстокого ворога. Земля взяла в руки зброю, бореться, воює. А люди?

Миколі хотілося запевнити друга, що люди піднімуться, повстануть, що фашисти будуть знищені, прогнані, що ще здійсниться пророча Шевченкова візія майбутньої України, коли «врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі». Але примусив себе мовчати.

«Це богохульство — закриватися візією Тараса в цей тривожний, жорстокий час випробувань. Треба творити дійсність. Треба боротися».

Піднялися врешті на Личаківське узгір'я, побіля недобудованого костюлу Трьох королів звернули на Пасічну.

— Я піду розвідаю,— Степан відхилив у паркані дошку і зник у темряві. Ні одного його кроку не вловив чуйний слух Миколи. А за хвилину біг хтось звідтіля, ніби гнаний звір. Скрипів сніг, трощилося якесь патиччя, гупали важкуваті кроки.

Каштанюк заховався за дерево, поклав руку на пістолет. «У «вікні» паркана побачив Кардаша. Він важко дихав, тряслися, мов у лихоманці, щелепи.

— Там, на моєму ліжку,— процокотів крізь зуби,— спить блаженним сном живий і цілий — Іван...

Старенький професор Марковський, завідуючий кафедрою анатомії медичних фахових курсів, був сьогодні в чудовому настрої. Не звертав ніякої уваги на холод, який у цій просторій професорській давався взнаки зимою навіть за «старих добрих» часів, коли приміщення опалювалося добрячим сілезьким вугіллям. Холодом тягло насамперед з льоху, де були трупарня — просекторіум і склад льоду. Професор проходжувався швидко, дрібними кроками, давно усталеним маршрутом від печі до вікна і від вікна до печі. Був одягнений у добротне хутро, але й воно не захищало від холоду. Ходив і роздумував, як завжди, вголос. Спочатку, коли думка ще тільки народжувалася, він вимовляв окремі неартикулярні звуки, коли ж вона сформувалася, визріла, вигукував окремі слова, а вже закінчену сентенцію висловлював виразно, чітко, наче з кафедри.

Крокував у своєму анатомічному царстві, як це робив протягом десятків років, з якоюсь людською кісткою в руці (для кожного свого настроєвого стану мав відповідну кістку). Не було таємницею для працівників кафедри, ані для студентів, що у хвилини радості, благоговійні професор брав до рук найдовшу з кісток — голіневу, коли ж сердився — вертів у пальцях один з найкрихітніших суглобних камінчиків; у таких випадках усі намагалися бути якнайдалі від професора, про складання екзаменів або зарахування практичних занять не могло бути й мови.

Обличчя його сяяло радістю. Він забув про свій нежить і сімдесят кілька років життя. Не маючи змоги поділитися з будь-ким добрими вістями, професор зупинявся то перед одним, то перед другим скелетом і дружньо гладив-поплескував його своєю долонею по ребрах.

«Не казав я тобі, що отримаємо добру партію, згадай, не казав? Німці-фашисти — лайдаки! Але німці — це й поети та вчені, я хотів сказати тобі, і знають, що вивчати анатомію без живого матеріалу не можна. Ти мені не шкір зуби, я кажу «живого» в нашому розумінні, цебто — мертвого. Ти сам це найкраще знаєш. Ще в 1892 році ти записав своє тіло медицині, тому стоїш тут і донині та розмовляєш зі мною. Твої ровесники за смертю давно вже погнили, а ти безсмертний! Скільки ми вже знаємося! Піввіку, правда? Я був тоді ще сту-

дентом, молодий, дурний і крикливий, за той час посивів, постарів, а ти не змінився ні на йоту. Розумник, стоїш, як і піввіку тому. І я так зроблю, як ти, запишу свої кістки медицині, і будемо отут стояти поруч. Цілі віки! Ти на своєму заслуженому місці, а я кроків за чотири від тебе — ближче до жіночки з Станіслава, ти знаєш, я завжди тяжів до слабої статі. Пам'ятаєш, як Гете ще в юності писав свій пристаркуватій коханій: «...Найулюбленіша з найкоханіших... Дивитися буду на тебе так, як дивляться на зорі... Жодної іншої думки не допускаймо до себе, крім тієї, щоб разом закінчити наше життя...»

І ось учора люди з країни Гете привезли нам з тобою вісімнадцять трупів. Мої жовтодзьобі студенти нарешті отримують живий матеріал. Він допоможе їм збагнути таємниці людського тіла, вивчити кожну кістку м'яз, кожну жилку, ниточку кожного нерва. Студенти вийдуть звідси добре підготовленими лікарями і, навчившись на мертвих, рятуватимуть живих. Правда, епоха великих відкриттів у медицині вже минула. Хто зна, чи будуть мої студенти новими Кохами, Пастерами чи Ерліхами свого покоління. А може, і будуть. І все завдяки тому, що нам сьогодні вдалося дістати живий матеріал. Зараз наш Степан його відповідно обробить, закріпить, законсервує, бо невідомо, друже мій, коли нам ще новий транспорт пришлють. Спасибі директорові Бляйху, він, видно, має свою руку десь у верхах, інакше про нас і не подумали б. У війну найчастіше буває так, що найважче дістати те, чого є удосталь.

Крику з льоху професор не почув. Але побачив Степана, свого помічника, у вирізі підлоги з перекривленим від жаху обличчям. Зрозумів, що там трапилось щось незвичайне. Підбіг, подав препараторові руку, потягнув до себе. Степан упав на підлогу, його голова нервово трусилась, цокотіли зуби. Мав розтулені вуста, але говорити не міг.

— Що, забирають назад живий матеріал? — злякано запитав професор.

— Живий, живий, — видушив із себе Степан.

— Хто живий? Наш матеріал? Говори ж зрозуміло.

— Один живий, там, серед тих убитих, — вже виразніше вистогнував слова препаратор, підводячись.

Професор схопив за плечі Степана, потягнув до люка.

— Ходімо.

Григорчак вже опам'ятався, заспокоївся трохи. Навіть підтримував на крутих слизьких сходах професора і безугавно лепетав:

— Стояв я над ним, роздягнув, мию теплою водою, а він, бач, раптом розплющив одне око і дивиться на мене. Порубаний весь, потовчений, а дивиться! «Ет,— гадаю собі,— не здуриш ти мене». І навмисне відійшов убік. Дивлюсь, а око в нього — назирцем за мною. «Не таких, паничику, я бачив», думаю. Підхожу до нього і пальцем натискаю повіку. «Спи собі спокійно», кажу. Але чую, уже забігали мурашки по тілу. Відскочив, а воно, око, розплющується та знову — зирк на мене. Тоді я вже у крик і до сходів.

— Може, у нього скляне око! — вигукнув полегшено професор.

Допали стосу тіл. Лежали штивні, заморожені, холодні. Декотрі у сорочках, інші — зовсім голі.

— Де ж він?

— Он тутечки! Під моїм пальтом. Я все-таки накрив його.

Марковський швидким рухом відслонив обличчя мерця. Очі заплющені. Професор вбивчо зміряв свого помічника, той аж зігнувся. Все-таки припав вухом до грудей, потім квапливо вийняв з кишені дзеркальце, приклав до губ мерцеві...

— Бо наш професор, — розповідав пізніше Степан найбільш довіреним друзям, — хоч і не першої молодості, але з дзеркальцем і гребінцем ніколи не розстаються. Дуже ще на жінок падкі. Отож над розпухлою губою парубка дзеркальце тримають. І раптом як крикнуть: «Степане, на вінду його!» Ніколи ще не кричали так професор. І ніколи я так не звивався швидко, хоч уже при цій вінді піввіку, а мо', й більше служу. Понесли парубка, а він важкий-преважкий — центнер з гакком, і до того ж довгий і гандрибатий.

Ледве дотягли. Я шодуху скочив наверх і кручу корбою. Руки в'януть, чую, що не подужаю. Але ні, пішло. Стукнула шихта, розкриваю — очам не вірю, а то вони, доктор, разом з мертвим приїхали. «Оце так, холонучи від страшного припущення, думаю собі, якби не витримав ти, Степане, то зараз і кістки зі свого професора збирав би. Бо пивниця у нас глибока, метрів з сім буде. «Чого вибалушив сліпаки? — визвірився професор. — Свого настоятеля не пізнаєш, чи що?»

Понесли ми «пацієнта» на професорський тапчан, відкрили ковдрами і коцями. Доктор влив йому якогось лікарства між зціплені зуби, а що далі було — не знаю, бо погнав мене в терапію та хірургію, що напроти, наказав: одна нога там — друга тут. Щоб лікарів звідти покликав. У терапії застав я головного, що то зо двадцять років з моім на «лямпку» вина до Теличкової за добрих часів ходив. Кажу так і так — і в хірургію. А вона, паршива, на замку. Тоді я, багато не роздумуючи, біжу через подвір'я в мікробіологію. А там тільки нова асистентка, бо все треба знати, діялось вранці, зараз по тому, як ми поскидали з машин тих нещасних трупів. Я цю молоду докторку за руку, біжимо. Зупинилися біля канапи, а докторка як глянула, так і впала, наче зрубана ялиця. Професор, хоч і делікатний був до жінок, аж зацінівся: «Ще цього нам бракувало!» — горлає. Але тут же привів до тями красуню, у фотель посадив. Та не сиділось їй! Відразу до нашого «пацієнта», вклякла перед ним. І плаче.

Ви питаєте, що було далі? Далі мені не можна нічого розповідати, бо це великий секрет. Але вам повім, бо, бачу, що добро з ваших очей світиться.

«Буде жити!» — сказали одностайно всі трое лікарів (так дуже рідко на різних консилях трапляється) — і наш, і від терапії, і та, засмучена, з мікробіології. А коли вже хлопця привели до пам'яті, наш професор приклав палець до уст та в мій бік: «Ти, Степане, нікому ні чичирк!» Тільки потім я довідався, що нам привезли не звичайний собі живий матеріал, а помордованих на Залізничному базарі. Словом, виходили ми парубка. Докторка з мікробіології днювала і ночувала біля нього. А в юнака організм і здоров'я — бичачі, так навіть сам наш доктор сказав.

Усе витримував, і за тиждень уже хотів на ноги стати. Тільки лиця на ньому свого не було. Шрами, шрами і ще раз шрами. Ще кілька днів полежав, потім докторка-красуня принесла йому білизну, вбрання, і десь обоє подалися від нас. А наш професор навіть свою гуральську гирлигу подарував, щоб спирався.

Мені трохи маркотно стало, бо я на тоту гирлигу давно око гострив. Боронь боже, не думайте, що чигав на смерть професора, але все-таки на якийсь десяток років я молодший. Ні, ні, не шкодую, не заздрю! Це я тільки так для годиться сказав. На цьому і крапку

поставимо, як любив повторювати наш асистент-радянець, що в перший день війни мундир з двома прямокутниками на комірі одягнув і пішов — камінь у воду! Але я таки збрехав з цією крапкою. Ще історія не закінчена. Коли вже молоді забралися, наш професор взяли найбільшу кістку з купи, підійшли до свого кумпана, що під вікном стоїть, та й базікають собі з ним: «Було вісімнадцять, а залишилось сімнадцять. Утік нам, брате, такий хорошун, що постав його тут, тоді нам з тобою нічого й робити. З сорому тікати довелось б. Два метри заввишки, клітка грудна, що двері, oss dorsalis* — то і порівняти нема з чим. Професор злісно подивився на кістку, що тримали в руці, і як шпурнуть нею. «Та ти, каліко, і не вмивалася до тої, що нам вислизнула з рук. Ось, друже, який ми матеріал втратили! Найгірше те, що парубок наш буде собі ходити по світу і навіть не здаватиме собі справи, яке багатство, яку велич у собі носить». Воно, мабуть, правда.

Модеста ще змалку була скритною, мала свої маленькі і великі таємниці, з якими не звірювалася нікому, навіть найближчим подругам. Дівчинкою виростала виключно у хлоп'ячому товаристві, тому ревно приховувала свою статъ. «Я хлопчик Модест,— повторювала вона завжди і всюди, виривалася з рук матері, коли та хотіла пригорнути, чи причепурити її під ляльку, нізачо не давала надіти на себе сукеночку, волосся мусили підстригати так, як братикам-близнюкам Борису і Глібу. Ходила навмисно замурзаною, розчихраною, щоб нічим не відрізнятися від сусідських хлопчаків, з якими влітку пасла на вигоні біля потоку гусей, а взимку ковзала на дерев'яних санках-саморобках.

Першу таємницю, однак, швидко розкрито. Мабуть, згадувала пізніше, ще замало було в неї досвіду для її збереження. Між ровесниками кружляли вперті чутки, що попівський синок — не хлопчисько, а дівча, не Модест — Модеста. Порозумілися між собою, наче змовники, і завели забаву, в якій мусило з'ясуватися — хто ти. Гра ця називалася «хто вище і дальше». Іванко, Васютин син, був великим майстром цієї справи, він же і навчав інших. Модеста з глибоким внутрішнім хвилюванням переживала неминучий крах її таємниці,

---

* Хребет (лат.).

черга наближалася до неї. Коли свій талант демонстрував Глібик, вона схопилася з місця і шугнула на втіки. Але її таки перейняли на галявині, зтягнули під міст, силоміць зірвали штанята і добре роздивилися, хто вона, ще й до того нажалили дівочі ноги кропивою: Модеста вперше в житті розплакалася, розридалася дівочими сльозами, і ця несподівана переміна приголомшила хлопців сильніше, ніж саме відкриття, вони похнюпились і відступили.

Кару за свій перший обман Модеста пережила боляче. Вона нікому не зізналася, як познущалися над нею друзі-гусопаси, які єдині поки що бачили її такою, як мати на світ народила.

У гімназії Модеста берегла ще одну таємницю. Свою матеріальну скруту. Вона осиротіла негадано, жорстоко. Уся її сім'я — батько, мати, два брати — одного січневого ранку не прокинулися більше — чад із-за передчасно затуленої грубки задушив їх. Коли до священника постукала служниця, ніхто не відізвався. Ганка закликала форналів, і ті виважили двері. Батьки лежали спокійно на ліжку, ніби спали, скрюченого Бориса знайшли задушеного під подушкою, а Гліба — на підлозі. Він, мабуть, човгався за струмочком чистого повітря, що напливало з мишачої пірки, так над нею і заляк.

Модеста вчилася тоді у першому класі приватної жіночої гімназії «Рідна школа», мешкала у своїй тітці Смеренчукової, що сама ледь зв'язувала кінці з кінцями. Після смерті батьків Станіславська консисторія виплачувала невеличку пенсію, але цих грошей не вистачало навіть на прожиття. Проте ніхто не почув від Модести слова скарги. Ніколи не зізнавалася вона у своїх матеріальних нестатках, і багато найближчих людей навіть не здогадувалося, ціною яких самозречень живе і вчиться, одягається чисто і пристойно ця розумна, мовчазна і неприступна дівчишка.

Трохи кращі часи для неї настали в останніх класах гімназії. Вона давала уроки молодшим ученицям з заможних сімей. Склала трохи грошей і після матури поїхала у Познань, щоб спробувати щастя — вступити на лікувальний факультет. Цього разу доля не ошукала її. Вона не тільки була зарахована студенткою, а й — річ нечувана — їй призначили стипендію. Саме тоді, у 1935 році, польський буржуазний уряд налаго-

джував співпрацю з провідною в Галичині українською націоналістичною партією УНДО, тож міністерство освіти і віросповідань змилося над сиротою. Але не так легко діставалися Модесті ці сорок п'ять злотих на місяць. Вона мусила платити за них новим самозреченням, стояти осторонь громадського й політичного життя, носити маску лояльної громадянки національної Польщі. А тим часом у світі відбувалися незвичайні події, вирувала Іспанія, молоді хлопці через кордони продиралися на захист республіки, у Німеччині піднімав голову Гітлер, італійські фашисти терзали землі єдиної незалежної африканської країни — Абіссинії. А Модеста мусила мовчати, глибоко ховаючи в серці свої політичні симпатії, свої переконання.

І була в неї ще одна таємниця, найсокровенніша: таємниця кохання. Ще на першому післягімназійному балу в Коломиї вона покохала сильно, палко, на все життя. Обранцем її був Іван Каштанюк. Не розкрилася й перед ним, хоч і намагалася збудити в ньому ревності — сестру справжнього кохання, кокетувала з Юрком Недовозом. Та коханий спокійно переносив це. Може, й не помічав. І зрозуміла вона, що покохала своє нещастя, свою трагедію. Іван Каштанюк просто, думала, не був наділений найвищим талантом людини — прагненням і вмінням любити. Вони так і розсталися, не відкрившись одне одному. Коли зустріла його знову після кількох років розлуки, з тривогою відзначила, що не помилилася, мала рацію. Егоїстичні паростки у вдачі Івана ще більше розвинулись. Став він одним з тих, кому жінка потрібна, мабуть, лише в ліжку.

Модеста ще сильніше замкнулася в собі, притамовуючи свою трудну любов, свої почуття. Вони ні разу не вирвалися назовні, але й не змінили об'єкта. Модеста щиро співчувала Юркові, цїнила його прив'язаність, дозволяла деколи навіть поцілувати себе, але була впевнена: нічого не трапиться нового, ніколи не покохає іншого, ні перед ким не розхилить рук для обіймів. Її любов була вбита, лежала на власному цвинтарі, що його спорудила у серці. Пройшли роки, і вона навчилася навіть не згадувати імені коханого.

Однак вистачило побачити його побитим, скаліченим, немічним, і всі довголітні контракти розуму з по-

чуттям розлетілися вщент. Вона кохала знову, палко, щиро, віддано, як і сім років тому. Кохала почуттям зрілим, гарним.

Ні, Іван, ні Модеста, мабуть, не пам'ятали, а може, ніколи й не відали, по скільки років мали безсмертні коханці з Верони. Не знали й інших щасливих чи трагічних історій закоханих пар із шедеврів світової літератури, бо обоє, правду кажучи, не сиділи ночами над книгами, вони боролися за шматок хліба. Але їх любов саме й пливла хвилями великого моря кохання, тисячі разів описаного найгеніальнішими письменниками. Над ними плив місяць — округла, червоно-жовта пляма, і вони піднімались у вишину, і, як дітиська, котили обруч місяця по безкрайному небу. Місяць колував, тікав від них засоромлений, принишклий. Не пам'ятали, як це вони відривалися від землі, чи, може, нічний красень опускався з висот, їх радувало тільки те, що були разом. Розмовляли із зорями, всесвітом. Бесідували із своїм коханням.

Іван: Щоб покохати по-справжньому, треба серцю пройти по грані смерті.

Модеста: Яка вопа, любий?

Іван: Це тінь, що перебігає через серце.

Модеста: Чи тоді воно вмирає...

Іван: Все залежить від того, чи хто кохає тебе.

Модеста: Я кохала тебе.

Іван: Тому тінь відступила, зродилося світло.

Модеста: Хто ж поборов смерть?

Іван: Любов.

Модеста: Ти по-справжньому покохав? По-справжньому?

Іван: Я пройшов по грані смерті.

Модеста: Що ж буде далі?

Іван: Ми наближаємося до острова життя.

Модеста: І він уже близько?

Іван: Ні, ми все ще летимо у всесвіті. Бачиш: навколо нас кружляють-веретеняться зорі. Перетинаються світляні шляхи. Це траси вічності.

Модеста: Що таке вічність, любий?

Іван: Це мить.

Модеста: Мить щастя?

Іван: Мить свободи. Свободи, освіженої смертю.

Модеста: Ти знову народився для неї?

Іван: Для неї, для любові і для боротьби.

Модеста: Невже ж любити і боротися можна у все-світі? Це справа богів чи земна?

Іван: Земна.

Модеста: Але ми все ще, як кажеш, кружляємо на перепуттях світів.

Іван: Ні, ми вже сходимо на землю, на тверду землю, для боротьби.

Модеста: Ти казав раніше — і для любові.

Іван: Поклади знак рівняння, це тотожні поняття. Як і смерть.

Модеста: Я не хочу, щоб тінь смерті знову пробігла через твоє серце. Цього разу хай краще через моє. Хай через моє...

Іван: Тобі не можна, ти мусиш жити, ти мусиш виростити нашого сина. Багато синів і дочок. Тих, хто буде ходити по вільному острові життя, якого ніколи не обмиватимуть більше моря смерті. Пам'ятаєш: і буде син, і буде мати, і будуть люди на землі.

Модеста: Я хочу твого сина. Бачиш, ми вже на землі. Обійми, обійми мене міцно-міцно, хай затримається наша мить із вічності.

На Новий рік прощалися. Поклала йому в торбу все, що вважала потрібним.

— Візьми і мене,— просила.

— Ти пам'ятаєш наш сон-марення?

— Я живу ним.

— Тож бережись і бережи його.

— Його збережу, збережу! Але чи надовго! Він твоєї крові. Невгамовної.

— Поцілуй...

Стояла довго на краю дороги, самотня, одна як мільйони матерів і дружин усього світу в той морозний терпкий ранок невідомого сорок другого року.

Розділ сьомий

«Іване, гей, чуєш, Іване, отже, ти ніби вдруге народився?»

«Припустімо».

«Скажи, Іване, але подумай спершу гаразд, чи і нове твоє життя схоже буде на попереднє?»

«А звідки мені знати».

«Не квапся, поміркуй добряче. Питаю: чи нічого ти не можеш закинути своєму дотеперішньому способі життя?»

«Кажі прямо: що ти маєш на думці?»

«Бачиш, герої, гинучи, звичайно заявляють: «І щоб мені дано було тисячу життів, я б кожне з них прожив так, як перше».

«Ти мені баки не забивай, я маю десь отакі безглузді й безплідні заяви».

«І це кажеш ти — романтик, гульвіса і природжений актор? Адже ти жив, ніби ходив по сцені, й краєчком ока спостерігав, як публіка сприймає твою гру?»

«Чогось дотепнішого ти вигадати не міг?»

«Не гарячися, Йване. Усе людство поділене на акторів і глядачів. Ти мав завжди амбіції перших».

«Оце вже верзеш дурниці. Актори знають свою роль, відають, що їм робити до кінця вистави. Я ніколи не заглядав уперед, не робив планів; коли встрявав у якусь бучу, не рахував шансів».

«Про це мені якраз і йдеться. Ти маєш невгамовний, неврівноважений, дикий і дивний характер. Або, вірніше, взагалі не маєш характеру».

«Ти знову намагаєшся мене зневажити. Нічого не вийде. Плюю і йду спати. Облиш мене в спокої».

«А невже ти ще зберіг спокій? Після того, що трапилось?»

«А що таке трапилось?»

«Ти вбив людину, а може, й не одну».

«І що з цього. Я їх мусив знищити. Вони стали мені на дорозі».

«На якій дорозі?»

«Не чіпляйся до слова. Вони збиткувалися над невинними людьми, вішали моїх друзів, знайомих. Я не міг пройти мимо цього. Я повинен був діяти».

«Не забувай, що ти також убив друга».

«Ганса? І що з цього? Я радо нині випив би з ним чарку горілки, поговорив. Але тоді він сам устряв у цю халепу. Тоді він не був моїм другом, а ворогом».

«Дивний у тебе спосіб мислення. Друг — і раптом ворог. Значить, ти позбавлений найелементарнішого почуття дружби, товариства, того величного, святого почуття, яким славиться від віків наш народ».

«Не городи мені тин із стількох високих ідеалів. Ганс убив бідолашного Файтельсона, чесних та скромних

Пальчинського та Мальчинського. Ці люди нікому не заважали жити на землі. Я був тільки мечем справедливості».

«З якої рації?»

«Хоча б з тієї, що я людина».

«Ще тільки одне запитання, перед сном: тебе не переслідують уночі кошмари, не прокидаєшся раптом весь облитий потом, не женуться за тобою помордовані?»

«Я сплю дуже твердо, спокійно, як камінь. Це ж не я вбивав есесівців, а ті безвинні — Файтельсон, Пальчинський, Мальчинський. Вони віддали мені свою силу й ненависть. Я навіть не здавав собі справи, що роблю».

«І зараз зовсім спокійний? Можеш їсти, співати, любити, обнімати жінок?»

«Коли хочеш знати, то зараз я вже волю дівчат. Це перший знак, що старіюся».

«Не продовжуй бути циніком. Велика шкода, що саме не це вмерло в твоїй душі разом з твоєю першою смертю».

«Замовчи, нарешті, про смерть, смерть, смерть. Я заморожений від неї».

«Чим, як?»

«Іди ти до біса! Я хочу спати».

«І ти думаєш бути щасливим ще в житті? Ти?»

Іван хропів. Украй змучений, він приплентався ввечері на Личаків, насилу віднайшов на одному з будинків Пасічної вулиці вивіску «Склад пляшок у дворі». Постукав до одних, других дверей — всі були зачинені. Не роздумуючи довго, витяг із скрині на сміття здорового цвяха, майстерно заклепав каменем головку, загнув, покругив цією відмичкою у замку дверей раз, другий, і вони із скрипом відчинилися. Навіть не роздивився добре по кімнаті, у блідому сьйві кишенькового ліхтарика окреслився стіл, книжкова шафа, ліжка. Сягнув по першу зверху книжку. Це був підручник фізіології, на титульній сторінці впадав у вічі рівний, каліграфічний напис червоним олівцем: «Хто цю книгу украде, тому рука відпаде. Власність Романа Кардаша». — «Значить, я вдома», ствердив Іван, замкнув відмичкою двері, скинув черевики і заліз під ковдру. Стулив повіки, але сон не приходив. Ще довго в голові ворушилися думки, він ніби відповідав на чиїсь

недоладні запитання, злився, перевертався з боку на бік, знову шепотів собі під ніс, падав у глибоку порожнечу; міриади маленьких сонць, як бліді лампи в тунелі, пробігали повз нього і губилися в безмежжі, аж врешті важка, чорна брила ночі зсунулася на голову, і він заснув міцним сном.

Так його і застукав старий Кардаш.

Збудився Іван, як щодня, раптово. Він не визнавав жодних там п'яти хвилин для закріплення сну, дрімливого вранішнього винижування чи позіхань в ліжку. Перший порух повік, і вже права нога на підлозі. Повний, рвучкий вдих повітря, все тіло випростовується, як струна, тільки голова і руки зігнуті назад, два-три стрибки на пальцях. Потім спортивні вправи.

Іван не здивувався, що в кімнаті й зараз не було нікого, хоч і з задоволенням зауважив на столі, засланому обрусом, прикриті газетою тарілки та склянки. Відкинув «Львівські вісті», захопив яблуко і ковтнув його, наче вишню або сливку. Подався до дверей, хотів натерти голі груди шорстким снігом, але з-поза фіранки спостеріг на подвір'ї гурт людей: жінки з сумками, повними пляшок, стояли в черзі при віконці до складу, старий Кардаш клав на воза-платформу ящики з пляшками, хлопчина у великій баранячій шапці-басарабці напував з відра миршавого, з глибоко запалими боками коня. Шапка раз у раз зсовувалася хлопцеві на очі, але це мало не дратувало, він безперестанку поправляв її, викручував сюди-туди, а вивільнивши на мить руку, витирав рукавом свитини носа. Іванові хотілося побачити Юрка, і врешті у віконці складу показала голова Недовоза. Каштанюку відлягло од серця, здалося йому, що тільки вчора вони разом стояли за шинквасом та розводили спирт водою. Юрко не змінився анітрохи, такий же уважний, примружений погляд, нерозбери-усміх, наче пришитий до лица, піднятий угору вказівний палець правої руки, готовий у кожну мить відстоювати, захищати (тепер він малював перед очима співбесідника довгу, заплутану серпантинну лінію) або виражати згоду, визнавати комусь рацію (палець поволі падав додола, долоні відсувалися одна від одної і руки вже розводились, ніби для обіймів). «Молодець, Юрко!», схвально кивнув головою Іван. Він досі думав, що фінансову катастрофу — втрату шинку, помешкання Юрко перенесе боляче, а то й роз-

кисне зовсім. «Молодець на свій кшталт!» — уточнив, відтворюючи в уяві інші можливі варіанти Юркового гіднесення та процвітання. «Голими руками його не візьмеш, перед маревом небезпеки, краху, він не здригнеться. Нову хату будувати від коміна не почне. Знову зійшов униз, зцінив зуби і наліг на фундамент, напевне, від однієї, знайденої на смітті пляшки почав своє друге сходження на гору».

Недовіз, чи то угледівши у вікні силует друга, чи просто в цю пору робив перерву, брутально відсунув жінок від віконця, дбайливо його причинив, повісив табличку на цвях (Іван відгадував: певне, «Буду за півгодини», або «Пішов на...») і, потягнувши за собою Кардаша, різким рухом відчинив двері.

— Ось він, герой нашого часу — живий, здоровий, міцний і, як пасує Аполлону, голий.

— Тільки до пояса. Ну, Юрку, здоров. Я радий за тебе.

Вони обнялися, поплескали один одного по спині.

— Ти радий за мене. Чому?

— Що ти залишився на своїй висоті. Ось поглянь, який ти високий! — Іван без видимого зусилля підняв Недовоза вгору (той вчасно нагнув голову, щоб не буцнутись об стелю) і поставив на стіл. — Берн дзеркало і дивись.

— Може, і твоя правда, Йване. Але ти не забувай іншого — я зробився куди догадливішим і зібранишим.

— Й тому половину стола не застелив скатертиною? Щоб не забруднити.

— Здаюсь! — Недовіз скочив із стола. — Ти залишився такий, як і був. Геніальний.

— Хвилиночку, не кидай надармо «великих слів велику силу». Я назву себе геніальним, коли вгадаю, про що сповіщає ота картонка, яку ти вивісив на віконці. Коли до трьох разів не відгадаю, звання «геніальний» переходить на тебе.

— Починай!

— «Буду за півгодини...»

— Ні.

— «Перерва на обід...»

— Ні.

Іван замислився. Звичайно, йому не йшлося про виграш, він просто хотів уловити новий ступінь торго-

вельної досконалості друга. Подвоїв зусилля мозку. Нарешті випалив:

— «Товар відіслано на базу». Ну?

— Ні, ні, ні! — Тепер Недовіз мало на стіл не вискочив. — Напис німецькою мовою, зовсім простий: «Ich bin zum Reichsbank gegangen» *. Ти знаєш, як це впливає на обивателя, який несе тобі порожню пляшку за 10 окупаційних грошей. Наче грім. Як бомба. Вона вселяє в нього довір'я до фірми, шанобу, повагу. Це лоскоче і почуття його гідності. Обиватель має справу з підприємством, у якого своєkonto в державному банку, а власник ходить туди щодня звіряти рахунки, вкладає чи вибирає гроші.

— А що ти, власне, робиш у цьому банку?

Недовіз розреготався, аж по животі лупцював себе.

— Я його й на очі не видів. Все це блахман. Вискакую в таку перерву на одне пиво до Шекспіра — це ми так зevamo кельнера з шиночка, що навпроти, бо його одну п'єсу ставив колись Стадник у своєму театрі. Або снідаю тут, дома, і відпочиваю півгодинки, робота ж важка, встаю о п'ятій, бо вранці найліпша торгівля — жінки йдуть на базар і несуть пляшки. Попадаються іноді допотопні, з-під столітньої терпентини чи оливи. Але ми забалакалися, а люди на мене чекають. Бери, брате, чарку, та випиймо гуртом, щоб у цій хаті всі міцні були — і в ногах, і в голові. Ідеш до мене за спільника?

— Ні, Юрку. — Каштанюк зручніше вмовився на стільці. — У мене зараз інші — важливі і невідкладні — завдання.

— А ти не мусиш днювати й ночувати на складі. Покажешся раз, два рази на тиждень, щоб клієнти мої бачили, що підприємство розширюється. Потрібна мені твоя чарівність, а не праця. Ми з паном Кардашем поки що справляємося гаразд. Ну що, вдаримо по руках?

— Ні, Юрку! — голос Івана звучав твердо. — Є й інші причини. А щодо чарівності, то придивися уважніше до моєї пики.

— Маєш на увазі оті шрами? Вони, навпаки, додають тобі чару. Колись панські синки зумисне робили собі порізи, щоб виглядати хоробріше. Шрами на

---

* «Я пішов до державного банку» (нім.).

лиці — найкраще свідоцтво мужності. Ганс чванився своїми?

— Не мав кого згадати...

— Добре, про це потім.— Юрко подивився на Івана захоплено.— А зараз давай, взяли. За твоє, Іване, повернення! Не з могили. Я ніколи не вірив у твою загибель. Знав точно — прийдеши одного дня.

— За тебе, Юрку! — Іван обвів друга довгим, при-таєно-болісним поглядом, і швидко, одним духом, випив.

І тут перед очима Івана сплив образ Модести. Вона дивилася на нього довгим, пронизливим, серйозним і закоханим поглядом. В цьому погляді палало все: війна і їхня любов. Він наче нагадував Іванові — пам'ятай про мене, не забудь! А Іванові ще перед хвилиною так було шкода друга, так було жаль його глибоких почуттів до Модести, що на душу напливали відчай, нестерпне почуття вини. Але образ Модести заперечував його винність, додавав сили, зміцнював віру.

«Скажу всю правду Юркові, так, як є. Ні слова неправди, хоч вона була б йому милішою».

Ще раз підняли чарки, закусили. Юрко гомонів і розпитував, де, як, що. Іван збував його запитання короткими і загальними відповідями. Він думав про те, що йому доведеться сказати другові десь незабаром, коли вони залишаться самі, удвох, віч-на-віч. Ні, вони ніколи вже не залишаться удвох, між ними з'явилася, стала і буде присутньою завжди вона — Модеста. Але на запитання, яким духом його занесло сюди, хто йому дав адресу Юрка, Каштанюк був змушений відповісти прямо. І він сказав:

— Мода.

Юрко якимось дивно подивився на друга. Іван спокійно витримав цей погляд, і Недовіз ніби подався під його силою, він зігнувся, погас; миготливі очі забігали. Вже не міг чистого і спокійного погляду спрямувати на Івана. Встав від столу, заметушився, ніби чогось шукаючи, і справді витяг з-за вікна дві пляшки пива, коли розкорковував їх, руки дрижали. Врешті налив у склянки, але так невдало, що багато пінки піднялося білим грибок і попливло тьмяною калюшкою на скатертину. Недовіз одним махом спорожнив свою склянку, тремтливим голосом вибачився, що вже му-суть іти. Нашвидкоруч накинув на себе ватяну фуфайку і вибіг.

Це була втеча від підозри, яка раптово зродилася в його голові. Втеча від друга.

— Що думаєте діяти далі? — спитав старий Кардаш, щоб перервати гнітючу мовчанку, яка запала після відходу Недовоза.

Іван постукав своїм келишком по столу.

— Вам скажу правду. Мені здається, що я вже давно збагнув, чому ви у Львові і чим займаєтесь. Я хочу виправити деякі помилки — свої і чужі. Насамперед, почуваю свою відповідальність за долю мешканців Брестської площі. Коли б не наш шинок, Процайлик, Варцаба, Кривий Дзюник, Дідух, Люстерко і десятки інших ходили б спокійно по землі, шили чоботи, торгували, пили пиво, грали в карти. Це ми, жменька інтелігентів, внесли фермент у те по-своєму спокійне, по-своєму бурхливе середовище.

— Де рубають ліс, там і тріски летять. Це закон війни. Не ми винні, а фашизм.— Кардаш намагався зважувати кожне слово.— І, мабуть, не одиниці, не конкретних людей треба захищати, про їх долю турбуватися, але про весь народ, вітчизну. Я особисто буду боротися з фашистами до їх або своєї загибелі.

— Краще вже до їхньої.— Іван спробував перевести розмову на жартівливі рейки.

Кардаш не підняв рукавиці.

— Усі погляди і теорії, які ви, може, і щиро проповідували, увесь ваш спосіб життя-буття лопнули під твердою рукою фашистської дійсності, вони не мають уже ніякого покриття.

— Навіть у Юрковому рейхсбанку?

— Не будемо жартувати, Іване. Ви впевнились хіба, що зараз тільки організована й рішуча підпільна боротьба, основана на широкій платформі єднання всіх антифашистських сил, може принести успіх. Анархічні, самовільні вибрики, навпаки, часто завдають шкоди справі, загальному рухові. Жертви ростуть, а результати плачуть.

— Ви, пане Степане, хочете, щоб я з поляками об'єднався, з тими самими, які мені в тридцять сьомому, тридцять восьмому шпильки під нігті застромляли. Або ішов у бій разом з тим, на якому штани від страху трясуться. Я можу їх захищати, як людей, я можу за них мстити, як за жертви фашизму, але нічого більше. Я уже визначив свою дорогу істиль боротьби. Мені

не треба помічників у боротьбі, ті друзі дулю дадуть від себе, а при поділі на столі перемоги вимагатимуть золотих грушок.

— Не всі євреї боягузи, і стають до боротьби не ті поляки, які били і мучили українців. Але я вас не агітую, Іване. Я тільки передаю слова вашого брата. Микола хотів зустрітися з вами.

— Звідки він знає, що я живий? — Іванові нервовно заходили жовна.

— Він був тут учора, — спокійно відповів старий. — Я можу будь-коли влаштувати вам зустріч.

Спалах погасав. Іван знову затарабанив чаркою по столу.

«Зробився нервовим, — занотував у пам'яті Степан. — Воно й не дивно. Стільки шрамів на тілі».

— Звичайно, яюсь зустрітися треба, — Іван поволі одягав піджак. — Ми ж обидва Каштанюки. Аж дивно стає. Знаєте, Кардаш, я в дні кризи, здається, пайменше згадував Миколу. Брати — доки вдома ростуть, доки разом: одні забави, одні замилювання, одні ідеали. А потім розлучаємося і раптом залишаємо брата на якійсь життєвій станції.

— Все, мабуть, залежить від характеру, переконань.

— Можливо, й так.

До кімнати увійшов замурзаний, слинявий хлопчик. Скинув свою величезну шапку, по-господарськи вдарив нею по халявах дрібненьких чобіт.

— «Ворон» уже поїв і напився, — сказав серйозним голосом.

— А ти?

— Я снідав з вуйком Юрком ще вранці.

— Бери ще хліба шматок, ковбаси та випий гарячого чаю. Зараз поїдемо. Ось тільки полагоджу трохи свій рюкзак.

— Звідки воно? — поглядом спитав Іван Степана.

— З світу-долі. З обіймів есесівців. Батько і мати в Янівському таборі, а йому яюсь вдалось втекти, плентався голодний вулицями. Ми з Юрком зустріли його випадково, подивились на хлопця, поміркували і забрали малого.

— Бідне! — Каштанюк мимохіть погладив хлопця по голівці, але той відразу ж відсахнувся, відступив аж до дверей і звідти, тримаючись за клямку, дивився на Івана насторожено, лякливо і зло.

Старий Кардаш очима запевнював малого, що йому боятися нічого. Хлопець посмілішав:

— Бо вони також так роблять,— мовив роздратовано, ніби пояснюючи,— усміхаються, кличуть, гладять по голові, цукерку дають, а потім стріляють.

— Як прізвище твоїх батьків,— зненацька спитав Каштанюк.

Дитина широко, запитливо спрямувала на Кардаша свої два чорні вуглики.

— Мене звати Івась. Івась Нетудихата,— прошепелявив швидко, завчено.— Я вмю хреститися, молитися, можу весь «Отченаш» проказати. А вдома у нас був образ богородиці.

— З кількома шрамами на обличчі,— Іван лукаво підморгнув хлоп'яті.

— Як, з кількома? З багатьма, так, як і у вас,— щораз сміливішав Івась.

Великий Іван згадав.

У перші місяці окупації у вікнах єврейських помешкань він не раз бачив виставлені ікони. Марія завжди була з шрамами, це, мабуть, означало для господарів, що вони не зраджують свого бога...

— Поїдемо,— сказав Кардаш.

Хлопчик повагом зачинив за собою двері. Дорослі прощалися.

— Його справжнє прізвище Пайперсон, Янкель. Ім'я батька — Нухим.

— Постараюся запам'ятати.

— Ну, до побачення. Думаю, що наші шляхи не розбіглися зовсім, перетнуться ще.

— До зустрічі. І потисніть руку Миколі. Передайте, що коли я вперше вертався до пам'яті — саме він з'явився мені у напівдрімоті. Ми вдома, але не юнаки, а дорослі вже. Сходить сонце і лється мелодія вранішніх дзвонів. Це Микола перебирає шнури, грає так м'яко, чарівно. На світанку голос дзвонів лунає особливо міцно, не так, як вночі — тривожно...

Платформа з горою пляшок виїхала за ворота. Зник з подвір'я й останній клієнт Юрка. Іван відхилив двері й пробіг до складу. У глибині обширної шопи громадилися тисячі порожніх пляшок, у скриньках і просто на землі. Недовіз не відразу зауважив Івана. Стояв, повернувшись спиною до дверей, ніби задивившись у цей порожній свій світ.

— Оце твоє майно? — Іван міцно обійняв друга за плечі.

— Це — ширма. Основний мій гешефт — фальшиві німецькі харчові картки. Коли побачив тебе, вельми втішився. Якраз тебе для цієї справи треба. Налагоджено зв'язки з Краковом і Варшавою. Чекали б тебе цікаві, багаті, сповнені нових зустрічей поїздки. — Недовіз вивільнився з обіймів Івана, повів його на світло, пильно вдивлявся в кожний м'яз його лиця. Тихо спитав:

— Ти скільки разів бачив її?

— Мільйон разів. Юрку. Це вона мене викохала.

— І покохала... — Юрко хилив голову все нижче й нижче. Врешті сперся ліктями на підвіконня. — Чому ж вона не сказала мені цього? Я зустрічав її тричі після твоєї загибелі.

— Я просив її почекати. Спочатку думав, що все це пройде, як завжди у мене бувало. Та коли переконався, що кохаю її по-справжньому всім серцем...

— Іване, Іване, — скрикнув Юрко, — не говори цих слів, не говори, не вбивай мене.

— Добре. Отже, я пообіцяв їй, що скажу сам. Відразу, коли стану на ноги. В такій ситуації легше говорити двом мужчинам між собою.

— В такій ситуації є вже тільки один мужчина, — гірко прошепотів Юрко.

— Візьми себе в руки. Це ж доля. Ні вона, ні я — не винні.

— Іване, прошу тебе...

— Будь же мужчиною!

— Якби я був мужчиною, то зненавидів би тебе. Узяв би першу скраю пляшку — й по голові тебе — хай діється воля божа. Але я не справжній мужчина, я не орел, не герой, не лицар. Я сафандула. І тому вона не могла мене покохати. Я цього підсвідомо й сподівався. А до того ж — ти наче брат мені. Разом виховувались, росли, вчилися, зустрічали весни. Брата забути не можна.

— Світ широкий, Юрку. Знайдеш свою долю.

— Перекупку, що торгує порожніми пляшками або фальшивими купонами. Коли я вже сам до п'ят порожній душею, то хоч прагну контрасту — людини повноцінної, вірної, доброї, правдивої! Хіба ти цього не розумієш?

Дивився в очі Каштанюкові, наче вимолював ласку життя. Він готовий був усе віддати, все вчинити, щоб затримати надію, що вилітала з серця, хоч її одну стьожку земну.

— Тут немає двох виходів. Коло замкнулося. Я не сам вирішую, навіть не ми вдвох з Модюю. Уже трое нас зв'язані однією долею...

Юрко тихо захлипав.

— Іди, іди геть, Іване. Буде тобі чогось бракувати, буде вам двом чогось не вистачати, буде вам трьом когось потрібно, приходьте, приходьте, приходьте до мене. Але тепер залиш мене одного з моєю тугою, болем, думками.

Він схопив долонями голову, міцно стиснув її, наче боявся, що розлетиться вона від страшного удару.

Іван натягнув міцніше на вуха шапку і подався до брами. В обличчя вдарила перша весняна хурделиця — теплий вітер і мокрий сніг. А в голові кружляло дивне, вперше почуте ім'я: «Івась Нетудихата...»

Розділ восьмий

Масове запроторення мешканців Брестської площі до Янівського табору глибоко схвилювало Івана Каштанюка. Від першої миті, як тільки прийшов до пам'яті, він почав снувати різні плани визволення бранців. Проектував прямий напад озброєних хлопців на табір, розстріл есесівської залози. Складав варіанти підкупу стражників, зважував можливість захоплення в полон видатного гітлерівця, аж до губернатора включно — для виміни. Снував ще план: влитися самому в команду охоронців табору чи навіть спробувати щастя в «СС». Плани відзначалися винахідливістю, сміливістю, хитрістю, але всі вони були нереальні, плодом надто ще розгаряченої хворістю уяви. Коли став на ноги, посміявся тільки із своїх учорашніх марень, відірваної від землі романтики.

Насамперед вирішив: треба обстежити околицю, розташування табору, зібрати всю можливу інформацію. Щоб не привернути до себе уваги, найкраще оселитися в близькому радіусі табору, найнятися там до праці. Зараз, коли вже владнав по-джентльменськи свої стосунки з Юрком, ніщо не зупиняло його зайнятися серйоз-

но цим питанням. І він подався відразу ж з подвір'я Недовоза на вулицю Янівську.

Добрий це шмат дороги Личаків — Клепарів, кілометрів з вісім. Іван пройшов його, майже не підводячи голови: чого роздивлятися, гав ловити. Ступав, балансуючи на грані тротуару, ще в дитинстві навчився цього на залізничних рейках, утримував рівновагу еквилібристичним вимахуванням рук, і перехожі мимоволі всміхалися з цієї несподіваної, такої несполучної з нервовим напруженням міста, витівки немолодого вже парубка.

— Вар'ят чи жонатий? — скалила зуби товста, наче піч, двірничка, підперши руками широчезні стегна.— Ану, я тебе трохи мітлюю піджену, поволеньки то й кожний дурень потрафить. Ти мені побіжи отак!

— Це заклад, моя пані,— пояснювали інші.

— То на руках би ходив або на голові.

— Ниньки і так, моя пані, світ догори ногами перевернувся!

— Хлоп, як дуб,— не давала себе переконати товста,— орати ним можна, а його дурійка хапається...

Зустрічні німецькі військові патрулі, жандарми, поліцаї ще лункіше реготали, коли циркач-аматор раптово втрачав рівновагу — зісковзував у калюжі, калабані, розмоклі купини снігу.

Зовсім безпечно, ніким не затриманий, дійшов до Янівського кладовища, за яким незабаром кінчався тротуар. Далі повела Івана досить утоптана вже стежка.

Тепер будинків і людей ставало дедалі менше. Тільки з боку Клепарівської залізничної станції доносився пожвавлений клекіт маневрових паровозів.

На розі вулиці сиділа на стільчику жінка і продавала насіння.

— Біленького, бабусю! — Іван витягнув з кишені мідяки і раптом вперше мозок прошила думка: «А з чого житиму? Ті півсотні марок, що втиснула в руки Модеста, розійдуться, а потім що?»

Гірко посміхнувся.

«З самостійністю і свободою відразу виникають і життєві клопоти».

— Минувся, парубче, торг біленьким,— жінка тицьнула Іванові в руки згорнутий у трубку аркушчик із якоїсь книжечки.— Тепер мода на соняшник пішла. Самі

тільки чорні,— показала рукою на вуличку,— півміха за божу днину з'їдають. То за десять чи подвійну?

— Хай буде подвійна. А про яких це ви чорних кажете?

— А ти, синку, не тутешній? Не знаєш? Я про охоранників, калмуків з лягру. Люди їх якось так дивно звучать, аскерами, чи як. Колись по-людськи кликали — то Іван, то Василь, а зараз, як собак: той Аскар, тамтой — Паскар. Чорні у них мундири, чорні й душі. Буває, що й насіння візьме, а платити не хоче. «Потім, бабушка, як получку візьмем». Ще й зуби скалить. Та ти он і сам глянть.

Із-за закруту вулички висунулося кілька постатей. Попереду, скулившись, тупцював зарослий, змізернілий чоловічок, солідного вже віку. Дві жіночі панчохи різного кольору обперезували колись, мабуть, багате, але зараз подерте, в латках хутро. Долонями, обвинутими ганчірками, пригортав бідолаха до грудей якийсь предмет, загорнений у шматок ковдри. Здалека можна було подумати, що тулить він дитину. За чолов'ягою ступали, широко розставляючи ноги в кирзових чоботях, двоє в чорних, не то військових, не то поліцейських мундирах, з зеленими вилогами на комірах, у чорних шапках-кубанках, посаджених будь-як на потилицю. Вітер, куйовдив волосся.

— Давай, матка, по п'ять на душу, на всю мірку,— високий, повновидий з широкими вилицями і тугим, висуненим уперед підборіддям стражник зняв із свого друга шапку, порився в ній, зашелестів папірцями.

— Тут, солдатику, тільки два злоті, а ти, окаянний, ще за той раз мені винен.

— Це потом, потом,— пробасив той же. — Сьогодні нам деньга до зарізу нужна. Дружка, видиш, матка, женити веду. З музикою.

Зареготався, насадив на друга шапку, закривши на мить його маленькі, неспокійні скісні очі, накричав на в'язня, який також пристав, щоб ішов далі, він не боїться, у нього ніхто ще не втік.

— Я раніше, матка, і немцов вродив під ружжом, і ті, хоч і пів-Європи захопили, під моїм оком — ані шелесть.

Пішов, випльовуючи раз у раз луску насіння.

Жінка стояла, дивлячись услід, поки не зникли за рогом.

— Знов потягли безталанного. Приграє їм, розбишакам, до танцю і пиятик. Вони тут недалечко, он у тому великому будинку поблизу млина й отаборилися, в содом і гоморру його перетворили. І бідного в'язня мучать. Грай їм, бо вони веселитися хочуть. Бога люди забули, від того і пошесть уся ця.

Бабуся ладна була говорити й говорити, але Іванові не терпілось мати конкретні інформації. Він угамував балакучість жінки запитанням, чи не знає тут якого господаря, щоб узяв його на мешкання, він найнявся стрілочником на Клепарівській станції, а ось жити — ніде.

Перекупка на хвилину зацікавилася, поглядом просвічувала Івана з усіх боків, потім запитала, чи не з полонених він часом, бо за таких поліція карає, а то й забірає до буцегарні. Врешті й вона могла б узяти чесного льокатора на деякий час, в її маленькому будиночку є кімната з окремим ходом, та тільки з весни, бо зараз не топить у кімнаті, сама разом з паралізованою сестрою на кухні живе. Але хай він краще підійде до он того кіоска напроти станції, там торгує її сват. Хай скаже, що від неї, її прізвище пані Панасюкова, а сват уладнає все, що треба, голова в нього телігентна і зв'язки з усіма, хто тут якось рахується, має.

Яке ж було здивування Івана, коли в сватові перекупки впізнав колишнього Юркового конкурента з протилежного рогу Брестської площі Осідача. Іван був з ним весь час у дружніх стосунках, що часто злило Недовоза, забігав при нагоді до його буфету, і вони розпивали «нашвидкуруч» одну-дві чарки. («Ваша, пане Іванку, була добра, то й моя не може бути кепська», повторював щоразу одне й те саме шинкар).

Іван, звичайно, не задля приємної розмови з досить обмеженим господарем конкурентного шинку підтримував з Осідачем приятні відносини і наражався на неприємні закиди Юрка. В шинкаря росла неймовірної краси дівчина — висока, струнка, смаглява. Її очі, мов чисті, сині озера в горах під скелями, її погляд — глибинний, таємничий, кличний — обіцяли багато.

Уста дівчини завжди здавалися Іванові свіжою раною, він не раз дивувався, чому вони не кривавлять.

Оксані з першого погляду сподобався «чорний циган з-напроти». Вона мріяла стати артисткою і надіялася з допомогою «співака» потрапити в театр. Тому

шукала дружби і з Богданою. Нагірна широко подружилася з відвертою, чуттєвою дівчиною-підлітком, і зараз часто вони, забившись у темний кут, годинами розмовляли, звіряли одна одній свої таємниці, мріяли...

Старий шинкар готовий був неба прихилити своїй улюбленій — наймолодшій доньці. І тому радо приймав Івана у себе.

І зараз Осідач, першим побачивши Каштанюка крізь віконце, відсунув руку якогось надокучливого покупця, спустив шибку і вискочив з кіоска.

— Пане Іване, яким добрим вітром вас сюди принесло?

— О, кого я бачу! — Каштанюк перестрибнув калюжу.

Вони широко привіталися, кіоскер не міг натішитися зустріччю.

— Яка шкода, що Оксаночки немає. Вона, ой, за вами очі виплакала. Прочула десь, що вас застрелили у тій страшній бучі на базарі. Дурне і повірило. А ви — як дуб! Ще жиливішим, виджу, стали.

— Мене, справді, випадково зачепила було заблукана куля, але це наче муха вкусила.

Іван зараз не знав: радіти чи тривожитися з приводу цієї зустрічі. Але чим йому може папакостити цей недалекоглядний гендляр. Донесе гестапо — з якої рачі? Він нічого не може й здогадуватися, сам чимдуж утік з Брестської, тому й не потрапив у табір. Постановив спробувати щастя.

Довго тряс руку кіоскера.

— А ви як тут опинились? Якось заходив я до вашої ресторації на базарі, дивлюсь — чужі люди, ні вас, ні Оксани.

Кіоскер потягнув Івана за рукав, завів у приміщення. На диво тут не було так тісно, як здавалося б. Кіоск — новий, пристойний, так, з десять квадратних метрів площі. Позаду — невеличкий старомодний столик, кілька стільців.

— Від вас, пане Іванку, мені нічого ховати правду, — почав господар, зачинивши двері та заслонивши диком вікно. — Ви що волієте, домашню вишнівку, чи швабський «вайнбранд». Дурнуваті ті фріци. Один продає мені горілку, а другий купує. А сальдо залишається у моїй кишені. — Осідач аж засяяв, задоволений із себе і свого розуму.

— Цього рáзу у вас лише порожня пляшка залишиться.

Кіоскер розреготався.

— Кумедний ви, пане Іванку, недурно моя Оксанка завжди щєбече, що не було артиста понад вас! — Він вправно розкоркував пляшку, наповнив два грубуваті, масивні кришталі.— Тож, побачив я через вікно, що фріци оточують базар, і кричу Оксанці: «Втікай через задні двері!», забрав виторг і собі драла за Оксаною. Вже причиняв двері, чую, гуркотять, як навіжені. А я спокійно задніми дверима до брами, а брама вже на вулицю виходить. Глигнув вліво, тільки плечі та багнети жандармів видно. Нема дурних, міркую собі, повз вас, чортів їти. І ми собі з Оксанкою бічними вулицями крочком крочком і аж коло святої Анни обернулися. Потім посилаю я туди своїх людей, повертатися вже не було чоґо. А ви, де це ви пропадали, пане Іванку, і як раптом потрапили сюди? Чи Оксанки, часом, не шукали?

Каштанюк зміркував, що добра доля сама кинула йому в руки цього кон'юктурника. Він повинен використати його, скільки можливо. Тут і гріха нема. Осідач також громадянин Брестської і погорів начебто під час акції.

— Я, пане добродію, відпочив трохи взимку у свого вуйка, декана Русина в Надвірній. На лещатах ходив, на Попі Івані смажив плечі на сонці. Приїхав щойно кілька днів тому, не встиг ще друзів одвідати, а оце нині вранці оберштурмфюрера здібав, того, що часто до нас в шинок заходив, і почалась пиятика...

— Щось по вас не дуже видно, пане Іване!

— А хіба раніше ви запримічали. Голова на карку — такий закон. Отож, напились ми і Ернст каже...

— Ганс, хочете сказати, пане Іванку.

«О, щоб тебе, думав про себе Іван, пам'ятає, негідник»... Пояснює, що таки не Ганс, його друг, а Ернст. Осідач його і не знає, це велика шишка в гестапо. Отже, цей оберштурмфюрер і забрав Івана в машину, гестапівець подався у своїх справах до табору, а його просив почекати тут. Ось він і проходжується.

У кіоскера неспокійно закліпали вії. Він відразу хитрувато примружив очі.

— Я гадаю так, нічого вам більше чекати на гауптштурмфюрера. Ви зустріли мене, маю і я на вас право, не так, пане Іванку? І, взагалі, кажуть добрі люди, що

не слід дуже себе афішувати зі швабами, я їх тут маю цілий регімент, але здалеку. Моя пані також з якогось там пня — родовита австріячка, — це по Оксанці видно, але не біжить записуватись у фольксдойчі. Тільки це між нами, як добрими знайомими. Ви мені не мигайте очима, я знаю, що у вас сидить. Ви з тих українців, що то за своє і лишень за своє. Правду я кажу?

Він сміявся, впевнений, що переконав, перехитрував молодика. Налив ще по гранчастому, нахилився ближче до Йвана і дув йому у вухо:

— Може б, нам так спаруватися, га? Один я не встигаю, ой, як багато гешефтів, а Оксанку до них ні за які скарби не допущу. Кажуть люди ниньки так: гешефт можна робити лише там, де велике збіговисько людей. Мають на гадці базари, товкучки, барахолки і таке подібне. А наше місце ще краще, хоч і базару нема. Справа, дивіться, Клепарів, станція, перевалка з заходу. Зліва, дивіться, табір, люди переважно зі сходу. То така перевалка, де все витрясають до останніх зубів, коли вони, звичайно, із золота або платини. І частина, досить помітна частина цього торгового обороту проходить через мої пальці. Скажу правду, я сам не підібрав би цього місця, подумав би: відлюддя якесь, і плюнув би на таку пропозицію. Це мені нагнлив — граф Роздольський, він такий граф, як я князь. Але ресторатор славний, перша нога у місті, йому я і перепродую всі набуті тут речі. Коли буду мати під рукою такого фахівця, як ви (не робіться скромним, пане Йванку, я знаю, хто в Недовоза був за мотора і хто — за гальмо), то більшу частину товару ми зможемо реалізувати самостійно. Ви чуєте смак цього слова: самостійно! А згодом і зовсім відірватися від того злодійкуватого графа. Що Роздольський скінчить на гачку, в цьому і сумніватись не доводиться. Зашироко руки розпростер, забагато хоче ввіймати, забагато жити, понад міру нашого часу. Ниньки краще бути обережним: стільки кусати, скільки з'їсти можна. Ось дивіться, пане Йванку, через щілину: це вже чекає моя клієнтура, поки не відчиню віконця. Жоден не насмілиться вдертися сюди чи навіть постукати. Людей треба вчити порядку і пошанівку. Але і занадто бити їх у качиний купер не можна. Треба мати для своїх ближніх золоту середину — так навчила мене моя пані. Тож, пане Йванку, ви відпочиньте, а я ще трохи поторгую, ниньки п'ятниця, та й підемо до мене додому,

я запрошую. Ой, то втішиться, заплескає в долоні Оксанка. Та й моя пані буде рада познайомитися з таким лицарем і артистом. Хочете простягнутися? Потисніть від себе столик, отак, і вже готова отаманка. Ось там у кутку подушечка і коц.

Іван ліг, заклавши руки за голову.

«Мабуть, ти, Іване, вродився під доброю планетою. Ти б кращого варіанту і уві сні не виснив би. Тільки може бути неприємність з боку Оксани. А чому — неприємність?»

Дрімота розладнувала думки, підкошувала стійкість почуттів, волі. Щоб не боротися з собою, заплющив очі і відразу ж спокійно заснув.

...Усе владналося якнайкраще. Оселився Іван таки у перекупки. З вікна своєї кімнати міг добре бачити дорогу та залізничну вітку, що вела до табору. Непомітно для оточення збирав потрібні йому інформації. Він швидко вивчив усю історію виникнення, діяльності фабрики млинового устаткування Штайнера, на базі якої були організовані майстерні Янівського табору, простежив біг двох рукавів Полтви, наніс на папір усі топографічні дані. Шкодував, що не міг докладно згадати положення будиночка Нагірного, де був усього два рази, і вирішив доконче відшукати його сім'ю, що була недавно звільнена з табору.

Робота в Осідача повернула його до знайомого і цікавого ритму життя. Ще раз пересвідчився, що люди — і добрі й погані — тягнуться до нього, шукають дружби і приязні з ним, люблять і шанують, невідомо за які чесноти. Задоволений був і принципал, ходив тепер, як пава, якій у пишну китицю застромили ще одне чудове перо. А про Оксану й казати нічого. За кілька місяців вона ще погарнішала. То вже не було дівча, яке боязливо, з кутиків очей кидало на нього томливі бісики. Вона зараз посилала йому свою дівочу тугу відверто, не горбилась, щоб схвати важкуватий вигин розцвілих грудей, а носила їх гордо перед собою, ніби нагороду.

Припав до серця і пані Осідачевій. Це була елегантна жінка з делікатними рисами обличчя, глибокими таємничими очима. Вона грала на фортепіано, в її грі відчувалася добра школа і незвичайна легкість імпровізації. Скільки не силкувався Іван, співаючи під акомпанемент пані Осідачевої, примусити піаністку скапітулювати перед ним, це йому не вдалося. Вистачило двох-

трьох тактів пісні, і пані Вероніка вже підбирала до неї ключ, добувала звуки в унісон арії.

Про всі свої новини Іван розповів Модесті найближчої неділі ввечері, зустрівшись з нею, як і було домовлено, в парку Йордана. Йшли темними, безлюдними алеями, лоскітливий провесняний вітер жбурляв їм у вічі сріблясту порошу, струшену з дерев, а під ногами зойкало тільки-но стужавіле ламке скло льоду. Липка пітьма притискала їх одне до одного.

На вершечку гірки Модеста повернулася до нього, і тепер їх рамена сплелися, як галузки винограду, вуста пошукали вуст. На якусь мить зрослися деревом — цупким, жиливим і соковитим.

— Я тебе люблю, я тебе люблю,— шепотіли зранені уста жінки,— і не хочу, щоб ти належав іншій.

Модеста, не піднімаючись, набрала у долоні снігу, натирала ним обличчя Івана, засувала під комір сорочки, прислухалася вухом до його серця і знову цілувала, цілувала.

Гралися, як діти.

Взяла його під руку і повела на свою вулицю, до будинку, де мешкала, на сходи, якими піднімалася щодня і, врешті, до своєї кімнати.

— Ось тут твоя хата,— сказала і повисла на його шпії.

— Ти не віриш у щирість моїх почуттів,— намагався боронити себе.

— Я вірю у щирість твоєї мовчанки. «Мовчи, як розмовляєш зі мною». Я зараз приготую тобі ванну, запарю чаю, і тоді побалакаємо.

Модеста скинула пальто і, захопивши халат, випурхнула з кімнати. Чув стукіт, а потім скигління дверей, її чіткий голос: «Я прийшла з чоловіком». І за хвилину, у відповідь на якесь чуже бурмотіння: «З своїм, першим і останнім».

Вранці відпровадила Івана до трамвая. Ще раз наказала, щоб остерігався небезпек.

— У тебе зараз їх три. З німцем, вірю, даси собі раду. З жінками — також, але краще, як тільки можеш, мандруй додому. Знай, тебе чекають завжди. А вже скоро ми перейдемо у наше власне мешкання.

Підштовхнула розгубленого Івана в трамвай, послала пальцями поцілунок.

Каштанюк зробив важливе відкриття: між млином Штайнера та його фабрикою існувало підземне сполучення, по ньому трубами текла вода, потрібна для виробничих процесів. Про це й розповів Іванові сажотрус Гадуляк, якого покликкала Панасюкова для очистки комина, бо після першого топлення піч задимила, наче новий паровоз, і довелося на гвалт усі вікна розліплювати з паперу та відчиняти.

Гадуляк довго шукав неполадки у комині, витрясав сажу, спускав каменюку на шнурку, оббивав нею стінки димоходу, а бажаного «цугу» ніяк не міг добитися. Врешті заліз до комина, пробув у ньому якийсь час, а коли його витягнули на шнури, авторитетно заявив, що з комином усе гаразд, він ще пару таких воен може витримати, а вся справа в печі. Коминяр аж у долоні сплеснув, почувши, що пані Панасюкова не топила в грубці від дня смерті небіжчика-чоловіка. Всі ж на Клепарові добре пам'ятали, що помічник машиніста пан Фіалка Панасюк загинув у залізничній катастрофі того самого осіннього дня, коли якийсь божевільний маляр застрелив на виставці картин у Варшаві першого президента Польщі професора Габріеля Нарутовича!

— Таж то, пане добродію,— майстер Гадуляк аж присвиснув,— скоро двадцять літ мине відтоді, як шановний наш сусід переставився до кращого із світів, за цей час будь-який чорт міг поселитися у колінцях печі — миші, і бджоли, і навіть дух святий. Треба конче розібрати грубку.

Додав відразу, що ніхто цього вправніше не зробить від нього, бо ж на всьому Клепарові тільки він мав право належати до двох цехів — коминярського і кахлярського. Господиня годилася на ремонт печі тільки з тією умовою, що всі кошти покриє пан інженер («інакше я ще б двадцять років не топила цієї безбожної грубки»), а мед, якщо виявиться, весь буде її, бо поселюхи-бджоли за чинш їй ні зламаного гроша не платили.

Балакучий сажотрус під час сніданку ще більше розбалакався і признався Іванові, що в нього була ще й третя професія: був одним з небагатьох у Львові «каналарів». Як свої п'ять пальців знає увесь підземельний Львів, наосліп, із зав'язаними очима може пройти з кінця в кінець — від парку Йордана аж до Жовківської. І ні разу мештів не змочить у Полтві. А вскочив

у халепу через таку, як завжди це буває, дурницю, що й говорити встид.

— Весна того року прийшла на диво скоро. Сонце не встигло розтопити вчасно снігу, а його навалило за зиму, як ніколи, тож і Полтва та канали гнали на собі величезні брили льоду та снігу. Дзвонить якось зранку в нашу аварійну службу сам добродій Штайнер і лементує: «Рятуйте, крига забила мій водопровід, фабрика залишилася без води. Горимо». А наш старший, дай йому боже царство небесне, колишній чех Коцьолек, не в тім'я битий, дує йому в трубку: «Як горить, то дзвонить до пожежної варті, чого нам баки забиваєте». Тоді пан капіталіст чемно перепрошує і вже до ладу каже, що і як. А колишній чех жмурить до мене око та й знову в телефон: «Нікого в мене з панів каналярів немає, всі на трасі, стан тривоги вже третій день триває».— «Що робити, що порадите, пане Коцьолек,—ячить і плаче трубка з того кінця міста.— Допоможіть якось, бо фабрика не працює, я вам віддячу». Тоді колишній чех (я кажу колишній, бо він родом з того міста, де австрійську цисареву на водах закатрупили, але по війні залишився тут, з нашою оженився, дітей у церкві хрестив) пускає по дроту блахмана: «Так і так, каже, один з моїх майстрів, пан Гадуляк, має днесь (так і говорив до кінця своїх днів, а настав той кінець першого вересня тридцять дев'ятого, у перший день війни, від першої гітлерівської бомби, що на головний двірець упала) вільний день і о дванадцятій годині снідатиме в Нафтули з своїми друзями, третій столик з ліва біля найбільшого вікна у банкетному залі. Їдьте туди, пан майстер Гадуляк людина з добрим серцем, розуміє людське горе, мабуть, погодиться зарадити лиху. Тим більше, що і я слівце закину, бо теж буду на цьому маленькому сніданку». Ще хвилинку пан Коцьолек вислуховував якусь балаканину буржуя, а як тільки телефон відбалакав своє, каже мені мерщій бігти до Нафтули, сідати там-то і там-то і замовляти пиво та закуски. А мені аж мурашки бігають поза шкірою, ніколи я до того Нафтули не заходив — це ж панська ресторація, дорога, не на нашу каналярську кишеню, але ніц, іду.

Гадуляк якраз розібрав піч й сів закурити. Ніби зовсім забув, про що розповідав. Дивиться у вікно та прикидає, скільки нових кахель треба. Нема кахель, то він може скласти трохи меншу грубку, йому все одно, тоді

вистачить, а мо', і залишиться пару,— то він візьме собі, йому придасться, а тут лише заважатимуть.

Іван на все погоджувався (господиня пішла продавати насіння), йому не терпиться дізнатися про водопровід до Янівського табору. Але не зважається розпитувати, досвідчені люди досконало розуміють кожне слово. Будь-який натяк тут недоречний, сажотрус тільки-но сказав, що людина попадається звичайно на дрібницях. Треба озброїтися терпінням. Пічник мусить продовжити свою розповідь.

Продовжив аж увечері, за столом, коли нова пічка «тягнула» так сильно, що навіть сирі поліна палахкотіли, наче їх бензином полито.

— Заходжу з своїм напарником — Лемою з Винників — до Нафтули, сідаємо, де домовилися, і я починаю замовляти. А назви страв то англійські, то французькі, то чорт знає які. Тицьнув тут і там у карту і, слава богу, колишній чех причвалав. Узяв у свої пальці ініціативу. Заставив пан кельнер стіл, на жодному весіллі такого я не видів. Почали бенкетувати. Спожили однієї, іншої, попробували одне, інше, запили одним, іншим... І тільки почули, як на ратуші розміняли одинадцятку, двері розчинилися і сам Нафтула веде до нас егомостя. У всьому чорному, як ксьондз. Питає цей егомостя: «Хто тут буде серед шановного панства пан майстер Гадуляк?» Я встаю, перепрошую шановне товариство і питаю, з ким маю честь. Коротко кажучи, стало на тому, що фабрикант залагодив увесь рахунок, тицьнув мені двадцятку, ніби форгельд*, і повіз мене фіакром на службу, де я переодягнувся, а потім додому, щоб жінка побачила, як мене шанують. Все це начебто і дрібна річ, а приємно бачити, як грошовий буржуй і капіталіст скаче коло тебе, згинається, догджає.

— А як же трапилося нещастя? — Івана дратувало безпредметне базікання, і він нарешті вирішив піти в атаку. Коминар уже почав розтягувати мову, повторюватися.

— Довго розповідати, а мало слухати.— Гадуляк зягся цигаркою, похвалив тютюн.— Палю тепер, пане добродію, виключно мадярські «Левенті». Дорогі, але смачні. Мадяри розуміються на вині і тютюні. Трапило-

---

* Завдаток.

ся, отже, так. Млинівка котила весь намул своїм підземним коридором, і так забила ґрати, що у велику водойму тепер щоркало тільки, як у дитини. З боку фабрики ніяк не можна було відкрити люк, його привалило так, що й бровою не поведеш. Залишився єдиний вихід: повернутися до млина, пройти всім каналом і роздробити кригу. А вода вже сягала вище колін. Поки дійшли трубами, згинаючись у три погібелі, до затору, льодова вода вже геть-чисто промочила нас. Слава богу, що біля входу до фабрики кінчалися труби і починалася невеличка забетонована штольня. Тут можна було стояти на весь зріст. Випросталися ми з Лемою та й запрацювали ломами і джаганамп. Іскри скачуть, їй-бо правду кажу, вода все прибуває, уже труба тільки вузьенькою щільною дихає. Врешті і ту залило, темно стало, наче в піч попали. Маленькі ліхтарики довелося з грудей на шию перевісити — і то вони незабаром у воді опинилися. «Ось тобі і Нафтула, поснідали востаннє, — думаю гірко та на хлопчину позираю, виджу, зовсім із сил вибивається, падає, декотра хвиля води йому вже через плече перехлюпує. Малий, низький на ріст вдався, нічого тут не вдієш, падає у воду, ще хвилина і захлинеться, пропаде. Назад дорога вже давно була нам закрита, та й попереду рятунку не видно. Поставив я хлопця на якусь кригу та наказую добре триматися сталевого гака, що стирчав з бетону, нізащо його не випускати, хоч би залізо й долоні перегризло. А сам пішов ув останню атаку. «Пан або пропав» — думаю, а в очах донечка моя встає, рученьки до мене простягає та кличе-кличе: «Тату-тату! Ходи до нас, не кидай нас, тату!» Як угадив я ломом у саму середину льодової брили — відразу почув протяжне: трісь, трісь, трісь. Знаю, що каже цей шепіт колотого льоду, і тисну, натискаю ломом, наче списом у тіло ворога, який перемагає мене, і раптом вловлюю скрегіт заліза об залізо. «Дістався до ґрат» — майнуло гарячою стрілою у мозку, і всі мої життєві вогні наче погасли водночас. Ще підсвідомо чую — гойднулися хвилі різко, і вода пішла, ринула, зашуміла по тому боці залізної перегороди.

Чи надовго покинула мене пам'ять — не знаю і нині, але, мабуть, поглинула б мене вода, якби не допоміг товариш. Помітивши, що я зсуваюсь, він скочив у воду і витягнув мене на кригу. Звідкіля у нього взялися сили для цього — не розумію.

— Але все закінчилося щасливо,— Каштанюк підгнав розповідь.— Відчинено двері, і ви вийшли на світ.

— Дзуськи! Ми мусили дочекатися, поки вода спаде, і повернутися тим же шляхом, що й прийшли, трубами, по пупку у воді.

— А довгий цей шлях?

— Може, чотириста метрів, а то й півкілометра. Не міряли ми. Пам'ятаю лише, що у воді чотири години пробули. Клятий чех добру нам свиню підклав. Лема дістав запалення легенів, а мені відтоді крижі ломить. Дорого нам коштувало панське сніданнечко у Нафтулі!

— І більше вас Штайнер не кликав розчищати своє підземне русло?

— Чиряк йому на ніс, щоб я хоч подивився на його проклятий канал. І гроша не підкинув нам, добре ще, що за Лему мусив касу хворих оплатити. Профспілка настояла. А мене й не потребував більше. Незабаром млин перевів на пару, а на фабрику провів міський водопровід, ще й запасний колодязь викопав.

— Так що й спомину не залишилося від вашої геройської пригоди?— Іван розпалював співбесідника, але Гадуляк наче зморився роботою і балачкою, його хилило до сну. Підвівся, одягнувся і, вже прощаючись, додав, що канал залишився дітиськам для забав, а в штольні під час польсько-німецької війни ховалися робітники від бомб.

Вхід до підземного каналу Іван відшукав досить швидко. Вистачило знайти колишню млинову гать. Ще й зараз на дні повнився першими весняними водами потічок, рукав Полтви. Береги висохлого ставка осунулись, утворили яруги і насипи, тільки в одному місці зяяла купа безладно скиданого каміння та різного мотлоху. Неважко було здогадатися, що саме тут засипаний хід у підземелля.

Найближчої темної ночі Іван, надягнувши на себе якесь лахміття та захопивши ліхтарик, лопату, кирку, відвалив кілька каменюк і легко проліз у канал.

Спочатку повзти доводилось обережно, тут було слизько, стікала вода стінками, то знову прохід був захаращений камінням, землею, болотом. Але вже після кількох десятків метрів мандрівка стала досить можливою, довелося лише зігнутиися. Світло ліхтарика вихопило із темряви задню стінку штольні, в якій колись

мало не загинув сажотрус та його колега. Тут чекало Івана перше розчарування. Направо був мур. Ані сліду від колишніх залізних ґрат.

Це означало, що вхід до підземелля майстерень наглухо забетоновано, і звідси годі було шукати проходу в табір. Але сама думка, що він перебуває під територією концентраційного табору, на кілька метрів під його кривавою поверхнею, окрилювала Івана і вселяла надію. Підкоп можна було починати зліва, в обхід кам'яної стіни.

Не роздумуючи довго, Қаштанюк почав орудувати лопатою. Земля була рихла, піскувата, піддавалася легко міцним, молодим рукам. Поки що не виникали труднощі з накопаною землею. Місця у штольні вистачало на багато тонн землі, до того ж вона легко утрамбовувалася. До п'ятої години ранку Іван просунувся на якихось шість метрів. Тоді дбайливо замаскував камінням свій підкоп і, прорачкувавши до виходу, городами пробрався до невеличкої дровітні своєї господні. Сховав замузаний землею одяг, почистився, помився і тихо відчинив двері своєї кімнатки.

Найближчої ночі знову довбав землю під табором, тягнув мішками землю до штольні. Підземний коридор видовжувався, ріс.

Розділ дев'ятий

— Диви, диви! Чи я стою, чи я лежу?— Тит Люстерко підійшов до токарного верстата, за яким працював Дзюник, і штовхнув Кривого розчепіреними пальцями під ребра.— Ти так працюєш — наче найнявся.

— Як стоять, то не сидять,— Дзюник зупинив мотор і уважно подивився на колегу.— Маєш вигляд kota, який під дощем рандеву з Манькою мав. І око в тебе — наче у мертвої риби. Викладай на васервагу, що це в тебе у мозку за ідея сидить і на світ божий проситься.

— Ти перше скажи, чи мав я завжди добрий нюх, чи ні?

Кривий Дзюник вдавав, ніби замислився.

— До гурілки — овшім, до карт — нівроку, до жінок — не дуже. Але хай тобі буде — нагородив тебе бог добрим нюхом.

— Звідки така ласка?

— Цікавість пече. Цікавість, що ще дурного може вигадати розумний Тит. Клади на бочку, коли тебе чорт надніс.

Люстерко швидко озирнувся навколо і по-шулерськи спритно, так, що його друг навіть не побачив звідки, витягнув і поклав на верстат невеличку дерев'яну дощечку.

— Читай.

Тепер Кривий уже по-справжньому задумався.

— Де це ти свиснув?

— Підкинули нам скрині з новим знаряддям. Розпаковую, розламую, і весь час думаю, чи не вдасться чого скоромного поцупити, щоб потім продати добре. І про тебе пам'ятав — не бійся. І раптом ця дощечка на дні скрині впала мені в око. Я прочитав напис, але ще до лепети моєї не дійшов його зміст. Глип — а в другій скрині така ж дощечка. І в третій. Тоді я хап-цап їх і придрилював сюди до тебе.

— Ну, ти мені таки цвяха забив. Значить, ми працюємо на Мессершмідта, значить, це в нас не майстерня, а ціла фабрика літаків.

— Ну і що ж?

— Як що! Одного прекрасного дня налетять сюди непрошені гості, птахи залізни і лискучі, і згадуй лиш, як звали, спіши зустрічати предків.

— Ну і хай. Дуже тобі нетерпеливиться швабську авіацію помножувати?

— Але й вмирати за цю цапову душу шкода...

— Який же вихід? Що нам робити?

— Дуже простий. Поки про це в Москві чи в Лондоні зметикують, ми цю фабрику самі потихенько в трубу пустимо. Тільки ти нікому про свій нюх не хвалися.

— Присяйбі, нікому.

— Як тривога, то бачу і ти вже до бога.

— Чорт-ма, це не той чорт на язик попав.

— Дивися ж мені, а то я твоє останнє риб'яче око так підліхтарю, що будеш змушений викинути його на смітник шурам.

— Що це ти мене раптом, друже, за клавішника * маєш. Говорю тобі ще раз: нічого не бачив, не знаю, не був того дня у школі.

---

* Донощик (жаргон.).

— Дивись! — Дзюник увімкнув мотор і порізав дощечку на тоненькі шматочки.— А тепер — бувай здоров, бо в мене голова макітриться від ідей.

Люстерко, проте, не квапився йти. Він знав, що ні Гебауер, ні майстер-німець Кронке до обідньої перерви уже не з'являться в майстерні. Вони замкнулися в конторі та й похмеляються, як завжди у понеділок. Аж потім, коли добре наберуться, доведеться оберегатись клятих. Біда потрапити тоді комусь з них на очі. Комендант любить «під градусом» «пожартувати» так, що й тиждень в зад не почухаєшся, якщо взагалі не підеш гризти землю. Бушував у такі моменти також і Кронке, хоч загалом він не дуже знущався над робітниками. Аби тільки працювали добре.

Люстерко обожнював чужу роботу. Сам ледащо, він міг годинами дивитися, як хтось інший працює, насолоджуватися його рухами, захоплюватися виробами. Слів похвали ніколи не бракувало йому для інших, а про себе любив повторювати, що втратив смак до праці ще в утробі матері. «Я ліниво народився, — глузував. — З руками в кишенях. Тому й доля каже мені бити байдики, карти тасувати або дивитись, як інші працюють за тебе». І тепер з великим задоволенням стежив за вправними рухами друга, з-під пальців якого вискакували ґнотчені, наче для годинника, деталі — шрубки, кільчатка, трибки. Аж прицмокував, оглядаючи кожне чудо. Врешті спитав:

— Це твоя ідея? Новий набір для замків?

— Бери вище!

— Невже для розпорки брюха *.

— Вище, кажу.

— Вище нічого не бачу. Вище — тільки небо, калафіор ** і краватка. До вибору і кольору.

— Це я задумав зробити оркестр.— Дзюник нашвидкуруч зібрав деталі і почав будувати на столику дивовижний ансамбль трубок, димарів, мембран.

— І це має грати? — Люстерко зареготався, аж заживіт вхопився.— Оці трубочки мають заступити скрипку, бас і саксофон? Ти, здається, вже з глузду з'їхав.

— От побачиш. Хіба не знаєш, за що я візьмусь — то мур. Шафа не грає, муха не сідає, — як виспіває наш незгорьований Процайлик.

* Сейф (жаргон.).

** Безтермінове ув'язнення (жаргон.).

— Не кажи гоп, поки не перескочив.

— Не віриш — гибай звідси. Вузькі шпари у твоїх мозкових капейстрах уже зовсім засохли. Ти хоч розумієш, в чому чар музики?

— Запитай kota у березні.— Люстерко образився, набундючився.— Музика у моєму розумінні — це танці, при музиці бабу можна скоріше намовити на гріх, і п'ється краще до музики. Музика задурманює картярам голову, і тоді краще їх обманювати. Ось для чого потрібна музика.

— Дун-дук! Чар музики полягає в тому, запам'ятай собі, що вона змушує високоінтелектуального фацета, звичайно, а не таку табірну вошу, як ти, тужити за чимось високим, чого фацет навіть не уявляє собі. Музика ошляхетнює його. Зрозумів?

— Іншим разом, може, зрозумію, а тепер беру уже димісію від тебе, бо чую голос майстра на подвір'ї. Органи нюху і слуху у мене краще розвинені, ніж у твого оркестру. Приходи увечері на мою причу. Кинемо собі по одному.

— Пам'ятай про нашу умову! — ні пари з уст.

В обідню пору, незважаючи на Типову клятву мовчати, вже всі робітники та в'язні, які працювали в майстерні, знали, що вони виробляють деталі для Luftwaffe, конкретно — для «мессершмідтів». Люди заметились, розбалакались, по-різному тлумачили цей факт.

— Ще того бракувало, щоб я, запертий у льох німцями, випускав продукцію для їхнього неба,— мабуть, вперше в житті по-філософськи висловив свою думку Дідур.— Най то шляк трафить!

— А я мислю так,— озвався його сусід по верста-ту,— коли ми таку відповідальну роботу тягнемо, то і харч мусить бути кращим. За помії я швабам літаки майструвати не буду.

— А за марципани будеш? — насів на завжди голодного слюсаря Дідур.

— Хай дадуть спершу, а тоді побачимо.

— А мені все одно.— Люстерко пам'ятав, що він має мовчати.— Мені — щоб карта фурчала.

— То зроби собі літак і фуркай звідси. А то як нагнемо твою стару паню, та шпіцом, шпіцом, шпіцом...

До майстерні ввалилися Гебауер і Кронке. Було помітно, що обидва надуднилися по самі вуха.

— Що тут за клекіт? — гримнув від дверей комендант. — Може, комусь нині обід не смакує?

— Зупа добра, — поквапився відповісти за всіх Нагірний. — Ніхто не нарікав, боронь боже!

— То чого цей рейвах, питаю? — Гебауер широко розставив погні, встромив свої товсті пальці за ремінь. Уперед виступив Тит Люстерко.

— Це я, пане капітане, розповідав друзям, який я нещасний був у житті, коли сюди потрапив. Аж тут людиною став. Недаром при вході прочитав: «Freude durch Arbeit»*.

— Бачиш? — Гебауер розреготався. — Ану, повтори ще раз.

— Фріц напився сьогодні рожево, — шепнув Дідур сусідові, — може, обійдеться цього разу без жартів.

— Ось який я був раніше, — Тит на очах зробився ще крихітнішим, ніжчим, — і таке й щастя моє було маленьке. Яке пиво не варив би я, завжди його випивали інші. Подумайте тільки, я навіть ніколи не запізнивався на той літак, що потрапляв у катастрофу.

— Який літак, яка катастрофа? — Гебауер насторожився, туго схоплюючи сенс побрехеньки Тита. — Переклади все це, Нагірний, на добру німецьку мову, і будемо знати, чи матиме хоч інші щастя цей плюгавий єврейчик.

— Я смію доповісти, пане коменданте, — виструнчився Люстерко, і поволі ріс, виростав угору, здавалось, що він раптом зробився вищий, ніж був насправді, — що я не єврей, єврейка мене не народила і єврейку за жінку не мав. Я такий правовірний католик, як наш найсвятіший папа Пій дванадцятий.

— Ну, й мерзотник! — вже щиро шкірив зуби Гебауер, вислухавши переклад Нагірного, — цього разу він справді заслужив ласки. Лети на одній нозі до канцелярії пана майстра, — загарчав до Люстерка, — і зроби там порядок, щоб усе світилося, як у пеклі.

— Є, на одній нозі, пане капітане, — Люстерко підняв угору праву ногу — так, як фашисти викидають праву руку при вітанні, і помчав. Зупинився, уже далеко відбігши од коменданта. — Але звідти дозвольте мені повернутися на роботу рачки. — Він недвозначно просив дозволу випити все, що, може, залишилося в пляшках.

---

* Радість через працю (нім.).

Майстер Кронке незадоволено крутнувся, але Гебауер наче не помітив його руху, було видно, що повіки коменданта уже клеїла пияцька дрімота.

— Хоч і на голові,— сказав він, позіхаючи.— Тільки на найближчий понеділок готуй для мене нову порцію побрехеньок. Свіжих — чуеш! «Zweimal Witz — Flitz» *. А тепер — марш! Твоя черга, Чайковський! — комендант прозивав іменем великого російського композитора старого єврея-скрипаля, якого часто примушував грати. Музикант повинен був знати будь-який твір (ти ж — Чайковський! — глумився Гебауер) — інакше чекала його хлоста. На сьогодні комендант склав таку умову: п'ять хвилин гри — буханець хліба, але за кожну «недограну» або «переграну» секунду — один удар кийком.— Дивлюся на годинник, чекай мого знака!

Юхим Шайгець під своїм верстатом мав завжди наготові скрипку. Він же звук до таких понеділкових концертів. Тепер з незвичайною швидкістю складав репертуар на п'ять хвилин, він за радянських часів багато разів виступав по радіо і пам'ятав хронометраж музичних номерів. Підрахував: «Другий сонет Петрарки» Ліста, потім — перша частина «Карнавалу» Шумана і на закінчення романс Чайковського, все це якраз повинно тривати, якщо його ще слухаються руки, п'ять хвилин. Шайгець видряпався на верстат, майже поклав голову на тулуб скрипки, випростав у чеканні руку зі смичком, завмер. І саме тоді Гебауер, ніби справжній диригент, заплющив очі, змахнув чуприною і подав знак обома руками.

Полилися звуки величної, тривожної музики, безсмертна арія любові, свободи, життя. Гра творила наново світ, відзивалася материнською піснею, шепотіла голосом закоханих, сміялася безжурним щастям, плакала слізьми горя, бунтувалася і проклинала. В'язні збилися навколо гравця, пихатий Гебауер, незavidний Кронке, вся майстерня наче відпливали кудись у далечінь, зникав табір, есесівці, пси, дрти, сторожові вежі, простір наче розсунувся, час ніби повернув свій плін назад, кожний бачив перед собою яскраво освітлену сцену, дехто згадав, може, єдине своє відвідання театру, дивлячись тепер на скрипаля-віртуоза. В'язні не рахували хвилин. Не зважали, скільки і що грає митець, їх —

---

* За повторення анекдота — стріляють. (нім.).

невільників — полонила сила мистецтва, і вони всупереч дійсності почували себе вільними людьми. І тільки, коли останній акорд, останній шепіт романсу Чайковського погас на високій ноті, в'язні стрепенулись, одразу повернулися до реального світу, який оточував їх, і з тривожним блиском в очах дивилися на руку коменданта, на його годинник.

Гебауер кисло посміхнувся, він відчував, що солодке сп'яніння, яке захопило його, розвіюється саме тому, що цей єврейський байстрюк вклався у визначений час.

— Сьогодні всі ви, — закричав, — маєте виняткове щастя. Чайковський грав п'ять хвилин. Вдалося гицлеві. За таке щастя варто б його повісити. Але німецьке слово — закон. Підеш, Чайковський, до пана майстра і одержиш додатковий хліб. А взагалі, то забагато щастя на один день. Не завадило б когось відлупцювати. Хто нині погано працював? — звернувся до Нагірного.

Десятник виструнчився перед комендантом.

— Смію доповісти, пане коменданте, що всі нині відмінно працювали.

— Значить, погано виконував свої обов'язки der Alte*. Погано стежив за порядком. На відмінно у великій Німеччині працює тільки наш фіурер. Запам'ятай це, Нагірний. І йди за мною. Тепер за порядком уже простежить пан майстер Кронке. Думаю, що ми сьогодні поговоримо належно з деким під час вечірнього апелю.

Пішов, хитаючись, попихаючи поперед себе Нагірного. В'язні знали: буде насміхатись над скромним майстром, аж той очі виплаче.

Незабаром, ховаючись поза верстатами, до Дзюника приплився Люстерко. Витяг з кишені штанів плящину.

— Шеррі-брєнді, пріма!

І не приголубивши, Дзюник віддав пляшку малому.

— Почастуєш потім Нагірного. Той садист Гебауер доведе нашого Петра до божевілля. Вишнівка Петрові піде на добре.

Мешканці Брестської площі, базарні торговці та клієнти шинків вважали Кривого Дзюника дивною, таємничою людиною. Ніхто не знав, звідки він родом, де виріс, вчився. З'явився на Брестській у квітні 1936 року,

---

* Десятник (нім.).

якраз у день похорону вбитого польською поліцією безробітного Владислава Козака. На Привокзальній площі, де відбувався робітничий мітинг, приєднався до групи залізничників і пішов разом з ними в шерензі. Тримав у руках невеличку шкіряну, оббиту залізом валізку, з якою годину тому вийшов на вокзалі з поїзда. Поруч із ним ішов машиніст Варцаба у залізничній формі, він і поцікавився, чому це товариш вийшов на демонстрацію з валізкою. «Чи не доктор ви, часом? А коли так, то невже вважаєте, що може бути потрібна медична допомога?» Він, Варцаба, також чує носом біду. Йому над світанком снилися два великі коти, що напали на його Дуче. Дзюник відповів чемно, що він аж ніяк не лікар, приїхав сьогодні краківським поїздом, бо там уже йому «земля горіла під ногами» і відразу ж ускочив у нову катаवासію. У валізці — все його добро і деяке знаряддя праці. Це все, що вдалося захопити. Просто не мав де залишити валізку, отож і пре її з собою. Сильвестр зробив великодушний, розумний вираз обличчя і запропонував гостеві нічліг у своєму помешканні. «Якщо вам сподобається, зможете оселитися в одній кімнатці. Я нещодавно розлучився з дружиною, дитя наше померло, а для Дуче і для мене місця аж забагато».

Розмовляючи про різні справи, вони поволі тяглися в поході, що прямував через усе місто на Пекарську вулицю. Гість розповів про недавні виступи краківського пролетаріату, про арешти і надзвичайно напружену атмосферу у Лодзі, Пйотркові та інших робітничих центрах.

Коли дійшли до анатомки, людський потік зупинився. Вони тільки здалеку, п'яте через десяте чули, що говорили промовці, але коли домовина з тілом Козака попливла над головами демонстрантів у напрямку до центру міста, вони враз опинилися на чолі походу. Продовжували розмову. Дзюник знову ішов крайнім, інколи навіть виходив на хідник, раптом на розі вулиці Жулінського одна з перших поліцейських куль прошила йому праве стегно. «Як на привітання — то непогано», сказав Сильвестрові і навіть не зойкнув від болю. Мужність товариша ще більше зворушила добре серце Варцаби, машиніст повіз пораненого на фіакрі до свого помешкання, покликав лікаря і заопікувався краков'янином, що пролив кров за робітничий Львів. Рана не була грізною, куля не зачепила кістки, і Дзюник за кілька

днів устав на ноги. Але ще якийсь час накульгував. Через це і назвали його на базарі Кривим, це прізвисько прилипло до нього назавжди, хоч, сказати правду, пан учитель бальних і національних танців містер Трофимов не міг позмагатися з Дзюником в елегантності ходьби. Кривий Дзюник недолюблював, однак, псів, якимось під час відсутності господаря він вигнав Дуче на дощ. Такої глибокої образи Сильвестр не міг стерпіти. І хоч поважав свого гостя (Варцаба не брав від Дзюника ані гроша) вони змушені були розлучитися. Попрощалися, як джентльмени, залишилися і надалі друзями. Зрештою, Дзюник не любив довго триматися одного місця, він часто міняв кімнати, за звичкою оселяючись переважно у вдів або бездітних стариків. Ніколи не мав непорозумінь з господарями; як уже не висліджували його перекупки з базару, як не цікавилися його особистим життям, і ті пройди нічого не могли закинути Дзюнику. Нікотра з них навіть не могла сказати, чи спить Кривий з своїми господарями, чи обідають разом, чи допомагає їм у будь-чому. Завжди чепурний, врівноважений, спокійний, Дзюник дуже швидко зайняв одне з перших місць серед мешканців Брестської площі, його поважали, як неперевершеного слюсаря, і навіть боялися. Поліція, агенти були також безсильні супроти Дзюника. За всі роки проживання Кривого у Львові ні разу не спіймали його на гарячому.

У таборі Кривий Дзюник зробився несподівано мрійником, ідеалістом. «Тут нема кого і що грабувати,— повчав він Тита, в якого руки тягнулися до будь-чого, що погано лежало.— Тюрма і концтабір — єдині місця під небом, де наш фах нікому не потрібний. Своїх у качаний купер не б'ють. І тому я перекваліфікувався». Незабаром він захопився ідеєю сконструювати повітряну музичну шафу. Якимось він лежав у цеху, надійно захдавшись за штабелями труб. Дув сильний вітер якраз у його бік. Прислухаючись, дослідив, що труби гудуть, пищать, голосять з різною силою, відтінками — залежно від довжини, вигинів, товщини. І згадав тоді своє далеке дитинство, коли захоплювався сопілками, напровесні цілими днями ганяв гаями та яругами, шукаючи відповідної деревини. Мав тих сопілок кільканадцять, і кожна подавала інший голос. Одна, дві, десять дірок, пробитих у денцівці, міняли тон, різні накладки та перепони підвищували або знижували силу і барву звуку, роз-

ширені гирла посилювали відлуння. Весь цей досвід і придався йому зараз, коли він випробовував різні залізни та дерев'яні трубки. Випробовування проходили вдало, Дзюник навіть хизувався, що стане винахідником першого в світі «оркестру без музикантів».

У свою ідею вклав увесь свій хист. Почав її здійснювати на маленькій моделі. Нагірний дивився крізь пальці на всі ці його чудернацькі іграшки, які з незаспокоєною впертістю вирізував, вигинав, шліфував на токарному та інших верстатах. Майстер Кронке не цікавився, які деталі виробляє той чи інший в'язень, у всьому довірявся Нагірному. Робітники довгий час також не звертали уваги, над чим це мудре Кривий Дзюник, а коли й підозрівали щось, мовчали. Дзюник користувався незаперечним авторитетом, кожний, хто шукав собі з ним гудзя, отримував його. Праця спорилася, і врешті модель була готова. Тиск повітря оживив залізо, полилася ніжна симфонія звуків, стоголоса шкатулка відтворювала знайомі мелодії, варіації, тут переливалися різні музичні гами, вібрація тонів посилювала неповторне враження.

В один з понеділків, коли Гебауер мав «рожевий» настрій, Дзюник продемонстрував йому свій винахід.

— Wunderbar! Das ist ein Meisterstück!* — ричав німець, і відразу ж накинувся на винахідника з лайкою, чому він дотепер ховав перед його очима цю чудову річ, вона в сто разів краще його бавить, ніж скрипка Юхима. За те, що приховував Дзюник свою «музику», він буде суворо покараний, а інструмент — реквізований. Тоді Кривий Дзюник спокійно і з гідністю пояснив комендантові, що цього інструмента він не приволік з собою з міста, що створив його тут, у вільні хвилини, і насамперед в обідню перерву, коли інші наливалися зупою. Бо він не є собі просто в'язень чи чорнороб, а великий митець. Нагірний відразу ж, побоюючись наслідків, підтвердив слова Дзюника. Майстер Кронке безсоромно, не моргнувши й бровою, ніби нехотя похвалився, що йому було відомо про цю роботу токаря, що він не раз консультував його, але не надавав цьому належного значення і в особливий успіх не вірив. Все ж таки в'язень — нижча раса. А втім, це мала бути велика несподіванка для пана коменданта — подарунок на день

---

* Чарівно! Це витвір майстра! (нім.).

народження фюрера. Але ось в'язень вихопився із своїм винаходом, наче Пилип з конопель, і дійсно він вартий зараз покарання.

Кронке раптом змовк, бо несподівано побачив, що риси обличчя Гебауера роз'яснюються, ніби розкривається троянда, комендант аж посвітлішав від нової, самостійної, геніальної на його погляд, думки.

— Скільки вам,— Гебауер рідко коли звертався до в'язня на «ви», хіба що в хвилини найкращого гумору, або забувшись,— скільки треба часу і людей, щоб такий інструмент, звичайно, у значно більших розмірах, спорудити на нашому апельпляці.

— Півроку,— не задумуючись, вигукнув Дзюник, скромно схиливши голову. Перспектива піврічного байдикування привабила його, хоч, звичайно, такого великого речення не треба було.

— Місяць! — рикнув Гебауер просто у відкриті гирла моделі, і його голос завібрував дивовижними фразами.— Місяць і ні дня більше. Двадцятого квітня сповниться 53 роки славного, працьовитого життя фюрера. На честь цієї дати і заграє наш сталевий оркестр. А ні — то твоє тіло засніває на шибенці. Зрозумів? По всі потрібні матеріали і знаряддя звертайтеся безпосередньо до пана майстра Кронке. Почати — сьогодні, зараз. Кого візьмете в помічники?

— У мене є тільки один надійний і талановитий помічник,— Дзюник звів брови і пошукав серед людей друга.— Це Тит Люстерко, великий майстер на всі руки.

— Маю честь! — відрекомендував малий картяр, виповзаючи качачим кроком із рядів. В'язні ледве здушили сміх.

— Дивись,— гаркнув комендант на Тита,— слухай майстра, наче мене самого. Тепер він твій пан,— вдарив стеком малого по плечу і повернувся лицем до Дзюника.— Як, властиво, ваше прізвище, пане майстер? — Гебауер витягнув із планшета записник.— Коли все буде гаразд, ми негайно звільнимо вас.

— Володимир Полонський.

— Полонський? — комендант зблід, відступив крок назад, але відразу ж оволодів собою й уважно приглянувся до Дзюника.— У тридцять четвертому ви не сиділи в Моабітській тюрмі?

Дзюник витримав гострий погляд коменданта, жоден м'яз на його обличчі не затремтів.

— Вперше чую про таку тюрму. Може, маєте на увазі Равіч або Свенти Кшиж?

— Das ist Wurst! * А тепер до роботи!

Дзюник з Титом по-військовому віддали честь, махнули друзям рукою і рушили на подвір'я.

— Чого це він так на тебе визвірився? — зразу за порогом спитав Люстерко друга.

— Дай витерти піт, я його ледве затримав під шкірою. Інакше був би мені капець на місці. Я аж тепер впізнав Гебауера. Ми сиділи разом в одній камері у берлінській тюрмі. Я потрапив за ...ну, не важливе зараз — за що, дрібниця, а він — за гомосексуалізм. Це було якраз у ніч так званого путчу Рема. Головного педераста і конкурента Гітлер знищив, але свою першу війну з педерастами, як виявляється, програв. А чорт його знає, може, Адольф і сам такий! Говорили ж у Німеччині, що він спав з племінницею, і вона застрелилась. І тільки через багато років йому підсунули третьорядну балерину з рев'ю.

Місце для «оркестру імені фюрера», так одразу ж охрестив Дзюник свій винахід, вибирали начальники табору.

Зараз же за апельпляцем піднімався пагорб — найвища точка на всю околицю. Тут, звичайно, стояли гості приглядаючись до муштри в'язнів. Сюди почали звозити цемент, каміння, труби, дошки. До вечора виріс цілий склад.

— Люстерко, прояви свою геніальність, скажи, що в першу чергу ми повинні будувати? — запитав друга Дзюник.

— Двох думок не може бути. Виходок.

— Ти — геніальний. — Кривий обняв Тита. — Вже від сьогодні ми матимемо власну латрину, і то — передвоєнного гатунку, таку, як по селах наказував будувати міністр внутрішніх справ Польщі генерал Феліціан Славой-Складковський. Наша «славойка» повинна бути кращою, ніж будь-яка офіцерська латрина, — вся побілена і з вирізаним серцем у дверях.

Першим, хто звернув увагу на нове будівництво, був майстер Процайлик. Після вечері він пішов за потребою і якраз наткнувся на «славойку». Аж очима закліпав. Відразу ж зауважив Тита. Поручкався, об-

---

* Це однаково! (вульг.).

нюхав фарбу, зробив задоволений вигляд, погладив животик і благально запитав:

— Скільки хочеш, щоб я перший освятив цей храм? Тит задумався.

— Тут господар Кривий Дзюник.

З-за штабелів вийшов і сам головний будівничий.

— Чоботи пошиєш?

— Чоботи? — перепитав швець і міцніше стиснув коліна.— Але хіба з дерев'яними підошвами, гаразд?

І не чекаючи відповіді, схопився рукою за вирізане в дверях серце.

Небавом сиділи вони втрьох на здоровенному пеньку і дружньо розмовляли.

— Скажи тепер, коли мене вже не тисне,— бурчав Процайлик,— що то ви таке задумали будувати?

— Ратушу будуємо,— впевнено відповів Люстерко.

— А на який біс тут ратуша? Бургомістром все одно мене не поставите. А Гебауер навряд чи захоче весь день сидіти в цій славоці. Ви мене не дуріть.— Процайлик ображено загудів своїм вічно простудженим басом.

— А ми й не дуримо.— Люстерко говорив зовсім серйозно.— Збудуємо ратушу і через бінокль будемо дивитися з вежі, чи хто не втікає з табору.

— Говори це дурнішому від себе, хоч, здається, такого важко знайти,— майстер зневажливо зміряв маленьку постать картяра ще й сплюнув у бік виходка.

Процайлик одвернувся від Люстерка, узяв під руку Дзюника і, піднявшись навшпиньки, схопив його голову, наче жбан пива, та нагнув її до своїх уст.

— Чуєш, Дзюнику,— дмухнув йому у вухо,— тут можна лепський гешефт збити. У тебе дощок тьмятмуща, а де дошки — там і тріски летять, відрізки всілякі, то знай, я купець на них.

— Нащо вони вам, майстре? — озвався сопраном Люстерко, який досконало чув грубуватий шепіт Процайлика.— Домовину хочете збивати? Я вам задармо вистружу її, таку, як треба, ще й з підвищенням на живіт.

— Говори до гори, коли вона вар'ятка! — майстер уже насправді обурився.— Я говорю з людиною, а воно й собі голос подає.— Майстер повів Дзюника подалі від його друга.

— Який це гешефт маєте на думці, пане Процайлик? — спитав зацікавлено.

— Не здогадалась і ваша розумна голова? Тож слухайте: німаки вивезли із Львова за перші два місяці свого хазяйнування шістсот тисяч дециметрів м'якої шкіри і сімдесят п'ять тонн твердої. Це цифри точні, мені сам Олійник говорив, а він у штадтгауптмана на шкірі сидить. Вивезли дві третини м'якого товару і всю тверду шкіру, яка була на складах і в гарбарнях Львова. Це значить, що в місті немає, а незабаром і зовсім не буде матеріалу на підшви чи підметки.

— При чім тут я і мої дошки? — нетерпеливився Кривий.

— Ой, пане Дзюнику, я й не думав, що ви такий недотепа. Хіба в біблії чи євангеліях сказано, що люди на мусить ходити на шкірі? Пишуть же ксьондзи, що Ісус Христос в дерев'яних постолах шкандибав, може, тому й по воді пішов. Я хочу тут, у таборі, робити дерев'яні підшви і збувати їх через надійних прусаків та аскерів до міста. Якийсь гріш мені перепаде, а якийсь і вам. Ясно тепер?

— Ясно, як у мурна в животі.— Дзюник стримано всміхнувся.— Що ж, я згідний! — Обидва сплюнули в долоні та вдарили на згоду.— Буду постачальником вашої фірми. І як би це її назвати, чи, вірніше, зашифрувати, щоб інші не догадалися? «Дерев'яна підшва» — пасує?

— Голова у вас, Дзюнику,— не те, що мій баняк.

— Зате руки у вас до шила і до мила,— віддячився компліментом Кривий.

— Обом нам не бракує клепок в голові,— з внутрішньою гідністю і задоволенням погодився Процайлик,— не пропадали ми на свободі, не з'їдять нас мухи й тут, у неволі.

— Правда. Й раджу вам звернутися до Нагірного. У нього також щодня ціла фіра обрізок.

— З Петром я вже гендлюю два місяці,— посміхнувся Процайлик, поплескуючи животик, а його малі, мишачі, запліли салом очі нібито насміхались: «В кого ж таки, друже-спеціалісте, ліпше варить баняк, га?»

«Хитрий наш брат,— міркував Дзюник, розпрощавшись з майстром.— Дійсно, в яку б скрутну ситуацію не потрапив — знаходить вихід, вміє собі зарадити, заробити, хоч трохи поліпшити існування. Життєздатні

наші люди, працюючі, наче кротів, землю руками перорюють і таки посіють. Ні, нас ніхто не візьме великими руками, ні підкупом, ні залізом. Ми — ніби мирні люди, ні я, ні Люстерко, ні Процайлик цієї проклятої війни не зичили, але прийшли фашисти, і ми не підклали шиї. Ще й другу барикаду збудували. З одного боку фашизм, а з другого — ми, з одного — фабрика літаків, а з другого — «дерев'яна подошва». З одного — Гебауер, есесівці, українська поліція, власівці, а з другого — люди. Хто переможе у тому мурашнику, що зветься тепер «Фабрика літаків «Дерев'яна подошва»? Ті, хто літає за хмарами, чи ті, що ходять твердо по землі?»

Не поспішаючи, повернувся на будівництво. Здивувався. Тепер тут аж кишіло людьми. В'язні працювали лопатами, возили землю тачками.

— Що це за збіговисько? — спитав, підійшовши до Тита.

— Це бригада, яка тинькує вілли фріцам. Глина на нашому горбку наче створена для цього. Отже, я і дозволів брати, але не із схилів, а з вершка, щоб відразу рівняли майдан, а потім і діл почнуть нам копати.

— Виджу, і в тебе запрацював баняк. І вони погодилились?

— Ще б пак! Задоволені, що я не кажу їм платити гроші за глину. Вже весь табір знає, що цей пагорб належить нам.

«І ростуть же люди! — Кривий Дзюник знову насилу стримується, щоб не розсміятися. Всередині аж трусило його від реготу. — Люстерко вже віднайшов свою людську гідність, він — начальник. Добре кажуть: хочеш з дурня зробити мудреця — дай йому високу посаду. Як мало часом людині треба, щоб піднятися або впасти. І це найкраще видно ось за таких незвичайних обставин, в пору випробувань, коли людина мусить швидко вибирати, діяти, вирішувати. Людина з природи своєї — життєлюбна й хапається за соломинку, щоб не втонути. Людина ж і боязлива, тому іноді вона хибить на нікчемний шлях. Але цього ніколи не зроблять ті, хто загартувався в життєвих перипетіях, хто був уже на возі і під возом, в кого викристалізувалися почуття людської гідності, вірність своїм переконанням. Така людина у найстрахотливішу хвилину не піде на підлість, а вибере смерть, гарну, героїчну».

...У тридцять другому, у розворушеному Берліні і він був поставлений перед вибором. Мав перед собою нагоду вмерти героєм. Тоді він ще був робітником і йшов разом з комуністами проти фашистських штурмовиків. Але з якогось атавістичного страху відкинув смерть. Сумно, ачеї міг вибрати іншу долю, гідну його. Сумно. Чи ще підійметься на висоту, коли знову доведеться вибирати: життя або смерть? Всі знаки на небі і на землі віщують, що так. Знову кожний день несе нові випробування. Чи він уже поборов смерть у собі? Чи піде у саме пекло з високо піднятою головою? Мабуть, так. Піде тисячу разів, до останньої краплини виточить свою кров заради правди на землі, добра, справедливості, бо він уже переміг її — найдивовижнішу річ у світі — смерть.

«Треба якнайшвидше поринути у давню роботу, відновити знайомства, адже вже тут, у Львові, зустрів старих німецьких друзів».

Розділ десятий

У квартирі, до якої Степан Кардаш привів Миколу, було темнувато. Горіла одна, може, всього п'ятивольтова лампочка над вхідними дверима, та і її слабеньке світло пригашував матовий циліндровий абажур. Це була типова мансарда на горищі, зі стелею, що поступово спадала аж до широкого і дуже низького вікна, заслоненого чорною паперовою шторою. Кімната була умебльована мізерно: залізне ліжко, накрите гущульською веретою, шафа, повна книжок, умивальник з мидницею і відром, чотири стільці — кожний від іншого гарнітура — немовби стояли на варті з усіх боків стола. На забитих у стіну цвяхах висіли дощовик, сіра робоча блуза, вишивана сорочка. З-над шафи визирала Шевченкова шапка. Обличчя поета заслонили купи газет і журналів.

Гості скинули на ліжко верхній одяг, сіли на стільці, що стояли ближче до вікна, два порожні чекали ще на господарів. Микола взяв із стола олівець і присунув до себе аркуш паперу, уважно подивився в очі старому Кардашеві, ніби заявляючи: ми готові. Тієї миті згасла над дверима лампочка, зробилося неприємно темно, приглушенням скрипом відізвалися двері. По-

чулося дихання чужих людей, і зараз же незнайомі холодні долоні намацали руки Миколи і Степана, міцно потиснули їх.

Першим заговорив чоловік, який сів коло вікна, напроти Миколи. Притишеним, але чистим молодим голосом говорив представник ініціативного комітету. Він коротко розповів про програму, завдання, мету, статут майбутньої організації для боротьби з фашизмом. До комітету входять українські й польські комуністи, він має зв'язок з підпільними антифашистськими організаціями у Варшаві, займається розповсюдженням отриманих із столиці Польщі видань і листівок, встановлює зв'язки з комуністичними групами і організаціями Львівщини, збирає кошти і зброю для боротьби з окупантами, подає допомогу радянським військовополоненим, ув'язненим антифашистам і заложникам, в'язням Янівського табору, єврейському населенню, замкненому в гетто.

У перші тижні 1942 року Комітетом встановлено безпосередній зв'язок з Польською партією робітничою і Гвардією Людовою, які виникли на території Польщі. Представник ЦК ППР та Головного командування ГЛ поставив перед комітетом питання про організацію груп ППР і ГЛ у так званому дистрикті «Галіцієн». Українські комуністи, які входять до комітету, без застережень погодилися на утворення спільної українсько-польської військової організації, однак заперечили проти виникнення на цій території осередків ППР. Чому саме таке становище зайняли українські комуністи — ясно. Керівною силою підпільних організацій на західноукраїнських землях є Комуністична партія (більшовиків) України. До комітету увійшли радянські конспіративні групи, залишені зі спеціальними завданнями ЦК КП(б)У на окупованій території. Керівники цих груп сподіваються найближчим часом встановити зв'язок з ЦК партії і штабом Українського партизанського руху. Комітет виконав уже свої планові завдання і самоліквідується, коли буде створено на Львівщині єдину бойову, революційну підпільну військову організацію під одним партійно-військовим керівництвом. Є думка назвати цю організацію «Народною гвардією імені Івана Франка». Йдеться про об'єднання всіх розпорочених, часто стихійно виниклих патріотичних груп, організацій, загонів. Тому ми приймаємо заяву групи

товариша Павла Мовчуна і від сьогодні вливаємо її в лави організації, яка створюється.

Взяв слово другий товариш з комітету. Почувши його голос, Степан по-змовницьки наступив Миколі на ногу. Пелехатий схвалив політичну роботу групи, він не раз читав її листівки, повідомлення та заклики, і радий зараз познайомитися з її авторами. «Ви перші у Львові,— схвально, по-батьківськи тепло промовив «Кузьма»,— прирівняли до багнета перо і повели наступальну, гостру ідейну боротьбу проти підлого ворога — фашистського поневолювача. Сила слова, правдивого, сказаного від щирого серця, таїть у собі величезний заряд, вона підносить й зігріває людську душу, кличе на боротьбу, на подвиг. Стріляйте і надалі кулями і словом, сійте зерно правди й мужності, жнива будуть щедрі, багаті.

Тепер слово надано Каштанюкові. Він розповів про бойову і пропагандистську діяльність групи, її склад, запаси зброї і фінансове становище. Говорив короткими, карбованими реченнями. Степан слухав, внутрішньо радів з виступу свого підпільного командира. Слова падали, як постріли, точні, вагомі, жодного зайвого. Так може доповідати лише солдат про виконання наказу.

Коли Микола поклав на стіл гроші, суму-сальдо, яке на сьогодні замикало бухгалтерські рахунки групи, Кардаш подумав, що на цьому, певне, закінчить свою мову командир. Але Микола, несподівано для друга, попросив дозволу поділитися деякими своїми — він наголосив на цьому слові — людськими спостереженнями, думками, досвідом. Заперечень не було, тільки два стільці стиха зойкнули, видно «ті двоє» вигідніше вместилися на них. Степан не ворухнувся, раптова заява Миколи здивувала його — про це в них напередодні зустрічі не було мови, хоч звіт готували разом. Чи не викине командир якихось лівацьких колінець, не набуде піскових замків,— непокоївся старий селянин. Його увагу привернула трохи дивна поведінка Миколи за останні два-три тижні. Щось, мабуть, надломилося, чи визріло тривогою у його душі. Адже він не знав раніше сумнівів, суперечливих думок, печалі. А зараз часто сидів задуманий, заглиблений у себе, деколи не реагував відразу, коли до нього зверталися. Більше скидався зараз на поета-мислителя, ніж на конспіративного бійця.

— Вся Україна у вогні,— почав крилато свою другу частину виступу Каштанюк, але в його голосі не відчувалося патетики чи позерства. Слова пливли, мов чистий струмок, розливався на спокійне плесо, і їх хвилі тихо вдаряли об чутливий берег уваги, зосередженості слухачів.— Хто її запалив? Лютий фашист, який загарбав українську землю... Стоптана фашистами Україна піднялась у вогні на боротьбу. Як неопалима. До чого ж зводяться завдання всієї підпільної і партизанської боротьби? Це безперервна війна з фашистами, організація і ведення фронту, який мусить повстати в кожному радянському місті, селі, в серці кожного патріота. А де фронт — там немінучі і жертви. Саме це питання мене останнім часом найбільше турбує. Чи виправдані ці жертви?

— Ні! Ні! — покwapно сказав Микола, почувши нервовий скрип крісел, голоси незадоволення.— Ні! Ні! Я не відкидаю боротьби. Я, навпаки, за те, щоб її розширити, зробити повсякденним явищем. Ніхто не кликав німців на нашу землю. Вони прийшли, як люті вороги, з мечем у руці, і мусять, згідно з невмирущою руською традицією, від меча загинути. Треба проклятих зайд стріляти, треба знищувати ешелони, заводи, налити склади. А що ми зробили за півроку боротьби, який її баланс? Припустимо, що кожного дня від рук львівських підпільників гине один фашист. Багато це, чи мало? Все залежить від того, як на це дивитися. А яку ціну ми платимо? Я наведу приклади з останнього часу. За вбивство унтер-штурмфюрера СС Корнберга фашисти розстріляли п'ятдесят заложників. За поранення на вулиці десятника поліції Михайла Сендеги замордовано в тюрмі двадцятьох українців-комуністів. Знищення майора СД фон Шверіга і чотирьох рядових гітлерівців на Брестському базарі обійшлося нам десятьма повішеними, стількома ж убитими, сімомастами ув'язнених в Ялівському таборі. За задушеного передучора в Стрийському парку есесівця — про це вже розліплено по вулицях об'яву,— якщо до завтрашньої півночі не зголоситься вбивця, буде розстріляно по двадцять українців і поляків із в'язнів, які мали бути звільнені.

— Пропоную,— тільки тепер голос Миколи задріжав, слова вже не пливли, він їх наче вганяв у темряву по одному, відчувалося, що рве їх із серця,— після

кожного вбивства німця будь-якою групою чи окремою людиною з її власних мотивів — зголошуватися одному з членів нашої організації в гестапо і брати на себе вину. Конкретно, я готовий завтра з'явитися в гестапо на Пелчинську і заявити «Ich habe den SS-man getötet» *. Це буде і своєрідна кара мені за те, що недавно через мою неухважність і безтурботність потрапив у тюрму прекрасний підпільник-робітник. Друге: організація мусить посилити терористичну боротьбу, діяти під девізом: «Нема у Львові спокійного місця для ворога, земля горить під його ногами». Впевнений, що коли в один день загине сто гітлерівців, гестапо відмовиться від масових репресій. Трапилось так, може, й тимчасово, у Варшаві. Настала пора діяти саботажем. У Львові понад десять заводів працює на воєнну промисловість Німеччини. Так, наприклад, фабрика «Ойкус» та механічні майстерні на вулиці Янівській (колишній завод Штайнера), де працюють в'язні концтабору, виготовляють важливі деталі для літаків типу «Мессершмідт». На всіх цих фабриках серед робітників є багато антифашистів, колишніх членів КПЗУ, комсомольців.

Микола на хвилину замовк, було чути його важке, прискорене дихання. І дивно, в цей ритм невідомо звідкіля втрутилося і відразу подавило його цокання годинника.

— Вся дотеперішня діяльність нашої підпільної групи не склала іспиту,— сказав різким тоном Каштанюк і сів.

Мовчанка тривала недовго. Товариш, який улаштував цю зустріч, одним реченням розбив довгу преамбулу Миколиного виступу.

— Події на воєнному театрі,— сказав він,— засвідчують, що з перших же днів війни становище контролювалося Верховним командуванням. Гітлерівський напад не застав зненацька наш Генеральний штаб. Тому міркування товариша Мовчуна з цього приводу залишаю на його сумлінні.

— Сьогодні ми повинні виходити з реальних умов,— продовжував представник комітету після хвилини мовчанки.— І я радий, що товариш Мовчун подав багато цікавих, актуальних, вартих уваги пропозицій. Не можна, однак, задовольнити його особисте прохання і до-

---

* Я задушив ессмана (нім.)

зволити йому зголоситися в гестапо, як винуватцеві акту. Це була б ще одна непотрібна жертва. Заложники розстріляні сьогодні на світанку. Це точно встановлено. Що ж до посилення терору — важко зараз дати вичерпну відповідь. Чекаємо на рішення з Великої землі. Партійне керівництво вважає, що на певний час усі сили треба кинути на розширення організаційної мережі, мобілізацію й об'єднання усіх антифашистських сил. Натомість вірна пропозиція товариша: треба посилити саботаж на заводах і залізниці. В цій справі будуть проведені конкретні заходи. Найближчими днями ви одержите відповідні інструкції. Товариш «Степан Гуцул», який, як ви знаєте, серйозно хворий, переходить у наше розпорядження. Про його нові обов'язки повідомить людина, з котрою у нього вже є зв'язки. Всі інші члени групи залишаються у вас, товаришу Мовчун. Зв'язок з керівництвом організації будете підтримувати через товариша Дністрового. Він передаватиме вам накази організації. З ним погодите нові підпільні клички, шифри і паролі. Зв'язковий Дністровий прибуде сюди через п'ять хвилин після нашого відходу. Пароль: «Чи у вас можна купити підручник анатомії Воробйова?» Відповідь: «Дуже шкодую, але я сьогодні вранці вже продав його. Залишився на продаж тільки «Атлас». — «Дозвольте подивитися». Якщо не має запитань, то на цьому нашу організаційну зустріч закінчуємо. Ви, Мовчун, залишайтесь у приміщенні.

— Ще одне. Наш шановний товариш «Кузьма» вирішив — дуже своєчасно — поміняти кличку. «Кузьму» можуть розшифрувати вороги легко. Зараз, коли наше підпілля розширюється, для невтаємничених немає більше «Кузьми», є товариш «Лука», який керує всією ідеологічною, пропагандистською роботою організації.

Пелехатий встав, випрямився, легко склонив голову.

Трое рук потиснуло долоню Миколи. А Кардаш притягнув друга до себе і міцно поцілував.

«Чогось розчулився старий, — подумав Микола. — Що ж, три місяці спільних переживань та ще в таку пору, коли життя і смерть наступають одне одному на мозолі, це майже вічність». І він глибоко прив'язався до Степана, хоч їх ділить майже чверть століття. «Славна людина — старий! Шкода, що доведеться розлучитися нам».

Але сказав зовсім інше:

— Я ж не іду завтра в гестапо.

Старий Кардаш, мабуть, образився на ці слова, що спливли, наче холодна вода, на його теплі щирі почуття, і мовчки вийшов у коридор.

Над дверима знову засвітилася лампочка. Поки постукали, Микола ще раз відтворив у думках недавню зустріч. Чи правильно він повів себе? Не здавався смішним, коли викладав своє «кредо»? Не показав себе в очах старших, досвідчених підпільників-комуністів неврастеніком, невігласом, недоречним романтиком, людиною не з нашої дійсності? Не дозволив собі забагато у проповідуванні власних концепцій боротьби?

Стукіт у двері обірвав нитку його думок.

— Чи у вас можна купити...

Коли «покупець» увійшов до кімнати, Микола відразу ж упізнав у ньому офіціанта з шинку Ляс-Роздольського. Довго і щиро віталися, уважно приглядалися один до одного.

Микола дістав нову кличку — «Ватаг». У приватному житті він перетворювався на Михайла Середу, родом з Холма. Там, на вулиці Колійовій, 7, мешкала його родина. На третій день німецько-польської війни бомба зруйнувала дотла їх будинок і вбила батька-залізничника та молодшу сестру. Мати померла через рік у лікарні для нервовохворих. Михайло, 1918 року народження, в той час був у польській армії, відступив разом зі своїм 48-м піхотним полком у Румунію. Був інтернований в таборах Ясс, але як рядового солдата, його швидко забрали на сільськогосподарські роботи. Працював у румунського дуки в селі Веренчанці на Буковині. Тут і зустрів улітку 1940 року Радянську владу. Перебрався до Чернівців, де влаштувався в депо слюсарем. Коли румунські війська знову займали Буковину, втік у Галичину. Працював стрілочником на станції Львів—Персенківка. В грудні захворів на тиф. Тепер повертається до здоров'я.

Одержав метрику, паспорт, посвідчення з кількох місць праці, радянську трудову книжку, все в оригіналах, на прізвище Середи. Справжній Михайло не переборов тяжкої недуги. Працюючи в підпіллі, перед смертю передав усі свої документи своєму керівникові. «Хай борються з фашизмом мої папери,— говорив у га-

рящі, — коли самому не довелося». Фотокартка на паспорті зроблена, мабуть, у базарній «п'ятихвилинці», добре вицвіла, багато людей могли впізнати на ній себе, а Микола й поготів. «Є щось спільного у ваших рисах, — сказав Дністровий, організаційний зверхник нового Михайла Середи, — той мав на диво подібне лице». Миколі залишалося одне: вивчити до подробиць свою «легенду», навчитися підписуватись так, як його двійник, і поглотити голову. Квартира і робота на Клепарівському вокзалі були вже забезпечені організацією.

Порадувало Миколу й завдання, до здійснення якого мав незабаром приступити. Йшлося про знищення механічних майстерень Янівського табору. А він, марний себелюб, думав, що тільки йому вдалося розгадати таємницю цих майстерень.

Втретє народившись, пішов колишній гімназист з Коломиї і студент Львівського політехнічного інституту Микола Каштанюк, учорашній Павло Мовчун, а нині стрілочник Михайло Середи, на Клепарівське передмістя, на вулицю Всіх святих, до свого нового помешкання.

Розділ одинадцятий

Вранці сонячне проміння падало на обличчя Богдани, вона, ще сонна, заслонила від нього рукою, розплющувала ліве, потім праве око, піднімала голову, а латка сонця вже ластилася до подушки. Так тепер щодня будило дівчину сонце, воно гостювало в її кімнатці-келії до сніданку. Коли Данка поверталася з їдальні, вже його не заставала, вікно було маленьке, а небо безмежне, порожнє і хвилююче. Воно забиравало в полон сонце і вело його на захід, у Німеччину, для страти. Лице світу тоді горіло від сорому, як дівчина від нещирого, зрадливого поцілунку, тривога ночі лізла в душу, страх і нудьга ламали Данку, наче раптова висока температура, і вона лягала в ліжко розбитою, кволою. Починалася довга, нестерпна, тривожна безсонна ніч, і дівчина боялася, що саме цієї ночі все звершиться: дві ненаситні зорі, що виднілися через ґрати віконця, вип'ють з її артерій кров, і даремно вранці сонце будитиме її матово-біде, крейджано-біле, мертво лице. Данка пальцями міцно підтримувала по-

віки, щоб вони не змикалися, а коли і пальці розслаблялися, падали, ще якийсь час боронилася від сну підсвідомим протестом, серце билось в судорогах і рвало нитки рожевого павутиння ночі, врешті, переможена, засинала коротким, але міцним сном. Сонце будило її знову здоровою і визволеною від чорного страху ночі і смерті.

Уже четвертий місяць минав, як Данка обмежила свій зв'язок із зовнішнім світом малою щілиною загра-тованого вікна. Узимку, коли ще нічні страхиття не переслідували дівчини, їй здавалося, що немає нічого більш порожнього, як вид із її віконця: біле, як смерть, сіре, наче відчай, небо, зрідка тільки затягнуте свинцевими хмарами.

Але коли у загратований квадрат заглянуло весняне небо — розірвалася в душі дівчини вата порожнечі й пустелі. Нічна весняна тиша озивалася таким страшним зойком болю, що Данка не могла її заглушити ні затиканням вух, ні хованням голови в подушку, ні втечею у сон. Весна, духм'яна, зоряна, рвалася в забинтоване серце дівчини, до його найпотаємніших схронів, а з коридора, як і пізньої осені та всенюку зиму, заносило чадом переprasованої білизни та здавленою затхлістю незаспокоєної жіночої млості.

У монастирі її майже не помічали. Заклопотані роботою в поблиському шпиталі, щоденними обов'язками і молитвами, монахині не звертали уваги на кількох добровільних затворниць, які оселилися поруч з ними в цей тривожний час війни. Війна для монастиря тривала безперервно ще з першого вересня 1939 року. Відтоді з дозволу митрополичої палати, а часом і самого князя церкви кир Андрія, знаходили в монастирі притулок різні особи — старші матрони, в схилі віку жінки і зовсім молоденькі дівчата. Монахині вже й не цікавилися своїми гостями. Приходили, залишалися на деякий час і відходили, тільки окремі — якась російська княжна, либонь, дочка самого царя, та дві галицькі стигматички оселилися назовсім. Богдану привела у келію ігуменя, сестрички поговорювали спочатку, що дівчина її близька родичка, і тому більше уваги приділяли новоприбулій, але згодом, спостерігши, що ігуменя буцімто і забула про існування Данки, збайдужіли до неї й вони.

Дівчину душила самотність. Вона почувала себе в цих глухих мурах нещасною сиротою, у стократ нужденнішою, ніж була насправді. До її обов'язків належало двічі на день — на звук дзвінка, що відлунював ненависним, громовим рокотом у її вухах,— з'являтися в капличку на спільну молитву та ще тричі — рано, опівдні і ввечері — котрась із сестер запрошувала її до ідальні, решту часу могла проводити, як їй забаглося.

Березень — нещасливий дівочий місяць — зламав дівчину. І хоча вдень її ще можна було вважати нормальною чи трішки екзальтованою і фізично втомленою, то молочне божевілля ночі цупко вимотувало рештки її сил, спокою, врівноваженості, мужності.

В один з вечорів до її келії нібито ненароком забігла сестра Клавдія. Забігла на хвалинку — і залишилася на годину. Монашка виявилася балакучою, симпатичною й інтелігентною. Вона була років на десять старша від Данки, повнотіла, з круглим овалом лица, ніби його накреслили циркулем, соковитими устами, мрійливо пригашеними чорними очима. Сіла на стільчик біля ліжка і після кількох хвилин банальної розмови про се і те призналася дівчині, що вона прийшла зумисне, бо вже давно запримітила її дивну блідість, підгарячковий стан, інертність. «Я знаю цю хворобу,— говорила,— це весняне збурення крові, якому підлягає все, що живе на землі,— людина, звір, дерево, рослина. У беріз тріскається кора і виливаються наверх її соки, у дівчат тужавіють, набрякають груди, коти влаштовують нічні концерти, риби перепливають тисячі кілометрів, щоб встигнути на своє одвічне місце терла, квіти відкривають для запилення барвисті пелюстки». Йї, Клавдії, також важко, вона ще не розміняла трьох десятків років, а вже стільки вистраждала, нагорювалася. В неї був чоловік, дуже вродливий мужчина, вона його покохала глибокою першою любов'ю, але потім, потім виявилось, що він,— монашка повела язиком по губах,— «заслабкий»... він тільки притулиться було до мене і все, все...»

— Сестро Клавдіє! Не треба, не слід про це,— Богдана закрила од сорому рукою очі, зібгалася вся, пополотніла.— Мені неприємно слухати щось таке. Я дівчина.

Монашка сумно посміхнулася, присунулася ближче до Данки, співчутливо погладила її по руці.

— Ти ще дитя, дитя нерозбужене, і через це такі кошмари тебе мучать. Дівчата повинні раніше, ще до заміжжя, знати і про статеве життя, і про материнство... Я також нічого не знала, коли вперше опинилася з своїм чоловіком у ліжку, це було в день шлюбу. Богдан, бачиш, він називався так, як ти, трохи випив, і я нічого й не підозривала. Але яке страшне пекло відкрилося згодом. Я нарешті відчула поклик тіла, молодда, здорова, кров з молоком, мені хотілося втіхи в обіймах лютого, а він не міг мені її дати. І сталося те, що мусило трапитися...

— Не треба, сестрице, не треба,— Данка цього разу протестувала менш рішуче, їй зробилося жаль нещасної жінки.

— Треба, треба, Данусю! Мені легшає на серці, коли я сповідаюся комусь з цього великого мого гріха. Ти можеш за нікчому мене вважати, гордувати мною, але я все-таки мушу розповісти про своє падіння, ганьбу. І тобі не зашкодить послухати.

Монахиня зібралася з думками і продовжила:

— Був червень, спекотливий, безвітряний. Увечері насунули хмари, вони опускалися щораз нижче, придавили до землі гнітюче тепле повітря. Грудям було важко дихати. Я не могла заснути, хрпів Данко коло мене, а мені здавалося, що хтось ножем патрає, наче з риби перед смаженням, усі мої нутроці. Я підвелася, накинула на себе шляфрок і вийшла на подвір'я. Боже ти мій, що діялося на небі божому. У хмарах гуркотіли в якомусь дикому шалі всі господні колісниці, вітер скімлив, мов конаючий скажений пес. Буря висіла над селом. І раптом заіржали коні, на подвір'я в'їхав наш фірман (я, Богданко, забула сказати, що мій чоловік священник і донині має багату парафію на Тернопільщині) з повнісіньким возом свіжого, першої коси, пахучого сіна. Почав він скидати сіно під оборіг, а я нібито приглядалася, чи дбайливо він це робить, і раптом така млість, така страшенна млість здавила серце, горло, я затряслася усім тілом і впала майже під вила в сіно. Мій боже, ти не знаєш аромату наших шовкових трав, цілющих зел з-над Золотої Липи. Мабуть, ніяке сіно не пахне, не запаморочує так голови, не п'янить і не кличе, як з наших лук над рікою. Це там зродилася пісня, яка була романтикою нашої юності.— Клавдія тихо, розчулено замуликала:

Та краялось серденько
В хорунжого Осипа,
Як нам з очей зникала
Та Золотая Липа...

— Фірман Михайло,— вела вона далі,— не був таким дурнем, за якого панотець і я його мали. Одним словом, я пережила неповторну ніч, і над ранок, хитаючись, вся в сні, повернулася до подружнього ложа. Світало. Богдан звик рано вставати, він дбайливий господар, збудився від першого мого дотику, не пам'ятаю, чи я ще дуже гаряча була, чи навпаки, вже зовсім холодна, спитався, що зі мною, а я відповіла, широко позіхнувши та витягнувшись усім тілом, аж до болю, що спала на сні. Він скочив з ліжка, вибіг з кімнати, а я відразу заснула як камінь. За три дні була вже тут...

Закинула руки на плечі Данки і через ковдру міцно обняла її. Захлипала коротко, спазматично. Лице в неї раптово зблідло як папір, вона пустила дівчину і впала на ліжку, важко дихаючи. На чоло, лице виступили великі краплі поту.

— Що з вами, що з вами, сестро? — злякана Богдана вискочила з-під ковдри і нахилилася над монашкою. Та здригнулася всім тілом, розкинула зціплені судорогою ноги й охляла, заспокоїлася. До лиця повернулася краска, очі сховалися за змучені, набряклі повіки. Потягнулася ліниво на ліжку і відразу схопилася на ноги — ніби й нічого не трапилося тільки що з нею, моложава, повнотіла.

— Ти пробач мені, Данко,— милий, шовковий голос також просив вибачення,— що налякала тебе. Це часом буває так зі мною. Нещасна я жінка, дуже нещасна, ангелику ти мій солодкий.

Дбайливо накривала Богдану ковдрою, нагнулася над нею і вогнем обпалила уста дівчині. Данка похлюиво крутнула головою, монашка лагідно погладила долонею її волосся і безгучно, як привид, зникла за дверима.

Богдана витерла рукою слід од поцілунку, він здався їй неприємним, мокрим, повернулася навзак і лежала нерухомо, задивлена в стелю, без будь-якої думки в голові. Так і заснула — швидко, безболісно. Снилось їй свіже, пахуче сіно, вона лежить на ньому і гладить рукою місяць, що скотився молочною дорогою на зем-

лю і вклякнув біля її ніг. Дивиться, а то вже не місяць, а тільки відрубана голова майора фон Шверіга. Але вона анітрохи не боїться фашиста, бо поруч стоїть Роман з вилами і все підкидає і підкидає сіна. Копиця росте, і разом з нею вона й Ромко піднімаються щораз вище і вище, у небо, до сонця. Вона ловить сонце рукою, міцно затискає долоню, розплющує ліве, потім праве око, зводить голову, зазирає у долоню і пробуджується. Латка світла лежить на подушці, а з коридора несе чадом переprasованої білизни. Вона швидко склеплює повіки, знову вкладається, але даремно, сон не приходиться більше.

Наступного вечора сестра Клавдія знову зайшла до келії Богдани. Була набагато спокійніша, нахмурена, ніби гнівалася на себе за вчорашню слабкість. Усілася на ліжку в ногах дівчини, розстебнула кілька верхніх гудзиків на обтислому, строгому чернечому габіті і, стиснувши руками коліна, довго, мовчки дивилася на бліде світло лампади над Христовим розп'яттям. Сіро-матовий струмінь ясної березневої ночі, що вливався через вікно до кімнати, робив її постать примарною. Нарешті вона озвалася, і слова її зазвучали як виправдання школярки за непідготовлений урок.

— Я стільки вчора на себе наговорила, що аж соромно глянути тобі в очі, Данко. Тим більше, що я нічогосінько не знаю про тебе. Ігуменя тримає на замку не лише сало, цукор і наші душі, але й язик. Хто ти така, як тут опинилася, чому така мовчазна, як живий гріб...

— Така, як є, яка народилася,— неохоче відповіла Данка.— Росла я сиротою, звідки було взяти пахучого сіна, багатства слів. Не з-над Золотої Липи прибула, у кам'яному Львові зросла...

— Ти політична? — просто запитала монашка.

Богдана мимоволі усміхнулася.

— Це ж не в'язниця.

— В'язниця, ще й яка! Гірше найгіршої тюрми.— Клавдія, наче раптово уражена електричним струмом, спалахнула ненавистю.— Там хоч знаєш, за що сидиш, маєш якийсь почуття задоволення, що щось зробила, добре чи погане — однаково. Тут — нічого не маєш. Там тебе б'ють, катують, але ти хитруєш, обманюєш, борешся, живеш і маєш надію, тут — ти сама себе катуєш, обманюєш, животиєш, і надії в тебе менше,

ніж оливи у цій тьмяній лампаді. Я знаю тюрму, в тридцять п'ятому поляки заарештували, приписували мені участь у вбивстві міністра Перацького. Ні, ні, ти не роби таких великих очей, не думай, що я, може, стріляла або бомбу готувала. Просто, у нас на плебанії не раз переховувались ті, хто організував атентат. Годувала я і Бандеру, і Підгайного, і Шухевича. Панотця не чіпали, сказав, що до кухні він не заглядає, що з богом розмову веде, а не з терористами, а я сім місяців у слідчій тюрмі на вулиці Сакракерок пухла. І били мене, і шпильки під нігті забивали, і підвішували за руки. Але я не рюмсала — знала, за що терплю. Таки випустили, а потім, уже за совітів, я декого із старих знайомих оунівців тут, у монастирі, зустріла. Один з них, Данилюк, може, чула, парубок як шістка, біцепси не те, що в твого Христа на розп'ятті, намовляв мене, щоб я виїхала з ним до Кракова — якраз у переселенській німецько-радянській комісії Пулюї готували йому документи. Але я, хоч і манив мене світ, подивилась на нього наче на шакала, тоді я вже не могла переносити чоловіків, набридли мені, відпали від серця.

— А отець Богдан, чоловік ваш,— Данка поволі втягувалася в розмову,— не шукав, не кликав вас? Адже за цей час над світом пройшли такі катаклізми, що можна було забути ту бридку історію на сні.

— Я й забула її, давно забула.— Богдані здалося, що монашка якось хитро-грубо посміхнулася. Голос її звучав тепер спокійно, безбарвно, неначе розповідала чужу і нецікаву пригоду.— Я взагалі зовсім забула, що живуть на світі божому чоловіки. А він, панотець, приїздив багацько разів. І просив, і грозив. Але я вже була інша. «Всі ви, мужчини,— виклала просто в очі Богданові,— негідники, егоїсти, падлюки, сибарити».

— Сестро, опам'ятайтеся, як так можна.— Данка вхопила Клавдію за руку.

— Не заступайся, мила, я, коли вже хочеш правду знати, грубіше слово виплюнула, те, що наш фірман говорив, коли служниць на кухні щипав. Тут, у монастирі, я вже відбула добру школу, будь певна. Все збагнула, все пізнала до кореня. Гнилизна, розпуста — всюди, всюди. Починаючи від найсвятішого отця і на сестричці-послушниці кінчивши. Монахи, що сюди мали доступ, і там, у митрополичій капітулії,— дивилися на мене, наче собаки на масну кістку, ох, як я їх знена-

виділа! Аж знайшли, підібрали і потішили мене сестри-лесбійки.

— Що це таке? Орден?

— Орден. — Клавдія засміялася голосно, потягнулася. — Славний на всі жіночі монастирі орден. Світського, салонного напрямку. Цей орден вкінці виродить наш світ, дітей не буде кому народжувати. Ти думаєш, — шорстко проторохкотіла, — в кляштор, монастир ідуть, щоб відмолювати свої гріхи? Ідуть, щоб сховати від людей наймерзенніше, найпаскудніше — духовну коросту, пранці, позашлюбну вагітність, бенькартів. Всі тут прокажені, всі зачумлені. Коли ти чуєш двічі на день святі елейні слова «Memento, quia pulvis es et in pulvevem reverteteris» * — то знай, вони думають про карнавал оргій. Тут у нас в льоху лежить бомба, ігумення кожному, кому посипає голову попелом, показує цю страхітливу річ, ніби меч Дамокла, а насправді це ніяка не бомба, а бочка з вином, й свята ігумення дуже радо прикладається до неї.

— Цього не може бути! — очі Данки загорілися гнівом.

— Це правда. Я сама, коли була ще в ласках у святої, викрадала в неї ключ, бігла і причащалася. Такі тут звичаї та обичаї, таке життя. Ніхто (хіба — божевільні, але їх мало) ні в що не вірить. І я не ліпша.

Богдана дивилася на монашку розширеними переляканими очима і тремтіла вся. Визнання Клавдії приголомшили її, внутрішньо розбили, принизили.

— Навіщо ви мені все це відкрили, — ледве видавила з горла слова і заплакала.

Сестра присунулася до неї, по-материнськи поклатала голову дівчини на своє широке лоно і лагідно, гарячими, повними губами зцілювала дівочі сльози. Потім, якимось засунувши ноги під ковдру, міцно притиснула Данку до себе. Її пухка рука ніжно гладила дівочу косу, шию, голі рамена, змійкою пересунулася вперед і стиснула маленькі тугі яблучка грудей. Дівчині вперше в житті зробилося солодко-млосно, вона летіла кудись у знадиву безвість, молоточки жваво стукали в скронях, все тіло заливав теплуватий еліксир ласки...

...Богдана поволі приходила до пам'яті. Зрозуміла все, і з розпуки кусала собі пальші. Потім зібрала

---

* Пам'ятай, що ти порох і в порох обернешся (лат.).

докупи всі свої сили і виштовхнула монашку з ліжка. В закривавленій сорочці скочила на підлогу, біла і копала товсте, розбещене тіло і, коли до неї повернулася мова, дико закричала. Монашка схопилася, намагаючись затулити їй рота. Двері тихо прочинилися, до кімнати просунувся вогник свічки, а в його сяйві — біла голова ігумені.

Уранці Богдана з клуночком переступила поріг монастирських воріт, хильцем прошмигнула вулицею вниз, продерлася крізь живопліт Єзуїтського парку і повільно, не звертаючи уваги на калюжі болота, пішла стежиною. Зупинилася біля почорнілої від вітрів і дощів лавочки. Сумно похитала головою. Це була лавочка, на якій десь півроку тому, у дику хурделицю, просиділи вони ніч з Романом.

«Тоді впав птах, вчора впала я».

«Сьогодні наша розмова, Ром, була б набагато коротшою:

Ти: Як же так ти жила, дорога, чим займалася, що думала-марила?

Я: У монастирі я втратила все, навіть віру у людину».

Ти: ?? (мовчить).

Я: !! (мовчить).

Наплив, як пишуть у сценаріях. Значить, картина закінчена.

«А що не закінчено ще в нас?»

«Все, все, все».

Він говорив на прощання: «Шукай мене на Пекарській, де навчальні корпуси, або коло клінік медінституту».

Я повинна йому сказати або написати: «Шукай мене на Личаківському кладовищі. Це близько і від Пекарської, і від клінік».

Ще сказав: «Іди до Модестини, побудь у неї якийсь час».

Добре радити — «іди», але треба не мати будь-яких моральних засад, треба бути негідницею, як сестра Клавдія, щоб піти у чужу хату і понести туди марево смерті. Я не буду для нікого посланцем горя».

Стежкою вгору ішов німецький солдат з дівчиною, солдат поклав їй ліву руку на стегно, праву залишив вільною, щоб у разі потреби віддати честь старшому. «Так поведяться солдати всіх армій. Але чи солдати

всіх армій волочатся, обнявшись, з доньками ворога об такій ранній порі? І як у тебе, німче, з честю, яку ти віддаєш фашистським змахом руки? Ти зберіг честь своєї хвилевої супутниці ночі, чи потоптав її? Кому я повинна плюнути у пику — тобі чи їй?»

«А чи маю я право після того, що трапилося зі мною, плюнути будь-кому в лице, осуджувати будь-кого?»

Встала, подалася вниз. Дивувалася: всю ніч не зімкнула очей і зовсім не відчувала втоми. Що її тримає на ногах? Ненависть до світу чи раптова воля? Вона постріляна, поранена, але вирвалася з неволі, з темряви, з бруду і ганьби. Як це вона могла на стільки днів і ночей добровільно запроторити себе в льох? Сто днів пропавших, бездіяльних, просто ніяких. Наполеон за сто днів... Чекайте, люди, що власне зробив Наполеон за свої останні сто днів?

Дерева і дерева. Їх тут звезли з усієї Європи, можливо, що і з інших континентів, а які вони зараз поранені, позначені жовтими близнами-плямами. І їх зачепила війна, знівечив фашизм. Нікому доглянути, почистити, побілити.

І вулиці брудні, і кам'яниці обдерті, тут і там понівечені автоматними чергами. В центрі — скелети двох величавих колись будинків, обпалені, мертві очі вікон зяють порожнечою. З подірваного балкона звисає, чудом тримаючись на тонкому дроті, шматок карнизу, іржа не сьогодні-завтра проїсть дрот, комусь на голову впаде смерть? У цьому місті смерть причаїлася на кожному кроці і не відступить, поки не відступить, не згине фашизм. Фашизм — це смерть. Скільки ще днів, місяців, років панувати смерті? І що ти робиш для того, щоб цих років, місяців, днів було менше?

Центральна вулиця — майже безлюдна. Кому охота швендяти містом, де з кожного закутка чигає смерть, тюрма, концтабір, вивіз до Німеччини. Люди навчилися обминати вулиці, площі. На розі 3-го мая під балконом стоять два фельджандарми, затримують перехожих, пильно оглядають документи. Треба мати богзна які аусвайси, щоб іти без боязні просто на жандармські бляхи. Цікаво, чи ці туполобі побачать її, закликають, вона ж проходить метрів двадцять від них, заслонена скелетами каштанів. Який вона покаже документ? З театру, піврічної давності?..

Ні, її не помітили, не гукнули, не обмацали плюгавими ручиськами. А ось і театр.

Парадний хід, колони, рекламні щити — все це вже позаду. Піднімається до службових дверей, старий вусатий Федчишин з подиву надягає окуляри, підходить ближче, придивляється. «Нагірна, ти звідки прилетіла? Скільки часу сплило». — «На селі м'ясо до кісток пришивала». — «До кого ж, пташко»? — «І сама не знаю — а хто є?» — «Головний зараз — німець, з колишніх — Бавацький». — «То, може, хоч до гардероба нашого піду — зустріну дівчат». — «Це не так просто, нові аусвайс у нас, наказано — не пускати нікого чужого». — «Чужого», — повторює механічно, а думка злісно підтверджує: «Звичайно, чужа ти, чого тобі шукати тут». — «То я вже піду, — каже голосно. — Бувайте». — «Ти, гусенятко, побудь тут трохи при цій слухавці, а я скочу нагору, нога тут, нога там, нічого, що старий. Ви в шістнадцятому льокувалися?» — «В шістнадцятому».

Ще не встиг Федчишин повернутися, а вже по поруччях вниз з'їхала, лементуючи: «Да-н-к-а-а!», Міляна, з розгону обкрутила подругу і сама повисла на її шиї. «Це чудово, Нусю, що ти прийшла, чу-до-во. Я саме вчора думала про тебе, слово честі. І як тут не вір в телепатію, роздвоєння свідомості, спіритуалізм! Маю для тебе мур — пропозицію. По тобі видно, що ти десь засихала на припічку. Отож, слухай. Наш Ярема грає в ревійовому театрику «Веселий Львів» і, чуєш, потребує вісім дівчат — щоб і ногу вміли показати, і писочок перекривити, і пісеньку замурикувати. То, чуєш, я йду танцюристкою, хористкою чи як це там називається, в опернім все одно місця не зогрію, скоро будуть чистити статистів, нема грошей, Франк і пфеніга не хоче дати. А у Яреми, чуєш, рай. Рев'ю. Люди зголодніли. Нема хліба, давай сігсенса^{*}. Отже, ти йдеш, це вже вирішено. Біжімо, чуєш, зараз на Францішканську і все владнаємо. Ти тільки слухай! Аусвайс — перша кляса. Платня — так собі, сотні три-чотири, але хто зараз із платні живе! Харчові картки — в УЦК. Отець Кушнір — культурний референт Кубійовича — запалився до цієї ревії. Тож, чуєш, біжімо!»

«Прощай, Ромку! Я не пішла шукати тебе. Бо що могла тобі сказати? Про свою ганьбу? А змовчати — не

---

* Видовища (лат.).

могла б сьогодні. Може, навчусь, час, кажуть, добрий лікар. Дай мені самій пережити нещастя. Добром належить ділитися з іншими, горе — краще заховати при собі. І я з горя пішла в театр, він називається навіть пристойно — театр мініатюр. Я буду мініатюрка. А може, креатурка. Ти не морщ чола, в тебе воно і так невисоке, не насуплюй брів, тобі не до лиця, і не кидай каменем в мене. Я знаю, що ти хочеш сказати: «Inter agta...» * і т. д. Що це безсоромність — танцювати на сцені, коли поруч кров, тортури, смерть. Що показувати мистецтво ворогові — це зрада Вітчизни. Але я тобі мушу сказати: на все я здатна, тільки не на зраду. І, щоб прожила навіть тисячу років, — не навчусь. Прощай, Ром».

Розділ дванадцятий

Гебауер не забув про свою обіцянку дати Нагірному повний курс університетського навчання. Не задовольняли його вже кпини і наруги з приводу семітського вигляду Петра, не розповідав більше єврейських анекдотів. Не раз думав, з якого боку і чим найдошкульніше вдарити токаря, щоб той раз і назавжди позбувся своєї людської гідності. Коли йшлося про життя дітей, Петро човгав перед ним на колінах, благав на очах сотень в'язнів, і це радувало коменданта, давало йому всі підстави сподіватися, що Нагірний і далі падатиме все нижче й нижче, спідліе до решти, і він, Гебауер, буде робити з ним усе, що йому заманеться. Але коли сім'ю фарбарбайтера довелося відпустити з табору, — десь, видно, у верхах цей гунцвот має своїх захисників, — Петро начеб зразу пустив іншу фарбу. Раптом у нього і хребет нібито здерев'янів, і сльози висохли, і пика засмагла. Хтось мусив вплинути на Нагірного, хтось перехопив йому — Гебауерові — з рук вихованця і керування цим рабом. Стежив, слідкував — нічого не міг дізнатися, викрити. Петро майже ні з ким поза роботою не зустрічався, не вступав у бесіди, не грав у карти, мовчав день і ніч, сумував, ходив неспокійний, чужий. Звичайно, тужить за ріднею і волею, в цьому Гебауер не мав сумніву. Це ще можна зрозуміти, але чому він з кожним днем стає цупкішим, загартованим

---

* Під час війни... (мовчать музи) (лат.).

шим? Як добре піде, такий ще й повстане, підніме свій кулак на нього, на порядок у таборі. Найвища пора: поки ще не пізно — зламати цього трудівника морально, зробити його твариною. Поки що він боїться смерті — це видно, надто вже обережний і дбайливий у роботі. Бо хто з в'язнів переборє в собі самому жах смерті — з тим справа пропаша, убий — не скориться. Такого вже нічого і в таборі тримати, тільки приклад поганий дає іншим, такого слід позбутися, якнайскоріше, рішуче. Нагірний, видно, дозрів до екзаменів, і при найближчій нагоді він, комендант, влаштує йому матуру.

У суботу під час вечірньої переключки в'язні — робітники майстерень отримували свій тижневий «заробіток». Плата видавалася різною монетою. Гебауер мав хист на вигадки. Щораз інший метод виховання, щораз іншу плату придумає. Останнім часом розраховувався хлостою.

«Ще брати Грімм справедливо підкреслювали у своїх казках, що один битий вартий чотирьох небитих», — розвивав якоесь свою педагогічну програму комендант у шевській майстерні. І Процайлик підтакував. «Так, так, пане слічний, як чоловік жінку не б'є, то їй утроба гние, аби-м такий здоровий був». — «Запиши собі десять ударів за образу прекрасної статі!» — гаркнув Гебауер на майстра, якому досі не міг закинути в роботі, хоч і знав, що той робить різні гешефти навіть з німецькими вахманами, а часом і одну-дві пляшки пива контрабандою дістає. «Та йой, прошу ласкавого пана, аби-сь здох, я не мав ніц поганого на гадці, я тільки так по васервазі своєї старої рахував». — «Тоді слухай, йолопе старий, коли не хочеш бути битий, то маеш на суботу мені такий зладити гарапник із шматків шкіри та гуми, щоб після одного удару кров із заду бризкала. На тобі ж і випробую. Гляди мені!» — «Пане добрий, пане шановний, чорт ти проклятий, я ж майстер швецький, а не шкуродерський. Аби-м так сонце завтра побачив, не вмію таких штучок виробляти». — «У суботу вранці — і ні слова більше! Інакше — бачиш?» — Гебауер витягнув наган. Процайлик перехрестився, уже все зрозумів. — «Сховайте, паночку, цю річ!»

У таборі знали: коли Гебауер витягне браунінг, то хоч для одного з в'язнів настала остання година.

— Ти! — комендант, весь червоніючи, вказав на Нухима, худорлявого єврея з широкими залисинами, того самого, що був до Процайлика бригадиром.

— Чому ж? — спитав мимовільно швець і заплавав. — Я ж мовчав.

— А ось заговорив! Weg! Hinaus!

Гебауер вхопив нещасного за плече, пхнув уперед, копнув, покотив по землі, наче лантух сїна.

У Процайлика затремтіла брова, посинїло і відразу побїліло обличчя. Він уперше бачив таку жахливу сцену зблизька. Затис у руці молоток і навшпиньках пішов слідом за німцем. Зробив кроків чотири-п'ять, але знесилився раптом, розм'як. Згинаючись, окинув поглядом майстерню. Ніхто з робітників не підвів голови. Всі схилилися над своїми столиками, ніби завзято працюючи. Пошкандибав на своє місце. Поклав руку на пеньок і з розмаху вдарив молотком по пальцях, аж цикнув з болю.

«Добре вам так, не будете більше нічого плести!» — вилаявся вголос і зціпив зуби.

Лайка збудила інших, дивилися на бригадпра неспокійно, тривожно.

У дверях з'явився Нухим.

— Цього разу відпустив, — поворушив губами і впав на долівку.

Відтоді наче занімів Процайлик. Ніхто вже від нього не почув жартів, не озивався ні добрим словом, ні лайкою до німців. Коли до нього й зверталися по пораду чи зі скаргою, він тільки пальці показував, що, мовляв, спухли, і вже не знає, що треба робити.

У суботу на апельпляці, крім в'язнів, вишикувалася вся команда табору — чоловік з п'ятдесят есесівців і стільки ж аскерів — колишніх військовополонених, що запродалися ворогові. Вони лише недавно прибули в табір — добре вгодовані і вишколені в німецькій муштрі здоровані з тупими обличчями, з яких ніби стерто будь-які вияви людських почуттів. У своїх чорних, трохи незграбно пошитих довжелезних плащах виглядали страшно і комічно водночас. В'язні табору відразу ж відгадали, кого мають перед собою, хто замінив переважну частину есесівської охорони. Вони з презирством і ненавистю плювали услід аскерам, вголос називали їх зрадниками, сволотою, негідниками, катами, де тільки могли — у міру своїх невеличких можливостей — дошкуляли, глузували з них.

— Ти довго, дрантюху один, цицьку смоктав? — спитав якось Процайлик (поки ще говіркий був) аскера,

який уперше зайшов до майстерні набити підківки на чоботи.

— Або що? — різко буркнув стражник з округлою, наче колом відміряною фізіономією, на якій живими були тільки очі — чорні, неспокійні, злодійкуваті.

— Бо, видно, не ту цицьку жльопав, що треба. Свинську, певно.

— Ти моєї матері не касайся, а то получиш,— відгризнувся аскер, ще й кинув якесь слівце по-німецьки.

— Диви, диви! — шморгнув носом майстер, вовтузячись на ослінчику.— Воно вже навіть мову свою забуло, та ще рипається. Та ти ж, шельмо, знай, до кого гавкаєш. Я панові коменданту, пані комендантовій, паннунцям комендантянкам чоботи шию в особливому порядку. І згідно з їх нумерами. Ти бльочок * маєш, щоб мене бити? І, взагалі, мовчи, як з паном майстром говориш. Сьогодні я тут, а завтра можу бути — еге — як високо! Щоб тільки пан губернатор Ляш довідався, де я. Я йому також — в особливому порядку.

— Ну, ладно вже, ладно,— шукав примирення вла-совець.

— Ладно, ладно,— перекривляв Процайлик, слинячи дратву.— Зовсім неладно, що ти прийшов сюди, щоб мені гузицю періщити. Тебе послали боронити землю радянську і владу, а ти, свиня...

— Знаю, знаю, мовчи вже, клятий бандерівцю!

— А й ту, твою ... — майстер ввігнав молотком за одним ударом два цвяшки ув обчас,— воно, бач, ще й огризається. Ти б краще подумав, чому Юдою став, і що з тобою буде, коли Червона Армія повернеться. Ти б краще подумав...

Вахман знітився, посоловів, його очі ще прудкіше забігали.

— Ти думаєш, з добра? — сказав уже тихо.— Ми гинули, як мухи, до людоджерства доходило. А жити хотілось, тому і скорились. А що буде, то хай... як умирати — то краще з музикою, ніж з голоду.

— Коли так, то дай, хлопче, й іншому жити,— слова Процайлика звучали тепер лагідно,— все тут тепер від вас залежить. Вас же більше, ніж швабів.

Подав зніяковілому вахману чоботи, штовхнув кулаком у живіт.

---

* Квиток (польськ.).

— Носи на здоров'я, щоб аж іскри сипались з підківок. А мені колись при нагоді пляшку у кантині купи. Маєш тут марку. Ще й сам нажльобаєшся. Ні, ні за роботу з таких, як ви, я не беру нічого. Хоч кажуть, що гроші не смердять, але я все чомусь не вірю. Вам скільки платять на місяць?

— П'ятнадцять марок.

— Мало за таку роботу, дуже мало. Юді більше дали. Ну, абтретен, щоб я тебе тут без пива не бачив більше. Чекай, чекай, ще хвилину,— Процайлик підвіся і повів вахмана, наче гостя, до виходу.— Твого старшого як звати? — спитав пошепки, коли вже опинилися біля дверей.

— А навіщо він вам? — стрепенувся аскер, боячись, що майстер поскаржиться на нього.

— Та ти не бійся. Я просто хочу з ним познайомитися.

Очі вахмана заспокоїлися, наче хто їх раптом зупинив.

— Малов, Олексій.

Процайлик взяв аскера за гудзик плаща. Гудзик залишився в його пальцях.

— Приший міцніше, а своєму Малову скажи, хай зазирне до мене. Шепни, що чоботи для нього маю. Не кирзові, а з боксу, німецькі, як у самого коменданта бараків Кампфа. Видів? Ну, йди вже на свою собачу службу.

...Чотирикутники в'язнів вишикувалися, наче на парад. Стояли з шапками в руках, перед кожною шеренгою виструнчилися коменданти бараків, форарбайтери. Зліва стояв Кампф, на чолі найчисленнішої, може, кількатисячної маси в'язнів євреїв, посередині — Дуліба, бригадир чорноробів, справа Нагірний, який очолював робітників майстерень і господарських служб. Рапортували по черзі, називаючи імена тих, хто проштрафився. Шарфюрер Шліппе старанно відмічав у своєму списку кожне прізвище. Названі виступали з рядів і ставали у дві шеренги посеред площі, тут же, перед есесівцями. Їх відділяла малесенька прогалина, на якій стирчали міцно вбиті у землю дерев'яні козли. Трохи оподалік, ніби журавель, бовваніла табірна шибениця. Скараний на хлосту в'язень лягав на знаряддя кари, втикаючи руки й ноги у спеціальні колодки. Він сам мусив чітко й голосно рахувати удари. Першого

в'язня — старенького лисого теслю, який заснув під час роботи на покрівлі бараку, а випущена, нібито випадково, з рук сокира впала біля ніг начальника столярні есесівця Реріха, дубасив сам комендант. Десь по тридцятому ударі старій затих, його облили холодною водою, але тесля не відізався більше. Гебауер все-таки відшкварив ще двадцять нагаїв, порядок є порядок, а потім кинув гарапник Шліппе. Теслю підняли, підійшов лікар табору, нагнувся на хвилину над тілом і показав пальцем наліво. Підбіг з тачкою Варцаба, звалив на неї тіло і повіз на задвірки.

Екзекуція тривала. Бив Шліппе, Штольверк, Реріх, Серніц. Дехто з в'язнів витримував побої, навіть не скрикнувши. Двое чи троє, яким усипано лише по двадцять п'ять, поверталися на свої місця в шерензі. Інших волокли товариші, а окремих — мертвих — Сильвестр відвозив на свій цвинтар. Коли один з в'язнів обробився, німець-кат кинув закаляний гарапник на голову катованому і з огидою пішов геть. Гебауер зиркнув у бік аскерів.

— Обервахман Малов!

Начальник вахманів виструнчився, рушив вишколеним солдатським кроком до місця хлости, взяв у руки гарапник. Ударив раз, другий, третій. Гебауер раптом зупинив його, закричав:

— Шельмо, ти їв сьогодні?

— Яволь! — гаркнув Малов і почав лупцювати як належить.

Дійшла черга до останнього покараного. Був ним Нухим, якому комендант великодушно замінив кулю на кару хлости. Роздягнений догола, швець покірно ліг на козли. Малов, який керував тепер екзекуцією, передав гарапник іншому вахманові.

— Вег! — крикнув Гебауер, і втупив у Нагірного червоні, набухлі від видовища очі.— Du, du, du! Форарбайтер Петер! Вперед!

Під Нагірним заломилися ноги, ледве підійшов до коменданта. Став, однак, струнко, з шапкою у лівій руці.

— Ну, Петер,— голос Гебауера наливався добрим вкрадливим дискантом.— Доведи нарешті всім, що ти kein Jude* і не з їхнього роду. Fünfundzwanzig**. Так мало з уваги на вашу цінну руку.

* Не єврей (нім.).

** Двадцять п'ять! (нім.).

Малов простягнув бригадірові гарапник, але його рука не простягнулася назустріч.

— Ні! — сказав спокійно, більш устами, ніж голосом Нагірний.— На апельпляці запанувала така тиша, що можна було почути глухе, полохливе биття двох стривожених сердець: Петра і Нухима. Трете серце — фріца — мабуть, зупинилося від несподіванки. Пройшла, здається, вічність, поки Гебауер вирвався з отупіння. Він підійшов до Нагірного, поклав йому руку на плече і чемно, доброзичливо промовив:

— Петер! Командування табору праці почало затверджувати список п'ятдесяти трьох робітників-в'язнів, які працювали найбільш ретельно, віддано. У день народження фіурера Великонімеччини вони стануть вільними робітниками майстерень. У списку значиться і твоє ім'я, Петер! Ну!

Нагірний заплющив очі. Він побачив раптом в уяві дітей: замріяне личко русявої Орсі і трохи задержуватий, лукавий погляд Зенка. Постала дружина — добра, мила Оксана. У вухах раптом зашуміла воля, рипнули таким знайомим звуком хатні двері, лунко падали каштани з дерев, запахло духмяним ароматом вранішньої кави... Хотів уже рукою сягнути по нагайку, коли раптом побачив себе серед моря людей. Ішов він, а на його шиї висіла чорна довгаста бляха з написом: «Вбивця». Його обминали перехожі, плювали на нього, а маленький синок узяв камінь і кинув у нього, батька.

Стрепенувся Нагірний. Відсунув рукою гарапник. Широко відкрив повіки, що зробилися раптом важкими, як жалюзі, і сказав ще раз спокійно, але вже більш упевнено:

— Ні!

— Що-о! — заревів Гебауер, наче його хто шпигнув розпеченим залізом.— Що?!

Посипалися найтяжчі прокльони, найбридкіші вислови.

Комендант вирвав з рук Малова гарапник і замахнувся на Нагірного, але в останню мить оволодів собою, ще й розреготався, що аж луна пішла і відізвалася сто-голосо гирлами труб «оркестру» Кривого Дзюника.

— Гаразд, Нагірний! Нарешті ти показав, хто ти є. Свого не хочеш бити, бо ти такий же паршивий єврей, як і Нухим. Але я маю слабкість до тебе, шаную за твою роботящість, і тому даю тобі останній шанс врятувати

своє життя. Подумай, у тебе двоє маленьких дітей, які чекають на батька.

Він подивився милосердно на Нагірного, потім гадючим, злим поглядом вписав у ряди в'язнів.

— Der Flüchtling zweitausend sechs — antreten! *.

На площу виступив високий, вродливий з лиця, кременезної будови юнак у полинялій формі червоноармійця. Цього в'язня мало ще хто знав у таборі. Він з'явився нещодавно, разом з вахманами. Між людьми пішли чутки, що звати його Олексій Черних, що він не то тікав під час транспорту аскерів, чи відмовився взяти німецьку зброю у руки, чи, врешті, збунтувався вже тут, на службі. Його і тримали окремо, у карцері.

Гебауер випнув свої груди, на його мундирі захитався залізний хрест.

— Петер, ось перед тобою росіянин, який зголосився на вахмана. Сьогодні він міг би бити тебе канчуком, закатувати на смерть. Перед тобою росіянин, москаль, вічний твій ворог. Віддячись йому — і будеш жити.

Петро подивився на в'язня довгим допитливим поглядом. Їх очі зустрілися. Нагірному здалося, що той, хто стоїть навпроти, якимось ласкаво моргнув йому, наче запрошуючи: бий мене, рятуй себе! Але Петро стояв, не ворухнувшись, і дивився далі поперед себе.

Весь майдан мовчав. Рівними чотирикутниками вишкунані в'язні, збиті у купу групи есесівців, шеренги вахманів — всі завмерли. Стояв мовчки, наче генерал на параді, Гебауер. Він лише трохи ширше розкарячив ноги і щільніше звів до купи брови.

— Ну, Петер!

— Ні! — крикнув Нагірний і заплющив очі.

Не тямлячи себе, Гебауер підбіг до Нагірного і з усієї сили, люті і немочі періщив його куди попало гарапником. А Петро стояв нерухомо, не затуливши навіть руками обличчя.

— На козли його, на козли! До смерті!

Кілька есесівців вхопили Нагірного і затиснули в колodки козлів. Лежав головою вниз, витягнутий, мовчазний. Комендант табору підійшов до в'язня росіянина. Він навіть посміхнувся до нього, ніби зачудувався його могутнім ростом, вродливим обличчям, богатирською поставою. Олексій витримав його погляд, не поворух-

---

* Утікачу 2006 виступити! (нім.).

нувши жодним м'язом обличчя. Їх погляди схрестилися, і зараз на них затримали свої очі всі, хто був на площі.

— Ти! — Гебауер подав гарапник Олексієві.

— Нет! — сміливо, гордо кинув в обличчя катові.

— Ти! — повторив, майже шаліючи, комендант.

— Нет!

— У дибі його! На козли! — крикнув Гебауер есесівцям. Поруч з Нагірним! Обох! Забити до смерті!

Поки есесівця в'язали Олексія, Гебауер, щоб заспокоїтись, обійшов апельпляц, зупинився біля козлів, на яких досі лежав Нухим, і наказав вахманам відв'язати його. Сам допоміг звестися йому на ноги.

— Нухим, друже! — Гебауер поклав руку на плече шевця.— Я знаю, ти не з сміливих, але я даю тобі слово, слово німецького офіцера, що сьогодні повернешся в гетто, до своєї рідні і до своєї праці. Ти маєш слабу руку, не вмєєш бити, мабуть, і дітей своїх не молотив ніколи. Але ти мудрий єврей. Візьми камінь, молоток, ніж, лопату, джаган, візьми, що хочеш, і вдар по разові цих свиней, українську і російську! Один раз! По голові, по плечах, по ногах, де хочеш, і будеш вільний!

Нухим виструнчився, усе його тіло тріпотіло, наче в пропасниці.

— Найн! — зацокотів зубами.

Комендант відвернувся. Уперше за свою довголітню службу в концтаборах він зрозумів, що з його рук вививається влада. Коли зараз же не знайде слушного, єдино правильного рішення, його кар'єра закінчена. Ні, тут уже ніщо не допоможе: пістолет, сокира чи шибениця. Коли він зараз вимордує сам або накаже комусь вбити Петра, Олексія, Нухима,— програє. Вони мусять вбити самі один одного. Тільки такий вихід — рятунок для нього, для його престижу. Тільки так порядок у таборі буде врятований.

Посміхнувся і, роблячи добру міну, пішов до рядів есесівців.

— *Commedia e finita!* Комедія закінчилась. Тепер почнеться перший акт трагедії. Наказую: усіх трьох у яму, в котлован. На цілу ніч. На добу. На тиждень. Поки не уб'ють один одного. Живим залишитися може тільки один. Переможець. Йому — воля. Німецькі солдати шанують мужність і хоробрість у бою, навіть — ворога. Бажаю вам удачі. Петер, голову вгору! Олексій, у тебе руська хватка, Нухиме, ти посиди на карку ма-

кітру, чи хитру семітську голову? Усі ви маєте шанс врятувати життя. Малов, відвести і вкинути усіх трьох у котлован. Накрити дошками, хай ніхто не перешкоджає воїнам у їхньому змаганні. Ти і твої вахмани головою відповідають за борців. Вечірній апель оголошую закінченим.

Він пішов величаво, гордо в бік комендатури. Вмовляв себе, що врятував ситуацію. Могло трапитись гірше, коли б він в останню хвилину не спам'ятався. Треба буде зробити відповідні висновки з сьогоdnішнього уроку. За цих кілька місяців йому не вдалося зламати волю в'язнів, вбити їх моральну стійкість, навички виховання, закони етики, заразити бацилами звірячого страху, безнадії, істерії, підлоти, зробити бездушними злочинцями, вбивцями, канібалами. Ні голод, ні холод, ні Дамоклів меч, який увесь час висить над кожним з в'язнів, не принесли бажаних наслідків, не допомогли і хлоста, шибениці, розстріли. Вони, приречені, збороли і собі страх смерті, раніше самої страти, і йдуть на загибель вільні, сміливі, горді. Але рано радіти. Я ще зроблю з кожного з вас убивцю, і вас тоді каратиме, палитиме власна душа, будуть гризти докори сумління, поки не відмовитесь від цього благородства, не вб'єте у собі усього святого. Бо така мета наших концтаборів. Замордувати ворога — не велике геройство, знищити його морально, зробити рабом, який працюватиме все життя на тебе, на велику Німеччину — ось яке завдання поставив перед нами фюрер. Ми мусимо підготувати великому рейхові скорений і роботящий бездумний Схід, людей замінити на продуктивних тварин. І всього цього ми досягнемо за допомогою їх же самих. З вахманами — це також здорово придумав фюрер. Потім на них кинемо українську поліцію, на поліцію ще когось вигидаємо, поляків зіткнемо з чехами і українцями, росіян з білорусами, грузинів з вірменами і так далі, і так далі. Усіх тих, хто за сприятливих умов міг би стати керівником, ватажком, усіх, хто хоч трохи мислить, — завчасу знищимо.

Гебауер довго не міг заснути тієї ночі. Його мучили думки, що роями — як ніколи досі — розлітались по мозку. Не допоміг морфій. Схопився, серце стукало неритмічно, приспішено, у кутках кімнати з'явилися чотири білі чортики і почали насміхатися над ним, показуючи червоні язички. Витягнув з нічного столика наган і почав стріляти по чортах. Але вони не падали, пере-

бігали з кутка в кут, злітали під стелю, гоїдалися на лампі, взявшись за руки, танцювали перед його очима, на нічному столику. Усе це бачив, навіть затуливши руками очі. У якомусь отупінні потягнувся до пляшки коньяку і випив її хильцем до дна. Тільки тоді його пам'ять провалилась.

Устав пізно, вже по вранішній переключці. Похмелився, запив водою, всунув ноги в чоботи і, накинувши на себе плащ, пішов у напрямі котлована. У самому кінці зони, за кількома рядами дротяних загороджень, він задумав будувати величезний карцер. В'язні викопали ще восени два величезні, метрів у п'ять завглибшки, котловани. Незабаром сподівався одержати відповідне спорядження і наново розгорнути будівництво.

Ще здалеку побачив чотирьох вахманів, що ходили розмірено по квадрату території майбутнього карцера. П'ятий сидів посередині, просто на дошках. «Це, мабуть, Малов»,— подумав. Шостий дивився, витягнувши голову наче бузюк, з високої вишки, що стирчала над самим котлованом. «Вахмани, — подумав, — хороші найманці. Йому навіть буде трохи шкода цих рабів, коли доведеться поголовно знищувати їх».

— Як там наші герої? — запитав обервахмана, коли той виструнчився для рапорту.

— Всю ніч товклися, кричали, билися. Тільки над ранок трохи заспокоїлися.

— Ще ніхто не оголосив себе переможцем?

— На жаль, ні.

-- Хай продовжують змагання. Тільки дивись, ані шматка хліба, ані ложки води, хоч би й слізьми просили. Головою відповідаєш за живих і за мертвих.

— Слухаю!

Нічого нового не міг доповісти Малов і ввечері. На другий ранок рапортував, що з котлована не чути ніяких голосів чи стогонів. «Хто переміг?» — поцікавився комендант. «Не можу знати!» — відрепортував обервахман. «Дурень, візьми драбину та переконайся».

Драбини потрібної довжини не знайшлося. В'язнів-робітників спускали і витягали наверх мотузками. Один з аскерів побіг до складу, приніс залізний ланцюг. Малов взяв у зуби багнет, і його поволі опустили в котлован. Відразу ж загруз у багнюці по пояс. Засвітив ліхтарик. Витріщив очі: у ямі не було нікого. Дивився і мало з глузду не з'їхав. Обстежив стінки, не знайшов

ніякого проходу, дірки, куди б могли пролізти в'язні. Ногами й руками обмацував усе болотяне днище. Також без успіху. «Де ж вони поділися, кляті? — подумав.— Невже випарували?» І що він скаже тепер комендантові? А його вже тягнули вгору. Став перед Гебауером, наче болотяний чорт, весь, від голови до ніг, у намулі.

— Хто переміг? — жадібно чекав відповіді.

— Усі троє мертві,— ледве видувив з себе обервахман. І вже спокійніше брехав далі.— Так билися між собою, що всі потонули у багні.

— Собакам — собача смерть,— комендант був явно незадоволений результатом своєї витівки, не міг тепер показати в'язням переможця, який виконав його наказ. Справа обернулася зовсім не так, як йому хотілося. Нова поразка.

— Що накажете робити, гер оберштурмфюрер?

Комендант завагався. Він ледве міг будь-що второпати. Він навіть ще не вирішив, як найкраще розпорядитися трупами. Повісити на шибениці на апельпляці і поруч вивісити плакат: «За непослух чекає тебе така смерть». Але чи це дасть бажаний наслідок? Він же міг відразу повісити усіх трьох на очах тисяч в'язнів, йому йшлося про інше, про перемогу над волею в'язнів, він прагнув повісити душу їх, впертість, нескореність. І, все ж таки, треба буде ввечері на апельпляці позбиткуватися хоч над головами непокірних.

— Трупи віддати бригаді смерті,— розпорядився, заспокоений новою вигадкою.— Голови — на палі, облити бензином і хай горять на вечірньому апельпляці замість смолоскипів. А Петру відріжте генеталія, помийте і віддайте нашому лікареві для консервування.

— Буде що показати в Берліні,— зрадів, забувши навіть про біль голови.— Такого гатунку, мабуть, берлінська медицина не має на своєму складі».

Коли комендант пішов, Малов вилаявся стоповерховим матом. Вилаявся цього разу від радості, що зробив з німця дурня, а сам вийшов сухим з каламутної води. «Роздобути трьох трупів — що раз плюнути».

Насвистуючи на radoщах маньжурського вальса, подався вниз, до штабелів з трупами.

Цієї ночі Іван копав тунель під концтабором особливо обережно. За його розрахунками, він уже повинен був дійти до великої ями, яку ще восени почали копати в'язні під будівництво карцера. Це була велика мрія Гебауера — побудувати взірцевий карцер з десятьма одиночними камерами, де пануватиме вічний холод, стоятиме крижана вода, де будуть різні знаряддя тортур: електричні машини, що пронизуватимуть тіло струмом, гострі гаки, які будуть рвати тіло на шматки, дошки, якими ламають суглоби. Інженер, що проектував цю катівню, збожеволів узимку, але перед самогубством, у дикій люті, порвав усі плани, понищив окремі інструменти, що вже було надійшло до табору. Гебауер власноручно повісив ошалілого, його труп провисів на високому флагштоці всю зиму, як символ майбутньої катівні. Обвітрений, висушений морозами скелет лякав зараз здалеку людське око. На ньому не було ні клаптика шкіри, м'яса, ворони видзьобали все, що могли. Тепер кожний засуджений за будь-яку провину на смерть мусив нести свою останню варту під трупом нещасного будівничого, салютувати йому перед своєю загибеллю. Про виконання цієї процедури особливо дбайливо піклувався заступник коменданта табору — тонкий естет і шанувальник старих німецьких традицій Кліппе. «Німецький воїн гидує звичайним убивством, — залюбки розвивав він свою теорію, — кожна страта, як це було за часів нашого хороброго лицарства, повинна бути артистичним явищем». Цей садист мучив так довго приречених, доки вони не виконували всього церемоніалу своєї голгофи. Віддаючи привіт смерті, в'язень мусив обов'язково вклякнути на одне коліно, витягнути вперед праву руку і голосно відрпортувати: «Ave mors! Morituri te salutant!»*.

Про все це довідався Каштанюк від дружини Петра Нагірного, яку митрополитові Шептицькому та голові УЦК Кубійовичу вдалося вирвати з табору. Оксана поінформувала також, що останнім часом ніякі роботи там не велися, хоч яма не раз правила за місце страти. Вона не охоронялася взимку есесівцями, і вахманами.

---

* «Привіт, смерте! Ті, що йдуть на загибель, вітають тебе» (лат.).

Ніхто сюди не заглядав з власної волі, кістяк, що скрипів на флагштоці здалека лякав будь-кого.

Іван був упевнений, що його тунель повинен натрапити саме на цю яму. Він планував використати її для свого виходу в концитабір.

Для цього приготував і відповідний одяг, і міцну лляну драбину з широкими гострими гаками. Усе це заховав у спеціально викопаній ніші, що її закінчив минулої ночі і, де зараз заліз на якийсь час перепочити. Сидів саме у тій «комірчині» на купі лахміття і курич, коли раптом почув згори якісь дивовижні звуки. Над ним ніби затряслася земля, здавалося, що хтось важко ступає над його головою, глухо чавкають кроки. За мить усе затихло. Іван почав уважніше прислухатися. Звівся вгору і раптом почув глухий людський стогін — довгий, протяжний. Потім знову затихло, і тоді із земляної стелі впала крапля чорної води, а далі друга, третя. Каштанюк швидко викинув із ніші усі свої речі до головного проходу і почав лопатою обережно стругати землю в той бік, звідки промочувалося болото. Воно ліниво спливало по стінці до Іванових ніг. Раптом земля над ним заговорила людським голосом — двоє вели якийсь дивний і страшний діалог:

— Убий, нарешті, мене,— благав один голос, що раз у раз переходив у довгий стогін,— ось на тобі камінь. Один удар — і буде по всьому.

— Іди ти до чорта,— гудів другий голос.

Чути чавкання, воно віддаляється від Івана і глухне. Розмова ведеться уже далі від нього і не чути окремих слів. Але ось падають слова, ніби хтось зумисне наблизив уста свої до штольні, яку тільки-но проклав Іван. Голос третього — просився, благав: «Позбудьтеся хоч мене, я ж і так протягну недовго. Залишитесь двоє, тоді і вирішите, кому жити. Мені доля давно провістила смерть».

Тривалий час ніхто не відповідав на це благання і тільки згодом Іван почув знову важкі кроки над головою і голосну, гнівну лайку: «Сиди тихо, Нухиме, а то в морду дам». Чи то від кроків, чи під вагою землі, але в склепінні штольні раптом прорізалась щілина, маленька лійка, і в цьому отворі Іван побачив мерехтливу цятку далекої зірки! Здавалося, що вона з блискавичною швидкістю злітає із всесвіту і зараз упаде в його віконце. І тієї ж миті через щілину долинули до нього слова

знайомої, рідної пісні. Один із трьох сумував, тужив у цій вічній пісні-скарзі:

Ой упали сніги білі на Поділлі,
Не вернувся із походу хлопець милий.
Як ішов, лишив дівчині синю чічку
І пішов, пропав навіки, камінь в річку...

Серце в Івана загупало молотом. Він згадав, що це була улюблена пісня Петра Нагірного. Він її співав, мугикав тужно не раз на поминках по братові. Це, безперечно, був його голос. У цьому не могло бути найменшого сумніву. На пісні слух у Івана гострий, йому вистачало раз почути тембр і силу голосу, специфіку і стиль виконання, і він уже по цьому міг пізнати будь-якого співака. Зараз був упевнений, що поруч з ним, два-три кроки від нього, але в якомусь іншому, проклятому світі перебуває бідолашний брат інженера Нагірного.

Поквапився розширити отвір. Вже показався ціллий клапоть нічного блакитного весняного неба. Врешті Іван приволік каменюку, став на неї, підтягнувся на руках і обережно просунув голову вгору. Його тунель потрапив якраз на стик стінки ями та її дна. Очі поволі звикали до сірувато-густої темряви, Іван уже розрізняв схилену постать. Лиця не було видно, його закривали руки, але сама постать була знайомою. З іншого кутка доносився стогін, якась людина вклякнула лицем до земляної стінки і конвульсійно здригалася. Третью постаті не було видно.

— Нагірний! Нагірний!— ледь чутно прошепотів Іван і з радістю запримітив, що постать ворухнулася, голова підвелася.

— Ти мене кликав, Олексію?

— Нагірний, Петре, це я, Іван Каштанюк! Я докопався сюди, ви будете жити.

Постать схопилась, і на Івана лягла її довга тінь. Ще мить, і лице, страшне, залите болотом, на якому блищали лише божевільні, палаючі дивним фосфоричним світлом очі, нагнулося над Івановою головою, торкнулося чуба. Тоді ж з'явилось інше обличчя, хтось просто ліг у болото і дивився тепер на Каштанюка цікавими, неспокійними очима. Третя постать і не зрушилась з-під стінки.

— Фашисти вкинули нас трьох у цю яму,— мовив Нагірний, ледве вимовляючи слова,— щоб ми вбили один одного.

— Потім про це, потім,— Іван сховав пістолет і висунув лопату.— Ось вам, відгорніть якомога більше болота, а я ще розкопаю трішки прохід, ви спуститесь, ми закладемо отвір землею, утрამбуємо звідси, знизу, а болото залле будь-який слід.

Першого Іван витягнув за ноги Нухима. Слабкої кості, вутлої будови, тіло просунулося, наче сніп соломи. Кременезний Петро застряг у проході. Але Іван, натужившись, таки втягнув залізничника у штольню. З третім в'язнем було найбільше клопотів. Поширювати отвір було вкрай небезпечно, могли залишитися над лінією болота сліди викопу. Олексій підтягнувся на ліктях назад у яму, розгріб ще трохи напіввідку землю, і вдруге спробував пролізти. Вдалося. Закрити, замаскувати хід було справою кількох хвилин. Дощ, який саме почав дужчати, підносив рівень болота і, напевне, зарівнював, замазував будь-які сліди, що могли залишитися на стіні котлована.

Ситуація, яка створилась зараз, примусила Каштанюка змінити свої плани. Він аж ніяк не сподівався гостей. Його метою було проникнути в табір, розвідати обстановку, зав'язати, якщо вдасться перші контакти. Організувати втечу в'язнів входило в його пізніші розрахунки. А зараз усі ці плани полетіли шкереберть. Треба було подумати про безпеку людей, яких урятував від смерті, обміркувати, які ця втеча може мати наслідки і внести відповідні коректури у дальші свої дії.

Прорачкували до цементованого передсінка. Іван вирішив тут перепочити, порадитися з урятованими, де їх примістити. Але ще не встиг він відсунути штучну кам'яну загорожу, коли почув приглушений шепіт і легке чоловіче сопіння. Власне, ці звуки найперше вловив Олексій, він і поклав свою долоню на руку Іванові, коли той відважував верхній камінь. «Невже ж так швидко розкрили втечу і встигли нас обійти?» — майнула моторошна думка, і Каштанюк міцніше стис у руках пістолет. Завмерли і його товариші.

Кроки наближались, підземелля гуділо незвичною, здавленою, але протяжною луною, хоча і відчувалося, що незнайомі люди пробираються у їх бік дуже обережно, поволі, мабуть, по-пластунському.

«Невже, коли і я просуваюся цементовими трубами, йде таке відлуння? — чомусь зринуло в голові Івана це недоречне зараз питання.

Раптом Іван знерухомів.

У стінку передсінка вперлися два яскраві снопики від прожекторів. Вони обмацали всю стінку, потім світляні кола перескочили на лівий, незацементований бік заглиблення, ковзнули по каменях, за якими ховалися Іван та його друзі, заглянули в щільну, через яку він тільки-но спостерігав усю цю метушню й опустився знову на долівку. Дві мерехтливі тіні вималювалися на стінці зразу ж, як рефлектори перебігли направо, докладно обстежуючи кожний дециметр муру, що відділяв тунель від льохів майстерень, кожну шпарину в ньому. Раптово ліхтарі погасли, і перед очима Івана постала одна постать вірніше, її спина, вона зупинилася всього за метр-півтора від його сховку. Друга людина щось маніпулювала біля муру, туди і спрямований був промінь ліхтаря, що знову засвітився. Було чути удари молотка об камінь чи цемент, мур відгукнувся кількома приглушеними зойками. І це все. Блискавично, без одного слова, постаті зникли, передсінок застелила темрява, і тільки знову відлунював дивний приглушений стукіт. Поступово і він ущух. Уже по хвилинні Коштанюк чув лише прискорене дихання своїх товаришів, що досі лежали у вузькому проході тунелю.

— Ідїть за мною,— шепнув їм, а сам обережно відсунув камінь за каменем. Опинилися у передсінку, де вже можна було сьак-так випростатись.

— Хто це міг бути? — злякано запитав Нагірний.

Але Іван не квапився з відповіддю. Не це зараз його цікавило. Він знову розмірковував, куди йому влаштувати втікачів, в що їх переодягнути. Його клопіт, мабуть, зрозумів Олексій.

— Я — старший сержант Червоної Армії,— мовив рослий в'язень, намагаючись у російську мову вставляти відомі українські слова.— Мною не турбуйтеся. Коли я вже на волі, то якось перебіюся за лінію фронту до своїх.

— А тут хіба не свої? — перебив його Нагірний.— Коли тебе, брате, доля зв'язала вже зі мною у тій проклятій ямі, то й далі будемо радити собі вкупі. Я тут поблизу народився, знаю кожен камінь, кожне деревце. За два кілометри звідси, у Рясній, живе брат моєї дру-

жниці, своя хата, стодола, обійстя. Туди ми зараз і рушимо! А там подумаємо, що робити.

— Це буде найкраще,— полегшено зітхнув Іван.

— А що ви зробите зі мною? — вперше відізвався Нухим. Він трясся, цокотів зубами і мовчки стежив за іншими. Ще й тепер сумнівався, чи не вб'ють його, не залишать тут у підземеллі.

— Що за балачки, Нухиме? — лагідно, але категорично мовив Олексій.— Де ми, там і ти.

— То ви на правду не кинете мене? — залепетав швець, і раптом обличчя його прояснилося, він став дякувати своїм рятівникам.

— Замовчи-бо, врешті,— гримнув на нього Нагірний.

Олексій, відійшовши з Іваном вперед, розмовляли про щось своє.

— Я б дуже радо вступив у партизанський загін, коли він тут є.— Олексій спрямував погляд на Каштанюка.— Мое прізвище...

— Навіщо воно мені,— відповідь Івана звучала досить холодно.— Адреси підпільників у Львові не знаю. Я дію один, за власним розсудом. Зробіте так, як пропонує Нагірний. А зараз — ходімо. Нам ще майже півкілометра повзти по-пластунськи. А незабаром зазоріє. На розмову у нас мало часу.

— Я тут знаю кожний куц,— сказав Петро, коли Каштанюк уже проводив утікачів садами через залізничне полотно.— Спасибі тобі, Іване. Велика вам подяка від моїх діток. Я ніколи вам цього не забуду.

Нагірний заплакав.

— Ідіть, ідіть же! — підганяв Каштанюк,— день не чекає. А завтра або післязавтра о першій годині ночі приходьте, Петре, до саду Панасюкової, вдови машиніста. Ви знаєте її будиночок? Поговоримо, подумаємо, що робити далі. До речі, вам не попадався на очі в'язень на прізвище...— Каштанюк задумався.— Але ні, це скоріше знатимете ви,— він звернувся до вутлого в'язня.— У нього був хлопчик, Івась. Це зараз він так зветься. У нього батько був шевцем. Згадав... Нухим...

— Я Нухим, — крикнув бідолашний. — Нухим Мендельсон.

— Ні,— тихо мовив Каштанюк,— того звали Пайперсоном.

— Не чув про такого.— Нухим задумався.— У мене також був син, два роки мав, — мовив, зітхаючи. —

А цьому хлопчикові, що ви питаєте, скільки? — У голосі Нухима забриніла надія, він впився жадібним поглядом в обличчя Івана, ніби чекаючи вираку.

— Цьому вже десять...

Каштанюк відвернувся, швидко потиснув руку Нагірному і Олексієві і, перескочивши через огорожу саду, зник у темряві.

Наступної ночі Петро в умовленому місці не з'явився, а через день прийшов сюди Олексій. Був одягнений у форму залізничника, мав навіть з собою великий ліхтар і торбу машиніста паровоза.

— Нагірний захворів,— сказав коротко росіянин.— Розкис зовсім, йому відняло мову, заїкається страшенно. А влаштувалися ми добре. Маємо надійний сховок. Поволі оговтується Нухим. А сьогодні вранці приїхала дружина Ільковича.

— Якого Ільковича? — не зрозумів Іван.

— Таж Нагірного, Петра Ільковича — Олена Іванівна.

— Ага,— холодно посміхнувся Каштанюк.— Зверніть їм там увагу, щоб не дуже афішували себе і своїх батьків.

— Я вже заопікувався ними.

— Гаразд, коли так,— Іван вирішив чимскоріш закінчити цю зустріч. Уже друга ніч пропадає йому марно. Від Нагірного він сподівався одержати потрібну інформацію про бранців з Брестської площі. А що йому цей росіянин може доповісти? Треба цієї ночі заглянути у підземелля. Може, там знову з'являться ті загадкові гості. Час також зайнятися виходом у табір. Глянув на Олексія.

— Що ж, дякую вам. Коли вичуняє Нагірний, хай ось у цю розсхлу грушу, вона єдина в саду, покладе записку. Я щодня буду заглядати.

Олексій заметушився, але не йшов.

— Прошу вибачення,— озвався спокійно, впевненим голосом людини, яка вирішила сказати щось важливе.— Я свідомий того, що вдерся у ваше життя непрошеним. Але коли це вже трапилось, то, будь ласка, приділіть мені ще кілька хвилин уваги.

— Тоді зйдемо до дровітні, там безпечніше.— Іван мовчки повів гостя через сад на подвір'я.— Ось сідайте тут, на пеньку. Я вас слухаю.

— Скажіть відверто, ви ще не кинули наміру про-
братися в табір?

Іван допитливо дивився у вічі Олексієві.

— Ні. А що?

— Візьміть мене з собою.

Іван довго мовчав, нарешті спитав задерикувато:

— Якого чорта вам захотілося там побувати, давно
не були?

— У мене там де з ким порахунки.

— З ким, коли не секрет?

— З Маловим. Начальником вахманів.

— Вахманів ви можете зустріти всюди, де вам за-
манеться. На вулиці, в тюрмі, на станції, в казармі, в бу-
дуарах протитуток. Вони весь день, хто не на службі,
крутяться тут, на Янівському.

— Ні,— обервахман нікуди не виходить з табору.
Це така собака, що хоч і кусається, але і своїх боїться.
Він днює і ночує в комендатурі.

— Чого вам від нього треба?

— Це мій колишній «друг», вибачте на слові. Разом
в армії служили, воювали, потрапили в полон. Коли
вмирали від голоду в таборі під Вінницею, вирішили ті-
кати. Нас зловили і заслали у карний табір на Волинь.
Там нам загрожувала не сьогодні-завтра голодна смерть.
Вирішили, щоб вижити і мати змогу ще боротися з фа-
шистами, підписати згоду на співпрацю з німцями. Звичайно, таку собі, фальшиву. Зрадниками не були. Нас
забрали в спецшколу, одягли, нагодували і почали муш-
трувати. «Втікаймо»,— якимось говорю тезці.

— Кому, кому? Тестеві?

— Тезці, Олексію Малову. Обидва ми — Олексії.

— Зрозумів нарешті,— Іван вперше щиро посміх-
нувся.— Оба ми Миколи. Його били коло церкви, ме-
не — коло школи. Є у нас така пісня про цих ваших
тезок.

— Отож!..

Олексій і собі розсміявся, блиснули на білому місяч-
ному світлі, що падало щілинами через повітку, білі,
здорові зуби парубка.

— А тезка стримує мене: ще не пора. Німці почина-
ють нас брати на окремі свої акції, привчають до май-
бутньої роботи. Дивлюсь, а Малов уже по-справжньому
б'є євреїв, грабує їх майно. «Льоша,— кажу йому,— що
то значить?» — «Так треба, — відповідає, — для ширми.

Ти думаєш, за нами не стежать німецькі очі?» Потім бачу, Малов прикладом гвинтівки б'є жінок. А якось один старий упав під тягарем свого мішка, відстав від шеренги. Малов якраз замикав ряди. Я йшов попереду, але щось підказало мені саме в цю мить обернутись. Бачу, Малов став над старим і вистрелив у лежачого. «Невже тебе в Червоній Армії вчили вбивати безпомічних, невинних, стріляти у цивільне населення, робити погроми, мордувати тих, хто лежить!» — спитав я того вечора Малова. Не витримав він мого погляду. «А йди ти, — каже він мені люто, — з своєю Червоною Армією. Де вона зараз?» Ще й зуби шкірить, насміхається. Хотів було я йому заїхати в пику, але поберіг нерви. Тільки кинув крізь зуби: «Погано ти скінчиш. Уб'ють свої ж, сам тебе на той світ пошлю, забувши, що одні воші нас їли». — «Ще побачимо, хто кого!» — гаркнув він бундючно, навіть якесь німецьке слівце вставив і відвернувся від мене, наче від собаки.

Незабаром уночі нас підняли по тривозі й посадили на машини. Я сів скраю, і коли раптом шофер під горою загальмував — шубовснув у темінь та навітки. А він, підлота, закричав, підняв есесівців на погни, й вони погналися за мною. Голе поле простелилося переді мною, фашисти пустили кілька свічок у небо і бачили мене, як на долоні. Може, навмисне підстрелили тільки в ногу, могли вбити відразу ж. Зв'язали мене, побили, скатували. Але про це буде час розповідати внукам. Словом, кінець такий: привезли нас сюди, до Львова. Малова зробили обервахманом, а мене в табір. «На мило підеш скоро, тварюко, — сказав Малов, ведучи мене з табір-ного шпиталю. — Ти, сволото, хотів усіх нас погубити своєю втечею». Я плюнуv йому в лице, а він побив мене до непритомності, ще й комендантові доповів, що я намовляв його до втечі. Два тижні сидів у льоху, по кісточки у воді, а в суботу вивели на апельпляц, щоб зашмагати мене на смерть. Нагірний та Нухим відмовилися катувати. Нас кинули втрьох у яму — для «лицарського» поєдинку. Двоє повинні були загинути, а переможець — жити. Ось і вся історія. Хочу таки про-братися в табір, здибатися востанне з «другом». Хай вирішиться наша доля. Обидва ми не можемо ходити по землі.

Хвилювався, задихався. Іван згадав, яким стриманим, спокійним зустрів його у хвилину великої небезпеки, і як

ця людина не може володіти собою, коли їй, правду кажучи, нічого не загрожує. «Це, напевне, хлопець моральної чистоти і глибоких переконань»,— подумав, і поволі почало проростати у серці почуття симпатії до Олексія. Але відповідь його звучала все ще шорстко. Взагалі, він розуміє і поділяє обурення Олексія, його справедливе прагнення помсти. Але треба дивитися ширше, що з того може виникнути. Ну, проллється кров, помститься Олексій. Але які можуть бути наслідки? Одного ката не стане, на його місце прийде інший, анітрохи не кращий від тамтого. А тим часом десятки невинних, безборонних в'язнів поплатяться життям. Чей же когось німці звинуватять у вбивстві, застосують масові репресії. Загинуть люди. Невже мало їх і без того вмирає щодня?

— Він сам, сволота, повіситься. Я жили з нього витягну, але він напише листа, що забирається добровільно з цього світу, що ніхто не несе відповідальності за його смерть.— У Олексія задрожали пальці. Іван заприпитив це і з подивом згадав ще раз витримку цієї людини у ямі смерті. Яка страшна буря ненависті клекоче в душі солдата, коли вона викликає сильніше нервово потрясіння, ніж загроза смерті! Ні, він не хотів би бути зараз у шкірі того Малова.

— Добре, сержанте, ми ще повернемося до цієї теми. Обіцяю. Я візьму вас з собою в табір. Але це станеться трохи згодом. Спершу я мушу роздивитися там сам, врятувати кількох своїх приятелів: шевця Процайлика, Тита Люстерка, Кривого Дзююка.

— Чекайте, чекайте! — Олексій вхопив Івана за руку.— Ці ваші товариші мали бути звільнені в день народження Гітлера, здається, двадцятого квітня. Сам комендант заявив про це під час апелю. За те, що вони віддано і добре працювали в таборі, а добра праця — «арбайт» робить людину вільною — «фрай». Хіба що наша втеча їм пошкодила. Це мене дуже гризло б.

— Ну, гаразд, Олексію! — Іван уперше назвав сержанта на ім'я.— Приходьте за кілька днів сюди. З Нагірним або й сам. А я тим часом постараюся вивідати все, що відбулося у ці дні за колючими дротами.

Увечері, коли з табору поспішала додому невелика група вільнонайманих — окремі працівники адміністрації і майстерень, Іван вийшов на вулицю — нібито провітритися. Якраз повинна була надійти Модеста. Після того як кілька вечорів даремно чекала його у себе, вона визнала за краще приходити до нього. Каштанюк утішав Модесту, що незабаром усі його злигодні скінчаться, і вони зможуть влаштувати своє домашнє вогнище. «Не можу поки що вибрати церкву, в якій обвінчали б нас», — жартував, коли Модеста натякала про потребу узаконити їх стосунки. «Люди матимуть привід для пліток, — гладила розчепіреними пальцями шорсткі, наче наелектризовані дротики, чорні кучері Івана, — коли наш синочок народиться раніше дев'яти місяців...» — «А ми все це на війну звалимо, — весело кавав Іван. — Все тепер поспішає, скоріше росте, непевний завтрашній день, кожне поривається глянути хоч одним оком на цей наш недолугий світ, куди там традицію зберігати. Війна перекреслила всі добрі звичаї». — «Але добрих і порядних людей — ні», — відгризлась Модеста, і в очах її застряг смуток. Остаточо вирішили побратися у першу травневу неділю — виїхати за місто у Винники або Брюховичі, взяти шлюб у маленькій церковці і там справити весілля. Іван уже й відповідне вбрання купив на базарі, гранатову в легкі синьо-білі смужки дворядівку, а Модеста — та здавна славилась своїм скромним, але вишуканим туалемом. «Які з цієї нагоди прикраси на себе почепиш?» — лукаво згадав її невдалу витівку на післяматуральному балу. «Тебе одного, з рогами і хвостиком чортячим! Я хочу, — переїнула тон, — щоб на нашому весіллі ми були тільки вдвох — і цілий світ. Весь світ щоб дивився на моє щастя». — «Треба запросити Юрка, хоч йому наша радість завдасть смутку і горя». — «А може, у такому складі, як тоді, пам'ятаєш, наш перший вечір, коли ви зайшли по мене — ти, Микола і Юрко. Ти тоді, поганий, і не дивився в мій бік, а я про себе твердила і твердила: «Івась таки буде мій! Іван таки буде мій!» І хто виграв: слабша стать завжди виграє, тільки вона не повинна про це нагадувати сильній».

Згадка про Миколу якось раптом розстроїла обох. «Де ж я тобі знайду Миколу? Не знаю, чи живе ще наш вічний революціонер». — «Вічний революціонер,

у твоєму розумінні,— то ти. Микола — просто революціонер. І знаю — живе. Тут, у Львові, від Романа випадково дізналася». — «Варто запросити також Романа з Данкою». — «Це зараз неможливе. Данка тільки-но вирвалася з монастиря, але Романові на очі не показується. Вона вернулася якоюсь надломленою. Не питаючи ні в кого броду, вступила в рев'ю, що відкривається на Францішканській вулиці. Роман дізнався про це і пішов до неї. Але Данка не хотіла його бачити». — «Молоде, дурне, перебродить». — «Хто його знає, різні характери даються людям, і зокрема дівчатам». — «Одних ломлять...» — «Але інші ломлять свій характер», — твердо підкреслила Модеста. «І стають безхарактерними і безпринципними». — «Інших, — Модеста починала підвищувати голос, — я залишаю поза увагою твою нахабність, бо я тебе люблю, — інших ломить характер, раз назавше, безповоротно». — «Не знаю таких, не зустрічав». — «Ти просто не цікавився чужими долями». — «Може, і так. До речі, я й зараз маю нову притичину. Не пам'ятаю, чи вже згадував тобі про це. В мене влюбилась дочка мого шефа. Я кілька разів жартував з нею, ні, ні, не тепер, ще там, на Брестській». — «І що вона?» — «Ем-гу!» — «Дивися, не роби дурниць, витлумач їй щиро». — «Невже жінкам можна щось витлумачити? Доки не перегорить вогонь — не пробуй гасити його». — «Будь добрий, уважний, як до дитини». — «Коли б ви мали себе за дітей». — «Тоді поговори як з дорослою». — «Ще цього бракувало. Тут тільки час і сміх — єдині лікарі». — «Не смійся, не смійся ніколи над чужими почуттями. Дитинячі вони, чи зрілі». — «Гаразд. Сміятимусь тільки над тобою». — «Шибеник поганий. Так ми ні до чого не домовимося. Що ж вирішили?» — «Як уже було сказано. Брюховицький ліс, ти, я і всесвіт». — «Весь світ щоб конче був».

Побачив перших робітників, що виходили з вулички, яка вела від воріт концтабору. Поспішали стомлені, похнюплені, з опущеними очима, в сірих, заяжованих дощовиках, фуфайках, обрізаних або перелицьованих шинелях польських та червоноармійських. Проїшли мигцем і зникли за закрутом, наче їх і не було. І тільки зараз Іван побачив трійцю, що йшла неквапно, широко зайнявши всю вуличку. Посередині ступав майстер Процайлик: низький, кремезний, у теплій фуфайці, з високим картузом на голові, з великою торбою, що звисала через

плечі. Обабіч майстра — Дзюник і Тит Люстерко. Кривий Дзюник крокував штивно, підтягнуто, він і одягнений був у добротне демісезонне пальто, зграбні півчеревики. У лівій руці ніс свою маленьку валізку, обклеєну безліччю різноманітних готелевих етикеток. Невеличкий Люстерко в мініатюрному береті на голові, загорнутий у фантастично-цвітасту шаль, яка заступала йому пальто, ішов легко, наче не торкаючись землі. Усе тіло його якось балансувало в повітрі, а сам він увесь порпнув у гру «йо-йо» — відпускав і підтягав на шпурочку дерев'яне кружальце. Говорив тільки Процайлнк. Він щораз обертався всім тілом то до одного, то до другого супутника, мружив до них по-змовницьки око, реготався з чого попало і зараз починав розповідати щось нове, мабуть, оті анекдоти, що виникли ще за царя Франца-Йосифа.

І тут Процайлнк раптом уздрів Івана Каштанюка. Зупинився, наче вкопаний. Поставив валізку на землю, його широке овальне лице ще більше розпливлося, і здавалося, раділа, сміялася кожна зморшка. Руки ніби самі зробили в повітрі знак хреста, заграли іскорки в очах.

— Свят-свят, кого я бачу, людоньки дивіться, хай мене дундер свисне, око збіліє, та це ж пан інженер наш коханий! — розпростер для обіймів руки. — Ходи, ходи, цілко ти моя золота, татунцю дорогенький, ходи, ходи, хай тебе поцілую, — взяв у долоні голову Івана і тричі похрестосувався з ним. — Дивись, дивись, тепер уже і мене обійняти можна, скрес трохи мій живіт, щоб їм, німакам, скресла за це пиха. Ой, інженерку бравий, виладнів ти, як молодиця, що первістка годує. Тільки — що це в тебе за шрами по всьому лиці з'явилися? Цьом-цьом-цьом — тепер можна цілувати у кожний шрам і ще хочеться, а казали дурні, тьху, щоб не наврочив, казали дурні... Але що дурні можуть розумного набалакати. Нема чого й повторювати.

Майстер плів і плів, не даючи нікому і слова вимовити. Іван уже поручкався з Люстерком та Дзюником, уже вийшли вони вчотирьох на вулицю Янівську, а майстер ще і не мислив кінчати свого вітального монолога.

— Десь тут, кажуть, на рампі наш Осідач будку з пивом тримає. Ще не був там, бо нині всього другий день, як на волі гуляю. Цілу зиму в бамбетлі пересиділи. Ай, і надивились ми, ай, і страху набрались не раз, ай, і зуби на кілку гострили. Ну, звичайно, наш чоловік

усюди собі раду дасть і будь-якого шваба перехитрить, щоб йому трясця та чотири кольки в бік. Ну, ходімо, дорогесенькі! Вип'ємо собі по-божому. Одну за вас, пане інженере красний. Та ще за бабу мою п'яту, що, бідна сарака, п'ять місяців без хлопа мусила біду клепати.

— Охоче. Я вас і поведу, друзі, бо якраз з Осідачем зараз вкупі працюємо.— Іван на мить угамував Процайлика.— Як же вам жилосья у тому пеклі, за тими проклятими дратами?

— Жилосья, най ся прич каже.— Майстер скинув кашкет, почухав потилицю.— Нам то ще сяк-так, але іншим... Життя, як це ви колісь мудро сказали, сповнене непорозумінь і тихого смутку. Може, на волі воно і так. А в таборі — наопак. «Життя є коротке, і тому маю все в носі». Треба впорядкувати його так, щоб було бодай не найгірше, бо в таборі, прошу я вас, добродію шановний, не сміє бути ліпше, ніж незле. А коли є незле, то, значить, є вже добре. Ось і вся філософія. І хто розум свій не в тому місці має, звідки ноги ростуть, той навіть з металу, що ішов на мессершмідти, умів спекти для себе якийсь буханець хліба.

— Які мессершмідти?! — здивувався Іван.

— То пан інженер золотенький, дай боже вам купу дітей і здоров'я дубового, не знають, що ми там літаки випускали. Оті мессершмідти блискученькі, що тільки піф-паф у повітрі, круть-верть — і вже його нема, поминай, як звали. Бідний Нагірний, дай йому боже царство небесне, спеціалістом від тих мессершмідтів був. Я — то тримався здалеку, навіть за Австрії при люфтвафі не служив. Я від першого дня за копито сів. Але вони обидва, — Процайлик лукаво зміряв друзів поглядом, — вони разом з Петром, щоб так мій святоюрський бог свідком був, не одну екскадрилю Гітлерові у подарунок послали. Що раз клацне молотком, а на більше не здатний Тит, то вже літак у сороки з-під хвоста вилітає, а я кричу із свого вікна майстерні: «Тримай, Люстерко, за гузшник його, а то з тобою підніме. Тримай добре, а я йому зараз підшву підіб'ю. Дерев'яну підшву, мій винахід, бо шкіри у нас, крім власної, і дека не було. Та й наша шкіра була така першокласна, як у того пацяти, що його дурний піп хрестив. Порізана та потята княми. Тож і почав я робити літкам підшви і незабаром ними весь Львів узув. Ви мовби й нічого не знаєте. Це ж шоліпша

панянка-упадянка вечорами на моїх підшвах перед німцями викручується. Я вам потім покажу, що за цимес придумав. Мені й зараз можна брати з собою кілька дощечок додому, кажу, що на підпалку бабі несу. Сам шановний пан комендант це дозволив, забрав би його Люципер на підпалку.

— Плетеш, ти, Дмитре, всілякі небелиці, забиваєш інженерові бакн,— Люстерко незадоволено крякнув і пошкрябав майстра якоюсь рослинкою поза вухом.— Розповів би ти краще про нашу симфонію. А то все про себе та літаки на підшви.

— Усе скажу, усе розповім,— запевнив Процайлик.

Поки відкашлявся, дійшли до кіоска. Коло віконця стояли кілька вахманів і пили пиво. З дверей вибіг Осідач.

— Заходьте, друзі, заходьте, — припрошував господар.— Вибачайте, що не так просторо, як на Брестській, але помістимося. Добре, що й ви оце заглянули сьогодні, Іванку. В нас є одна важлива справа. Але про це потім.

Безцеремонно замкнув віконце перед вахманами, і почав обслуговувати друзів. Узяли перші кухлі пива в руки, схилилися над в'язкою тарані.

— Де ти цю ковбасу знайшов?

— Приніс тут один такий «спеціаліст», а оті,— Осідач кивнув головою у бік віконця,— пропадають за нею. Нічого їм не давай, тільки цю сухоребру падаль.

— Я до пива любив солоні прецлі,— замріяно згадав Тит,— ой, які в Абця були файні, люкс!

— Тих, що робили прецлі, вже взяли гицлі.— Осідач посміхнувся, думав, що всі заребочуться з його примовки, але ніхто не озвався. Зніжковів і підняв свою гальбу:— Тож вип'ємо — за волю.

— Все, що ми втратили,— сказав Дзюник, ставлячи на стіл кухоль,— повинно відродитися у нас чистішим і кращим.

Це були єдині слова, які того вечора вимовив Кривий Дзюник.

— Шкода, що Петро не дожив до цього свята.— Процайлик сумно похитав головою і попросив Осідача налити ще кухоль.

— Який Петро? — спитав ніби мимохідь Іван.

— Нагірний! Майстер з депо. Нагострив собі на нього зуб комендант. Вічно гуза шукав, бо Петро, правду

кажучи, хоч про померлих погано говорити не можна, був трохи файталапою. Вкинули його разом з одним руським полоненим та євреєм у карцерну яму, щоб як Кожум'яка зі смоком боролися — кому жити, а кому вмирати. І замість того, щоб подумати, як би врятуватися, вони, дурні, прости боже за цей гріх, погаратали один одного так, що живої латки на жодному не залишилося. У болоті подушилися, як колись, ще за Австрій-небіжки один пиячисько, що був у мене термінатором... П'яний ішов додому, впав ротом у болото, а голова, мабуть, мала з півкорця алкоголю, тож не міг її ні підняти, ні рухнути нею, так і пропав нізачо, закусивши болотом.

— І ви бачили трупи? — допитувався Каштанюк, забувши про своє пиво.

— Аякже, інженерку мій золотий. Аж шкода було дивитися на них. Ні лиця, ні подоби людської. Одні рани заболочені. Гебауер аж підскакував, наче жаба в калюжі. Такий був задоволений.

— Так ось як... — Іван затарабанив пальцями по столу. Ця вістка порадувала його, внесла ясність у справу. Значить, Малов якимось чином замаскував втечу в'язнів. Зробив це, звичайно, із страху за власну шкіру. Коли б Гебауер знав усю правду, повісив би обервахмана на першому ж стовпі. Тепер аскер мовчить і мовчатиме, як труп. А водночас, напевне, сушитиме голову над таємницею тієї місячної ночі. Він захоче будь-що відслонити її. Буде ритися, копатися в цьому котловані і може натрапити на слід. Тому треба чимскоріше заткати йому пельку. Коли загине останній свідок, Нагірний може наново народитися. Руський мав рацію. Малова доконче треба знешкодити. Завтра вночі вони вдвох проберуться до табору.

— Не минуло й півроку, а обидва брати зійшли в могилу, хто б то міг подумати, хто? — Процайлик підніс догори гальбу і цокнувся з кожним. — Такі порядні, не те що ми — батярське насіння. — Добре якийсь говорив, що війна для порядних людей — це смерть на чотирьох ногах, від неї не втечеш. Для таких, як ми, то ще півбиди — і сюди Микита, і туди Микита, надвое теща ворожила. Але для вбивць війна — що весна для городу. Побачите, кожна сволота війну переживе.

— Не переживуть! — твердо мовив Тит. — У перший день волі ми їм, як канаркам, скрутимо голови.

— Хто — ти? Та ти курки не заріжеш, з-під ножа тобі вирветься та ще й штани запаскудить. Ти тільки в карти вмієш грати.

— Курку, може, і не заріжу, бо що мені курка бідна поганого вчинила? Але кожного німця — лахудру з табору — і не скривлюся, чик — і нема ремунди, шельми, піцика. Що неправду кажу, Дзюнику?

Але Кривий мовчав, втупивши погляд у землю, він думав про щось своє, далеке.

— І блаженний Сильва Варцаба не займе вже свого місця за столом у шинку після перемоги, — продовжував жалібно «літургію» Процайлик.

— Що з ним трапилось? Замучили? — перед Іваном постала перша його зустріч з машиністом паровоза. Варцаба п'є за себе і за Дуче, а собака закушує за двох.

— Якийсь забобонний сказав би, що це просто помір упав на чесних людей. Мали ми їх двох на Брестський, і обидва пішли на мило. Собаки погубили нещасного Сильвестра. Завдали йому найбільшого горя. Сильва все життя думав, що пес найвірніший друг людини. А в таборі уздрів, що його улюблені тваринки зубами розривали дітей. Не міг цього стерпіти. Не дурний казав, коли раптом людина стає перед цілковитим крахом своїх переконань або віри, — то її нагла кров може заляти. Тут звар'ювати можна. І місячне божевілля напало на Варцабу. Якимось, тільки йому відомим способом, він вимантив вночі із псарні одного вовчура, не знаю, чи заворожив він пса, чи богородиця змилосясердилася над хлопом, котрий усе серце своє віддав тваринам, і наказала собаці послухатися, в усякому разі цей вовчурисько пішов на поклик Сильви. Варцаба повів пса у кінець табору, туди, де трупів палили. Ніхто не чув і не знає, про що вони балакали між собою, як прощалися, чи цілували собі писки, чи мордувалися, плакали чи веселилися. Була ніч, ніхто не бачив. А коли почало на світ благословлятися, побачили люди, а потім і гітлерівці уздріли, і сам упир найвищий вгледів: висить Рекс, улюбленець його половини, на перекладині перед трупарнею, а на землі сидить Варцаба, дивиться на свою жертву і плаче, як дитина. Кличуть його друзі, тягнуть за рукав, нічого не помагає, вгруз у землю, як закопаний патик. Виривають гестапівці, руки крутять, ледве волочать. Заревів комендант, шпіцрутеном шмагає, чобітьми копає — і голови Сильва не підняв. Надбігли

вахмани, на нацвяховані ноші хлопа, як міх бараболі, кинули, понесли на псарню, де голодних псів тренують, і поміж них разом з ношами кинули.

— Замовкни, Дмитре,— скривився Тит Люстерко.— Пиво в горло не йде.

— А ти думаєш, мені йде! — Наблизив голову до Каштанюка, мало не заховався під його пахву, дивився знизу на Івана каламутними, позбавленими будь-якого виразу очима.— Ви вчений, ви швендяли по світу. Як це називати, що це сталося з людьми!

Що міг відповісти Іван? Він сам ще не мав готової, ясної відповіді для себе. Сказав тільки:

— Такий уже нелюдський час настав! Принесли його фашисти на своїх багнетах!

— Що ж тоді робити нам, що робити? — допитували, благали очі майстра.

Іван не був певний у своїй відповіді, але говорив вже суворіше, твердіше:

— Мабуть, один-єдиний шлях — боротися!

Хвилювання інших поволі передавалося і йому. Що він міг порадити, чим допомогти цим нещасним, вибитим війною і жахливим терором із звичайного життя, коли і самого його теж взяли сумніви, коли і сам був як біб при дорозі, хилився то в одну, то в другий бік.

— А де тієї боротьби, того слухного шляху шукати, пане Іванку! — Процайлик встав і поклав руку на плече Івана.

— Годі, Процайлику, годі! — Осідач рвучко опустив жалюзі на віконце, хоч за шибкою ще сновигали тіні.— Розжалобили ви мене вкрай, що зачну зараз пиво задарма роздавати. Від вас — я грошей не хочу. Це я частував. Частував за те щастя, що не довелось мені так, як вам, горя зазнати. Коли доживу до волі, щоби-сте підтвердили, що не такий уже сучий син був Осідач, торгував, то правда, але свого людського сумління не заплямив. А то всім ще нам доведеться свою алібіграфію писати: чим займався, що зробив для народу. Хіба що загинеш, як Сильва, ні за цапову душу.

— А я не хочу вмирати і не вмру, поки ця Адольфова сарана у нас тріпочеться. Ось побачите, що правду кажу,— Тит Люстерко звів зарозуміло брови і виструнчився, як Наполеон.— Коли не вірите, то зараз карти кину.

— Та, може, краще допийте пиво своє,— припрошував господар.— Не виливати ж назад до бочки, як

робив на Брестській фольксдойч Фогельський. Я такої системи бриджусь.

— То дійсно шкода вилити.

Тягнули, наче смолу, але пили.

— Мені згадалася ваша, золотенький магіструню,— вже веселішим, життєрадіснішим голосом загудів майстер,— примовка: «Краще хай Львів згорить, ніж має крапля алкоголю марно пропасти». Є тут сенс. Ми і пива не змарнуємо, і місто запалимо. Страшний буде пожар, горітиме фашистським зайдам кожний камінь під ногами, щоб я так смерті своєї хотів, коли неправду кажу.

Розходилися довго, шанобливо прощаючись. Ступали у темряву серйозні, насуплені.

— Розполітикувалися,— ніби сам до себе заговорив Осідач, коли Процайлик та його друзі опинилися за дверима.— Розполітикувалися! Та мені здається, коли вже береться до справи люмпенпролетаріант, п'янички і шибайголови міські, то втікай, кому голова мила, розведуть вогонь, що буде чад, ой, буде чад.

Іван мив кухлі, наводив лад на полицях.

— Ви щось хотіли мені важливого сказати, шефе,— нагадав, закладаючи вікно величезним листом заліза.

— А я й забув, так розчулився.— Осідач витер руки об галіфе, підійшов до сховка.

— Ось, Іванку, невеличкий згорток. Завтра вранці віднесете це графові та візьмете від нього гроші. До речі, шинкар мені говорив, що ви йому сподобались. Умієте ви чарувати людей, і не тільки чоловіків,— погрозив пальцем Іванові, засміявся жартівливо, милуючися своїм помічником.

Ретельно перевірили замки і пішли вулицею вниз, глибоко вдихаючи п'яний аромат весняного теплого вечора. Іван підвів голову і побачив зірку, ту саму, яка першою заблисла йому в підземеллі. «Кличеш знову? Ну що ж, чекай, прийду!»

Розділ п'ятнадцятий

Перша зустріч з графом Ляс-Роздольським справила на Івана Каштанюка сильне, але двоїсте враження. Осідач нічого йому не сказав про зовнішність графа. Іван був улєвнений, що здивається з високим, делікатного

виразу обличчям, врівноваженим у мові, спокійної і впевненої поведінки, сивим джентльменом — так уявляв собі він представника великопанського роду з тих небагатьох книг, які встиг прочитати на своєму віку.

Гидка туша графа та простацькі манери відразу відштовхнули Івана.

«З таким типом, — подумав, — краще не мати справ».

Але людина вже так створена, що з часом звикає до будь-кого.

«Недаремно, — згадав Іван, уже в котрий раз оглядаючи графа з усіх боків, — говорила небіжка-кооператорка, тета Модести: «Мужчина має бути тільки на одну йоту гарніший від диявола і може сягати по найпрекрасніші яблука в дівочому саду, зірве, вірю в це, як у непохитність «Народної торгівлі». І цей шкапуватий, свиноподібний черевень, напевне, також зриває такі яблука... Іван дуже офіційно, підкреслено службовим тоном заявив графові, коли той завів його до кімнати-канцелярії за буфетом, що прийшов від пана Чорного Пйотруся (так Осідач рекомендував його називати), щоб передати деякі дрібниці.

Граф узяв з його рук пакуночок і, навіть не розгорнувши, поклав за добре замасковані дверці (Іван досі їх не помітив, хоч і намагався якнайважливіше просвердити очима всю обстановку) якогось, мабуть, сховку. Тоді важкувато сів у крилатий фотель-гойдалку і, вступивши в Івана свої гострі, безсоромні очі, спитав, кому він зараз служить.

Каштанюка вразило і обурило це принизливе запитання, але, стримавши внутрішнє кипіння, холодно відповів, що працює разом з паном Чорним Пйотрусем. Граф аж затрясся од реготу, колихнувся, крісло піднесло його тушу вгору, ноги задрігали в повітрі, він гойдався, як дитина.

Іван випростався і впалив, що граф сміється з нього, то йому немає чого стирчати, він чекає відповіді для пана Чорного Пйотруся і кланяється.

Тільки після цієї заяви граф підвівся і попросив Івана сісти. Спершись усім тілом на стіл, він заговорив уже куди ввічливіше.

— Тільки тупі й обережні шваби можуть повірити, що на окупованій території молода інтелігентна людина з певним політичним світоглядом може спокійно працювати для шматка хліба і кухля пива. Тисячолітня історія

усіх слов'янських народів перекреслює що дурнувату німецьку теорію, традиції боротьби з поневолювачами не перевелися...

Граф зробив кілька кроків у бік гостя, Іванові здалося, що хоче покласти свою хижачку лапу на його плече. Шинкар зупинився просто перед лицем Каштанюка і солодко посміхнувся до нього.

— Звичайно, цього письма на чолі шваби читати також не вміють. Вони знають тільки свій тупий готик, у завойовників відсутня азбука серця. Вони навіть Лес-сінга по-своєму зрозуміли. «Будьте більше ніж люди»,— закликав колись цей великий німець, а шваби уявили себе надлюдьми. Бути більше ніж людьми — доводиться нам. Правда, пане Янку?

Каштанюка наче холодною водою облили. Звідки цей товстун знає його ім'я? Наскільки йому відомо, ні Осідач, ні він сам ніколи не назвали своїх справжніх прізвищ. І взагалі, як йому розцінювати цей виразно провокаційний метод розмови, як зараз zareагувати? Заліпити раз у пику і піти? Висловити делікатно своє незадоволення, зробити здивовані очі? Чи грати ще якийсь час комедію, хай граф викладає свої карти. Відізвався спокійно:

— Я не розумію вашої відвертості, пане.— Іван зумисно поминув титул.— Ви мене бачите всього котрийсь-то раз, а поводите себе, як давній друг і однодумець.— Якусь мить чекав, гостро дивився на графа.— Або — як провокатор, шпик.— Я не дозволю собі такого ставлення.

— Не гарячкуйте, пане Каштанюк! — Ляс-Роздольський тільки тепер поклав обидві свої м'які долоні, наче дві подушечки, на рамена Івана. А Каштанюк був безсилий, не міг різко струсити з плечей чужі лапи. Застиг на місці, подавлений. Ніколи раніше такого з ним не траплялося. Невже граф сильніший за нього?

— Я вас, пане Іванку, давно знаю,— шинкар, мабуть, умісне, розтягав кожне слово, начебто у нього в мозку назбиралося багато-багато думок, але він міг підити їх тільки по одній, поволі і глухо.— Мої люди займалися вами, коли ви ще працювали з цим, як його,— Ляс-Роздольський задумався,— ага, з паном Недовозом. Знаю, що ви українець, більше того, український націоналіст, власне, кажучи стисліше, колишній оунівець, бо ще в листопаді ви порвали усі зв'язки з бандерівцями, знаю, що ви добрий друг оберштурм-

фюрера Ганса, який мав нещастя під час екзекуції патріотів на Брестській площі потрапити в руки одного дужого молодця. Знаю...

Іван, наливаючись внутрішньою силою, хотів насамперед грубо звільнитись від небажаних об'ємів, але граф, наче відчувши момент, сам забрав свої ручиська. Каштанюк постановив собі, що, коли цей вайло згадає ще ім'я Модести, то він заїде йому у вухо.

Але граф імені коханої не згадав. Він патетично вигукував, що знає Каштанюка, як доброго приятеля видатних польських патріотів, професорів Пальчинського і Мальчинського, і що в обороні цих заслужених для Польщі педагогів («вони вчили і мене» — при цих словах Ляс-Роздольський швидко вклонився) згаданий юнак накинувся на есесівця.

— До речі,— шораз лагідніше вів бесіду шинкар, проходжуючися по просторій кімнаті,— у загибелі оберштурмфюрера він не впевнений, на жодному з німецьких хрестів на Янівському військовому кладовищі немає прізвища Ганса, не вислано домовини з тілом такого офіцера в Познанщину, де живуть батьки загиблого. Отже, відважний молодець повинен на це зважити, не звідані ж бо ласки матері божої, що дала лицареві, це саме могла б подарувати і його ворогові. Щоб рівні мали права й однакові можливості покаяння. Він, граф, був дуже зворушений, коли йому доповіли, що сміливий юнак з брестського побоїща живий і здоровий. І не раз думав, як віддячити йому за геройський вчинок.

— Прийміть в ім'я доброї пам'яті, вічної слави патріотів-мучеників Мальчинського і Пальчинського цей скромний подарунок від польського народу,— граф відчинив ті ж самі (так, принаймні, здалося Іванові) потаємні дверцята у стіні і, не повертаючи голови в той бій, взяв у пальці якийсь предмет із сховку і подав Каштанюкові.

Івана знову всього пересмикнуло. «Звідки так докладно, бестія, поінформований. І начебто приязно ставиться до мене. Зокрема, ця цікава деталь про Ганса». Сам Іван ні разу не подумав, що оберштурмфюрер міг також вижити. А подарунок випадає після таких відвертостей з боку поляка прийняти.

— Спасибі! — подякував стримано,— але я повинен подивитися, що це за цяця, не тільки тому, що так

наказує бонтона, Євгену Коновальцю добрі «друзі» у Роттердамі також піднесли колись маленький сюрприз. І «вождь» злетів у повітря.

— Ми не німецькі фашисти, наша дружба — щира і чесна.

У подаруночку містився автоматичний пістолет англійської марки, новенький. Іванові зразу загорілися очі, і тільки значним зусиллям волі йому вдалося погасити своє захоплення. Давно вже мріяв про таку зброю. Його «вальтер», якого в перший вихід на місто відшукав у криївці на хорах собору святого Юра, і не вмивався до цього пістолета.

— Подарунок вартий того, щоб його випробувати. Так, здається, прийнято у великосвітському товаристві! — Каштанюк відвів запобіжник.

— О, тільки не тут, мій пане! — категорично заперечив шинкар, але не зрушився з місця, не виявив найменшої тривоги. — Мій заклад, — незвичайно мирний, сюди переважно приходять добродії, яких дратує навіть дзиччання мухи. А від пістолетного пострілу декого з них може шляк трафити. І, до речі, ця англійська пукавка ще не набита, ви одержите магазинки до неї, коли зволите відповісти мені на одне питання.

— На ніяке питання я відповідати не буду, — Іван демонстративно поклав пістолет на стіл. — Візьміть назад свою пукавку... англійську.

Граф, який, все-таки, встиг уловити на обличчі гостя раптовий захват, мабуть, зрозумів, що зараз переборщив. Посміхнувся широко, наче вибачаючись.

— Ви, пане Каштанюк, їй-богу, даремно гарячкуєте. Запитання мало звучати так: «Куди послати магазинчики?» Адже для такого сміливця, як ви, дати один, це значить — не дати жодного. Я хотів вам переслати цілий запасний комплект. Отже, куди?

Іван простягнув руку.

— Ви дійсно оригінальний. Такі люди мені подобаються. Прошу! — Граф знову відкрив дверцята (ті, ті ж самі! — ствердив у думці Іван) і дістав з віконця десять комплектів набоїв, — прошу. І водночас скажіть, це вже не умова, можете не відповідати, чи не хотіли б ви співпрацювати з нами?

На язик тиснулося коротке, горде «ні», але в останню мить Іван передумав, вирішив, що краще не виходити з ролі. Спитав:

— З вами? — А ви хто такі?

— Не прикидайтесь незнайком. Вам добре відомо, хто ми.

— Припустимо, що так. А чи Армія Крайова знає, що мого найстаршого брата застрелили в тюрмі її однодумці і натхненники!

— Вашого брата застрелила війна. Німці кинули бомбу на тарновську тюрму. Це було в перший день війни. В'язні почали втікати, їх половили і розстріляли всіх, хто був засуджений на довгі роки. Не забувайте, що трапилось це першого вересня, тобто тоді, коли ще Польща не думала програвати війну. Мусив бути якийсь порядок. По кількох днях, коли вже все валилося, а не рвалися тільки гудзики з плаща Речі Посполитої, з польських тюрем були звільнені такі цяці з ОУН, як Бандера, Лебідь, Шухевич та багато інших, куди важливіших від вашого брата. Роман просто не мав щастя. Чого не можна сказати про вас.— Граф знову галантно вклонився гостеві.

— Ще одне запитання,— Іван чи не вперше під час цієї зустрічі легко посміхнувся.— Бачите, тепер я питаю.

— А я не такий гордий, як ви. Питайте досхочу — я відповім на все.

— Що ви мені пропонуєте?

— Будь-який пост тут, у краю, або за кордоном. Ми можемо послати вас навіть туди звідки прибула ця ваша новісінька пукавка,— в Англію. Чи ви подумали, що буде з Україною, коли переможе Америка і Англія, а в цьому сумніватися не можна.— Граф пішов тепер по кімнаті важкуватими, розміреними кроками. Його груба шия і підборіддя сховалися під широким накрохмаленим комірцем сорочки. Здавалося тепер, що велика голова шинкаря виростає відразу ж, як це буває у снігових баб, з тулуба.— А ви присядьте, прошу,— Ляс-Роздольський, згадав нарешті про правила доброго тону.

— Такі речі,— Іван наголосив на слові «такі»,— краще вислуховувати стоячи. .

— Маєте рацію. Ми — солдати. Продовжую свою думку. Український народ тут, у Галичині, пішов за більшовиками. Тільки ваша національна буржуазія, всі націоналістичні угруповання зробили ставку на Гітлера. Дуже необережно, надзвичайно по-дурному. Німеччина

буде розгромлена, значить, і карта націоналістів бита. Взагалі, треба бути позбавленим будь-якого політичного розуму,— ви мені пробачте за різкість, але зараз у нас політична розмова, де бонтон не потрібний,— щоб у цій ситуації зв'язуватися з фашизмом. Вашіх бандер, мельників, кубійовичів повісять, у найкращому разі, посадять разом з гітлерівськими воєнними злочинцями на лаву підсудних, від якої вже ніяка війна їх не врятує. Радянський Союз, хоч і вийде з війни переможцем, буде настільки знекровлений, виснажений, зруйнований і голодний, що не зможе захистити Україну. Диктувати будуть західні переможці, і біля стола поділу, стола перемоги українців взагалі забракне. Ваші передвоєнні політики, навіть віце-маршалок варшавського сейму Мудрий, який вів угодовську політику супроти польського уряду, зараз, незважаючи на те, що його прізвище повинно дещо говорити, відмовився співробітничати з генералом Сікорським. Поки не буде остаточно вирішена доля Львова і земель колишньої Малопольщі чи, щоб вас не образити, Східної Галичини, Армія Крайова пропонує вам пост представника українського населення Польщі при вашому емігрантському уряді.

— Гаразд. Але, все-таки, що буде зі Львовом і вашою Малопольщею? — Іван поволі багрянів.— Що буде зі Західною Україною, які мають плани ваш емігрантський уряд і ваші, вже нині, як ви кажете, переможці — США та Англія?

— Усі спірні політичні, територіальні, економічні питання будуть вирішені після перемоги за столом переговорів.

— За тим столом, де не буде, за вашими словами, представників українського народу?

— Ми даємо вам шанс, пропонуємо крісло за цим столом.

— Мені — а не Україні?! Це знову повториться Сен-Жермен 1923 року.

— Трудно.— Граф беззлобно розвів руками.— Кожна нація одержить те, на що заслужила:

— Якщо це справді буде так, то я, пане графе, не боюся за велике майбутнє своєї нації. Вся Україна в огні, вся Україна бореться проти фашистів, на всіх фронтах Червоної Армії борються сини українського народу.

— Це не рахується. Я вже вам довів: Радянський Союз ледве музикатиме за цим столом.

— Кров не рахується? Честь не рахується!? — Іван підійшов впритул до шинкаря і вдарив кулаком по столу.— Ви думаєте, тільки гроші рахуються та ось такі вимашені штучки!

— Тихше, пане Каштанюк, спокійніше, у вас забагато темпераменту. Вважайте, щоб не розірвались шви від ваших ран.

— Хай рвуться. Як треба, я й сам їх порву, але не буду спокійнішим. Чи ви і ваша Армія Крайова усвідомили собі, що радянська влада возз'єднала західноукраїнські землі з великою Україною?

— Що це з вами, пане Іванку? — граф ехидно перехрестився.— Ви не більшовик — самі про це заявляєте і я це знаю добре. А говорите, наче комуністичний агітатор.

— Так, я не більшовик, але я кажу правду.

Ляс-Роздольський важко зітхнув і впав у фотель. Думав якусь хвилину, а потім знову заговорив спокійно, але куди різкіше:

— Майте на увазі, пане мій! Ми скоріше знайдемо спільну мову з українськими націоналістами, ніж з українськими комуністами. Ми ненавидимо навіть свою Гвардію Людову. А вже про ваших комуністів і говорити нічого. Розтрощимо! Усіх, хто нам заважатиме тут, на цій землі, де інтереси польського і українського народу спряглись, як невірне подружжя, нещадно знищимо! Запам'ятайте!

— Я це знаю.

— Вибирайте, отже, друзів і ворогів!

— Ми завжди в житті щось вибираємо, і вибір уже зроблено й цього разу. Кожний, хто бореться з фашистським окупантом, — мій спільник. Мене ви можете лякати, але і не бійтеся самі — я вас не зраджу.

— Ми в цьому були впевнені, тому й почали бесіду. І, як бачите, говорили цілком відверто.

— Відповідаю і я відверто. Подумаю над усім, що сьогодні почув від вас, також і над вашими пропозиціями.

— Вам, може, треба порадитися з будь-ким із ваших однодумців. Не забувайте про конспірацію. Ми — народ жорстокий.

— І це я знаю. Але ніколи ні з ким не раджусь.— Івана вкололи останні слова графа, він не хотів, щоб перевага у розмові знову схилилася на бік аковця.— Я один вирішую все.

— Одному важко. У такій війні,— тепер шинкар наголосив на слові,— один у полі не воїн.

— Все залежить від того, хто цей один. На цьому дозвольте відкланятися. Чи маю повернути подарунок?

— О! В нашій сфері,— граф приємно посміхнувся, вперше показавши свої великі золоті зуби,— подарунків не відбирають. Хіба що — разом з життям. Але це вас не стосується. Будьте ласкаві, передайте панові Чорному Пйотрусеві оцю пачку грошей.

Він знову відчинив дверцята сховку і, зовсім не шукаючи, вийняв невеличкий пакет.

— Коли не помиляюся, тут двадцять тисяч. Половина — злотими, двадцять процентів — згідно з домовленістю — доларами, і решта — рейхсмарками.

— Засвідчити одержання? — Каштанюк вийняв ручку.

— Навіщо? Між друзями і спільниками це непотрібне. Можете йти безпечно. За вами стежитимуть мої люди.

— Я не звичний до цього.

— А ви й не зауважите.

— Постараюсь зауважити.

— Що ж, побачимо.

— Мое шанування.

— На все добре,— шинкар підійшов до Івана і таки впхнув у його долоню свої м'які пальці.— Пробачте, що був трохи різкий. Але тут я солдат. Зайдіть колись у шинок, сядемо за столиком, і побачите, який я ввічливий і добрий компаньйон при столі.

Тільки на вулиці Каштанюк вільніше дихнув. Чи справді в цьому «кабінеті» шинкаря було так душно, чи це граф уміло підтримував і підвищував його внутрішню температуру! Товстун гидкий! Хотів його пришпилити, як мізерного метелика, приголомшити силою. Скільки нервів висмоктала з нього оця таємнича стіна зі сховком, в якому граф завжди знаходив те, що йому в якусь хвилину було потрібне. Ачей же це дуже просто. Як відразу Іван не розкусив дешевого трюку? За стіною є кімнатка, в якій працюють помічники шинкаря. Це ніякий не сховок, а лише звичайне віконце

з двома добре замаскованими дверцятами. Наче в банку. По тому боці підраховують, готують, кладуть, що треба, а звідси тільки простягнути. Але як тоді товстун так точно визначив суму грошей? І тут теж нічого незвичайного нема. Дуже можливо, що шинкар сказав наперед комусь приготувати гроші, як аванс, чи, може, розрахунок за попередню торговельну операцію. Також було інсценізоване і все інше: витівка з пістолетом, набоями. Звісна шляхетська пиха — вдарити хлопа обухом по голові.

Надійшов трамвай. Це була кінцева зупинка двійки, людей вийшло небагато. Передніми дверима вискочила струнка вівчарка, і за нею, спираючись на гудзуватий ціпок із позолоченою ручкою, старий, опецькуватий німець у добротному хутрі. «Не віддала свиня для фронту,— подумав Іван і нишком посміхнувся.— Патріоти, вони вміють тільки з нашого брата стягати будь-яку шмату». Німець обережно зняв з голови яскравий, обтиканий перами тірольський капелюх (дививсь, художині вже весною повіяло) і, тримаючи його в руці, попрямував через дорогу. «Чи не до пана графа? Мабуть, якийсь тройгендер * або якась інша цяця з ернерунгсамту. Не помилвся, вівчарка уже дряпає лапами двері шинку. Пішла свиня до свині. А може, він і несправедливий до цього шваба! Адже є німці. зокрема старшої генерації, які ненавидять Гітлера, але змушені маскуватись із страху, служити, працювати для добра рейху. Може, і цей тірольчик з таких, і саме пішов продати свого фюрера спритному полякові.

Трамвай розвернувся і зупинився вже по цей бік вулиці. Не думаючи довго, Каштанюк увійшов через передні двері у відділення «Nur für Deutsche». Мав для цього підставу: вчора Модеста передала йому справжній німецький аусвайс, виданий ще в Граці. Десь між паперами знайшов його Юрко. Іван же думав, що аусвайс пропав разом з одягом у день «страшного суду» на Брестській площі. Знову піймав себе на нелогічному мисленні. Якби при ньому знайшли тоді німецький аусвайс, то віддали б тіло до просекторіуму? Навпаки, поховали б як громадянина Німеччини, може, навіть з почесними, поряд з якимось німаком, що, можливо, поліг від його руки. А Юрко, що не кажи, порядний

---

* Тут: управитель.

хлопець. Міг і не передавати документа. Цікаво, як би повівся він сам, опинившись у шкірі Недовоза. Мабуть, так само, в цьому немає сумніву. Але, мабуть, не так швидко. А десь пізніше, при нагоді.

Вагон рушив. Досить важкий портфель (пістолет і десять комплектів набоїв!) Іван поклав на коліна, цікаво розглянувся навколо. У вагоні були дві бабусі з старими господарськими сумками, дамочка з синіми очима, хлопчик років десяти і кволний, присадкуватий роботяга з кострубатим пнем на плечі. Проїхали кілька зупинок, у вагон заходили нові пасажирні. Через передній вхід увійшли два жандарми. Один з них, молодший, ще з дверей тицьнув пальцем в голову Івана і гнівно загорлав.

— Was ist denn doch? *

Каштанюк інстинктивно притиснув портфель до себе, але, в мить оволодівши собою, спокійно повернувся до вікна. Просто над його головою був приклеєний невеличкий малюнок, на якому були зображені великий злий собака і поряд німецький жандарм з собачою головою. Іван не встиг до кінця прочитати віршовані строфи під малюнком. Його зірвав жандарм. Але смисл уловив. Йшлося про те, що у вагоні для німців дозволялося перевозити собак. Це розпорядження штаб-гауптмана коментувалося з іронією:

Gehtst Geld zu Geld herein,
Die Leute mit den Leuten,
Die Hunde mit den Hunden
So muß sein! **

У трамваї зчинився рейвах. Кричали жандарми, обурювався Іван. Водій, молода миловидна дівчина, зупинила трамвай. Дивилась прямо у вічі жандармові, який вимахував перед її обличчям малюнком. «Нічого не знаю, нічого не розумію», — повторювала. В її очах грали бісики задоволення й зневаги. Вагон спорожнів. Одні пасажирні повискакували на ходу, інші, коли трамвай зупинився. Тільки дві бабусі підсунулися ближче, не можуть ніяк збагнути, що ж то скоїлося. Чому почався оцей розгардіяш.

Жандарми наказали водієві далі їхати без зупинок.

* А це що таке? (нім.).

** Золото, іди до золота люди, будьте з людьми, собаки з собаками, так і повинно бути (нім.).

На початку вулиці Потоцького, навпроти шостого комісаріату поліції, наказали зупинитись. Водія і кондуктора повели до комісаріату.

— Я почекаю тут, може, будуть потрібні мої свідчення,— зашварготав Іван услід жандармам, але коли вони зникли за хвірткою, Каштанюк поспішно вийшов з трамвая, перетнув вулицю Сапеги і подався до Єзуїтського парку. Найменше прагнув зустрічі з поліцією.

У парку забився в куток навпроти дитячого майданчика, звідки йому було вигідно спостерігати вулицю Матейка і всі стежки, що вели до неї. За плечима були кущі, вони впиралися своїм віттям в дротяну сітку. З вулиці Міцкевича, отже, ніяка небезпека не загрожувала. Івана найбільше турбувала думка, чи зумів відірватися від «хвоста», якого, напевне, послав назирці за ним граф. Здається, продивився очі, але нічого підозрілого не виявив. Спочатку думав відпочити кілька хвилин. Недоспані ночі, важка робота при підкопі, безліч обов'язків вдень, постійне відчуття небезпеки вичерпували юнака нервово. Тепло молодого квітневого сонця, весняний шепіт дерев, аромат чистого повітря навівали дрімоту, забуття. Але вмить схаменувся, скочив на ноги і пішов провулками на Казимирівську, тут знову сів у трамвай, що йшов на Янівську.

Коли відчиняв хвіртку дому, в якому мешкав, до нього підбіг довжелезний, наче жердина, і такий же худорлявий юнак, майже ще дитина, він задихано прошепелявив, що «панові випала оця маленька річ». Хлопчака подав Каштанюку загорнутий у папір предмет. Каштанюк мимоволі помацав пальцями. Це була куля. поки Іван отямився, довгов'язий уже добігав до зупинки. Сперсердя Каштанюк грюкнув хвірткою і, опинившись в кімнаті, як стояв, у пальті й чоботях, впав на отаману. У нього раптом, чи не вперше в житті, розболілася голова. Думав, міркував, злився. З нього просто насміхаються, показують, який він недотепа, дилетант, дурень. Йому не підпильником бути, не борця гороїжити з себе, а десь у Пацкові кози доїти.

Заспокоївшись за деякий час, дивувався сам собі, чого відразу ж впав у паніку. Триклятий граф міг прецінь спокійно послати отого підлітка просто сюди, до мешкання, щоб він тут почекав на нього і заінсценував комедію. Звичайно, ніякої кулі він не знайшов. Всі комплекти в нього цілі. Це нова витівка шинкаря.

Куля, куля... І де це він читав, чи з фільму запам'ятав, що кулю посилають засудженому на смерть, як останню пересторогу. Невже Ляс-Роздолський вирішив тримати його у постійному шантажі і страху. Насправді, то нічого й дивуватися цьому. Аківець відкрив перед ним, чужаком, свої карти. Мабуть, настільки був упевнений у своєму успіхові, що пішов на відвертість. Бо й справді — він, Іван, зараз наче загнаний у безвихідь вовк. З націоналістами порвав, до комуністів не пристав, позбувся всього — друзів, імені, грошей, хати. Вбивця, якого німці можуть сьогодні-завтра вистежити і вбити в будь-яку мить. Вистачить, щоб хтось тільки пальцем на нього показав. Коли буде небезпечний або непотрібний графові, той зробить це без найменшого вагання. Або й власними силами приборе. Ще й патріотичну справу звершить, одним гайдамаком менше на світі стане.

Отже, все промовляє за те, що він повинен прийняти пропозицію графа. Аківцям потрібен якийсь зрадник-українець, який буде репрезентувати при їх емігрантському урядові «walecznych i oddanych Rzeczypospolitej Polskiej żołnierzy podziemnych rusińskiej mniejszości narodowej»*. Хто зна, чи ще недавно він не поліз би у цю мишоловку. Жити у вільному світі, в Лондоні, мати офіційне становище, робити політику! Це ж якраз для такого зарозумілого вітрогона і чванливого самолюбця, яким він був. Армія Крайова має добрі щупальці. Але одного вони не зважили. Тієї маленької обставини, що за цих кілька тижнів він змінився, що зараз він не той, яким був у дні шинкування чи навіть у хвилину одчайдушності на Брестській площі. Він змінився, бо відчув свою відповідальність за життя і долю інших, змінився, бо покохав. Ось чого не врахував спритний і досвідчений гравець — граф.

Але чому в такому разі він не поряд з Модестою, а веде небезпечну гру, зв'язався з людьми, які однією ногою вічно стоять на динаміті, чому не проводить ночей в обіймах з коханою, а, як кріт, порпається під землею.

Ні, краще йому не заходити у такі густі дебри роздумів. Є в нього зараз мета — окреслена, чітка — до

---

* «Смілих і відданих Речі Посполитій підпільних бійців української національної меншості» (польськ.).

неї слід йому і прямувати. Що буде далі — покаже час.

І тільки для розваги, для хвилинного відпочинку, власного задоволення, скажімо, навіть, для жарту, він підготує кілька маленьких сюрпризів для німців. Бо жити тільки важкою працею, бути кротом сумно й нудно. У ньому заворушилися навички колишнього Івана.

Отже, він відішле йому кулю. Тільки мусить знайти посланця ще молодшого, ніж той довгов'язий, щоб було образливіше. Ось тут придався б йому Івась, як його, Івась Нетудихата, Івась — Юрків фірман.

Він також гітлерівцям підсуне кілька пікантних дуль під самий ніс. Одну він уже продумав. Ще там, у вагоні, коли їхав, звернув увагу на велику барвисту афішу, на якій був намальований німецький солдат, що з багнетом кидається на червоноармійця, а під афішою напис великими літерами: «Die Deutsche siegen auf allen Fronten»*. Що ж легшого — букву «s» виправити на «l». Буде сміху на все місто, німці скаженітимуть, а у людей оживе хоч крихта надії. «Німці лежать на всіх фронтах».

Й останнє: виступити в опері «Аїда» в ролі Радамеса, яку він так довго готував. Хай Львів побачить і послухає в цій ролі його, Івана Каштанюка.

Плани, мрії, задуми кільчаться в голові, ростуть. Тільки — як здійснити їх? Одному важко, просто часу не вистачає. Графові легко, на нього, мабуть, працює цілий колектив. Ще колись Ганс розповідав, що Армія Крайова сплела у Львові широку підпільну сітку, має зв'язки з Варшавою і Краковом, багаті склади зброї, і боротися з нею не так просто. Виявляється, що в них зв'язки і з Лондоном. Мабуть, легше також боротися і Миколі, — згадав раптово брата. Микола, ходили чутки, створив підпільну організацію, яка досягла непоганих успіхів у боротьбі з фашистами. Модеста якось дала йому зрозуміти, що й вона не проходить з пов'язкою на очах повз жахливі злочини німців, однак він не став її допитувати. Коли вважатиме за потрібне, напевне, сама розповість. У колективі, в організації все-таки зручніше, надійніше, краще. А він один. Ще сьогодні доводив, навіть вихвалявся перед пихатим шинкарем, що й один у полі воїн. Мабуть, посміявся з нього

---

* «Німці перемагають на всіх фронтах» (нім.).

У душі старий лис. Але хай сміється. Ще побачимо, хто сміятиметься останнім. Та щоб довести це, показати себе, нічого вилежуватися, ніжитися, як німічна баба. До роботи, Іване!

Підвівся в гарному, світлому настрої. Наближалася друга година, на цю пору домовилися з Осідачем, зайде здати йому гроші та розповіси про зустріч з графом. Звичайно, кіоскер не дізнається і слова про ту розмову, яка стосувалася тільки його.

Двері гостеві відчинила Оксана. Вона була одягнена в халат з тонкої японської матерії, весь у птахках. Коли ступала, птахи раптово, наче їх хто сполохував, оживали на стегнах, руках, грудях дівчини, наче поривалися увись, у простір, в їх очах тремтіли тривога, неспокій, туга. Відкриті дзьоби нагадували Іванові маленьких, тільки-но вилуплених з ячок курчат, що безпорадно піднімали свої жовті дзьоби до квочки з проханням нагодувати. І з почуття ніяковості помітив, що й обличчя Оксани таке, воно ніби гармоніювало з малюнком матеріалу.

— Батько й мати пішли до Надійки (це була старша дочка, одружена з адвокатом Білосором), сестра повідомила, що трапилась неприємність, під час облати Всеволода схопили жандарми і разом з іншими впили на автомашину та повезли на Снопківську до арбайтсамту. Батько побіг туди, а мати — до доктора Паньківського, в УЦК. Просили, щоб ви почекали. А поки що, дозвольте, я подам обід. Ви, напевне, згоднілі.

Обідали мовчки. Івана дивувало, що німці взяли зятя Осідача. Це ж був досить відомий у Львові адвокат, один з найближчих помічників Кубійовича та Паньківського. Оксана ж намагалася зав'язати розмову, зачіпала безліч тем, але вони, не розгорівшись, тліли, гасли. Після кожної такої невдачі дівчина кидала з-під вій короткі бентежні погляди на Івана і, ловлена на гарячому, ще сильніше бентежилася. Нарешті не витримала. Сльози покотилися по її обличчю. Вона затулила руками очі і прожогом вибігла з кімнати.

Скочив за нею. Оксана лежала на своєму дівочому ліжку, зануривши голову у подушку. Здригалася всім тілом, неспокійно ворушилися жовті, зелені, сині птахи.

— Що з вами, Оксано?! — нахилився над дівчиною, міцно стиснув її плечі.

Повернула до нього лице. Дві круглі, наче коралі, сльозинки застигли у куточках заплющених очей.

— Що трапилося, дитинко? — повторив, сам ніяковіючи.

— Ви змінилися, Івасю, ось що.

Встала, сумно глянула на хлопця. Побачив він у її очах таку силу любові, що злякався.

Дівчина стояла біля стіни і вперто колупала пальцем штукатурку.

— Ви, ваші очі, п'янкий голос, дотепні слова, смішки-жарти збудили мене із безтурботного сну дитинства. Я так швидко подорослішала, стала жінкою, і все це сталося через вас і для вас. І раптом ви з'являєтесь як заперечення самого себе і тієї візії, яку я створила собі. Ні того голосу, ні тих поглядів, ні пісні, ні жартів...

— Я полюбив іншу, Оксано.— Іван вхопив дівчину за руку, наче лякаючись, що вона втече, не вислухавши його. Зараз він вирішив сказати їй усю правду, щоб даремно не розпалювати перших дівочих тривоги.— Я дійсно любив з тобою жартувати. Мені було приємно дивитися, як від одного мого погляду ти вся переменялась, іншими ставали твоя хода, порухи рук, а може, й самі думки.

— Вам було приємно. А тепер...

— Я ж звірився, щиро зізнався.

— Ви звірилися! Ви спокійні. А що мені зробити з собою? Ви мене збудили, віднайшли, причарували. А тепер кидаєте. Беріть, беріть же мене!

Кусала губи, але не плакала більше.

— Ні, ви злякалися, ви кидаєте мене, так вам вигідніше. Ви полюбили іншу...— Засміялась якомсь дивно, штучно.— Ви просто боягуз, нікчемний, ось хто ви!

— Оксанко! Заспокойтесь, дівчино!

Тримав міцно її руку і чув, як вона холоне.

— Добре, я заспокоюсь. І це зроблю для вас. Для вашого добра і спокою, але запам'ятайте: ви показали спраглий дитині глечик води, і коли вона з надією піднесла руку, щоб напиться, ви хлопнули водою їй в лице, ще й глечик розбили. Що доброго залишиться в пам'яті цієї дитини? Любов чи ненависть до таких, як ви, і, взагалі, до людей? Коли я піду поганою стежкою, не судіть мене надто суворо.

— Але ж, Оксанко, не робіть із мухи слона. Все минеться, і з цього вогню не залишиться і найменшого чаду. Це просто надійшов ваш час. Пора кохання. Не зустріли б мене, а будь-кого іншого — теж закохалися б. Ви ще будете сміятися з себе.

— Поки що сміялися ви. Дякую і за це. Дякую за короткий спалах пломеню, яким я жила останні місяці. Дякую за чорну тінь, яка сьогодні пролетіла через мое серце. Кажуть, це вістун смерті.

— Не жартуйте з серйозних речей, Оксанко!

— У вас навчилась. Але це не та смерть, про яку ви, мабуть, думаєте. Це всього-на-всього смерть кохання у серці дівчини, яка, як писав колись Антоніч, хотіла і не вміла любити.

— Такою смертю дівчата вмирають десятки разів, — Іван спробував посміхнутися.

— І це говорите ви? Мені? Ще й смієтесь? Чи подумали ви, що сказали...

У снігах зашаруділи кроки, знялась метушня.

— Наші! — тихо сплеснула руками Оксана, вона, може, навіть зраділа, що з'явилися батьки саме в ту мить, коли вона уже не знала, що з собою робити. Вибігла з кімнати, простогнавши: — Не смійтеся ніколи з любові...

Юрмою увійшли до вітальні Осідач, його дружина, Надія, зять-адвокат — збуджені, гамірні, метушливі.

— Подавай, Саню, що наварила, бо голодні ми, наче римські вовчиці. Справедливість у наші дні нелегко захистити. Лише кулаком або грошима. Правду кажу, меценасе?

Осідач поплескав зятя по плечу, наче підкреслюючи вищість грошей над законом. Всеволод наївився, і, не знаючи, що робити з руками, підкрутив хвацького вуса, що розтинав його обличчя на дві смішні, зовсім не схожі одна на одну половинки. Сказав патетично:

— Великий Шіллер мав рацію: під час миру люди хиріють. Німеччина мала тривалий мир — майже двадцять років. Навіть для такої лицарської, войовничої нації цього досить, щоб люди знікчемніли, здешевіли. Купчки, бургери — це вони порядкують на завойованих територіях. Справжній німецький солдат ніколи не допустив би такого розгардіяшу, несправедливості. Зрештою, олива — справедлива. Коли справа дійшла до вищого офіцера СС...

— Не забувай, Всеволоде,— ехидно втрутився тесть, що поки олива підійшла наверх, я всунув твоєму офіцерові СС пакет з марками, яких він не заробить у Гітлера за всю війну. І, на додаток, ще й рекомендацію Паньківського, з яким цей пруссак у покера ріжеться.

— Цього, тату, не слід було робити, ще раз підкреслюю, я сам поговорив би з майором, і все вирішилося б на мою користь.

— А хто тебе допустив би до нього? — Осідач не доніс ложки до уст, вилив суп назад у тарілку і, наче булавою, вимахував тепер нею.— Сам ти розповідав, що загнали всіх вас, як баранів, у машину, і ніхто з есесівців навіть на ніякий аусвайс подивитися не хотів. Багатьом порвали їх. Добре, що ти зумів по дорозі викинути записку до мене, і якась порядна людина підняла і швидко повідомила нас. Втручалися керівники підприємств, установ, навіть якийсь пруссак-тройгендер з фірми «Зінгер» клопотався за свого інженера, а багато це допомогло? Для фашистів усі ми — ніби кури на подвір'ї. Яку схопив — та і його.

— Я дотримуюся іншого погляду. Фашизм тут ні при чім. Я знаю добре «Майн кампф» Гітлера, читав «Міф ХХ століття» Розенберга. Це чудові витвори німецького духу, його нова біблія. Вони передбачають винищення расово неповноцінних народів чи племен, наприклад, циган, але не нас, українців. Ми були, е і будемо тірольцями Сходу, а те, що нині діється,— то просто свавілля безвідповідальних осіб. Можливо, це навіть витівка поляків. Ці панки вміють втертися в довір'я і навмисне провокують різні акції, хочуть, щоб було гірше, зле. Бо якщо погано, коли всюди кривда, вбивства, то більше надії підняти людей на повстання. Їх девіз: «Нам уже нічого втрачати!» Жахливий девіз. Колись такий же кинули пролстарі-комуністи і виграли. Він може і зараз наробити лиха. Гаразд, що Кубійович прибув із Кракова. Я завтра зайду до УЦК, і ми напишемо відповідний меморандум і протест до Франка, Геббельса, Гімлера, Герінга, до самого Гітлера.

Адвокат узяв у пальці товстеньку курячу лапку і дуже делікатно, манірно обгризав її, врешті відклав голу кістку.

— Вилами по воді! — Осідач безнадійно махнув ложкою і взявся запопадливо хлєптати суп.— Ваші ме-

морандуми кинуть у Берліні під стіл так само, як оцю кістку.

Всеволод продовжував патякати. Зараз він не слухав і не чув нічого, що говорили інші, він захоплювався, милувався своїм власним голосом, думками.

— Фашизм — першорядний механізм, у який вкладено усі найбільш життєві ідеї нашого часу, на чолі з антикомунізмом і антисемітизмом. Ця машина, як бачите, досконало працює, вона проїхала уже через усю Європу на заході, півдні і південному сході. У пнішньому весняному пориві ця машина дійде до Уралу і далі — на північ. Місія фашизму буде здійснена! Нам треба якнайшвидше виставити хоч одну-дві дивізії, щоб бути присутніми на великому обіді, на якому краятимуть курку цілого світу. Побачите, сповняться мої слова! Ми візьмемо найкраще стегно!

Всеволод заходився коло нової порції курятини, напихався великими шматками. Видно, його друзі — німці не дали в арбайтсамті і скоринки хліба.

Відсунувши нарешті тарілку, він щипцями дістав з глибокої вазочки печене яблуко, полив його густою вишневою конфітурою. Був задоволений з себе і аж весь пашів від самозакохання.

Іван, вражений дивним, несподіваним признанням Оксани, обмірковував у думках ситуацію, в якій раптом опинився, і тому майже не звертав уваги на базикання адвоката. Він добре знав людей цього гатунку, закоханих у свій розум і свою непомильність, готових за багатим столом вирішувати будь-які питання тоном, що не визнає заперечень чи сумнівів. Ще змолоду Іван надивився на таких містечкових катонів і заратустр на обідах і вечерях у попівських салонах, його ж запрошували всюди, що-найменше в радіусі ста кілометрів від Коломиї, де сиділа на виданні хоч би одна попівна. Потім з такими горлохватами-дилетантами він зустрічався не раз в емігрантських кав'ярнях, а зараз уся ця хмара збирається у літературно-мистецькому клубі та театральному казино. Пережують те, що вчора виявилось нестраним, снують плани, які вже історія перекреслила, оцінюють події, що не відбулися, роблять висновки ні з чого, крають карту Європи і сяк, і так — бог з ними. Кожний показує свою глупоту з якнайвигіднішого боку. Як ув анекдоті про горбатого і дурня. Горбатий будь-що намагається приховати своє

каліцтво, дурень — навпаки. Немає плюгавішого і гидливішого в суспільстві, як вивчений дурень. Але, видно, так уже влаштований світ, що вони водяться серед людей і навіть не раз грають не останню скрипку. У нього в серці наростала лють до цього нетямущого адвоката, який, ледве його за тисячі марок викупили із неволі, уже обтріпав пір'я, підніс хвіст, вибачає своїм катом, ще й пхається до них, як до друзів, ділити світ! О, людська глупото! Чи є в тебе межі!

— Чую, щось наш пан інженер хоче сказати? — господар помітив багрове обличчя Івана, його раптове збудження і зичливим поглядом запрошував взяти участь у розмові. Досвідчений торговець слушно думав, що Іван, який не раз у житті обтерся об людське горе, трагедію, а не витирав своїх штанів у різних сумнівних комітетах та установах, буде на його боці.

Але Іван уже думав про щось зовсім інше. Він спостерігав, що з кімнати раптом зникла Оксана. Вона якийсь час стояла у дверях і дивилась на нього довгим і сумним поглядом, наче вимірювала ним своє кохання. Потім підійшла до матері, погладила її волосся, поклала батькові на плече долоню, ще раз уважно зирнула на Івана, закрила віями очі, і, відвернувшись, хитаючись, зникла за дверима. Пройшло вже чимало хвилин, а дівчина не з'являлась. Якесь погане передчуття стиснуло серце Івана. Здавнив у собі гіркоту, яка напливала, аж стискала горло, і спитав ніби ненароком, як гречний кавалер:

— А де ж наша паннунця!? Цікаво послухати і її думку?

— Дійсно. Де Оксанка? Вона так і не сіла з нами обідати.— Мати підвелася. Надія шугнула у двері дівочої кімнати.

Тієї ж миті задерсчав дзвінок. Усі здригнулися, схопилися з місць, переглянулися. Тільки адвокат нехотя звів очі і далі жував спокійно яблуко. Поки Осідач пішов відчиняти двері, він обтер салфеткою губи і веледумно ізрік:

— Я бачу, що всіх вас налякав дзвінок. А мене — ні. Бо мої погляди — вірні і сумління чисте.

— Її немає в себе, — стурбовано вимовила Надія, ставши на порозі їдальні.

Із сіней долинули уривчасті слова якоїсь захеканої жінки:

— Лежить... на тротуарі...

Усі кинулись униз. Всеволод запопадливо натягав пальто.

— Мабуть, випала з вікна,— пояснювала адвокатіві двірничка.— Надворі ж весна, і все, що молоде, тягнеться до неї, до сонця. Видно, вихилилась і не втримала рівноваги..

Розділ шістнадцятий

В останню хвилину рейхсфюрер військ СС Гейнріх Гімmlер повідомив коменданта особистої охорони Гітлера про зміни в поїзді. Фюрер відмовився від літака, він поїде спеціальним поїздом.

По дратах пішли відповідні депеші.

Майор Геннеке сердито вилаявся. Все для поїздки літаком він підготував. Частина людей вже була на берлінському військовому аеродромі в Темплен. Льотчик фюрера Анна Раут особисто перевірила механізми та крила літака.

«Старий боїться — подумав майор і пильно оглянувся навколо себе. Крім вартового біля дверей у кімнаті не було нікого.— Це добре! Бувають же каналиї, які люблять читати на твоєму обличчі думки. Якось Гімmlер зненацька запитав його: «Про що ви зараз мислите, майоре?» Він стрепенувся, став струнко, випалив одним духом: «Про фюрера, гер рейхсфюрер!» — «То чому в тебе, свине, звузились зіниці?» — «Не можу знати, гер рейхсфюрер». — «Я поясню тобі, паршивцю. Коли солдат думає про щось миле, приємне — про їду або про бордель, — тоді зіниці його помітно розширюються. І навпаки, лихі думки впливають на звуження зіниць. Сім днів гауптваhti. І щоб більше не жмурився, думаючи про фюрера». — «Слухаю! Сім днів гауптваhti і не думати про фюрера». Гарзд, що рейхсфюрер був у гуморі і не послав майора на фронт. Напевне, вже сьогодні, не довелося б охороняти й мислити про фюрера. А все ж таки він, мабуть, боїться. Хоч нині літаком стократ безпечніше, ніж поїздом. Прокляті партизани винюхують усе — і те, що пахне, і те, що смердить. Але наказ є наказом».

«Роки війни якимось достеменно змінили людську натуру, — роздумує далі майор, — наче оголили її. Різкіше виступили пороки, пробудилися роками приспані при-

страсті. Загострилась любов і ненависть. Майже не залишилось нормальних людей. Чи він колись, у спокійні, мирні роки, думав про фюрера? Тоді знав твердо: Гітлер думає за них. Це погано, коли солдат починає мислити, обмірковувати, аналізувати. Таке добром не пахне. Переможемо чи програємо в цій страшній війні? І, відповідно, що ж з нами буде? Скажімо, за двадцять років? Круцефікс, чого ти стільки почав думати, майоре Геннеке? Видно, погано з тобою. І ти перестанеш бути нормальною людиною, добрим солдатом, порядним німцем. А коли вироджуються солдати й офіцери лейбштандарте СС «Адольф Гітлер», це погано вже не лише для тебе, але й для Великонімеччини. Замовкни, нарешті, суко-сумління. Наказ — є наказ.

Всі розпорядження віддані, все належне виконано, забезпечено. Залишився таки вільний час — одна година двадцять хвилин. Що він робитиме? Ще зараз не знає. Одне лише певне: о двадцять першій ноль-ноль він буде, згідно з наказом, на своєму посту, біля свого фюрера.

Поїзд-салон Гітлера нестримно мчить безконечними рейками, що перерізають надвое східну Німеччину, змлі колишньої Речі Посполитої. Фюрер прокинувся, запитав Карла Вільгельма, котра година, із задоволенням ствердив, що збудився точно хвилина в хвилину. Спав рівно чотири години — ні хвилини довше, ні хвилини менше. Свої чотири години, призначені для сну. Решту, двадцять годин на добу, він віддає нації і фатерлянду. Так заведено вже здавна, ще з 20-х років.

«Але, коли саме? — намагається встановити дату заведення такого денного розпорядку і ніяк не може згадати.— Невже підводить мене пам'ять? Мені тільки цими днями минуло п'ятдесят три. Доконче треба якось мимохить, делікатно спитати про це генерала Шерфа *. Єва не знає, це почалося ще до Єви. Чи була в той час у мене інша жінка? Не мав, точно, не мав, саме тому, мабуть, і прийняв цю постанову про чотири години сну. Так, це було вже після смерті бідної Анджеліки. Чому вона наклала на себе руки? У мене був би тепер син, німецька нація, весь рейх подивляли б сина фюрера. Йому б уже було років під двадцять. Солдатський вік. О, невдячна Ліка!»

---

* Генерал-майор Шерф — особистий історик Гітлера.

Хвилину Гітлер тужить. Пригадує племінницю, її несподіване самогубство. Він саме об'їжджав партійні осередки в Баварії. В Амсбах, по дорозі до Вюрцбурга, йому передали, що Анджеліка застрелилася в його мешканні, і з його пістолета. Відразу ж повернув з дороги. В квартирі вже чекали на нього Гесс, Штрассер. Заявив їм, що в зв'язку з цією трагічною подією мусить зректися фюрерства. Це була хвилина слабості, за яку себе вічно ненавидів. Коли побачив лице мертвої — бліде але принаadne, одухотворене, усмінене, красиве — зрозумів, що сестріниця покінчила з собою для того, щоб він міг віддати усього себе нації. Вона повела себе героїчно, як справжня німецька патріотка, і він виправдає її сподівання. Сильний германський характер був у Анджеліки, хоч у ліжку вона була лагідна, поштива, палка.

Адольф не зізнається перед собою, але він дуже любить першу вранішню годину свого, вщерть заповненого роботою дня. Цих шістдесят хвилин світанку належать йому одному. Може думати що завгодно, тішитися, коли є з чого, сумувати, невідомо про що згадувати, мріяти. До блиску начищає черевики. Вони, хоч і стоптані, але аж сяють. Працює наполегливо і натхненно. Чистити собі взуття — найприємніша праця. Деколи хочеться і іншим почистити, він радо виглянсував би високий, викривлений черевик-протез того пашекуватого Геббельса. Як комічно він пересувається на своїх кривулях. Сто п'ять, сто п'ять, сто п'ять... Несчасний Йозеф. Він через свої ноги-каліки ніколи не зазнав найвищої розкоші — бути солдатом. Сто п'ять, сто п'ять, сто п'ять. Аж смішно. І як це йому, такому неандертальцю, вдалося пролізти в партію, в коло керівників. Звичайно, усе це завдяки мені. Я надихнув у тіло каліки велику силу своєї волі, зробив його справжнім німцем, надлюдиною. І він це знає, пам'ятає. Йозеф — найвірніший з вірних. Коли треба буде, умре біля моїх ніг. Це не божевільний Рудольф, який так підло зрадив мене і націю, не вайло Герман, якого очі, хоч і запливли жиром, але недобре мені світять. До речі, треба гостро спитати з рейсмаршала, доки він буде потурати англійцям, коли нарешті тисячолітні німецькі міста зможуть спокійно працювати для перемоги.

Просить дозволу зайти доктор Морен, питається про самопочуття. Цей старий ескулап завжди лізе зі своїми

питаннями невчасно. У нього ж обструкція, хіба не знає? Але чи про це слід нагадувати зараз?

Ще одна справа каламутить повноту ранкового щастя фюрера. Гоління. Він органічно боїться бритви у чужих руках. А голитися сам не може, надто тремтять руки, пробував не раз. Порізався. І хоч сповна довіряє поштивому Карлу Вільгельму, почуття страху не залишає його під час цієї доконечної процедури. Наказує старому Краузе робити свою справу спокійно, обережно, мовляв, швидкість рухів перешкоджає йому обдумувати великодержавні справи. Перший дотик холодного леза до шкіри просто паралізує фюрера, повіки налягають міцно на скляні орбіти очей, важко сопе носом, бовваніє весь, стигне. Він радо занехаяв би зовсім гоління, нехай борода відростає, як у моряків на підводних судах, але це неможливо, не личить йому бути подібним до Маркса. Сам же кинув славетне гасло: «*Deutsche rasiert sich jeden Tag*»*, увесь фольк прийняв цей заклик, як велику ознаку вищості німецької раси. Мусить терпіти.

Краплі одеколону відразу повертають фюреру житерадісність, енергію. Він уважно придивляється до свого відображення в дзеркалі, обстежує вусики, які зробили його славним на весь світ, прибирає найрізноманітніші пози, з найвищою дбайливістю зачісується. Все робить, звичайно, після того, як Карл Вільгельм безгучно зникне за дверима. Потім уже, піднімаючись з крісла, сильно струшує головою, тепер жмут волосся впаде на ліву скроню, і вже можна не дивитися в дзеркало: перед вами Гітлер, якого знає весь світ, саме таким він житиме, запам'ятається всім наступним поколінням, як засновник і фюрер тисячолітнього Третього рейху.

Після скромного вегетаріанського сніданку обривається його самогня година. Риси твердішають, в очах відточуються ножі. Заходить у купе-кабінет і нахиляється над картою воєнних дій. Велетенське зосередження уваги не дозволяє йому відразу ж підвести очі на виструнчену в дверях постать начальника генерального штабу генерала Йодля.

— Рапортуйте! — говорить різко, не відводячи погляду від карти. «*Was?*» Це він кидає раптово, неспо-

---

* «Німець голиться щодня» (нім.).

дівано в хвилини, коли якась недобра вістка зачепить його, приголомшить, вдарить. Погляд його тоді палає, він невдоволено ричить удруге: «Was?»

Йодль посилається на тільки-но одержану телеграму Верховного командування. Вибачається, бере до рук указку і водить нею по карті — врівноважено, майже маєстатично, ніби виконуючи якийсь обрядно-святковий ритуал. Гітлер нервово вириває з карти прапорці, пересуває їх на нові позиції, бігає навколо стола, кричить, лається. Врешті Йодль вилітає з кабінету, мов вистрілений з рогатки. О годині дев'ятой ранку Гітлер, заспокоївшись, викликає рейхсфюрера військ СС.

Гімлер з'являється вмить, наче вже чекав у коридорі. Високо піднімає на привітання руку. Як завжди — строгий, підтягнутий, свіжий. На обличчі — непрониклива маска. Тільки в окулярах двоїться гострий, завше відчужений погляд.

— Ви готові доповіді, як справи з планом «ОСТ»?

— Так, мій фюрере!

— Доповідайте! — Гітлер глибше втискається у фотель, стежить за маскою обличчя рейхсфюрера і злегка пітніє на скронях. «Цікаво, що властиво міркує ця каналія, коли залишається сам на сам зі мною? Чи була, не зазіхає на моє місце? Треба якось випитати у Канаріса».

Голос у Гімлера спокійний, добре поставлений, тільки зрідка зривається, коли, видно, не вистачає віддиху закінчити фразу. Кажуть, він хворів колись легенями. Доповідає, користуючись кількома дрібно списаними аркушиками.

— Це лише попередні міркування про відносини з місцевим населенням східних областей. Виходимо з того факту, що нам доведеться визнати якомога більше окремих народностей і встановити своє ставлення до них. Поряд з поляками і євреями ми повинні насамперед думати про українців, росіян, білорусів, прибалтійські народи, кримських татар, донських козаків, племена, які населяють Кавказ. Цим я хочу сказати, що німецька нація у вищій мірі зацікавлена в тому, щоб у жодному випадку не об'єднувати народів східних областей, а навпаки, дробити їх на якнайменші вітки і групи. Дробити і знищувати.

Мені здається, що вже через кілька років поняття, наприклад, «кашуби» повинно стати невідомим, бо до

того часу ця народність перестане існувати. Це стосується також і східних пруссів. Сподіваюся, що нам удасться повністю позбутися євреїв, які ще, можливо, уцілюють до закінчення війни, шляхом масового переселення в Африку або будь-яку іншу колонію. Дещо більше часу треба, щоб на нашій території зeszли такі народності, як українці. Це стосується і поляків.

Принциповим питанням у розв'язанні всіх цих завдань вважаю проблему освіти, тобто відбір і фільтрацію молоді. Для ненімецького населення східних областей не треба вищих і середніх шкіл. Для нього досить чотирикласної науки. В цій школі досить навчити їх рахувати, найбільш — до п'ятисот, розписатися, коритися німцям, бути чесними, ретельними, слухняними і роботящими. Уміння читати вважаю зайвим. Крім школи цього типу, в східних областях не треба ніяких інших шкіл. Батьки, які бажають дати своїм дітям вищу освіту, повинні клопотатися про це перед імперськими органами СС і поліції. Клопотання розглядатимуться передусім у залежності від того, чи дитина бездоганна в расовому відношенні. Батьки дітей нордистської крові будуть поставлені перед вибором: або віддати дитину, або переселитися у Німеччину і стати там лояльними громадянами, опіменитися.

Щороку, на мій погляд, треба просіювати всіх дітей генерал-губернаторства у віці від 6 до 10 років з метою визначення їх повноцінності чи неповноцінності по крові. Таким чином, на цій землі залишиться за якийсь час лише неповноцінне населення, позбавлена керівників робоча сила, яка поставлятиме в Німеччину сезонних робітників — на чорну роботу в копальнях, на будівництві шляхів.

Фюрер засовався у фотелі, почав складати пальці трикутничками, нервово жестикулюючи ними. Гімлер замовк.

— Ви забагато уваги приділяєте таким дурницям, як майбутня освіта усіляких там лужичан та українців.— Гітлер встав і почав швидко крокувати по купе.— Накреслюючи генеральний план «ОСТ», я думав насамперед про східні межі німецької колонізації, і далі, про остаточне розв'язання польської і чеської проблем, про нашу майбутню поведінку з українським, білоруським і руським населенням. Опрацьовуючи мої накреслення, ви, сподіваюся, консультувалися з доктором

Розенбергом. У нього багатющий досвід з питань сходу, хоч він деколи і переоцінює процент нордистської крові у тих прямих нащадків азійських кочових племен. Отже, я вас слухаю, рейхсфюрере!

Гітлер задивився у вікно, його наче раптом полонила краса мазурського пейзажу,— озера, букові гаї, молода зелень трав. Але насправді він нічого не бачив, вперто думаючи про Гімmlера: «Чи не знюхався, часом, цей мазгай з пришепелуватим Германом, і не виношують вони підлих планів щодо нього? Пора уже приборкати Герінга, заткнути йому широчезний рот».

Неспокійно раз, другий Адольф пошукав на грудях під кітелом броньовий жилет. Знову оволодівало ним почуття холодного страху. Намагався позбутися його. «Це ж абсурд, ніхто і ніщо йому не загрожує, адже війська його перемагають. Все — нерви».

Гімmlер підійшов до карти, накреслюючи на ній східні межі майбутньої німецької колонізації. Він провів майже пряму лінію від Ладозького озера на півночі по Крим на півдні. Рейхсфюрер вже втрачав попередню впевненість, питання фюрера спантеличило його. Повторює окремі міркування, щораз частіше користується нотатками.

— Я згідний з висновками начальника відділу головного політичного управління східного міністерства доктора Ветцеля, що негайно після перемоги ми зможемо переселити до східних областей рейху чотири мільйони п'ятсот тисяч німців. Вони заселять райони річки Варти, Верхню Сілезію, генерал-губернаторство, Прибалтику, Інгерманландію, а частково — області Білорусії та України. Генеральний план «ОСТ» передбачає виселити в Сибір 16—20 мільйонів поляків, тобто — до 85 процентів. Ці — запропоновані головним управлінням імперської безпеки — цифри розходяться з планами імперського комісара в справі зміцнення німецької раси. Високий комісар вважає придатними для онімечення лише три проценти польського населення. У такому разі цифра переселених у Сибір зросте ще на три мільйони. Щороку ми зможемо без особливих транспортних інвестицій надати для перевезення 1000—1200 залізничних ешелонів, які вмістять 700—800 тисяч чоловік, їх особисті речі і деяку кількість худоби. Отже, переселення поляків буде здійснене протягом найближчих 25 років. Щоб прискорити цю акцію, частину поля-

ків можна буде переселити за океан, наприклад, в Бразилію, взамін за реіміграцію південноамериканських німців, яких ми пропонуємо поселити в Криму, Таврії, Придніпров'ї і південних областях Росії.

Коли промисловість Кузнецької, Новосибірської і Карагандинської областей почне працювати на повну потужність, потрібна буде величезна кількість робочої сили, зокрема технічних працівників. Чому валонським інженерам, празьким технікам, будапештським комерсантам не працювати в Сибіру? Треба ще раз підкреслити, що Сибір, при правильній його колонізації, міг би відіграти вирішальну роль у позбавленні народів нішньої Східної Росії можливості відновити свою могутність. Професор доктор Абель, який взимку цього року, за дорученням верховного головнокомандування збройних сил, провів докладні антропологічні і расово-біологічні дослідження на росіянах — військовополонених, бачить тільки дві можливості розв'язати російське питання: або повне винищення народу, або онімечення тієї частини, яка має явні ознаки нордистської раси. Слід проте дивитися правді в очі. — Гімmlер на мить відклав окуляри, витягнув хустинку. Витираючи скельця, не піднімав очей на фюрера. Його пальці легко тремтіли. — Жодного з цих проєктів, така моя особиста думка, — тепер рейхсфюрер подивився на Гітлера і витримав його понурий, скляний погляд, — не вдасться зреалізувати навіть за довгий історичний строк. Вважаю, що насамперед треба позбутися найбільшої небезпеки з боку радянського народу — розірвати його єдність, дружбу. Доконче треба розбити територію Росії на різні політичні райони, нацькувати одні племена на інші. Підірвати біологічні сили народу шляхом добровільної, а то й примусової стерилізації і цим довести до різкого скорочення населення — от в чому я бачу вихід із становища. Не допускати боротьби за зниження смертності серед немовлят, ніяких профілактичних заходів проти дитячих хвороб. Розпустити всі дитячі садки, ясла. Ніяких привілеїв для багатодітних, ніякої допомоги позашлюбним дітям. Всі ці заходи призведуть до ослаблення народів Радянського Союзу в такій мірі, що вони не будуть більше могли перешкоджати нам установити німецьке панування в Європі.

За планом головного управління імперської безпеки на території Сибіру мають бути переселені також

західні українці. Передбачається переселити 85 процентів населення цього краю. Ця цифра куди нижча, ніж процент польського населення.

— Чому?

Несподівано, різке запитання фюрера цього разу не захопило зненацька, не збентежило шефа гестапо. У душі він навіть зрадив, внутрішньо готувався до нього. Нещодавно мав довгу розмову з генерал-губернатором Франком про галицьких українців, їх організації, настрої, бажання. І Гімmlер зараз докладно поінформував фюрера про довголітнє перебування західних українців під австро-угорським пануванням, про германofільську орієнтацію вищих верств суспільства, про ОУН, «Нахтігалль» і комедію з урядом Стецька, про УЦК, який тісно співпрацює з німецькою адміністрацією і вже давно просить фюрера сформувати свою армію для боротьби з більшовиками.

— Чекайте, чекайте, Гейнріх,— Гітлер уперше звернувся до рейхсфюрера на ім'я і вперше за всю розмову його голос зазвучав невимушено, просто.— А де ж ті західні українці живуть? Це Підкарпатська Русь, монсеньйор Вольошин?

— Ні, мій фюрере,— Гімmlера вельми втішило щире зацікавлення Адольфа його відповіддю,— Західна Україна — це колишня Східна Галичина, Львів.

— Галіцієн, Лемберг,— обличчя фюрера пожвавилось, під очима виступили рожеві плями.— Знаю. Лемберг — останній bastion германської культури на сході. З Лембергом зв'язані деякі спогади про моїх предків.— Фюрер вимовив уголос «предків», але думав про себе. Раптом віджила у пам'яті давно забута пригода.

...Це трапилося у Відні. Здається, був 1912 рік. Адольф готувався вступити в Академію художеств. Тоді й заприятелював з одним випускником львівської гімназії. Ніколяс,— Гітлер дуже зрадив, що йому вдалося згадати ім'я людини, яку зустрів випадково тридцять років тому. Пам'ять у нього ще чудова.— Отже, Ніколяс виявився щирим парубком, не раз платив за нього обіди у студентській їдальні на Рінгу, пригощав пивом у шиночку «Під святим Аугустіном», наспівував жартівливі пісеньки, довго розповідав про своє улюблене місто левів — «маленький Відень». Потім вони розсталися; навіть досить оригінально. Ніколяса прийняли в академію, його — ні. Ніколяс намагався заспокоїти

Адольфа, потішити його. Увечері запросив до «Аугустіна», добряче випили. І тут трапилось те, що мусило статися. В пориві чорного гніву за свою невдачу він назвав щасливця руською свинею, з розмаху вдарив його в лице. Ніколяс тільки заплакав, як дитина...

— Українці — нижча раса, — сказав спроквола фюрер, коли в пам'яті блискавкою злетіло видіння далекого спогаду. — Це треба закарбувати собі на носі раз назавжди, о «майн лібер Аугустіне», мій любий Гейнріху.

Гітлер підійшов до рейхсфюрера, поклав на його плече ліву руку.

— В основному я схвалюю проєкт генерального плану «ОСТ». Підготуйте відповідний документ, і, коли я повернуся з вінницької «Wolfschanze»* в суботу, 25 травня, ми його розглянемо в канцелярії рейху. Попросіть від мого імені бути присутнім Ламмерса. Більш — поки що — нікого. Генерал-губернатора, гауляйтерів східних областей і рейхскомісара Дарре ми ознайомимо з планом уже після його затвердження мною. Про особливу секретність цього документа я не нагадую. Ви читали, що вчора писали про наше ставлення до народу сходу не лише більшовницькі, але англійські та американські газети?

У відповідь Гімлер виструнчився, завмер на мить з витягнутою вперед рукою.

— Так, мій фюрер! Дозвольте йти?

— Хвилиночку, Гейнріх! Ми проїжджаємо через той, як його, Лемберг?

— Безперечно. Будемо у Львові рівно о двадцять першій годині. Це гарне і вірне Німеччині місто. Його так і звуть — «Semper fidelis!**

О 8-й годині вечора Гітлер розпорядився зробити у Львові зупинку, приготувати йому автомашину. Визначив супутників. Рейхсфюрер Гімлер, два охоронці, ну, і губернатор Вехтер, який зустрічатиме його.

Майор Геннеке, слухаючи наказ Гімлера, ледве втримав себе, щоб не вилаятися у голос. «Недарма снілися мені білі миші», подумав, але тільки по-військовому цокнув каблуками. Слухаю! — і подався піднімати всю охоронну команду.

---

* «Вовча яма» — ставка Гітлера у Вінниці в 1942—43 рр.
(нім.)

** Завжди вірний (лат.).

Чорний «оппель» і вісім есесівських машин чекали на Клепарівському вокзальчику. Губернатор Вехтер, порушуючи розпорядження, прибув разом з дружиною. Миловида віденка користувалася загальною увагою у найвищих колах гітлерівського рейху, нею захоплювався генерал-губернатор Франк, що, мабуть, і мало вирішальний вплив на призначення Вехтера у Львів. Gnädige Frau * Вехтер досі, однак, не щастило побути в товаристві самого бога нацистів, зараз для цього створилась найкраща нагода, і вона наполягала перед чоловіком, щоб узяв її з собою.

Вона не вийшла зустрічати Гітлера. Забившись у куток лімузина, чекала. Коли, нарешті, почула голоси і стукіт чобіт, висунула з дверцят ноги, довгі, точені, а потім зграбно, рвучко вискочила з машини. Привітала фюрера легким поклоном, чарівною усмішкою. Гітлер схилився і взяв у свої шорсткі долоні її гарячу, вкрадливу руку.

— Я багато похвального чув про вас, gnädige Frau, але дійсність перейшла всі сподівання,— галантно дарував комплімент фюрер.

Жінка посмілішала і томливо завуркотіла по-французьки: *Navez vous par honte de blasphemer ainsi ***, mein Führer?

Гітлер ніби посміхнувся, але за мить знову спохмурнів. Не переносив, коли в його товаристві говорили, мовою, якої він не розумів. А володів фюрер тільки німецькою. Розрядив ситуацію губернатор. Обпаливши дружину караючим поглядом, виструнчився перед Гітлером:

— Машини готові, майн фюрер! — і сам відхилив дверцята.

Адольф без слова засунувся на задне сидіння, навіть не пропустивши вперед дами. Це була кара за її французьке лепетання. Біля фюрера справа вмовився губернатор, його дружина і Гімmlер — навпроти. Фрау Вехтер, стурбована своєю мимовільною нетактовністю, нашвидку розмірковувала, як це їй розвіяти понурий настрій високого гостя. Підсунулась так, щоб очі фюрера падали просто на її привабливі коліна.

---

* Ласкава пані (нім.).

** Не сором вам так блюзнірити? (франц.).

Але фюрер мовчав. Він знову потонув у спогадах, які наштотхнули його на думку затриматися у Львові по дорозі до своєї нової «Вовчої ями». Як живі, переплітались, пролітали картини з його віденського періоду життя: академія, товариші, професор, який зруйнував його мистецьке майбутнє. Як добре, що він тоді дав по пиці тому нахабі із Львова. Якийсь брудний слов'янин забирав місце у віденській академії, яке за всіма законами належало йому, представникові вищої раси. Чи не ця пригода саме штотхнула його на слушний шлях боротьби за очищення великої німецької нації від бруду лібералізму, семітських кайданів на шиї, мерзенного схиляння перед іноземною культурою. Цікаво, що з цим львів'янином трапилось? Став відомим художником, чи розпився, як свиня? Оце — щоб віднайти його та ще раз у пику! Знай своє місце, хаме! Гімmlер, Розенберг, Кох занадто панькаються з цими українцями. Слов'яни всі однакові. Збіговисько, збиранина племен, байстрюків без минулого, без культури. Армії їм захотілося! Дай їм тільки зброю до рук...
Го, го!

А може, дійсно, західні українці іншої породи? Їх виховувала розумна Марія-Тереза, вони обожнювали, як батька, Франца-Йосифа I. Ніколяс говорив по-німецьки, наче народився не в цій затхлій Галичині, а в Тіролі або в Штірії. Хто це висловився перед ним про українців, як тірольців сходу? Може, справді варто подумати про одну-дві дивізії цих тірольчиків під німецьким твердим командуванням? Гейнріх доводив, що їх митрополит розумна і віддана рейху людина, блискучий політичний інтриган: Він, фюрер, уже недавно мав справу з одним українським Pfarrer — парохом *. Це була тупа, обмежена особа. Правда, ще питання: кого вигідніше тримати на прив'язі — розумного чи дурня?»

Гітлер розплющив очі, наче хотів переконатися, кого він має зараз перед собою: людей тямущих, чи ідіотів. Яскраві жмути світла, що били зліва через шибки лімузина примусили фюрера відразу ж зажмуритися.

— Що за неподобство! — гаркнув, аж фрау Вехтер стрепенулася, вдарила головою об стінку машини.—

---

* Натяк на А. Волошина, «президента» Закарпатської України в 1938—39 рр.

У Львові, бачу, не виконують розпорядження фюрера про цілковите затемнення міст. Що це має означати, губернаторе?

Вехтер витягнувся, наскільки дозволяла це його сидяча постава.

— У Львові, мій фюрере, точно виконуються усі накази і розпорядження фюрера. Найменше порушення правил затемнення карається. Вогні, на які мій фюрер зволив звернути увагу, виняток з правил. Як і в усьому рейху. Ці світла, мій фюрере,— наш маленький Auschwitz*.

Останні слова губернатора звучали піднесено, гордо.

— O, das ist andere Sache! Verzeihen sie mir**,— Гітлер великодушно вибачився і вже майже пошепки звернувся до фрау Вехтер.

— Ви коли-небудь були в Освенцімі?

«Куди цей хитрий, хтивий самець гне?» — злякано думала губернаторша, але відповіла солодким, змовницьким шепотом:

— Ні у великому, ні в малому. Мій Отто мовить, що ці об'єкти не для жіночих нервів...

— Навпаки, навпаки, шановна пані! — Адольф щораз розпалювався, шаленів, уже майже кричав.— Це гидкий наклеп на хоробрих, мужніх жінок Великої Німеччини. Із усіх комендантів таборів, а їх маємо вже, шановна, близько двох тисяч, найкраще працюють жінки. Одна з них, пані Ільзе Кох — це просто геній, богатир, а не жінка.

— Чи не запропонуєте мені, мій фюрере, хоч маленький Освенцімек? — вкрадливо лестилась киця-губнаторша, щоб якось затушкувати свій новий прорахунок, до якого так по-дурному прип'яла ще й чоловіка.

— O ні, ви, шановна, створена для іншого роду втіх.

Gnädige, згідна з думкою фюрера, пломеніла зга-ряча вся.

Тим часом Вехтера обливали четвєрті поти. Кирпатий Мефістофель, мабуть, підсунув йому думку взяти із собою дружину. Вона явно псує настрої фюрерові своїм несовітєним патяканням. Що йому зараз роби-

---

* Освенцім (нім.).

** O, це інша справа, вибачте (нім.).

ти? Гітлер повів розмову про концтабори, належало б запросити його в Янівський, але чорт знає, який порядок зараз там у Гебауера? Звістка про зупинку фюрера у Львові вдарила його, наче несподіваний копняк у зад. Не встиг віддати ніяких розпоряджень, не зроблено ніяких приготувань. Правда, з нього не питатимуть багато, він усього тут місяць господарем. Можна буде звалити всю відповідальність на Ляша, Крюгера...

Спитав пошепки Гімлера, що робити.

Рейхсфюрер глянув на нього допитливо, але не відповів нічого.

Справа вирішилась несподівано просто.

— Ваш Освенцім відвідаємо на зворотному шляху,— заявив фюрер, у якого знову гумор покращав.— Хочу спершу побачити архітектуру міста, вона, кажуть, багата німецькими впливами.

«Бачу чудовий готик,— раз у раз наголошував фюрер, проїжджаючи повз костьоли.— Коли знести непотрібні куполи, споруда нагадає кожному добротний тевтонський замок над Рейном, чи Мозером»,— це про собор Юра. «О, справжня сестричка вінер опер!»— Гітлер звелів затримати машину біля оперного театру і тривалий час дивився на будинок, милувався його архітектурою. Ринок — обійшов пішки. «Німецьке місто! — захоплювався.— Всюди, погляньте, будинки з трьома, або шістьма вікнами. Строгість форм, повага, ритм, порядок. О, славетне магдебурзьке право! Неправда, що архітектура — це руйнування простору, німецьке будівництво — вияв духу і сил нації. Лемберг,— про це я переконався зараз,— не втратив свого первісного німецького духу».

— І все ж,— це мертве місто,— резюмував фюрер у машині, яка звертала на Городецьку вулицю.— Ми зустрічали своїх солдатів і жандармів, але жодного цивільного. На сході, після перемоги, залишиться багато мертвих і безлюдних міст. Вони не будуть потрібні тисячолітньому рейху, але Львів ми зробимо однією з німецьких оаз, великою, багатою фортецею нашої могутності. Дозволяю вам, мої панове, вже сьогодні вибирати собі об'єкти для майбутнього володіння.

— Мені подобався будинок опери,— зажартувала фрау і ніби ненароком торкнулась коліна фюрера.

— Вважайте її своєю,— цілком серйозно промовив Гітлер.

Раптом передня колона зупинилась, уповільнив біг лімузин.

— Що трапилось? — спитав гостро.

Губернатор прожогом вискочив з машини. «Дійсно, що трапилось? Чому зупинка? Доведеться відповісти за будь-яку перешкоду, за найменшу небезпеку в цій поїзді. Фюрер по голові не погладить».

Бачить: гестапівці щось підбирають на шляху. Підійшов ближче: труп німецького жандарма. «Так ось чому зупинка!» Серце навіжено затовклося.

— Нічого особливого, — рапортує фюреру. — Вітер звалив дерев'яну підпору електричного стовпа, довелося усунути її з дороги. Ще польські стовпи.

— Кепська слов'янська робота, — бурмоче Гітлер. — Уся держава їх була така гнила. Довелось усунути з нашого шляху.

Через шість — знову зупинка.

— Що, знову стовп? — Гітлер висунувся услід за Вехтером з лімузина. — Люблю шалений вітер. То що там попереду?

— Якась людина, — доповідав мотоцикліст майорові Геннеке.

— Людина...

— Людина...

Це слово повторяли із подивом і погордою водночас. Здавалося, що ніщо не могло більше здивувати учасників нічного кортежу, ніж раптова зустріч живої людини в цьому «мертвому» місті. Гітлер, Гімлер, Вехтер — заінтриговані, цікаві — рушили уперед.

В оточенні кількох гестапівців стояла молода красуня-жінка років двадцяти п'яти. Висока, елегантна, зграбна. Вітер рвав її довге русяве волосся, проникливі ясні очі дивилися спокійно на есесівців, що рилися в її маленькому лікарському несесері.

— Лікар. Нічна перепустка, засвідчена штаттгауптманом Геллером. Повертається від хворого, — півголосом доповів майор Гімлеру.

— Тиф? — буркнув зловісно рейхсфюрер.

— Каже, що нещасний випадок. Із вікна другого поверху випала молода дівчина. Тяжкий струс мозку. Ледве привели до пам'яті.

Гімлер зітхнув вільніше, набундючився. Поспішив за фюрером.

Гестапівці розступилися, виструнчилися у вітанні.

Затримана подивилася уважно на загорнутого у довгий військовий плащ незнайомця, змружила від несподіванки очі і знову широко відкрила їх.

«Невже він, Гітлер? — прошила мозок догадка. — Тільки бракувало такої зустрічі! Буде їй за впертість, не хотіла послухатися Івана та заночувати коло хворої. А може, це тільки якийсь двійняк божевільного Адольфа».

Фюрер довго, мовчки дивився на львів'янку. Може, дивувався, що виглядає цілком пристойно, своїми расовими і антропологічними даними могла б навіть загнати в кут не одну повноцінну арійку з-над Рейну чи Лаби. Врешті запитав Геннеке, чи розуміє ця нічна птаха по-німецьки. Модеста вирішила сама почати розмову, чейже виплутається якимось з цієї несподіваної жахливої пастки. Нічого вона забороненого при собі не має. Аусвайс, перепустка надійні, справжні. Тільки клята листівка, що її вихопила з рук Івана. Навіщо було її засувати в кишеню костюма?

Зашваротіла по-німецьки. Вона знає мову Гете, Шіллера, Шопенгауера. Училася в Познані, здибалася з студентами-німцями.

— О, Позен, Позен! — у Гітлера загорілись очі. — Давне німецьке місто. Сподіваюсь, ви маєте громадянство рейху?

— На жаль, ні! — Модеста вирішила грати роль великого симпатика Німеччини, це могло її врятувати від загибелі. «А коли грати, то з повною віддачею. Усе на карту!» Посміхнулася. — Я тільки українка, ваша ексцеленціє пане канцлер.

— Ви впізнали мене? — Фюрер приємно вражений.

— Фюрера Великонімеччини знає весь світ, — проспівала наче завчсну арію. — І пам'ятатиме... — хотіла сказати: «довго», але проковтнула слово «lang» і мовила «ewig» — вічно!

Гітлер пихато задер голову, перевів погляд на Гімлера, наче хотів сказати: «Ось бачиш, каналіє, мене усюди знають і шанують!» Знову повернувся до Модести, приглянувся їй уважніше і в рисах обличчя, погляді львів'янки раптом упізнав давно забуті риси лица свого віденського товариша. Насторожився весь, почув, як швидко застукотіли молоточки. Спитав грубо:

— Ваш батько художник?

Не збентежилася. Відповіла, посміхаючися смутно:

— Мій батько був священником. Помер, коли я тільки вступила в гімназію. Сиротою виросла.

Чому про все це говорила найбільшому супостатові віків?

Щоб розжалобити звіра, зародити співчуття?

Гітлер поклав руку на плече Модести і, закотивши манірно очі, промовив високопарно:

— Ось, мої панове, ще один доказ додатнього впливу німецького духу, виховання на розвиток расово нижчих народностей і племен. Ось вам, мабуть, прообраз слов'янки, які матимуть у майбутньому велике щастя онімечитися, влитися в здоровий організм нації. Декотрі ваші ідеї, гер рейхсфюрер, обростають м'ясом реальної дійсності. Може, справді, нам варто задуматися над проською українських націоналістичних кіл про сформування допоміжної військової сили з числа тих представників тутешнього населення, що відповідають нюрнберзьким законам охорони раси. Ви, фрейляйн,— фюрер перейшов з крикливого писку на тихе воркотання,— хотіли б служити військовим лікарем у рідній армії?

— О, звичайно! З найбільшою радістю.— Слова Модести зазвучали невимушено, щиро.

— Ваш ентузіазм гідний похвали. Поводитесь як німкенья. Це мені подобається. Може, маєте якесь прохання до мене? Викладайте, серце фюрера Великонімецьчини сьогодні б'ється до українців прихильно.

Модеста од несподіванки боляче закусила губу. Цілком випадково потрапила в пригоду, що може мати далекосяжні наслідки. І вже не для неї особисто, а для багатьох людей, для народу. У якійсь мірі вона зараз заступає перед найвищим окупантом інтереси українського народу, взяла на себе важку відповідальність за долю мільйонів. Не має права більше думати про свою безпеку, власне добро. Ось найкраща нагода підсунути Гітлеру листівку керівників України. Хай знає біснуватий, що насправді думають українці, на якому боці барикади стоять, до якої це рідної армії вона радо нині пішла б. Мабуть, і не ризикує надто багато, ці тупорилі, напевно, не знають ні «бе», ні «ме» по-українському, інакше, вставили б у розмові з нею хоч одне слово.

— Особисто в мене немає ніякого прохання,— сказала тоном, в якому була глибока подяка і радість

за ласку,— але коли вже ваша ексцеленція згадали про українську армію, то дозволю собі передати вам, пане канцлере, звернення до українського народу — боротися з ворогом, перемогти його.

Вона спокійно вийняла з кишені жакетки листівку і, легко схиливши голову, подала її фюреру.

— Ви обізнані, гер губернатор,— звернувся Гітлер до Вехтера, розгортаючи папірець,— з цією відозвою? Ви знайомилися з нею раніше?

— Звичайно! — фашистський намісник зробив вигляд, що читає листівку.— Голова Українського Комітету доктор Кубійович уже не раз клопотав у цій справі.

— Гаразд, фройляйн! Дякую, гер доктор! Фюрер Великонімецьчини розгляне звернення вірних українців.— Поклав знову руку на плече Модесті.— Будьте і далі мужньою амазонкою. Бажаю удачі!

Схилила в довгому поклоні голову і спокійно пішла униз вулицею.

Фюрер поспішав до автомобіля. Коло дверцят за-тримався, передав Гімmlеру листівку.

— Приготуйте на завтра переклад. І подумайте, чи потрібен свідок нашого перебування у цьому місті.

— Віддаю відповідні розпорядження майору Генске...

Машини рушили.

Майор зняв автомат. Перед ним, унизу, мріла мала темна постать. «Мабуть, далеченько,— подумав.— Налезало б догнати на мотоциклі». Увімкнув мотор, завернув на місці машину і раптом згадав труп жандарма. «Мабуть, ще лежить там, на тротуарі», подумав, і страх кольнув його в серце. По-злодійськи оглянувся, валка лімузинів уже піднімалася вгору. «Чорт з нею, українкою». Заплющив очі і випалив навмання, у темні вулиці.

«*Lieb Vaterland, magst ruhig sein*» *, — замуликав солдатську пісню, намагаючись нею заглушити внутрішній голос докору за перше в його майже десятилітній службі невиконання наказу. «Люба вітчизно, можеш бути спокійною! Твої найвідданіші сини не виконують наказів фюрера. Ось до чого дійшло!»

Вилаявся, як тільки вмів найпаскудніше, і рвонув на мотоциклі навздогін своїм.

---

* «Люба вітчизно, можеш бути спокійною» (нім.).

Минули кладовище, завернули на дорогу, що всла в табір. Валка автомашин на мить затрималась під аркою-ворітьми, їх швидко відчинили, десятки есесівців вишикувалися у дві шеренги, віддавали честь високим гостям. На апельплаці лімузин загальмував. Десь наче з-під землі виріс комендант табору і хвацько відчинив дверцята автомашини.

— Хайль Гітлер! — рапортує комендант табору примусової праці у Львові оберштурмфюрер Гебауер...

Вехтер полегшено зітхнув. «Молодці його помічники. Встигли повідомити, приготуватись. І Крюгер, бачу, вже тут».

Фюрер змахом руки обірвав рапорт, зіщулився і повільно пішов у бік бараків. Його тінь сунула за ним, вдовжуючись.

Почет уповільнив крок, ніхто не наважувався наступити на велику тінь фюрера.

Пустка і тиша неприємно здавлювали самопочуття Гітлера, з кожного стовпа визирав жах. Землю перетинали грубі і довжелазні темні смуги — тіні цих стовпів. Фюрер переступав їх, ніби через колоди під ногами. Боявся, що як стане на цю чорну смугу, то провалиться. До скронь вдарила кров, горіло вогнем обличчя, ноги в колінах вгиналися. Але брів далі, ніби якась незборима сила штовхала його вперед.

«Так, мабуть, Христос ішов на свою Голгофу,— подумав раптово і зрадів цій думці.— Христос вгинався під хрестом своєї смерті. Мене давить відповідальність за тисячолітнє процвітання рейху. Христос заробив своїм фанатизмом ореол над головою, мені, за мою любов і працю для нації належить щонайменше тисяча таких ореолів».

Затримався перед величезною свастикою, що була укладена з білих каменів, обрамлена різнобарвними гірляндами весняних квітів. Вони наче відкривали панораму високої споруди з десятків труб різного діаметра, химерно сполучених поміж собою. Почув їх шепіт-спів, шум вихору виразно переплітався із знайомою вагнерівською мелодією. Вона пливла десь із світів, ця давня старогерманська пісня, злітала вгору, плюскалась, як води Рейну, кликала чарівну Лорелай, могутнішала і завмирала патетично і грізно.

— Що це за дивний інструмент? — спитав Гітлер, вражений і розтривожений. Почет підійшов, оточив

свого фюрера, охоронці також вслухались у дивну музику труб.

— Двадцятого квітня,— радісно доповідав оберштурмфюрер Гебауер,— ми святкували ваш, мій фюрере, день народження. Й ось тут вперше заграв цей сталевий оркестр. Безсмертна старогерманська пісня на вашу честь, мій фюрере, буде тепер з кожним повівом вітру звучати на цій землі довіку.

— Дякую вам, оберштурмфюрере! — Гітлер був глибоко зворушений.— Чарівно, чудесно!

Обличчя всіх засяяли. Миловидна губернаторша розпламенілася. Поклик далекої крові бунтував усе її єство, поривав до первісного танцю, п'янкх оргій, ще недавно томливі очі палали вогнем пристрасті, тіло мліло у конвульсіях незнаної розкоші, еротичного самозгорання.

Вітер дужчав, він ніс із підльвівських полів аромат весни, з молодечою силою вдаряв у залізо труб, породжував нову симфонію музики. Полилась дивна мелодія. Майже усім вона здалася знайомою, але ніхто відразу не збагнув, не згадав її слів. Акорди били, наче дубові палиці, по нервах, мозку, відчуттях і вже всі зазнавали фізичного болю, всіх охоплював безмежний страх. Фюрер затупотів ногами, Гімmlер витягнув наган і почав стріляти. Всім згадалися ненависні слова маршу німецьких комуністів:

Links, links der Rote
Wedding marschier!

Гітлер, Гімmlер, Гебауер кинулися на труби, почали їх термосити, бити ногами, але залізо не подавалося. Почуття страху ще з більшою силою заволоділо фюрером. Він крикнув і відвернувся. Чийсь міцні руки підхопили його, і фюреру в останню хвилину свідомості здалося, що на нього насуваються тісні колони німецьких комуністів, як перед десятьма роками в районі Веддінга, що вже натискають, тратують його.

Очуняв фюрер уже в машині. Без єдиного слова, ні з ким не прощаючись, пішов до свого вагона-салону. Подивився у вікно і на місці вогнів побачив величезне полум'я, що піднімалось до самого неба. Хотів запитати, що це, але тільки відвернувся і стомлено покрокував до своєї лежанки.

На другий день, після рапорту начальника генерального штабу, Гімлер попросив дозволу ввійти і вручив фюреру переклад листівки. Гітлер бездушно прочитав заголовок звернення, вже хотів було відкласти папірець, але дивний блиск в очах рейхсфюрера примусив його читати далі. Закам'янів, злюще глипнув на Гімлера. Рейхсфюрер мужньо витримав погляд.

— Ви знову мені якесь свинство підсунули,— гримнув Гітлер.

— Це не я, мій фюрере, це панночка, яку ми зустріли. Панночка, вихована на німецькій культурі. Я лиш виконав ваш наказ, мій фюрере.

Гітлер пронизливо дивився на рейхсфюрера, шпигав очима. Потім відвернувся, втиснувся у фотель, заглибився у читання листівки.

Це було Звернення Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР та Центрального Комітету КП(б)У від 6 липня 1941 року до українського народу.

«...Кровожерливий ворог напав на нашу землю... Оскаженілий Гітлер кинув свої фашистські банди, щоб перетворити нас на рабів, знищити нашу національну державу, культуру, пограбувати нашу землю і посадити на шню нашого вільного народу катів...

...Велика наша сила — не зломити її, не зігнути! В морі народного гніву потопимо гітлерівську гадину...

Справа наша справедлива! Перемога буде за нами! Ніколи українці не будуть німецькими рабами...

Вперед! За нашу рідну Україну, за великий Радянський Союз!»

— Отже, слухайте Гімлер! — фюрер відклав листівку і цідив крізь зуби, не підводячись. Збоку, одначе, здавалось, що він був спокійний, урівноважений. — Ніяких привілеїв, жодного реверансу перед цими українцями. І слухати не хочу про будь-яку українську армію чи дивізію. Усі вони бандити — і східні, і західні. Вехтера геть, на фронт. Його жінку-шельму — куди хочете, хоч до борделю. Коменданта табору — на пониження. Знайдіть такого, хто б створив мені справжній другий Аушвіц у Львові. Хай не каштани, а шибениці ростуть у цьому проклятому місті. А фройлян, яку ви наважилися причислити до продуктів німецької культури, віднайдіть хоч під землею.

— Вона уже в землі, мій фюрере!

— Не перебивайте, Гімлер! І ще відшукайте у Львові, чи чорт знає де, індивіда року народження 1890—1892 на ім'я Ніколяс, який у 1912 році вступив до Віденської академії художеств. А зараз — ідіть до ста чортів. Бачу, що тільки фюрер думає і турбується за велике майбутнє нації, за Großdeutsches Macht-bereich!

Гімлер віддав честь, вийшов.

Поїзд перетинав поля України, наближався до Вінниці.

Розділ сімнадцятий

Знецінилось людське життя настільки, що смерть звичайна, в помешканні, на власній постелі була дивовижним винятком, подією на весь квартал. Тож, коли по-старосвітськи, по-мирному, із свічкою у руках померла Кася, Процайликова жінка, дивитися на заковану майстрову збігся весь базар — і знайомі, і ті, хто ніколи й у віці Дмитрихи не бачив. Хитали над покійницею головами чоловіки, хитали головами і схлипували жінки, і кожний між словами молитви шептав сусідові: «Мабуть, розплася і згоріла. Нікого ж тепер бог так за ніч не бере». Вже забули небоги, що злягла майстрова від кулі, якою почастували її есесівці у воротах Янівського концтабору: осколок спокійно, вночі, дійшов до серця, і Процайлиха не віддала, коли душу віддала.

А напився-то сам Процайлик. Напився з горя і за-дерев'янів, все його обличчя раптом наче корою взялося, і вже ніхто не почув більше веселої-побреженьки з уст майстра, не побачив широкої, від вуха до вуха, усмішки на його лиці. Замовив у доброго столяра труну, поставив її в своїй майстерні, вислав гibliнами і, похмелившись самогоном, спав у ній. Не пішов після похорону на роботу в табір, і поліцаї врешті дали йому спокій. «Звар'ював!» — і списали, певне, з рахунку. Скільки правди в цьому було, — навіть і Кривий Дзюник не вмів розкусити, а інженер Нагірний, який усе знав і в кожній справі міг сказати авторитетне слово, давно лежав на Личаківському цвинтарі й мовчав. Одним словом, не стало більше шевського майстра Процайлика, залишився Дмитро-полатайко; ніхто не ніс йому шити чобіт, навіть юхтових, а про «англики»

й мови не було, сидів колишній митець на дряхлому стільчику, і сам дряхлий, немитий і очманілий, тремтливими пальцями порпався у дранті, дрібному латанні. Вже і дерев'яники не давалися йому, не та рука стала. Не той став чоловік.

«Чекаю і я костюмахи»,— говорив його сумний, відчужений погляд: одвертався від людей і нишком схлипував. Кудись поділося його пишне барильце живота, усихав, наче на нього чари кинуті. Але все ще відчиняв зранку майстерню, натягав фартуха, поцокував молотком, сукав дратву, плентався по базару і десять разів на день заглядав до однієї-другої корчми.

Жив.

Смерть шукала і знаходила інших.

Нічого не помогли старання добрих людей про звільнення Домінька Гука з тюрми. Десятник української поліції Козоріз помстився: німецький окупаційний суд мав тільки одну кару для тих, хто потрапляв йому в руки: страту. Повис Домінько на шибениці у весняний, квітневий день, у скверу проти мурів порохової башти. Коли марно гинув з замуrowаним гіпсом устами, останній погляд його впав на статую дискоболки, яку поставили в цьому парку напередодні війни студенти медінституту—фізкультурники. Саме тут навесні минулого року вони готувалися до міської студентської спартакіади, влаштували спортивні майданчики бігали, стрибали, грали в баскетбол, волейбол. Тоді й цю дискоболку змайстрували. А зараз—гіпс потрібний для інших цілей—заткати людині рота, його останній зойк, його останнє прокляття. Вмирав пролетар Гук у рідному місті з заліпленими гіпсом устами, і в останню мить свідомості йому здалося, що із п'єдесталу спортсменки піднялася Розалія і з простягнутими руками пішла йому назустріч, обняла і поцілувала в уста.

«Мороз лютий і німець лютий—обох їх ненавиджу»,— чує її, дружини любові, слова і поринає в небуття...

Біжить і кричить в небо Розалія, вона тільки-но почула про страту чоловіка, не встигла, не застала живим, на весняному вітрі гихенько гойдається тепер її красень Домінько. Кинулася до коханого, та, грубо відштовхнута поліцаями, падає стрімголов униз, у яругу піску. Не дадуть їй і з мертвим поговорити, облили слізьми його тіло. Всю добу отак гойдатиметься на

скрипучій шибениці, з табличкою на грудях: «Wurde als Plünderer aufgehängt» — «Повішений за грабунок», і Розалія поволі збожеволіє на очах юрби, битиме головою об гіпсову статую, і так скам'яніють обое — радянська дискоболка і перекупка з Галицького базару — дві самотні, нікому вже не потрібні жінки.

Микола Каштанюк довідався про страту Гука із розліплених на мурах міста оголошень. Хоч і не сподівався милості від ворога, та цей кричущий злочин окупантів боляче вжалив серце підпільника. Почув і себе винним за безглузду, трагічну смерть Домінька. Ні за цапову душу пішов з життя сміливий і бистрий на вигадки солдат підземелля. Любив ризик, просився на відчайдушні вчинки, прагнув геройського, а загинув, наче злодій. Дехто з порядних людей так і подумає, і навіть не схилить голови перед жертвою. Яким це треба бути обережним, як потрібно зважувати будь-який вчинок у цей божевільний час війни!

Міцно стиснув уста, аж зуби скреготнули. «Фашисти за всі свої злочини відповідатимуть, сповна понесуть кару. І за Домінька також».

Це не була банальна фраза, якою Микола хотів заспокоїти себе. Не мав звички потішати інших, і сам не піддавався безкритичному оптимізмові. Змолоду так уже виховувався: завжди сподівався гіршого. Цю рису характеру загартував свідомо, як противагу незвичайному легкодумству братів — і Івана, і старшого Романа. Їм море сягало тільки до колін, вічно вірили в щасливу зірку свою, не бачили труднощів. «Якось воно буде!» — говорив старший, а Іван цю засаду розвинув ще далі: «Ще так не було, щоб якось не було. Бо нема злого, щоб добром не кінчилося». Романові кінчилося і добро, і зло ще в тридцять дев'ятому. Німці збомбардували Тарновську в'язницю, в якій він сидів, і стражники постріляли всіх в'язнів, що були засуджені на довгі роки. А Івана навіть Романова доля нічого не навчила, балансує на грані життя і смерті, наче цирковий жонглер. По місту серед втаємничених ходять чутки, що воскреслий Каштанюк став нічним привидом Львова, підстерігає німців і мстить їм, кладе покотом. Дочекався Іван легенди за життя, але скільки правди в ній? А коли й так, то доки цьому новітньому Махнові буде щастити? Варто зустріти безпутнього, поговорити з ним. Ніде, однак, і на

слід братика не натрапить. А Йван, мабуть, і зовсім його не шукає, може, вже забув, що існує він.

Микола впевнено предрікає фашистам загибель, спираючись на реальні факти. Червона Армія повела наступ на південному фронті, звільнено східні рубежі України. Партизанська боротьба охопила всі окуповані терени, ніде вже на радянській землі немає фашистам спокою, пече під ногами вогонь. Нарешті й тут, у Львові, налагоджується організована боротьба, зібрано в один кулак усі підпільні боївки комуністів. І йому одному з перших доручено, вже від імені Народної гвардії, виконати важливий диверсійний акт. Сьогодні вночі, коли все пройде успішно, злетять у повітря цехи «Дойче аусріхтунгсверке» в Янівському концтаборі. В'язні, мабуть, і не знають, на кого вони працюють. Але вже нескоро фірма Мессершміда отримає із Львова нові деталі для своїх літаків. Не літак — завод підніметься у повітря. У підземелля майстерень закладено достатню кількість динаміту; заgrimить на все місто. Може, хто з в'язнів скористається розгардіашем і щасливо втече з-за дротів.

Глянув на годинника. Скоро восьма вечора. Пора йти на свій пост. Біля млина вже зранку ведуть нагляд Роман Кардаш і Тодосько.

В домовленому місці на горищі маленького будиночка Миколу чекали друзі. Відразу побачив: щось мусило трапитися незвичайне, непередбачене. Неспокійні погляди хлопців вперлися в нього.

— Доповідайте,— озвався якомога врівноваженіше.

— О шостій годині вечора,— вже спокійніше рапортував Роман,— ми завважили коло входу до підземелля двох незнайомих. З'явилися раптом, наче з-під землі. Ні, не німці і не стражники. Без зброї. У всякому разі, без автоматів чи гвинтівок. Обидва кремезні, в чорних, здається, дощовиках. Як і появилися, так і зникли. Просто — наче розпливлися, розтанули в повітрі. Ми стежили дуже уважно і...— голос Кардаша знову запнувся, весь він тремтів,— не встежили, дали маху.

Микола задумався. Мовчав. Атмосфера пригніченості, неспокою подавила на мить і його. Усе для висадження в повітря майстерень підготовлено з великою обережністю, а тут, за кілька годин перед вибухом, таке ускладнення. Все може піти шкереберть. Може,

німці вислідили їх і зараз знешкоджують тротиловий заряд? Або ж — поліцаї занюхали біду і кинулися рятувати хазяїв? Можливо також, що це аківці або будь-яка інша підпільна група творить свої справи. Не виключене, що існує таємний прохід у табір — дорога життя! Про те, що хтось випадково міг з'явитися, проходить поруч, Микола не подумав. Не вмів потішати себе.

— Мені здалося,— Роман відвів Каштанюка набік, зашепотів,— що один з незнайомих — це Іван Каштанюк, ваш брат. Та ж постать, та хода, те ж уміння — з'явитися і зникнути...

— Гаразд,— наче не звернувши уваги на слова друга, мовив Микола.— Гаразд, що небо заслали густі хмари, що шаліє вітер. Ніч буде темна, безпросвітна. Приступаємо до виконання завдання.

Він наказав Романові залишитися на горищі й уважно стежити за околицею. Якби фашисти наблизилися до шахти — Романові діяти за власним розсудом: хай сам вирішує, чи треба йому втручатися. У хвилину вибуху, незважаючи на будь-що, діяти згідно з раніше опрацьованим планом.

— А ви, Тодорку, підете разом зі мною.

Вхід у тунель замаскований, як завжди. Ніщо не виказує, що недавно сюди хтось проходив. Відсувають камінь і, пролізши в нору, дбайливо ставлять його на місце. Хвилину звикають до кромішньої темені, гнилого запаху підземелля, а потім прокрадаються вперед. Уважно розраховують крок, рух. У руках — пістолети. Повзуть безгучно, наче привиди. Ні один камінець не заскреготів під ногами, не обсунувся із стінок шматок землі. Але посувається дуже поволі. Здається, вже минула вічність відтоді, як вони зайшли в тунель. Жмут світла вихоплює кожний камінь, щілинку. Чорні стіни, глуха порожнеча. Насамперед обстежують потайний, наглухо замаскований викоп під цеглястим муром, там, де закопана скринька з динамітом. Виймають загорнутий у пряжу бікфордів шнур. Сухий, гаразд. Зав'язують додатковий, що його принесли з собою. Можна б уже і починати.

Зараз, однак, Микола не поспішає. Він думає про можливі наслідки вибуху. Чи не завалить тунелю, не відріже дороги назад тим, хто проник сюди раніше від них? Що трапиться з Іваном, якщо це він крутився

коло входу до шахти? Що станеться, як гітлерівці після вибуху натраплять на цю підземну стежку життя? Вибух відразу ж наведе на слід. Що ж тоді важливіше? Життя, воля для сотень, а може, і тисяч людей, чи висадження у повітря фашистської фабрички літаків? Кого слухати: наказу чи голосу сумління?

Думки обриваються, бо Тодорко силою тягне Миколу за руку в глибину шахти. Там серед химерного накопичення каменюк він знайшов замаскований вхід до вузького тунелю. Справді, відсунувши два камені, Каштанюк зсувається у підкопане відгалуження тунелю, яке, на його думку, і веде в табір. Воно зроблене і замасковане майстерно. Коли це справа розуму Івана, тоді в їх сім'ї, поряд з ливарниками-дзвонарями, з'явився талант інженера підземних споруд. До речі, цей новий тунель так закладено, що його не зачепить вибух під майстернею. Хвиля повітря вдарить прямо в скелю, вона, напевне, і не здригнеться, за її дужою стіною підкоп не зруйнується, його не завалить, він проритий нижче. Навіть, коли весь передсінок засиплять камені та уламки бетону, сполучення двох тунелів не обірветься, їх кінці починаються за одним і тим же коліном — виступом скелі.

— Заглянути б нам туди, в тунель,— пропонує Тодосько, його охопила незборима сверблячка відкривача.— Мабуть, і в табір можна б оком кинути. Це ж цікаво.

Миколі й самому хотілося б хоч крізь шпарку подивитися на життя-буття в таборі, але вроджена дисципліна, почуття відповідальності зразу ж беруть верх.

— Потім цим займемося,— говорить сухувато.— Зараз наша справа — виконати завдання. Точно опівночі має злетіти у повітря ця фашистська фабрика. Про це й дбаймо.

Глянув на годинника.

— Ще сорок п'ять хвилин у нашому розпорядженні. Пора ставати на свої місця. Від цього моменту нас зобов'язує найсуворіша дисципліна. Ідіть, Тодорку, до виходу і стежте за моїми світловими сигналами.

— Боже, щоб усе тільки відбулося нормально,— шепнув юнак, якимось неспокійно потиснув руку своєму командирові і поповз у темніть головного тунелю.

Обервахманові Малову загадкове зникнення трьох в'язнів з глибокого котлована відбирало сон, апетит до їжі і розваг.

Кілька разів Малов спускався у яму майбутнього «палацу» тортур, намагаючись з чорних стін землі, з болотяної гущі відгадати таємницю втечі. У будь-яке чудо не вірив, знав певно: в'язні вибралися з котлована, по-чортівському вдало організувавши втечу. Шлях міг бути лише один — углиб. Як це трапилося? Допомога з-поза табору, щасливий випадок?

Обервахман з великою увагою обстежив кожний дециметр стінок ями, простукував їх, наче лікар хвору людину, але ніде не виявив лунких звуків, таємних каверн-коридорів.

Чого не досягли ретельні зусилля і впертість «слідопита», відкрила сама природа. Настали врешті погідні дні, сонце і земля висмоктували з дна ями воду, висушували болото. Якось надвечір Малов помітив тріщини в стінці, почав гарячково орудувати лопаткою. Глина була рихлою, свіжою, легко піддавалася. Він і не стямився, як лопата натрапила на порожнечу. Загадка, що тривожила сон, була відгадана!

І сталося те, що не раз трапляється з першовідкривачами, винахідниками і просто людьми, які раптом, несподівано чи шляхом довгих, марудних зусиль досягають мети: Малов відчув себе втомленим, байдужим до відкриття, навіть трішки розчарованим. Він вислідив дорогу втечі, це так, але що йому зараз із цього відкриття, який хосен? Доповісти комендантові? Нема дурних. Замість нагороди повис би він, обервахман, за те, що обвів тоді навколо пальця німців, підставив фальшиві трупи трьох «борців». До того ж, вся ця історія вже забулася в таборі, її затьмарили свіжі, ось хоч би остання квітнеса розправа над тисячею євреїв. Перша в своєму роді, така масова, «ювілейна», як каже шарфюрер Реріх, приурочена до дня народження Гітлера. Або звільнення кільканадцяти в'язнів з майстерень. Хоч це тільки умовно. Адже залишаються і надалі невільниками і мусять день у день акуратно з'являтися до праці, не отримуючи за неї ні гроша. Але сам факт залишається фактом. «Звільнені» мають посвідчення, що за добру, сумлінну роботу можуть побувати на волі, хай навіть половинній, туманній, а все-таки волі: рідня, дім, і коли лягаєш спати, не тремтиш,

що не пробудишся. Хоч над твоїм сном не збиткується п'яний Реріх, який зараз вперто реалізує своє чергове хобі: щоночі заходить у барак в'язнів і «робить добро» двом, як сам хизується, в'язням: одним пострілом у висок сплячого відправляє на той світ. «Збудиться відразу в гіммелькоманді, там йому — нещасному — буде вже добре!» — цинічно констатує шалений п'яниця перед в'язнями і спокійно, наче дійсно зробив славу справу, ховає наган.

У цю хвилину в'язні можуть говорити йому що завгодно, навіть зневажати — він більше не сягне по зброю. «Я — філантроп», — ніби соромлячись, кидає на прощання.

Сидить Малов на дні котлована, спустивши ноги в прірву невідомого тунелю, і різні думки рояться в його голові.

«Що сталося з його колишнім дружком? Чи вивався на волю і що замишляє? Чи буде шукати помсти? Навряд. Хто-зна, чи й живий Олексій. Якщо б він залишився в місті, то вже, певне, спробував би перестріти мене. Завтра, здається, вже два тижні мине від дня втечі. За цей час міг дістатися навіть сюди, в табір, дорога ж прокладена. Коли б я був на його місці, то вже б півтабору вивів з цієї неволі. І свого зрадливого друга допав. Та він, мабуть, злякався, опинившись на волі. Вільному важче зважитися на ризик, ніж в'язневі. Упився волею, наче свіжим повітрям, і втік на схід.

Отже, Олексія можна викреслити з числа тих, хто навис загрозою над моїм життям. Він далеко, мертвий для мене, і наші шляхи надовго розійшлися і вже, мабуть, ніколи не перетнуться. Тому треба зовсім забути про нього, щоб не муляло часом сумління».

«Але чому не з'являються ті, хто робив цей підкоп, урятував трьох смертників? Чи саме заради котрогось з них копали цей тунель? У поганій повісті таке може й трапитися, але в житті подібного не буває. Напевно, побоялися, що втечу викрито, підкоп знайдено, і, наче миші, поховалися в нори, знака життя не подають. А може, вони вже в таборі, роблять свою справу, озброюють в'язнів і раптом однієї ночі перебіють, переріжуть усіх нас, стражників і німців».

Спітнів, почув, як задерев'янили йому руки, а праву ногу схопили корчі. Здалося, що це чиясь міцна рука

затисла обценьки, і зараз його, наче чурбак, стягнуть у прірву, в чорну пашу тунелю. Скочив, ніби ошпарений, захитався, ледве встиг спертися об стіну. Ні, це дійсно затерпли ноги од незручного сидіння. Ніхто і не думає тягнути його в тунель. Піддався миті нерозумного, безпідставного страху.

Злився на себе за цю хвилину слабості. І, щоб виправдатися перед самим собою, показати, що не боїться він нічого, вирішив відразу спуститися в підкоп, простежити весь шлях до волі. Має коло себе й пістолет, і електричний ліхтарик, є гострий довжелезний ніж за халявою — чого йому боятися?

Зсунувся в тунель і пішов дорогою життя по свою долю.

Зустрів її у темній шахті. Двоє колишніх червоноармійців, недавніх друзів, зіткнулися майже лобами, обидва вміли пересуватися безшумно, наче нічні птахи, обох одна й та ж військова школа навчила майстерності повзти по-пластунськи, затамувавши в собі навіть гаряче дихання. Зіткнулися впритул, завмерли на якусь мить, ніби приглядаючись один на одного. Мабуть, у цій кромішній, пекельній темені пізнали один одного, бо жоден з них не скористався ліхтариком, обидва відразу зчепилися руками. Вигиналися суглоби, тріщали кістки, залізні пальці впивалися в голову, шию, волосся. Чути було приглушене важке дихання, клекіт змагання. Одному з борців вдалося захопити голову противника в «нельсон». Тихо зойкнув ворог, захрипів, ногами відбився од стінки, його тіло просунулося дугою на кілька сантиметрів уперед. Тепер уже він притис тягарем свого тіла другого, але вивернутися з-під нього не зміг. Так і заляк у дивно скоцюрбленій позі. Придавлений до землі, знепритомнів і переможець. Тіла обох борців захарастили прохід, ніби тугий корок, і Йванові, який підповз, довелось напрацюватися, поки відтягнув він за ноги Олексія від трупа вахмана. Очуняв юнак аж у ніші за скелею передсінка. Тут було просторіше, та й легше дихалося, сюди ще вітер ніс струмені вечірньої прохолоди.

— Де він, гад? — спитав люто Олексій, розплющивши очі. — Невже вирвався?

Іван не відповів. Він знову поповз тунелем убік табору і небавом приволік за собою на шнурі труп обервахмана.

Мовчки копали яму, мовчки, і словом не перемовившись, роздягнули обервахмана, кинули тіло в чорну пащу землі, мовчки засипали могилу, утрамбували зверху.

«Як і не було Альоші,— думав Олексій.— Десь визиратиме, чекатиме мати, жінка, і ніколи навіть не дізнаються, де похованій. Мабуть, так і краще для них. Ех, Альоша, Альоша!»

Дійшли до котлована. Їх здогадки-побоювання, на щастя, не справдилися. Малов дуже акуратно прокопав вхід до підземелля, точно в тих межах, що колись Іван. Олексій зіщулювався весь і насилу просувався ввєрх, для широкоплечого велетня Каштанюка довелося розширяти прохід.

Стали, нарешті, на території концтабору, на дні глибокої ями майбутнього ізолятора. Над ними вгорі вис шматок, здавалося, зовсім незнайомого, чужого неба. Воно було руде, важке. Клубочилися, вирували, билися одна з одною, аж сипався з них туман, черво-наві хмари і, знесилені, набухлі, котилися, ніби грізна повінь, до горизонту, нависали щораз нижче над землею. Помітно темніло з кожною хвилиною, вітер, придавлений хмарами, шубовхався із злістю вниз, клекотів, свистів, наганяючи до ями чад горілого людського м'яса, сморід піднятої розворушеної цвілі сміття. До ями доносилися дивовижні звуки ревучої мелодії. Здавалося, що це грає духовий оркестр божевільних музикантів, які намагаються один одного пересилити. Та музикальне вухо Івана вловлювало у стогоні вітру і труб карбований ритм маршової пісні німецьких комуністів.

— Може, я одягну мундир вахмана,— Олексій якийсь час допитливо стежив за незрозумілою поведінкою Івана.— Уже після відбою. Думаю, що мені вдасться непомітно просунутися до барака і намовити групу в'язнів до втечі.

Вихід у табір сьогодні вони не планували. Але непередбачена зустріч з Маловим переплутала всі їх плани. Тепер, мабуть, уже швидко їм не повторити такої вилазки. Німці шукатимуть довго свого пропалого обервахмана і можуть натрапити на тунель. Тож варто скористатися з нагоди, поки ще не піднято тривоги.

— Ідїть! — погодився Каштанюк відразу, він все ще перебував під враженням «музики» Кривого Дзюника і радий був ще якусь мить залишитися на самоті.

Олексій швидко вибрався по тросу, що його, певне, прив'язав Малов. На диво, відразу ж спустився назад.

— Там діється щось незвичайне,— видихнув.— Горять усі світла, сюди на гірку піднімається ціла компанія есесівців.

— Тоді — назад!

Довго вовтузилися,— поки засипали землею віконце на волю.

Вибух прогримів, коли Каштанюк, відсунувши камінь, проліз до передсінка тунелю. Сильний поштовх повітря кинув Івана, наче іграшку, на груди скелі. Втратив свідомість, навіть не збагнувши, що саме трапилося.

Олексій просувався у підкопі за Каштанюком. Він затримався на хвилину коло місця, де закопали нещодавно тіло Малова. Вибух тільки легко штовхнув Олексія, тут його сила не діяла. Солдат скулився і хвилину вичікував. Ідкий дим густим валом увірвався в підземелля, пронісся понад Олексієм.

«Що з Іваном?»

Тривога за побратима змусила Олексія повзти вперед. Задихаючися, зиссилений нестачею повітря, ледве доволікся до захаращеного камінням передсінка. Жар обпалив обличчя. Припав до долівки, внизу здалося холодніше, просунувся на руках попід стінкою і зненацька натрапив на тіло Каштанюка. Схопив попід пахви і, доки можна було, ніс Івана. У тунелі скинув з себе піджак, об'язав ним побратима і, рачкуючи, тяг його тіло до виходу.

Удруге стряслася земля, щось валилося, рево страшним гуркотом, нова хвиля горілого диму, пилюки прокотилася тунелем, і все затихло. Повітря поволі очищалося, холодніло. Олексій уже бачив біля свого обличчя голову Івана, чорну од кіптяви, нерухому.

— Хто йде? — почув раптом тихий, але кличний, суворий голос. Чужі руки міцно обхопили його коліна, хтось витягав його з тунелю, як борсука за ноги. Встиг ще прошепотіти: «Легше, я волочу пораненого», і знепритомнів.

Микола і Тодорко спершу винесли з тунелю незнайомого бранця, а потім вернулися по пораненого. Коли промінь лампи несподівано освітив обличчя, Каштанюк скрикнув:

— Іван!

Швидко перенесли непритомного до саду. Заграва великої пожежі ледве пробивалася через густі малинові зарості, полум'я запалило небо і неслося вогненною хвилею за вітром — понад цвинтарем у місто. Виросли, засвітилися, ніби дивовижні свічки на величезному святковому торті, сотні хрестів на могилах німецьких вояків, червінню запалали дахи кам'яниць по той бік Янівської вулиці, і комини на них піднялися у сяйві, наче грізні, несхитні постаті оборонців міста.

Івана довго повертали до життя. Коли ж він нарешті розплющив очі, погляд його зупинився на Олексєві, а потім сковзнув на брата. Блимнув і відразу ж погас вогник зачудування.

Іван знову заплющив очі, а його голова ніби поважчала в долонях Романа. Пройшли хвилини, і контужений з великим зусиллям ще раз розтулив повіки й так же уважно глянув на Олексія і Миколу. Ворухнув рукою, пальцями, наче негнучкими залізними прутами, сягнув за пазуху, дістав лискучого, чорного пістолета і, піднімаючи долоню, вистогнав:

— Візьми...

І за мить:

— На тимчасом...

Пістолет вислизнув з пальців і чорним величезним павуком заляк на його грудях. Очі Івана затягнулися сірим, непроникливим серпанком, і голова зробилася ще важчою.

Кому адресував свої слова? Братові чи побратимові? Напевно — одному з них. А може, обом?

Роман схопився на ноги.

— Я скочу по лікаря.

— Модену... — прошепотіли губи Івана.

Над освітленим пожежею Львовом вставав першотравневий ранок 1942 року. Скидало пелену ночі нескорене місто.

РЕВЮ “БЛІЦ — КРИГ”

Розділ перший

Минав перший рік німецько-фашистської окупації Львова. Гітлерівська армія наступала, було зайнято Донецький басейн, тривали нальоти авіації Герінга на Сталінград, Севастополь, Мурманськ, Тобрук і Олександрію. Фюрер горлав — цього літа здобудемо остаточну перемогу і зустрівся в Зальцбурзі з дуче, щоб наново перекроїти карту світу.

У Львові забракло «приділового» хліба на продовольчі картки, весь найдовший день року жителі міста простояли під магазинами, виглядаючи зелених фургонів із таким бажаним, ще за радянських часів вимальованим на тлі бубликів і паляниць словом «ХЛІБ». Фургони прибули третього дня вранці, візники, які завжди все відають першими, пояснили, що затримку спричинила нова рецептура — бохонці видалися плоскішими, глевкішими, вони були наполовину начинені горохом, бобом і трачинням.

Дерев'яні остюки — гострі, довгі — пронизували м'якушку хліба, наче шпаги.

— Це для того, щоб не подавитись, як траплялось раніше. Раз-два — витягнув, і цмакай на здоров'я, — жартував продавець.

— Зате мило мають дати, — в унісон крамарчукові їдко озвалась пишно одягнута панянка. — «Львівські вісті» повідомили, що даватимуть 250 грамів для прання на купон «38» і 80 грамів туалетного — на «37». Ще написали, що продаж мила провадитиметься відразу на чотири особи, бо такими кўснями надходить і продавцям ділити його не можна. Ділитимуть самі покупці. Рекомендують купувати його спільно з сусідами чи знайомими...

— Для задниці мило дають, а їсти нема чого, — передразнив модницю кремезний чолов'яга у робітничій блузі. — Так уже нам мило, що й до виходка нема потреби йти.

— Їх би самих, чортів, на мило, та якнайскоріше,— докинув хтось з гурту, і навіть ніхто не засміявся з дотепу, як ніхто раніше не запротестував проти грубих слів робітника. Люди навчилися не виявляти своїх почуттів, настроїв, наче оглухли, закам'яніли.

— Чула-м,— продовжувала невгамовна панянка,— що для українців відкривається ревійовий театр. «Веселий Львів» назвали його, ось де вже нарегочемося досхоchu.

— А для себе два нові борделі влаштували, один для простих солдатів на вулиці Різницькій, там тепер цілий день, як по хліб, черга стоїть, жовніри від нетерплячки з ноги на ногу переступають. Другий на Городецькій — це вже для офіцерів, там, кажуть, порядок, як у передвоєнному борделі пані Байзельової.

— Кожному своє, як люблять вони подейкувати.

— Бери свій боханець під пахву й гайда з крамниці,— уперше розсердився продавець.— Не базікай мені тут. Тепер мури вуха мають.

— Львівські мури просякли людською кров'ю. Вчора знову на Вірменській розстріляли п'ятдесятюх.

— Але й німакам дістається по карку. Ростуть на Янівському цвинтарі чорні гроби як гриби.

— Вночі, у самомі центрі, на Академічній, одного...

Крамарчукові урвався, нарешті, терпець, і він лаючись, почав виштовхувати з приміщення найзапекліших диспутантів.

Зачепив стареньку жінку, яка досі мовчки чекала своєї черги.

— А ти, синку, не тручайся,— мовила, піднімаючись з підлоги.— Народ правду говорить.

— Я маю десь таку правду, за яку до цюпи можна потрапити.

— Від торби і тюрми...

Гурт заклекотів.

— Герой знайшовся. Ти що, з ними?.. Тоді чекай, і тобі капут буде. Повернуться наші...

Крик, лемент нарастив.

Починався другий рік німецько-фашистської окупації Львова...

— А зараз, панянки, розірвіться собі трохи! — балетмейстер елегантним скоком, ніби кінчаючи менуета, з руками, складеними обручем над головою, зник за боковими лаштунками.

— А щоб тебе розірвала перша бомба, — зло кинула услід маестрові довгонога Маруся, вийняла цигарку і вигідно всілася у плюшевий, вже добре пошарпаний фотель.

«Розірвіться» — це було одне з небагатьох слів Трофимова, яке він вимовляв «з-галицька», хоч і перебував на Західній Україні ще з двадцятого року. Втікши від революції, з Петербурга, де закінчив балетне училище, він зачепився за одну з українських галицьких мандрівних труп і тут прикипів. Незабаром перекочував до іншої, одружився з однією артисткою, і вже перед нападом фашистів на Польщу виконував ролі першого танцюриста і першого товариша директора театру. Жінка, забравши злиденну касу трупи в критичні вересневі дні 1939 року, втекла із Заліщик (саме в цьому курортному містечку їх колектив спостигла війна) з якимось офіцериком розбитої польської армії в Румунію, а покинений і зраджений чоловік пішки почвадав до Львова.

Спершу примкнув до трупи артистів ревію, художньому керівникові якого бракувало балетмейстра. Трупа почала виступати у колишньому кінотеатрі «Стилевий» на вулиці Шашкевича перед кожним вечірнім сеансом. Проте Олександрові Олександровичу не довелося довго розгулювати з цими артистами. Відкрили театр опери і балету, і вихованця відомого училища потягнуло на велику сцену. Щоправда, на перші ролі Трофимов уже не годився, не довірили йому й режисерської роботи — працював помічником головного балетмейстра, інколи виступав ще в масових сценах. Полюбив роботу чи, може, тільки посаду, але ожив, відмолодів. А коли Львів окупували фашисти, тривалий час — і з непоганими успіхами — промишляв на центральному базарі, саме перед вікнами театру, у взуттєвій галузі. Елегантно одягнувся, заходив до найдорожчих ресторанів, деколи навіть пригощав недавніх своїх друзів-артистів. Здавалося, місце під сонцем знайдене. Але — о страшна сила мистецтва! — тільки пронюхав, що ор-

ганізується театр-ревію, відразу ж побіг на вулицю Міцкевича в УЦК, поклонився начальникові відділу культури отцеві-доктору Кушніру, з сльозами на очах запевнив його, що він уже давно прийняв греко-католицьку віру, що по неділях слухає в соборі святого Юра службу божу, і вже через тиждень муштрував на сцені колишнього інституту народної творчості кандидаток у майбутні «герлси», яких йому надсилав той же преподобний отець Кушнір.

Маруся Вовчій зненавиділа балетмейстра на першій же репетиції. Вона ще до війни виступала у вар'єте «Чорне око», була танцюристкою в найдорожчих нічних кав'ярнях Львова і сподівалася зараз стати прима-балериною «Веселого Львова». Жодна з її нових товашок не могла похвалитися хоча б половиною тих лаврів, які вона зібрала. Богдана, Мілана, Віра проплавали всього один сезон лебедями-статистами в театрі опери та балету, а інші танцюристки взагалі ще й ноги своєї не показували публіці. Вона ж, незрівнянна Мері — таке до війни було її артистичне псевдо, — скільки разів з табличкою-номером в руках випурхувала ледве одягнена на авансцену, та так граціозно, так томливо проходила на своїх високих, наче виточених з алєбастру ніжках повз опущену завісу, що в усіх старих розпусників з перших рядів залу слина аж ошпарювала кучочки уст. Вона вміла «шпагат» виконати, і ногу підняти мало не до стелі, і танець живота провести, вона справжня артистка, кров з молоком, ще й алкоголем приправлена. Це її у «В'єку новім» сам Збежховський назвав «білявою Джозефіною Бекер», а безвусі корпоранти з політехніки любовно дразнили «блондбестією».

А зараз знайшовся, бачите, знавець, новий Дягілев, ще й заявляє: «На прима-балерину ви не підходите». Огідний тип. На перший план Богдану і Мілану висуває, видно, мав з ними шури-мури ще в советському балеті. Але зараз не більшовицький час, і вона це добре собі втовкла до голови.

Вона, Маруся, не злюка за вдачею, не падлюка, тож спочатку намагалася все зробити по-доброму. Вивертала очі на негідника, провокувала своїми виточеними ногами, манила-томила позами. Знала: чоловік без жінки, то чому б не спробувати. Вона була також вільною, останній коханець сів нещодавно у тюрму,

попався за перепродаж доларів. А для добра мистецтва вона готова зробити все. Можна було не помічати плішивого тім'я Трофимова, нехтувати немічтю його тіла. Пробувала і на спорідненість духу наколоти. Не раз говорили про вічність і святість мистецтва, про відречення й одержимість його жерців.

«Для справжнього артиста вік не відіграє ніякої ролі, — переконувала п'ятдесятилітнього бовдура, — то чому б вам, Олесю, не затанцювати ще на сцені? Бути геніальним постановником — це тільки півщастя; вершина слави, щастя — тільки на сцені, тільки тоді, коли таїнство таланту звершується на очах публіки». Старий дурень навіть не посміхнувся. Він тільки мрійно полинув поглядом кудись у далечінь, може, у свою діряву душу, і сумно процідив: «Роки, роки, де ваша сила. На калиновому мості загубилась». Тоді вона, недотепа, шкодуючи цього розбитого горщика, визнала, що їй також під тридцять, але в тому ж і полягає велике мистецтво артистки і, зокрема, танцюристки, щоб у тридцять показати все своє багатство — красу, душу, талант, бюст, стегна, руки і ноги так, щоб глядачі повірили, що перед ними вісімнадцятирічна. Один раз навіть у фільмі знімалася, її фото красувалось у журналі, — і вона гордо звівши голову, вийшла своєю незрівнянною ходою в коридор. Там мало не розплакалась від образи. Але вибух злості, страшна ненависть до цієї бездарної тварюки її швидко заспокоїли, вона ще досягне свого. Ще доведе вищість над тим мазграєм, хоча б мала підстелитися під самого... бррр... черева-того отця Кушніра.

Дівчата різнобарвною зграйкою обсіли у вбиральні диван і, випроставши ноги, півлежачи відпочивали. Тиша не тривала, однак, довго. Чи то вкусила котрусь блоха, чи пружина раптом шпигнула, чи, може, просто тому, що молоді спокій суворо заборонений, — в усякому разі, не минуло й п'яти хвилин, а вся зграйка вже заметушилась, засовалась на канопі, забриніла голосами, сміхом. Мабуть, Мері це не сподобалось, вона пожбурила цигарку і, накинувши на плечі плед, демонстративно вийшла з убиральні.

— Даю бротмарку¹, — зіщулила очі Мілана, — що

---

¹ Хлібна картка (нім.).

наша незрівнянна Мері пішла до музикантів у яму і попросить зараз Сича натирати її артистичні ноги, бо холонуть без руху. Хто приймає заклад? — блиснула виключно очима.

— Дай спокій Мері,— ще сонно озвалась Віра.— Невже ти їй заздриш?

— Та ні, нашій Мілані тільки смішки в голові,— констатувала Оксана, ставна, наділена якоюсь особливою красою, що зоріла з її обличчя. Навіть ледь помітний під пудрою шрам, який перетинав майже все її високе чоло, не псував цієї краси, може, навпаки, він ніби продовжував своїм крилом вигин брів, піднімав їх до лету, увись.— А сьогодні не до сміху.

Усі дівчата, наче змовившись, якимось дивно глянули на подругу. Не чекали від неї мови. Оксана була завжди мовчазною і замкнутою. Власне, її ще й не знали гаразд подруги, Оксану останньою прийняли — всього кілька днів тому.

— А що, плакати, по-твоєму, ми повинні? — відрізала Мілана, ще й зареготала протяжно. — Мамцю моя мила, яка я нещаслива, по гриби ходила, цноту загубила. Буде милний гукати, не вийду я з хати. Мамцю моя мила, що я наробила! Гей, гей! Бац.

Висунула в бік новенької язика.

— Можна й не плакати,— Оксана не знітилась, голос її посуворішав, ствердів.— А ось радити немає чого. Чи забули ви, який сьогодні день: 22-го червня. Якраз рік тому почалася війна.

У вбиральні залягла тиша. Дівчата поскиляли голови, похнюпилися. Мабуть, кожна полинула думками до минулого року. Як починалася гарно днина! А зійшла кров'ю, розпукою, втраченим щастям.

Першою схопилася Наталка. Підбігла до Оксани, обійняла подругу за плечі. А через хвилину всі обступили колом дівчину, і вже не дивились на неї відчуженими поглядами, а якимось ласкаво, співчутливо.

— Цієї ночі я... я,— запнулася Оксана, потупила погляд.

— Говори, говори, Оксано,— загомоніли звідусіль.

— Я бачила вночі чудний сон. Ніби лежу я на тротуарі,— рука дівчини піднялася було до шраму на чолі, але не дотягнулася, повисла в повітрі,— лежу розбита вся, скривавлена, мертва. І чую раптом, так, мертва чую — хтось лагідно торкається мого серця,

воно знову починає тріпатись, оживає, я розтулюю повіки і бачу — наді мною клякнув Іван.— Оксана знову знітилась, під її тендітною блузкою затремтіли круглі дівочі груди, замовкла. Дівчата похнюпили голови, тільки Наталка міцніше притулила до себе плече подруги. І Оксана, ніби набираючи нової сили, стрепенулася вся, підвела на товаришок чисті бездонні очі і вже спокійно продовжувала: — Іванко — це той, кого я любила ще до свого нещасного випадку. Кажуть,— додала пошепки,— він загинув під час вибуху у Янівському таборі примусової праці. Отже, Іванко підносить мене з хідника, міцно обнімає, цілує. І вже летимо ми з Іванком у світи, понад містами, руїнами, цвинтарями, понад селами невеселими, понад горами, схиленими у горі, понад ріками, висохлими з туги. І оживають, випростовуються і нагулюють прямо на очах м'язисте тіло скелети-люди, і зблиски щастя спалахують в їх очах, і гори підводять свої дужі плечі-кряжі, і ріки виповнюють бурхливою течією, і зеленіють садами села, і нові чудові міста з високими скляними будинками встають з руїн, і чорне сонце вимальовується свіжобагряною барвою, і всюди море квітів вихлюпується із землі — безліччю яскравих, небачених кольорів. А ми з Іванком пливемо й пливемо... А потім я прокинулася раптом, розплакалась, але думка-сон, наче цвях, застрягла в серці. Який же він буде — той перший день Волі!

— Власне, який же він видасться! — зажебоніли схвильовано дівчата.

— Це станеться навесні. Перемога прийде, як бурхливий весняний вітер, що рве з корінням мертві дерева і запилює здорові гілки. Перемога прийде навесні. Неминуче! Я в це вірю! — випалила першою Віра і, вхопивши в обійми Богдану, закружляла з нею в шаленому вальсі. Нарешті обидві, стомлені, знесилені, впали на канапу.

— Ось так танцюватиме все людство! — задихаючись, вигукнула Вірка.

— Окрім тих, хто зараз розгулює по всій Європі,— тихо, але з притиском мовила Нуся Прадід й зиркнула на двері.

— А я,— ніби не звертаючи уваги на останні слова подруги, озвалась Оріся, дівчина завжди чимось налякана, з широко відкритими очима та злегка розтуле-

ними тремтливими губами,— піду до Преображенської, впаду на коліна, щиро помолюсь.

Котрась з дівчат хихикнула, і відразу настрої перемінився.

— Ти, певне, і рік тому молилася, коли німці прийшли? — випалила Милана, в очах якої загорялись веселі бісики.— За початок війни молилась? Свята-пресвята діво Маріє, рибонько-голубонько, заступнице наша, дай нам війноньки, дай нам німчиків красивих, нелукавих, святих, амінь. Отче наш...

— Перестань блюзнити,— Оріся схопила подругу за руку, потягнула вбік.— Тобі, тільки жарти. В усьому.

— Ні, не в усьому,— Милана вирвалася з рук Орісі, зграбним вихилася висунулася на середину вбиральні, зробила реверанс в той і той бік, вичекала, поки всі втихомиряться.— Послухайте й мене, що я зроблю у перший день Свободи.

Стала поважною, наскільки, звичайно, могла бути поважною ця завжди усміхнена, весела артистка-вітрогонка.

— Найперше — запрошую всіх вас до себе. Ти, Вірко,— крикнула раптом,— не крути своєю котячою мордочкою-премордочкою.— Це зараз я живу в куті, ще й на піддаші. Але чекайте! У перший день Волі я матиму люксову, фешенебельну квартиру у віллі на вулиці Листопада. Я вже й зараз підстерігаю одного високого чином фріца, який там живе. Тільки він дасть драла, а я зі своїм багатством у валізочці — та й у його квартиру. Отже, місце нашої зустрічі вже відоме. Це прімо, а секундо — я заставляю столи, що аж вгинаються! Бо він же, цей високий чин, дряпає в останню хвилину-прехвилину, тож усі запаси його в моїх руках. Уже навіть шампанське у відерці з льодом охолоджується. Отже, секундо, заходимо до світлиці. Сідаємо. Але раптом народжується в мене думка, і, не покуштувавши печеного-соленого, ми — в кухню, ставимо на газ баняк з картоплею в лущинні, буряки і чекаємо, коли все це звариться. Ой, що за запах, дівчата! Приємний-преприємний! Ми глибоко вдихаємо той чудотворний аромат-преаромат і, врешті, ставимо баняк на підлогу, щоб вистигла картопля. І тепер, любоньки, починаємо терцію. Ми, артистки, ми, чаклунки, ми вакханалки. Кожна з нас виконує якийсь ритуальний танець навколо баняка з бараболею й буряками.

Раджу вже сьогодні: готуйтеся. За найкращий — багатий приз: картина із стіни і перша пляшка шампанського. Останньою, звичайно, виступаю я, як господиня. Слухайте, слухайте всі, що я роблю: розганяюсь із самого кутка та як вдарю шпідцем мешта у баняк, як вдарю...

— А навіщо з смачної мандибурки знущатися, — почули раптом дівчата за спиною лукавий голос, миттю повернулись: перед ними, майже на порозі, стояв Місько Макольондра, конферансьє і головний герой ревью. Макольондра — в приватному житті артист Ярема Таднюк, улюбленець усього колективу, єдиний в трупі присвоїв собі право входити будь-коли до жіночої вбиральні без стуку. Нащадок відомої акторської сім'ї, митець з дитинства, довгорічний керівник мандрівного водевільного театру, що тішився в Галичині заслуженою славою, цей сорокалітній мужчина залюбки доводив свою тезу про те, що ділити театр на артистів і артисток недоцільно й нерозумно. Рахується тільки актор — чи він в штанах, чи в спідниці. «Скільки великих театрів, — вигукував Ярема після високої чарки, — взагалі не допускали жінок на підмостки, всі ролі виконували чоловіки. І штука театральна зовсім від цього не страждала. Скоріше, навпаки.

Для мене театр — храм, і я поведжуся в ньому, наче турок у мечеті. Вхожу без шуму і без стуку. Навшпиньках. І що, скажіть люди добрі, злого в тому, що я раптом опиняюсь у жіночій вбиральній. Я — старий актор, я — старий чоловік. Нічого такого, чого я не видів, не побачу. Нічого такого, чого я не чув, не почую. А нині раптом...»

Таднюк і цього разу тихцем завітав до танцюристок, став біля порога і прослухав майже всю тираду Мілани.

Дівчата заметушилились, накидаючи будь-яку одяжину на плечі. Кинулися до непрошеного гостя, ніби намагаючись його випхати з убиральні.

— Негарно підслуховувати, навіть вам, пане Міську, стид, — защебетала Віра і легко штовхнула Таднюка в живіт.

— Та хто такий розумний каже, що я підслуховую, — оборонявся Макольондра. — Я тільки як про мандибурку почув, то вже втерпіти не міг. Це сором так знущатися над картоплею, як ви задумали. Ой

ти моя бараболько,— Ярема приголубив за личко Мілану,— чи не гріх тобі? Бо мусите знати, мої дівчиці, що немає більш смачного, універсальнішого продукту за картоплю. Ось послухайте мене.

Він уже вибрався з облоги артисток і вигідно вмотивувався у фотелі. Дівчата оточили його.

— Насамперед про найкращу страву. Це, слово честі, картопля в мундирах. Отже, беремо цей ніжний продукт у пальці,— Таднюк підкреслює кожне слово відповідним рухом, мімікою, мабуть, він міг би і не говорити, а його чудово зрозуміли б.— Обираємо лушпинку і мачаємо картоплю в саламаху з олії, цибульки, перчику, часничку. Річ ясна. До цього ви собі ковтули один глибокий келшшок. Саламаха по пальцях тече, а ви її — смачненьку бубульку — в рот. Цимес! А на картопельку цим разом оселедця астраханського, він, як і сипка картопелька, розпливається в устах. І тоді в мандибурці робите ножичком маленьку дірочку. Солі туди,— але не мілкої, не панської, а такої, щоб під зубами хрумтіла,— ах, пальці облизувати тільки. І ще раз повторити, але вже голу бараболю розкряти надвое і як канапку — шматочок сала з хроном на половинку.

— Пане Міську, пане Макольондро, Яремо, чортів сину, перестаньте, ради бога, вже кишки перевертаються,— гукнула Мілана і вдарила Таднюка рубцем своєї маленької долоні в карк.

— Пане Міську, досить, вгамуйтеся, — попросили інші дівчата.

Ярема широко посміхнувся, вдоволений. По-юнацьки схопився з фотеля і, немов ілюзіоніст, з бездонних своїх кишень витягнув кілька згортків.

— Це дуже добре, дівулі мої, що сік пустили. Сам доктор Панчишин наголошує, що перед їдою доконче збуджувати апетит. Пригощайтесь на здоров'я.

Дівчата розгорнули пакуночки. Тут булочки, кілька кружечків ковбаси, сиру. Це вже не вперше добрий Макольондра приносить їм у вбиральню гостинця. Раніше соромились, відмовлялися, дякували, але знали — це від щирого серця. Таднюка любили й поважали у всьому місті, новоявлені купці та ресторатори вважали за честь і добру рекламу для свого підприємства, коли артист приймав їх запрошення, а той із свого боку не забував про дівчат із вар'єте.

Зараз тільки Оксана задерев'яніла. Їй це трапилось уперше. Та вона і не потребувала дарунків, не знала, що таке голод, її ж батько міг сам увесь театр прохарчувати. Але, зиркнувши на подруг, спокійно взяла бутерброд.

— Чим же й коли ми вам, пане Міську віддячимо,— ластилась очима Віра, яку дівчата не без підстав називали «голодоморкою».

Ярема весело зареготав, ніжно погладив танцюристку по плечу.

— Не поспішай поперед батька. Наші пан директор обіцяли, що коли прем'єра вдасться і, зрозуміло, сподобається «покровителям» з УЦКа, тоді всі ми одержимо солідніші харчові картки. Такі картки, дівулі, на яких красується, наче сонце у небі, літера «W» — «Weinbrand»*. Ось і зберемо всі наші «W», накупимо тієї контингентівки з куколю та як загуляєм, як загуляємо! Чорти в небі здивуються. Отак, дівулі!

Він ще раз погладив Вірині плечі і, наспівуючи свою улюблену пісеньку «Горілонько з куколю, як я тебе люблю п'ю», хвацько вистрибнув із убиральні. Дівчата дивились йому вслід, і кожна, мабуть, думали про свою долю. Знову смуток і туга нависли над вбиральною.

— Коби вже скорше Трофимов закликав на репетицію,— зітхнула Нуся.

— Зачекайте, любі,— Оксана рвучко розпростерла руки, наче хотіла затримати подруг, які ще нікуди й не поспішали.— Ми не слухали ще Данки, як це вона зустрине перший день Волі.

Богдана не поворухнулася, заглиблена у свої мрії.

— І справді,— загули дівчата,— коли всі, то всі. Відкривайся, Данцю!

Нагірна провела рукою по чолі, не то перевіряючи температуру, не то поправляючи зачіску, і пошепки мовила:

— Я не впевнена, що дочекаюся того радісного дня. Не всі ми переживемо цей нелюдський час і, може, не всі,— дівчина якось дивно посміхнулася,— завітаємо до нашої гостинної подруги на вулицю Листопада. Тому я говоритиму про інше. Не те важливо, як кожна з нас проведе день Перемоги. Стократ важливіше —

---

* Горілка (нім.).

що зробимо ми для того, щоб ця хвилина настала раніше, щоб зустріли ми її, коли доведеться дожити, чесно, з чистою совістю. Наближаймо перший день Волі своєю участю у боротьбі за Перемогу — ось що здається мені найістотнішим.

Данка замовкла, тільки очі її, сповнені безмежжям блакитного неба, звузились і допитливо свердлили одну по одній шість пар очей, що раптом злякано пригасли або розширились.

— Коли хто прагне донести на мене, прошу, я вже і так двічі приречена, — мовила, переводячи погляд на вікно.

А шість пар очей не здригнулись, і ще довго світилися в них сила і гнів, що раптово скипіли.

Почувся стукіт, і в дверях став Трофимов.

— Коли панянки вже собі розірвалися трохи, давайте на сцену.

Оксана рушила першою.

У дверях дорогу їй заступила кремезна постать. Скрикнула. Її в'юнке високе тіло, що раптом почало хилитися вниз, схопили міцні руки Івана Каштанюка.

Розділ третій

Юрко Недовіз дуже скоро пересвідчився, що його фірма «Скуповування і продажу пляшок» — розташована не в найкращому місці. Всі актуальні і потенціальні покупці товару були віддалені від його бази на Личаківському базарі кілометрів за чотири-п'ять: горілчана фабрика колишньої державної монополії та «Бачевський» — поблизу Жовківської рогатки, броварня — на Клепарові, а «Міколяш» — ще далі — аж ген на Городецькій вулиці.

— Зварйований помисл! — вже не раз бідкався Юрко перед старим і молодим Кардашами, сусідом-слюсарем, навіть перед своїми агентами по купівлі і збуту. — Бо хто тут, на Личакові, має непотрібну пляшку. Буває так, що господиня рано в пляшку наливає молоко, потім у цій же посудині приносить нафту, ввечері мие — і знову від початку.

І тільки на самоті знаходив для себе виправдання: «Хто тоне, за бритву хапається, в усякому разі, нічого не втратив ти, Юрку, на цьому гешефті. Не скигли».

Надвечір, замкнувши на три замки склад, Недовіз ішов у місто, в центр, винюхувати придатніше місце під «інтерес». Знав, що вже може собі цю мандрівку дозволити, що нічого йому лякатися арешту. Понад півроку минуло від тієї нещасливої днини, коли йому довелося тікати голіруч (може, і не зовсім голіруч, але дуже вже зворушливе це слівце, коли ним ділишся з іншим!) з площі Брестської унії, і був впевнений, що все вже забулось, ніхто його не розшукує, нікому він, власне, і не потрібен. Спитай будь-кого — гестапівця чи поліцая, графиню чи перекупку, професора чи злодія, що трапилось восени на Привокзальному базарі, й почувеш шість різних версій, причому жодна з них не буде правдивою. Легенда наросла на дійсному факті, як мох на пеньку. У цій легенді жодного місця не відводиться йому, Юркові, і це дуже добре й надійно. Тим-то він і може йти зараз сміливо й відверто, куди йому тільки заманеться — і в церкву, і в театр, і в будь-яку установу. Але заходити в ці заклади немає потреби. Він щонайбільше загляне до центральної ресторації, завітає на базар за театром, там завжди можна все купити, когось зустріти, погомоніти з людьми. Найближчі знайомі уже шукають для нього нового, вигіднішого приміщення.

Але з найбільшою насолодою Юрко заходить вечорами до літературно-мистецького клубу, що на вулиці Третього травня, 10. І хоч з літературою він ніколи не мав надто близьких зв'язків, а його розуміння мистецтва не визнавало ні теорії сюрреалізму, ні школи Станіславського, — він у клубі своя і жадана людина. Бо, по-перше, походить з краю, який здавна дає найбільше число діячів культури і мистецтва на Західній Україні — з Коломийщини, і кожний третій на Парнасі — його земляк, товариш або знайомий. По-друге, через його шинок «Оселедець на ланцюзі» пройшли наче через міські ворота, майже всі письменники і всі актори. Але головне те, що літературно-мистецький клуб — це лише вивіска. Справжні літератори й митці — на фронті або у далекому тилу. Вони разом з усім народом борються проти фашизму. А клуб, як і театральне казино в будинку графа Скарбка, є, власне, тільки збіговиськом нової львівської буржуазії — промисловців, купців, чиновників німецької адміністрації, уцекістів, адвокатів і, звичайно, газетних борзописців,

які тут у дешевій комітетській харчівні обідають та вечеряють. Але не споживати тоненькі парові котлети з картопляним пюре, хоч його подавали вчорашні відомі артистки, які не захотіли дарувати своє мистецтво окупантові, прийде в клуб Недовіз, він засяде в репрезентаційній кімнаті з такими, як він, за картярний столик до преферанса, бриджа, покера або й короткого фербля. Кидаючи карту, буде блискати перед очима інших своїми двома золотими перснями, й інші будуть осліплювати його своїми сапфірами та рубінами, згортатиме ножем для розрізування книг набухлі за кілька хвилин піраміди золотих і марок, або дивитиметься, як це захланно робить його партнер.

«Яка шкода, що нема Івана,— думав Юрко тоді, коли не щастило в грі.— Іван мав залізні нерви, виняткову витримку, вмів блефувати і вигравати у безнадійних ситуаціях».

Де зараз Іван, що з ним — Юрко не знав. Часом, щоправда, Роман інформував його, що в Івана важливі справи, але коли випитував медика про деталі, той тільки плечима здвигав: «Нічого не відомо. Хіба ти не знаєш нашого Івана». Особисто бачив Юрко Івана востаннє ще десь у березні. Зустрів його випадково на базарі, але відтоді — ні слуху, ні духу. Запрошував тоді Каштанюк його на весілля, на шлюб з Модестою, та таким милим голосом, ніби не відав, що кожне слово про це — ніж у серце Юркові. Іван жартував, сміявся і, окликнувши когось, швидко попрощався, лягнув його по плечі — та тільки його і бачив. Ще крикнув звіддала, що зайде в тій справі. Шлюб з Модестою — це для нього була просто ще одна справа. «Ой, Іване, Іванку, якби ти знав...»

А втім, Каштанюкові все в житті було за іграшку, з нього завжди, як з гуски вода. А він, Юрко, буде — бо мусить — і далі всеньке життя дружити і рватися до Івана, шукати і тужити за своїм сердечно-безсердечним другом, чекати на нього. Іван щасливий від природи, він ще змалку так: де не посій — там зійде.

Зійшов і цього разу. Правда, не сам. Привезли Івана до складу увечері на його ж таки, Юрковому возі, тому самому, котрий опівдні вирядив з порожніми пляшками на пивний завод.

Привіз Івана маленький приймак Івась Нетудихата та старий Кардаш. Усю дорогу, розповідав потім Сте-

пан, хитре хлоп'я сиділо біля закритого дошками Каштанюка, цвйохало батогом та мугикало собі щось під ніс. Ще й хрестилося розмашисто три рази, коли минали будь-яку церкву чи костьол.

Не сплигнув того вечора з воза, як це, напевно, зробив би у будь-якій іншій ситуації, Іван, не привітався, лежав, як колода, як велика порожня пляшка. Ой як важко віддихав, ловив життя! Постелили Іванові в кутку складу, напували і зіллям, і компотом, поливали голову водою, а Юрко з Романом просиділи біля недужого всю ніч. І вранці ні бровою не моргнув Іван, тільки важко сопів, як ковальський міх.

Кардаш — було не було — побіг кликати знайомого лікаря, а він, Юрко, вийшов до кількох жінок, що принесли пляшки. Повернувся захеканий Роман. Лікаря не застав удома. Сам приготував якись мікстури — й до Івана, до постелі. Одна мить, і Юрко чує з кутка зляканий оклик. «Невже ж так погано, невже — кінець», — подумав Юрко і собі туди. Аж гульк: сидить Іванко, спустивши ноги на землю, жмурить до нього свої чортівські очі і невинно, як дитина, питає: «А немає серед цього лісу пляшок хоч однієї повної?» Люцифер — не чоловік!

Увечері сиділи вже втрьох, як колись, за добрих часів. Каштанюк, Недовіз і Кардаш. Сиділи в просторій, дбайливо умебльованій кімнаті на другому поверсі того ж будинку, яку Юрко вже встиг прикупити і включити до свого господарства. Зараз тут він мешкав, а колишня домівка внизу правила за контору. В ній і далі спав Роман зі своїм прибраним братаничем Івасем Нетудихатою. Старий Кардаш щораз рідше виходив з хати, від кількох місяців у нього знову погіршало з легенями, і він мав гадку незабаром переїхати назавсім у гори, на чисте повітря.

Було тепло й затишно. Вікна, дбайливо заліплені чорним палітурковим папером, закривали ще важкі портъери. Ці грубі заслони не випускали на вулицю ні звуку розмови. Але зараз ця трійка уважно вслухалася — чи не скрипне хвіртка, не застукотять кроки на кам'яних сходах. Чекали на Модесту, яку Роман опілдні відшукав у медінституті й повідомив про появу Івана.

Повинна була прийти о восьмій, а вже добре стемніло. Недовіз і Кардаш кілька разів виходили вниз,

але даремно. Модеста запізнювалася. І можна було вже чортзна-що думати. Навіть Іван, який досі не виявляв ані крихти хвилювання, якось незвично для нього почав крутити шиєю, щипав, тягнув униз свої довгі чорні зарості брів.

Коли Ромко у котрий вже раз підвівся з-за столу і вийшов, Каштанюк стріпнув, наче мітлою повів, давно нестриженим твердим волоссям, схопив за плече Юрка, ніби намагаючись піднести його. Потім поплескав товариша по плечу й вигукнув:

— Кинь мені, нарешті, щось за драбину. Я ніби цілий вік нічого не їв.

Юрко раптом вискочив з-за столу.

— Здається, рипнула хвіртка,— прислухався.— А ти споживай що-небудь.

— Щось не йде... Відвик останнім часом.

— А Модеста не примушувала?

Іван чомусь цього разу не хотів, щоб між ними знову виникла розмова про його наречену. І навіть не заради себе. Просто пошкодував друга. Відповів бай-дуже:

— Ми так рідко зустрічалися...

Не підозривав, що саме цими словами найсильніше обурих Юрка. «Рідко зустрічалися». Боже, та дай йому таке щастя, він не одступав би і на крок, на руках носив би.

— Чого це ти так, Іванку? Ти при своїм розумі?

— Як видиш — ні.— Івана раптом заболіли слова товариша, розлютили.— Але ми це вже якось владаємо самі.

— Дай боже, щиро зичу...— думки в Юрка запліталися. Скільки це води в Пруті сплигло, а він ще й досі не може забути своїх марень, не може спокійно ні думати, ні говорити про Модесту. Але зараз найважливіше, щоб вона з'явилася, щоб чогось не трапилось, такий тривожний час, непевний.

— Прийде, не лякайся,— хороблива увага Юрка до Модести щораз сильніше дратувала Івана.— Мусить прийти,— він замурикував відому пісню,— вона ж сина мого носить.

«Який же ти все-таки хам, Каштанюк! — подумав Юрко, ховаючи погляд.— Гірке матиме життя з тобою Модеста. Дивно, що ті жінки в Іванові бачать. Хлопець, як тисячі інших... А може, якраз навпаки — ін-

ший, ніж тисячі. Жінки чіпляються до такого, який вдає, нібито їх не потребує. Кожна хоче врятувати — перевиховати. Піддаються вічному своєму покликанню самаритянки й матері: зробити з останнього лайдака людину, доброго мужа, люблячого батька, вірцевого громадянина. І роблять це коштом свого щастя, своєї волі. І майже ніколи не досягають мети... Але навіщо мені все це? Не болить і не гріє. Хай собі, як знає. Дорослі обое».

— То я також піду, Іване. Тут дві дороги від трамвая, заблукати неважко.

«Я ж тебе не тримаю. Іди на безголов'я!» — хотів гукнути розкипільний Іван, але сказав тільки:

— Ти тут господар. Роби, як знаєш.

А тоді засміявся — широко, голосно.

— Ой і рветься наша дружба, Юрку, наче перепрілі дитячі пелюшки.

Недовіз лупнув очима на Івана, дивуючись його кмітливості. Проте не сказав ні слова. Каштанюк висловив саме те, про що він думав, глибоко-глибоко приховуючи думки. Іван знову його випередив.

Нарешті почули на сходах такі бажані кроки. Й одразу насторожилися: кроків було більше, ніж належало. Щонайменше одна пара ніг зайва.

Ні, не була зайва. Саме третя особа, яка увійшла до кімнати, найбільше здивувала всіх: це був Микола, брат Івана. Давно не зустрічалися брати, а привітались, ніби вчора розійшлися. Без обіймів і без розчулених слів. Модеста також привіталася з усіма однаково — подала руку, Юркові навіть першому. Стискаючи Іванкову, на мить припала до нього, просвітила усього уважними очима і не то журливо, не то стурбовано крутнула головою:

— Я чула, ти знову відзначився, як завжди, в своєму стилі...

— Сідайте, друзі, сідайте,— занепокоївся господар.— За столом надивимось одне на одного.— Поява Миколи ще дужче збила його з пантелюку. Понад рік вони не бачились, до того ж остання зустріч була драгівливою, навіть ворожою.

«Чи згадає йому про це Микола. І чого власне сюди приперся?»

Всі питання, сумніви намагалася розв'язати Модеста. І затягла вузол ще міцніше, тугіш.

Вона мала якнайкраще бажання з'явитися впору. Готова була бігти відразу, коли тільки стрів її Ромко.

— Адже не бачила того вітрогона,— Модеста метнула гарячими стрілами очей у бік Івана,— понад тиждень і була впевнена, що накоїв чогось. Останні дні просто вже нерви не витримували. Мій мозок, здавалось, розширяв череп. Побігла з Пекарської на Петра і Павла, щоб скочити ще до трамваю, який тихо повз нагору. Вже була перед цвинтарем, коли гульк — із брами раптом виринула постать Миколи. Стрілися очима, а він, холера, й далі — ніби телепень або стовп телеграфічний. «Миколо! — кричу, щоб тобі позатикало», а сама думаю: не пізнав, постарілася я, мабуть. Років п'ять одне одного не бачили. А він палець на уста, чортяка, та лап мене попід руку. Такий фронт раптом зробився, що мене мало в жар не кинуло. Тисне і тисне, та й шепоче мені на вухо: так і так, йому, здається, що за ним женеться вже віддавна одна жіночка, просто як навіжена: де він, там і вона. Кутиком очей показує мені у вікні трамвая, що саме проїжджав повз нас, цю даму. Дивлюся, та то ж наша Рома Гамула. «О,— пояснюю Миколі,— ця дама може серйозно весь день бігти за тим, хто їй в око впаде».

Махнула я рукою Ромі, а вона на мигах показує, щоб зачекала на зупинці. Розповідаю тоді Миколі про себе і про наше знайомство з Ромою. А він зупиняє мене біля цвинтарного муру і просить: «Ти її затримай якнайдовше і нізащо не називай мого справжнього імені. Я лікар, твій колега по навчанню у Познані. Прізвище — Борис Миколин. Зустрілися випадково». І зник за живоплотом, що поряд. Тоді я врешті зрозуміла все. Мій баняк знову почав варити. Не поспішаючи, виходжу на Личаківську. Рома швидко переставляє свої довгі ноги, вже йде мені назустріч. Обняла, обцілувала та й питає таємниче: «Де ж твій кавалер?» Зміряла я безсоромну від голови до ніг та ображено набундючилася: «За кого ж ти мене вважаєш? Хіба не знаєш, що я виходжу заміж за Івана?» Вирішила, бачите, все відразу покласти на одну карту.

«Та знаю, знаю,— скавуть Рома, а потім уже й усміхається,— таки зуміла ти всіх перебігти. Може, хоч я його брата підцапаю, ріднею будемо».

Закалатало в мене серце, але знаку не подаю. «А де ж ти цього брата виділа?» — Та ось на цвинтарі

зустріла. Ходила могилу Гната Трохимовича відвідати — дивлюсь: вилитий Іван. Колись Каштанюк говорив мені, що є в нього брат-сіроманець, якого перед самою війною більшовики в тюрму запроторили. Тож, думаю, знайшовся, повернувся, хотіла з ним познайомитись, розпитати, коли раптом зник між могилками. А потім — зирк з трамвая — ідеш ти з ним, ось і зраділа». — «Ах ти моя навіжена, — сміюсь уже і я. — Та це ніякий не брат Іванка, і де йому до нього. Не зауважила ти, яка посполита пика у нього. Це доктор Миколин. Мій колега по інституту. З тих Миколинів, що до війни на Персенківці фабричку паперових торбинок мали».

«О, про Миколиних я чула. А де ж твій медик дівся? — питає і знову зуби наверх. — Куди ти його заховала?» — Ще й пальчиком ехидно покивала.

Я знову обурююсь. «Ромо, — вже ультимативно, — або поведься пристойно, або...» До кінця висловлюватись не треба було. Вона знову обійняла мене, зашварготала. Примусила поїхати в центр, затягнула у цукерню Зелінського, а потім аж до площі Пруса повила. Сіла в одинку, а я нібито пішла додому. Ось тому й спізналася. Вибачайте, рідні. А тут під самим порогом зустріла вже Миколу з Романом.

— Мені було дуже важливо знати, що говорила вона, тому й приїхав, — Микола говорив тихо, зніяковіло. Вибач, Юрку, що непроханим гостем ввійшов...

— Що ти, Миколо, — Недовіз мигнув віями, голос його тремтів. — Уже майже півтора року чекаю на тебе, на потиск твоєї руки. Це ти мені пробач за оте, давне...

— Все списала війна, — Микола приязно усміхнувся, — а тоді, правду мовити, це було мені навіть на руку. Але киньмо спогади. Зараз інші справи нас тривають.

Піднялася Модеста.

— Я переповіла все, як на сповіді.

— Щось мені не подобається ця історія, — злякано мовив Юрко. Він, мабуть, найуважніше прислуховувався до розповіді.

— Я їй, ледащиці, морду зіб'ю, як зустріну. — Іван словами цими ніби закрити справу.

— Непоправний ти, голубе! — Модеста вимушено посміхнулася. — Скільки я вже тебе не повчаю, що все погане можна вивісти в гречній формі. Тоді навіть дошкульніше зраниш.

— Що ж, друзі-братці,— Микола підвівся,— я дуже радий, що ми тут усі разом, як колись у Коломиї. Вперше за багато років. І це єдине, що можу назвати світлим і добрим. А решта все в нас — гризоти, турботи, неприємності, життя на волоску. І, звичайно, боротьба з окупантами, яку кожний веде по-своєму. Але зараз одна справа нас усіх муляє однаково. Справа з Ромою.

— Я беру цю справу на себе і вважаю її владною.— Іван сказав це, позіхаючи, мляво, наче підкреслюючи, що нема про що більше говорити.

— Почекай, Нечикайло! І для тебе, і для мене це, звичайно, дрібна справа, але за нею — жива людина. А що, коли ваша Рома не запроданець, не агент гестапо? Знешкодити легко, виправити таку помилку — не можна.

— Ти мені в душу не зиркай. Коли я кажу, що займуся цією справою, то значить, вивчу детально й капітально, як любив у таких ситуаціях заявляти один мій друг з базару. Я ще нікого не закатрупив для своєї приємності, щоб ти знав, брате, я взагалі ще нікого не послав на той світ, навіть жодного німця.

— А оберштурмфюрера Ганса?

Іван відчув, як злістю наливаються м'язи його лица.

— Бачу, ти, брате, добрих маєш інформаторів. Отже, щоб ти знав, може, і Ганс не загинув того гидкого дня.

Настала гнітюча тиша, всі раптом почули, що в кімнаті дрібненько відміряє хвилини десь захований годинник. А Модеста задерев'яніла, наче куля застрягла біля її серця.

— І після цього ти гуляєш по місту, ще й ніби артист.

Микола, це можна було легко запримітити, втратив багато від своєї колишньої загартованості, врівноваженості. Колись люди називали його «людиною без нервів», сьогодні краще пасувало б паймення «клубок нервів». Юркові здалося, що Микола відчуває себе так, ніби під його кріслом вистукувала останні хвилини годинникова бомба.

Іван підвівся з-за столу і, уважно поглядаючи на брата, цідив крізь зуби:

— А я і не переходив у підпілля. У війну нічого ховатися в нори, бо ніхто довше двох днів тебе не

шукатиме, хоч би ти й генерала повісив. Не знайдуть убивці — візьмуть і замучать п'ятдесятьох невинних, і рахунок є. Уся слідча та в'язнична бухгалтерія спрощена до мінімуму. Це слід було б тобі знати.

— І все-таки, одного прегарного дня ти можеш зустрітися з Гансом око в око.

— Не виключене. Але через це я не думаю ховатися від людей і від себе. Можна також іти вулицею, послизнутися, впасти і не піднятися більше. Чи радиш людям не виходити на вулицю?

— Це софістика.

Суперечка, як загорілась, так швидко і згасла. Микола почав збиратися. Даремно Юрко умовляв його заночувати.

— Фашисти моєю дорогою не ходять, — пожартував. Але зогледівши іронічну посмішку на устах Івана, вже тихіше додав: — Принаймні, двічі.

Іван розсміявся вголос. Вийшов з-за столу, поклав руку на плече брата:

— Ану, вгадай, в котрому вусі дзвонить? — спитав несподівано.

Добра, мила усмішка красила лице Миколи. Кімнатою наче раптом пролетів, простягнувся між братами промінь далекого спогаду — скільки разів у дитинстві, в молодості саме цим питанням вони владнували взаємини, мирилися після жагучих суперечок.

— Паршива з мене вівця, як любив говорити наш вихователь з бурси, — Іван розкуйовдив волосся Миколи. — Я вже встиг полаятись з тобою, а забув спитати, як це ти допоміг мені вибратися з тунелю під час цього злочасного вибуху?

— Не лише вибратися, але й попасти під вибух.

— Ну то що ж, дякую. — У лівому?

— У лівому.

Незбаром Микола попрощався, пішов у ніч. Його взявся супроводжувати Роман.

Юрко наступного ж дня зайнявся шлюбом Івана і Модести.

Розділ четвертий

Мало хто знав, що Роман Кардаш пише вірші. Він друкував їх ще за поміщицько-буржуазної Польщі, а потім у радянських газетах та журналах і мав

через це неприємності від оунівців. Його, як «советського підспівувача», вигнали із студентських зборів, які відбулися після проголошення Ярославом Стецьком «вільної, самостійної, незалежної» України. Кількасот очей ненавистю кололи його спину, коли він проходив свою голгофу — з перших рядів через увесь зал до виходу. Роман знав — запам'ятає він на все життя ті колючі, злісні погляди, — що й не сягне по перо, поки хазяйнують тут фашисти. Але минули місяці, перше враження від перенесеної образи приглушилося, молоде серце налилося почуттям кохання, мучила і втішала його зелена весна, і студент медичних курсів щораз частіше, замість на лекції, заходив під листяне склепіння Личаківського кладовища, примощувався на забутих, порослих мохом кам'яних надгробниках і, розгорнувши грубе томисько гістології чи неорганічної хімії, писав вірші. Це були здебільшого любовні цикли, мотиви громадянської поезії проривалися рідко, юнак виконував багато небезпечних доручень підпільної організації, був ситий цим виконанням обов'язків; двадцятиоднолітньому борцю бракувало земної любові, ласкавих слів, жару пристрастей, підставленого плеча вірного друга, і все це Роман знаходив у своїх мріях і різьбив у поетичних строфах.

«Ти пішла, за тобою...» І так нескінченно. Туга за коханою, що відійшла, конкретно за Данкою (хоч це ім'я і не згадувалося у віршах), яка заборонила йому навіть наблизитися до себе, — ця тема домінувала у творчості поета-медика.

«Я усміху твого ніколи не забуду...»

«І хоч любов ця є давно минулим сном, у серці житимеш моїм ще низку довгих літ...»

«Я знаю: це пройде, як сон проходить. Остане спогад-усміх, а не ти, і давній біль гіркої насолоди, неначе папороть, у серці проросте...»

Усі вірші в такому сумно-елгійному, безнадійному тоні. І тільки деколи проривалася назовні здорова, молодеча віра в себе, у відродження любові, повернення кохання.

«Прийде ще час, коли затужиш ти за мною...»

І може, за ту любов вдячна будеш мені...»

Якось на цвинтарній алеї зустрів Рому Гамулу. Ледве впізнав господиню забави, на якій так раптом запульсувало його кохання до Данки. Ішла зараз, наче

пливла на своїх струнких ногах, ще подовжених високими каблуками модних туфель. Усе її тіло коливалось у ритмі кроків, випихаючи вперед тугі горбики грудей.

Хотів тільки вклонитись і піти, щоб не вислуховувати зайвої балаканини цієї вертихвістки, не відповідати на запитання, від яких віє банальністю. А вже зовсім погано їм зустрітись, якщо вона справді агент гестапо і, може, стежить за ним. Тоді, напевне, сама його зачепить.

Так і сталося.

Рома заступила йому дорогу, подала одразу обидві тонкі руки, на одній з них легко гойдалась невеличка шкіряна сумка.

— Кого-кого, але вас я ніколи не думала стріти на цвинтарі!

Всю свою жіночу принадність вклала тепер у погляд.

Роман зігнувся, наче раптом його переполовинили в стані, поцілував випещену руку жінки.

«Треба бути якнайуважнішим до цієї мерзотниці,— гуділи у мозку думки,— щоб і словом, і поглядом не зрадити себе, не збудити будь-якої підозри».

Підводячи голову, знову уважно оглянув Рому від ніг до голови: так, є жінки, які вміють одягатися, щоб виглядати найпривабливіше, уміють усе з своєї вроди, постаті виставити так, щоб показати більше, ніж мають насправді.

Почервонів, глипнувши на свої замурані, перекобочені черевики, притулив книги до далеко не свіжого вигляду і трохи короткого в рукавах піджака.

Але Рома і оком не кинула ні на його взуття, ні на одяг. Вона вперла погляд у далечінь алеї, замріялась і, взявши Романа під руку, вела його між могил, на диво тільки зрідка відзиваючись. Юнак якось скося побачив її міцні, великі, висунуті вперед зуби і констатував у думці, що вони ніяк не пасують до уст, обличчя, усієї постаті супутниці. «Чужі зуби, ніби іншої особи. Добре сказала Модеста: «Зуби молодій вовчиці».

— Про що ви думаєте, друже? — спитала просто, заглядаючи в очі Романові.

— Думаю, що все наше існування, *sub specie aeternitatis**, зламаного гроша не варте.

---

*. З погляду вічності (лат.).

— Стидайтесь! У ваші роки, з вашими можливостями мучити себе такими жахливими думками. Нишпорити між гробами, шукати серед могил розради! Фе!

— Я тут вчуся. А от ваша присутність на цвинтарі — просто не в'яжеться...— Юнак ступив на головну алею, яка вела до виходу.

— О, навпаки! — Ромине обличчя, і стан, і руки раптом ніби напружились, і вже йшла інша жінка — сумна, засмучена, в тузі схилена мадонна. — Я невід'ємний компонент цвинтарного пейзажу. Не запримітили — вся в чорному... Приходжу тут до чоловіка...

«Знову той самий прийом, — майнуло в голові Романа. — Досвідченого агента».

— Це скидається на парадокс, — таким же тоном продовжувала Гамула. — Але насправду, мертвий Маняко — єдина жива людина, яка в мене залишилась. Прокляті шваби, — о, вибачайте, шановний, це я ненароком, від своєї невеселої долі, — Рома пильно глипнула на товариша і, мабуть, впевнившись в якихось своїх прихованих планах, наголосила, — і кострубатої злості. Дозволило нарешті миле, — протягнула це слово, наче пісню, — гестапо поховати, насипала скромну могилу, ось і ходжу...

Наставила лице вітрові, мабуть, щоб осушив заблукану сльозу. Не спостеріг Роман, чи виплила вона з її очей, але сам жест виглядав красиво.

Спускалися алеєю вниз. Минули могилу Франка.

— Йому добре, він за будь-якої влади — свій. Генії і тут у виграші.

Сказала це різко, майже цинічно, і Роман з подивом глянув на супутницю. Помітила це й загасила жар:

— Це тому, що я люта на них, — кинула. І по хвили вже солодкувато: — Ні, ні, не на геніїв.

На вулиці знову переіменила настроїв, наче пересунула в собі якийсь внутрішній важіль. Смуток, тугу, біль, гнів залишила за брамою. Була вже весела, лагідна, ласкава.

— Ви мене трішки відпровадите, правда? — загомоніла. — Я така, така зараз самотня.

— Самотність у наш час — велике щастя і вірний друг, — Роман нічого розумнішого не вмів придумати.

— Я можу вам її подарувати,— засміялась.

«Справді, вовчі зуби», знову майнуло у свідомості юнака.

— Розкажіть щось веселого зажуреній удовиці,— продовжувала зараз низьким, приглушено-інтимним тоном.— Я справді дуже нещаслива,— дивилась на Романа очима матері божої.

Таки досягла своєї мети, якщо була мета в неї. Хлопцеві зробилось шкода жінки, поспівчував їй широко. Уже зараз не був упевнений, що вона агент гестапо, негідниця, виняткова видра, як охрестив її Іван. Роман шукав у ній чогось людського й доброго. Людина не народжується падлюкою, обставини життя роблять її часто такою. Рому доля не пестила. Сама боролася за своє існування, знайшла врешті домашнє вогнище, спокійне життя і раптом такий удар, трагедія. Тут і кінь похитнеться, хоч на чотирьох. До того ж Рома не влізлива, ні про що не випитує його, не вивертає душі, як це було в шинку чи на вечорницях. Болючі переживання облагороджують душу—це відомо. І, мабуть, щиро ненавидить фашистів. Щоправда, тоді на забаві вона просто накидалась Гансові. Він не може її осуджувати за те залицання до німця. А втім, Іван також дружив з оберштурмфюрером, а коли настала відповідна ситуація—вбив його. Не слід людям пам'ятати злого. Життя було б просто неможливим, безнадійним, коли б людина все пам'ятала. Треба знати, що можна і що слід забути. Зокрема зараз, у цей тяжкий час. Інакше й збожеволіти можна.

І Микола, мабуть, помилився. Рома—жінка безпосередня, відверта, хотіла підійти до нього без будь-яких поганих намірів. А зрештою, ніяких не мав при знаків, що про їхню групу знають німці і стежать за ним. Гестапо не любить гратися, як кіт з мишкою. Бере відразу, навіть невинних, за обшивку і до побачення, світе. Микола помилився. Він зараз надто знервований.

Зупинився навпроти церкви Петра і Павла. Кардашеві направо—Личаківською вгору, але він не проти провести Рому через вулицю, до її зупинки.

— Може, відвезете мене, всього вісім перестанків,— ніби вибачається вона за свою нескромність.— Такий час настав, що самотній жінці небезпечно роз'їжджати по місту навіть удень.

Пред'являють кондукторові місячні проїзні квитки, але той не звертає уваги. Дивиться насторожено крізь вікно і про щось запитує очима водія зустрічного трамвая, що на мить уповільнив свій хід.

— Біля базарчика облава,— кидає притишеним голосом.— Кому погано сидіти, виходьте на зупинці. Військовий шпиталь! — гукає голосно.

Майже всі пасажири лишають вагон.

«Щастя,— думає Роман,— що люди сіли в причіпний вагон, у ньому немає відділення «для німців», і кондуктор може попередити про облаву. Ось у передньому зараз наловлять!»

Сам він не тривожиться, тільки цими днями отримав аусвайс медичних курсів — солідний, з гербовою печаткою.

«Але Рома?» — щойно зараз подумав про супутницю.

— Ви маєте добре посвідчення? А то зйдемо...

Та сходити вже пізно. Юнак ще зіскочив би, але вона, жінка, та ще на таких високих каблуках!

Рома починаючи од вигину шиї, червоніє всім обличчям. Уста легко відхиляються, виповзають зуби. Ех, ті зуби!

Ще перед зупинкою коло костюлу Антонія трамвай зупиняє ціла зграя есесівців і зіпо*, що загородили вулицю, обступили базарчик. Товстий, вахмістр піднявся на східці, наказує всім вийти з трамвая.

— До муру, до муру! — кричить по-польськи.

Хто не поспішає, того підштовхують. Рому, яка вийшла перед Кардашем, нахабно потягнув за руку, жінка захиталась, ледве встояла.

— Man könnte höflicher sein**, — мовила голосно, безстрашно пронизуючи німця злим поглядом.

— Weg!***, — заричав той, і навідмаш ударив кулаком.

Влучив у Кардаша, що саме зіскочив із східців і заслонив собою жінку.

— До муру! До муру! Ренце гох!

На тротуарі вже стояло кілька десятків чоловік, звернених обличчям до стіни, з піднятими догори руками. Есесівці спритно обмацували затриманих, переда-

* Поліція безпеки.

** Можна трохи ввічливіше (нім.).

*** Геть (нім.).

вали документи офіцерам. Кардаш пошукав очима Рому, але вона якимось чином уже забралась далеко вперед, її саме перевіряв молодий штурмфюрер. Романові здалося, що, віддаючи жінці аусвайс, німець віддав честь. Саме у ту хвилину його грубо штовхнули, жандарм кістлявими ручиськами обмацав весь корпус, вирвав із рук студентський квиток. Штурмфюрер глипнув на аусвайс і на нього, чомусь настовбурчився, як когут, пропустив крізь поліцейський кордон.

«Не віддав честі, однак»,— подумав Кардаш, ховаючи документи.

По той бік вулиці чекала на нього Рома. Червінь вже вибілювалася на її лиці, мабуть, цьому допомогла і пудра, якою саме користувалась. Була бліда і знервована. Ще подивилася хвилинку, як німці вантажили на автомашину, наче худобу, затриманих, але грізні вигуки жандармів примусили їх швидко податися вулицею вниз.

— Ось і пригода вам — через мене,— мовила серйозно.

— Вовків боятися — у ліс не йти.

— Вовки — справжні вовки.

— Проте один вовк повівся з вами дуже елегантно, ще й руку підняв на прощання.

— Невже? — здивувалася. Знову обличчя її зайнялось негарним рум'янцем, що й цього разу наростав здолу.— Що ж, мабуть, і між ними дехто намагається бути джентльменом. Віденці — галантні.

Взяла юнака за пальці і пішли, як діти, серединою вулиці. Увесь вуличний рух було припинено. З шинку Дружб'яка долинули звуки музики.

— Тут музика — там смерть.— Кардаш розм'як, йому хотілось говорити, хоч внутрішній голос перестерігав: не треба, не починай, навщо! — Я бачив такого молоденького джентльмена, такого молоденького віденчука, що такими делікатними руками брав за ніжки тільки-но народжене дитинча і розтросував об мур його білявеньку голівку. Малятко тільки піднялось від землі і вже мусило у землю йти. Чи не жахливо?

— Жахливо, пане Ромцю! — супутниця взяла юнака під руку, притулилась до нього, намагаючись зазірнути йому у вічі. Хотів вирватись з-під влади цієї жінки, знав, що це необхідно зробити зараз, і вже не міг. Кудись зникала, пропадала воля, тупів мозок, од при-

тулених стегон жіночих іскорками перестрибувало тепло. Дозволив завести себе, наче телятко, у квартиру.

Рома вийшла на кухню, а він переглядав кілька альбомів, що лежали на столі. Тут в ідеальній згоді жили різні епохи, покоління, верстви суспільства. І пахло від них смертю, нафталіном, гнилим листям. Такі альбоми чимось нагадують зірвані плити гробівців на цвинтарі. Тільки один альбом жив, мав своє власне лице, продуману композицію від початку і до останньої картки. Власне, останні сторінки ще були чисті, тільки з наклеєними позолоченими ріжками, куди ляжуть, як у рами картини, майбутні знімки. Це був альбом господині, і в ньому читалася, прозирала вся її біографія. Насамперед два портрети — миловидна жінка років тридцяти з наляканим поглядом, відретушована чи, вірніше, замазана до краю, позбавлена усіх своїх рис, наче знята з якоїсь могили — на Личаківському таких портретів тисячі; поруч — він, голова сім'ї, чоловік і татко, старший щонайменше на десять років, з дрібним, поморщеним обличчям, з блискучими очима, з легко відхиленою вузькою лінією губ, під якими вгадувалися оті здорові, гострі вовчі зуби — зуби доньки. Роман уже не мав сумніву — маті у цій родині була нулем, домогосподаркою і вічною жертвою деспотичного, хитрого і скупого чоловіка, людини, що досягла міщансько-чиновницького рівня життя. Банковий урядовець? Прикажчик у конфекційному магазині? М'ясник? Судовий езекутор? Напевне, нащадок середньо-заможних селян, котрий пройшов у місті, мабуть, усі ступені «цивілізації», доступні для людей його життєвого розмаху, його таланту, знань. На іншому фото ця пара, що, певне, зійшлася з ініціативи чоловіка і на замовлення його класу, була вже сфотографована з своєю наслідницею — на малому округлому столику між високим і грізним татком, на обличчі якого вже з'явилися франц-йосифівські бакенбарди, і блідою, знову ж переляканою матір'ю, виструнчилася їх біла цяця, схиливши голову в бік тата, з рукою, граціозно простягнутою вперед, наче мала намір злетіти.

А далі десятки знімків дитячого віку — Ромочка, голісінька, у своїй цитаделі — візочку, Ромочка — з квітами, яблуками, Ромочка без квітів і без яблук. Янголятко після першого причастя, яке побожно склало рученята. Дівчинка з першою подругою, першим кавач-

лером, з першою помадою на губах, першим чоловіком... Усе життя добре скомпоноване і добре показане. Зрештою, планова продуманість, дбайливий порядок проступає не тільки із сторінок альбома, ними були позначені і все умеблювання кімнати, і кожна окрема річ. Строгою організованістю відзначалися і поведінка господині, її мова, її рухи — вся вона.

«Мабуть, велику школу життя пройшла,— думав Роман, проймаючись щораз більшою симпатією до цієї видно, мужньої і розумної жінки.— У неї якраз усі ті прикмети, яких бракує мені»,— згадав своє неупорядковане, хаотичне існування.

Рома у пишному, але некрикливому халатику прикотила до вітальні невеличкий столик-візочок (студент уперше побачив щось таке), накритий квітчастою скатертиною, з акуратно розкладеними тарілками, чашками, кофейником — все виглядало дуже скромно й інтимно, дістала із буфета пляшку зеленкуватого лікеру і якесь жовтаво-біле вино без етикетки (мабуть, токай,— угадував недавній бармен), і попросила «малого» («знаєте, я буду вас так сьогодні називати, лише сьогодні — дозволяєте?») бути як дома; він — малий — зробив їй невимовну радість, поділивши її самотність і смуток.

— Ой, я й забула! — схопилась зненацька, коли все вже було готове й Роман узяв пляшку в руки щоб наливати. Швидко добула з буфета позолочену, різьблену, банькуватої форми чарку, мабуть, з чеського скла, і поставила перед Романом.

— Ще батьківський! — пояснила. — Він, як і всі чоловіки, інколи любив спожити, хоч я ніколи не бачила його п'яним. Зараз, за традицією, я подаю чарку найдостойнішому гостю. Востаннє пив з неї Іван Каштанюк...

— Це завелика честь для мене,— боронився юнак, коли господиня наливала глибокий келих.

— Щоб минулось наше лихо, мій малий, війна, окупація, хай їм трясця! — Господиня підняла свою чарку і, не цокнувшись з Романом, вихилила. Він надпив трішки.

— У цьому домі так не ведеться,— зауважила. — Татко було казали: або пий до дна, або не берись.

— Ким же ваш батько був, що такі жорстокі закони визнавав?

Роман використав можливість звирити свої попередні міркування щодо колишнього голови цієї сім'ї.

— Катом!— випалила, ніби плюнула, Рома й уважно подивилася на гостя. Той знітився, втупив очі в підлогу. Зашурхав ногою по килиму.

Рома витримала паузу аж до крайньої межі. Потім розсміялась.

— Звичайно, катом для сім'ї, власне, для матері та для мене. Брата Андрійка любив гаряче, дозволяв йому все, і коли він загинув у перший день війни на Вестерплатте за Річ Посполиту, татко випив із цього келишка спирту, вийняв браунінг і стрелив собі в рот. Мати померла ще в тридцять шостому, просто на вулиці, під час квітневих заворушень, злякалась, мабуть, революції. Вона завжди боялась революцій — і політичних, і домашніх.

Рома на хвилину задумалась, розгорнула альбом.

— Про те, що я залишаюся жити і що буде зі мною, — татко, видно, і не подумав. Так, уже в тридцять дев'ятому, ще до визволення, — Рома старанно добирала слова, хоч алкоголь вже починав малювати на її шпії червоні плями все зростаючого охмеління, — я стала самотньою у цій кам'яній клітці, яка зветься Львовом. Не пристосована до життя, залякана, без будь-якого фаху. Чи можна мені докоряти, що, коли мені зустрілася на життєвому шляху перша порядна людина, — я їй довірилась і віддала все. Зараз тіло цієї людини — радянського патріота, мого чоловіка, на Личаківі. Там і батько, і мати. Ось і ходжу до своїх — кожний з них помер ніби через трагічну помилку — як до живих, бо вважаю, що все на світі створене для живих — навіть кладовище.

Змовкла і поклала свої руки-галузки — вони висунулися з рукавів халата — на скатертину. Були білі і наче мертві, лише кінчики пальців тліли блідо-рожевим лаком, а два персні — обручка і чоловічий сигнет — нагадували дві кламри на кінцях ланцюга.

— А татко мій, — запаливши цигарку (Роман подякував, він не курить), вела далі господиня, — працював судовим виконавцем. Посада як посада, ні краща за інші, ні гірша, щоправда, жорстока. Татко був жорстоким, неблаганним. У цьому дусі він і любив філософствувати. Говорив часто: «Світ не є поганий, і не є добрий. Світ є такий, як бачимо, і таким залишиться

назавжди. Він є у себе дома і ніхто і ніщо його не змінить».

Виклавши всю свою сімейну сагу, Рома запропонувала знову хильнути, а сама думала над тим, як делікатно, ніби випадково переіменити тему. Вона вже раніше хотіла переглянути книги студента, але чекала відповідного моменту. Тепер загасила цигарку і, наче не знаючи, що робити з оголеними руками, взяла підручник, відклала, нудьгуючи, перегорнула зошит із записами лекцій, наткнулася на вірші. Роман зауважив це вже запізно, спалахнув увесь, зробив жест, щоб забрати зошит, але господиня вже читала один з віршів — голосно, з чуттям і доброю дикцією:

Синій сад, давній сад.
Ночі тугою, смутком п'яні.
Ох, скажи, чи тепер ще шумлять
Дерева, як тоді, на прощання..

— Це ваші? — її обличчя спалахнуло захоплено.— Боже, наш малий ще й вірші пише, та які чудові, настроєві. Я люблю поезію. Живучи в деспотичній атмосфері таткового царювання, єдину розраду знаходила в книгах, і над усе — у віршах. Чого тільки не прочитала за роки домашньої тюрми! Українських, польських, німецьких авторів. До Гете і Шіллера добралась, Ципріана Норвіда відкрила для себе, закохалась в Тичину, Карманського. Завжди була у полоні поезії — бурхливої і похмурої — такої, як вітер, що ломить дерева і підкоряє людські серця, як хвиля ріки, що рве береги і заливає простори, аби дати їм нове життя, як небо, що гойдається над тобою і несе у країну мрій, у далекі світи. І відчуваєш, що вона — поезія — ідеальна проекція твоєї душі, що тебе кинули у котел краси, як на вогнище. Я зачитувалася до світанку, а безжалісний татко видавав з рук моєї книжки ще й бурчав: «Жодна поема не варта доброї вечері». Потім, вийшовши заміж, я трохи відійшла від літератури... І ось, милий мій малий, ви знову збудили мене з летаргічного сну, і я оновлююсь, повертаюся у світ поезії. Мій боже, як ви це гарно змалювали!

На плянтах ось оновиться осінь,
Процвілі розет гірлянди,
Чому не виходиш досі,
Як бувало, на плянти.

Шарудить листя, в далечі гомін
Сторізкий, стоголосий.
Я шукаю твого обличчя
І бачу: осінь.

День ховається за завулки і плити.
Нашопорившись вечір. мов осінь.
Відозвися на мої молитви.
Прошу.

Роман слухав свої вірші, і щастя — рідкісне почуття задоволення творця — стискало його серце, пульсувало гарячими скронями: в устах іншої людини, до того ж прочитані майстерно, в інтимних інтонаціях, вони вперше звучали радісно і натхненно, подобалися. І, заплющивши очі, він готовий був слухати свої почуття і свої думки годинами, весь вечір, ніч, вічність.

Господиня нарешті вгамувалась. Вона примусила гостя випити сповна за народження нового поета, а потім виклала свої практичні поради.

Працює вона — забула раніше про це сказати — секретаркою в управі міста. Доктор Баран взяв її на цю посаду, коли очолив у садника Біляка свій «генеральний директоріат промисловості і торгівлі». Ось звідки у неї «залізний» аусвайс, про що молодий поет міг пересвідчитися сьогодні під час облави, але він волів запідозрити її в знайомстві з есесівським гномом. Зараз вона за один поетичний образ пробачила «малому» його провину. І хай він слухає далі. Усі свої вірші він завтра приносить їй у канцелярію, ті, що в зошиті, вона вважає вже своєю власністю. Твори «малого» вона надрукує в кількох примірниках, один, звичайно, автор підпише їй із скромною присвятою, а інші несе до «Львівських вістей», «Рідної землі», у журнал «Наші дні», до українського видавництва, а окремі, ліричні — ще й у ревійовий театр «Веселий Львів», що найближчим часом запалює світло рампи. До речі, у неї вже є два квитки на прем'єру, другий ряд, їй подарував сам генеральний, він не визнає ревію, вважає, що співом і танцями не можна збудувати великої промисловості, ані оживити торгівлю.

...Опісля Роман не раз, не двічі згадував цей візит. Як він, власне, поведився: чи хоч у будь-чому проявив або намагався проявити ініціативу, чи був немов та тля, що летить до світла? Був справді зачарований чи просто сп'янів? А може, тільки заслуханий, задивлений

у себе, в те, що діялося в його душі під час читання його віршів. І чи не був це сон, марево золотої поезії?

Ні, не сон. Все відбувалося наяву, і він тоді — спокушений ласкавими, улесливими фразами, виголошеними наче на камерній сцені, здався, скорився.

Ще довго сиділи за столом, ще раз Рома перечитувала його вірші, а він перегортав альбом, і вже був знайомий і з братом господині, плутоновим армій маршала Ридз-Сміглого, і з подругами з гімназії сестер Василянок, і з чоловіком — Гнатом Трохимовичем Маняко, і з доктором Бараном, інженером Клапоухом, і десятками інших чоловіків і жінок, що тільки «випадково» промайнули, «торкнулися одним крилом», «пропливли туманом» повз життя власниці альбома. Ще пили вино. Ще був сюрприз: господиня відчинила потайні дверцята у стіні і кинула на стіл колоду нових фотографій. У Романа аж уста заціпеніли. Це були знімки з їх минулорічної вечірки, яка відбулася в цій же квартирі. На фотографіях легко можна було пізнати Модесту, Івана, Юрка, Данку, Ганса, його самого. Ось Іван п'яний нахилився з чаркою над оберштурмфюрером, мить застигла, і невідомо, що буде далі: чи підніме голову Ганс, чи Каштанюк вилле йому горілку просто на голову. На іншому — Данка і він танцюють. Задивлені одне на одного, в неї легко розхилені уста, а в очах вічне дівоче питання: «Любиш?» На іншому фото — знову вони ж, але вже в іншому ракурсі. Тепер видно його обличчя, він дивиться на дівчину і, здається, що хоче проникнути у її внутрішнє «я», досягти її думок.

Хоче підвестися, виплигнути геть з цієї квартири, щоб залишити у серці своїм отой блаженний погляд Богдани. Але це триває мить. Уже інші фото лягають на стіл, марево зникає і він уловлює на собі дивний, аж важкий погляд Роми, і вже знову повертається у реальність.

— Я не повинна була показувати вам, малій, ці знімки. Надто сумні спогади вбивають, ранять, як і стріли. Але я не змогла затаїти, дружба — це правда і щирість.

— Між нами з Богданою давно все покінчене, — говорить ніби у гарячці, а кров сильніше ломиться до серця, наче гупає молотом: «Ні, ні, не покінчене!»

— Ви її любите і зараз,— торохтить господиня, але він чує лише переливи своєї крові: «Ні, ні, ні!»

Чорна кава трохи заспокоює, біль серця вгамовується. Тепер Роман питає: як вона робила знімки, що ніхто не спостеріг? Господиня таємниче посміхається: фотографування прихованою камерою — її хоббі, хіба він не зауважив у альбомі, скільки там живцем вирваних з лона, природи картин справжніх радощів і горя, свідків захисту й обвинувачення. Все це надумала давно, ще за життя матері, добру її матір завжди лякав фотоапарат, і щоразу, коли вона знімалась, виходила фальшиво, збіднено, скривджено. Донька хотіла мати свою любу мамусю живою і доброю, чудовою, такою, якою вона була насправді.

— А вас усіх у той приймний і пам'ятний для мене вечір я фотографувала ось звідси,— Рома підійшла до вікна, де за пишним олеандром, на високому табуреті був пристосований фотоапарат.— Ось моє потаємне око, і нині тут, ось...

— Ви, певно, і сьогодні орудували ним? — Роман підвівся і якимись строгими кроками пішов до господині.

— Ні, коли удвох, то нічого шпигувати, це означає б, що шпигуєш себе саму і свої почуття. Так воно, милий мій малий.

І вона делікатно взяла в свої гнучкі теплі долоні його підборіддя і баламутила його глибокими та, здавалося, чистими очима. І линула до його серця ця дивна і незбагненна мова її погляду, обдавав тіло жар, то знову воно хололо, давила його сила цієї жінки і розніжувала її неміч, кликала неймовірна близькість і відштовхував якийсь ледь уловимий вираз відчуженості на її обличчі.

Рома впала йому на груди і заплакала.

Все це тривало мить — не більше.

Одірвавшись, жінка прожогом кинулась до сусідньої кімнати і за хвилину повернулась з цілим оберемком простирадл; ковдр, подушок.

— Я вам постелю ось тут, на дивані,— мовила спокійно, наче хвилину тому між ними нічого не трапилось.

— Я, певне, встигну ще додому...

— Ви — дивак. Подивіться на годинник. — Чомусь уникала зараз вислову «малий». — Вже чверть на першу, а поліційна година, як знаєте, до восьмої п'ятдесят.

— Справді, вже по півночі. Як швидко пробіг час...

— Його підганяла ваша завтрашня слава.

— Не жартуйте, не смійтеся з мене.

— Я давно не жартую.— І вже різко:— Ви знаєте, де тут вбиральня?

Побажала йому ангельського сну і зникла за дверима спальні.

У Романа пашіла голова, перевертався мозок. Ось вдруге в житті він опинився в дурному, неприємному становищі. Здається, найжахливіше для дорослого чоловіка бути предметом насмішки жінки, зокрема, чужої. Тоді у Чорної Зоньки ще можна було вибачити собі: він був голодний, як вовк, вона — проститутка, незвичайна пригода, візит п'яного німця. Але сьогодні! Чоловік чи латка? Чого прийшов сюди? Слухати теревені досвідченої і хитрої жінки чи милу серцю похвалу своєму таланту? Як на нього глянула б зараз Данка? Мабуть, плюнула б йому в лице і пішла. Мала б рацію. А чи любить він Данку, чи любить, як колись?..

Накрився ковдрою, заплющив очі, і попливли міриади чорних точок, що губились десь аж на інших планетах. Заснув швидко і міцно.

І снилося йому (чи й насправді це було), що раптом притулилося до його грудей, стану в'юнке, гнучке, натреноване, гаряче дівоче тіло, і запахло п'яним ароматом дозрілих кутських яблук, і він міцно обняв жадану, скипілу пристрастю нічну гостю.

Снідали мовчки, ніби одне супроти одного скоїли великий злочин. Він не міг дивитися в очі Ромі і, напевно, не глянув би і в свої, навіть у дзеркалі. Минула ніч уже зітліла, погасла в його душі й тілі. Залишилися несмак і біль у серці. Господиня була також сумна і тривожна. Уже на прощання тицьнула йому у руку два конверти.

— Це фотознімки — тобі й Іванові. А вірші обов'язково принеси. Коли не захочеш сюди, то в ратушу, кімната 42, третій поверх. Чекаю!

Взяла його руку у свої, схилилася і, затуливши нею своє лице, цілувала гарячими устами його долоні.

У редакції «Львівських вістей» Кардаша прийняв редактор відділу літератури й мистецтва Остап Тисовський, той самий чорнявий вирлоокій поет, з яким Роман познайомився ще за радянських часів у клубі письменників. Вони навіть трохи заприятюлися тоді. Потім кілька разів Тисовський забігав до Юркового шинку, пив небагато, але швидко хмелів, хоч і не до такої міри, як професійні п'яниці — відвідувачі «Оседця на ланцюзі». Саме це, що він натрапив на знайомого, найбільше знітило юнака. Волів би мати справу з невідомим редактором.

Тисовський за редакційним столиком виглядав зовсім іншим, ніж у клубі чи шинку. Там голосно сміявся, демонструючи дві темні прогалини у жовтому ланцюзі кришених зубів, тут поводився аж надто серйозно, ледве відхилив тонкі губи і навіть не думав показувати невлаштоване господарство своєї ротової порожнини.

«Офіційним тоном я нічого не досягну», думав Роман, відповідаючи на банальні питання, що викочувалися з губ редактора, як горох, наче протяг вітру через нещільно припасовані рами вікон, — про Юрка й Івана, «як життя», «що нового» і т. д.

«Зайнятий, певне, до того ж я йому, що п'ята нога собаці, не цікавий і не потрібний, хоче мене якнайскоріше позбутися».

І тут Кардаш згадав науку Недовоза: ніколи не починати розмови з будь-ким, від кого ти чекаєш допомоги чи користі, з порожніми руками. Коли ти жінка — намагайся привернути увагу до свого тіла, а коли чоловік — клади до своєї заяви гуралю* або щонайменше клич на горілку. Через шлунок — до серця.

«І, власне, що мені втрачати, — міркував, набираючись сміливості, — Тисовський всього на два-три роки старший за мене, він радо гостював у шинку, ні разу не розраховувався. Хай буде що буде...»

— Може, ми кудись підемо, пане Остапе? На свіже повітря... — мовив недбало, — тут у вас оловом пахне.

— Що ж, можна, — відразу погодився редактор, потерши руки, — тільки я ще маю перекласти повідомлення ставки фірера. На мое щастя, воно сьогодні не-

* Банкнот у 500 злотих.

личке. Видно, нічим похвалитися,— бовкнув, ніби вибачаючись, напівіронічно і підозріло глянув на Романа. Він уже позбувся офіційного тону, настрої піднявся, покращав. Балакав тепер охоче і на повні губи.

— То ви самі перекладаєте повідомлення?

— А що ти думав? Не тільки перекладаємо, але й самі приймаємо по радіо. Треба ж, щоб завтра уже дистрикт Галицієн знав про нові успіхи непереможної армії фюрера, — тягнув солодково, — на всіх фронтах. Тільки вже пізно ввечері, перед друком, черговий редактор ще раз звірить з матрицями, які привезуть із Кракова для «Лембергер цайтунг».

— Нічого не розумію.

— Приходь частіше, спіймаєш журналістську сороку за хвіст. А тепер переглядай собі підшивку газет, а я швидко перекладу і віддам до складання.

Роман гортав номери газети «Львівські вісті», і раптом здалося йому, що він грається з бомбою. Раніше рідко коли брав до рук газету. Працюючи в шинку, просто не мав часу. Зрештою, і його друзі не цікавилися періодикою, на базарі газета цінувалась лише як обгортковий папір. На Личаківську батько часом приносив, але Роман не читав зумисне, щоб не втягнуло, не засмоктало знову в літературу. Газети переглядав лише Юрко, і то виключно рубрики оголошень: «Купівля — продаж», «Наймання мешкань», «Здається в оренду», «Матримоніальні». Дотепер газета жила один день, той, яким була датована, а зараз відразу мав перед собою сто номерів, і один одного в чомусь доповнював, вимальовувалась певна лінія, тенденція. Скільки в них наклепів, брехні на Радянський Союз, Радянську Україну, Червону Армію, українську радянську літературу, який згусток ненависті до комунізму, більшовиків! І, з другого боку, яке ганебне, вірнопідданське вихвалання фашизму, німецького походу на Схід, політики «нової Європи», яка радість з приводу кожної кісточки, що її окупанти кинуть «цнотливим» своїм «тирольцям Сходу» під стіл. А при всьому газета ніби й українська. Пишуть про Шевченка, Франка, Ольгу Кобилянську, нові прем'єри в театрах, рубрики: «Наші завдання», «З організаційного життя УЦК», «На Україні».

Був вельми здивований, натрапивши в одному з номерів на своє ім'я. Канцелярія УЦК повідомляла, кому із студентів медичних фахових курсів призначено сти-

пендію. Поміж щасливцями був і він. Поряд цифра — 60 злотих. Саме вчора він цю суму отримав. Мимоволі доторкнувся піджака. Є...

— Ось і все,— редактор задоволено потер долоні і натиснув на стіні один з гудзиків,— не солодко зараз ні на Сході, ні в Африці. Хоч і галасу багато.

— А я тим часом знайшов себе в газеті.

— ?

— У списку стипендіатів УЦК.

— Що ж, gratulую. Кубійович не забуває похвалитися перед громадськістю найменшою лептою. А ось про зібрані контингенти від селян ми дуже рідко друкуємо рапорти,— Тисовський знову допитливо зиркнув на гостя.— Я це згадую тому, що нам у газеті доводиться, згідно з циркулярами Кубійовича, день у день піднімати це питання. Люди обзивають нас лакеями, на УЦК, який, власне, через свої комітети і видушує весь збір, наче і дощ не падав. УЦК — добродій українського народу, він випросив у губернатора Фр́анка кілограм цукру і фунт масла для кожної української сім'ї на великдень, він — стипендії, допомоги, обіди по знижених цінах для творчої інтелігенції, навіть путівку на курорт у Заліщики чи Моршин може вижебрати.

У двері заглянув хлопчик років дванадцяти, щедро позначений друкарською фарбою і на одязі, і на обличчі.

— Пан редактор дзвонили?

— На одній нозі — панові Гецу.— Тисовський ткнув хлопцеві в руку кілька аркушів списаного паперу.— Тут повідомлення і хроніка дня. Чекай. Передова вже в наборі?

— Ні. Пап Ондарович тільки що замкнувся в кабінеті.

— Це й краще. А то мусив би чекати. Наш головний завжди суне мені свої передові для перегляду. Не надто він сильний у мові,— усміхнувся до Кардаша. Пхнув хлопця до дверей.— Скажи, враже, і пані Олі скажи, що я пішов на богослужіння.

— По генералові Тарнавському? — замурзанець моргнув змовницьки бровою.

— Ні. Сьогодні за небіжку Австрію. Драла!

Зняв з носа окуляри, дбайливо вклав до футляра, одягнув пильовика, солідно посадив на голову зимового велюрового капелюха і вже на порозі, пропускаячи

наперед Кардаша, вигукнув, ніби раптом зробив важливе відкриття:

— Чекайте! Ми візьмемо з собою редактора Карновича, це дуже цікава і впливова людина,— пояснював уже в коридорі, нахиливши голову над плечем Романа.— Редактор тижневика «Рідна земля». Читаєш?

— Часом переглядаю.

Тисовський навшпиньках підійшов до останніх дверей в коридорі і тихо постукав азбукою Морзе — два довгі, три короткі. Коли двері беззвучно відчинилися, затримавшись на внутрішньому ланцюжку, Остап пробасив у щілину, складаючи долоні рупором.

— Юліан, до церкви дзвони кличуть.

«Добре-таки знає психологію людську Юрко,— відзначив у думках Роман, знову намацуючи у піджаку гроші,— скільки разів повчав «Коли кличеш когось одного на чарку, будь готовий ще на двох його колег». У вірності цієї аксіоми, зокрема, коли йдеться про літературно-мистецьке середовище, Романові ще не раз доведеться переконатися.

У Карновича, як і в Тисовського, голова начебто висіла на довгій шиї, але якщо в Остапа вона мала форму дині, то в Юліана — гарбуза. Редактор літератури і мистецтва не міг похвалитися статурою, груди в нього западали, заломлювались досередини, здавалося, що вони приростають до хребта, до того ж був худючий. Редактор «Рідної землі» випинав груди колесом, але за цим панциром добро не ховалось, Юліан хворів ще з студентських часів туберкульозом. Разом з братом Дзюнком, ще дітлахами, вибралися з вигорілого в першу світову війну лемківського села до Львова і відразу стали журналістами. Щоправда, спочатку обидва розносили тільки газети по місту, потім служили боями* — хто куди пошле, а ще згодом працювали в друкарні, де й навчилися ручного набору. Пізніше сіли у газетному концерні Риктора за лінотип, все їм було з руки — і метрампажство, і коректура, і правка. Почали вибивати на лінотипі свої власні думки, з'явилися в газетах перші їх нариси і замітки. Відтоді редактори, які йшли на пиво до Фукса, почали посилати їх на різні дрібніші завдання — другорядні судові процеси, богослуження і похорони. Так вони й перетво-

---

* Хлопцями для послуг.

рились на журналістів. Юліан написав кілька оповідань з життя лемків, Дзюнек утяв невеличку історичну повість про Ганнібала, і втекли брати в тридцять дев'ятому до Кракова вже письменниками.

У цьому рангу й повернулися у фашистському обози до Львова.

Перед редакцією на вулиці Сокола веселою зграйкою гаморила-півникувала дівтора — рознощики газет. Вони чекали на вихід «Газети львовської», яка затримувалась, бо чергового редактора вночі заарештувало гестапо, а головного, який мав підписати газету «у світ», ніде не могли знайти, хоч обійшли усі шинки. Збежховський, поет і пияцюга ще з австрійських часів, і нині продовжував у тому ж стилі.

Карнович поманив до себе пальцем одного з голодранців.

— Що на сьогодні вигадав, шибенику? — спитав, насуваючи на обличчя хлопця картуз.

— Цукерки будуть?

Редактор витягнув з кишені кілька цукерок, обліплених лущинням. Хлопчина ураз споважнів, побіг вулицею і, ніби вимахуючи газетами, заверещав:

— Найбільша таємниця наших днів. Сто жертв!

— Які? — кивнув Карнович і дав хлопцеві одного цукерка.

— Це і є моя таємниця. А ви, пане редакторе, сто перша жертва.

І побіг, вимахуючи руками, наче крилами.

— Буде добрим журналістом! — втішено мовив Юліан, засовуючи до кишені решту свого добродійного багатства.

— Мабуть, заїдемо до Вергуна, — запропонував Остап. — Це недалеко, фірма нова й надійна, шинок патріотичний — «Україна» і, головне, якщо треба, в нього можна на борг.

Ресторація Вергуна містилася на розі вулиць Сикстуської і Костюшка, через кілька будинків від мешкання Роми Гамули. На саму згадку про жінку Кардаш пополотнів. Ще й нині палив сором за ту паскудну ніч. Хоч Рому й обвинувачувати важко. Коли він не з'явився до неї день-другий, віднайшла його у медінституті і таки забрала решту віршів, дбайливо передрукувала на машинці, оправила, ніби справжню збірку видала. Вона зараз у його кишені — поряд з нещасними

шістдесятма злотими. Чи вистачить їх для того, щоб хоч один вірш з'явився в газеті: Роман прийшов до висновку, що надрукування аполітичного вірша в прони-мецькій газеті не зачепить його честі.

Замовляв Тисовський; Карнович мовчав. Тільки коли сам господар шинку — «мое шанування панам редакторам, мое шанування» — приніс графин горілки і закуску, Юліан витягнув із задньої кишені невеличку плескату пляшечку і налив до неї грамів зо сто вогнистої води.

Пилю мовчки, їли мовчки. Врешті Юліан, змівши все дочиста, що було перед ним, акуратно поклав поряд виделку й ніж і, відкинувшись на спинку крісла, серйозно попередив товариство, що він намордувався, наче собака, і від цієї хвилини може смоктати тільки делікатне червоне вино та дудлити холодне пиво. Евентуально, спожити тістечко — два і, само собою зрозуміло, брати участь у розумній дискусії.

На випивці власне все і скінчилось. Щоправда, редактор «Рідної землі» казав собі ще подати пачку «Меві», зібрав у газету окрушини закуски, що залишилася на таці, та, заховавши згорток в одну з бездонних кишень, глибоко зітхнув.

— Не палю, але при доброму вині і гарячій дискусії в чесному товаристві цигарка дуже помагає, загострює думку, прошу я вас.

Сказавши це, ще раз зітхнув, підвівся важкувато і попрямував до вбиральні.

Вже не повернувся до столу. Через кілька хвилин Роман побачив його постать з високо піднесеною головою і висунутими вперед грудьми боксера через шибку вікна. Ішов випростований, величний і задуманий, наче перед хвилиною відбув розмову щонайменше з президентом держави, або відправив врочисту архієрейську службу.

— Цікава, дуже цікава людина! — замилувався Тисовський.

Кардаш оплатив рахунок — слава аллаху, вистачило грошей! — і тільки тоді Остап, потерши руки, а потім чоло, несподівано спитав:

— Слухай, малий (Роман здригнувся — чого це всі, принаймні, на цій вулиці, кличуть його «малим»), ти, певне, чогось хотів від мене? Вірші чи проза? Викладай. Я пам'ятаю твої оповідання в «Літературі і ми-

стецтві». Непогано написані. Десняк хвалив. То давай, не соромся.

Вихопив з рук юнака дбайливо оправлену й обгорнуту в ледерин книжечку і без слова засунув її до кишені пильовика.

— Потім почитаю, а зараз ходімо.

Дорогою ще не раз тер руки, тиснув кулаком лоба, витирав хустинкою очі, розмазані й позбавлені зараз будь-якого виразу, врешті вирішив, що робити їм слід далі.

— Заглянемо на хвилину в редакцію, може, головний уже написав передову. Я її цях-мах — і готово. Потім зайдемо до клубу, там о цій порі затишно, — посидимо, почитаємо, побалакаємо. Якраз є сенс нам — посидіти, почитати, побалакати.

Але цьому планові не було суджено збутися. На Тисовського уже чекав Ондарович. Послав недавно хлопця шукати його. Остап відразу зник за дверима головного, і тільки через якийсь час появився і повідомив Романа, що їх дальша програма, через невідкладні редакційні справи, переноситься на завтра, на шістнадцяту годину в тому ж літературно-мистецькому клубі.

...У перші хвилини розмови Кардаш подумав, що Тисовський або п'яний, або провокатор.

— Ти вільно володієш німецькою?

Таке було запитання Остапа, коли вони вигідно вмостилися в кабінеті голови літературно-мистецького клубу.

— Нам зараз необхідні саме такі люди, — додав.

— У редакції?

— Так, але не фашистській.

І, прикривши газетою очі, раптово запитав:

— У минулому семестрі ви склали гістологію на чотири, які надії в нинішньому?

Роман здригнувся, затремтів увесь: такий був папір для зв'язку з ним, умовлений на останній зустрічі.

«Невже Тисовський, працівник фашистської газети, — разом з нами? А може, це провокація, наслідок викриття групи?»

— Ти, товаришу, відповідай, — Остап уже відклав газету і дивився на Романа добрими, ясними дзеркальцями очей, — що цього семестру гістології не складають.

Він розсміявся і відкинувся на спинку фотеля. Розповів, як усе трапилось.

Редактор Ондарович мав серйозну підставу затримати його. Надійшло особливо секретне завдання — підготувати номер газети про здобуття армією фюрера Сталінграда. Це вже їм не першина, не новина. Минулого року готували такі номери і про Ленінград, і про Москву, але, звичайно, не побачили вони світу. Просто винні в цьому радянські війська, які не здалися, не залишили цих міст. А зараз ставка на Сталінград. Отже, знайомлюся з документами, а в голові крутиться думка: «Що ти за вірші понаписував? Невже Гітлера і рейх славиш? Не може бути, міркую, адже знав тебе, як порядного». І таки викроїв часинку, щоб почитати. Що ж, лізеш друкуватися в помийницьку газетку. Хіба — така вже незборна сверблячка побачити своє ім'я під віршем? Почекай, гадаю собі, хлопче, дай спокій. Що інше мені самому — мушу, такий наказ, обов'язок. Нелегко, ой нелегко чути від усіх, що ти фашистська гнида, яка намагається співати соловейковим голосом, що ти запроданець і німецька ганчірка.

Увечері розповів батькові. А старий каже: знаю я одного Кардаша, з Прикарпаття він. Мужнім революціонером був. Хіба не з того дерева плід?

Того ж дня мав я справу до одного колишнього друга з політехніки. І йому, вибач, все виклав. І ось результат: «У минулому семестрі ви склали гістологію на чотири...» Ти переходиш частково у моє розпорядження. Видаватимемо дві газетки: українською і німецькою мовами. Цю другу — для солдатів «непереможної». Але це вже деталі. Про них ще поговоримо. А тепер ніс догори. Кілька твоїх поезій таки надрукую у «Вістях». Пустимо кому треба туман в очі. Допоможу пробитись твоїм пісням на сцену «Веселого Львова». Хай тужить, ломить пальці зрадлива твоя героїня і хай дехто думає, що ти каналія. Так треба. Ось і все. А зараз підемо вечеряти до їдальні. Я тебе де з ким познайомлю, покажу тих, кого оберігатися слід. Бо вже від нинішнього дня ти повинен входити з корінням у письменницьку і журналістську братію, на цьому полі нам працювати доведеться. А тут не всі такі йолопи, як Карнович. Вибач, що тобі підкинув його, як на базарі накидають петрушку. Але з ним усюди безпечно. Гестапо йому довіряє, хоч, мабуть, не працює з ним

професіонально. До того ж, я хотів показати тобі, хто тут у Галичині керує зараз літературним життям. Усі справжні таланти евакуювались на Схід, Тудор і Гаврилюк загинули у перший день війни. Чесні письменники, які залишились, відмовились співпрацювати з німцями, й ось на поверхню вилізло таке ніщо, і з ним ти тобі треба добре познайомитися, бо і проти них виступатимемо у підпільній пресі. Мені це легко, я битиму себе самого.

І що найголовніше. УЦК, звичайно, не без відома губернатора та гестапо, намагається втягнути в активну роботу найвидатніших і широко шанованих письменників, художників, композиторів. Є в гестапо оберштурмфюрер Кнорр, він відає так званим культурним життям українців Львова і має серед наших борзописера вірних друзів по чарці. На нараді з приводу номера про падіння Сталінграда той же Кнорр прямо вимагав від нас організувати виступи всіх наших академіків і найстаріших письменників. Заявив також, що треба особливо заохочувати до писання наддніпрянських письменників — цих корабельних шурів, що відразу після поразки німців під Москвою зачули недобре і потягнулися на захід. Як довголітніх громадян СРСР — їх антибільшовицькі виступи були б на вагу золота. Не береться до уваги навіть та обставина, що дехто з них примазався свого часу до більшовиків. Зрадництво, як і гроші, не пахнуть. Закарбуй собі це на носі.

У ідальні панував гамір, стелився над столиками цигарковий дим. За першим, під вікном, як завжди в цю пору, варнякав письменник і директор книготоргу доктор Феник. Він сидів у товаристві кількох своїх постійних літературних ад'ютантів та якогось німецького фельдфебеля — насуплений, хмільний. Тільки вирячкуваті очі пильно стежили за всім, що відбувалося у залі. Вздівши Тисовського, махнув до нього правою рукою, а лівою простягнув келишок горілки.

— Присідай, як є на чому.

— На чому є, але нема де.

— Ти мені без порнографії, хіба не читав у моїх писаннях, що українська нація не любить цього.

Доктор підвівся досить хвацько, забрав із столу одну пляшку і потягнув Остапа до вільного столика, що стояв оддалік.

— Ці каналії, — показав рукою на своє товариство, — тільки б дудлили, а мені треба ще й справу робити.

— Зі мною колега, — втиснув слово Тисовський.

— То чого стоїть? Клич його сюди.

Подав Кардашеві руку, допитливо шпигаючи очима його всього — від голови до ніг.

— Десь я вже мав щастя бачити цей цнотливий носик. Зовсім як мій. Ви не з Коломийщини?

— Звідтам.

— Ваша мама під час війни не служила, часом, в отця-декана з Микулинець?

— Ні. Це мій батько був фірманом у нього, але десь років на п'ятнадцять раніше, — випалив Роман, сам не відаючи, звідки раптом такої сміливості набрався.

Остап пирснув сміхом, аж закашлявся, і майже весь келишок горілки вилив на підлогу. Засміявся і Феник, важкою рукою поплескав Кардаша по спині.

— Молодець. Люблю гостроязиких і гордих. Лише з таких люди бувають. Ти бандерівець чи мельниківець?

— Ще не вирішив.

— Дивись мені! Підеш за Степаном, сам очими пальцями півнячу голову твою скручу. Серед літераторів політичних дурнів не треба. А за жанром?

— Своєрідний і талановитий поет, — відповів за Кардаша Тисовський.

— Поет, поет. Усі зараз поети. Це легко, модно і не треба мати олії в голові. А нам зараз, як повітря, прозу давай, щоб аж за нігті лізла й колола. Таку розумну, велику прозу, щоб пам'ятником нації стала. Ми боремося, ми гинемо, але наша проза збирає докупи зерно за зерном все наше життя, нашу боротьбу і зберігає в пам'яті для прийдешніх поколінь. І ще треба нам зараз публіцистики, памфлетів, пасквілів — гострих, непримиренних, наступальних. Щоб ворогів нації на блювоти тягло, під серцем шкрябало, кожну дірку в носі затикало.

— Він пише і прозу. — Остап взяв із рук Феника пляшку і наповнив келишки.

— Так би мовив відразу, а то — поет, щиглик. Сам ти у поезію вліз, наче бузюк у багно, ще й інших туди кличеш. Ще добре, що ти журналіст і есе пишеш непогані. А то я і до виходка з тобою не пішов би. Вип'ємо

за велику прозу і за розумну публіцистику! — Підніс до губ келишок і зиркав, як молоді п'ють.— О, випити ще не вмієш, але дар до цього є,— похвалив Кардаша.— Вміти випити — не менше мистецтво, ніж написати поему. Що я кажу — не менше. Куди більше. Значить, коли зайдеш до клубу, можеш сідати за мій штампіш! *— тицьнув пальцем у бік галасливого товариства.— Іди, познайомся з моєю голотою. А в нас з редактором є ще одна справа.— Феник присунувся ближче до Остапа.

— Повітря починає запаскуджуватися, Сяху. Німці йдуть вперед, а боягузи тікають з корабля. Щодня з Харкова, Києва пришвендюються непрошені гості. І головне, з культурного фронту. Це добре — і зле. Ми їх тут патріотично підігріємо, політично підучимо, трохи відгодуємо і знову відішлемо туди — хай будують Україну там, де народилися. Але є такі, що вже бунтуються, хочуть тільки «на західній» жити, бо там, у себе дома, їх чекає неминуча смерть від більшовицького підпілля, партизанів.

— Кубійович уже канючить у штадтгауптмана квартири для Любченка, Осьмачки та Багряного. А сьогодні до мене в книготорг зайшли два юнаки у червоноармійських брудних кальсонах. Коли совети навесні відбили на кілька днів Ростов, вони там глибоко заховалися і почекали на німців. А наші любі друзі їх — чесних добровольців — у полон. Десь аж у рейх везли. Але хлопці — молодці, втекли у Львові з лазні. Хтось їм сказав про мене — отже, в книготорг. Боже, що за таланти, які художники! Куди до них нашим іванцям та балясам — хіба тільки фарби їм замішувати. Щоправда, один з них, Горбенко, на жидка змахує, але народився він у самий розпал революції, хто тоді знав, чий ти син. Зрештою, кожний третій галичанин щось семітське має у собі. Але бачив би ти, Сяху, їх роботи. Горбенко за кілька хвилин мене, як вилитого, самим вугільцем намалював. Я вже вирішив, що попрацюють якийсь час у книготорзі, а потім пошлю їх в театр, і до вас, у редакцію, знадобляться, ще й як. Я з Осипом особисто поговорю, але щоб ти був у курсі діла, як говорить їх Корнійчук. Саме у твоєму відділі і потрібні такі таланти. Папери для них дістану, ось той фельдфебель, що видудлив дві пляшки, обіцяв. А підведе, до Кнорра піду.

---

* Постійний столик (нім.).

— Ось і все, що я мав тобі сказати,— доктор Феник підвівся,— щоб ти був поінформований і знав, куди вітер віє. Це на знак довір'я до тебе,— і, беручи Остапа під руку, мовив уже зовсім тверезо:— Щось довго зволікаєш з друкуванням моєї поеми. Дивись!

— Вона вже заверстана в недільний номер. Майже ціла сторінка. Вірю — великий успіх буде мати.

— Коли так, то бери свій келишок у зуби та ходімо до громади, там уже за столиком поріділо. Гей, товариство! — гукнув на своїх підпилих ад'ютантів, що раптом всі схопилися на ноги,— чи знаєте ви, баламути, що я зараз надумав? Не знаєте, не знаєте, бо звідки вам, безможним, знати, що народилося в розумній голові. Отож слухайте й на вухо мотайте, бо вусів у вас чортма і не буде ніколи. Макогони ви, ось що, лопухи під вербами. Справжні таланти, генії родяться там — на великій Україні, на просторах степових, на чорноземі родючим, над Славutoю ревучим, над морем синім. Ви тільки поміркуйте: всі, хто має вагу в літературі чи мистецтві, з Наддніпрянської України родом... А пісні які могутні й величні в них. Та за одну таку, як «Помнят псы-атаманы, помнят польские паны...», я віддав би увесь наш стрілецький молитовник!

Хтось подав докторові пляшку, і він започаткував її просто з шийки. Передавши по колу, сперся важко ліктями на стіл, долонями обхопив широке підборіддя і почав наспівувати тихим, проте бездоганним і виразним баритоном:

На Дону і в Замості
Білі витлілі кості...

Один з ад'ютантів зловив доктора за плече й повів очима на фельдфебеля, який хропив, спершись на підвіконня.

Феник струснув чиюсь чужу руку з себе, наче бридку гусеницю, навідмаш збив із столу весь посуд і люто загарчав:

— Гибайте к чортовій матері звідси, боягузи, евуни, сикси! Набридли ви мені по самі дірки в носі.

Підвівся міцний, коренастий, по-своєму красивий і грізний, з роздутими ніздрями і червоними очима, що закочувалися під склепіння високого гудзуватого чола, і чекав, поки всі не залишать його столика. Тоді знову сів важкувато, насупився, як сич, і замуликав пісню ще

раз від початку. Акцентуючи фінал, упав на стіл і відразу захропив.

— Ходімо звідси,— Роман розстебнув гудзика на сорочці під краваткою.— Тут душно й гидко.

— Це ми тільки розпочали свою мистецьку дантівську мандрівку,— Остап іронічно посміхнувся, мружачи шпарки очей.— Заглянемо ще в картярський зал.

На відміну від їдальні, яка займала три невеличкі кімнати, зал для картярів був просторий, добре освітлений, багатий на дорогі, щоправда, різних стилів, меблі. Власне, зал призначався для зовсім інших цілей. Тут містилася бібліотека-читальня, одна із стін на всю широчінь і висоту була заставлена полицями з книгами. Але по книжки ніхто не сягав, і секретарка-бібліотекар тепер розносила картярам вино і лікер.

Не було жодного вільного крісла, хмари сизого тютюнового диму вилися аж до високої стелі. Поряд з гравцями сиділи їх уболівальники-кібіци, більшість з них, не знайшовши крісла, стояла за плечима. Гармидер замінювала часом могильна тиша.

За одним із столиків Роман побачив Івана і Юрка, що грали з двома незнайомими йому старшими, добре одягненими чоловіками. Він давно вже не бачив Івана і зрадив. Кивком голови показав на друзів своїх Тисовському.

— Це інженер Клапоух з магістрату і меценас Всеволод Білосор,— поінформував Остап і окликнув останнього.

Адвокат повернув голову, підвівся, вклонився, але не вийшов з-за столика. Далі роздавав карти.

— Скінчений ідіот,— бовкнув незадоволено Тисовський, але продовжував далі знайомити Остапа з присутніми, хотів знати, як той буде поводитися у цій компанії.

У цю ж мить заглядев друзів Каштанюк. Він саме згорнув із столика невеличку купку грошей, недбало засунув їх до кишені, встав і, не кваплячись, зазираючи по дорозі у карти гравців при інших столиках, підійшов до Кардаша, привітався.

— Ну, Ромку, погратулуй мені. Ти ще не знаєш, хто перед тобою стоїть. Перед тобою виструнчився соліст ще не погорілого театру «Веселий Львів». Якраз нині підписав контракт з Яремою Таднюком, це мій старий, ще передвоєнний друг, а зараз командує в ревію.

— Ти в сорочці народився,— пролепетав Роман, одразу ж згадавши Богдану. Іван зараз матиме щастя бачити її щодня, перебувати в її товаристві. А втім, яке це для Івана щастя. Він може навіть не запримітити її, це для нього, Романа, було б щастя!

— Ні, не в сорочці. У фракці. Вже шиють на мій зріст.— Іван елегантно вклонився, ніби він уже на сцені, притримав при колінах крила не існуючого ще театрального фрака.

— Буду мати честь писати рецензії про ваші виступи,— солодко, з лукавим усміхом на устах мовив Тисовський.

— Наперед красно дякую, можу запропонувати на цю інтенцію пляшечку шеррі-бренді,— Каштанюк впіймав іронічну посмішку редактора і відповів такою ж, при цьому ще й вирячивши очі, як теля на зелені ворота.— Я нині заробив трохи грошенят у тих елегантних дармоїдів і фундую. А ось Юркові не щастить. Вже з тисячу порожніх пляшок поставив на стіл.

Тисовський не встиг будь-що відповісти на манливу пропозицію, бо саме підійшов до них, перевалюючись, інженер Клапоух і, навіть не привітавшись з іншими, досить різко запитав Івана, чи він думає продовжувати гру.

— А у вас ще гроші є? — безсоромно, питанням на питання відповів Каштанюк.

Інженер, мабуть, глибоко ображений, тільки кивнув головою.

— І ви доконче хочете їх програти? — вів у тому ж дусі Каштанюк.— В такому разі, я до послуг, хоч до самого ранку, і вже напевно до останньої вашої марки.

Простягнув руку Остапові і Юркові.

— Вибачайте цього разу, шеррі-бренді — не редакційне чорнило, не висохне. Переносимо банкет на іншу сторінку газети.

— Ходімо звідси! — тремтливим, близьким до плачу, голосом озвався Роман і нігтями впився в долоню Остапа.— Я так гаряче любив літературу, шанував і звеличував її творців. Хвилини п'ять витирав ноги, коли входив до кабінету Десняка. Годину з любов'ю дивився на Рильського крізь шибку, коли він відпочивав у клубі. А тут — одна гидота.

— Тут просто не література,— Тисовський вивільнив свою руку з Романових кліщів і довго тер нею чоло.

— Дуже, дуже вас прошу, товаришу Остапе, не друкуйте моїх віршів. Жодного не друкуйте. Поки літературою заправляють такі відщепенці, поки,— додав пошепки,— окупація, фашисти... Як це я міг так низько впасти!

І, щоб не показати сліз, які вже напливали, прожогом вискочив із залу.

Розділ шостий

Людина — це стиль. Тисовський визнавав таку формулу, але рідко коли користувався нею в практичних цілях. Сам він — і в житті, і в творчості — вмів перетворюватися, змінювати, залежно від потреб, і вираз обличчя, і навіть почерк пера. Проте ніколи не задумувався, що ця властивість якраз і є його стилем, притаманною рисою його характеру. Збагнув це щойно в дуже напружений період пошуків за людиною, якій можна було б довірити і доручити редагування підпільної газети німецькою мовою, призначеної для солдатів і офіцерів гітлерівської армії, а також для досить численної публіки цивільної адміністрації дистрикту «Галицієн» — рейхс- і фольксдойчів.

Львів і зараз правив за великий і дуже важливий перевалочний пункт німецької армії із заходу на схід та навпаки. У місті стояли численні частини всіх видів зброї, містилися найрізноманітніші команди, постійно були переповнені пораненими близько п'ятдесяти військових шпиталів. На лазарети, крім існуючих раніше медичних закладів, були перетворені найпросторіші будинки — університет, політехнічний інститут, всі без винятку студентські гуртожитки, будинки відпочинку у Брюховичах.

День у день надходили нові транспорти з фронту, на схід тягнулися безконечні поїзди з живою силою і боеприпасами. Місто служило також своєрідною базою для проведення короткотривалих солдатських відпусток, кілька новостворених публічних будинків працювало день і ніч. Щораз збільшувався контингент німців-чиновників, торговельних тройгендерів, залізничників, навіть людей мистецтва. Театр опери і балету тричі на тиждень давав вистави виключно для німців, поспішно закінчувалися роботи в палаці графа Скарбка, розпочаті ще радянськими будівничими. Замість українського драма-

тичного театру тут відкрито німецький театр, спектаклі відбувалися щодня. Про німців — працівників органів поліції, державної безпеки та губернаторства Остап і згадувати не хотів, згідно з народною поговоркою: не чіпай те, що смердить. А втім, він навіть не зумів би назвати всіх поліцейських установ, які мали дуже подібні обов'язки й цілі — переправляти через Лету, тобто посилати на той світ щораз нові групи місцевого населення.

Львів кишів німцями, мабуть, більше, ніж будь-яке тимчасово окуповане фашистами радянське місто. За підрахунками Остапа, кількість німців у Львові досягла 60 тисяч, трохи меншу цифру називав його знайомий з ернерунгсамту радник Руснак — на основі виданих продуктових карток; але радник не враховував тих німців, які у Львові карток не отримували, а забезпечувались централізованим порядком.

«Рахую сорок у небі,— сердився на себе, як завжди, коли замилювання до математики брало у нього верх.— Хіба тобі не досить такого показника, який ти добре знаєш: «Лембергер цейтунг» виходить тиражем 20 тисяч. Відомо — діти і солдати газет не читають. Множимо, отже, 20 на 4 і будемо мати... Тьху, знову математика!»

Думка про видання газети і листівок німецькою мовою зродилась якось неочікувано на одній з підпільних пропагандистських нарад, яку вів «Лука». Крім нього, були присутні ще чотири чоловіки: представники трьох груп і він, Тисовський, ідеологічний референт при підпільному комітеті. Саме «Лука», зустрівши Остапа в перші дні німецько-фашистської окупації, намовив його вступити на роботу в квіслінгівську газету і, використовуючи свої можливості, вести повсякденно хроніку життя й боротьби міста, нотувати всі злочини гітлерівців і їх прислужників. Потім Остапа почали частіше запрошувати на різні засідання організаційного комітету підпільного центру, врешті доручили керування ідеологічним фронтом. «Лука» першим підняв питання про випуск газет, листівок, прокламацій німецькою мовою. На нараді, присвяченій цій справі, і зустрівся Тисовський з Миколою Каштанюком. Обидва вони за радянської влади вчилися, хоч на різних факультетах, в політехнічному інституті, були активістами і часто доводилось виступати разом.

Зараз «Лука» коротко накреслив військову і політичну ситуацію, говорив про назрілу потребу видання бойової конспіративної літератури, про її завдання і конкретні можливості. Було вирішено перший номер газети випустити до серпня — річниці включення Галичини до генерал-губернаторства. Редактором призначено Тисовського. Йому ж і доручено підшукати людей, які знають німецьку мову. Більше того, треба було знайти людину, яка володіла б бездоганно різними діалектами — віденським, берлінським, баварським тощо.

— Успіх цієї справи, — сказав на закінчення наради «Лука», — залежатиме цілком від того, чи фашисти повірять в існування своєї ж таки, німецької, опозиції. А повірять тільки тоді, коли не зловлять жодної помилки, жодного неоковирного вислову в газеті. Тоді й почухаються. Підповзе черв'ячок сумніву, підповзе! Вкусить. Зіб'ється пиха, самовпевненість, бравада. Адже фашисти понад усе бояться народу, внутрішньої пожежі. Я це добре засвоїв в Іспанії. І водночас наші видання піднімуть дух всіх чесних німців. Комуністичну партію Німеччини не знищено, це ми всі знаємо прекрасно. Вона у глибокому підпіллі, чекає відповідного моменту. Випускаються німецькі антифашистські газети в Австрії, Польщі, Франції. Мусить заговорити і наша. Хай знають солдати правду про становище на фронтах, політичну обстановку в Європі. Будемо широко висвітлювати і всі огидні, жахливі злочини фашистських катів на нашій землі, хай заливає кожного гітлерівця холодний піт, шкребе його тіло й душу відповідальність за кожен злочинний крок. Газета кричатиме йому на яву і в сні: «Ти відповіси! Тебе наздожене кара, і від неї не заховаєшся ніде й ніколи!» І, певне, замислиться той чи інший вояка, і піднесена з мечем рука лячно затремтить. Фашисти — ще й нікчемні боягузи, і про це я пересвідчився на полях Андалузії...

Тисовський добре усвідомлював, що його знання німецької мови не настільки досконале, щоб не наробити огріхів. Отже, доконче потрібний такий літературний редактор, який мав би цю мову, як кажуть, у крові, в пальцях.

Щиро признався в цьому Миколі. Вони вийшли разом з наради. Каштанюк задумався, потім назвав ім'я Романа.

— Є такий серед моїх хлопців. У гімназії він вважався неперевершеним знавцем німецької мови. Багато років просидів за однією партою з німцем-колоністом — під Коломиєю жило їх немало, мали свої оселі, той з Багінсбергу був. Роман уже так по-прусськи шварготав, що часом сам бельфер не міг второпати, що до чого. Можу тебе з ним зв'язати,— мовив, подаючи руку Остапові на прощання. Вони вже входили в міську зону, і далі йти разом було небезпечно. Для бойових операцій він не надається. З природи — мрійник, поет...

— Чи не Романа Кардаша ти маєш на увазі?

Каштанюк від несподіванки здригнувся.

— А ти як вгадав?

— Роман заходив сьогодні в редакцію. Приніс обремек віршів, вгостив келишком.

— Ти і спиртне? — здивувався Микола.

— Ще й зараз голова як вулик. Але інколи мушу. Ондарович криво дивиться на тих, хто уникає випивки. «Людина, яка не п'є, щось ховає від інших, словом, підозрілий тип!» — залюбки виголошує. До того ж Роман зацікавив. Я знаю його ще з радянських часів, з клубу на вулиці Коперника. Подавав надії, як це мовиться, в прилітературному світі. Вважав його за чесного, порядного хлопця. І раптом з'являється в редакції. Звичайно, думаю, не матримоніальне оголошення приніс. Сидить на кріслі, наче на вугликах, совається. А я мовчу, вдаю зайнятого. Хай перший вивертає душу. Ніяк не відважиться. Хотів я йому вже допомогти, коли це набирається сміливості, аж задихався весь, пропонує пройтися. Знаю я такі штучки, не перший день в редакції. Ніби й зрадив, а сам думаю — вже я тебе наскрізь за чаркою пізнаю.

— Кардаш давно вірші пописує, це мені відомо. Але щоб друкуватися у профашистській шматі? — Микола глипнув на Тисовського, помітив, що той зарум'янився, закліпав очима. Посміхнувся розуміюче. — Вибач мені, Сяху. Я, звичайно, не тебе маю на увазі. Вірші Романа — погань?

— Поки що — ні. Звичайна собі лірика, навіть непоганого гатунку.

— Ти сказав: «Поки що...»

— У поетів по-всякому буває. Жадоба слави, запаморочення від успіху, і гляди — він уже осанну тче окупанту...

— Наскільки я розбираюсь у людях, Кардаш не з тих.

— І я так думаю. Тисовським номер два він не буде.

— Заболіло таки?— Каштанюк ніжно поплескав дру-га по плечу, знову подав руку, прощаючись.— Домовилися, значить. Заопікуйся ним. Думаю, що можна вірши-к-два й надрукувати, будуть вони заслоном, ширмою перед фашистами. Кличка Кардаша — «Медик». А пароль...

Наступного дня й відбулася розмова Тисовського з Романом. «Медик» отримав дві статті для перекладу, виконав завдання сумлінно, але його німецький текст був засмічений вульгаризмами та жаргоном колоністів, які давно відірвалися від мовного кореня народу. Одну, не більше, кореспонденцію, вважав Остап, можна надрукувати в номері газети — і то з поміткою, що її автор — солдат, недавній колоніст з-під Винників, з Волині чи Коломийщини.

Залишив Кардаша своїм помічником, дав йому кілька тем опрацювати, а «справжнього» редактора мови шукав далі.

Спочатку роздивлявся між людьми старшої генерації, дехто з них володів німецькою краще, ніж рідною. Але переконався, що окремі з них боягузи і майже завжди австро- і германофіли. Отож ненадійні. Якщо не відмовляться відразу, то зрадять при найменшій небезпеці — напевно.

І вже після тривалих пошуків згадав молодого Богдана Золотка.

Батька Богдана він пізнав ще в гімназійні роки. Михайло Золотко видавав дитячий журнал, був його власником, редактором і адміністратором в одній особі. До нього Остап колись і поніс свої перші вірші. Один з них Золотко надрукував у найближчому номері, навіть — на диво — виплатив гонорар. Так і зав'язалось співробітництво. А закінчивши гімназію, він, навіть не пробуючи вступати в університет чи в політехніку, радо прийняв пропозицію видавця редагувати гумористичний двотижневик. І хоч Остапові зовсім не до сміху було, а чорного гумору у той час ще не практиковано, «добропорядний» журнал сміху під назвою «Криве око», розрахований на попів, учителів та поволі багатіючу українську дрібну буржуазію, швидко здобував популярність у передплатників. Тисовський став п'ятим пальцем

Золотка, чотири вже були зайняті в інших видавничих справах. А кажуть, що п'ятий палець завершує долоню, стже, Остапа у пресовому концерні Золотка назвали «рукою принципала». Мабуть, своїм талантом він на це й заслужив.

Влітку тридцять восьмого редактор гумористичного журнальчика подружив з Золотком-молодшим, юніором, як тоді говорили. Богдан саме повернувся на вакації з Берліна — видавець дотримувався погляду, що в нинішні часи, жорстокі, як римська вовчиця, інтелігентна людина мусить володіти кількома європейськими мовами.

З Богданом чи, радше, Даньом, як його звали, вдома змалку говорили німецькою мовою, польську він оволодівав на вулиці, українську вивчав у «Рідній школі». Перші гімназійні класи закінчив у філіалі академічної гімназії у Львові, третій-п'ятий — у віденській, з шосто-го — навчання у Берліні. Батько мріяв після матури послати його у Сорбонну і вже заздалегідь виплачував вищі гонорари кореспондентові «Діла» у Парижі Студинському, який мав увести в життя столиці Європи нащадка роду Золотків.

Богдан блискуче володів німецькою мовою. Ще й нині Остап неприємно згадує свій конфуз. Українізуючи анекдот віденського журналу, він переклав ідіому «es ist Wurst» дослівно: «це ковбаса». І ось Богдан делікатно зауважив редакторові, що він зробив помилку. У віденській говірці «es ist Wurst» означає «es ist egal» — «все одно».

Усе це зараз спало на думку Остапові. Щоправда, історичні події тридцять дев'ятого примусили сина видавця перемінити плани, тієї осені він сів на лаву дев'ятого класу середньої школи № 1 на вулиці Льва Сапєги і закінчив її ще неповнолітнім — за місяць перед нашествиям фашистів.

З першого дня німецько-гітлерівської окупації Золотко-старший знову занепокоївся долею і вихованням сина. Замерехтіла візія Сорбонни, у крайньому разі — Відня чи Гейдельберзького університету. Але на перешкоді стали горезвісні расові закони панів Розенберга і Глобке. Сімейні документи видавця у світлі цих законів не були ідеальними, і Золотко, зорієнтувавшись впро, заховав їх у найпотаємніший сховок хатнього архіву. Богдан став за прилавок батьківської книгарні на вулиці

ці Баторія, але хисту продавати книги, шкільні зошити не виявив. Це була для нього пренудна праця. Бо що ж тут цікавого — загортати в папір книжку, відлічувати десятками пера, скріпки, кнопки. Для цього не треба було знати досконало українську, польську, німецьку мови, добре володіти російською і французькою, декламувати з пам'яті Горація і промови Катона-старшого, студіювати Шпенглера, Шопенгауера і Бергсона, заглиблюватися в основи марксизму-ленінізму. Для цього не треба було так багато знати.

Інша річ — робота в антикваріаті. Тут ти кожної хвилини серед великих класиків, тут книги дихають епохами, тут завжди ти в екстазі, тривожному неспокої й очікуванні, адже щомиті можеш зустрітися з шедевром людської думки, стародруком, про який ти снів ночами, або й таким, про існування якого не мав уявлення.

Тисовський не раз спостерігав — а був він частим гідвудувачем книгарні, — як молодий Золотко брав з рук принагідних продавців таку власне книгу, альбом чи стос давніх газет, документів і все це надбаня ніс у свій куточок, у канцелярію-склад, і вже обривалася дійсність, зупинявся час, юнак весь заглиблювався у нову знахідку і ні для кого і ні для чого більше не існував. Зараз весь світ був замкнений на всі замки.

Тисовський задумав прорвати цей закостенілий обруч світу уяви і внести до нього струмінь життя сьогоденного дня. Інстинктивно відчув, що не можна до світу юнака вриватися силоміць, революційним порядком, ламаючи його стиль і світорозуміння. Успіху можна досягнути, тільки поступово впливаючи, йдучи по жолобу, впрізьбленому уявою хлопця, і відводячи цей жолоб у нові, потрібні для справи русла.

Насамперед він дасть Богданові перекласти кілька статей німецькою мовою, приховуючи мету цього замовлення. Тоді побачить, чого можна досягти. Бо саме на цьому етапі хлопець буде змушений відкритися, поділитися своїми думками, сказати своє слово. Адже мав справу із всебічно розвинутою людиною, істотою вельми вразливою, морально чистою і чесною, яка, незважаючи на різні химерності, є правдою сама в собі.

Усе відбулося так, як Остап сподівався. Богдан просто захопився справою видання антифашистської газети німецькою мовою, працював невтомно і наполегливо,

і вже треба було для обережності гамувати його заго-
нистість, поспішність.

Золотко-молодший виявився не лише чудовим пере-
кладачем і стилістом, але й публіцистом. Для першого
номера газети він написав бойову, насичену цитатами
з великих класиків німецької літератури і філософії,
статтю-заклик до воїнів гітлерівської армії: «Будьмо
людьми!» Він закінчив її парафразою із Теодора Лес-
сінга: «Будьмо більше ніж людьми! Коли не можемо
бути більше ніж людьми, будьмо хоч людьми!»

Прийнято також пропозицію Богдана стосовно назви
часопису. Ще на нараді у «Луки» було погоджено дати
заголовок газеті «Deutschland ist verlogen»*, але Золот-
ко заявив, що така назва б'є не тільки по фашизму, але
рикошетом — й по здоровому німецькому патріотизму,
може зранити почуття чесних німців. Запропонував ду-
же скромну назву: «Kennen sie Wahrheit?»**. І її було
схвалено.

Уся редакційна підготовка першого номера не трива-
ла й тижня. Тепер завданням Тисовського було надруку-
вати і розповсюдити газету.

Ще з періоду своєї праці у видавництві Золотка-
старшого Остап був знайомий з багатьма складачами,
лінотипістами, метрампажами друкарні. Кому зараз від-
критися, довіритись, кого вибрати?

Думав, обмірковував, згадував найдрібніші факти із
своїх взаємин з працівниками друкарні, приглядався
уважно, пильно до тих, хто друкував «Львівські вісті»,
але вагався на будь-кому зупинитися. «Лука» назвав
йому кількох, які працювали колись у прогресивних ви-
даннях, друкували «Сельроб», «Силу», комуністичні ли-
стівки.

Нарешті вибір впав на Влодка Ковалицького, колиш-
нього члена КПЗУ, доброго знайомого і «Луки», і Тисов-
ського.

— Попроси Влодка, щоб він після праці,— сказав
«Лука» редакторові,— зайшов до старого Вінда.

— Де це? — стурбовано перепитав Остап.

«Лука» мовчки запалював обсмалену вишневу люль-
ку. Потім, затагнувшись, повеселішав, очі його просві-
тилися, блиснули доброю посмішкою.

---

* Німеччина пропала (нім.).

** Чи знаєте ви правду? (нім.).

— Я забув, що ви, Остапе,— молодь. Старого Вінда не знати! Але правда, звідкіль вам пам'ятати. Спитайте батька. Той напевне знає. Вінд помер того ж року, коли прем'єр міністр Речі Посполитої генерал-пілсудчик Мар'ян-Зиндрам Косцялковський позакривав усі прогресивні видання. Це було якраз за сім років до нашого возз'єднання з Радянською Україною. Бідний, він так перейнявся цим ударом, що менш ніж за місяць кляпнув. Ми, редактори і друкарі, завжди в його шиночку на вулиці Коперника збиралися після випуску кожного номера. Не раз через цензурні ножички ми кінчали газету о 3—4-й вночі, а сердешний ресторатор терпеливо чекав нас і на умовний стукіт біг відчиняти жалюзі. Симпатизував нам по-справжньому і я навіть не побоюся поставити такий діагноз: помер він від жаху, що втрачає останню клієнтуру. Поряд на розі якийсь спольщений німець саме відкрив конкуренційний шинок «Під люстрою» і перетягнув до себе майже всіх католицьких завсідників, бо євреї, звісно, до третьорядних навіть не заглядають — багаті через надмір грошей, бідні — із-за їх браку. А може, пройнявся нашою незavidною долею, бо ще кілька разів перед смертю пригощав нас, уже безробітних, і зламаного гроша не хотів взяти. «Це,— говорив,— те, що недодав і недолив вам раніше». Сентиментальний і добрий був старий. А передучора дістав концесію на цей шинок один мій давній знайомий.

Остап, пропустивши вперед Ковалицького, рушив до буфету. Мало не хитнувся від несподіванки — за шинквасом стояв одягнений у білий медичний халат Роман Кардаш. Більше ні душі не було у двох досить просторих кімнатах.

Бліде обличчя Тисовського ще більше пополотніло. Веснянкуваті плями вийшли наверх. Поманив рукою Романа, повів у глухий кут.

— Що це має означати, товаришу «Недоля»? — така була нова кличка Романа.

— Бачите... — Кардаш розгубився, ледве вистогнував слова, голос його весь час зривався. — Це на ім'я батька. Вдалося отримати дозвіл. А я зараз по екзаменах, отже, допомагаю. А щодо завдання — я його вже виконав. Саме завтра зранку хотів вам віднести і розповісти про це моє несподіване шинкарство. До речі, тут прекрасний підвал...

— Завтра в газеті буде надрукований вірш Романа Кардаша. Я твоєї просьби не міг виконати, та й «Лука» погодився. Приходь у першій половині дня. Я познайомлю тебе з іншими працівниками редакції.— У Остапа поволі зникли з обличчя веснянки, воно зробилося звично блідим.

Відпустив Романа до буфету, замовив пляшку якоїсь пофарбованої води. Кардаш, вже від себе, подав кілька бутербродів з сиром. Зненацька надійшов, ніким непомічений, «Лука». Сів плечима до стіни.

— Власне, я повинен сідати обличчям до муру,— сказав, вітаючись та встигши вже прохолодити уста ковтком води,— але не можу. Я почуваю себе безпечно тільки тоді, коли за спиною стіна, а очі мої— на дверях.

Набиваючи тютюном люльку, пильно розглянув Ковалицького.

— Скапцанів ти, хлопче, за ці десять років, слово честі. Де ж це видано, щоб такий красень, як ти, у сорок уже відцвів зовсім. Тобі ж сорок, не помиляюсь?

— І п'ять дрібними.— Друкар хотів посміхнутися, але вираз терпіння ще наочніше відбився у дрібненькій сітці зморшок, що з'явилися разом із спазмою губ.

— Подумаєш— сорок п'ятий,— «Лука» відклав на столик незапалену люльку.

— Може б, спершу перекусити, канапки свіжі,— запропонував Роман.

— Не лізь уперед батька, пильнуй свого буфету.— «Лука» легко відсторонив Кардаша, поклав руку на плече Ковалицькому.— Отже, повертаючись до теми, наголошу тобі, Владзю, що я твоїх сорок п'ять перекрив майже двома тузами, але не маю виписаних сім нещасть на лиці і шкіра моя ще нічим не нагадує позаминулорічних яблук. Видно, що занудьгували твої руки і дух за справжньою роботою.

— Нема чим радіти,— стримано мовив Ковалицький і зиркнув на Тисовського.

«Лука» нібито й не помітив погляду друкаря і продовжував, ще й обернувся обличчям до Остапа.

— А був орел! Ой, що за орел був, щоб ти знав, пане редакторе німецько-українського органу. Було поліція набіжить, щоб конфіскувати весь тираж, а він, чорт-чарівник, уже половину його кудись подів, кудись запахав та ще й глузує в очі вахмістру: «А ми сподівали-

ся конфіскавати, то всього і не надрукували. Але хай, боронь боже і матка боска, пан вахмістр про це не каже редакторам, а то не заплатять за роботу». Таким орлом був.

Він знову повернувся до лінотипіста, хвилину міряв його іронічно-посмішкуватим поглядом, врешті поплескав по плечу.

— Ну, годі вже, Влодзю, натискати на мої черевики. Ти такий вайло, що цілковито їх доконаеш, вони й так ледве тримаються купи. Отже, до твого відома, пан редактор фашистської помийниці зовсім не фашистський помийник. Він працює у «Львівських вістях», бо так треба. А зараз є нагода працювати нам знову разом ще в одній газеті.

«Лука» коротко, але вичерпно, виклав план друкування підпільної газети українською і німецькою мовами. Редакції вже працюють, тексти до набору передаватиме Ковалицькому Тисовський. Чи, вірніше, «Отто». («А ви, Влодзю, хочете змінити кличку, чи хай буде давня?» — «Я, здається, нічим не заплямував давньої, її наші вороги ніколи не перемелювали на своїх жорнах». — «Отже, залишається — «Лановий»). Папір є, а щодо шрифтів...

— І паперу, ще радянського, і шрифтів знайдеться вдосталь у мене, — сказав Ковалицький. — Дозвольте мені висловити свою пропозицію, я вже давно обдумав, але не мав перед ким викласти свого плану. Чекав, поки мене покличуть, скажуть. Цілі магазини шрифтів приховав у надійному місці. Але перед ким я мав відкритись? Хіба міг я здогадатися, що пан редактор, який пише вірнопідданські фашистські статті, може бути з нами. Ви, редакторе, — звернувся до Тисовського, — вибачайте, але скажу вам чесно, коли ви були відвернуті від мого лінотипу спиною, я ледве стримував себе, щоб не схопитися із стільчика та в зад вас, у зад...

— Не шукай, Влодзю, в чужій «голові» розуму, — засміявся «Лука» і знову почав набивати люльку. Це означало, що йому все ясно, справу владнано. — Ти з кінця починай.

— А кінець ось який. Я отримую від товариша Тисовського рукописи і за тиждень приношу гранки. За високу якість відбитків, ви знаєте мене, відповідаю особисто. Потім — друкую. Одне лише питання: яким тиражем і куди здавати готову продукцію?

Остап зиркнув на «Луку», але той мовчав. Потім мовив:

— Українське видання почнемо з тисячки, а німецьке поки що з п'ятсот. Увесь тираж здавати в адміністрацію на склад, у мішках разом з «Вістями». Тільки на полотні ставте фарбою букву «V». «Viktoria» — перемога. На цьому ваше завдання кінчається. Кольпортажем займеться довірена людина.

— А я ніяк не второпаю і зараз,— Ковалицький звернувся до Тисовського,— як це можна ось так маскуватися. Та я думав, та я проклинав тисячу разів вас, редакторе, а щоб на вас холера напала, а щоб шляк вас гарний трафив, та хотів я, ой, як прагнув за ваше дурне писаннячко копняка, та з усієї сили, туди, звідки ноги виростають.

— Ще раз вам повторюю, Влодзю, не шукайте розуму в чужій «голові». Зрозумів?

— Чекайте, чекайте, ваше слово дуже на місці. Комусь нерозумному я б не показав цього. Ось у друкарні знайшов — заховане за лінотипом — штук двадцять. Одну за пазуху, а решту у виходок. Навіщо нам біди польської — і своєї по горло.

Він витягнув із задньої кишені штанів невеличкий аркушик паперу, розправив його долонею і подав «Луці». Це була листівка польською мовою, наказ командуючого Гвардії людової.

НАКАЗ

від 15 травня 1942 року.

До відділів Гвардії людової, які вирушають на боротьбу.

Гвардійці, партизани!

Сьогодні, згідно з обов'язком вірних синів Польщі, вирушаємо на боротьбу. Вирушаємо у момент загострених змагань на Східному фронті, в момент, коли командування розбійницької гітлерівської армії робить розпачливі спроби утримати свої позиції і перейти до офензиви, коли кидає на фронт останні резерви людей і військового матеріалу, щоб відтягнути хвилину своєї неминучої поразки.

Ви не є першими. Перші партизанські відділи вийшли на боротьбу ще восени 1941-го, а ранньою весною, ще за снігу, пожвавлену діяльність почали нові відділи

на території Люблінщини, а трохи пізніше — в Брестському воєводстві і в Галичині...»

— Що ж, наш договір з польськими антифашистськими організаціями набирає сили,— констатував «Лука», дочитуючи листівку.— Нам треба йти разом, ворог у нас один.

Ковалицький якось делікатно зауважив:

— Я ніби це і розумію. Але я ніколи не можу погодитися з думкою, що ці ж поляки мене тримали в тюрмі, били в п'яти, катували, знущалися. Я не можу зрозуміти.

Довго думав «Лука». Пахкав люлькою, дивився в очі всім.

— Це не ті поляки...

— Чорт їх маму знає — ті чи не ті,— скипів Ковалицький.— Вони мені брата вбили. А зараз до антифашизму всіляка погань горнеться, і серед них ті, що вчора мучили мене.

— Значить, зрозуміли, мабуть, і свою вину. А це вже добре.

— З вами дискутувати, що кулю під гору котити. Ви, може, навіть раді тому, що поляки скоріше від нас почали боротьбу. Тож нічого дивного. Їх край раніше загарбали фашисти. Більш навчені.

— Але ж годі вже,— «Лука» посміхнувся своєю доброю, всім знайомою посмішкою.— Ідїть, хлопці, а я ще почекаю на господаря цього шинку.

Проходячи через перший зал, Остап пильно подивився на Романа. Хлопець нібито заспокоївся і зараз наливав пиво групі поштовиків, що стояли біля шинку. А сам думав: «Чому не сказав Тисовському, що це Рома Гамула виклопотала для його батька концесію на шинок. Чому не сказав йому і Миколі про свої сумніви? І чому він зараз такий — недотепа?»

Стояв на роздоріжжі, мовби не знав доріг.

Увійшов старий Кардаш.

Розділ сьомий

— Коли не маємо нічого, крім сили нищення, це вже значить, що маємо силу,— Тодорко підніс угору руку, махнув нею униз міцно, наче обрізав на гільотинній машині добрячий стос паперу.

— А я думаю, що першим нашим завданням є створювати цінності, а не руйнувати,— запально захищав свою думку Роман.— Силу нищення і лише нищення взяли на своє озброєння і гітлерівці, і наші «рідні» фашисти з ОУН. Комуністичне підпілля є островом сумління, моральних цінностей серед цього збожеволілого від жадоби руйнування нелюдського світу.

Кардаш на мить замовк. І чомусь заходився вигортати патиком у засохлій землі ямку. Коли вже докопався до глини, загорнув яму, встромив у землю патик і повернувся до Миколи.

Микола і не відізався.

Тоді Тодорко спрямував погляд на Олексія.

Черних нібито щось хотів сказати, але на тому й скінчилось. Взяв у руки автомат, стиснув його між колінами.

— Мені важко будь-що говорити.— Він вимовляв ці слова повільно, наче кожне зважуючи. Було помітно, що намагається до своєї російської мови вставляти кожне вже завчене ним українське слово.

— Більшовики відкинули терор як засіб боротьби. Ленін не раз про це писав, розумно обгрунтував. Проте в цій ситуації без терористичних акцій не обійтись. Перший плакат, який я побачив після нападу фашистів на нашу країну, потряс мене всього. Ніби моя мати-страдальниця простягає до мене руку, пальцем тиче у саме серце, в душу і всім еством своїм, силою виразу очей, лиця, постаті наказує те, про що й говорили слова плаката: «Убий фашиста!» Раніше ми таких прямих закликів не чули ні на політінформаціях, ні на лекціях марксизму-ленінізму, не читали в газетах і книгах. Нам говорили: будь готов до походу, і ми вірили, що битимемо і знищимо ворога на його території. А плакат кричав, наказував недвозначно, прямо: «убий!» І, гадаю, стосувалося це не лише червоноармійців, але всього народу, і тих, хто залишився на окупованій фашистами території.

— Якби кожний росіянин, українець, білорус,— Тодорко підхопив думку Олексія,— вбив одного, хоч одного гітлерівця, фашистський режим перестав би вже існувати. А хіба важко вбити одного. Це кожний зможе — і малий, і старий. Хоча б навіть коштом власного життя.

— Серед німецьких солдатів є й комуністи, наші друзі, наші однодумці,— боронив своїх поглядів Кардаш.

— Де вони, ти зустрічав?

— А втім, це не так просто. Ми вб'ємо одного, вони розстріляють сотню. Масова різня скоріше вигубить нас, ніж фашистів.

— І це говориш ти,— обурювався палітурник,— член бойової групи?

— Він ще й фашистський підспівувач,— інший підпільник, що виринув зненацька з групи, нищівним поглядом зміряв Романа.— Цими днями читав я у «Львівських вістях» одного вірша. Ми тут про боротьбу, про смерть, а цей віршороб плете про любов, тугу і п'яні ночі. І хто, думаєте, підписаний під тим віршем у фашистській помийниці? Він, Кардаш, а ми ще тримаємо його у себе, довіряємо, панькаємося. А тим часом Кардаш розбиває нашу групу зсередини, може, він навіть провокатор, зрадник.

Підпільник тицяв пальцем у Романа, й Олексієві цей палець нагадав жест матері з плаката. Він аж затремтів увесь.

Роман, незважаючи на доводи Тодорка і пряме обвинувачення товариша, керувався своїм розумом:— Нам треба зберегти якнайбільше сил: організувати маси й одноставно рушити на ворога. При найменших втратах.

— І тим часом друкувати вірші в німецьких газетах,— не здавався Тодорко.

Суперечка розпалювалася, й Микола, командир групи, вирішив її завчасу припинити. Щоправда, тут, на лісовій галявині, коли на чотири боки світу далеко розведені пости, нічого лякатися гомону. Воно й добре, коли хлопці сперечаються за справу, значить, думають, міркують, вносять до боротьби внутрішній вогонь своїх сердець. Микола завжди вважав, що фашисти будуть переможені — хай вони поки що й наступають — не лише силою зброї, але й духовною міццю радянських воїнів. Проте всьому є міра. Посперечалися хлопці, розкрили один одному свої погляди, і досить філософії. Шкода, що не може захистити Романа, його співробітництва в газеті.

Згорнув планшет, підвівся з пня і рушив у бік дискутантів.

— Ви, «Медик», і ви, «Палітурник», позачергово замініте вартових. Вийти через дві хвилини. Старшим призначається «Руський»,— таке прізвисько пристало до Олексія Черниха.

Воїни переглянулися значливо, засміялися кутками вуст.

Ледь стримав посмішку командир.

На карті «Ватага» галявина була позначена цифрою «Х-10». Над нею височіла гора «Б-2», звідки добре прострілювалася уся південна околиця, зокрема, залізничне полотно і в глибині, на заході, станція Судова Вишня, що була вузловою на шляху Львів—Перемишль.

Розвідка встановила, що генерал-губернатор Ганс Франк від'їжджає із Львова спеціальним поїздом, у салон-вагоні, о 9-й годині вечора. Поїзд повинен минути станцію Судова Вишня точно через 32 хвилини після відправлення, отже, згідно з планом, усю підготовку до диверсії на колії треба закінчити до 9.30, а розпочати її зараз після того, як по лінії пройде контрольна поліцейська дрезина. Поїзд, яким Франк приїхав до Львова, дрезина випереджувала на 15 хвилин. Мабуть, такий порядок, якщо врахувати замилювання німців до шаблону, буде збережений і цього разу. У розпорядженні підричників залишається десять хвилин — часу обмаль, але досить для того, щоб відкрутити кілька десятків гайок, які скріплюють рейки, вирвати вдвоє більше костилів. Всі вони вже зрушені перед полуднем. Тепер робота піде легше. Шість п'ятнадцятикілограмових ключів для розкручування гайок і чотири довжелезні ломы — у руках десяти дужих і відважних підпільників-партизанів.

Була шоста, коли з поста повернувся «Руський» і доповів, що він застрітив на шляху, який іде перпендикулярно до залізничної лінії, пожвавлений автомобільний рух. Через хвилин десять інший розвідник з вершини передав, що полотном пройшов локомотив з трьома вагонами, затримався перед попередньою станцією, і з нього висипалися озброєні постаті у сірих і гранатових мундирах, мабуть, німецька жандармерія і українська поліція.

О сьомій Микола піднявся на вершину. Звідти і незброєним оком було видно, як на долоні, увесь відтинок залізничного полотна. Так, не було сумніву, усю ділянку з обох боків, стерегли поліція й есесівці. Вони стояли на незначній відстані один від одного — п'ятдесят — сто метрів, — у всякому разі, кожен з охоронців бачив і справа і зліва свого товариша.

«Видно, німці пронюхали диверсію», розмірковував, уважно оглядаючи в бінокль увесь відтинок дороги до станції.

Такої охорони не виставляли, коли поїзд з губернатором їхав з Кракова. Чи хтось доніс? Усі втаємничені тут, разом з ним. Правда, про завдання знає диспетчер станції «Соловій», але він поза всякою підозрою. А може, це тільки надзвичайна обережність львівського гестапо чи СД? А все ж за таких умов диверсію виконувати безцільно. Це явне самогубство. Німці перестріляють усіх, а з голови Франка жодна волосина не впаде.

Треба розпускати хлопців.

Про несподівану, сильно зміцнену охорону залізниці знали вже всі в бойовій групі. Настрій упав. Поглядали один на одного вовком.

Микола відвів «Руського» у гущавину. Від якогось часу він радився з сержантом Червоної Армії у кожній важливій справі, зокрема, перед бойовими акціями, вважав його своїм заступником чи навіть комісаром, хоч формально Олексій лічився рядовим бійцем.

— Я думаю, треба нам виходити з лісу. Якщо це зрада, якщо фашисти знають про нас, вони почнуть відразу ж прочісувати ліс.

— Не конче. Мені здається, якби фашисти знали розташування загону, вони б уже давно оточили й перебили нас. І, головне, фашисти охороняють залізницю на великій — майже десятикілометровій ділянці. На мою думку, гітлерівці чули дзвін, та не знають, де він.

— Ти, мабуть, маєш рацію, — посміхнувся Микола. — Про місце диверсії знали тільки ми двоє. І приблизно, дуже приблизно — «Соловій». Цікаво, чому він ще й досі не подає сигналу?

Олексій глянув на годинник.

— Без п'яти дев'ятого.

— Отже, вирішуємо так: доки з боку німців не зауважимо будь-яких підозрілих маневрів, що свідчили б про облогу, залишаємося на місці аж до відходу ворога. Виходити з лісу зараз небезпечно: можна натрапити на засідку або й випадково наткнутися на якогось фашиста. Зміцнимо тільки пости.

— А мені дозвольте вести спостереження з вершини. У мене око натреноване.

— Гаразд. Іди!

Тільки-но минула дев'ята, як над будинком станції Судова Вишня звився вгору, ніби раптом вистрелив фашистський червоно-чорний прапор. Його відразу запримітили з галявини.

— Вислужуються, собаки! — Тодорко голосно висловив свою погорду.

Каштанюк мовчав. Не мав же він права пояснити, що це радянський підпільник, довголітній член КПЗУ сигналізує, що поїзд губернатора вирушив із Львова.

«Скільки незаслужених прокльонів падає від своїх людей на голови тих, хто за наказом партії маскується, веде життя в темряві. Найважча це доля — відчувати на кожному кроці незаслужену зневагу найближчих людей і бути змушеним замовчувати правду про себе».

Рівно через чверть години завилали на сході сирена, із-за гори виринула дрезина і, не зупиняючись на станції, зникла за закрутом. Тієї ж миті шеренги жандармів-охоронців відійшли від залізничного насипу у бік лісу.

Микола відразу ж оголосив бойову тривогу. Проте через кілька хвилин дав відбій. Поліцаї не заглиблювались у ліс, вони лише заховалися за першими деревами — видно, про всю цю історію генерал-губернатора не повідомили. Охорона маскується, щоб випадково її не запримітили з поїзда. Адже ще зовсім недавно Франк відзначив дискрикт «Галіцієн» як найспокійніший і найбільш лояльний до німецької влади у всьому генерал-губернаторстві. Львівський губернатор Вехтер, напевне, не бажав, щоб така висока думка про його мудре керівництво виявилась дутою.

Далі все відбулося з хваленою німецькою акуратністю. Проповз змієм короткуватий поїзд з двома — спереду і ззаду — могутніми рефлекторами, що виловлювали з вечірньої темряви кожний камінчик на полотні. Потім раптом потемніло, і тієї ж миті сотні блідих вогників заблмали вздовж усієї лінії. Зашварготали, розреготалися ганси і фріци, і вже наближався важко сопучи й димлячи, локомотив від станції. Зупинився під горою, усі вогники виловлювали тепер із п'ятьма двері кількох вантажних вагончиків.

— Чергою по них! Вогненною чергою! — лютився Тодорко і то спльовував у долоні, то неспокійно погладжував свій автомат. Він метушився, озирався на всі боки і раптом примружив очі, поклав руки до чола.

— Диви, диви, як швидко повісили, так швидко і зняли,— мовив, прицмокуючи язиком.— Боятися, каналії, народу, дуже боятися!

Зійшов з вершини «Руський» і доповів, що вже майже всі машини (він бачив це на власні очі) знялися з шосе і від'їхали у бік Львова.

— Через годину виступаємо! — наказав Микола передати по зв'язку.— Кожному добиратися на своє місце, згідно з планом «Академік без течки».

«Не вдалося,— гірко подумав Микола.— Шкода, що такий вдалий криптонім придумали». Франк був тривалий час президентом академії німецького права й міністром без портфеля, одним з найзапекліших фашистських фанатиків.

Збираючи матеріали про губернатора, Микола запам'ятав слова, які у жовтні 1939 року Гітлер сказав до свого улюбленця, коли послав його з Берліна на посаду першого вішателя польського і українського народів — генеральним губернатором окупованих земель Польщі: «Ти, мій любий, ідеш звідси, щоб добре вести свій «Teufelswerk» * у Польщі».

До Львова Франк прибув кілька днів тому на врочистості, присвячені першій річниці включення Галичини до складу генерал-губернаторства. Побував на Тернопільщині й Станіславщині — в Копичинцях, Тлустому, Заліщиках, добрався навіть у далеке гуцульське село Жаб'є. Усюди закликав «вірних» рутенців виконувати «свій» обов'язок перед гітлерівським рейхом — здавати вчасно контингент, виїжджати на роботу в Німеччину. На завершення свого перебування у Львові виступив з крикливою, бундючною промовою на відкритті німецького драматичного театру в палаці Скарбка.

— Ми німці,— гороїжився, викривляв свою товсту пику кат, вимахував на всі боки опецькуватими руками,— йдемо в чужі країни не з опіумом та подібними засобами, як це роблять англійці. Несемо іншим народам нашу культуру і мистецтво.

Довго вдивлявся Микола в набрякле, пихате обличчя Франка, прочитавши ці слова у вранішній газеті. Люті і зневага чергувалися в його почуттях. То хотів розірвати газету з фото губернатора-ката, то знову пильно вдивлявся в неї.

---

* Чортівська справа (нім.).

«Почекай, почекай, клятий! До зустрічі ввечері!»

І ось, невдача, вирвався з пастки звір. Коли знову трапиться така нагода? А надіявся, мріяв, що завтра знову в усіх газетах з'явиться його пика, але вже у чорній, траурній рамці.

«Ми ще погано організовані. Нам легше було тебе, наче дику свиню, пристрелити в Карпатах, у тому ж гірському Жаб'ю, де для тебе, як описують продавці «Вісті», УЦК влаштував мальовниче видовисько — зігнав гуцулів з усієї Верховини, наказав їм одягти святкові китари, червоні холоші, топірцями вимахувати, «аркана» притупцювати.

Стривай, кате, піднімуться на боротьбу легіні! Не посмієш більш роз'їжджати по нашій землі. Вона горітиме під твоїми ногами, як уже палає скрізь на окупованій радянській землі. Спитай свого приятеля Коха, чи влаштовує він такі фейерверки на Україні за Збручем, як ти в Жаб'ю.

Ще й лепечеш: несемо нашу культуру, наше мистецтво! А щоб ти здох з своєю фашистською культурою. Знаємо її добре, в божевільному «Майн кампфі» читали, на власній шкірі відчули, в оунівців побачили. «Коли я чую слово «культура», вихоплюю пістолет!» Чиї це слова, пане губернаторе? Політика меча, концтаборів, нищення матеріальних і духовних цінностей людства, політика екстермінації й екстремізму, яка санкціонує і утверджує злочин як засіб дії, найвище право, державний закон! Ось ваша фашистська культура.

О, кати! Ви ще відповісте за пекло, яке розпалили на нашій землі, у всій Європі. Будемо знищувати вас усюди, куди забредете. Ще ти і твій Гітлер повиснете на шибениці справедливості! Знайте, закарбуйте це собі на носі!»

Підпільники готувалися до відходу. Кожний знав місце, де мав скласти зброю, залізничне знаряддя, а також — де призначалася йому наступна явка.

Тодорко, натрапивши на Романа, затримав його за гудзик піджака і випалив безцеремонно в обличчя:

— Не послухали б твоєї вченої ради, вже мав би тепер Франк свій останній фейерверк. І ми полюбували б тим прекрасним видовищем.

Кардаш змовчав, потупив очі. Непрошена сльоза затрималася за повіками і пекла, наче піщинка. «Чому

це так часто дорікають йому свої?» Але відповів стримано і спокійно:

— Я хотів якнайкраще. До речі, щоб і ти залишився живим.

Тодорко ткнув рукою в бік Судової Вишні і раптом посоловів весь, аж рота відкрив.

— Люди, люди, дивіться, знову фана залопотіла. Давайте хоч на станцію наскочимо, шмату зірвемо і за попадливим гітлерчукам зуби повибиваємо! А то ніякого сенсу — тягати весь день гвер на собі і навіть один раз не пальнути собі з нього.

— Оголосити бойову тривогу, — скомандував у туж мить «Ватаг».

— «Руський», до мене.

Олексій виструнчився перед командиром.

— Із станції знову подали сигнали, — у Миколи голос аж затремтів від несподіваного повороту справи. — Надходить, певне, військовий ешелон. «Соловій» даремне не вивішував би прапора. Пошлемо під укіс цього непрошеного гостя.

— Так точно! Чому б і ні. Хлопці аж скисли від того, що повертаються, не понюхавши пороху.

— Тоді передай по лінії: початок акції «Академік без течки» о 10.55, тобто через три хвилини. Розкрутити рейки і на свої місця. Стрілянини не зав'язувати, ще можуть бути поблизу німці. А поліція й поготів. Закінчивши завдання, всі бійці відходять, згідно з планом. Все ясно?

— Так точно! — козирнув «Руський».

Відділ працював спокійно, справно, швидко. Важкі ключі легко звільнили рейки від міцних залізних гвинтів, довгі костилі під ломами злітали вгору, рейки метрів на сорок довжиною перетворилися у звичайні й хиткі залізяки.

Шкода було тільки хлопцям залишати насип без жодного пострілу, але наказ є наказом.

Микола відходив у ліс разом з Олексієм. Зупинилися в гущавині і чекали хвилини свого успіху. Вже чули, як закричав паровоз, застукали колеса. І раптом шалений гуркіт, скрегіт заліза об залізо, могутні вибухи — і все небо зайнялося червоним полум'ям.

— А я таки казав, що зробимо Фрэнкові фейєрверк, — задоволено хвалився Тодорко, навіть не відомо перед ким. — Бо снилася мені вночі теличка, а ще неня

говорили, що теличка — це на добро: яку ти справу загадав на день, то напевне буде удача.

— Мовчати в строю, — нетерпляче, хоч тихо, наказав командир групи, з якою відходив Тодорко.

Незабаром постаті озброєних людей розтанули в густій пільмі чорного лісу...

Другого дня вранці шеф поліції безпеки і СС генерал-губернаторства Крюгер доповідав, як і щодня, Франку про всі антинімецькі виступи й диверсії. Генерал-губернатора особливо зацікавила катастрофа військового ешелону під Судовою Вишнею.

— Я не маю права вірити у байку про катастрофу, яку сугерує нам Львів, — закінчував свою доповідь генерал СС, виструнчуючись. — За годину і сорок хвилин перед тим, як трапилась ця, з дозволу мовити, катастрофа, колією пройшов ваш спеціальний поїзд, екселенціє. Це примушує мене зробити зовсім інші висновки.

Франк пополотнів увесь, сів у фотель, витираючи хустинкою раптом змокрілу шию. Неприємні сталеві очі наїжились на шефа поліції безпеки.

— Поки що дякую, пане генерале.

І, натиснувши на дзвінок, Франк наказав ад'ютантові призначити на другу годину дня спеціальну нараду за участю всіх вищих поліційних чинів.

— Присутність губернатора Вехтера і генерала Паппе обов'язкова, — наголосив.

Львівський губернатор і його шеф СД летіли у Краків з важким серцем і неприємними думками-здогадами. Не сумнівалися, що Франк викликає їх у зв'язку з учораšnью диверсією. Видно, не вдалося замилити очей старому лисові Крюгеру телефонограмою про катастрофу. Не повірив, що все таке невинне.

— Доведеться викласти, як насправді було, — вирішив урешті Вехтер. — Ви маєте будь-які додаткові відомості?

— Тільки те, що підтвердилася депеша нашого анонімного інформатора. У районі Мостиськ українська поліція заарештувала вночі трьох озброєних аківців. Але вони мовчать про свою участь у диверсії.

— Дивні у вас, генерале, форми допиту: «мовчать...» І це в справі надзвичайної державної ваги. Повторите ці слова генерал-губернатору — він вас по голівці по-

гладить. І друге — чому ви не наказали відразу прочесати всі найближчі оселі, ліси, не пацифікували прилеглі до полотна села?

— Ви ж знаєте, пане губернаторе, що першу звістку про замах на життя рейхсміністра ми одержали за три з половиною години до від'їзду спеціального поїзда. Це ж за вашою вказівкою ми насамперед кинули значні сили на охорону поїзда. І своє завдання, як знаєте, пане губернаторе, ми виконали блискуче. Пан рейхсміністр на своїй «блондбестії» щасливо прибув у Краків.

— Без зайвої літературщини, пане генерале. Не до університету нас покликали викладати.

Кілька повітряних ям перервали розмову. Вехтер почував себе негарзд, і сказав подати келишок рому. З шефом львівської поліції він був знайомий давно, а за час спільної праці розпили не одну пляшку. Це здригло, зв'язало, зріднило їх.

Наступні питання губернатора уже звучали не так суворо й гостро.

— Але що ви, Гайнц, скажете на свій захист, коли генерал-губернатор або отой виглянцований до останнього гудзика потаємний ваш ворог Крюгер запитає вас, чому не рушили ваші відділи відразу ж, як поїзд їх екселенції від'їхав, облавою на бандитів.

— А я мовитиму так,— ром додав сміливості поліцейському генералові,— ніколи розумний мисливець, вибравшись полювати на зубра, не кинеється за зайцем. Коли бандити зрозуміли, що їх задумам капут, обов'язок наказував їм відступити. Так робили і роблять всі дипломовані і недипломовані верховоди банд, організацій. Хіба що цього разу акцію вели діти.

— Що ж, бажаю вам удачі, але на мою допомогу особливо не розраховуйте. У мене і своїх клопотів по вуха,— закінчив Вехтер неприємну бесіду з другом, коли вже літак почав огинати мури Кракова.

Франк, звичайно, під кінець будь-якого засідання, наради добрішав. Із гнівного, нещадного диктатора своєї «держави» він перетворювався у юриста-гуманіста, професора, і вже смакував слова, якими він змалює у своєму щоденнику сьогоднішню нараду, прославляючи для майбутніх поколінь тисячолітнього рейху свою геніальність політика і володаря, безмежний німецький патріотизм і відданість фюреру, такт людини порядної і побожної.

Резюме його звучало коротко:

— В дистрикті «Галіцієн» розпочати спеціальну акцію «АБ» * в широких розмірах. Акція ця, як показує досвід на польських землях, де її започатковано ще в травні 1940 року, приносить чудові результати. Тепер, — горланив патетично генерал-губернатор, — коли на сході щохвилини тисячі німців віддають своє життя з іменем фюрера на устах на жертвовник нації, нашим обов'язком є зробити все для того, щоб не піднімалися ні польський, ні український, ні будь-який інший народи коштом німецької крові. Доконче потрібною є масова екстермінація усіх бунтівничих і бандитських елементів, передусім тих, хто визнає більшовицькі ідеї або співчуває їм. Робити це треба без огляду на національність. Нарешті, особливо пригланутися до української інтелігенції, і насамперед до тих, що не забули ще своїх марень, які асоціюються мені із мріями зрубаної кінської голови, про якусь самостійну українську державу. Те, що результатом акції «АБ» буде смерть кількох десятків тисяч неповноцінного населення — дрібниця. Ми зазнаємо на фронтах значніших жертв — гине цвіт німецької нації. Отже, застосуйте якнаймасовіше кару тевтонського меча. Закінчиться війна, і ми зробимо з усіх поляків та українців м'ясний фарш. Тож до роботи, мої панове.

Губернатор крадькома пошукав очима свого шефа поліції.

Розділ восьмий

«Хто зрадив?»

Це питання турбувало, гризло всіх десяткох учасників невдалого замаху на генерал-губернатора Франка, керівників підпільної комуністичної організації та людей, не зв'язаних з радянськими партизанами, але так чи інакше втягнутих в орбіту бойового завдання «Академік без течки». Не кажучи вже про те, що тією справою цікавилися і робили все можливе, щоб розкрити правдиву картину двох акцій поблизу станції Судова Вишня, фашисти — гестапо, СД і комендатура «української» поліції. Існували ще військові організа-

---

* Ausserordentliche Befriedigungsaktion — надзвичайна пацифікація.

ції і навіть приватні особи, для яких події на залізничному шляху Львів—Перемишль тієї темної серпневої ночі не були байдужими. Це, передусім,— командосів львівського округу Армії крайової, зокрема графа Ляс-Роздольського, і декого з проводу українських націоналістів-бандерівців.

Коло зацікавлених, втаємничених, підозрілих росло, ширшало, і вже ніщо не віщувало, що зрадник буде скоро викритий.

Тим більше, що справа набирала широкого розголосу в місті, цілому дистрикті, хоч офіційно поки що не було зроблено жодного повідомлення.

Про замах вже кружляли найдивовижніші, майже завжди суперечливі легенди. Згідно з деякими, Франка, після короткого суду, партизани розстріляли. В інших говорилося про десант польської лондонської армії, ще приписувано атентат оунівцям, які, буцімто, нарешті виступили зі зброєю в руках проти окупантів, поширювалася навіть версія про повстання вермахту проти Гітлера.

Коли ці чутки дійшли до Івана Каштанюка, той голосно вилаявся і тут же випалив Яремі Таднюку:

— Не знають, дурні, що єдиний у Львові, хто міг би успішно виконати цю мокру роботу,— то Івась Каштанюк.

У бойовій групі «Ватага» клекотіло. Нарешті, Тодорко і «Дужий» зустрілись з командиром і коротко, але з притиском доповіли, що не довіряють «Медикові», вимагають провести докладне слідство, а поки що вивести підозрілого з бойової групи і замінити всі явки та паролі, що були відомі Кардашу.

Микола внутрішньо не вірив, щоб Роман був здатний на підлість, зраду, але мусив погодитися з бійцями. Заявив, що доповість про все керівництву і відразу ж віддав окремі накази, які обмежували свободу рухів «Медика».

Залишившись на самоті, Микола Каштанюк не раз у пам'яті перебирав усі події останнього часу. Згадав Рому Гамулу, дивну їх зустріч у брамі кладовища, її погоню за ним, невтішні думки про неї на квартирі Юрка. Зараз шкодував, що тоді ж не наказав Тодоркові вести нагляд за Гамулою. Може, якраз тут ключ до розв'язки. Микола ще не знав нічого про любовні і ділові зв'язки Кардаша з Ромою.

Дізнався про це від самого Романа, коли покликав його на розмову і натякнув про недовір'я до нього окремих підпільників.

— Може, вони і мають підстави для цього. Міг же будь-хто з них бачити мене з Ромою, а жінка ця, як і ти сам підозріваєш, не тішиться найкращою репутацією.

— З Ромою? — перепитав Микола, і його чоло насупилося, взялося зморшками.— З Ромою Гамулою? З тою самою, яка стежила за мною? Що ж ви маєте спільного?

— Багато.— І тут хлопець зізнався у всьому, що єднало його з вертихвісткою з магістрату.

Каштанюк глибоко замислився. Справа, до чорта, ускладнюється. На душі похололо. Підозра закралася в його серце.

— Чого ви, товаришу «Медик», не розповіли мені про це раніше? — питав, ковтаючи слова, як завжди, коли був знервований, лихий, лютий.— Ви ж знали про мою пригоду з цією жінкою.

— Я соромився,— прошепотів юнак.

— І може, цим завдали всій організації шкоди, якої не поправиш.

— Що ви? — Роман жахнувся, заслонів долонями обличчя.

— Товаришу «Медик», скажіть чесно, під присягою, у вас були з тією дівкою будь-які розмови про підпілля, організацію, бойові завдання? — голос «Ватага» звучав твердо і невблаганно.

— Раз тільки, напередодні подій у Судовій Вишні вона, Рома Гамула, запитала, до якого підпілля я належу — націоналістичного чи більшовицького.

— І що далі? Що ти відповів? — Каштанюк схопив Романа за руки, і тепер пильно вдивлявся в його очі. Вони були повні сліз. Голос Миколи пом'якшав.

— Нічого.— Кардаш намагався заспокоїтися, але це йому не вдавалося.— Рома, як звичайно, не чекала відповіді, куйовдила тільки пальцями мою чуприну і ласкаво зашепотіла: «Бідний мій, милий малий!» А я схопився — і до дверей.

Він і зараз схопився з крісла, розмова точилася у досить просторому підсобному приміщенні шинку на вулиці Коперника, і рушив до виходу. Але відразу ж зупинився, зацокотів зубами.

— Миколо, товаришу «Ватаг», — лепетав він. — Не викидайте мене з організації. Я і так — дуже-дуже нещасний. А без людей, без друзів, без боротьби не можу, не вмію, зів'яну. Вже ліпше вбийте мене, застрельте, коли не довіряєте. А її я задушу, коли це вона накоїла лиха...— Роман зробив рух, ніби він уже душить когось руками.

На вулиці отямився. І знову болісно здригнувся, ніби впало до ніг серце.

Він не сказав Миколі найголовнішого.

Коли Рома обійняла його, вона ще після слів «милий малий», якимось млосоно потягнувшись, зазирнула йому в очі.

«Може, це ви націлилися на губернатора, що гостює зараз у Львові. Будь розумним, милий мій, я хочу тебе живого. Навіть взамін за Франка не віддам...».

І аж тоді він вибіг.

«Чому не зізнався в цьому? Чому затаїв останні слова Роми? Адже він пам'ятав їх увесь час. Кожне, кожне слово, навіть тон».

«Повернутися до шинку і розповісти Миколі всю правду!»

«Бігти на Сикстуську і задушити її, зрадницю!»

«Микола не повірив, що і на цих словах усе закінчилось. Адже він, Роман, уже став брехуном, може і вдруге щось затаїти, недоказати. Хто раз пробрехався...»

«А може, так і зробити, хай будуть останні слова Роми їх таємницею, його єдиною маленькою зрадою. Адже не могли вони мати будь-якого значення для справи. Вона просто шкодувала його, як жінка».

«Іти до неї і вивідати всю правду. Всю до кінця і тоді вже з усією правдою до Миколи...»

«Тебе вважають зрадником. Тебе мають за останнього негідника. Бо, може, ти і спричинився до невдачі».

«Зрада! Що це таке? Це — смерть».

Кардаш відчув, як під ним згинаються ноги, а груди, шия запеклись вогнем. Ще встиг вхопитись за стовп вуличного ліхтаря, зсунувся по ньому.

І, поринаючи в забуття, почув ласкаві жіночі слова:

— З голоду, певно. Нині це часто трапляється.

...Доповідь «Ватага» слухали «Лука» і Дністровий. Вони вже раніше прийняли його рапорт про невдалий

замах на генерал-губернатора, схвалили ініціативу щодо нападу на військовий ешелон («хай, нарешті, горить земля не лише під окремими фашистами, але й під цілими поїздами на нашій галицькій землі»), але справу «Медика» розглядали найуважніше.

— Кадри — це найголовніше. — Дністровий стукав олівцем по столу. — З людиною треба якнайобережніше. Одна несправедливість — і жорстокий інфаркт душі, психіки на все життя.

— Я повірив би молодому Кардашу, — «Лука» рідко коли називав підпільників за їх кличкою. — Хлопець має серце до людей, любить, шанує їх, бентежить з будь-якого приводу.

Він відклав незапалену люльку, задумався.

— Чутливий до горя. Такий не зрадить, — додав після довшої мовчанки.

— І все ж доведеться на якийсь час ізолювати його від бойової групи. — Дністровий говорив неквапно і нерішуче, наче радився зі своїми думками, які раптом заперечалися одна з одною. — Безмежне довір'я до бійця з боку товаришів у підпіллі необхідна річ. А тут воно похитнулося. «Медика» зараз можна легко замінити, як інформував мене «Редактор», і при виданні німецької газети. Знайдено кращого спеціаліста. Отже, моя думка така: хай сидить «Медик» у коморі батьківського шинку і відбиває листівки. Значить, переходить у повне і єдине підпорядкування «Редактора». І контакт з організацією тільки через нього. А з другого боку — обсервація: серйозна, всебічна.

— Зробіть це делікатно, без зайвого болю, — докинув «Лука» і щойно тепер запалив люльку. Пихкав сильно, аж свистів, наче був чимось незадоволений.

Розмова торкнулася Роми Гамули.

«Лука» сказав, що знав її батьків — типових міщан, що голова сім'ї кулаками, жорстокістю проштовхнувся до свого місця в житті.

— Подейкували: поки він отримав тепле містечко судового ексекютора, неофіційно виконував обов'язки помічника державного ката Польщі Мацієвського. Але, можливо, що це тільки плітки. Щоб аж так низько впасти людині, яка вийшла з-під селянської стріхи, зустрічала в полі сонце, дихала ароматом живиці смерек і квітів — не вірю. Проте немає сумніву, що старий Гамула був таки порядним хрунем, кумом-свинєю і сина

в такому ж дусі виховав. Дочка вчилась у гімназії василіанок, певне, на цьому настояла мати — це була жінка без будь-якого значення у сім'ї, проте чесна. Боялася тіні своєї. В усякому разі у василіанок великий вплив мали націоналісти. Не треба відкидати і самобутності, гордості цієї дівчини. Її можливого духовного протесту супроти батька — польського прислужника. І хоч ні про яку Гамулу не було мови на будь-якому процесі націоналістів, приналежність її до ОУН можлива.

— Як і не можна заперечувати, що вона звичайнісінька агентка гестапо, служить у магістраті, а там фашист фашистом поганяє.

— Її чоловік, — намагався дати об'єктивну характеристику «Лука», — був наш радянський патріот, заслужений партизан громадянської війни.

— Але не виключене, що одружилася вона задля безпеки й маскування.

— Його заарештували в перший день окупації Львова і Рому тягали з цього приводу.

— Але не виключене, що все це сталося з допомогою «вірної» дружини.

— Вона часто ходить на його могилу...

— Але не встановлено точно — для чого.

— Так можна без кінця. Прийемо ж рішення.

— На мою думку — спостереження. Всебічне.

— Згоден.

Дністровий підвіся.

— На закінчення ще одна справа. З добре поінформованих джерел маємо дані, що зараз фашисти зроблять нову жорстоку спробу придушити у місті будь-який опір. Намічаються — та й уже проводяться — масові арешти. Як підозрілих, так і заручників. Знову стали масовими розстріли, обшуки, куди збільшено вивіз людей у Німеччину, зокрема молоді з Баудінсту*. Розпочалися репресії і проти української інтелігенції. Німці побачили, що від них відвертається багато хто з тих, що ще вчора були заповзятими германо- чи австрофілами. А в Берліні з ехидним глузуванням зустрічають будь-які спроби УЦК та інших колабораціоністських груп підігріти, знову зав'язати дружні українсько-німецькі взаємини. Гітлер з обуренням відхилив прохання Кубійовича про створення українських вій-

---

* Будівельна служба.

ськових частин для спільної боротьби проти Червоної Армії. «Свині пасти», як сказав би його земляк, татунцьо галицьких ботокудів Франц-Йосиф.

— У світлі цих нових фактів ми повинні загострити дисципліну, бути пильними, обережними, готовими на все. А насамперед — щоб фашисти не застукали нас, як мишей у норі...

Каштанюк скоро пересвідчився, що Дністровий був дуже добре поінформований, мав повну рацію.

Вже тривалий час мури міста не були так густо заліплені різної форми оголошеннями німецькою, українською і польською мовами, обведеними широкими чорними рамками. А зараз здавалось, що фашисти увесь Львів, усі вулиці замкнули у траурні рамки.

Об'яви повідомляли, що за таке-то вбивство, за таку-то диверсію розстріляно стільки-то, що взято заложників, як пересторогу перед новими злочинами супроти німецької армії і німецького порядку. Що зруйновано і зрівняно з лицем землі таке-то село, вміщено в таборах праці, віддано в розпорядження арбайтсамту, виселено з міста стільки-то людей. І т. д., і т. ін.

Наче раптом забули фашистські кати цинічне інтерв'ю генерал-губернатора Фрэнка, яке він ще на початку сорокового року дав редакторові центрального геббельсівського щоденника «Фолькішер беобахтер» і в якому іронізував, що для того, аби вивішувати в генеральному губернаторстві по одному плакату за кожних сімох розстріляних, не вистачить лісів для виробництва паперу.

Микола вирішив, що чим скоріше він поговорить з Кардашем, тим краще буде і для справи, і для нього, і для Романа. Передав по зв'язку, щоб «Медик» прибув на умовлену явочну квартиру наступного дня надвечір о шостій. Наказав бути присутніми «Руському» і Тодоркові, які були безпосередніми начальниками Кардаша.

Роман не міг приховати внутрішнього хвилювання. Очі його горіли нездоровим блиском, нервово кусав губи, а вказівним пальцем правої руки так наполегливо тер ліву долоню, що створювалось враження, ніби він намагається її продрівявити.

— Ви читали це? — випалив, забувши про будь-яку дисципліну.

Роман дістав із внутрішньої кишені піджака складене в кілька разів оголошення коменданта поліції без-

пеки і СД дистрикту «Галіцієн», у якому повідомлялось, що у відповідь на диверсію на залізниці поблизу станції Судова Вишня, в результаті чого німецький рейх зазнав жертв у людях і матеріальних втрат, трьох диверсантів-бандитів і сто чоловік польського цивільного населення — доведено, що напад вчинили польські банди, які є на утриманні Москви і Лондона,— розстріляно.

Далі «Bekehrungsmaschine» * закликала, щоб населення Львова і дистрикту робило все для того, щоб не повторилися нові диверсії і тим самим поляки та українці, засуджені за політичні злочини до смертної кари, могли скористатися з права помилування.

Каштанюк довго розглядав об'яву, потім передав її Тодоркові. Справа ускладнювалась. Або їх групу прийнято за АК, або насправді поляки (три учасники замаху були зловлені!) також готували ліквідацію генерал-губернатора, і їм приписано диверсію на залізниці. Правдоподібнішою була друга версія. Отже, не було зради Романа, ні доносу Роми. Їх група просто опинилася в засаді, яку гестапо зробило на аківців.

— Страхи на ляхи! — буркнув Тодорко, віддаючи «Ватагові» фашистський листок. — Крутять, як швець шкірою, щоб тільки більше людей на лоно Авраамове послати.

— Я не про форму об'яви кажу. — Кардаш через хвилювання погано висловлював суть своїх думок, — але про зміст її. Нашу роботу гестапо зарахувало на conto іншої суспільної групи і з усією жорстокістю покарало її.

— Тобі шкода, що тебе не повісили! — слова Тодорка звучали шорстко, іронічно. — Ще будеш мати таку приемність — якщо не від фашистів, то від своїх.

— Товариші, друзі, ви мене не розумієте, — оборонявся Роман. — Я зовсім про щось інше. Про моральні критерії. Ми повинні визнати навіть перед ворогом, що це наша робота.

— Іди й донеси. А може, ще у «Львівських вістях» надрукуєш? ОУН і АК й так часто на свій рахунок кладуть нашу роботу, та ще на цьому капіталець немалий збирають. Хай один раз розплачуться.

— Я, товаришу, — Кардаш не здавався, — стою на своєму, у всіх відношеннях — це аморально. Усі підпіль-

---

* Оголошення (нім.).

ні організації повинні за будь-яких обставин дотримуватися чесного закону, гласності своїх ідей і дій. «Іду на ви!» — було давнім звичаєм наших предків. А вже до зробленого не признаватися, це, прошу вас, нижче пояса. Ганьба, щоб когось за тебе мучили, вішали.

«Ватаг» встав, рукою припинив балачку.

— Що ж ти, «Медику» пропонуєш? — запитав.

— Я пропоную, — «Медик» також підвівся, — видати листівку і в ній заявити, що диверсія на залізниці — справа нашої організації.

— І водночас зареєструвати її в гестапо, — проспівав фальцетом Тодорко, і всі мимоволі розреготались.

«Ватаг» різко припинив сміх.

— Про питання, яке підняв «Медик», я доповім у комітеті. А зараз на порядку денному, — Каштанюк вирішив, що все-таки повинен оголосити наказ про Романа, йому не подобалось зараз настійливе жадання юнака признатися у здійсненні диверсії, хоч і вірив, що робить це Кардаш не із зрадницьких мотивів, — особиста справа члена бойової групи товариша «Медика».

— Моя? — Кардаш зблід, але знайшов сили виструнчитись як солдат.

«Ватаг» говорив коротко. Він повідомив тільки, що за наказом комітету «Медик» переводиться в іншу групу і повинен здати зброю. Потім запросив Кардаша до сусідньої кімнати і вже сердечніше повів розмову про його нові завдання, підпільне підпорядкування, пароль. Хотів обняти давнього друга, по-братньому побажати йому успіхів на новій організаційній роботі, але сухе, майже люте Романове «дякую і за таке довір'я» відразу охолодили «Ватага».

— А я вже думав — куля в карк, — тим же тоном випалив Роман.

Суворий і непроникливий «Ватаг» мовчки подав «Медикові» руку.

— А мені шкода хлопця, — відізався Олексій, коли Роман і Тодорко зникли за дверима. — Він був сумлінним бійцем, відвертим, прямим. Він знав, що вбивати — не ремесло радянської людини, вірив у високі моральні якості. Мені здається, що він саме тому пішов на боротьбу, щоб захищати те, чому фашизм оголосив смертельну війну. Участь Романа — не випадкова. Це не тимчасове захоплення і не шукання пригоди, а зріле рішення.

— І все ж солдат він незагартований, м'який — намагався виправдати свою суворість Каштанюк.— Його більше тягне до літератури, ніж до зброї. Мені згадався один випадок: ще в давнину славився в Німеччині швець, який до того був ще й поетом. «Schuster und Dichter dazu»¹ — так і наш «Медик». Солдат, буфетчик, студент, ще й Dichter.

— Ви тут, на західних землях, видно, добре вивчали німецьку мову, літературу, взагалі німецьке питання,— промовив Олексій, ніби заздрячи. Видно, його це питання цікавило вже здавна, бо охоче повів розмову.— Певне, це було в традиціях австрійської школи. Зате російського питання майже не чіпали. Вам тільки завжди шушукали: Москва — одвічний ворог усього українського і крапка. Біла чи червона — однаково... А я шкодную, що знаю мало, майже нічого, про німецький народ, його історію, літературу, філософію. Це великий недолік скидати з рахунку потенціального ворога. Коли б ми глибоко вивчали німецьке питання і, насамперед, цю загрозливу, злякисну пухлину його філософії — фашизм, радянському народові було б легше воювати. І тим більше дивуюсь вам, західним українцям: ви знали, чим дніше фашизм, читали «Майн кампф» і твори Розенберга, де про майбутнє України, як це ти мені сам втовкмачував, написано з граничною ясністю. І все-таки деякі пішли з фашистами. Ось чого найбільше не розумію. Невже ж така страшна, фанатична ненависть до радянської влади бурхала тут?

— Це довга, довга історія, друже мій! — Микола спробував ухилитися цього разу від відповіді. Він все ще був під настроєм своєї розправи над Кардашем.— Мабуть, нашу розмову доведеться перенести — до кращих часів.

— Я її почав, згадавши раптом твого брата Івана. Та коли б він народився по той бік Збруча, пройшов школу піонерів, комсомолу, радянську школу — він сьогодні героєм міг би бути. А тут...

— Іван, брат мій, дивна, загадкова людина, ось що.

---

¹ Швець і до того поет (нім.).

А тим часом «загадкова людина» наполегливо готувалася до прем'єри «Веселого Львова». Відновивши відразу передвоєнну дружбу з Яремою Таднюком, він зараз днював і ночував у театрі. Тут снідав, обідав, а в дні, коли не заходив до літературно-мистецького клубу чи театрального казино, і вечеряв. Він навіть наказав Юркові відкласти готування до весілля. Та й додому до Модести навідувався рідко. Поволі наречена ставала йому байдужою, а то й непотрібним тягарем. Просто забував, що існує вона на світі.

Спочатку до їх з Яремою товариства приставав балетмейстер Трофимов, але Каштанюк скоро позбувся його.

— Просто фізично не переварюю цього випудреного і винафталіненого сухаря,— звирився колись Таднюку.— Яюсь криво, скоса заглядає у твою чарку, наче хоче, щоб ти йому її віддав.

Горнувся, як і раніше, до жіночого товариства, став запанібрата з усіма акторками і танцюристками ревію. Тільки при Оксані ніяковів, не міг спокійно дивитися на її шрамом переполовинене чоло. А дівчина і далі червоніла вся перед ним, де б не зустрілися, підводила на нього свої глибокі, сповнені кохання, туги і чекання очі, і могла так зоріти і згоряти, і мить одну, і годину. Доти, поки він був у її полі зору. Саме тому намагався якнайшвидше зникнути з-перед її очей. І треба дівчині віддати належне — вона не шукала його зумисне.

Робила це Мері. Яюсь, спіткнувшись на вузьких сходах, вона похитнулася і, либонь, щоб не втратити рівноваги, вчепилася за його рукав. Відразу вибачилася і, ніби вперше зблизька розглянувши партнера по театру, аж скрикнула від несподіваного відкриття.

— Ой боже, як ви мені нагадуєте...

— Знаю це,— відрубав цинічно, але поглядом кокетував і раптом глибше почав віддихати, аж груди піднімали сорочку.— Я завжди комусь когось нагадую. А ось ви мені також...

— Кого? — запитала і знову торкнулася легко його руки.

— Хотів відповісти — «кльозетову бабку з Гетьманських валів», але поки викашляв ці слова, ще раз уважно оглянув всю її постать і тоді тужливо закотив очі.

— Одну віденську фільмову артистку.

— Ой, мамцю, — скрикнула Мері. — То ви були в місті моїх мрій, ще й дружили з чарівними феями дев'ятої музи?

Марія взяла Івана під руку і, захоплено зазираючи йому у вічі, повела в жіночу вбиральню, силоміць посадила у фотель.

— Ви це кажете правду, пане Іванку? — лебеділа. Вмостилась на бильці фотелю.

Каштанюк нахмурих брови, вдав ображеного.

— Вірю, вірю! — намагалась заспокоїти його. — З таким фотогенічним, мужнім, вольовим обличчям, з таким голосом — сам бог велів. — І по хвилині, важко віддихаючи, накривши соромливо віями свої підфарбовані очі, продовжувала: — Значить, ми маємо багато спільного, у нас споріднені душі, пане Іванку, бо і я знімалась в кіно. Ой, мамцю, що то за часи були! Партнером був божественний улюбленець публіки Бодо, Євгеніуш Бодо, саме його ви мені нагадали. Яка подібність! Як два брати!

Вона ніжно поклала руки на його плечі і пильно роздивляла всього, надворі вже вечоріло і крізь фіранки на вікнах ледве пробивалося денне світло, його останні промені.

— Але я тоді, — щебетала, — була стрункою, наче берізка, легкою як пух. Перша молодість, перша юність, ви знаєте, пане Іванцю, що таке перша неподілена любов?

— Знаю, дорогенька кінозірочко, знаю! — Іван легко гладив її волосся, рукою торкнувся персів.

— А вона, віденка, яка з себе? — торохтіла, наче пущений у рух млинок для кави. — Скажіть, коли я більше на неї схожа — в анфас чи в профіль? — метала головою сюди і туди, намагаючись пробитись до його очей.

— І так, і сяк! — Каштанюк уже водив рукою по стану танцюристки, гладив її тверді стегна.

— І ви дуже любили її?

— Я й досі не люблю худих дівчат. Мені імпонують огрядні, набиті м'язами.

— І це вам ніколи не перешкоджало?

— Навпаки. Я любив кожний кілограм, кожний фунт, кожні сто грамів її тіла. І твої — кохатиму.

Зсунулась на його коліна і почала губами шукати його уст.

Тієї миті в коридорі зашаруділо, загриміло, почувся підпитий голос Таднюка: «Йва, де ти, до чорта?»

Каштанюк брутально зіпхнув із своїх колін добрих сімдесят кілограмів натренованих м'язів («Ще того бракувало, щоб мене спіймали з такою ропухою. Та Місько Макольондра зірвав би собі живіт од сміху»).

Від того часу бокував від «спорідненої душі».

Згадав про Мері тільки в день прем'єри.

Опівдні, після генеральної репетиції, пішов відвідати Модесту, і — на превелике своє диво — застав у неї Богдану та Оксану. («Як це пташенята встигли раніше від нього? Роботу закінчили разом, у фінальній сцені виступає весь ансамбль. Ах, правда! Він ще заходив до їдальні Дружб'яка на Личаківській. Насторожило його і це раптове відкриття дружби дівчат з його нареченою-жінкою. Не помітив раніше, хоч пам'ятав, що Богдана ще на вечорі у Роми зблизилась з Модестою, а Оксану лікар Дольна чей же врятувала від смерті після того «нещасливого випадку». Отже, нічого надзвичайного в їх візиті немає. А втім, Модеста — горда, вона нікому не скаржитиметься на нього, не розкисне, не доповість, що він цілими тижнями не з'являється дома.

І справді, Модеста мило посміхнулася до Івана, вона лежала на вигідному двоспальному гебановому ліжку («господи, а я витираю кути у брудній роздягальні театру, на канапі валяюсь, де кишать блощиці і за кожним рухом пружина тебе шпигає, ніби шило, то в плече, то в бік»). Він нагнувся гречно і поцілував дружину в уста. («Ой, zdeформував, запаскудив я це ніжне, з рисами медичійської Афродіти, обличчя; його син, видно, виросте таким же лайдаком, як і він; уже в лоні нашкодів матері!»), і тоді ж, коли очі їх майже зійшлися, загледів у них велику чисту сльозу. Що це була за сльоза — любові чи ненависті, прохання чи відчуження? Не міг збагнути, і саме це його найбільш заболіло. Стрепенувся весь, але спромігся ще погладити долонею її чоло, відкинути на подушку жмут волосся. Поки що не промовили один до одного й слова, і Іван вирішив, що він мусить перший вибухнути радістю.

— Дивіться, зіроньки, — Каштанюк був вдячний дівчатам за те, що раптом їх щось дуже зацікавило в саду, бо обидві відразу ж, як тільки він з'явився, відійшли

до вікна.— Наш гунцвот уже збиткується над матір'ю, в ліжку її поклав. А я прийшов забрати Модесту на прем'єру.

— І справді,— загомонила Данка, підходячи до ліжка. Вона наполегливо переконувала, що Модесті конче треба йти до театру, бо Івася чекає неабиякий триумф, так усі віщують.— Нині на репетиції були з УЦК, редакцій, з оперного театру, драми. Сам Бавацький оглянув кілька номерів. Я уважно стежила за його маскою незадоволення — він же нікого, крім себе і Дячківної, не любить. А коли співав Іванко, його марсове чоло почало розпогінюватися. Ширше відкрив шпарки колючих очей. І знаєш, у них, як ніколи, сяяло сонце. Відразу ж після виступу і пішов. Ніби спеціально послухати Івана приходив. Бути ще вам,— звернулася до Каштанюка,— солістом, а то й прем'єром опери.

— Я ним уже майже був. Без п'яти хвилин,— мовив легковажно і глипнув на Оксану — яке це враження справить на неї.

Дівчина стояла далі біля вікна — ні жива, ні мертва. Як і завжди в таких випадках, вона не могла відвернути від Каштанюка свого погляду, і що раз більше спалахували рум'янци на її обличчі і сильніше незайманою білизнаю виблискував шрам на чолі.

Врешті збрала в собі всі внутрішні сили і промовила, ніби застогнала:

— То ми вже, певно, підемо, Данко!

— Не кваптеся, малі,— вперше після приходу Івана відізвалася господиня.— Щось трохи перекусимо, і ви поведете мого шалапуту в театр, бо він готовий ще перед самою прем'єрою якогось коника встругнути. А я вже піду іншим разом. Щось не найкраще себе почуваю.

Модеста говорила спокійно, а болі в животі все наростали, дужчали, ставали нестерпними. Хотіла підвестися, але даремне. Це побачила чп, радше, зрозуміла якимось жіночим чуттям Богдана, вона припала до Модести, обгорнула її ковдрою, і стала нашіптувати-дзюркотіти, щоб і не сміла рухатись, що все вони самі приготують. Ще кликала очима Івана, щоб той знову сів хоч на краечку ліжка і взяв у свою чоловічу міцну долоню теплі, згарячковані руки милої. Але Каштанюк безпорадно перегортав якийсь журнал на столику, і зовсім не знав, що йому робити.

Нарешті надумав. Почав насвистувати коломийки, щораз виразніше, голосніше; з уст випливали слова, і вже бриніла заливиста гультайська пісня, така недоречна і чужа цієї хвилини, що Модеста перемогла і себе, і свій тягучий біль і розсіялася.

— Ой, Івасю, Івасю, нерозумний сину!

Скільки страждань коштував породіллі цей раптовий вибух сміху, тільки їй знати. Але Іван заспокоївся, він уже доп'яв свого — в счах жінки читав зараз любов і відданість, цього було йому досить, отже, зробилось нудно.

Це, звичайно, відразу запримітила Модеста.

— Моему шалапутові нетерпеливиться до свого пантеону. Відпустимо його, дівчата, при умові, що завтра він буде славою міста. А у вас як з часом?

— Ми ще можемо посидіти трохи у вас. Початок спектаклю о сьомій, а зараз ще й третьої нема, — говорила Оксана, метнувши очима на Івана.

— Воно навіть краще в домашній обстановці перечекати. У театрі перед прем'єрою, як на вокзалі перед від'їздом поїзда. Уже все сказано, а поїзд ще не відходить. Тоді живеш нервами, — підтримала подругу Данка.

Каштанюк був вельми радий з такого рішення. Він завжди погано почував себе вдома.

Похапцем перекусивши, почав збиратися. Знову нагнувся над Модестю, поцілував в уста — гарячі й солоні, загудів до вуха: «Шлюб і хрестини разом — це просто мрія! Назвемо його Тарасиком, Тасиком. Тарас — це бунтар, у роді Каштанюків ще не було офіційного бунтаря, хоч всі ми ними є. А тепер буде. Це звучить. Хто ти такий? Тарас Каштанюк! Ого! — скаже кожний!».

Вискочив з кімнати, дужий, міцний, високий, вдоволений.

І знову Модеста вибачила йому всі кривди і витівки, і проводжала закоханим поглядом.

— Щоб тільки народився хлопчик, — прошепотіла мрійно.

А Оксана, почувши це, знову спалахнула всім обличчям, затремтіла. Стрінулись поглядом, дві пари очей якусь мить блукали одна по одній, розгублено й сором'язливо, потім докірливо і пронизливо, і врешті сердито і зажерливо.

Модеста скрикнула.

Почалися роди.

...Іван повертався до театру у пречудовому настрої. Він набув його відразу ж на вулиці, гарячий серпневий день наливався прохолодою парків, тиша простелилась навколо така велична, що чув тільки свій віддих і відлуння кожного кроку. Почув себе володарем цього світу, пупом всієї землі. І жахлива війна, і турботи людей, і горе народне — все це відступило, відсунулось, полетіло кудись далеко-далеко, у міжпланетні простори, існував лише він і духмяний аромат незнищених сил природи. Соки неприборканої міці бродили в ньому, як молоде вино, ще й вихлюпувались назовні. Мав їх удогосталь, більш ніж треба. І напливало непереможне бажання — поділитися ними, віддати комусь надлишок.

«Мері, напевне, стирчить ще й досі в театрі. Вона з тих, хто вважає виставу богослуженням, а прем'єру — великоднем. Почекай, рибко, будуть тобі дві паски в один день».

Мугикаючи сентиментальну пісеньку Романа Кардаша, яку він має сьогодні виконати, Каштанюк пішов на Францішканську. Не помилився. Марійка сновигала серед лаштунків сцени, мов непритомна, одержима. Втупивши очі в підлогу, вона, видно, входила в роль, бо мала, крім танцю, ще й виступати в одному із скетчів.

— Грибків шукаємо? — випалив неочікувано над самісіньким вухом, і його голос прозвучав для неї петардою. Жахнулась, подалася назад і опинилася в обіймах Івана. Поволі опам'ятовувалась.

— То ось ви який бешкетник! Ще мить — зомліла б!

— Хтось є ще тут? — питав, не випускаючи з рук здобич.

— Все начальство у режисерській. І отець-доктор Кушнір там. Підемо до них?

— Змалку не любив ні ксьондзів, ні докторів, — балагурих, міцніше стискаючи в обіймах податливе, ніби зовсім безборонне і безвільне тіло. — Я радше волю мати стосунки з чортом рогатим, ніж з отцем-доктором. Але найсолодше — з тобою, моя гусочко!

Обоє розсміялися, й Іван надовго затулив поцілунком уста Марії.

— Може, пройдемося трішки, тут душно, — невинно запропонував спільну прогулянку. — Свіжа фарба задурманює.

Хотіла сказати: «бачу», щоб помститися за свою колишню невдачу спробу підкорити його, але жіноча хитрість перемогла.

— Мені справді паморочиться голова.

Пішли вулицею вниз — у напрямку Марійчиної квартири.

— Мені здається, хтось за нами стежить? — Каштанюк раптово обернувся, але вулиця була порожня, наче у зачумленому місті.

— Це вітер. І сонце. Пам'ятаєш: «Сонце по небі колує, знає і вітер свій шлях...» Вони і стежать за нами.

— Тоді зайдемо до тебе, заслонимо їх очі фіранками.

Ніби завагалась на мить і зразу ж схаменулася.

— Мені й справді треба перемінити коралі, я й забула. То прошу на хвилину.

Зайшли в хол солідного будинку на вулиці Романовича. Було тут прохолодно й темно. Ступили на сходи.

І раптом перед ними, ніби примара, виринула постань Оксани. Вона перегородила руками шлях і тихо, але твердо мовила:

— Вам нічого сюди йти, пане Іване. Вас кличе дружина. Дитинка...

Каштанюк остовпів, йому вперше в житті задерев'яніли ноги.

«Це якийсь дурний сон», подумав і вщипнув себе в руку.

Одна Мері не втратила глузду, міцно здавила пальцями рамя Оксани і засичала їй до вуха:

— Забирайся геть, стерво, не твій інтерес.

— Вам нічого сюди йти, пане Іване,— повторила дівчина, наче хтось награв ці слова на платівку.— Вас чекає Модеста...

Іван заблимав очима, але все ще нічого не розумів. Усвідомлював тільки, що перед ним Оксана, що вона заступає йому дорогу, але чому — не збагнув.

Боролася Мері. Завзято тягла Оксану за руку, хотіла трутити її вниз. Але дівчина міцно вп'ялася пальцями в поруччя, і не поступалась ні на крок.

— Я тебе спушу вниз, як воду в клозеті,— шпїла Мері.— Свята богородиця мені знайшлася. Ану забирайся звідси! — закричала врешті.

Опам'ятався Іван і намагався мовчки пройти повз Оксану вгору, але та вчепилася його руки.

— Вам нічого туди йти...

Спробував посміхнутися:

— Може, Ксанцю, я краще знаю, куди мені йти.

А коли вона й далі не пускала його, вхопившись тепер руками за обидва бильця сходів, Іван оскаженів, і щосили ребром долоні вдарив дівчину по руці. Зсунулась на кам'яну долівку, зібгавшись клубком.

— Так тобі й треба. Не пхай носа...— бундючно цвіркнула Марія, проходячи повз неї. Взявши під руку Івана, повела його вгору.

Оксана великим зусиллям волі звелася на коліна і простогнала:

— Там Тарасик умирає...

І аж зараз до Івана повернулася повна свідомість. Він відштовхнув Марію, кинувся до Оксани, взяв її на руки і так, обіймаючи, ніс її сходами вниз.

Тепер Мері задубіла. Йї уже не було з ким і за що боротися, і сили покинули її.

— А шляк би вас трафив, — скрикнула в істерії і сплюнула їм услід.

Прем'єра вистави-ревію «Бодай ся когут знудив» почалася з півгодинним запізненням. Двічі керівник відділу культури УЦК отець-доктор Кушнір заходив за лаштунки, але нічого, крім пожадливого погляду Мері, не добився. Не прибули досі одна з танцюристок і Каштанюк. З Каштанюком ще сяк-так — його виступ останній у першому відділенні, але Оксана виходить у першому номері, ревію відкривалося великим танцювальним парадом.

І тільки коли за лаштунками з'явився оберштурмфюрер Кнорр, Трофимов знайшов вихід. Він усуне від участі в балеті Марію і випустить тільки три пари. Відразу ж і переставив відповідно програму кожного танцю. Марію, яка вперто добивалася участі і розплакалась перед отцем-доктором, затицькано в такий спосіб, що вона перед кожним номером виходитиме на авансцену і весь час, поки конференсьє оголошуватиме номери, буде виконувати різні па. До того ж вона грає в скетчі.

Іван вбіг у вбиральню задиханий, блідий, коли вже на сцені шість напівголих дівчаток хвацько марширували, вдало переплітали ряди, високо піднімали ноги і, як німецькі солдати, міцно тупали ногами.

Із кутка сцени загледів його Ярема, і так викривив обличчя, наче зустрівач судний день.

Кинувся у фотель і поволі, важко віддихаючи, палячи цигарку за цигаркою, оновлював себе самого.

«Це жахлива справа — загубити себе, зійти із звичної колії. Життєва катастрофа, інакше не назвеш. І ось така катастрофа трапилася з ним. Вірніше, підстроїло її те дурне дівча — Оксанка. Не вмирав його Тарасик, бо жодного Тарасика не існувало. Все це вигадало дівчисько, щоб відірвати його від шельми... пардон — від Мері».

«Народилося дівча, дурне насіння, і на цьому можна було б поставити крапку, щоправда, він ні словом не виказав свого незадоволення. Бідна Модеста — якою вона була щасливою, коли він прибіг».

«Гірше вийшло з Оксаною. Те дівча, признавшись відразу у підступі, заявило зухвало, що воно, може, і буде терпіти Модесту, але більше нікого. А потім ще набазікало такого, що хоч греблю гати. Що кохання ніколи не буває чистим почуттям, воно завжди егоїстичне й брудне, завжди когось підвищує, щось у душі одного виліковує, і водночас у іншого вбиває, кидає його ниць, топче. Тому вона вибачила йому і стрибок з третього поверху, і вічний цинізм та образи душевні, і нинішній удар. Вона буде й надалі йому коритися, доки, звичайно, любитиме його. Але є усьому кінець. Хай стежеться, страшно і несамовите буде її пробудження. Так, вони обоє потрапили у дуже складне становище, у лабіринт без дверей. Поки що нитка Аріадни в його руках. Але може настати пора...»

Почув, як танцюристки затупотіли на скрипучих дерев'яних сходах,— значить, перший номер програми закінчився. Варто послухати зараз, як корчить із себе дурня на авансцені конференсьє Макольондра. Але Іванові важко піднятися. Він ще не оновив усього себе. Зрештою, знав напам'ять кожний віц * Яреми.

«Потім Оксана рішуче заявила, що вона до театру не повернеться. Хай згорить і прем'єра, хай і заарештують її за диверсію. Вона вже давно вирішила так зробити, але останнім часом прибігала на Франціканську тільки через нього — шукала нагоди висловитися, скинути тягар, який гнітив і пік її серце. Зараз він уже знає все і їй нічого робити в театрі. Вона і не мислить вимахувати ногами перед різношерстною публікою.

---

* Жарт (нім.).

Власне, її ноги не напоказ усім. І вважає, що взагалі нічого веселитися, влаштовувати ревію, коли ворог окупує нашу землю, вбиває і мучить радянських людей. Ні, вона не буде служити фашистам, не вийде на сцену».

І не вийшла. Скільки напросився, благав, щоб не робила дурниць, не зривала прем'єри, не виставляла себе на небезпеку, принижувався — все даремно. Оксана була Оксаною.

Тоді поплентався сам. Не попросилися навіть. А поцілунки напівнепритомної дівчини і зараз обпалюють його уста і зараз у цій бридкій вбиральні пахне мигдалем її тіло.

Відчинилися двері і влетів прожогом Таднюк. На його обличчі зараз вимальовувалось хитре, майже розбійницьке задоволення.

— Все йде на великий палець, о! — плескав Івана по плечу. — А яка публіка, щоб ти знав. Сама сметана міста, нижче магістра в залі нема нікого. Сморід аж до сцени б'є. Навіть кілька німців є. Сидять у першому ряді і до Мері прицмокують язиками. Твій виступ через одну ногу — тьху, нечистий поплутав, — через один номер. Там у кутку, в моїй шафці сирі яйця є. В дирекції відвоював, кажуть, сам отець-доктор принесли, чи навіть знесли їх. Ти — собі десяток, а потім креси гаразд, щоб голос мені, як дим у погідний день, високо-високо звивався. Ну, я біжу. Ця жердина-скрипачка уже кінчає свою коду. Па!

Як з'явився, так і зник, не давши Іванові навіть відкрити уст.

«Він уміє жити хоч театром. Тут для нього — весь світ. А я! Де б не був я, до чого б не доторкнувся — такий маленький, як моє життя, як моя любов, як моя душа, як цей запліснілий фотель, ледве зад у нього втискаю».

«Ой Іване, Іване, ти ще не оповів себе самого!»

...Вийшов на сцену, яскраво освітлений рефлекторами. Не дивився в зал — шукав, як завжди під час виступу, своєї точки понад головами публіки, співав для когось неіснуючого, таємничого.

Спершу виконував пісню Тисовського. Музика давала широке поле для використання всіх його багатих даних. Трішки бліде і знудьговане обличчя надавало відповідного фону серцевої війни шлягеру. Тривалі оплески вішували великий успіх.

Потім співав Романову пісню «Я покохав тебе за дивний усміх твій». І на закінчення жартівливу «Кохання, наче грипа, приходить хтозна-як, спочатку є гарячка і апетиту брак». Цю пісню мусив виконувати на біс ще і ще раз. Оплескам не було кінця, й Іван, виходячи втретє на сцену, міг уже розслабити свою увагу і поглядом окинути зал.

Останній, довгий акорд...

Витримав паузу і рвучким рухом, ніби раптом зламався навпіл, схилився в поклоні. Руки шаблями вниз, пальцями можна торкнутися сцени. Впало волосся, закрило чоло. Мить — вічність, і жоден м'яз не задрижав.

Так само енергійно випростався. Зачіска лягла на своє місце. Повернулись на чоло п'явки густих чорних брів.

Уперше подивився у зал.

Отетерів, закам'янів.

Напроти нього, у першому ряді, витягнувши на всю довжину ноги, сидів оберштурмфюрер Ганс.

Той самий Ганс, якого він, думалось, убив восени минулого року на Брестській площі.

Розділ десятий

Із сну-отупіння Степана Варинецького збудив, чи, радше, просвердлив його мозок, довгий, пронизливий трамвайний зойк на закруті вулиці. До цього пискливого, ніби хтось пилою різав залізо, звуку він не міг звикнути все своє життя, і добре пам'ятає той день, коли вперше його почув. Лінію № 4 — трамвайний парк на вулиці Томіцького — Високий Замок було відкрито з нагоди якогось там куркового свята*, яке проводилось у місті надзвичайно помпезно.

Він був тоді ще хлопчаком. Разом з однолітками на околиці Княжої гори вони цілими днями вичікували великої okazji — відкриття лінії. Й ось настала урочиста хвилина. Маленький синьо-рожевий вагончик поволі і важкувато піднімався вгору Театинською вулицею, раз у раз розсипаючи над дахом снопи електричних іскор. Здавалося, нізачо цій розмальованій і розмаєній пра-

* «Курковий» — від «курок». Йдеться про щорічне свято стрілецько-мисливського товариства, члени якого багаті міщани — виступали в старовинних костюмах польської шляхти.

порами австрійської імперії, обліплених пасажирами з бакенбардами а ля Франц-Йосиф, цяці не взяти крутого підйому.

Хлопці пропустили трамвай, ще й язика висолопили статечним панам, які супроводжували нове пудло у перший рейс. А потім, навіть не змовившись, майнули вгору і ще перед ремісничою бурсою наздогнали трамвай, знову показали йому язики, хоч цього разу це вже важче було зробити, бо запалі їх груди сопіли наче малі ковальські міхи — втомилися. І все ж Фуньо підніс руку, кинув бойовий клич (він був вождем однієї з дитячих ігрових груп) «гайда», і дітлахи знову побігли, щоб зустріти нового господаря вулиці на останній зупинці, біля підніжжя Високого Замку.

Там уже вишикувались численні учасники свята, всі одягнені по-панськи, у кунтушах і соболиних хутрах. Грав військовий оркестр, виголошувались промови, горді гімназисти гукали урочисто «Сто лят!», і врешті «іменнинник», уже без жодного пасажира, почав спускатися вниз. Зграйка Степана за ним — по обох боках, ніби асистенти, ніби охоронці.

«Бач, пани побоялись їхати вниз, на фіякри вместилися! Одного тільки моторового залишили — хоч на життя, хоч на смерть», роздумував хлопчина, біжучи поруч з вагоном, він спершу радів новому диву на їх вулиці. Але, коли на розі якраз напроти будинку Варинецького, трамвай заскреготав гальмами, зловісно запищав, Степан увібрав у себе цей жахливий зойк заліза і вже ніколи не міг його позбутися, погодитися з ним.

Як, власне, і з багатьма-багатьма іншими болючими справами, з якими йому довелося зустрітися протягом його бурхливого і трудного життя.

Але його протести, бунти не мали жодного значення. Нікому нічого не допомагали, не зараджували лихові. Знав він причину цього — в його жилах текло замало доброї, революційної крові. Чи не тому і вмирає зараз голодною смертю.

З лежанки підвелася не людина — її скелет. Усе в нього тремтіло — руки і губи, голова і коліна. З великим зусиллям напився просто з-під крана води, набрав її потім у долоні, вода майже вся витекла крізь пальці, поки підносив до лиця, витер мокрими долонями запалі червоні очі — неначе вмився, і почав натягати на голе тіло сурдут, який справив собі ще за рік перед

першою імперіалістичною війною, коли — короткий час — був директором театру «Руської бесіди».

Втомився, довго відпочивав, скрипіло в грудях, як тоді, коли наздоганяв під Високим Замком перший трамвай... Ніяк не міг зав'язати чорну лискучу широку бинду, що правила за краватку, цю останню пам'ятку з буйних років «Молодої музи». Не слухалися пальці, і старенький хотів уже сховати стрічку в кишеню, але від самої цієї думки всього його аж пересмикнуло. Він ще ні разу в цьому столітті не вийшов на вулицю без краватки, недарма його колись називали «*exemplum elegantiorum*»*.

Знову пошкунтильгав до крана, довго мочив пальці, аж захололи. Тоді таки зав'язав галстука, і потім довго дмухав на скоцюрблені пальці та ворушив ними, поки не відійшли.

Відчинив тремтливими руками свою святая-святих — стареньку перекособочену книжкову шафу. Затхлою порожнечою, мишачим послідом війнуло з неї. Всього кілька томиків самотньо тулилися до стінок — і це було все, що залишилось від його багатой передвоєнної книгозбірні. «Кобзар», «Фауст» німецькою мовою, його власні чотири збірки поезії та розкидані жужмом на нижній полиці газети різних назв і років. Розгорнув першу книжечку, звідки глянув на нього напрочуд гарний юнак з правильними рисами блідого обличчя, на якому різьбилася печать смутку і терпіння, з поглядом очей, що дивилися безбарвно у глибину душі, з волоссям буйним, м'яким.

Зволожилися червоні очі старого, і він затулив їх дряблими повіками, прагнучи закрити весь світ. Але серце ще переганяло рідку кров, і він знову розплющив очі.

Взяв до рук «Кобзаря» і присів на ослінчик коло ліжка. Поряд стояв низький старомодний столик, від якого ще й досі відгонило запахом свіжозрубаного дуба і міцної старої політури. Шматочок сухаря, каламар і перо — це було все багатство стола, хоч не раз у давнину він угинався від різних їстив.

Беззубим ротом смоктав хліб, розгорнув томик Шевченка, вмокнув перо в чорнильницю. Задумався. Що це він зараз напише грядущим? Щоб не жили так, як він,

---

* Взірець елегантності (лат.).

щоб боролися за своє щастя і щастя народу. Щоб піднімалися на бій проти заклятого ворога — фашизму, бо він сам ніколи і бровою не моргнув для цього.

Дурний він, старий умираючий дивак, життя минуло, а він навіть не може сказати, чим у ньому займався. І яке ти маєш право кликати інших, не зробивши нічого сам? Більше того, десь у глибині душі, на самоті з собою, ти думав, що найкраще бути оподалік всякої боротьби. Може, тому гинеш від голоду...

Стомився думати. Схилив голову на столик—єдиного свідка всіх його злетів і падінь, радощів і розчарувань. Заснув, задерев'янів у дивному небутті.

Виск трамваю знову збудив його. Голова була важка, наче олов'яна, боліли вутлі м'язи шиї. Проковтнув розм'яклий вже у роті сухар і сягнув по перо. Він на «Кобзарі» напише так: «Першому радянському визволителеві на добро!» І твір Гете підпише: «Останньому окупантові — для роздумів». Ось і все.

Перо не слухалось, руки тремтіли, наче весь час хтось пропускав через них електричний струм, та й чорнило в каламарі давно вже висохло. Витягнув з нього тільки засохлу в чорнильній гущі муху, і цієї мазі вистачило для нашкрябання одного слова — «Першому...»

«Хай буде так,— майнула в стомленому мозку думка.— Першому, хто з'явиться в його пустелі».

«А ось її не віддам — ні першому, ні другому, ні останньому. Нікому не віддам!..»

Старий цього разу бадьоріше підвівся і рушив до стіни напроти ліжка, на рівні його очей висів портрет розкішної красуні — молоде, розквітле, позначене усіма пристрастями обличчя. Рівні білосніжні і променисті, наче перли, зуби в розхилених злегка устах, які, здавалося, ворушилися, парували, як навесні земля. Очі добрі й довірливі, з краплинами сонця в зіницях. І чоло високе, оливкове, чоло мадонни, обрамлене пишним тіціанівським шатром довгого золотого волосся, зв'язаного синьою стьожкою.

«Ні, я тебе нікому не віддам, навіть авторові-художнику не повернув би».

Згадав: портрет його нареченої, артистки театру, малював Труш у тому ж тринадцятому році. І коли під час війни вмирала ця найсвітліша з усіх жінок на світі, вона просила нікому чужому ні її сліз, ні її кохання не віддати. Навіть поезії, навіть сцені. Тож мав би він від-

дати чужим людям її саму, її красу, її живий портрет? За гроші, виручені від продажу картини, він, певне, міг би ще прожити місяць-два, але хіба можна купувати собі існування ціною тієї, яку — єдину в житті — любив! Він забере портрет з собою в могилу і ніколи не розлучиться з ним, вони разом лежатимуть у землі, і їм знову буде жагуче добре...

Загорнув портрет у газету, засунув його разом зі своїми збірочками під пахву, і, поглядом не окинувши кімнати, в якій минуло все його життя, не замкнувши її на ключ, не попрощавшись з будь-ким із сусідів, виїшов, босий, на вулицю, у своє рідне місто. Степан Варинецький, колишній відомий поет, фейлетоніст і театрознавець пішов умирати...

Униз, Курковою вулицею, чимчикував без особливої натуги, хоч серце приспішено товклося і мучила задуха. Перші поти напали на нього вже на Руській вулиці. На хвилину сперся об холодний мур Преображенської, йому зробилося легше, але тоді з подивом й відразою запримітив, що навколо нього мури церкви обліпили жебраки, такі ж, як і він, босі, в лахмітті. Щоправда, шия жодного з них не була пов'язана краваткою, і це трохи заспокоїло поета.

Не встиг віддихатись, як із церкви почали виходити парафіяни, спочатку молодь, але через якусь мить він міг зустрітися око в око із знайомими, колишніми радниками, професорами гімназій, друзями з далекої молодомузівської юності, чи з співробітниками газети «Діло».

Ще такої ганьби бракувало! Мов ошпарений, повернувшись назад, обігнув масивну будівлю церкви і заспокоївся аж на вулиці Гродзичьких, яка вела на Ринок.

Навколо ратуші вирувало звичайне життя. У неділю було тут ще людніше, галасливіше — перекупки наносили більше квітів, зелені, товару, більше наїжджало жителів з навколишніх сіл. Пройти навпростець через це море людей Варинецький не відважився. Він пішов крайчиком, зупинився біля фонтана, схопився за холодні цямрини. Згори на нього дивився божественний Адоніс.

Поет мимоволі звів очі, і зустрілися, схрестилися — один кам'яний, а другий також уже не з цього світу — погляди. Співчуття, ласку, розуміння, навіть підбадьорювання вичитав він у кам'яних очах.

«Пам'ятники людяніші, ніж люди», подумав і пішов прощатися з кам'яними мешканцями Ринку — левами і трьома охоронцями ратуші — Нептуном, Амфітрітою, Діаною.

«З людьми в мене всі рахунки скінчені. Ось тільки ще свої збірки віднесу Данкові до антикварні Золотка на вулиці Баторія». Богдан — остання людина, яка виявила до нього душевну доброту, сердечність. Він познайомився з хлопцем на другий місяць окупації, коли вперше приніс книгареві на продаж кілька цінних книг із своєї бібліотеки.

Варинецький знав Золотка-батька ще з двадцятих років, коли той мав своє видавництво і вважався навіть меценатом письменників. Він отримував від нього вряди-годи малі аванси чи мізерну позику. Але вересень 1939 року стер підприємство Золотка і зламав характер його власника. Золотко залюбки говорив усім знайомим, що він переродився, не той став, розлюбив, навіть ненавидить книги, хоч і розлучитися з ними уже не може. «Бувають же такі сім'ї, — обґрунтовував свої почуття Золотко, — де чоловік і жінка відчують один до одного глибоку, навіть патологічну відразу, ненависть, але спробуй їх розлучи, обое за тиждень зів'януть, втратять будь-який сенс життя. Так і я з книгами».

Два передвоєнні роки Золотко-старший працював на книжковому складі, хоч і міг, за своїми інтелектуальними здібностями — та й пропонували йому — займати куди важливішу і вище оплачувану посаду. Але він мусив жити серед книг.

Першого дня німецько-фашистської окупації, хоч це була неділя, колишній видавець уже вистоював перед брамою командування окупаційних військ на Бернардинській площі, зачіпав кожного офіцера — він бездоганно володів німецькою мовою — і пояснював йому потребу негайного відкриття книгарень. Але гітлерівці мали свій погляд щодо культурних надбань, вони якраз влаштували великий інквізиторський суд над творіннями людського духу, наказали звести до пам'ятника Собеському з усього міста книги радянських і неарійських авторів. Спалахнули піраміди великої культурної спадщини, вогонь піднявся високо вгору, але одним язиком, поки горів бензин. Книги не горять, тільки тліють, і полум'я з них невеселе, придушене, наче воно соромиться свого нищівного, руїницького злочину. Зо-

лотко ніздрями почув цей своєрідний сморід вогню і побіг — хоч йому вже перевалило за шістдесят — до вогнища. Побачив жахливе видовище — і очі його зробилися вогкими і злими. Сягнув рукою, щоб вирвати з вогню перев'язаний червоною стрічкою п'ятитомник Шевченка, виданий Академією наук УРСР 1939 року, вже ніс його під пахвою, коли раптом хтось розмашисто ляснув його у вухо.

— Це Шевченко,— пояснював есесівцеві.

— Шайсе! Більшовик. Зараз же кинь книги у вогонь.— солдат вихопив пістолет.

— Шевченко — український Гете, національний поет! — кричав по-німецькому книгар.

— У вогонь!

— То скоріше... я,— Золотко відслонив груди.

Навколо росла юрба. Якийсь офіцер прикликав до себе есесівця. Книгар протиснувся між людей і свій дорогоцінний скарб передав на сховок гардеробникові кав'ярні «Віденська», а сам ще кілька разів повертався до вогнища і вихоплював з нього книги-раритети.

Коли за якийсь час Золоткові таки було дозволено відкрити книгарню та антикварню, він виставив врятовані від спалення книги на спеціальному стенді, часто затримувався біля них, а найбільш близьким приятелям гордо пояснював:

— Це книги, яких не бере вогонь!

А на щодень, подаючи покупцеві чи приймаючи від клієнта принесені книги, називав їх товаром, вуркотів під носом неприязно і залюбки повторював: «Я не люблю книг, я їх продаю і купую. Кожна людина все життя щось продає і щось купує, щось дає і щось отримує. Книги ані ліпший, ані гірший товар від будь-якого іншого. А товар — це гроші. І книги — гроші. Я маю справу з грошима».

Таку тираду виголосив Золотко Варинецькому, коли той приніс першу партію книг для продажу. Чи хотів цими словами відмежуватися від будь-яких зобов'язань, чи просто вже така була його купецька вдача,— поет і донині не знає. Зрештою, це його й не цікавило. Книгар заплатив більше, ніж він сподівався, ще й до канцелярії, що була водночас і складом, запросив. Пригостив італійським вином (італійці, сказав, народ наївний, за безцінь продають, тож пригощайтесь), завів розмову, хоч і не надто делікатну, але щирю.

— Невже аж так вам скрутно, що мусите продавати бібліотеку?

— Дуже скрутно.

— Чому не підете до Ондаровича? Прийме вас з реверансом. «Львівським вістям» бракує зараз фейлетоніста, як води. А славився ж колись Тиберій...

— Не хочу. Не піду служити фашистам.

— Відколи це ви політиканом зробились? Наскільки мене не зраджує пам'ять, ви ні разу не осудили фашизм. Ніби його і не завважили.

— Тоді я ще не знав фашизму.

— Зараз пізнали?

— Пізнав. Вони палять книги. Народ Гете — палить книги. Я й раніше про це дещо чув, але не бачив, не вірив. Тепер спостерігав на власні очі. Я довго не міг збагнути, що трапилося, де раптом зірвалася пружина німецької добропорядності. Як це божевілля могло охопити юрбу-народ, перетворити його на зграю злочинців, яка навіки зганьбила все людство, його багатовікову культуру, красу моралі.

Старий поет дихав важко і продовжував болісно, зло:

— Я бачив, як вони палили книги, я стояв біля вогнища, трясся весь наче в лихоманці. Тоді якийсь чемний, о, чемний, інтелігентний солдат запропонував підійти — він дозволяє чуєте?! — ближче і погрітися над вогнем, що бухав з трупів, кістяків книг. Погрітися — мені, якому книги все життя давали радість, гріли своїм внутрішнім вогнем, великим життям і глибокими думками. Ні, даруйте! Я хотів плюнути солдафону в лице, але почуття власної гідності не дозволило...

Згадка про вогнище болючим відгомном відізвалася в серці Золотка. Він коротко розповів про випадок біля пам'ятника Собеському, показав постові врятовані книги.

— Ви поводитесь як справжній патріот,— Варницький потис руку книгареві,— що не продаєте цих книг. Вони повинні започаткувати майбутній музей нищення і грабунку фашистами наших культурних цінностей.

— Ви про Оссолінеум чули?

— Я живу, як Робінзон Крузо на безлюдному острові...

— Все, що написано по-німецьки, вивозять до рейху, причому забирають десятки скринь і з нашими шедеврами. А як пограбовано бібліотеки, музеї, приватні

зібрання, навіть церкви та монастирі у Києві, Острозі, Дермані. Важко собі уявити. Ті скромні повідомлення, що просочуються до Львова, кличуть до помсти. Лавра з її безцінними скарбами злетіла у повітря. Подумайте, скільки інкунабулів знищено. Почувши про ті варварські дії, я плакав, як дитина.

— І ви ще смієте казати, буцімто не любите книг?!

— Я зненавидів їх за те, що вони не з каменю, що не на скелях викарбувані найвищі духовні цінності, геніальні твори, а на нетривкому папері, який можна зіжмакати, перемолоти, спелелити, на шматки порвати, на порох стерти...

Того ж дня Золотко представив Варинецькому свого сина. Це був підліток років сімнадцяти, високий, трохи зсутулений, в окулярах.

— Ось хто насправді любить книги,— показував книгар на сина, і в словах його вловлювалися гордість та задоволення, але також і нотки горя, жалю.— Його ровесники ганяють м'яча, за спідницями оглядаються, у карти ріжуться, а Богданові тільки книги давай. Нема тут на складі жодної, якої б він хоч не переглянув. Поставив мені ультиматум: все, що надходить, потрапляє спершу до його рук. І я мусив погодитися.

Відтоді поет заприятелював з юнаком. Коли приносив новий оберемок книг для продажу, завжди заходив до складу, до Богдана. Він навіть полюбив цю темнувату залу-склад, де всі стіни, від підлоги до стелі, були заставлені книгами, та її молодого господаря, завжди тут присутнього. Вони було розмовляли, дискутували годинами, і поетові імпонували велика начитаність, ґрунтовні знання, власні зрілі погляди юнака.

— Мені здається,— сказав якось Даньо,— що у книгах герої не вмирають, вони воскресають щоразу, як тільки з ними знайомиться новий читач. І вся чудова, весела чи трагічна доля героя повторюється знову, сотні-тисячі разів, це вже майже безсмертя.

Він чекав від поета підтвердження своїх думок, але Варинецький мовчав, заскочений питанням, над яким ніколи не замислювався. Тоді Богдан шпигонув його новим, ще більш загадковим:

— А скажіть, будь ласка, в житті — ви ж бачили цілі світи і епохи — в житті буває безсмертя? Чи той, хто йде на героїчний подвиг, може сподіватися, що ім'я його залишиться для нащадків?

І знову поет не видав, що відповісти. Послатися на Спартака, Жанну д'Арк, Богуна, Пугачова, Довбуша, декабристів — значить, нічого не сказати. Бо про сам факт героїзму юнак був поінформований, напевне, краще, ніж він. Богдана турбував філософський аспект питання. Що ж міг придумати, аби не вразити надмірно екзальтованого хлопця. Якби молодий Золотко запитав його про вплив поезії на формування особистості, то він без вагання ствердив би, що поезія існує для того, щоб людина стала такою, якою без поезії не змогла б стати.

І все-таки, мовчати не личило. І Варинецький повторив чужі слова, які раптом тоді згадалися:

— Героїзм народжується в певних випадках внутрішнього примусу, наказу. Він не може бути самоціллю і професійно плекати його не можна і не треба.

— Неправда! — вигукнув юнак, червоніючи так, що всі прищі на його обличчі раптом наче взяли вогнем.— Тоді всю літературу можна б кинути до печі.

Дивний був хлопець, не на свої роки розвинений і начитаний.

Йому й вирішив Варинецький подарувати збірочки своїх віршів, був упевнений, що саме в цього юнака вони збережуться для світу.

Боліла голова, щораз дужче тьмянів розум. Знав, це від голодування. Значить, недовго вже терпіти. Звернув з Ринку на Галицьку і раптом відчув, що хтось ухопив його за руку. Ледве зміг обернутися.

— Пане директоре, а квіти!

Перед ним стояла, посміхаючись беззубими вустами, квітникарка, у якої він завжди купував букети троянд ще для нареченої. Власне, він і потім любив квіти, і як тільки знайшовся було зайвий гріш, саме у цієї жінки вибирав.

— Квіти? — здивувався, ніби не пригадуючи собі, про що йде мова.— Ах так, квіти!

Він довго шукав тремтячою рукою по кишенях, і тоді квітникарка, зрозуміла все.

— Іншого разу, пане директоре, іншого разу.— Вона насильно втиснула йому в руку великий букет червоних гвоздик і відразу ж зникла в юрбі.

Пішов, заточуючись, Галицькою, вже майже неприпомний доплентався до вулиці Баторія. Жалюзі в книгарні були спущені. Якось інстинктивно здивувався.

«У неділю, — повторював тільки устами, — найбільше пожвавлення, найбільше пожвавлення...»

Постукав кулачками, залізо дивно, протяжно і болюче стогнало.

«Як наш трамвай», думка прояснішала.

Із брами кам'яниці висунув голову двірник, оглянувся довкола і рвучко притягнув старенького до себе.

— Чого гримаєте, мов навіжений? — міцно, до болю стиснув руку Варинецького.

— Мені до молодого Золотка.

Двірник відпустив руку.

— Ідіть звідси, ідіть мерщій, нема вже молодого книгаря. Ще позавчора забрало гестапо. Вони ще там усередині, обшук роблять. Ідіть, ради бога!

— Як це так — гестапо? — хотів заперечити; однак, злегка підштовхнутий двірником, пішов тротуаром далі. — Що ж буде з моїми збірками? Кому віддати їх? І чи взагалі треба комусь їх дарувати? Вони вже давно вмерли. Раніше від нього, від Олі. А може, в них ніколи і не жевріла іскорка життя?

На розі Кривої вулиці надивав скриньку для сміття. Вкинув до неї всі чотири книжечки. Прикрив їх букетом квітів.

«Ось і поховав я себе самого», щось схоже на лукаву усмішку запеклося у кутиках уст.

До голови нахлинули, відбилися у рештках свідомості гучні звуки музики, що долітали з ресторації Васютинського.

«Це на моєму похороні грає естрадний оркестр. Так воно, власне, й бути повинно. Мене ж завжди вважали циніком. Ні, коли кохав Олю, не був ним, не був».

Обережно розгорнув портрет нареченої і поніс його, наче біблію. Ішов алеєю під струнками кипарисами, нічого більше не бачив, не чув. Ніс, як колись, свою божественну Олю на руках.

Брутальний стусан у плечі збив старого поета з ніг. Він упав на брук. Хтось вирвав портрет у нього з рук, перехнябилося небо і відразу все почорніло. Два поліцаї копали його ногами і кричали-запитували, де він, волоцюга, вкрав картину, де? Потім з цікавістю розглядали її, прищмокували. «Диви, оригінальний Труш».

— Піду, подзвоню на Кульпарків, — мовив старший чином, — хай заберуть вар'ята. — І люто гаркнув на юрбу, яка почала збиратися: — Ану, розійдись!

Варинецький розплющив очі, і знову над його головою височіло небо, шуміли зелені кипариси його юності.

— Олю, де ти?!

Став на коліна і благав поліцая:

— Верніть мені мою Олю.

Не дотягнувся — впав від сильного стусана в груди. Глухо застогнала земля.

Розділ одинадцятий

Того вечора Остап Тисовський повернувся додому роздратований, злий. Палало у грудях, докучав гнилий зуб. Мав неприємності на роботі. Ондарович грубо зауважив йому за спізнення, виявив своє незадоволення з його вірша до надзвичайного номера про здобуття Сталінграда. «Жодного слова про героїзм німецького солдата!» Нещодавно заходили до кабінету редактора два типи, міг дати руку відтяти, що з гестапо.

«Мушу бути обачнішим»,—говорив собі, хвилюючись. Рішуче відсунув від себе стосик паперу, вийшов з-за стола і нервово заходив по кімнаті. Бліда тінь совгалась за ним по підлозі, випереджувала і росла, лізла на стіну, то знову слухняно лягала під ноги. У напівтемній кімнатці тремтіла гнітюча тиша, наглухо забиті вікна і чорні важкі портъери на дверях перетворювали приміщення в темницю, лампочка з-під широчезного абажура-гриба ледве опромінювала стіл. Треба було світити і вдень. Коли на електростанції вимикали струм (а траплялося це щораз частіше), користувався газовою лампою або звичайною свічкою. Проте і з цими засобами освітлення з кожним днем було скрутніше. У такі хвилини Остап, не скидаючи ні пальта, ні взуття, просто падав на отоману, і за звичкою затуляв долонями обличчя.

Так зробив і зараз.

Ні, він мусить бути обачнішим. Нерви розклеїлися, повигиналися, наче дощечки у старій закиненій мандоліні. Чомусь ця мандоліна зараз весь час не сходить з пам'яті. Заходячи до кімнати, він застав у себе матір. Вона стояла на колінах біля грубки, відколювала скибки від його дитячого інструмента, топила ними і плакала.

— Тобі не шкода? — спитала похапцем, засоромлена, наче її на лихому вчинку впіймали.— Бачиш, до чого вже добралась.

— Мені не холодно, ма,— відповів неласкаво, і мати, скулившись, відразу зникла за порт'єрами дверей.

Присів навпочіпки і довго дивився в полум'я, прислухався, як шкварчить карук на розклеєному животі мандоліни, весело тріскотять сухі скіпки.

Думав, скільки разів у дитинстві лагодив, ліпив цей інструмент, і так стало шкода молодості, юності, тих далеких років, коли в цій кімнаті бринів його голос, співала мандоліна. Як давно це було!

Ці спогади, замість зцілювати, ще більше роз'ятрували серце. Згадував будь-що, аби тільки не думати про сьогоднішнє, і, зокрема, про арешт молодого Золотка. Що це трапилось — зрада, донос? А може, Богдан сам собі лиха напивав? Звірився будь-кому про газетку, а то й показав або й віддав її такому, що — просто в гестапо.

Чи витримає юнак, не розповість усього, що знає? Збиткуваннями, тортурами гестапівці вміють добувати зізнання. В їх лапах слабкий визнає будь-яку вину, те, чого й не робив. Тільки той, хто пройшов складний і трудний шлях революційної боротьби, справжній комуніст, загартований боець — не скориться.

А Богданові ще, здається, немає й дев'ятнадцяти. Було злочином з його, Остапового, боку втягувати хлопця в цю серйозну чоловічу справу. Тож розплачуйся, чекай, коли по тебе прийде гестапо. Він тільки що обіцяв собі не думати про Богдана, його арешт, своє можливе ув'язнення. Проте гадки самі повертали до цієї справи. Зробив уже все, чого від нього вимагав «Лука», довідавшись про арешт Золотка-молодшого. Отримав наказ від «Луки» передати всі записки, фотоплівки і знімки довіреному товаришеві, який працював у друкарні «Бібльос» на Японській. Там, у льоху, серед молитовників і божих візерунків заховуються, наче в найліпшому сховку. Кінокамеру забрав Тодорко. А свою кімнату вичистив так дбайливо, що і чорт цвяшка не знайде.

І відразу після цього почув порожнечу у своєму розтривоженому серці, наче хто забрав основну частину його життя, існування. Закрадалися неспокій, сумніви.

Кому і навіщо потрібна вся ця його писанина. Ось уже майже з першого дня окупації, рік з гаком, ніч у ніч вів хроніку подій, записував усе, що бачив, почув, дізнався, прочитав. Два величезні, в Брокхауз завтовшки, томи. Цілі стоси паперу зіпсував, мати мали б чим

раз грубку натопити,— і яка кому користь з цього? Інші борються з окупантом, стріляють у фашистів, а він пише, нотує — нещасний писака. Невідомо навіть, чи зумів він дати у цьому своєрідному щоденнику правдиву картину життя Львова під німецько-фашистською окупацією, змалювати стопроцентну дійсність. Вели свої щоденники брати Гонкури, Шевченко, дружина Достоевського. Але вони мали свої цілі, це було їх життя, це раз пережите. А він оцінює загальні події. Де гарантія, що робить це вірно. Де гарантія, що записує він якраз те, що не забудеться людьми, стане актом обвинувачення фашизмів. Ще ніхто донині не поцікавився його хронікою, не сказали свого слова ні Дністровий, ні «Лука». Йому б знати думку друзів, керівників підпілля — чи робить він свою справу добре. Чи не забагато особистого вносить до записника. Чи повірять колись люди, що їм, нібито зрадникам і фашистським прислужникам, господарі платили 200 злотих на місяць — стільки гендляр заробляє в день. Іудині срібняки. Звичайно, знали б фашисти його основну роботу — заплатили б сповна. Через неї живе тільки нервами, через неї мусить працювати в тій проклятій профашистській газетці, читати і перекладати щодня бундючні повідомлення німецького верховного командування, писати всілякі небиліці, кривити душею і без слова протесту ловити в мовчазних поглядах знайомих вирази зневаги і погорди.

Тільки недавно зустрів на вулиці знайому з політехніки дівчину, він трішки був закоханий у неї. Тож усміхнувся, простягнув руку, а вона обернулась на п'ятках перед самим його носом і пішла геть.

«Швидко ти побусурманився, Остапе,— гнівно кинув йому в обличчя, наче плюнув словами, Сидор, колишній напарник — маляр.— А ми ще слухали тебе, приклад брали».

А батько, батько просто місця не може собі знайти. Нікуди не виходить, ні з ким не зустрічається. Важкий сором давить добре стареньке серце, що син його, син робітника, який у тридцять шостому, під час похорону Козака, проніс через усе місто на чолі процесії червоний прапор,— із фашистами, зі зрадниками-націоналістами злигався, в іуди постригся.

«Ой батьку, ой Сидоре, ой Ірочко моя кохана, коли б ви знали, як важко мені носити цю личину, цю маску.

Зважусь нарешті, скажу «Луці» — не можу далі. Робіть, що хочете, — немає більше сил».

«Інша справа зі зброєю в руках, хай і на найнебезпечнішу дію, інша — до бою, у партизанський загін, на фронт. Одне ваше слово, товаришу «Луко», і я готовий. А перо і всілякі записи та літописи в наших умовах — маленька сьогодні зброя».

І, ніби заперечуючи сам собі, своїм думкам, рвучко зірвався з лежанки, бо якраз знову засвітилась електрика, швидко скинув пальто, сів за стіл, рішуче й впевнено взяв перо.

Новин назбирав багацько. Ще в суботу надвечір дзвонив заступник коменданта поліції Левицький і прохав вмістити некрологи двох українських поліцаїв із Стрия, що були вбиті «при виконанні своїх обов'язків».

Донесли з Винник, що в лісі затримано трьох військовополонених. Виснажені до краю, вони навіть не оборонялись. Але поручик Угловський наголошував у своєму дописі, що ця акція пройшла блискуче і бравурно саме тому, що він нею керував. У помешканні відомого лікаря Глюкмана знайдено трупи всієї сім'ї. Газом отруїлися ще двадцять кілька осіб. Повісився колишній австрійський радник адвокат Ерліх. Пішов поголос, що при трупі знайдено записку такого змісту: «Вмираю, бо мені соромно, що я німецького роду». Новий номер бюлетня української поліції опублікував понад два десятки повідомлень про розшук тих, хто втік із служби. Відбулося близько шістдесяти похоронів, вісім на Личаківському, а решта — на Янівському кладовищах. Причина смерті більш як половини — тиф. З митрополичої палати прибув кур'єр, але що передав він головному редакторові, дізнатися поки що не вдалося. У селі Гаї підпалено будівлі лігеншафту. Згоріло все збіжжя, зібране на контингент. Усіх працівників господарства заарештовано. Й остання, дуже болюча вістка: у морзі розпізнано померлого з голоду обідранця. Ним виявився Степан Варинецький — поет, фейлетоніст, прекрасний знавець українського галицького театру. Ще недавно Остап заходив до нього, просив дати щось для великого номера «Львівських вістей». Старенький і, видно, було, хворий поет ледве підвівся з ліжка і показав йому рукою на двері. Вийшов, наче побита собака. Втішив себе тільки тим, що колись виправдається, розповідь

правду про себе, відновить своє добре ім'я. А тим часом Варинецький помер і вже ніколи не змінить своєї думки про нього.

І скільки ще таких випадків буде?! Чи, взагалі, дочекається того часу, коли зможе перед народом реабілітувати себе. Коли загине — чи зроблять це інші? Адже може трапитися, що до перемоги ніхто з утаємничених не доживе. Тоді залишиться він зрадником навіки — для історії.

Остап відклав перо, стомлено відкинувся на спинку стільця. Скільки вже часу забрав йому цей клятий щоденник, в якому найчастіше повторюються слова: смерть, розстріл, вбивство. Чи не краще було б використати ці вечірні години на писання віршів? Поет, який не пише, це наче хмара, що не розливається дощем. Адже народився для поезії, а не для жорстокої прози літопису. Ще в гімназії під впливом еллінської літератури уславився як поет-песиміст. Створив навіть свою теорію поетичного мислення. «Безладне, немічне слово, — переконував тоді інших віршоробів з свого оточення, — сто разів вартніше і сильніше в поезії, ніж докладне, точне».

Сьогодні Остап чудово знає, що глибоко помилявся тоді. Народові потрібна не всяка, не плаксива, а полум'яна поезія, яка кликала б на бій, на подвиг. Це усвідомив, коли у Спілці письменників слухав Рильського, Малишка, Лебедева-Кумача. І, зокрема, зараз, коли палає рідна земля, коли лютують фашисти і їх найманці — націоналісти.

Але тоді, в тридцятих роках, після закриття усіх революційних журналів і газет, про таку поезію і мартити було нічого. Остап ходив після матури з батьком на сезонні роботи. Серед будівельників незабаром здобув ім'я непоганого кімнатного маляра. Звичайно, і поета. Він міг підібрати красивий трафарет, мав смак до фарб, ніби розгадав усі їх таємниці.

«Барви і лінії...» — так мріяв назвати колись першу збірку віршів.

А під час обідньої перерви робітники просили його читати свої твори і, взагалі, поезію. Усе, що знав напам'ять — своє і чуже, — декламував. Якось на цьому навіть заробив кілька золотих. Інженер-підрядник будував завчасу для своєї сім'ї гробницю і замовив Остапові віршовану епітафію. Не роздумуючи довго, Ти-

совський переклав кілька рядків з книги Еклезіаста*, і вони дуже сподобались міщанинові. Пам'ятає і сьогодні свій плагіат:

Все має свою пору,
І є визначена година
На всі справи під небом,
Є час родитися, час вмирати,
Час сіяти і час збирати.
Час руйнування, і час будови.

Мабуть, слово «будови» дуже сподобалось інженерові, і він не лише виплатив своєму малярчукові гононар, але й повів його в шинок. Остап уперше скуштував тоді алкоголь, всю ніч боліла голова, нудило, і він не шкодував своєму інженерові прокльонів, також — щоб той ніколи не лежав у своїй гробниці. Так воно й вийшло: інженер загинув на війні, його сім'я втекла на Захід, і гробниця донині порожня.

Але робота не завжди траплялась. Ще до війни бував місяцями безробітним, тоді ночами снилися йому праця, фарби, лінії, квіти. Вдень відчував, як тяжіють без роботи руки. Ніде не міг їх сховати від себе, від думок. Стиснуті в кулак, засунуті в кишені, вони боліли, пекли, ніби просили, нагадували про себе. Тоді знову сідав будь-де і писав. Пальці випростовувались, робилось легше. І, на диво, песимізм уже не був ознакою його поезії того періоду.

Згодом Золотко-старший запропонував Остапові працю в гумористичному журнальчику, і він, кволий нащадок молодомузівців, став добрим редактором гумору та сміху.

«З цього погляду я таки нагадую Варинецького», признавався перед собою.

Незабутній вересень! Остап наче забув про вірші, літературу, хоч і заходив до Спілки письменників і вряди-годи друкував свої твори у газетах та журналах. Вступив на електро-механічний факультет політехнічного інституту, тобто, обрав дисципліну, прямо протилежну своїм захопленням, таланту. Згодом побачив, що так зробило багато інших. Юнаки і дівчата, які роками мріяли про мистецтво і театр, обрали медицину, математику... Чому, з яких міркувань? Звідкіля взялися раптом корені такого техніцизму чи, бодай, практи-

---

* Книга ветхого завіту.

пизму? І як пояснити, що музи залишили його безболісно і майже байдуже. Наче всього його поглинула електротехніка. Ясно, бракувало своїх інженерів, лікарів, учених...

Але коли фашисти окупували Львів і перетворили політехніку на військовий шпиталь, Остапа знову незборимо потягнуло до літератури. Чи справді поезія процвітає у тяжкі для народу хвилини, в часи лихоліття, насилля, катастрофи. Людина рве тоді всі кайдани суєти, щоденності, піднімається до найвищих злетів духу. Поезія для поневоленої нації — її бальзам і сила, сховище і надія. Шевченко, Міцкевич, Шафарик, Словацький, Франко... То чому ж давнє прислів'я кричить, що «під час війни мовчать музи». І все ж злякався, коли «Лука» і Дністровий на одному з перших зібрань підпільної організації порадили йому вступити на роботу в редакцію профашистської газети. Якраз організувалося видання щоденника «Львівські вісті», мало хто з досвідчених журналістів дав згоду працювати у цьому ворожому органі, і головний редактор Осип Ондарович з задоволенням прийняв його заяву.

Тепер Остап добре розуміє, чому саме цю роботу запропонували йому товариші. Мали на увазі не лише папір і шрифти друкарні, але і його здоров'я. Та ще кляту хроніку подій. Яке має значення той факт, що в нього знову в легенях відкрились каверни, що в нього сухоти, хто на ці дрібниці під час війни зважає. «Під час війни мовчать недуги» — ось як мало б звучати прислів'я. Більше року гітлерівці знущують над рідною землею, а він ще й досі пістолета в руці не тримав.

Але досить цього. Є зараз нагода, щоб відверто, широко поговорити з «Лукою», Дністровим. Хіба що заарештують його нині-завтра, хіба що не витримає знущань молодий Золотко. Та коли все буде гаразд, він просто скаже: «Не можу більше вести хроніки, стояти осторонь справжньої боротьби. Мушу стріляти, бо вже руки мені болять, тяжіють так, як тоді, коли був безробітним. Никуть, втиснені в кишені. Печуть, як затискаю в пальцях олівець. Вони ж відчувають, що моя робота дрібна, не вона вирішує успіх у боротьбі з фашистами.

«Лука» зрозуміє, бо серце в нього розкрите для людей, добра. «Ніщо людське не чуже йому». Хто це

сказав? Сократ, Евріпід, Спіноза, Декарт, Кант? Хіба це має значення, хто сказав. Я повинен боротися з фашизмом.

Остап почув себе погано. Дрижало тіло, хвилі то тепла, то холоду набігали до голови, зрошуючи потім скроні, чоло, шию. Відгорнув рукою волосся, воно було вологе, липке, ніби тільки-но голову під краном тримав. Серце прискішено калатало, закололо в легенях.

«Це неврастенія. Бунт нервів. Вирватися, втекти звідси, поки ще можна. Досить цього життя у темряві, в маскуванні... Батько ще змалку повчав його: «Будь завжди прямий, відвертий, принциповий». А він, що він нині робив? Швендяв півдня з Карповичем, бо боявся».

Чує, що не всидить в кімнаті, задушиться тут, зачакне. Йому треба простору, вітру в груди, свіжого струменя повітря.

Оглядається гарячково, прожогом до кухні.

— Куди це ти проти ночі? — широко розкриті очі матері, в них жах і біль. — Уб'ють, сину!

— У мене перепустка, — сам не чує своїх слів. — Пройдусь. — І вже майже лагідно, щиро: — Мені раптом забракло віддиху.

— Таких не вбивають, — батько від стола суворо. — Либонь, гріхи крають душу.

— Тату! — скрикнув на найвищій нотці голосу, тій, що перед риданням.

Мати стала у дверях.

— Важко жити з дитиною своєю, яка щось ховає від тебе. Ця мовчанка ділить нас, Стаху. Чого ти мучишся?

Остап знімає материну руку з клямки, цілує. І в ту мить, коли ще не встиг підвести голови, раптово, різко задзеленькотів над дверима дзвінок.

Осунулась мати на підлогу. Підвівся батько з-за стола. Розгублено, ніби скам'янів, дивився на двері Остап.

Увійшли троє: два в цивільних плащах, третій в гестапівській формі. Саме той м'яко поміг підвестись господині, посадив її в крісло.

— Твої друзі, мабуть, — з іронією мовив старий Тисовський. — Преси до покою.

— О, дякуємо, дякуємо. Ми в службовій справі.

Скажіть, чи тут живе Herr Schriftleiter * Остап Тисовський?

— Це я — понуро, безбарвно одізвався Остап. Важко було зрозуміти, чи це він назвав себе, чи по-німецьки тільки притакнув.

— Пан редактор швидко одягнеться і піде з нами.

— Я? — у голосі Остапа зазвучало здивування.

— Прошу не забувати, що надворі вже осінь,— солодким, вкрадливим фальцетом проспівав гестапівець, який раніше допомагав підвестися господині.

— Ви заарештовуєте мого хлопця? — Тисовський-батько ніжно відсунув сина і став на його місце.— Це якесь непорозуміння. Ви, певне, прийшли забрати мене, батька редактора Тисовського? Nicht Wahr? **

— О ні, ні! У нас не трапляються непорозуміння. І ми не заарештовуємо пана редактора, ми беремо його тільки як заложника. Саме такі нам потрібні,— підкреслив значливо,— заложники.

Делікатний гестапівець м'яко посміхнувся. Його очі заблищали мстивими вогниками, але вмить прикрив їх скромно віями.

— А хіба не однаково? — Глава сім'ї щораз наполегливіше наступав.— Беріть мене в заложники. Син чей же працює на вас, у вашій газеті.

— О ні, це не те саме. Ми беремо заложниками людей відомих, шанованих, інтелігентних. А тепер — weg!

Він сильно, навідліг вдарив старого робітника в обличчя і відразу викрутив руку Остапові. Два інші націлили тієї ж миті на Остапа пістолети. Остап і не стямився, як опинився за дверима, болючий поштовх у спину повалив його на сходи, він упав головою вниз. «О іроди!» — ще почув, падаючи, гнівні слова батька. Ще забриніла в мозку, обриваючись, вогненна струна болю, але його відразу стерло почуття надії й радості:

«Видно, Золотко не скорився, не виказав. І батько, нарешті, зрозумів».

Остап надовго знепритомнів.

---

* Пан редактор (нім.).

** Чи не так? (нім.).

Коли завіса відділила Івана від Ганса, він прожогом, відштовхуючи кожного, хто попався на шляху, кинувся до вбиральні.

«Ні, не дам себе пристрелити як зайця,— така була перша думка, перша реакція.— Як добре, що я саме тут, у театрі, сховав пістолет».

Ледве встиг покласти пістолет до кишені, як у дверях виріс Ганс. Виструнчився, по-фашистськи викинув уперед руку і голосно, зовсім серйозно, доповів:

— Herr Oberst Iwan, ich melde gehorsam, daß ich zurückgekommen bin! *

З розпростертими руками пішов на Каштанюка.

Той мимоволі відступився, вперся у стіну.

— Ви хочете цим сказати, пане оберштурмфюрер,— Іван говорив по-німецьки, пильно стежачи за кожним рухом гестапівця,— що для мене всі шляхи відрізані? Чи не завчасне рішення? — він блискавично витяг пістолет і наставив на Ганса.

Ганс приязно посміхнувся:

— Сховай іграшку до кишені, а то ще хтось чужий побачить.— Німець говорив по-українському, і Каштанюк з подивом відзначив, що його вимова набагато покращала, лексикон збагатився, раніше Ганс майже виключно калічив польські слова на український лад.— Я ж своєї не вихопив з кобури. І рука моя, бачиш, без каменюки. Тепла і товариська.

— Хитриш, Ганс, ти вже краще дабай відверто: будемо битися чи миритися? — Іван згадав формулу давньої дитячої забави у «війну»; цими словами уже зовсім розсмішив німця.

— Ти краще скажи, де б ми могли тут вільно, вічна-віч поговорити? — Ганс споважнів. — Назбиралося багато цікавих і для мене і для тебе справ відтоді, як ми так дружньо,— з притиском вимовив це слово,— розлучилися. Говорю щиро — я прибув з добрими намірами.

Сіли за столик.

«Королю, королю, буде війна?» — «Війська в мене нема...» — «Візьми собі!»

---

* Пане полковнику Іване, доповідаю слухняно, що я повернувся! (нім.).

Дітлахи ставали на вигоні в ряд, цупко тримаючи одне одного за руки. «Король» самотній, хмурий, лютий, стояв метрів за двадцять від них, міркував, лулав очима, де найслабша ланка ланцюга, яку міг би він стрімким, навадьним бігом прорвати. Вдасться йому це — забере у полон одне крило воїнів, і «війна» продовжуватиметься. Коли ж ні, «короля» оточать, візьмуть у полон. Тоді оберуть нового, і гра почнеться наново.

— Будемо битися чи миритися? — запитав Каштанюк.

Гансу нетерпеливиться висловити те, що давило каменем, гнітило і давно вже виривалося, напошувалося назовні.

— Будемо битися чи миритися? — Каштанюк підніс чарку.

— Я зараз менше п'ю,— ухильно мовив Ганс.— Не тому, що, боронь боже, не можу. Просто — не хочу. «Mein Ruh' ist hin, mein Herz ist schwer» *. Але одну дві — прошу.

Вони цокнулися келишками, випили. Ганс узяв шматочок сиру, і так рука його й завмерла, не донесла закуску до уст. Було видно, що йому нетерпеливиться висловити те, що давило каменем, гнітило і давно вже виривалося, напошувалося назовні.

— Слухай.

Він насамперед згадав їх зустріч і бійку на базарі («Не розумів я довго, що тебе штовхнуло тоді встромити носа до нашої пацифікації. Адже вона не зачіпала ні тебе, ні твоїх колег з шинку»).

— Не перебивай. Згодом я все збагнув. Були для нього серйозні підстави. Але в перші дні, тільки впливаючись з ран, я проклинав тебе всіма чортами, хоч серцем зичив, щоб і ти також вийшов цілим. Ні, не миритися, не обніматися, не пити разом, а різати на тобі шматок за шматком шкіру та ще й присолювати її до смаку. Можеш бути впевнений, що все це зробив би я з великим задоволенням і пікантно.

— Мабуть, і я не залишився б у боргу.— У Івана вже бухали вогнем очі.— Сподівався твого повернення і оцю пукавку придбав,— спритно сягнув рукою до кишені.

---

* Мій спокій зник, на серці важко» (Гете «Фауст»), (нім.).

— Я просив тебе — не перебивати.— Ганс нібито і не запримітив руху Каштанюка, і саме це ще більше розсердило Івана.

— У нас, у гімназистів, була популярною товариська гра: «Що було б, якби...» Сідали всі в коло, сусід сусідові задавав якесь запитання, той відповідав, потім мінялися місцями, і вже на запитання давав відповідь інший — говорив те, що почув раніше від свого сусіда. Виходили цікаві й кумедні курйози.

— Щось ти, Іване, сьогодні весь у полоні дитячих ігор. Можна подумати, що і пістолетом з того часу орудуєш.

— Ні, це вже заслуга таких, як ти,— ще раз огризнувся Каштанюк і розреготався.— П'ю за добру науку! А ти продовжуй. Обіцяю бути чемним учнем.

— «Що було б, якби...», кажеш. Справді, що трапилося б, якби я не зустрів на своєму життєвому шляху Ліди. А сталося так. Постараюсь розповісти коротко. Хоч можна писати роман. Коли загоїлись мої рани, мене, як офіцера СС, послали на відпочинок в тихий куточок Баварії. Село, мальовниче передгір'я Альп, недалеко «святий» Берхтесгаден, де фюрер звив своє «орлине гніздо». Колишній замок, озеро, ліс, словом — ідилія. А в палаці — самотня господиня, двадцятирічна красуня, висока, дорідна нордійка, з пишними персами та клубами. Зараз таких німф, таких Лореляй у німецьких замках тисячі. Це майбутні матері нового покоління німецьких солдатів, цвіту нації. Ідуть на це діло добровільно окремі німкені-патріотки, але щораз більше привозять і полонянок з окупованих країн. Звичайно, тільки найвідповідніших у расовому відношенні, тихцем ми посміхалися, що виключно професори з Гейдельберзького університету та вищі чиновники з міністерства Розенберга мали право обмірювати кандидаток там і сям, бо все мусить бути найчистішої проби. Мені в «дружину» на період видужування дали волнинянку, яку вперто переконували, що вона з давнього німецького роду, який поселився на Україні ще за Катерини другої, вся її генеологічна галузка провірена до четвертого коліна, повний порядок, отже має вона право бути фольксдойчеркою, а згодом прийняти і громадянство рейху. Ось яка ляля росла на поліських заплавах, і бог, завдяки тобі, дарував мені її...

— Поздоровляю, гратулюю...

— Не будь злобним циніком, Іване. Коли глибоко покохаєш, вся дурна машкара з будь-кого зійде, злізе зразу ж. Подобалася мені і за мужність. «Убий, не здамся!» І вічно своє: «Не фольксдойчерка я, а дочка Радянської країни. У нас Батьківщина не рукавичка, вона назавжди — одна, єдина». Я зрозумів тоді, чому ти та інші, здавалося, непричетні до подій на Брестській площі, виступили проти нас, встряли у бійку. Тоді я здався остаточно... Скільки було переговорено з Лідою! Саме так я впевнився, що фашизм зродився з насилля і поневолення інших народів, саме в самому собі і своїх попередніх діяннях я побачив тінь, велику тінь спрута, що розпустив свої щупальця на весь континент. Я порвав з фашизмом і розповів Ліді про наше з тобою єдиборство. Ось воно як. А ти не можеш відірвати руки від залізяки.

Іван же довго, якимсь затуманеним поглядом, дивився на свого співбесідника.

— Що ж, я насправду схвильований твоєю розповіддю.— Каштанюк говорив повільно, ніби ковтав слова. Проте в них уже не було ні одної нотки гнівного виклику, як раніше.— Щиро радію за тебе. Може, зумію допомогти де в чому. Але дивись мені,— знову зірвався голос,— коли оберштурмфюрер СС усю цю розповідь вигадав, щоб тільки збудити довіру, а потім ще жахливіше розправитись і наглумитись наді мною, то це тобі, запевняю, не вдасться.

— Ой, Іване, Іване, гаряча в тебе кров, і до кінця Хома ти невірний! — Ганс похитав докірливо головою.— Увесь цей час я шукав тебе. Учора випадково зустрів нашу знайому фройляйн — Рому. Це вона і повідомила про твою прем'єру.

— Рому Гамулу? — Каштанюк пересмикнув раменами, вхопив Ганса за плече й нахилився над його обличчям: — Ти скажи мені правду, вона — агентка гестапо?

Ганс замислився, не відповів відразу.

— Знаєш, мені зараз не хотілося б кидати тінь на будь-кого. Так, ми пробували завербувати її, я навіть давав їй окремі завдання, зустрічався, але вона завжди хвостом крутила і ніколи мені чогось певного, за що можна було б зачепитися, не доповіла. Щоправда, один раз вона щось напатякала на АК, і це був вірний слід. Поляків, наскільки я збагнув, не переносила.

Звичайно, Ганс не до кінця був щирим перед Іваном, багато чого притаїв, прикрасив свої стосунки з Лідою. Правдою було те, що йому зараз були потрібні такі, як Іван, для здійснення нових замірів шукав свіжих зв'язків у Львові.

— Але зараз в мене інші справи. Я не повернуся більше на службу. Батько мій вигендлював мені посаду тройгендлера. Зумів запевнити самого Мюллера, ще не всі рани загоєні.

Мовчали, і тільки коли Іван налив собі свіжу чарку, Ганс нібито мимохідь поцікавився:

— А чого це Рома тобі так свербить?

— Бачиш, були підозри. Але, коли правду сказати, то патиком по воді писані. Це як у анекдоті про парубка і проститутку. Чув ти його?

Анекдот зовсім не розвеселив німця. Він ставав щораз сумнішим, мовчазнішим. Спромігся ще тільки на слова похвали на адресу Івана як співака і вже зовсім неохоче змалював на його прохання нинішню ситуацію в Німеччині.

Наголосив лише, що Гітлер і його кліка ще вірять у перемогу і знову затівають нечувану авантюру. Це має бути новий варіант фашистського блиц-крігу, пробним каменем повинна стати битва за Сталінград. Тут зібрано величезні сили. Я не повинен цього говорити, я все ще солдат. Там зосереджено майже сто німецьких і союзних дивізій, в тому числі близько двадцяти танкових і моторизованих — одна третя всієї ударної фронтової сили. Подумати тільки — понад мільйон солдатів, десять тисяч гармат, тисяча двісті танків, тисяча літаків.

Ганс якимось незграбно підвівся і, не спорожнивши своєї чарки, почав прощатися.

— Мое внутрішнє переконання, що через Німеччину, через фашизм, ще багато спіткає лиха все людство, його цивілізацію.

«Говори до гори... — міркував Іван, причиняючи за штурмфюрером двері. — Такі, як ти, ніколи не відзначалися ні політичним розумом, ні військовою винахідливістю. У фашистів ні правди, ні розуму, тільки кривава біографія, гвалти, вбивства і міфи, легенди, призначення, божа воля. Та моя хата... А взагалі я не маю хати. У мене була сьогодні прем'єра, кажуть, що я блискуче виступив, і сам вірю в те, наближалася

й небезпека, я щасливо позбувся її. Є ще неприємності — вдома. З Оксаною також. Але я і це здолаю. Хто сказав, що я в сорочці народився? Я народився, щонайменше, в цьому фраці. Тож гуляй, душа, без кунтуша. Клич браву та застеляй столи, та все ка-линові...

На повний голос заспівав пісню, і збіглись до режисерської виснажені танцюристки, зайшов уже трохи хитаючись, Ярема, знайшовся Трофимов, надбиг захеканий Юрко Недовіз з квітами і пляшкою якогось пива, і ще кілька друзів.

А потів Івана чекав ще один сюрприз.

Приплентався сюди невідомо звідки Тит Люстерко, у якомусь чудернацькому вбранні, бовкнув щось під носом і приклав Каштанюкові на рамена дві блискучі остроги.

— Висвячую тебе, пане інженерку, на найбільшого артисту Львова-міста. Ці остроги — це не фальшива корона Цвека *, не дірява шапка куркового короля і не якесь тобі брязкало урядових чи магістрацьких нагород. Вони золоті і знаменують найвище відзначення. Їх вирвав із своїх чобіт сам генерал Венява-Длугошевський, коли ад'ютантив Пілсудському в 1921 році у поїзді до нашого міста. Тоді дісталися вони лисій Маньці з Огіркової вулиці, була вона велика майстриня свого мистецтва і порядна бестія. Так її вже і звали відтоді: Лиса Манька-Вибий Око-Золоті Остроги. Від неї ця нагорода дісталась мені — як найкращому поетові і митцеві залізничного базару... та що кажу — усіх базарів і артистичних закладів Львова, в деталічному і консумпційному значенні цього звання. А сьогодні висвинься: негідний я більше носити остроги, поки поряд живе такий чудовий артиста, як ви, пане інженерку. Носіть на здоров'я. Шкода тільки, що генерал особисто не вручає їх вам. Сарака, кажуть, викинувся недавно з вікна найвищого нью-йоркського хмарочоса. Щось там не поділили зі своїми камратами-пілсудчиками. Велика шкода і нещастя. Чудовий був поет, п'яниця і гульвіса. Стозлотовими банкнотами запалював друзям сигари. Вранці просто з борделю — на аудієнцію до Пілсудського їздив. Але і я не ликом шитий. Сама Манька-Вибий Око начепила на мене золоті ост-

---

* Відомий перед війною «циганський король».

роги. Тож за вічне відпочивання фундатора, мецената, протектора львівських муз. І за мою легку смерть, як вчорашнього митця, і за ваше процвітання, вічну славу, новий маестро Леополіса, п'ється ця маленька чарчина.— Люстерко зробив акробатичний реверанс і пошукав на столику найбільшу, випив хильцем, обер сніжно-білим шарфіком губи і винувато посміхнувся.

Потім розпочав свій прощальний виступ.

Спершу жонглював мячиками, витягав з-під капелюха живого зайчика, проспівав кілька куплетів про паню цісареву з цісарського роду, якій «батьр нехрещений запхав шпіндель затроений». Звичайно, не поминув і традиційної львівської пісеньки про «панну Маню і ту грубу панну Франю», що кожного вечора відвідують шиночок «на розі на Янівській, на вулиці Клепарівській», де «збирається вся січ» і де «цьмага ллеться усю ніч».

— А на закінчення, мое шановне панство, я підготував особливий номер. Пропоную його вашій сцені, ревью.

Люстерко пройшовся сюди-туди, замислений, серйозний, ніби входив у роль. І раптом підстрибнув високо, і в його руках з'явилася палиця з великим набалдашником. Вклонився поштиво.

— Маю честь представитися шановному панству. Державний дресирувальник державних собак. Маю честь.

Викликав німецькою мовою уявних собак і зображав з ними різні вигадані ситуації.

— Der erste...

— Der zweite...

— Der dritte... *

Тоді зробив довгу-довгу паузу. Ніби проковтнув щось.

— Der fünfte **.

— А щоб тобі ноги покрутило,— спересердя гукнув Мисько Макольондра.— А де четверта?

— Четверта? — Люстерко зіграв заклопотаного, забудька.— Ах, дер фюрте — довго тягнув силабу «фюр» і вже скоромовкою кинув:

— Фюрера я послав у рейхсканцелярію.

---

* Перший... другий... третій... (нім.).

** П'ятий... (нім.).

Настала тиша. Всі презирнулись, але Тит не втратив резону.

— В тому і вся суть, пане маестро,— він уклонився Яремі,— що кожна артистична річ мусить мати свої руки й ноги. І своє — «читай між рядками». Чого зичу і вашому ревію. Адьйо, мої панове! Вйо! До побачення, мій золотий пане інженерку! Цьомаю, цьомаю і ще хочеться, як сказав би наш майстер Процайлик. До речі, це він пошив генералу Веняві нові чоботи.

І, мугикаючи популярну пісеньку, вийшов із залу елегантним, юнацьким кроком.

Ярема весело засміявся і побачив, що Мері у цей час окинула всіх присутніх таким уважним поглядом з-під вуалі, ніби хотіла назавжди зберегти у пам'яті цю мить.

Розділ тринадцятий

«Десь я її, зрадницю, бачив?..» — бився в думках, скулившись на цементній долівці карцера, Остап після чергового допиту, чергового мордування. Щоправда, цього разу і перша, і друга процедура тривала коротше. Перша тому, що вже штурмфюрер не розпитував про його персоналії і чекав відповіді лише на одне запитання: «Де кінематографічний апарат, яким він робив знімки».

«Не знаю, не знаю, не знаю». Він мав тільки фотографічний, який залишився вдома. А записував не свої вчинки, а всі, навіть найдрібніші вісті, факти, чутки, плітки, анекдоти, словсм, все, що почув, побачив сам, прочитав. Адже він журналіст, письменник, і всі ці записи робив для того — пам'ять у нього не архіпам'ять,— щоб колись по війні у спокійний, внормований час написати правдиву повість про небуденний героїзм німецького народу, про великі труднощі, які довелося вірним фюреру бійцям перебороти на шляху до запровадження нового порядку в Європі. За ці ідеї він чесно змагався пером, вистачить пану штурмфюреру і всім іншим, кого це цікавить, прочитати те, що він надрукував у «Львівських вістях». Можна теж запитати пана Кубійовича чи головного редактора пана Ондаровича.

— За що ви боролися,— іронічно закопирив губу штурмфюрер на прізвище Шорецький,— я знаю докладніше. Пам'ять у мене — архіпам'ять, із обсерва-

цій, повідомлень добрих людей, які справді вірні ідеям нового порядку, та й із твоєї собачої хроніки, гер «ОТ». Ми вимагаємо від вас тільки одного — сказати, хто робив, коли не ти, фільми, мабуть, скритою камерою, і де вона зараз. Або ще одно: хто вам передав ці фільми.

— Не знаю.

Штурмфюрер встав.

— Фройляйн, ви вільні, — галантно кивнув стенографістці.

Панянка у темно-синьому напівформеному костюмі граціозно піднялась і пройшла повз Остапа звинним кроком молодої сарни. Обличчя її було заслонене дрібною сіткою модної чорної вуалі. Тисовський побачив тільки уста і підборіддя... Де він бачив ці уста — широкі, пристрасні, червоні, як свіжорозрізана печінка, і сміливе, трохи чоловічого кшталту широке підборіддя з м'якою ямкою посередині, гнучкий стан і виточені ноги, і ходу, що, мабуть, змушувала на вулиці обертатись навіть столітніх дідів.

Перший удар у щоку повалив Остапа на землю разом з табуреткою. Але він ледве почув біль, не зойкнув, він все ще згадував, де бачив цю «медхен». А що напевно зустрівач її в житті — в цьому не сумнівався.

Посипались дальші удари — тепер його кбпали щонайменше три пари чобіт, видно, прийшли на допомогу Шорецькому (ніби польське прізвище) його друзі. І цього разу побої не здалися йому такими болючими, як на попередніх допитах, тривали коротше, він набагато скоріше зомлів. Напевне, скоріше, ніж належало, ніж це передбачав штурмфюрер. Бо коли його відлили водою і він підвівся, крізь щілини раптом задухлих очей вгледів, що Шорецький по-справжньому лютий. Тому й не здивувався з його оклику: «Закути і на три доби до карцера!»

«Де ж я її, негідницю, бачив? Справді, пам'ять у мене — не архіпам'ять».

Три довгі дні і три довгі ночі, поза короткими паузами, коли втомлений мозок поринав у темряву півсну і кволе тіло сповзало калачиком на цемент, згадував, думав, рився у пам'яті, наче дід у торбі, з якої раз у раз вигортає все, що у ній є. То згадував жіночі імена, то всі знайомі прізвища, то, мов по клавішах фортепіано, стукав пам'яттю по всіх літерах азбуки від

«А» до «Я», то знову згадував кшталти уст дівочих (саме уста стенографістки йому здалися найбільш знайомими), але ці уста не підходили до жодної. Усе розпливалось безслідно, ніщо не давало опори.

Над своєю ситуацією зовсім не думав. Усе вже було вирішене без його участі. Доніс на нього, певне, якийсь монах (їх багато працює у «Бібльосі»). Знайшов скриток, і, мабуть, не без відома Шептицького, поніс у гестапо увесь його архів. Остап зримо бачив і навіть насолоджувався картиною, на якій цей христопродавець, увесь трясучись, неспокійно блимаючи на всі боки очима, дзвонить на Пелчинській біля залізної брами «всемогутнього» гестапо. Іуда. Але шкода, шкода кожної хвилини, згаяної на роздуми про це кодро.

Міркував про щось зовсім інше, про питання, яке, щоправда, хвилювало його і на волі, зокрема в останні дні, після арешту молодого Золотка. Тоді він саме і думав про Богдана, про межі людської витримки, питання фізичного болю і духовного терпіння.

Порівнюючи перший і останній допит, усі картини катувань, дійшов до висновку, що особисто уже пройшов усю Голгофу арештантського досвіду. Ще будши гімназистом, увесь трусився, коли лікар мав зробити внутрім'язову ін'єкцію, у дентистичний фотель сідав наче на електричний стілець. Першого допиту в гестапо чекав весь сплотнілий, хоч тоді ще й блимала надія на те, що його беруть як заложника.

Тільки і думав, як перенесе побої, чи не зломиться під тортурами, не зрадить, не видасть друзів з підпільної організації. Критична хвилина настала, коли били його гумовими палицями в п'яти. Витримавши тоді нелюдський біль, він уже був переконаний, що найжахливіше позаду. Нічого дошкульнішого не трапиться, отже, нема чого лякатися. Відчуття болю, режумував в останній день свого перебування в ізоляторі, регулює психічний стан людини, її вміння заспокоїти, переконати себе в тому, що болю, власне, нема.

Остапові раптом згадалася одна зустріч, в редакції «Діла», з Софією Яблонською, мабуть, єдиною галичанкою, яка ще до війни проміряла всі географічні широти й висоти своїми ногами, тривалі роки волоцюгувала по білому світу.

— У джунглях Бразилії,— розповідала невтомна мандрівниця,— живе невеличке індійське плем'я, де

дітей «родять» чоловіки. Звичайно, не в буквальному розумінні. Чоловіки, згідно з тисячолітньою звичкою і наказами релігії, впадають у транс, під час якого відчують фізичний біль, коли народжується потомство. Вони стогнуть, кричать і після розродження жінки ще кілька днів лежать знесилені, бліді, відпочивають. Тоді ця розповідь здалася Остапові неймовірною й смішною. Але сьогодні він готовий повірити в неї.

«А індійські факіри, що здатні лежати на гострих цвяхах чи затримувати биття власного серця!»

Що тільки не приверзеться в довгі години перебування в карцері, на площі в один квадратний метр і з реальною загрозою не побачити більше волі, людей, сонця.

Коли, нарешті, привели його до камери, Остап відразу зауважив зміни в складі її мешканців. Не застав кількох давніх в'язнів, натомість прибули нові — чоловік сім чи вісім. Незвичайно зрадив, вгледівши серед них молодого Золотка. Ледве стримав себе, щоб не кинутися відразу до хлопця, не привітався. Адже це його обов'язок — заопікуватися юнаком у цих жахливих обставинах. Проте нагоду наблизитися до друга знайшов тільки надвечір. Взяв його під руку і повів вузьким проходом, вільним від людських тіл, до вікна:

— Як же ти, Данку? Витримуєш ще?

— Я не маленький, — почув відповідь, і стало йому ніяково, не знав, як вести далі розмову.

Жахливо виглядав той «немаленький». З розбитою головою, посиняченим розпухлим обличчям, з чорними поперечними пругами на шиї, він ледве тримався на ногах. Короткозорий, без окулярів, спотикався зараз на кожному кроці, раз у раз спирався об холодну слизьку стіну.

У камеру на восьмеро чоловік увіпхнуто понад тридцять. Коли лягали спати, постеливши на цементну долівку все своє шмаття, поміщалися тільки боком і мусили повертатися на другий бік лише по команді.

Тисовський уже з місяць виконував обов'язки неофіційного старости камери. В ній, на відміну від інших, було відносно спокійно — панував порядок, рідко траплялись крадіжки.

До комуні належали в'язні, які не приховували своїх антифашистських поглядів, а також ті із так званих

«посполитих», хто заслужив довір'я, кого знали як чесну людину. Адже до фашистської тюрми можна було потрапити зовсім випадково, безвинним. Гітлерівці заарештовували людей де попало: на вулиці, в трамваях, в поїздах, на базарах, і за будь-що: продаж або купівлю харчових продуктів, гостре слово-насмішку, навіть за підозрілий вигляд. Із сіл поліцаї вели цілі гурти арештованих — тих, хто не здав своєчасно контингенту, ухилився від примусового відробітку з кіньми, не зголосився до праці у баудінсті*.

Усі ці в'язні тягнулись до комуни. Остеронь стояли тільки справжні кримінальні злочинці, вбивці, злодії і, звичайно, українські «самостійники» та польські націоналісти. Але й вони слухали старосту, виконували всі розпорядження Тисовського.

Проте після останнього поповнення картина змінилася. П'ять новачків були «самостійниками». Два з них дезертирували з легіону Шухевича з Білорусії, видно, партизанських куль боялися більше, ніж кари фашистів.

Два студенти медичних фахових курсів були схоплені на гарячому: в хімічній лабораторії вони виготовляли бомбу, якою, це виявилось пізніше в слідстві, планували вбити поляка-професора Ялового у відповідь на замордування боївкою АК професора Ластовецького — українця. Бомба вибухнула завчасно, розірвавши на шматки третього терориста, який саме маніпулював біля неї. Справа рознеслася по місту, і гестапо не залишалося нічого іншого, як заарештувати двох уцілілих «хіміків».

П'ятий з «самостійників» Влодко Калюжний, потрапив у тюрму на Лонського, за його власними словами, за ідейну пропаганду. Він повсякденно голосно і явно закликав своїх односельчан не здавати німцям контингенту, бойкотувати розпорядження старости про виїзд на роботу в рейх, кликав роззброювати поліцаїв, втікати в ліс і створювати партизанський загін імені товариства «Сільський господар».

Гестапо «самостійниками» майже не цікавилось. Минуло два тижні, а тільки одного Калюжного викликали на допит.

---

* Будівельна служба.

Повертався дуже злим, роз'ятреним. Він скоріше загине, а не дозволить німцям хазяйнувати в українських селах.

«Так і кажу у вічі гестапівцям, нічого не затаюю, не брешу, за це, мабуть, і поважають мене».

І в десятий раз Калюжний розповідав кожному, хто тільки бажав слухати, про свою «антинімецьку» діяльність. «Я не політик, я господар,— залюбки проголошував,— я знаю, що моє село окупували німці, мені і моєму селу не легше від того — чи це кайзерівські, чи гітлерівські. Німець — завжди німець, я його не кликав на допомогу, не хочу видіти у своєму селі і баста. Хай забирається, я йому ще руку подам на прощання і бохонець хліба на дорогу. Але поки він хоче вйтувати в моєму селі, казати мені, що я маю робити, я буду з ним воювати, аби-м так здоров був або здох».

Спочатку Остап та й багато інших в'язнів, підозрівали, що Калюжний — провокатор. Але минули дні, а новий товариш по камері ні разу не спитав будь-кого про справу, завжди і виключно говорив про себе й своє село на Бродівщині. Були серед в'язнів і такі, що знали раніше Калюжного або чули про його широку діяльність. Вони стверджували, що той говорить правду. Таким непокірним, принциповим, простолінійним став після того, коли, закінчивши три класи львівської гімназії, змушений був із-за нестатків повернутися в рідне село. Тип недоучки, напівінтелігента-просвітянина. Саме такі намагалися верховодити в селі і за буржуазної Польщі, і зараз — під час німецько-фашистської окупації.

«Самостійники» з благословення начальника тюрми користувалися у тюрмі особливими привілеями: мали право отримувати посилки з продуктами, а двом «хімікам» дозволялося навіть щотижневе побачення з ріднею. Маючи вдосталь продуктів, вони заявили, що живуть тільки для себе. Отаборилися в кутку, що був найдалі від тюремного «вічка», і цілими днями «різались» в карти.

— Нам комуні не треба,— позіхаючи, підвівся один із недавніх легіоністів, намагаючись своїм колючим поглядом наскрізь прошити Тисовського, який відразу догадався, з ким має справу.

— А вас у комуну ніхто і не просить, і не кличе,— спокійно відповів Остап.— Більше того, ми б вас і не

прийняли. Комуна для порядних людей, а не для людо-
ловів.

— Казала Феся, що і без вас обійдеться! — лукаво зареготав в'язень-весельчак, новачок у камері, який примкнув до нейтралів і величав себе Кривим Дзюником.

Сконфужений вояка полохливо присів і не озвався більше.

— І пам'ятайте, — наголосив різко Тисовський, — завтра саме ваша черга робити в камері прибирання.

— Це інша квестія, — улесливо відповів за свого коменданта Калюжний. — Тут не може бути винятку, живемо ж усі ми на одній планеті, в одній камері.

Перша спроба бунту не вдалася «самостійникам». Проте, Остап був упевнений, що буря тільки назріває. Націоналісти, напевне, покумаються з аківцями. Треба бути готовим до нових провокацій.

Якось увечері підвівся з лежанки найвищий в'язень у камері, який невідомо яким чудом чи ціною зберіг добротні офіцерські чоботи і галіфе з англійського сукна, чим викликав заздрість у злодійчуків. Зиркаючи на Тисовського, він процідив крізь зуби:

— Від завтрашнього дня ми відмовляємося виконувати будь-яку роботу в камері.

— Хто це ми? — різко спитав Остап.

— Політичні поляки.

— А ми їх підтримуємо! — гукнув із кутка один з легіоністів.

— Хто ми? — ще різкіше спитав Тисовський.

— Вояки українського національного війська. Офіцери ніколи не прибирають камер, навіть як їх судять за державну зраду.

— А ви будете! — Тисовський висунувся вперед. — І з завтрашнього ранку поза чергою.

— Наша група не визнає тебе за старосту! — закричали уже гуртом терористи.

— Старостою повинен бути хтось із національних борців, — гугнявив парубок з неприємним вовчим поглядом, його так і звали у камері «Вовчок». — А ви — інтернаціоналісти, — він довго крутив в устах це слово, — то й будете обслуговувати нас разом зі своїм блоком безпартійних.

На мить зробилося в камері так тихо, що під дверима затримався стражник і відкрив вічко. Коридорні

вже звикли до постійного гамору в камерах, і їх насторожувала тиша.

Заступник коменданта АК зробив реверанс у бік вікна, де Кривий Дзюник показував молодим в'язням якісь, мабуть, дуже цікаві фокуси, бо ті з роззявленими ротами стежили за кожним його рухом. Але Дзюник, видно, весь час стежив і за тим, що діялось у камері, бо відразу прийняв виклик «Вовчка», весь зібгався, наче пантера перед стрибком.

— Ах,— вискочив на середину камери,— то ти такий мудрий, що кібель носити не хочеш. Пан великий знайшовся! Різнитесь від мене тільки тим, що воно кури крало, а я кури щупав. І дивись! Воно політичним стало! Та коли б мені не шкода було свого капця, то збив би ним твою зафойдану морду на калошу...

— Тільки не зафойдану!..— гаркнув Домбський, весь червоний, мовби все життя стиглі помідори їв. Коло нього вмить зібралось чоловік з десять, але росла і ватага в Остапа. Нейтральні піднімалися поволі, потягаючись, наче демонструючи своєю стриманістю силу і впевненість.

— Диви, диви на нього,— гидливо перекинувши лице, насміхався Кривий Дзюник,— воно ще й огризається. Та був би тут зі мною мій друг Тит Люстерко, то ми з тебе, негіднику, юшку зварили б. Лупав би ти очима кінськими своїми не на мене, а на свою смерть, бо вибір життя і смерті — як говорить поет і князь Залізничного базару, колишній кавалер ордену Золотої остроги Тит Люстерко,— це єдина справжня свобода вибору для дурня! Зрозумів, падло замузане?

— Тільки не замузане! — вже присмирнів аковець, втупивши боязливий погляд на загін Остапа, що зараз своєю чисельністю переважав його групу. Домбський не відзначався сміливістю, був тугий на слово та, мабуть, і на думку. Остап дивувався не раз, кого це так невдало висунули на керівника.

— Досить філософії,— Тисовський відсунув Дзюника набік,— вже все сказано.

— Проголосувати треба,— озвався Калюжний,— треба, щоб була демократія. Я, наприклад, утримуюсь.

Тільки сім рук піднялося за пропозицію вояків. Навіть кримінальні злочинці, які любили вижебрувати у них що-небудь з їжі, цього разу не підтримали «самостійників» і аківців.

«Перший бій виграно,— резюмував у думках Остап.— Зараз треба зміцнювати становище і авторитет — зайнятися тими в'язнями, хто потребує особливої підтримки й опіки, і насамперед — Богданом».

Богдан з кожним днем здавав і фізично, і морально. Вже не поводився викликаюче: побої, голод і нестерпні умови збили з юнака гонор, і якимось, майже зі сльозами в очах, зізнався Остапові, що він боїться нового допиту, лякається кожного смерку, тремтить, коли в замку дверей заскрегоче ключ.

Тисовський знав уже добре всю Богданову справу і шкочував, що так недоречно і, може, навіть через провокацію, потрапив у тюрму юнак. Ще щастя (може, це і врятує молодому другу життя!), що заарештували його гестапівці не за видання підпільної газети німецькою мовою, про це, видно, і не думають німці, а за «зв'язки з перевертнями німецької нації, які своєю злочинною діяльністю зрадили ідеї нацизму і діють на шкоду великій Німеччині». Саме так Богдан переклав заключний висновок акту обвинувачення.

Трапилось таке: до антикварні Золотка-старшого почав учащати підофіцер вермахту, який відрекомендував себе великим любителем літератури, мистецтва, музики. Вони годинами розмовляли з Богданом і врешті заприятелювали. Унтерофіцер попросив юнака дістати йому твори Гейне, Манна, Брехта, Шніцлера та інших письменників, які були заборонені в Німеччині. І невідомо зараз, чи провокував, чи сам став жертвою. Через кілька днів, як Богдан дістав для підофіцера бажані книги, юнака заарештували. Слідчий, однак, ні разу досі не зробив йому очної ставки з німцем. Він добивається нових і нових свідчень про інші зв'язки і взаємини з німецькими солдатами. А їх не було...

«Ситуація не з найкращих, — міркував Тисовський. За умов, коли в'язень не має в чому більше зізнатись, він може у хвилину депресії розповісти про інше. Про газету і свою роботу в ній, про підпільну групу, про нього, Остапа».

Богдан потребує особливої допомоги, опіки, і Остап не раз роздумував, як зміцнити в юнака віру в себе, примножити його сили. Від батька — довголітнього члена КПЗУ, одного з найактивніших діячів профспілки львівських будівельників за пансько-буржуазної Польщі,— не раз чув, як боролися комуністи в тюрмах, орга-

нізували навчання основ марксизму-ленінізму, як ішли на виручку один одному. Але в сучасних умовах все це здавалось ідилією. Тоді існувала хоч видимість законності, тепер і цього немає.

«Добре, що хоч дійшло до соціальної диференціації серед в'язнів камери. Зараз усі знаємо, хто є хто, чого він вартий».

Наслідків спроби камерного «перевороту» не довелося довго чекати.

Першої ночі двоє злодійчуків закралося до продовольчих запасів терористів. Вони, напевне, сподівались цього і пильнували свого добра. Спіймали непроханих гостей і збили на квасне яблуко. Ніхто не піднявся на виручку, хоч ця нічна езекуція усіх позбавила сну. Сиділи в'язні на своїх місцях похмурі, озлоблені. Крадіжок у тюрмах не дозволяють жодні в'язничні правила, навіть серед кримінальних. Попався — отримуй сповна, терпи і жалітися нікому.

— Тисовський, хто нині черговий? — тюремники, виключно місцеві поляки та українці, визнавали старостів камери, дивилися крізь пальці на різні малі неподобства, а за солідні гроші брались навіть деколи доставляти цигарки та записки — грипси.

— Вачишин! — висунувся вперед Остап.

— Ну, буйволе, до кібля!

Вачишин стояв як укопаний. Але відразу ж заворушилася його групка, і два хлопці миттю винесли парашу, заходилися наводити порядки.

Увечері до гурту «самостійників» підійшов Домбський і «Вовчок» та про щось тривалий час розмовляли.

Проте цей день минув ще відносно спокійно.

Титовський запримітив, що Кривий Дзюник часто поглядає в його бік, шукає нагоди поговорити. Відбулася розмова якомсь уранці, коли інші в'язні «розбирали» постіль. У чудернацькому стилі, як і все, що робив Дзюник.

— Я звідкись вас знаю, — Кривий Дзюник вклонився, зробив рух, ніби зняв капелюха, взяв Тисовського під руку і повів краєчком камери попід стіною. Туди і назад, туди і назад. — Така вже в мене робота, що я не маю права забути людину, з якою хоч раз звела мене доля. Ось уже й згадав: я бачив вас, шановний пане, на Залізничному базарі. А ще точніше: біля шинку пана Юрка Недовоза «Оселедець на ланцюзі». Зразу подумав тоді: «Чого цей інтелігентик забрів сюди». Бо інтеліген-

цію у людини я вважаю деталічною хворобою мозку. Чи не агент який? Спочив у зал, за шинквасом стояв Іван, капітальний хлоп'яга, весь наш у дошку. Він до мене: «Що?» Я описую йому вас. Сміється Іван та й каже: «Та це свій, з редакції». — «З редакції?» — перепитую. Випиваю хильком пиво — і ауфвідерзеен. «Не треба мені знати нікого з редакції», думаю. І ось довелося все-таки пізнати, і то в якій ситуації. Капітально!

«Чекайте, чекайте! — Остап зупинився, його очі звужилися, а бліде обличчя, ніби вимита після чищення картопля, раптом взялося нездоровими червоними жилками. За звичкою, уперто тер пальцем чоло. — Та це ж саме там, у шинку, я бачив її. Справді там».

Стрепенувся, але відповів спокійно:

— Що ж, знайомий у біді, це вже навпіл поділене лихо.

Дзюник якось дивно перегнув голову і, зазираючи у вічі Остапові, прошепотів:

— Я хочу з вами серйозно. Ви не зважайте, що я такий дивний. Я вам нічого не можу пояснити, так треба для справи. Скажу лише — я знаю вашого батька і з боїв у тридцять шостому, і з праці у профспілці будівельників. І вже маю за собою півроку перебування у Янівському таборі смерті. Пам'ятаєте — сутичка з ге-стапівцями на Брестській площі.

Тисовський хвилину мовчав. Раптом пильно глянув симпатичному весельчаку в очі:

— Значить, ви знайомі з Іваном Каштанюком, Юрком Недовозом.

— А як же. Інженерко, як ми звали його, Іван — особливий парубок. Сміливий, відвертий, але не з нашої гарафії, з усієї його компанії ще найпорядніший, на мою думку, «докторцьо» — Роман Кардаш.

Ім'я «Медика» знову насторожило Остапа. Дзюник зразу це запримітив.

— Повірте, — мовив трохи ображений, — я мушу маскуватися. У цьому весь мій порятунок. До речі, щиро визнаю вам, що його вже готують на волі. Тож ви будьте також готові. Можемо разом, — понизив голос, — втекти.

Хвилину мовчали, знову пройшлися попід стіною.

— Я мусив до вас звернутися. Бачу, як вам важко. Наша камера — що різнопартійний вулик, що буржуазна Польща з її сорока партіями, лише два тут ідейні —

ви і Золотко. Тож знайте, я завжди на вашому боці. Не зважайте на те, що інколи блазнюю, так треба. Я завжди — з вами.

— За всім, що діється в камері, я уважно стежу, а за допомогу буду вдячний. Щодо чесних людей, то ви помиляєтесь. Їх більше. Наша поведінка, розмови не залишаються без впливу. Але знаю: «самостійники» та аківці готують бунт. А тепер дозволю собі бути з вами відвертий. Я стежив за вами тривалий час і дійшов висновку: «вам можна довіряти».

Дзюникові не вдалося сховати під маскою свого натренованого обличчя справжньої радості.

Опівночі покликали на допит Золотка, а через півгодини Калюжного. Їх — побитих та покривавлених — кинули до камери аж вранці. Богдан мішком упав на своє місце і надовго застиг, тільки Остап час від часу змочував його лице.

З волосся Калюжного також стікала кров, але він не розкис, не скаржився.

— Я їм так і сказав, — жестикулював жваво руками, ніби вбивав палі у м'яку землю, — що галицького села не купити їм ні за золото, ні за срібло, ні за бецугшайни на перкаль, ані за контингентівку. Наше село стоїть твердо, і баста.

Виголосивши ще кілька звичних тирад, дозволив друзям змити з чола кров.

Надвечір на порозі камери з'явилися два поліцаї і наказали вийти Тисовському, Домбському і Кривому Дзюнику. У камері здійнявся галас. Посипались здогади, передавались з уст в уста найрізноманітніші плітки; минали дні, а в'язні не поверталися.

Тим часом двох націоналістів випустили на волю. Черговий вахман півголосом поінформував, що вчора на вулиці Личаківській хтось застрелив професора Ялового. Цього, звичайно, не могли зробити ті, що сиділи в цей час у в'язниці. Отже, їх звільнено.

У фашистській тюрмі вільних місць не буває. Ще того ж дня вштовхнуто до камери чотирьох нових в'язнів. Їх забрано з базару за нелегальний продаж муки. Ранком приведено в кайданах двох злочинців. На одного з них лячно було й зиркнути: усе лице ніби зшите із шматків м'яса, до того ж, нижнього підборіддя взагалі не існувало — тільки обпалена кістка.

— Хто тут староста? — запитав він ще з порога. Один з в'язнів, мабуть, знав ошпареного, і розповів йому детально про події останніх днів у камері.

— Значить, — мовив Пасічник (так звали нового в'язня), — тепер буду я.

Загомонило в камері. В'язні протестували, ще слабкий, змучений, блідий від побоїв Золотко голосно гукав, що це неподобство, посягання на демократію, що Тисовський ось-ось повернеться.

— Ну, хай буде, — погодився врешті Пасічник, — я ще можу почекаати день-два.

Розділ чотирнадцятий

Суд відбувся того ж вечора. Його головою обрано одного з новеньких — Лютика, хоч той відбивався всіма способами, він же нічого не знав.

— Саме тому, — наполягав один з в'язнів, якого досі майже не зауважували в камері. Він сидів завжди тихо, тільки спроквола лупаючи своїми пожадливими очима на будь-який харч або й на того, хто їв чи жував щось після закінчення сніданку, чи вечері. Це, як потім з'ясувалося, був колишній возний польського суду Големб-йовський. — Саме тому! Ваша група не потерпіла, отже, зважить усе безсторонньо, згідно з буквою законів. Тюремний суд, прошу панів майбутніх суддів-присяжних, завжди був справедливий, може, навіть більше справедливий, ніж суд цісарський і ясновельможної Речі Посполитої. Я вже на цьому зуби з'їв. Швидко мине сорок років, як я вперше в уніформі увійшов до судової зали.

Він і запропонував зараз же свої послуги як прокурора.

Адвокатом назвали Рудика, білоруса, який примкнув до групи Тисовського, але мав друзів і між криміналістами, і між аківцями.

Лаву присяжних вирішено було обрати відповідно до чисельності угруповань: чотирьох від звичайних злочинців, трьох від польських націоналістів, двох від нових і одного «самостійника». Голова суду зараз же і прийняв присягу від членів лави. Кожний піднімав угору два пальці і повторював за Лютиком слова: «Клянусь, що буду судити згідно з сумлінням своїм, захищати за-

гальне добро нашої камери». Дехто додавав ще слово «амінь» і хрестився.

Суть справи була коротка і ясна: адміністрація в'язниці була детально поінформована про всі події останніх днів. Саме за це і було вкинуто до карцера Кривого Дзюника, Домбського і Тисовського. Донести могли тільки двоє — Калюжний або Золотко. Ніхто більше із в'язнів не викликався на допит, не розмовляв з вахманами.

— Підсудні, прошу зайняти свої місця.— Їм відведено «лаву» по обох боках параші.

Богдан дотепер не розумів, про що йдеться, більше того, майже не слухав того, що мовиться. Думав, що це якась чергова тюремна забава для згаяння часу.

— Обвинувачений Золотко, до кібля! — заверещав прокурор, який щораз активніше входив у свою роль.

Коли Богдан, брутально кимось виштовхнутий з-під стіни, проходив через усю камеру на хистких ногах, вже ні для кого не було загадкою, хто доніс.

Голова суду попросив Калюжного свідчити першим.

— Я дивуюся, високий трибунале, і ви, панове присяжні судді,— патетично почав Калюжний, розкидаючи руки, як піп на амвоні,— що ви могли хоч на одну хвилину засумніватися в моїй безмежній любові до рідного краю, до українського села, до мого глибокого запорізького почуття товариства, в які б умови не кинула мене доля. Я, шановні...

— Це я доповів слідчому,— тихо сказав Богдан, перериваючи пусту балаканину Калюжного.

Калюжний незадоволено глипнув на юнака.

— Я ще не закінчив, високий суде,— вигукнув ніби то ображений.

— Судові все ясно,— мовив Лютик, зробивши рух, ніби він калатає суддівським дзвінком.— Возний, виведіть підсудного Калюжного із залу!

«Прокурор» кинувся до кібля, але, видно, на півдорозі згадав, що він зараз не возний і, гордо підвівши голову, повернувся на своє місце. Уся камера зареготала так голосно, що стражник відчинив на мить «вічко» і закликав поводитися тихіше.

Випадок з возним розрядив атмосферу, тільки «прокурор» далі казився, шаленів, на його шиї з'явилися червоні пруги, затіпалась ліва повіка. Він накинувся тепер на Богдана:

— Чи підсудний Золотко розуміє, якого злочину він допустився? Донос тюремному начальству про події в камері, підлий донос на своїх товаришів недолі кваліфікується як державна зрада і заслуговує найвищої кари. Поки що я скінчив.

Він обгорнувся рушником, наче тогою, і мало не зашпортався у його френзлях.

— Я не визнаю вашого суду,— спокійно мовив Золотко.— Мене має право судити комуна і тільки. Кожна людина відповідальна лише перед тим суспільством, в якому живе. Мене нічого не в'яже з в'язнями з-поза комуни.

— То чому тоді доносив на них? — запищав хтось з кримінальників.

— Можу дати пояснення, але — заявляю ще раз — суду не визнаю.

— Хай каже! — доносилося звідусіль.

— Мене глибоко засмутили крадіжки і побиття,— голос Богдана звучав уже врівноважено, ніби він відповідав на уроці,— схвилювало глибоке падіння людини у найтрудніші хвилини життя, в цей наш жорстокий час, коли від найвищого до наймерзеннішого — один крок. Я був присутнім при повному краху етичних принципів людини.

— Досить. Не плети дурниць! — верещали одні.

— Хай говорять! — схвалювали цікаві.

Золотко відчув себе наче на кафедрі.

— Зевс, зрозумівши, що людський рід може вигинути через жахливу захланність, послав Гермеса, щоб той привів до людей Сором і Почуття Справедливості...

— Ти де це вичитав? — грубо засміявся «прокурор», — чи не у свого Маркса?

— Це Платон.

— Платон, Платон,— трохи розгубився Голембйовський,— почекай, дам я тобі Платона.

Слово взяв адвокат.

— Чи не захоче підсудний пояснити, чому він пішов на цей крок?

Мабуть зараз тільки Богдан та «прокурор» сприймали серйозно те, що відбувалося. Для всіх інших в'язнів, може, навіть і для потерпілих, суд перетворився на звичайний фарс, на розвагу, яких так мало у тюрмі.

— Я вважав, що начальство в'язниці,— Богдан водив очима то на суддю, то на «прокурора», говорив спо-

кійно, виразно,— з моменту арешту бере на себе обов'язок захисту в'язня від несправедливості та насильства...

— Дивись, який розумний на наш карк звалився,— кинув репліку, перериваючи Богдана, «прокурор».— Сам таке мудре вигадав, чи перейняв у кого?

— У Хаммурапі.

— У Хаммурапі? Дивись, воно ще й огризається. Недосить, що зрадив першу заповідь тюремного життя, ще й дурнями нас, старих юристів, робить. Та як дам тобі зараз по твоїй слинявій хамбурапі, то...

— Пане «прокурор», я закликаю вас до порядку, — патетично вирик голова суду і знову покалатав у повітрі уявним дзвінком.

— Беру до уваги, високий суде! — «прокурор» виструнчився.

Знову піднявся Лютик.

— Судове слідство у справі вважаю закінченим. Прошу сторони висловитися.

Голембйовський повторив свої попередні обвинувачення ще гостріше і рельєфніше. Ненависть аж димом валила з уст старенького цього чоловіка, що поводився досі тихіше трави.

— Яку пропонуєте кару підсудному?

— Прибити собаку!

— Тоді на ката зголошуююся я! — гукнув з юрби Пасічник, висунувся вперед і вже шматки його м'яса на обличчі поволі перефарбовувались у чорно-ліловий колір.

По камері пішов шум. Наче зненацька війнуло вітром у саду, зашелестіло протяжно листя дерев, і враз завмерло все.

«Чудові артисти, їм би на сцену», подумав Рудик, але зразу ж різонула свідомість інша думка: «А що, як це все серйозно?» Він ніколи ще не сидів у в'язниці, не був свідком тюремного суду.

— Пане «прокурор», говоріть юридичною мовою,— це голова суду.

— Смертна кара через задушення!

Могильна тиша тривала.

— Ваше слово, меценасе.— Лютик повернув голову в бік адвоката.

Рудик вертівся, переступав з ноги на ногу, і в нього зараз виник страх, що це не звичайний спектакль. Згодився взяти участь у «суді» для розваги. Осінні вечори

в камері — довгі, сумні і нудні, а тут траплялася хоч короткочасна забава, забуття. Але, спостерігаючи свого противника-«прокурора», почав лякатися, чи не бере участі він у якомусь ритуальному процесі фанатиків? Йому, що має найкращі перспективи, судячи з перебігу слідства, на звільнення з тюрми, доведеться зараз відповідати за вчинений тут злочин. Говорив, наче сливи ковтав. Його щелепи тряслися.

— Але ж, панове-товариші, перед нами хлопчина. Він щиро зізнався. Він — добрий і довірливий, він шукав справедливості. Наскільки я знаю його справу, то він і в тюрму попав за це. Змилосердїмся над хлопцем, і може доля змилосердиться над нами. А взагалі, я не хочу мати з цієї справою нічого спільного,— крикнув на закінчення і рвонувся вбік. Але голова суду притримав його за обшивку.

— Ні, пане доктор, складати повноваження вже пізно. Стійте на своєму місці. Надаю останнє слово підсудному.

Богдан поволі, як примара, пішов з кутка, на середину камери, став перед «судом»:

— Я, я... нічого не розумію....— залебедів.

— А закони Хаммурапі розумієш?! — вереснув возний-«прокурор».

— Тихо! — Лютик підвівся.— Судове засідання завершується. Звертаюсь до лави присяжних, прошу підняти руку, хто визнає винним підсудного Богдана Золотка, 1923 року народження, в тому, що він зрадив співтоваришів по камері, донісши тюремній адміністрації про справи, які стосуються виключно нас, і що внаслідок цієї зради троє наших товаришів були посаджені в карцер.

Піднялося семеро. Холодний піт облив спину Рудика. Витер об штани липкі долоні.

— Хто вважає Золотка невинним в інкримінованому злочині проти нашого камерного суспільства? Раз, два,— перелічив руки.— А яка думка десятого судді? — запитав уже гучніше.

— Я утримуюсь. Це не моя справа,— випалив той і нервово засміявся.

— Суд іде на нараду. Катові взяти підсудного під варту.

Слово «катові» обухом вдарило Рудика, і він щипнув себе за лікоть, чи, бува, не сниться.

«Кого просити, кому кинутися до ніг, щоб не вбивали хлопця? — думка наганяла думку. — Лютику? Вайло бездушне. Пасічнику? Нізащо». Кинув благальний погляд на Мох, суддю від нейтральних, і здалось йому, що той зрозумів просьбу, хоч і опустив очі.

— Які будуть думки щодо кари? — спитав голова суду, коли всі четверо опинилися в колі, якнайдалі від інших в'язнів.

— Це жорстокість. Це — нечуване, — гарячився Рудик. — Хлопець не знав, не розумів. Це перше його зіткнення з жорстокою дійсністю. Він з найкращих намірів...

— Це мене вже не цікавить. Слідство уже проведено. — Лютик явно увійшов у роль і щораз частіше облизував язиком грубі масні губи. — Лава присяжних підтвердила вину підсудного. Наш обов'язок — визначити кару.

— Підтримую обвинувача, — заїкаючись, видушував із себе слова, наче камені котив під гору, «Вовчок». — Але, щоб не було це голосне вбивство і щоб не відповідати за нього, я пропоную «вночі дати коца», поки не залякне.

— Хлопця треба провчити, — резонно почав свою мову суддя від нейтральних Мох, добираючи відповідних слів. Він пильно, жмурячись, дивився на Рудика.

— Ге-ге! Мені не вперше бути в трибуналі. Ще в 27-му році, але про це я розповім іншого разу. Тут до суті справи треба звертатись. Знаю я таких, як наш підсудний. Це — інтелігентики, загалом добрі хлопці, коли їх тримати у руках і свій досвід передати. Але покарати хлопця треба. І я думаю ось як: по два удари на голу задницю, щоб аж диміла... Нас усіх тридцять, значить, шістдесят «батогів» рукою. Бо я як б'ю рубцем долоні, то ніби батогом свищу.

— Згоден! — сказав Лютик, і аж потер долоні.

«Вовчок» протестував, рубав рукою повітря, наче шаблею, але на нього вже не зважали.

— В мене одне запитання. — Тепер Рудик уже заспокоївся і вирішив досягти зменшення кари. — Чи в'язень має право утриматися від биття?

— Що?! — ревнув Лютик.

— Є такий закон, нічого не вдієш, — примирливо розвів руки Мох. — Право кожного в'язня: засудити або помилувати.

— Тільки в азарт увійдеш...— нібито до себе мовив голова суду, але більше не заперечував.

— Пропоную ще одне.— Рудик зрозумів, що Мох його підтримує.— Дуже вже не личить молоденького хлопця, майже дитину, бити по голому тілу. Хай залишається одягнений.

— Е, ні,— не погоджувався Лютик,— коли б'єш по голому, відразу бачиш, як рука лягає. Коли не вмієш відбити на задку своєї долоні, то краще не підступай до «дупака». А коли в штанах, то ніби в покера граєш— втемну. Ні ме, ні бе, ні саламаха.

— Хай буде компроміс,— встряв у розмову Мох,— у штанцятах.

— У штанцятах, то в штанцятах,— погодився голова суду.

Було оголошено вирок, і кат відразу потягнув жертву в куток, що не проглядався з «вічка». Він хотів зірвати з Богдана штани, але той відкинув руку «ката».

— Я сам. Але заявляю: роблю це під насиллям.

Першим бив Лютик. Він довго примірявся, підбігав і відкочувався, ставав навшпиньки, підтупцював. Нарешті скочив, ляснув з притиском, але удар не вийшов.

— Такий малий задок, що навіть місця не знайдеш,— сказав, виправдовуючись.

Удруге вдарив уже без примірювання. Міцніше. І Пацичник мусив коліном відсунути живіт Богдана, що подався під силою удару.

«Прокурор» багато верещав, нахвалявся, але бив невміло, слабо. Злився на себе і запевняв, що іншого разу, коли вже наб'є руку, вийде в нього краще.

Адвокат відмовився від свого права брати участь у екзекуції. Мох заперечив рухом голови: не буде. Багато в'язнів зустріли це схвальними вигуками.

Вище поясниці ляпнув «Вовчок», і публіка засичала на нього. До того ж аківець натягнув рукавицю, а це заборонялося правилами. В'язні запротестували проти другого удару, а дехто жадав відплати.

— Скидай генеральські штани,— вигукнув на втіху юрбі Лютик, гойдаючись на ногах,— я перестерігав, пояснював правила.

— Przyznaje, że wyszedł spalony. Przepraszam *,— захищався поляк і швидко втиснувся між своїх.

---

* Визнаю, що вийшло не за правилами. Перепрошую (польськ.).

Ляпас «Вовчка» Богдан відчув боляче. Йому аж за-пекла печінка, потемніло в очах, щось наче обірвалося. Знову ноги під ним підігнулися. І знову Пасічник мусив поправляти його стійку. Настала черга кримінальних. Але — чи то Рудик щось їм шепнув, чи вже інтерес до кари минув — виконували вони своє право мляво, без ентузіазму.

Пожвавішало, коли приготувався до ударів Калюжний. Він підбігав і раз, і другий, примірявся, то правою, то лівою. Довго нахвалявся, що покаже всім, як у галицькому селі вміють «припасувати», яка тверда і нещадна рука хлібороба.

— Лупу-цупу,—викрикнув врешті свій бойовий клич, розігнався... Але від його удару, як і від постійної балаканини, тільки ляскіт пішов.

Без слова підійшов другий терорист, трохи поправив — вигнув більше дугою тремтливу спину Богдана і припечатав наче залізною покришкою. Вперше битий зойкнув.

— Тепер моя черга! — гукнув «кат» і, нашвидку передавши свої функції Голембйовському, став майже поряд з катованим. Склав ліву руку човником і лупонув з такою силою, що штанці лопнули. І лопнула шкіра. Присунувся ще ближче і знову гуцькнув правою. Зразу ж на тому місці штанята прилипли до тіла, зафарбувались у червоно-чорний колір. Золотко зомлів.

Пасічник і тут знайшов вихід. Він вилив на голову хлопця кілька кварт води, знову сів на своє місце, туго закриваючи очі Богдана важкими, нещадними долонами.

Але розправа вже втратила притягальну силу. Навіть ті, які бажали б показати своє вміння, соромились заплямити руки липкою кров'ю. «Кат» ще якийсь час тримав голову Богдана у своїх лапах і тихо, як кіт, мурликав незадоволено, що ще не всі скористалися з свого права, що вирок не повністю виконаний.

Нарешті Рудикові було вже досить цієї розправи, він вирвав юнака з рук Пасічника, повів під вікно, допоміг помити і перев'язати рани.

За весь час суду і розправи над Золотком з «вічка» пильно стежили, загоряючись, очі стражників, але ні разу не заскрипів у дверях ключ.

Наступного дня вранці, ніби навмисне, на допит викликано тих же: Калюжного і Богдана.

Штрафники повернулися за тиждень.

Тисовський, довідавшись про розправу над Богданом, був лютий, картав найближчих за те, що допустили до цього злочину. Перепало і самому Золоткові.

— Це буде доброю наукою для мене, — зворушливо зізнався Богдан. — Першим курсом Сорбоннського університету, — спробував навіть посміхнутися.

— Різні шляхи пізнання, — ніби влагоджуючи ситуацію, мовив Дзюник, він повернувся до камери вже другим другом Тисовського. Навіть в ізоляторі зумів налагодити зв'язок з Остапом, на четвертий день карцера їх обох — непритомних — перевели в тюремну лікарню. Лежали поряд, на шпитальних нарах, і зараз Остап уже знав багато із бурхливого життя Дзюника, про його перебування в Німеччині, про діяльність серед робітників Кракова та Львова, про Янівський табір.

Тільки про свою справу, про те, яке завдання виконує зараз, — Дзюник мовчав. Тисовський і не розпитував. Він також не втаємничив свого нового друга в особисті справи.

І все-таки, після тривалих роздумів, вирішив поділитися з Дзюником своїми підозрами щодо секретарки штурмфюрера Шорецького. Його справи це ж не стосується, зате є нагода викрити зрадницю, або й провокатора. Коли Кривий дійсно своя людина на Залізничному базарі, часто бував у Юрковому шинку, то він повинен цю гестапівську кралю знати. Тож на наступну прогулянку — восени в'язнів почали водити на півгодинний «спацер» в тюремному, високо обмурованому подвір'ї-криниці — пішов у парі з Дзюником.

— Дозвольте також серйозно з вами. Я тут побачив одну дівичку, перскладачку. З першого погляду знав, що вже зустрічав її, та ніяк не міг згадати де. Поставали перед очима знайомі, наче в найкращого майстра точені ноги, червоні пристрасні губи... І тільки. А коли ви згадали базар, шинок, мені наче засвітилося в мозку. Ось що значить — асоціація! Дякую вам. Сиділа разом з нами за столиком під час одних гостин, танцювала, як пава. А ось імені і прізвища досі не згадаю.

— Може, Богдана Нагірна?

— Ні, Данку я знаю.

— У таким разі Ванда Осідач! Справді, капітальна жіночка. Ноги що треба, а губи... Як любив казати наш Процайлик — «Цьомай, цьомай і ще хочеться». Не раз

оком на неї стріляв. І завжди приязно реагувала в мій бік. Щоправда, була з тих, що за будь-що і будь з ким не підуть. Дуже собі нашого Іванка сподобала. Факт.

— Ванда? Осідач? Не чув про таку. Я знаю тільки Оксану Осідач, танцюристку з «Веселого Львова».

— Тоді може бути Рома Гамула, також шельма добра. І ноги — хоч клади поряд з Вандиними — не розрізниш. Щоправда, вона не працювала в шинку, але часто навідувалась. З тресту.

— Ви кажете — Рома... — Остап уже не тер чоло. Він згадав, що була розмова про якусь Рому, здається, таки про Рому Гамулу, з Миколою Каштанюком і потім з Романом Кардашем. Так, так... Її навіть запідозрювали у зв'язках з гестапо.

Час прогулянки минув, стражники повели в'язнів у камери. Переступаючи поріг, Дзюник приклав два пальці до тім'я, подав руку Остапові і, вклонившись, одвернувся й пішов у протилежний бік, зовсім так, як би це вони зустрілись і прощались на вулиці чи на базарі, а не на двадцятиметровій площі камери, зачиненій на чотири замки. А втім, на доброму базарі буває густіше заселений кожний квадратний метр.

Тисовський пробував заспокоїти себе і не міг. Відкриття, яке зробив, невимовно його стурбувало. Якщо це справді Рома, то чекай небезпеки кожної хвилини. Адже вона знає багатьох. І, зокрема, Кардаша, якого зуміла навіть обплести своїми любовними сітями.

«А може, вона навмисне заслана в гестапо підпільною організацією? Але чому була присутня при його допиті? Гестапівці не такі дурні, щоб робити великі промахи. Хіба що виключили будь-яку можливість нашого знайомства. І вона, Рома, також могла запам'ятати його в шинку. Це ж було уже рік тому. У всякому разі, погано мати, пані Романо, такі яскраві прикмети, що запам'ятовуються відразу. Краще вже сіріти в юрбі, бути непримітним, як я».

Роздуми ці, все-таки, не задовольнили Остапа. Треба ще ґрунтовніше все зважити, з'ясувати. Але передати через Кривого Дзюника вістку треба конче. І негайно. Хай порвуть всілякі зв'язки, коли вони ще існують.

— Юрко віддячить посланцеві, — запевняв Дзюника, коли той через кілька днів ніби нехотя сказав, що знайшлась маленька можливість пустити пташку на волю.

— Від друзів Івана я мав би брати? — образився Кривий Дзюник.

Довго прогулювалися мовчки і на них вже звернули увагу інші в'язні.

— Ми докінчимо нашу розмову іншого разу, — мовив спокійно Остап. — Я ще повинен дещо проаналізувати.

— Але кваптеся, добродію, — Дзюник знову перевілювався у Кривого. — Я сам подбав про те, щоб потрапити в тюрму. Так, пишуть у романах, робили колись від великої любові та дружби. А я просто взяв відрадження, щоб особисто перевірити певні гіпотези. Поспішайте. Коли потрібний зв'язок зі світом — давайте зашифрований грипс, буде доставлений адресатові, як два й два є чотири.

У тюрмі епідемія тифу не припинялася від осені минулого року. Рання і холодна осінь сорок другого, чергове зменшення харчового пайка, жахливе перенаселення камери, негігієнічні умови викликали у жовтні загострення пошесті. Занотовано вже чимало смертних випадків, але камеру тридцять сьому поки що лихо обминало.

І раптом захворів «Вовчок». Того ж вечора його забрали з камери санітари, а з ним і одного з терористів, який знепритомнів під час обіду. Їм «пощастило» — потрапили в тюремний лазарет. Зате, коли старий Голембйовський не зміг вранці звестися на ноги, стражники тільки руками розвели: «Погано. У шпиталі вже місць немає».

Найближчі друзі відсунули «прокурора» разом з його зотлілими бєбєхами у найдавший куток камери.

А тим часом кількість в'язнів зменшувалась. У Німеччину на перевишкіл вислано легіоністів Шухевича. Двох убивць повішено таки на тюремному подвір'ї. Відколи в камері появились хворі, про неї наче забули. Тільки вряди-годи навідувалися фельдшер або санітар, приносили якісь ліки, міряли температуру.

А «шпитальний» куток ширшав. Крім «прокурора», захворіли Калюжний, «кат» Пасічник і ще двоє. Санітари вже не справлялися з обов'язками, і Богдан Золоток почав їм допомагати.

— Навіщо це тобі, Богдане, — тихо запитав Остап, коли хлопець почав збирати свої речі, щоб розстелити їх якнайдалі від здорових, десь на «нейтральній смузі».

Богдан глянув на друга з подивом.

— Вони ж потребують допомоги.

— Вони тебе шкодували?

— Вони насамперед — хворі.

— Вони зробили б те для тебе?

— Вони немічні, безсилі. Хіба не розумієш цього?

— Вони були нелюдами.

— А я не смію і не можу бути нелюдом.

— Говорила-їхала, зустріла Манліхера! — втрутився до розмови Дзюник. Він уже встиг подружитися з Богданом, полюбив його, як сам визнав, за «великий дух у малому тілі». — Наговорив тут сім мішків гречаної вовни. Ти що, Марію Магдалину з себе корчиш! Для всіх зол на світі тебе не вистачить, хоч подесятерись. Ти — найменший в камері, тебе мусять усі оберігати. Ein Wunderkind mit dem Wind* у голові, як мовлять берлінці, мені знайшовся. Ану, забери назад шмаття своє!

— Невже і ви не одобряєте мого наміру? — Золотко не знімав з Дзюника свого ясного, відкритого погляду. Хлопець швидко прив'язався до Кривого, шанував його, бо віяло від старшого побратима дивною таємничістю, він нагадував юнакові багатьох літературних романтичних героїв.

— Пам'ятай, що сказав з такої нагоди великий базарний поет Тит Люстерко, — плів далі Дзюник, намагаючись розвеселити присутніх: — «Сиди тихо і не гзися, у люстерко подивися, мала Кнця!» На собаку мале, на kota велике.

Ніхто, однак, не зареготав, не до сміху було в'язням. Богдан, як тільки міг, захищав свою думку:

— Я пам'ятаю слова іншого поета, великого берлінця Лессінга: «Будемо більше ніж людьми! А коли не можемо бути більше ніж людьми, будьмо хоч людьми!»

Слова ці наче ошпарили раптом Дзюника. На якусь мить він застиг, ніби вкопаний, як селяк, що вперше переступив ворота віденського Пратеру і з дива роззявив рота. Де це він зовсім недавно чув цей афоризм Лессінга? Неймовірно швидко запрацювала пам'ять. Ах, так, він читав цю думку поета-філософа в підпільній німецькій газетці «Wissen sie die Wahrheit». Як зачу-

---

* Чарівне дитя з вітром (нім.).

дувала, застукала зненацька Дзюника і його друзів раптово непередбачена поява цього антифашистського воєвничого листка! Мали тоді здивовану міну, як ось зараз він сам. Хто це, яка організація випередила їх? Саме він займався останнім часом цією справою, налагоджував за завданням Комуністичної партії Німеччини видання підпільної газети у Львові. Посестру таких, які регулярно друкуються в Берліні, Гамбурзі, Саарбрюці, Відні, Варшаві, Парижі. Про що лише не думали тоді вони. Навіть про те, що це, можливо, провокація гестапо. Адже не підлягало сумніву, що газету видають німці, все в ній від першого до останнього абзацу було справді німецьке — і мова, і стиль — ніби пройшлася по тексту рука Кіша чи Брехта. Другий номер газети викликав ще більше зацікавлення, він строкато був насичений майже всіма діалектичними мовними нюансами німецьких земель. З нетерпінням чекали дальших номерів, але вони не з'явилися, шукали зв'язків з редакцією — не натрапили. Стало ясно: провал, арешт, тюрма. І ось до справ, які Дзюник мав залагодити, вивідати у в'язниці, долучилася і ця — видання газети «Wissen sie die Wahrheit», доля її редакторів. Невже ж так випадково ступив на слід?

— Так, Лессінг, Лессінг, знаю його твори, — Кривий Дзюник говорив задумано, ніби згадуючи щось. І раптом рвонувся, схопив Богдана за плечі, стиснув, і, пильно вдивляючись, просверлюючи всього своїм загостреним поглядом, прошепотів:

— Я зрозумів усе. Ich weiß die Wahrheit *.

Не боявся, що цим признанням може видати себе: адже слова ці мали значення тільки для втаємничених, для всіх інших були банальним, навіть безглуздим зворотом.

Золотко стрепенувся весь, очима пошукав Тисовського і зразу наче обомлів.

— Я тепер знаю все, знаю усе, — Дзюник підтримував знесиленого юнака своїми міцними руками. — Кріпися, не здавайся, друже! Ви з Остапом швидко будете на волі.

Тим часом у камері ніби розірвалась ще одна бомба. Кривий Дзюник через свої зв'язки достеменно дізнався, що Калюжний — провокатор. Цю вістку передали з ка-

---

* Я знаю правду (нім.).

мер, де він уже «попрацював» як належить. І зараз стали зрозумілими багато фактів, яких раніше не можна було пояснити.

Тривалий час аківцям гестапо не могло довести прямої участі в нападі на лігеншафт біля Бродів. А минув місяць-другий і, хоч вони ні в чому не признавались, кожному із них було пред'явлено обвинувачення, де докладно вказувалась його роль у цьому саботажі. Під вагою неспростовних фактів поляки зізнались, і їх повезли в концентраційний табір. Може, вже і не живуть сьогодні. А тепер усі згадали, як це одного вечора Калюжний детально розповідав про напад його побратимів на цей же лігеншафт. Тоді один з аківців зірвався та мало не в самі очі тицьнув хвалькові пальцем: «Говори це бабусі своїй. Ось які руки підкладали динаміт, ось хто німців,— показував на колегу,— з кулемета косив. А ваші козаки тільки бахнули кілька разів з лісу і то не по німцях, а по наших. Певне, здобич хотіли відібрати».

Ще й інші справи проявились. Богдан визнав, що він не розповідав широко про «двірцевий переворот», не називав імен, а тільки просив захисту від сваволі окремих в'язнів. Все інше виспівав Калюжний, якого гестапо поінформувало про заяву Золотка.

У камері загуло.

Суду не було. Кривий Дзюник спитав тільки Калюжного, чи той не заперечує своєї співпраці з гестапо, але сільський «герой» знепритомнів — чи вдав непритомного — і не промовив слова. Тоді кілька в'язнів кинулись до хворого. Ім заступив дорогу Богдан.

— Лише через мій труп,— крикнув твердо.— Він же вмирає.

Відступилися, вражені рішучістю юнака.

Рудик, мабуть, щоб цілковито розрядити грозову атмосферу, недбало заторохтів:

— Так, кажуть, велів цар Хаммурапі...

— Ні, цариця, якій на ім'я — етика,— відгризся Богдан.

Тієї ночі ніхто не міг заснути. В'язні переверталися, прокидалися, піднімалися. Але десь над ранок сон і втома перемогли.

Та не всіх. І не всі відкрили очі вранці.

Підвівся на кулаках Пасічник і почекав, поки інші звернуть на нього увагу. Тоді вперше за весь час по-

сміхнувся. Шматки м'яса його лица ніби зібгалися докупи.

— Я його, падлюку, задушив уночі...

Це вперше товариші по камері почули в словах «ката» радість.

Потім Пасічник перевів погляд на Богдана і вклонився йому:

— Вибач, хлопче...

Знесилений стукнувся головою об цементну долівку.

Коли санітари прийшли забрати Калюжного, його кат був також мертвий.

...Остап боровся кілька днів із слабкістю, але того ж вечора, схвильований жахливими сценами, здався. Коли впадав у небуття, ще бачив, як Богдан обережно підкладає під його голову свою фуфайку, обгортає тіло ковдрою, поїть водою. Потім ще не раз відчував, як хтось кладе холодну руку на його гаряче чоло, перебирає пальцями його волосся, зволожує спечені губи. І думав, що це мати. А коли розплющив очі, вгледів над собою тільки стривожене і лагідне лице Богдана, а на його чолі — першу глибоку зморшку горя, і, видно, недоспаних ночей. Потім повів ще очима по своєму пристанищу і якось легко сів.

У камері було ще менше людей, ніж тоді, коли він знепритомнів. У куточку, де лежали хворі тифом, виблискував свіжовимитий цемент, а під вікном з'юрмилися в'язні і хтось у їх тісному колі розповідав мабуть щось веселе, бо щоразу нісся звідти голосний, щирий сміх.

— Який день сьогодні? — запитав дзвінким голосом.

— Чотирнадцяте листопада.

— Свята минули бурхливо?

— Спокійно.

— Не бачу Кривого Дзюника.

— Втік на третій день після того, як ви захворіли. Просив вибачення, що не може довше чекати. Але вже прислав з волі вам передачу.

— Хто ж у нас староста зараз?

— А ось, — Богдан вказав рукою на себе.

Остап ніжно обняв друга.

«Я хотіла б, щоб усе було так, як торік...»

«Звичайно, ти б хотіла...»

Іван Каштанюк сидів у їдальні Дружб'яка, чекав на Ганса, весь поринув у думки, що траплялось з ним у край рідко.

«Ти хотіла б, щоб я напився, прикинувся ще більш п'яним і заснув у твоїй білій, спеціально випрасуваній з цієї нагоди, постелі. Хоч, здається, ти маєш зараз для такої розваги свого, як казав, Альоша-Руський, тетка, нашого коханого Ромця Кардаша, тюхтія і поета...»

Ні, вже так не буде, як торік. Тоді Ромцьо був просто тюхтієм і з-під полохливих очей кресав іскри на тендітні груди Данки, а зараз Роман-тюхтії дорослий і твій коханок.

Ти хотіла торік зробити всім гостям-чоловікам милу несподіванку — презентувати нам самоцвіт Львова — доктора Модесту, а виявилось, що ми всі знайомі з нею, а нині й поготів. Нині, пишна сухоребра Ромо, я повноправний її чоловік і батько нашої дівоньки-квітоньки...

Торік несподіванкою (невідомо для кого) мав бути оберштурмфюрер Ганс, але виявилось, що всі ми його знаємо, як облупленого, і з твоїх пікантних таємниць вийшов пшик!..

Сьогодні ми, власне, я запрезентую тобі, єгипетська жрице, шикарну несподіванку, і буде ця несподіванка останньою твоєю «таємницею».

У двері просунувся Ганс, і вони відразу покинули їдальню. Пішли через Бернардинську і Галицьку площі на Ринок.

— Куплю їй, стерві, гарний букет троянд. «Róże riękne, herbaciane...» *, — заімпровізував пісню.

Купив перший, що попався, букет хризантем. «Ти що?» — здивувався німець. — «Або що?» — Іван вдав, що не розуміє. «Хризантеми — цвинтарні квіти». — «То й добре. Ми ж обидва ідемо на похорон жагучої Ромпної любові до нас». Він засміявся, замуликав нову пісню: «Дерева в пурпурі, остання тінь, а серце б'є, як дзвін, на наш скін...»

* «Троянди чудові, чайні...» (польськ.).

— Вітаю, вітаю, з приїздом і з нагородою. О, як пасує — і до лица і до мундира — цей новий айзен-кройц*.

Рома стала проти Ганса і довго дивилася на нього примруженими очима.

— Анітрохи не змінився наш кавалер, наш захисник. — І вже до Каштанюка. — Це ви, здається, так іменували пана оберштурмфюрера. Я дуже і дуже вдячна вам, Івасю, за такий сюрприз. Коли перші гості — чоловіки, то це на щастя. Я трішки забобонна і готова вас навіть розцілувати. — Підстрибнула легенько, підбгавши на лету коліна, і ніби по-дитячому цмокнула Каштанюка в щоку. — Звичайно, і вас також, несподіванко моя мила! — Знову, наче артистка на репетиції, повторила те саме па, поцілувала в обличчя Ганса. — Як це гарно, що все починається так, як торік. Я так бажала цього: ті ж гості, той настрій, ті ж вина, та чарівна пісня молодості...

— Ті самі фотелі, те дзеркало, те саме ліжко, — говорив у тому ж тоні Іван і навіть не посміхнувся, — і спирт такий же, — Каштанюк дістав із задньої кишені пляшку, — цього разу не розведений. Кланявся один знайомий аптекар. І квіти... — подав букет.

Дивилась довго і на квіти, і на Івана. Взяла і поставила у вазон, наллала води.

— Я майже зрозуміла вас, пане Іване!

Вона повела їх до вітальні, і, здавалося, настрої її анітрохи не змінився. Грала далі роль господині, ластилась до гостей, кокетувала очима, усмішкою, граціозними рухами в'юнкого тіла. Потім попросила вибачення і пішла до будуара.

— Ти зауважив, навіть крихітка пудри з лица не впала, хоч скакала, наче ведмежа в цирку. — Іван вів Ганса по килимових доріжках. Вони зупинилися біля вікна, задивились на міський краєвид. — Маска у неї на лиці міцно приклеєна. Цікаво знати — як усередині.

Повернулась Рома.

— А я вже встигла вас сфотографувати. Он гляньте, є тут у мене скрита камера. До речі, це моя маленька слабкість. Я й торік робила знімки. А ви, може, й не зауважили? Вам Ромко передав, — поклала тонку руку на плече Івана. — А ваші, пане оберштурмфюрер? Че-

---

* Залізний хрест першого класу (нім.).

кають весь рік ось тут,— взяла із хутряної муфти пакет фотографій і подала Гансові.— Вам було затишно там і тепло... увесь рік.

— Мені? — не второпав німець.

— Якщо не вам, то хоч вашим фотографіям.

— Наша Рома говорить тепер символами,— пояснив Гансові Іван.— Це, певне, вплив поета Кардаша. Чи не так, пані Ромо? І я не здивуюся, коли ви, крале міста нашого, раптом почнете говорити віршами.

Господиня жартома вдарила Каштанюка по руці.

— А ви не залишились таким самим, ви стали гіршим, Іванку. Ось вам комплімент. Скільки разів я вже пересвідчувалася, що змагатися з вами у будь-якій грі неможливо. Вам завжди здається, що весь світ біля ваших ніг.

— Якщо світ — це жінки...

— Я і слухати вас не хочу, скочу, щось нашвидкуруч приготую.

«Ну й шельма, антихристка, ну й зараза македонська, ну й лярва лнчаківська та ще й з-під костюлу Марії Магдални! Все продумала, все сама наперед викаже, ніби тобі з уст зніме, щоб і тінь від нитки однієї не впала на неї, щоб у всьому ажур...»

У двері постукали, ввійшли Модеста й Богдана.

— Я ледве її витягнула з театру,— виправдовувалась за запізнення Модеста,— вистави немає, людей немає, а вона сидить у вбиральні.

— Певне, наша Данця стереже театр, щоб не згорів,— Іван швидко позбувся невеселих думок і знову плавав у своєму ампула.— Бо бути артисткою погорілого театру — ганьба.

— Іванку, ви знаєте притчу про тіпун і язик? — Богдана скинула плащ, погрозила пальцем своєму партнерові по ревію.

— А йому що? — це вже Модеста.— Завжди як з гуски вода. Навіть, якщо одного дня згорить йому десь жінка, він і цього не запримітить.

— Якщо ця жінка в моїх обіймах не згоріла, то вже тепер не боюся.

— Чванько!

— Панове мужчини,— розряджуючи атмосферу, заторохтіла господиня.— Я знаю, вам уже нетерпеливиться. Будь ласка! — Рома широким жестом запросила всіх до сусідньої кімнати,— там тільки на один палець.

— Ще не всіх бачу,— шпигнула господиню лагідною посмішкою Богдана. Вона останнім часом помітно змінилася. Пропало все, що було в ній дівочого, незграбного, невизрілого. Вплинули на це, мабуть, постійні репетиції, під час яких спочатку ломило м'язи і сохли руки, але поступово тіло наливалось новими соками, пружинилось. Нова зачіска гарно продовжувала овал обличчя. Повіки тепер ніби стрибнули вгору, а уста червоною смужкою перерізали лице, засмагле і відкрите, як книга.

— Ви наче з моря повернулися,— несподівано спромігся на комплімент Ганс, який зайшов у вітальню, тримаючи у руках два келихи з вином.

— Я ніколи не була над морем,— сумно відповіла Данка.— Але я люблю його і знаю. З книжок.— Вона взяла келих...— Всі книжки, які я читаю зараз, мусять бути про море. Воно для мене єдина мрія, єдині ворота у широкий і новий світ.

— Ось воно й віддячило вам загаром. Будьмо!

Не встигли випити, Рома потягнула дівчину у свій будуар, щоб та впевнилася в своїй красі. А власне, це Ромі самій хотілося ще раз оглянути себе пильно, від голови до ніг, хоч і до її одягу, запнутого на останній гудзик, і до її тіла нічого не могла б додати — ні відняти — навіть мадам Софі з першорядного паризького салону.

— Де ж це твої кавалери? — запитала голосніше, ніж належало б, Модеста.— А власне, єдині.

— Ах, про що я довідаюся! — сплеснула в долоні Рома, і вже побігла, вже похилилась над Гансом, заглядаючи чистими, як сльоза, очима у синювату глибину погляду есесівця.— Мій боже, що діється на світі. Та невже ж я мушу викреслити і вас із свого серця.

— Вистачить — з муфти, — підкреслено елегантно вклонився Ганс, і Іван розсміявся. Модеста стримано, на правах дружини, дугами піднятих брів жадала пояснень від чоловіка. Це німе запитання відразу перехопила господиня і з властивою їй свободою слова і рухів, переповіла ще раз всю історію з фотознімками, ніскільки не щадячи своєї жіночої гордості.

«Ну і Пампушка! Просто — Мата Харі з коломийської вулиці!», констатував у думках Іван.

І саме тепер, коли обривалася вже остання нитка розмови, коли характери і пристрасті стикалися між

собою і напружувалися, як коні під горою, за дверима почувся шурхіт ніг, потім задзеленчав дзвіночок, і до кімнати всунувся спочатку величезний букет квітів, а за ним показалися голови Юрка і Романа.

Ще, мабуть, ніхто в світі не вмів вітатися і виправдовуватися такими банальностями, як Недовіз. Факт, що напруженість відразу спала, чи може, тільки зачаїлася на хвилину.

Недовіз і молодий Кардаш, як виявилось, запізналися тому, що їхали на бричці. Її нещодавно за безцінь придбав дбайливий господар складу порожніх пляшок.

— Це історична карета,— кинувся розповідати Роман, щоб якось розпорозити неспокій і сором, хвилювання й ніяковість, заховати від людей свої очі й руки.— Її номер — сто, це в ній ранком першого квітня тридцять четвертого року король Цвек віз ключі від циганського царства.

— Я ставлю собі менше завдання,— перебив друга Юрко.— Мене б задовольнили ключі від якогось порядного складу, або корчми.— Він ніколи і ні перед ким не приховував своїх гендлярських уподобань. Навпаки, вип'ячував їх.

Щира заява Недовоза розвеселила всіх, настрої робився все сердечнішим.

— А де ж ви свій диліжанс залишили? — зацікавилась першою Рома. Вона мусила дбати про вигоду своїх гостей.

— Він у вас на подвір'ї. Там Івась — справжній візник, ніби з віжками в руці народився. Тепер, коли батько Романа переважно зайнятий,— довго шукав відповідного слова,— у консумпції, Івась мені поганяє Сивка і на дрогах, і на платформі, і на бричці. Відразу видно,— уважно глипнув у бік оберштурмфюрера,— що сільський, господарський хлопець.

Тим часом Іван Нетудихата думав не тільки про господарські справи, бричку і Сивка, він з великою наполегливістю підготовляв собі «життєве алібі», дбав про свою безпеку.

Уже досконало вивчивши молитви, скандуючи на всі лади з ранку до вечора «свій» національний гімн «Українець я маленький...», він про всяк випадок за-своював і нове «Вірую...» — поляка. Вмостившись у кутку бричкї, весь закутаний у кожух старого Кардаша, безустанку повторював один і той же вірш:

Kto ty jesteś? — Polak mały.
Jaki znak twój? — Orzeł biały.

Виголошував ці незвичні для себе слова, а в очах зринала картина підвальної кімнати на Сонячній вулиці: запрацьована мати за балією, батько-візник з силою як клоччя бородою, більші й менші за нього замурзані братики й сестрички, і вічний запах цибулі, риби й мишачого посліду.

Заплющував міцно, як тільки міг, повіки, але картина не зникала...

Рома розсадила всіх гостей точнісінько так само, як торік.

Після довгої перерви сиділи поряд Роман і Богдана.

«Вона покращала, розквітла, а я дурень... дурень... дурень...» Тільки одна ця думка товклася в мозку Кардаша і, заткнутий нею, як пляшка корком, він не був здатний на будь-яку ініціативу, і взагалі,— розмову.

Данка тримала себе вільно, хоч інколи крадькома зиркала на сусіда, вона намагалась думками своїми просвітити наскрізь душу Романа, але відчувала, що якийсь залізний панцир не приймає, відкидає назад усі її рентгенівські зонди. Вона вже давно не почувала себе тією наляканою і пригніченою дівчиною з останньої зустрічі після втечі з монастиря. Відтоді її погляди, принципи пройшли величезну еволюцію. Хотіла знати, чи змінився також Роман. І з кожної реакції, будь-якого слова, мимовільного оголення душі намагалася вловити ці перемини. Адже знала, що за розлуку, розрив з хлопцем, якого кохала й кохає досі, несе вину вона, її нерозумна дівоча гордість. Готова була зараз дарувати Романові всі його гріхи, навіть стосунки-амури з Гамулою, тільки б знати, що він увесь час розлуки страждав, казився, зневажав її і готовий був убити її за те, що вона пішла, відкинула, залишила його і їх кохання.

«Але, коли любов ставить будь-які вимоги,— чи це є любов?»

— Я люблю квіти,— пригадала їх минулорічну банальну розмову, і коли всі встали, вислуховуючи короткий, але вельми заумний тост Каштанюка, докинула: — Толстой був великим письменником.

---

* Хто ти такий — Малий поляк.
Який твій герб? — Білий орел (польськ.).

— І я люблю квіти,— відповів, опутивши очі, а їх келишки ледве стрілися, видаючи дивний звук, який інакше, ніж зойком, не назвеш.— Справді, Толстой — геніальний письменник.

Подивився на Данку з такою глибокою вдячністю і любов'ю, що все реальне перевернулось в очах його душі шкереберть, він уже нікого й нічого не бачив, відчув, як в його тіло напливає тепло і млість, як сповнюються його жила свіжою, оздоровленою кров'ю, як глибоке хвилювання пронизує всього його — і серце, і мозок, і м'язи.

— Ти завжди маєш рацію,— сказав похапцем, нічого кращого не придумавши.— Толстой — геніальний письменник.

І відчула Данка, як раптом тісним стає її станок і вже у душі пробачила Романові всі кривди і гріхи.

— Я хочу, щоб усе було так, як торік.

Ганс елегантно схилив голову у бік Нагірної.

— Думаю, що у вас жалоба уже закінчилась.

— А хіба винищено вже всіх євреїв? — просто, невимушено запитала Богдана, почувавши в собі якийсь незвичайний наплив свіжих сил.

Всі засміялися, а Іван мимохідь перевернув свій келишок.

— Хай краще згорить Львів, ніж має пролитись крапля,— смакуючи кожне слово, Каштанюк згадав свою улюблену примовку.

— Ти забув ще додати, що життя повне незлагод і тихого смутку,— докинув Юрко, що на диво мовчазний сидів за столом і тільки із шпарок своїх східних очей кидав раз у раз допитливий, цікавий погляд на Модесту.

Першою схопилась Рома, підійшла до Ганса.

— Правом господині я запрошую до танцю.

— До ваших послуг, мадам!

Схилила голову на плече, повисла в його руках, і тільки у темному кутку просторої вітальні розплющила очі.

— Як я себе поведжу, гер оберштурмфюрер? Добре?

— Задобре,— буркнув.

Відчула в його відповіді виклик і погорду.

— Ви чимось незадоволені?

— Вами.

— Як маю це розуміти? .

— Як хочете.

І хоч патефон не доспівав ще усієї жалісливої історії про «останню неділю, останні обійми, завтрашню розлуку назавжди», оберштурмфюрер визволився з рук господині і відвів її за стіл.

— Вип'ємо, щоб дома не журились,— зрадив Іван, побачивши знову коло себе німця.

— Дякую, Іване.

— Ти вчасно нагадав мені про дім.— Модеста підвелася, взяла в руки чарку.— На мене чекає моя квітка. Вибачте вже мені, Ромо, і ви, товариство.

Пригубила чарку і, не випивши, поставила на стіл. Богдана схопилася з крісла, обняла подругу, і вони вийшли в передпокій.

— Побудьте ще трохи,— Рома вже знову увійшла в роль господині.— Адже у вас є пані Смеренчукова, вона догляне вашу квіточку.

«І звідки вона вже знає про Смеренчукову,— думала Модеста,— не минуло ще й тижня як приїхала. Не бачила вона відтоді Роми».

Неохоче підвівся з-за столу Іван.

— Хіба не говорив я: коли чоловік бере на себе нові обов'язки, то вже й забавитися не має права.

— Ти, Іванку, посидь ще.— Модеста знову заговорила спокійно, весело.— Я не хочу псувати вам такого чудового вечора. Але хто б не був біля твоєї дитини — все одно... Ви розумієте мене.

Іван віддітхнув полегшено, вигідно вмостився у фотелі.

— Я вас відпроваджу, Модесто,— це Юрко.— Щось голова болить. І горло зовсім не приймає пального. Ти, Іване, дозволяєш? Я мур — ні мур-мур, тямиш?

Каштанюк тільки радісно сплеснув долонями.

— Друже мій сердешний! Та я б свою дружиноньку з тобою навіть на місяць пустив. Хто мені покаже вірнішого Санчо Пансу, я собі палець, який забажаєте, відітну. А втім, треба, щоб усе було так, як торік. Цього ж дуже прагне наша золота ювілярка! А я ще трохи забавлюсь. Подумайте тільки — майже рік з Гансом не пили, Данки і Ромця не бачив цілу вічність, а про нашу чарівну господиню і не згадую...

Недовіз пішов за Модестою, як зіщулений кіт, ще в коридорі глибоко насунув капелюха, якимось по-злодійському вислизнув за двері.

Рома присіла до Кардаша і Богдани і почала хвалити артистку за її виступ у ревію.

— Ти одна, одна тільки танцюєш граціозно. Інші пересувають або показують ноги. А в новій сцені... Вибач, але я нещодавно заходила з Романом на репетицію. Ти, напевне, не бачила нас, ми заховалися у ложі. Просто не можна було відірвати очей. Я могла б сто разів дивитися на той епізод, коли ти кладеш руки на голови солдатів і просиш вітер, щоб він не шумів вітами каштанів, не бентежив сну воїнів. А тоді виходить Іван, його ледве видно на краєчку сцени, бо й місяць заховався за єдину хмаринку, аби не лізти в очі змученим, і співає чудову Ромкову пісню:

Тихий сад, давній сад...

Ось піднімається легкокрилий, і вже не бентежить солдатів, а навпаки, заколисує їх сон, і тоді ти виконуєш свій чудодійний танок, і здається, що саме це ти знімаєш з ран солдата біль, пил доріг, весь тягар війни.

— А ви присипляете нас своїми компліментами,— Богдана вступила в Рому викличний погляд.— Ви великий майстер здобувати людську прихильність, довіру.

— Я, просто, жінка.

Вона повела себе так, ніби не розуміла натяку ще й приємно посміхнулася.

— Я від серця, щиро прошу — візьміть свого кавалера в руки. Сором, пане Ромку,— вже зовсім вільно перейшла на розмову з хлопцем.— Ви майбутній Панчишин і лякаєтесь посовгатись по паркеті. Я розумію,— з прима-балериною ревію важко суперничати, але ви танцюйте, як із своєю дівчиною...

Богдана і тут не хотіла поступитися. Вона знову найжилась.

— Перший танець, наскільки я розумію, належить господарині. А ще — коли господиня є ювіляркою. Ну що ж, Ромку, насмілюся, наша господиня також прима-балерина.

Кардаш спалахнув увесь, але підвівся і, попросивши в Данки вибачення, подав руку господарині. Проте владу в танці відразу перехопила Рома. І хоч вона трималась цнотливо, на віддалі, не зближалась і не дозволяла присунутись до неї, її рука на плечах партнера була важка і владна. Піднісши догори підборіддя, видихала слова просто йому в обличчя.

— Я тебе, малий, дуже прошу, проведи Богдану. Вона, ти запримітив, ревнує мене до тебе і де тільки може, ображає. Але ж я заварила цю кашу, я господиня нині, і мені буде неприємно й сумно, коли вибухне скандал. Ти на свою кицю не лихий, правда, я тобі за це сторицею віддячу. Але хай сьогодні буде в цій хаті мир і благодать.

Вони закінчили танець, а Кардаш так і не вимовив слова. Подякувавши, він швидко подався до столу.

— Маеш, Данцю, чудовий матеріал на першорядного танцюриста; і вже від тебе залежить решта.— Рома нагнулась над Богданою і поцілувала гостю в карк.

Підвівся Ганс.

— Скоро дванадцята. Мені вже пора. Будь здоров, Іване.

— Що ти, генерале, говориш? — Іван нібито дрімив над чаркою.

— Я ще раз дякую тобі за науку, хоч вона мені коштувала дорого, та кожна плата мізерна в порівнянні з тим багатством, яке я здобув.

— Поїдемо моїм транспортом,— запропонував Юрко Модесті.

— Краще пройдемося пішки. Скоріше буде.

Надворі дотлівала осінь. Вітер уже, мабуть, шаленів кілька годин, порозганяв з парків на вулиці і площі спале листя, і запахло гнилизною, мертвеччиною, димом із засипаних землею вогнищ, смородом сміття, вивезеного за місто. Можна було вловити у цій дивній суміші й запах палених людських кісток.

Модеста поспішала, навіть нервувалася, водночас відчувала, що повинна бути привітною до Юрка — з вдячності за те, що він майже силою завів Івана до церкви і до ратуші, і весіллям-хрестинами зайнявся, і ніколи-ніколи жодним словом не обмовився про своє гірке страждання.

— Ти щаслива, Модесто? — запитав якимось зненацька, бо досі увесь час, ніби боячись серйозної розмови, плів-городив будь-що.

Що могла йому відповісти? Визнати щиру правду, як другові? Ні, скаржитися вона не буде ні перед ким. Адже викликати у когось жаль до себе, значить скотитися вниз. Здушивши в собі гарячий клубок, що під-

ступав до горла, мовила ухильно, не зв'ряючись і не вдаючись до неправди.

— Я маю все, чого прагнула: чоловіка, якого любила, і чудо-дитинку. І з професією своєю побралася не з розрахунком, а з любові. Це також дуже важливе.

Недовіз делікатно взяв її за лікоть — піднімалися під гору.

— Модесто... Я хотів би,— голос його ламався, зазеленчав, як в учня, який не вивчив уроку,— щоб ти була — заради нашої давньої і довгої дружби — щирою щодо мене. Вірніше,— побоявся слів, які вимовив,— трішки більше щирою. Мені здається, може, це тільки здається, і це мало б своє виправдання, що ти не знайшла у подружньому житті того, чого чекала.

— Ти що, астрологом раптом зробився, віщуном? Під час війни це більш прибуткове заняття, ніж...— Модеста побоялась назвати нинішню професію Юрка і вже шкодувала, що так необережно почала говорити. Вона не сподівалася, що будь-хто, і зокрема Недовіз, так тонко розгадає її, здавалося, найприхованіші думки, адже важке життя змалку привчило її глибоко ховати справжні мрії й бажання, надягати до людей маску. І раптом Юрко, саме Юрко... Ніколи не чекала, не сподівалася такого хисту в нього. І слова, якими хотіла «поставити на місце» непроханого слідопита її внутрішнього життя,— «ніж торгувати порожніми пляшками»,— застигли, заледеніли на її вустах, і вона замінила їх співчутливими — «ніж убивати свої ілюзії».

— Широ дякую за пораду, але я ніколи не жив ілюзіями. Я жакхливий раціоналіст. Ти сама це сказала колись, хоч і не так дослівно. Ти, звичайно, не пам'ятаєш своїх слів, але я пам'ятаю кожне. Це було навесні, за рік до матури. Якось у неділю всією нашою «пачкою» — ти, Іван, Микола і я — пішли пішки до Заболотова, завітали до нас. Надвечір ми гоїдались на парканах біля суду, і раптом хтось, здається, Микола запримитив: «Зверніть, друзі, увагу, що за дивовижне явище — всі дерева на цій вулиці здорово похилені на північ. Це, мабуть, їх ще в юності нагнули дощові січі із гір, холодний вітер з Пруту. І загартували водночас. Не вірите?» І Микола, так, це був він, перший підскочив, загойдався на похилому стовбурі, але дерево нітрохи не подалося. Вхопився тоді за горбатий стовбур Іван, він був міцніший, дужий і впевнений, що затрясе

своїми ручиськами граба, аж посиплеться листя, але дерево не зронило з себе ні одного листка. Ще хтось просто сів охляп на дерево-каліку — і знову даремно. І тоді ти мовила: «І наш Юрко такий!» І полюбив я тебе за ті слова ще палкіше, покохав назавжди — раніше це лише снилося мені і я лякався цього сну.

— А Іван,— продовжила Модеста, опустивши голову,— звісно кинув: «Не дивуюсь тепер, чому кози на похиле дерево скачуть». Вечір, що так гарно почався, був зіпсований.

— Я тобі зіпсував сьогоднішній вечір. Вибач.

— Ой не ти, не ти, Юрасю!

Підійшли до будинку, де жила Дольна.

— Що ж, ти питався, чи я щаслива? Я повинна сказати правду — єдиний раз і тільки тобі. Але про це треба, як кажуть, від кінця. Чому я обрала Івана? Лише тому, що він робив вигляд, що його жінки не цікавлять, не потрібні йому зовсім, а одружуватись він ніколи й не думає. Це раз. Далі, тому, що наговорював на себе всячину, найгірше, найнеправдоподібніше, ще й чванився своїм брудом. А всі жінки, і ті досвідчені, і ті новоспечені — вже таке їх покликання,— це, по суті, сестри милосердя і матері. Вони прагнуть терпіти за чужі гріхи, прикладати себе — як бальзам — до нечистих ран. А в день подружжя вся позолота линяє — жінка раптом збагнула дійсність ще й до того ж стає «відьмою». А чоловік уже забув, що він оженився; у нього — інша концепція любові і життя, інші закони вірності, різні — часом діаметрально протилежні погляди на всі сім чудес світу. І ось одна сторона мусить робити дурницю. Звичайно, та, яка за будь-яку ціну хоче утримати сім'ю. Вона йде на перший компроміс, хоч би як хотіла зберегти свою позицію, бути вірною своїм життєвим принципам. Йї програє. Трудно... Нічого не вдієш, але скоріше чи пізніше один у сім'ї формує, «різьбить» партнера, і той до нього уподібнюється. Завжди цією другою стороною є та, яка кохає. Але пробач мені. Здається, я почула плач моєї дитини...

Подала Юркові руку, пильно стежачи, щоб не затримав її у своїй долоні довше дозволеного...

Зацокотіли її кроки на сходах.

«А торік цокотіли підкови поліцейських коней. А в моїх грудях гніздився жах, але й росла квітка надії, і це вона розпанахувала мене».

Подивився на поверх, дочекався, коли у знайомому вікні проникне через щілину цівка блідого світла, зловив той промінь на свою долоню і уважно поглядаючи, чи хтось не підглядає, накрив його другою і, міцно стуливши долоні, ніби затиснув украдену здобич, швидко подався через горбки, у бік Личаківської.

Недовіз, коли не мріяв про гроші, думав про жінок. Він часто заглиблювався над відомою французькою приказкою про те, що кожна жінка з нічого вміє зробити три речі: капелюшок, салатку і сімейну сцену. Знав також, що жінки менше від чоловіків трясуться за своє життя, що вони витриваліші, працьовитіші і внутрішньо чистіші. І завжди дивувався, чому так рідко бувають щасливі і то навіть тоді, коли самі обирають друга життя.

«Ось і Модеста. Хіба вона не відкрила для себе ще давно, хто з її трьох мушкетерів по-справжньому кохає. Щастя було так близько, але вона залишилася — наперекір своєму раціональному мисленню — рабинею серця, чи, вірніше, ілюзій. А коли б учинила інакше?..»

Юрко не смів думати, що було б тоді, не смів навіть в уяві малювати будь-які картини, бо вважав це зрадою — і щодо Модести, і щодо Івана. Соромився і лякався хвилин такої слабості, і знову запопадливо усі ночі напроліт розмірковував над тисячними способами збагачення...

Богдана мешкала у своєї подруги по балету Милани, на розі вулиці Міцкевича і Матейка. Одне вікно її кімнати зазірало у Єзуїтський парк, друге, — косувало на Святоюрський палац. Досить було Богдані зирнути туди або сюди, і вже відкривалися рани душі, і вже спогади — то гіркі, то принадні — тривожили її серце.

Як не викручувалася Данка, але найкоротша дорога від Рому додому була через парк і повз лавочку, на якій вони з Романом сиділи торік. Чи могли б не сісти нині?

Згодом, розмірковуючи вдесьте, дівчина зробить твердий висновок: могли б, але ні до чого це. Проте станеться це потім, бо ж відомо, розумним стаєш після біди.

Поки вони сіли на постарілу і зранену ножами хуліганів лавку — все вже минуло: злий північний вітер, який кликав бурю, і теплий південний, який її

відбив. Через довгі сухі віти дерев, що відпихали небо, струмувала, сипалася до ніг бездонна голубуватість його, вічність.

— Бачиш, сивіють восени дерева,— сказав Роман.— Так і в нас з тобою усе посивіло, промайнуло з вітром, і я ще досі не знаю чому.

— Спитай свою Рому.

— Свою? — Кардаш ошпарився тим одним словом, мов кип'ятком, і раптом скипів від нього.— Це ти прогнала мене від себе, не дозволяла мені наблизитись, переходила на інший бік вулиці, коли я з'являвся на твоїй дорозі, на листи ні словом не відповідала. Що, по-твоєму, мав я зробити — камінь до шиї почепити, чи в ченці постригтися? Досить, що ти вже в тому прекрасному гніздечку Шептицького побувала.

Данка зіскочила як роз'ятрений звірок.

— Мовчи про це! Ніхто не давав тобі права бабратися в моїх брудах.

— А тобі — в моїх,— викривив уста, ніби гнилицю проковтнув.— А про Рому хто дозволив?

— Я, я, я сама! — Дівчина зірвала з шиї шарфик і шмагала ним Романа навідмаш сюди й туди, міцно й дико.— Я, я! — кричала і, стомившись, заплакала.— Моя любов...

Схопилася, майнула і зникла за стовбурами дерев.

Розплющив повіки, підняв із землі тугий вовняний шарфик.

«А торік тут камінчиком впало холодне пташеня».

Взяв у долоні шарфик, наче зледенілу пташку, і дмухнув, щоб повернути йому своїм теплом життя.

Даремно. Річ, яка ще недавно зберігала тепло дівочого тіла, поволі холола в його долонях.

Впав на лавку і втулив у шарфик своє обличчя.

«Дурень, дурень, дурень...» — вистогнав.

Ганс, за довголітньою звичкою, марширував серединою безлюдних, наче вимерлих, вулиць міста, і хоч нікуди не поспішав, щораз пришвидшував кроки.

На душі було радісно: його «Abschiedesuch» * з гестапо було задоволено, отримав від штатгауптмана нову шикарну квартиру в бельєтажі модерного будинку на Сенаторській вулиці, найняв на Академічній

---

* Заява про відставку (нім.).

просторе, респектабельне приміщення для майбутньої фірми. Міг, отже, зі спокійним сумлінням (усе зроблено, налагоджено) їхати в Німеччину, навідатись до батьків.

Мріяв про скору зустріч з Лідою, і саме це спрямувало його думки на аналіз нинішнього вечора, він робив певні висновки про все товариство, зокрема, про Івана, який зовсім неждано таку велику роль відіграв у його житті.

Ще рік тому він вважав усіх з цього товариства, крім Івана, справжніми або потенціальними ворогами Німеччини, фашизму, отже, і своїм особистим. І трапилося так, що саме з рук Івана мало не загинув. А як же інші за цей час? Він робив спроби перетягти Рому на фашистський бік. Чи його намір здійснили інші — не знав. Прощався з гестапо коротко, офіційно, там, до речі, зустрів тільки кількох давніх знайомих, більшість після провокаційного вибуху в Янівському таборі була послана на Східний фронт. Не питав нікого про Гамулу, що вона могла його тепер обходити. Міг тільки підозру на себе накликати. Тому й Іванові чогось конкретного не сказав. А той, видно, має підстави думати, що Рома — агентка.

То чому ж він нечемно повівся сьогодні з Ромою? Вона — господиня, це її день народження відзначали. Тридцять років, наскільки не помиляється. Чи не злюбив її за погані риси характеру, чи за те, що зраджувала своїх? Він навіть на службі бридився донощиками та інформаторами, зневажав їх. Донощицтво — погана, брудна справа, але ж на нього кожна тоталітарна держава спирає свою владу. Донощицтво на свій народ, на своїх рідних і близьких — це подвійно погана, подвійно брудна, плюгава річ, і навіть йому — ініціаторові й акумуляторові цієї підлості — гідко дивитися на зрадника. Він не раз, як потиснув такому руку, прагнув відразу помити свою.

А як називати зараз себе? Він розчарувався в ідеології фашизму, в особі Гітлера і його кліки, загарбницьку війну проти всієї Європи вважає не лише божевіллям, але, насамперед, безправ'ям, політику щодо окупованих країн — злочином. Але Німеччини, як батьківщини і німецького народу — він не зрадив. Гітлер — це не вітчизна, ще й десяти років немає, як безумець взяв у свої руки кермо держави, веде батьківщину до прірви, до загибелі.

Пристав до націонал-соціалістичного руху тому, що саме гітлерівська партія активно захищала права німецької меншості в Польщі. Після першої світової війни на території цієї держави залишилося понад мільйон німців. Це були насамперед колоністи і нащадки окупантів з часів трьох поділів королівської Речі Посполитої — 1772, 1793 і 1795 років, і водночас майже два мільйони поляків жили на території веймарської Німеччини, на своїх прадавніх землях. Німцям у санаційній Польщі діялася кривда, щоправда, менша, як західним українцям, білорусам, литовцям. Полякам у гінденбурзькій Пруссії також гірко жилося.

До тридцять дев'ятого року його перебування в гітлерівській зграї можна пояснити. Від тієї хвилини, коли він з гнобленого перетворився на гнобителя, з підпільника — став катом підпільників, йому слід самому наплювати собі в обличчя. Як він цього не зрозумів раніше? Чому, наприклад, зустріч з Модестою Дольною не навела його на такі роздуми? У Познані були вони бійцями одного фронту, у Львові — зустрілися як вороги, однаково — явні чи притаєні. Як це він торік характеризував Дольну: «Модеста — горда, а горді не терплять будь-якого приниження». Мабуть, так. Чому не подумав, що в цьому і його вина. Треба було аж Іванової руки, руки якраз того, кого він зарахував до друзів фашизму, треба було пройти крізь смерть, щоб зрозуміти, де його місце в житті.

Ганс крокував у цьому неспокоїному місті, де на кожному кроці, з будь-якого завулка чигала на окупанта небезпека, як звичайно, серединою вулиці, не знімаючи пальця з курка кольта. І все ж він думав — ще змолоду звик мислити, аналізувати щойно пережите, не раз ловив себе на тому, що розмірковує навіть уголос, розмовляє з собою, — думав про те, що він затаїв, у чому просто не зізнався перед Іваном, і чи все, сказане ним, — потрібне і своєчасне.

Не згадав про головне і зараз був радий, що не зробив цього. У припливі якоїсь небуденної зворушливості від зустрічі з Іваном, він був щирий перед ним хіба що у своїх емоціях, але цілковито приховав найпотаємніші думки, переконання, погляди.

Після майже цілорічного перебування у Німеччині, після довгих і, може, аж надто довірливих бесід з батьком і його найближчими друзями — крупними фінан-

систами Ганс просто порозумнішав. Відкрив для себе правду, якої раніше не знав або не хотів знати. Збагнув реальність. Ні, він ніколи не був фанатично за-сліпленим нацистом, не кричав у дикому божевіллі Гітлеру «хайль», але з розрахунку вступив до фашистської партії, пішов служити в гестапо. Це було вигідніше і безпечніше, ніж з зачоченими рукавами солдатом-завойовником марширувати ворожими країнами. І батько, який фінансово підтримував фюрера ще з двадцятих років, не осуджував його кроку. Але зараз стало ясно, що бліц-кріг у Росії захлиснувся, що Гітлеру не бачити Москви як свого вуха, і старий Гопфінгер махнув на фюрера і порадив синові змотувати гестапівські вудочки, а сам потайки переводив гроші у швейцарський банк. Батьку спокійно це все виклав перед ним. І вижебрав йому в добрих своїх знайомих — і не за малий гріш,— звільнення із служби і тройгндлерську контору. Ще й порадив — шукай зв'язку з антифашистськими силами, коли не хочеш повиснути після війни на гілляці. Навіть наміри щодо Ліди схвалив, хоча знав, що дівчина не відповідає синові взаємністю. Жартував, що пора оновити свіжим струменем здорової крові наш рід, а то, мовляв, він, Ганс, останній, і до того ж ледащо.

Уперше, у глибокій таємниці зізнався, що врешті-решт наше генеологічне дерево не таке вже й родовите та чистокровне, що ми колись були польського роду і без пальця, без «фінгера». Просто — «гоп і сюп». Після цих слів хотілося батька зганьбити, але він тільки посміявся з дотепу. Без пальця, то без пальця. Без роду, то без роду. Гоп-фінгер.

— Є на таку тему,— сказав на закінчення бесіди батько,— поема «Конрад Валленрод» Міцкевича, поляка. Будеш у Лемберзі, пошукай, прочитай.

Не пошукав, не прочитав.

А романтична історія з Лідою — також може знадобитися.

Так, усе йде до кращого.

І все-таки, чи не надто сентиментально, містично він попрощався сьогодні з Іваном. Так прощаються назавжди. Так прощаються ті, що не повертаються більше, хто уже дивиться смерті у вічі.

Стрепенувся від неспокойних, тривожних думок. Глянув довкола себе, він дійшов саме до ресторану «Ад-

рія», зараз ступить на Сенаторську і — дома. Чому це йому раптом згадалася смерть? Через два дні він їде до своїх рідних, до життя.

Майже напроти вхідних дверей його будинку стояв військовий автомобіль. Ледве відчинив двері вестибюля, як вирости перед ним дві постаті у добре відомих йому чорних шкіряних плащах і насунутих на чоло капелюхах.

Ганс відчув, як дві пари міцних рук схопили його за плечі.

— Яким правом? — гаркнув.

Отримав сильний удар у тім'я.

«Гестапо чи контррозвідка? — встиг ще подумати. — Перший прийом той же. А може, батько провалився? Це вже був би капут...»

Розділ сімнадцятий

— Ти хотіла б, щоб усе було так, як торік... І ось бачиш, котику, нічого з цього не вийшло. Але чого нам сумувати. Ось, хоч наприкінці все входить у норму. Як і торік ми залишилися вдвох.

Рома стала над Іваном, куйовдила його волосся.

— Як голки, і наче електрикою б'є, — милувалась, нахилила голову, пробуючи ще лицем гладити буйну Іванову чуприну.

Одвернувся, встав.

— Погано виглядаєш, — буркнув.

Рома настобурчилась і зразу ж розсміялася:

— А котра жінка добре виглядає після півночі? — підбігла до дзеркала, поправила щось тут і там, і розпростерши руки, томливо вигинаючись, знову рушила до Івана.

Він відсунув Рому від себе.

— Я не про це. Кажу, що ти погано виглядаєш у всій цій справі, в даній ситуації, — протягнув останнє слово.

— Про що це ти, Іванку? — намагалась сісти хлопцеві на коліна, але Іван рішуче й грубо відсунув її від себе. — Невже мій котик серйозно сприйняв мій фліртик з Романом. З тим молокососом!

— Ти мені тут не нявкай! І невинну з себе не корч. Наплювати мені на всі твої залицяння до Ромка, хоч хлопця шкода, що саме на таку шмату натрапив.

— Пане Іване, я випрошую собі такі слова та ще в моїй хаті,— Рома начебто кинулась до нього з кулаками, розлючена, червона, скажена. Її лице перекривилося конвульсією, роздулись ніздрі, очі зробились холодними. Мимохіть виставила зуби — великі, нерівні, важко віддихала.— Коли ви перепились і не вмієте поводити себе — то прошу! — театральним жестом показала на двері. Й одразу заплакала. Зігнулася всім тілом і повалилася у фотель.

— А я вас любила,— простогнала.

Іван одвернувся.

— Добре кажуть, плюнь на шмату, вона сама себе витре. Ви нічого розумнішого не могли придумати? Мовчала, легко шморгаючи носом.

— Так ось, досить гри. Покажи мені зараз свою торбинку.

Глигнула на Івана важким, зосередженим поглядом. Врешті зло посміхнулася.

— Це що — обшук? Гестапо?

— Ти сама гестапо, паскудо! Це вже виконання вироку.— Гаркнув: — Хутко торбинку!

Закліпала повіками.

— Нічого не розумію!

— Зараз зрозумієш. Торбинку!

Пішла наче на глиняних ногах. Вихопив з її рук елегантну шкіряну сумочку, розкрив.

— Так і сподівався,— взяв у руку малий, ніби іграшковий пістолет. Пістолет викресав вогонь.— Тьху, гідота! — скривився і жбурнув запальничку в кут.

Рома пирснула сміхом.

— Смієшся, відьмо! Смійся, регочи, та недовго. Де твоє посвідчення з гестапо? — питав усе лютіше.

— Яке посвідчення? І взагалі, що все це означає, пане Каштанюк? Я зараз подзвоню в поліцію. Як ви смієте? Я не дозволю!

— Дзвони хоч чортові, хоч у своє гестапо,— тепер Іван вигідно розсівся у фотелі, заклав руки за шию, широко потягнувся.— Ти думаєш, з дурнями маєш справу? Усі дроти-проводи до одного перерізані. А означає це все, що настав тобі капут. Є незаперечні докази, що ви, фрау Гамула, агент. Більше того, служите в гестапо. Пожинай, що заслужила.— Поклав на стіл пістолет.— Обслужи себе сама, щоб не бабрав я рук. Не звик стріляти жінок, навіть коли вони шельми.

Здавалося, що Рома все ще не збагнула становища, в якому опинилась. Тремтіли губи, гарячково змінювався вираз очей, виступила на обличчі червінь, вперше кризь шар пудри проступили дрібні борозенки.

— Це якесь непорозуміння,— прошепотіла.— Я ніколи не служила в гестапо, хоч Ганс намовляв, майже силував мене до цього. Та це було вже давно. Але щоб при допитах, та що ви, Іване, з глузду з'їхали?

Подалася до Каштанюка ніби звір. Взяв її за руку, крутнув так, що засичала з болю й безсило впала у фотель.

— Я, ви знаєте, працюю в магістраті, у доктора Барана,— говорила знервовано.— Ось, подивіться, мій аусвайс, моя легітимація...

— Усе вже перевірене, доведене, нічого худобу мучити,— підвівся Іван.— Ось тобі пістолет, марка надійна, а також перо, папір — можеш нашкрябати щось на прощання. Я виходжу в передпокій. Щоб через п'ять хвилин мені все було готове. І ти — готова, і не пробуй будь-як рятувати себе. Вікна забиті гаками. Поки ти проводила гостей, я встиг усе забезпечити.

Пішов до дверей. Думав: «Чому не стріляє, не пробує стріляти в нього. Адже найкраща нагода вхопити пістолет. Чому?»

Від дверей оглянувся. Сиділа, як і раніше, у фотелі — нерухомо.

Його пістолет — недоторканий — лежав на столі.

Ходив по передпокою лютий.

«Або остання боягузка, безвільне ледащо, або невинна...»

Рішуче взявся за ручку. Майже стукнулися чолами в дверях.

— Пістолет не заряджений,— сказала.

Не вдалася ця витівка Іванові. Він програв у першому раунді.

— У тебе, чортице,— вперше не вжив більш образливого епітета,— незвичайна витримка. Або — досконала гра. — Подобрішав.— Можливо, «золоті остроги» повинні належати тобі.

— Що таке? — високо звела брови.

— Є таке.— Не пояснив.— Отжс, розкажи мені геть усе, як на сповіді. Всю правду. Моя впевненість, що ти агентка гестапо, похитнулася. Бачиш, з мене виплазнить передчасна щирість, але я вже такий...

— Ти славний, Іванку...

— Мовчи, бо назву тебе... Ти знаєш, мені по слівце до кишені не сягати. Але, до речі, цю ніч я зіпсував собі не для того, щоб вести розмову з тобою. Ніч, сама знаєш, для чого призначена. І була б це твоя остання ніч, якби здали в тебе нерви і націлила ти на мене мій незаряджений пістолет. Тієї ж миті справжній, подивись,— Іван витягнув з кишені штанів чорну блискую цяцьку,— зробив би свою справу без промаху. Але ти — або жахливо розумна, або...

— Я просто жінка, яка не вміла, як говорив мій Гнат Трохимович, піймати у житті свою жар-птицю — щастя. Отже, добре, Іванку, скажу всю правду, все, як на сповіді. Але ти не хмурся і не кричи, коли ця правда буде тобі проти шерсті.

Іван зручно вмовстився у фотелі. Вже майже був певний, що Рому стріляти не треба, і ніби скинув великий тягар із свого серця. Не любив брати на себе за велику відповідальність. Мабуть, вислухає Рому до кінця, а потім скаже: «Іди ти на інші руки».

Уперше відтоді, як залишився удвох з Ромою, сягнув по пляшку.

— Я належала до ОУН.— Рома сіла за стіл напроти Каштанюка, підперла долонями свою велику голову.— Полковника Андрія Мельника я знала особисто. Спочатку належала до бойової групи, але швидко він перевів мене, за наказом, як пояснив, самого Коновальця,— у відділ пропаганди. Тепер безпосередньо про все звітувала полковникові. Для цього часто їздила в Перегінськ, де Мельник служив управителем митрополичих маєтків. Це він дав мені фотоапарат, а згодом, після поїздки у Берлін,— кінокамеру. Я робила знімки для майбутньої «Білої книги», яка мала розповісти про знущання поляків над нашим народом. Це мої фотографії з квітня тридцять шостого потрясли світ, але вони — який парадокс — викликали зовсім інше враження, ніж було задумано. Показали силу львівського робітничого класу, а не націоналізму. Сьогодні я визнаю, так воно й було, хоч я й намагалася тоді сфальсифікувати це повстання народу. І все ж попала у неласку. Потім Мельник втік до Берліна, інші мої зверхники потрапили в тюрму, я втратила будь-який зв'язок. Поволі прокидалась від націоналістичного чаду. Настав тридцять дев'ятий, я познайомилася з Гнатом Трохимо-

вичем. Він знав мої переконання і сміявся з них. По-дружньому, звичайно.

— Ти мені теревень не плети. Говори про зв'язки з гестапо.— Іван випив і трохи зарум'янився на обличчі.— Історію ОУН я і без твого базікання знаю. А твої шури-мури мене не обходять.

— Вибач ще раз, Іванку. Мені треба було, як кажуть, з кінця. Зараз доходжу до найголовнішого. У липні сорок першого мене віднайшли мельниківські емісари Сенік-Грибівський і Сціборський. Наказали продовжувати роботу, і я повернулася у стрій. Ходила по місту, робила знімки. Інколи цілими годинами стовбичила в руїнах збомбардованого будинку і клацала, клацала. Але ніхто не з'являвся забирати мою роботу. Незабаром з'ясувалося: тридцятого серпня бандерівець Козій убив на вулиці в Житомирі Сціборського і Сеніка. Я знову втратила зв'язок, цього разу до сьогодні. А свою працю кінолюбителя полюбила і продовжувала її. Знайшла людину, якій пересилала анонімно матеріали. Думаю, вони ганьби мені не принесли. Хочеш побачити мій хист — ось подивись...

Рома швидко напнула на стіну шмат білого полотна, висунула з-під штор якусь апаратуру, загасила світло. Задиркотіло, і раптом на саморобному екрані з'явилися картини з їх сьогоднішнього вечора.

— Най тебе шляк трафить! — широко вилаявся.

— А тепер — найважливіше, — Рома знову сіла за стіл напроти гостя, але вже здавалося, не була змученою і не підпирала руками голови. Мала свіжий, бадьорий вигляд.— Твій друг Ганс намагався мене зробити агенткою, однак стріляти належало б не мене, а когось іншого, мій дорогий Іванку, — подивилася виклично на Каштанюка.— Бо я не скорилася. Працюючи в магістраті, я зуміла обвити навколо свого пальця і Барана, і Клапоуха, і самого посадника міста Біляка.

— А все ж таки ти шпигувала за моїм братом на кладовищі,— не витримав Іван і скоріше, ніж треба було, висловив свою думку. Тепер відчув, що програє двобій.

— Ех, Іване, Іване, невже ж ти не можеш повірити, що я якимось шостим чуттям пізнала у тій людині твого брата, зраділа, хотіла запитати про тебе. Адже я нічого не знала, що з тобою,— від часу тих страшних

подій на Залізничному базарі. Тоді ж Модеста мені її пояснила, що я помилилася.

— Ти продавала Гансові поляків...

— Продавала,— брови Роми знову стрибнули на чоло, але тембр її голосу не змінився.— Ні, не те слово. Це вони вбили в мене любов і повагу до людини, вони вбили мого батька.

— Наскільки я орієнтуюсь,— твій «татко» покінчив життя самогубством.

— Я не про його фізичну смерть.— Рома підвелась, її обличчя зробилося кам'яним, некрасивим.— Викажу вам, пане Іване, найбільшу таємницю життя, вам одному. Я і для себе відкрила її тільки нещодавно. Знайшла документ. Не дивіться на мене, не дивіться. Ви знаєте, що вони зробили з моїм батьком? О боже! Яка ганьба!..— схилила голову на стіл, завмерла.

— Без сцен,— мовив Іван суворо.— Говори, нарешті, правду,— вважав, що саме зараз Рома перебуває на грані душевної кризи,— ти секретарювала на допитах політичних в'язнів у штурмфюрера Широцького?

— Я — на допитах? — глянула на Івана очима, повними сліз.— У Широцького? Ах, мій боже,— посміхнулася крізь плач,— зараз я зрозуміла все.

Обійшла стіл, схилилась над Іваном.

— Це могло коштувати мені життя, — промовила майже весело, буцімто не існувало перед хвилиною напруженого становища, буцімто не лягала на неї тінь смерті.— Дурнику мій! Треба ж було про це одразу. У штурмфюрера працює секретаркою моя приятелька Ванда Осідач. Ти ж знаєш її, та сама Ванда, з якою наш геніальний Юрко не дозволяв тобі романс крутити. Вона і далі вважає мене своєю найкращою подругою. Це від неї я знаю про різні витівки аківців.

— Подругою! — докинув ехидно Каштанюк. — Все-таки ти шельма!

Він хотів ударити Рому в обличчя, але вона стояла поруч, зовсім близько, й бити було незручно, врешті, й це бажання у Івана пропало. Вперше цього вечора був справді лихий.

— Знаєш що, Ромо, іди ти на інші руки! — випалив різко, вхопив з вішалки свого плаща, грюкнув дверима.

Запримітив на подвір'ї Юркову брчку, сіпнув Івася за полу.

— Хто я такий? Поляк малий! — вигукнув спросоння

хлопець і ляснув батогом.— Українець я маленький! — посміхнувся, пізнавши Каштанюка,— Куди зволите їхати?

Від каштана, що ріс на подвір'ї, відірвалась тинь, дівоча постать.

— На Янівську,— сказала Оксана, кладучи руку Іванові на плече.

— Боже, чого ти тут, замерзла, мабуть,— Іван тер і цілував холодні пальці дівчини.— Усю ніч простояти! Вже світає...

— Мене гріла любов,— кокетувала очима.

— Божевільна!

— Тільки затята.

— Сідай же хутчій!

— Я син великого народу! — викрикував Івась Нетухата, батогом скеровуючи коней до брами.

Розділ вісімнадцятий

Восьмого листопада 1942 року фіорер третього рейху виголосив велику промову перед зграєю своїх однодумців у мюнхенському Коричневому палаці.

Гітлер надривав голос, впивався своїм артистизмом, зловживав жестикуляцією рук і мімікою обличчя.

— Я хотів дійти до Волги, і то в певній точці, в певному місці. Випадково воно носить ім'я Сталіна. Але прошу не думати, що тільки тому я туди пішов. Це дуже важливий пункт, через який проходить тридцять мільйонів тонн вантажів. У тому числі — дев'ять мільйонів тонн нафти. Сюди напливає вся пшениця з величезних теренів України й Кубані, щоб звідси мандрувати далі, на Північ. Тут видобувають марганцеву руду. Цю точку я хотів здобути, і скажу: ми вже її здобули! Залишилося тільки ще кілька незначних районів.

Через кілька днів доктор Франк, від якого залежали життя і смерть сімнадцяти мільйонів мешканців генерал-губернаторства, у своєму урядовому палаці глибокодумно, дотримуючись принципів створеної ним правової системи фашизму, повчав своїх найближчих співробітників, як поводитися з окупованими народами.

— Панам відомі мої основні погляди, не потребую їх повторювати. Мене зовсім не тривожить, коли дові-

дуюсь: розстріляно сімнадцять тисяч чоловік. Ці розстріляні — це, власне, також жертви війни. Коли порівнюєш цю цифру з жертвами крові, які німецький народ приносить безперервно, кожного дня і кожної години,— то вона не має значення. Ми повинні пам'ятати, що всі тут присутні є в списку злочинців у Рузвельта і Сталіна. Я маю щастя бути під першим номером. Отже, ми, мовляв, є співвинуватцями в історично-світовому масштабі. Тому мусимо триматися разом і діяти разом. У цьому краю ми, німці, становимо всього один процент населення, включаючи поліцію, військо і всю адміністрацію. Але пануємо над дев'яноста дев'ятьма процентами. Коли виграємо війну, то я не маю нічого проти того, аби зробити місиво з поляків і українців, всіх тих, хто тут ще вештається, зробити з ними те, що нам подобається. Але зараз найважливіша справа заводити і втримати порядок серед ворожих нам племен. Тільки дві професії я визнаю: професію солдата і професію, яка тому ж солдатові кує зброю. З корови можна мати молоко і м'ясо. Коли я хочу мати молоко, я змушений тримати корову живою. Так є і з поневоленими народами. Ще хочу підкреслити, що у зв'язку з пожвавленням військових дій на східних теренах де-не-де налагоджуються зв'язки між поляками і українцями. Це тривожить нас. Це ослаблює німецькі політичні позиції в цьому краю.

19 листопада пішли в контрнаступ радянські війська під Сталінградом.

У невеличкій брудній залі УЦК у Львові, на вулиці Міцкевича, 10, провідник легалізованого німецькою владою українського колабораційного комітету, шморгаючи через постійний катар носом, мляво виціджував слова до гурту працівників «централі» та «делегатур».

— Наша бере, панове. Уже радіо Кенінгсбергу закінчує кожну передачу по-українськи гаслом: «Слава самостійній Україні». І хоч ми тут, у Львові, ще не маємо таких привілеїв, і за подібний вигук можна дістати у вухо від будь-якого жандарма, сподіватися нам треба на краще і нема чого впадати у відчай. Я кличу: горі імієм серця! З хвилиною, коли впаде Сталінград, а завалиться він ось-ось — за лічені не дні, а години, ми знову пошлемо великому фюреру меморіал у справі створення української армії для спільної боротьби про-

ти більшовиків. А поки що я хочу, щоб усі наші свята: і різдво, і новий рік, і богоявлення, і всі бали проходили під знаком слави наших великих союзників, як відзначення незламної хоробрості німецького солдата.

Кубійович виструнчився за столом, намагався навіть за фашистським взірцем піднести руку, але бажаного ефекту не досяг. Низький, щуплий, він ледве виднівся за масивним столом. Замість випростати руку рапірою він раптом скорчив її і сягнув нею до кишені, по хустинку.

Хвиля, яка виплеснулась у Берліні і Мюнхені, докотилась лїниво і до театру «Веселий Львів».

— Наші хоробрі союзники пішли на рішучий бій. Під Сталінградом кується і доля великої України,— бубонів отець-доктор Кушнір, зібравши у себе керівників театру.— Тим часом у вашому колективі не бачу будь-яких зрушень, будь-якого розуміння цього великого історичного моменту. Ваші дівчата все ще вистрибують на сцені, як у передвоєнному «Морському оці» чи «Багателі». Ударний марш, ударний марш хочу чути і бачити у кожному вашому виступі, похід епохи, картину нового порядку. Щоб удари ніг танцюристок нагадували всім кроки німецького солдата на Сході. Раз, два, три, чотири!.. Високо вгору ногу і трап-трап по дошці, щоб аж відгомін, аж курява здіймалась.

— Айнс, цвай, драй, фір...— як німецькі солдати,— виступив маршовим кроком з групи артистів Ярема Таднюк, віддав честь.

— Доповідаю, отче-прелате, що наступну прем'єру назвемо по-бойовому: «Бо війна — війською...»

— Не наступну, а нинішню. Щоб у день здобуття Сталінграда, а це проблема щонайбільше кількох днів, вона відбулася. І зовсім не так, як думаєте, невизначено, а рішуче і конкретно: «Ревю «Бліц-кріг». Чи відчуваєте смак цього слова? Я — служитель бога, церкви і народу — прекрасно відчуваю, а ви — артисти...

— Відчуваємо, шановний отче-докторе! Потрібен бліц-кріг, буде бліц-кріг. Треба в день здобуття Сталінграда — буде в день здобуття Сталінграда. Щоб такий здоров був, як любить примовляти один мій знайомий.

Місько Макольондра вишикував товаришів у шеренгу і повів їх військовим маршем до театру. Тільки на розі Францішканської дав команду «вільно», розпус-

тивши «вояків», почимчикував угору! Незабаром увесь ансамбль зібрався на сцені. Танцюристки оточили його, мов діти вчителя, довкіл.

— Доннер-веттер, майне доннен! — почав, вітаючись, як завжди, тільки з жінками. — Нам дали прочухана. Армія фюрера вже рветься до Сталінграда, а ми все ще сидимо у глибокій обороні лаштунків. Ще нині під зброю стати. Бути всім, як у нашій славній пісні, — і затагнув приемним басом:

Вража куля його вже забила давно,
А він все ще стояв і фурт-фурт ладував,
І фурт-фурт, і фурт-фурт ладував...

— Отже, пане Трофимов! Уніформуйте мені танцюристок. У браве військо перетворіть їх. Наша нова прем'єра зветься «Блискавична війна», і щоб мені все геть чисто було мобілізоване. А вже рештою — літературним матеріалом — займуся я.

Після того, як гестапо заарештувало Тисовського, у театрику було скрутно з літературними сценаріями. Остап мав вроджене почуття гумору, його скетчі відзначалися влучною, гострою сатирою, щирим гумором, мали завжди відчутний підтекст. Ніхто з інших авторів не міг так писати. До того ставало їх щораз менше, початковий ентузіазм пропав. Уже навіть Роман Кардаш, який раніше просто був запалився до роботи, рідко заходив до театру. Ярема сам мусив складати майже всю програму. Длубався в пам'яті, повторював давній репертуар, уг'яте переробляв уже відоме. Зацікавився навіть воєнними та антифашистськими анекдотами. Дбайливо записував їх, маючи намір пізніше подати із сцени, звичайно, у завуальованій формі.

— Принесли нові анекдоти? — спитав Мері, яка й сьогодні, як звичайно, запізнилася.

Нафарбувала спочатку рясно вуста, поправила зачіску, посміхнулася.

— Ідуть машиною Муссоліні, Гітлер і Геббельс, — Мері замовкла, подивилась, чи нема будь-кого за лаштунками. — Попадається їм на шляху осел. На сигнали авто не реагує, вмовлянь дуче і слухати не хоче, не відповідає і на копняка Гітлера. Тоді підійшов до осла Геббельс, щось шепнув йому у вухо. Зміряла тварина міністра пропаганди від ніг до голови та як не брикне! Тільки її й бачили... «Ти, Йозефе, що мудрого сказав

ослу?» — питає Адольф. «Що пошлю його під Сталінград».

— Не підійде,— задумливо мовив Макольондра.

— А я до голоної ролі у новому скетчі підійду? — підлесливо заворкотіла й потягнулась томливо в стегнах.

— Старий я, мабуть,— ухильно замугикав Ярема, вдаючи, що й сам потягується.

— Я про роль питаю, пане Таднюк,— вже серйозніше Мері.

— Питаеш про роль, а скетча ще нема. Коли буде...

— Вважайте, щоб не було запізно,— пригрозила їй гонористо залишила сцену.

«Запізно буває тільки на тому світі»,— думав, сходячи сходами до вбиральної танцюристок. Завжди, коли ставало важко на душі, заходив до дівчат і серед них знаходив спокій.— «І все ж з Марією треба бути обережнішим. На будь-що здатна стара діва».

Танцюристки, вже напівроздягнені, розмістилися навколо розжареної на червоно залізної пічки — хто сів на стільчику, а хто просто стояв навшпиньки — грілися. На верхній блясі рум'янилися, морщилися, — допікалися картоплини в мундирах. Здавалося, ось-ось підскачуть, розколяться навпід, у кімнаті запахло картоплинням, осіннім вогнищем.

— Глядіть мені, не спечіть губи, коли почнуть галушки самі до уст стрибати. На прем'єрі бузі ваші мені потрібні, ви будете тихо-тихо наспівувати-мурликати чудових воєнних пісень.

Ярема вигідно вмовстився на стільчику, що його підсунула Данка, взяв картоплину, посолив, поймавав в устах.

— Ну і розкіш,— хоч пальці облизуй. Ні у Жоржа, ні у Віденській не споживав смачнішої.

Дівчата і собі взяли по картоплині, настала мовчанка.

— Ми співати не будемо у такий час,— випалила раптовно Нуся Прадід, не встигши проковтнути їжу.— Це просто сором заводити зараз пісень. Ви, чули, що зробили вони в Янівському. Три тисячі, розповідають, за один день, одним махом. Хай вам рипить Мері, їй все до лиця.

— Ех, ціпоньки ви когутясті, так питання не стоїть. Важливо — не саме музикання, а те, що співати.

Схопився, щось шукаючи в своєму бездонному портфелі.

— А я й забув про десерт, отдавшись дискусії з вами, ось вам на закуску німецькі лимончики і уцевівські цитринки. По парочці кожній.— По-господарськи, наче більярдні кулі, розкладав на плиті досить таки миршевенські яблука, груші-гнилички. Навіть присів поціпки, старанно доглядаючи, і фрукти рум'янилися, тихенько лопали, легко розгойдуючись, ніби мали ось-ось піти в танок.

У вбиральні було затишно, щораз тепліше, запахло грушею, яблуками.

— Citrus limon,— теревенив Таднюк, уже веселий, проворний,— одне із семи чудес світу, власне, восьме. Ще в одинадцятому столітті привезли його в Європу араби, отже, в жодне порівняння з яйцями і картоплею Колумба не йде. Цитриновий запах найчудесніший, і я впевнений, що після війни з'явиться сила-силенна усяких лимонних напоїв. І дівчата, і меблі, і ранки, і вечори, і ночі, чудові наші ночі, пахнутимуть лимоном. Найкращі дівочі сукенки матимуть цитриновий колір, а ми, старики, будемо змазувати свої голови лимоном, бо це найнадійніший засіб від лисіння. Щоб так здоров був, курята мої, цитрина — це малюсеньке сонце в долоні. Зрозуміли мене?

Підвелася Нуся Прадід і, дивлячись просто у вічі Таднюку, мовила своїм спокійним, твердим голосом:

— Ми хочемо, щоб і ви, дорогий наш маестро, зрозуміли точно нас. Іде Вітчизняна війна і в такий час кожний громадянин є, насамперед, бійцем.

— Воїном хоробрим і відданим,— мовила Віра і стала поряд з Нусею.

— Безкомпромісним і, насамперед, стосовно себе! — Богдана Нагірна теж виросла у шерензі.

— Це ми вирішили остаточно! — гукнула Вірка, — без усяких там траві-валі.— Вона обійняла рукою за плече подругу.

— Усі, гуртом,— Милана й Орися з обох боків продовжили ряд.

Ярема весело розреготався.

— Саме таких солдатів я хочу мати на прем'єрі ревью «Бліц-кріг». А ви ні бе, ні ме, ні кукуріку. Мислити треба! Усе дається в порівняннях, як сказав хтось, не дурний. Про костюми на нашу бліц-війну думайте,

на Трофимова нічого надіятися. Щоб виглядали, були справжніми солдатками, розумієте, правдивими, а не з казки-ревю. Артистка, яка не є вибагливою і першорядною кравчиною, не варта відрубаного пальця. Треба вміти з нічого вшити такий танцювальний костюм, щоб увесь театр загудів, підвівся, зааплодував. Правда, колись я марив мати в балеті десять танцюристок і один купальний костюм для них, але хіба наші шановні отці-доктори-кушніри погодяться на таке неподобство. Пометикуйте, красуні мої.

— У мене є ідея,— вихопилася Богдана і відразу осіклась.

— Говори, викладай,— заінтересувалися дівчата.

Нагірна вагалася:

— Потім, згодом. Я ще не все продумала. Тільки проблиск, вогник.

— То відкрій собі магазин з ідеями і торгуй.— Милана, як завжди, при будь-якій нагоді, намагалася допекти.— А ще краще, з штучними вогнями, фейерверками... Клієнти посунуть, як по мило.

— Слово реклось,— включилась до розмови Віра.— Дивуйтеся-предивуйтеся, рідні-прерідні, а я таки своє мило вистояла. Цілих сто грамів. Три години мерзла в хвості-черзі під господарським, але ось — сюрприз.

Подруги оглядали звичайне сіре мило, наче небачену цяцьку.

— Може, воно з людського...— шепнула, ніби вдарила словом, Нуся.— Я чула, що в Данцігу...

Зиркали тепер на мило, як на раптом пролиту калюжу людської крові. Ніхто вже не доторкнувся до сірого шматка лою, і Віра не знала, що робити з ним.

— Віддай його Трофимову,— порадив Таднюк.— а то шкарпетки в нього за кілометр смердять. Щоб тільки швидше вдарили морози, бо витримати годі. А магазин з ідеями, чи, радше, з ідеалами — це розкішна, чудова видумка. Думайте далі, а коли не вигадаете — спитайте мене.

Він помахав рукою, піднявся по східцях. У зал поволі напливала публіка.

Вірка й Милана, за давнім звичаєм — ще з самодіяльного театру, підкралися до завіси і через дірку в ній марно розшукували в залі знайомих. Чесний люд рідко заглядав у театр, який необачні голови не без підстав називали борделем зрадників.

Цікавилась публікою і Мері Вовчій. Вона просто відхилила рубець завіси, щось шепотіла губами. і раз у раз елегантно комусь вклонялась, дарувала усмішки.

— Йї є кого вітати,— моргнула Віра подрузі,— ось уже й отець-доктор з'явився...

— А з моїх навіть молодший брат від контрамарки відхрещується. Не кажу вже про батьків і сестер. «Краще б я цього не дочекалася бачити»,— говорить мати,— Милана схлипнула.

— Чого тоді пішла? Силоміць не брали,— намагалась усміхнутись Віра.

— Істи ж треба. Батько не пішов на завод, бо не дають роботи німаки. Двое малих. Мати за прачку стала, серце розривається, як бачу її, хвору туберкульозом, за повними баліями. А тут ще й аусвайс непоганий та й хлібні пайки вищі...

— І не розказуй... І в мене таке... Цікаво, що це наша розумниця Данка придумала...

Почалась вистава, дівчата танцювали, Іван Каштанюк співав, Мері брала участь у банальних скетчах, Місько Макольондра блазнював перед публікою, повторював старі, з бородою, анекдоти.

Коли цей фарс закінчився, Таднюк задумався знову над тим, що недавно почув від танцюристок.

Так, розмову з дівчатами він доведе до кінця. Вони виступлять у «бліц-крігу» в костюмах, в яких кожний упізнає мундири Червоної Армії і Флоту. Людям стане легше на серці, вони ще раз побачать, що Львів не скорився, що боротьба з фашистами можлива навіть у таких комедіантських закладах, як театр-ревію. Загуде місто, оскаженіють фашисти і їх націоналістичні поплічники.

Розділ дев'ятнадцятий

Кривий Дзюник дотримав слова. Того ж вечора, коли вийшов з тюрми, відвідав Івана Каштанюка, розповів йому про план звільнення Тисовського з казематів гестапо. Але співак ревію — вони зустрілися в фойє театру — був чомусь не у своїй формі сміливця і заводяки. Немовби чимось прибитий, він мляво вислухав пропозиції свого колишнього побратима з Брестської площі, план втечі Остапа сприйняв скептично. Пообіцяв Дзюїнкові познайомити його з надійними людь-

ми — мав на думці брата,— але від прямої участі в операції відмовився.

— Бравих хлопців і мені не бракує. Чого вартий тільки один Люстерко.— Кривий Дзюник був ясно невдоволений відмовою Івана.— Але для цієї справи потрібний саме такий, як ви, золотий мій інженерцю.— І він так, як це тільки йому притаманно, примружив ліве око.— Слухайте мене уважно. Потрібна людина, яка володіє німецькою мовою не гірше, ніж перший-ліпший фашист. Хіба ви не сходили власними ногами всі завулки Пратера? Ручаюсь, що у вас досконаліший віденський акцент, ніж, наприклад, у гауляйтера Бальдура фон Шіраха. Я знову ж можу переплюнути будь-якого берлінця чи гамбуржця. До речі, ви чули, мій славний, як міцно у Гамбурзі п'ють. Сам доктор Фенік мені про це розповідав, бо воно, власне, з ним і трапилося. Саме написав він панегірик на честь Адольфа, і возили його по рейху, як клоуна. В Гамбурзі зійшов на перон та так нализався в буфеті, що ледве його — а він хлоп нівроку, центнер з гаком — заволікли до вагона. З того часу і не нахвалиться цим портом: «Але в Гамбурзі п'ють!» — прицмокує.

Посміялись, настрої у Каштанюка трохи піднявся, Дзюник тягнув далі своє:

— Люстерко, як це відомо всім на базарі, навіть по-фольксдойчерськи добре вилається не може. Тугий до мов, як і кожний справжній поет. Отже, без вас, дорогий, мені цим разом не обійтись. Як персони. Все інше — документи, підписані губернатором Франком, ну, в крайньому разі, тією поліцейською лисицею Крюгером, «Опель» з гестапівським реєстраційним номером, шофера, якому позавидувала б пані Вехтерова, пару найправдивіших розбишак з української поліції і всяке інше обмундировання і обсталюнки* беруть підготувати і доставити сам. Згода? Ризику жодного, а втім, ти хлоп — Дзюник для більшої певності раптом перейшов на фамільярний тон — ризикований, любиш небезпеку. Хто на Ганса накинувся першим, хто до Янівського табору кладку під землею проклав? Авжеж, не я.

— До речі, оберштурмфюрер тут, у місті, і ми знову з ним друзі,— недбало кинув Іван, ще й висолопив язика.

---

* речі (польськ.).

Вістка про повернення гестапівця збентежила Дзюника, але тільки на якусь мить. Він легко оволодів собою, махнув недбало рукою.

— Грець з ним, недобитком. Він нам нічого лихого заподіяти не зможе. Щонайвище позич собі, інженере, у нього підштанки.

— Навіщо? Ти ж обіцяв придбати все обмундирування.

— Тратиш, золотий Іванку, свої блискучі здібності. Що ж, усі ми старіємося... Але, коли вже накласти під час нашого турне в портки, то краще у фашистські, ніж у свої!

І знову примружив ліве око.

— Ну, гаразд. Бачу, не витратив ти ще всього пороку.— Іван узяв побратима під руку і повів через невеличкий отвір в огорожі до сусіднього саду. Він не раз сюди заглядав під час переривів на репетиціях, вечорами. Це був запущений сад православного попа. Іван зірвав кілька фруктів, широким жестом запросив Дзюника присісти на стареньку, мохнасту лавку. Кусали великими шматками яблука, насолоджувалися ароматним повітрям. Деся з-під Високого Замку повівала рання осіння прохолода.

— Гаразд, Дзюнику. Хай буде моя згода. Але з однією умовою. Мусиш мені сказати, для чого ти всю цю історію затіяв. Що тебе в'яже з тим редакториною, що пописував у фашистській шматі та й ще якимось не дуже гречно про мене, мій виступ висловився. Наскільки мені відомо, вас раніше не в'язала жодна дружба, та й взагалі ви, мабуть, не були знайомі.

— Глибокі почуття можуть народжуватися нежданно, і навіть у в'язниці. Там особливо,— глибокодумно вів розповідь Дзюник, але Каштанюк відразу зауважив, що той гне баналюки.

— Ти кажи просто й щиро.

Дзюник обійняв Івана.

— Добре. Тобі я довіряю, наче братові. Тисовський дійсно мені до люфту*. Хоч виявився він зовсім не тим запроданцем...

— Без патріотичних слів...

— Ти ж перед хвилиною говорив про фашистську шмату...

---

* До повітря (нім.).

— Мене Тисовський критикував у ній, а хіба не знаєш, як артисти жадають слави. Не відаєш, то запитай у Люстерка.

— Давай, без мистецьких амбіцій...

— Слухаю тебе.

— Отже, коли б я вибирав в'язня, що найбільше до вподоби мені, то зупинився б на молодому Золотку, синові книгаря. Щодо Тисовського, то мені потрібний його архів.

— Який ще архів?

— Різні такі інтересні записи, пікантні знімки, чудесні фільмові кадри унд зо вайтер *, як говорить наш незабутній поет Тит Люстерко.

— Що ще за новина? Ти сьогодні палиш одними таємницями. Що трапилось з Титом? Він недавно заходив до мене. Саме від тебе з тюрми грипс передав. Помер чи з глузду з'їхав?

— Майже. Одружився.

— І що з того? Я також...

— Ти питаєш — з ким?

— Ну?

— З Вандою Осідач. З тією самою, з якою ти в шинку мури снував.

— Краще не згадуєш. Пам'ятаю добре. Але це мене зараз нітрішки не цікавить... Хай на здоров'я...

— Швидше, на смерть. Ванда виявилася трэфною. Вона, це нам відомо достеменно, зачасто бігає на Пелчинську. Зрозумів тепер?

— Та біс з нею. І з тобою також. Чув про це. Не встиг ще вільного повітря ликнути, а вже наговорив мені цілу бочку анекдотів, небелиць, таємниць. Я тут — серед досвідчених пліткарок і шахраїв сиджу і нічого неї знаю, а він у тюрмі, і все — як на долоні. Це не Люстерко, це ти з глузду зійшов.

— Саме тому я й погодився деякий час посидіти у в'язниці, щоб все вивідати, зрозуміти. Я ж казав — там знають найдокладніше...

— Чекай. Ще одне питання. Навіщо тобі архів Тисовського?

І знову Дзюник примружив ліве око.

— Не догадуєшся? А що розвішують у своїх будуарах різні модниці та амбітні співаки? Я хочу, щоб

---

* І так далі (нім.).

мої знімки оббігли весь світ. На них зафіксовані вельми культурні явища нинішньої дійсності всяких твоїх старих і нових добрих друзів.

— Люципер ти! Звідки вони в Тисовського?

— Їх потайки, закритою камерою робила одна пристойна і достойна дама. До речі, твоя добра знайома. Нещодавно у вас з нею були середньовічні лицарські порухунки.

— Ти мене вбив! — Каштанюк важко опустився на лавочку. Посипалися на землю яблука.

— Це не смертельно. Добре, що ти не застрелив Роми Гамули.

— Світ перекинувся!

— Це фашисти його перевернули, але вважаю, що ненадовго.

Каштанюк схопився. Став прямо, його очі вп'ялися в обличчя Дзюника.

— Скажи, нарешті, хто ти власне є?!

— А це питання до справи не належить.— Дзюник з достоїнством підвівся.— Може, настане час, коли дізнаєшся. І навіть не побувавши в тюрмі. А поки що пора прощатися. Днями знову з'явлюсь.

Він ввічливо зняв капелюха, ще раз поклонився і подався садом до вхідної хвіртки.

Каштанюк не спішив до театру. В нього був виступ у кінцевій частині ревію, і він ще довго насамоті думав про Кривого Дзюника, і все почуте від нього. Дивною, загадковою, незвичайною виявилася людина. А чейже коли пізнав Дзюника на Залізничному базарі, здавалося, жодних таємниць за його постаттю не криється. Ось такий собі франт, львівський батяр, яких досхоchu було на всіх передмістях Львова. І тільки зараз окремі, помічені колись, деталі кидали нове світло на цього безперечно талановитого, розумного «короля» базару. Згадав, як допомагав скуповувати для нього зброю — тоді думав, для цілей, далеких від благородних, чесних справ. Потім бійка з фашистами на Брестській площі — Дзюник був у перших рядах. У Янівському концтаборі допомагав іншим в'язням, а його винахідлива ідея з залізним оркестром труб піднімала німецьких і зневірених. Ще сьогодні, почувши про архів Тисовського, в Івана майнула думка про те, що Дзюник робить це для хорошого заробітку, а виявляється, що керують ним інші, чесні мотиви.

Хто все ж таки він — цей Дзюник, кому служить, які ідеї визнає, — Каштанюку було невідомо.

«У всякому разі, такій людні варто допомогти, слід довіряти».

Іван допоміг.

Власне, вся його роль зводилася до точного виконання сценарію, який блискуче, акуратно, талановито розробив Кривий Дзюник. Визволення Тисовського з в'язниці, захоплення в гестапо всієї документації архіву і слідства відбулися за планом — просто і чітко.

Каштанюк ще довго потім докумтувався, звідки його побратим дістав військову автомашину з номером краківського гестапо і, що особливо оригінально, як здавалося Іванові, — розпорядження найвищого поліцейського достойника генерал-губернаторства з усіма необхідними в таких випадках підписами, печатками, шифрами. Коли якось про все це спитав, Дзюник неохоче бовкнув:

— Є деякі давні зв'язки і старі друзі, ще з часів Веймарської республіки. — Після паузи додав конкретніше: — Є колишні справи, що зобов'язують, є давні знайомі, яких можна шантажувати або просто купити з потрухами. Ти ж знаєш, що я багато років жив у Німеччині.

І тільки після цих слів Каштанюк впевнився, що його загадковий побратим має зв'язки з антифашистським підпіллям.

— Як він чудово вміє маскуватися, — подумав з заздрістю, і чи не вперше в житті йому стало шкода, що не він є на місці «короля базару» Кривого Дзюника, людини, напевне, великої і щедрої долі.

Розділ двадцятий

Роман Кардаш глибоко переживав відчуження друзів по боротьбі, майже повну ізоляцію від підпільної організації. По-різному сприймав свою гірку долю: то рвався до колективу, цілими днями шукав бодай випадкової зустрічі з вчорашніми товаришами, то знову замикався в собі, переходив вулицю, коли побачив будь-кого із знайомих з організації, уникав розмови навіть з рідним батьком. І все ж відчував, що далі так жити не зможе, не витримає, впаде.

Вини за собою не визнавав, але лише перед іншими: перед собою почувався винним. На самоті часто звинувачував себе в багатьох гріхах, помилках.

Звичайно, на перший план виходила Рома Гамула. Картав себе за кожну зустріч з нею, за кожне слово мовлене їй. І хоч поки що зраду Роми не довели, Роман у душі повірив у це звинувачення і боляче бичував себе за те, що саме через нього Рома напала чи могла натрапити на слід організації. Боявся зустрічі з недавньою коханкою. І вирішив втекти від неї, від міста, від колишніх друзів і, просто, знайомих. Поїхати кудись, де його не знають, де він міг почати життя наново, спочатку. Манили партизанські з'єднання, що вели широку боротьбу проти фашистських загарбників, снівся фронт над Волгою, обложений Ленінград. Реально думав про боротьбу тут, на Львівщині або в рідних Карпатах, але боявся недовіри, перевірянь. Не бачив перед собою дороги, а лише замкнуте коло. До якого берега приплисти, щоб прийняв його за свого, чесного.

З'являлися й інші думки. Стати месником-одиначкою, щось зразок Івана Каштанюка, лише не з його плутаним, невизначеним ідейним спрямуванням.

Одне тільки не спадало ні разу на думку: кинути все до дідька, забути організацію і друзів, присвятити весь час навчанню, медицині чи, просто, зробитися сибаритом, купчиком, продавцем пива чи іншої якої-небудь холери. Ні, без боротьби за долю народу, проти лютого ворога він уже не уявляв свого існування, вона була номер один, смыслом його життя.

Згадав якось Олексія Черних, «Альошу Руського», — просвітліло обличчя, полегшало на душі. Олексій завжди ставився до нього добре, з повагою.

Знайти «Руського», поговорити з ним, як брат з братом, як друг з другом, який тобі вірить. А чей вирине зичливий берег?

Але як потрапити до Черних?

Знову тиждень блукав вулицями міста. «Руського» не зустрів, натрапив на Рому. Ішла похнюплена, сильно постаріла, з очима, втупленими в тротуар. На щастя, не запримітила його.

Схопився, наче потопаючий за крайній, найменш імовірний шанс. Зайшов до палітурні, до Тодорка, до того хлопця, що більше за всіх не довіряв йому, підо-

зрівав у зраді. Зайшли в комірку, Роман сказав просто:
— Мушу зустрітися з «Руським».—І відкрив причини.
Довго Тодорко міряв хлопця своїми допитливими
циганкуватими очима. Кілька разів хотів перебити його
розповідь, але стримав себе.

Відповів: «Добре».

І відразу ж скоромовкою, злісно:

— Тільки тому, що це «Руський», я зведу вас. З
іншим — нізащо. Але вважай — він тебе наскрізь роз-
кусить і, як буде треба, наче жабу розчавить. Одним
махом.

— Добре. Дякую,— хотів попроситися.

— Обійдуся.— Руки не подав.

Олексій допоміг.

Так, він довіряє, заведе до партизанів. Є зв'язки.
Може, і сам залишиться, не любить міста, а ще такого
заплутаного, як Львів. А втім, партія вирішить.

Збори назначено через тиждень. Ще треба вирішити
як бути з батьком, залагодити справи на медичних кур-
сах. Ще хотілося побувати на прем'єрі ревію, де вико-
нувалася його — вже, певне, остання — пісня, ще дуже
прагнув побачити, погомоніти з Богданою чи хоть зирк-
нути на неї.

Батько вже дрімав на широкому доморобленому
тапчані, коли Роман прибув до їхнього тимчасового
житла — в комірчину за буфетом. Хотів почати розмо-
ву, поділитися з татом радісною і тривожною водночас
новиною, але зиркнувши на бліде, виснажене обличчя,
мовчав. Як раптом, якимсь непомітно постарівся тато.
Ще виразніше, гострими клинами випиналися худі кіст-
ляві вилиці, ніби відпадав, осувався колись м'язистий
підборідок. Гармонійні хвилі зморщок лягли на високе
чоло, залисини на голові сягали тім'я. Дихав важко
й нерівно, іноді з присвистом. Давня, запущена хвороба
брала своє. Дивно, що Роман, за щоденними замороч-
ливими справами й тривогами, не помічав цього раніше
й ніби робив зараз якийсь жахливе відкриття. Правда:
батько ніколи не скаржився на недугу. Ще й любив
жартувати: «У війну хвороби мовчать, як і жінки сол-
датів. Не мають до чого присіктися».

Ні, Роман не посміє зараз розбудити батька, розпо-
вісти про своє рішення, порадитися, попросити благо-
словення, поговорити, як житиме татко без нього, його
опіки. Скаже завтра вранці.

Поклався мовчки поряд. І хоч зробив це тихенько, без найменшого шарудіння, старий Кардаш зразу відчув коло себе тепле рідне тіло. Поклав на синові плечі руку. Роман припав до неї губами і гірко заплакав.

Коли пробудився зі сну, лежав уже один на тапчані. До вух долітали тихі обломки розмови. Піднявся. Весь ранок крутився біля тата, але так і не знайшов моменту, щоб поговорити з ним на самоті.

«Зроблю це ввечері, після повернення з театру,— вирішив, збираючися на лекції,— хай має тато спокій ще цього дня».

Прем'єра ревію «Бліц-кріг» почалася із значним запізненням. Зал на цей раз переповнений: на прем'єри, де б вони не відбувалися, ходили всі ті, що вважали, ніби вони щось значать у нинішньому суспільстві,— купці-добробкевичі, працівники УЦК, міської управи, вищі чини поліції і, звичайно, молоде їх чадо, одягнуте за останнім криком моди, закучерявлене, напарфумоване,— прем'єри перетворювалися у своєрідний парад елегантного світу,— нетерпеливо тупотів ногами, висвітував. У перших двох рядах засіли «достойні» гості — німці — представники губернаторства, штадтгауптмана, гестапо, а також з два десятки ранених солдатів з Сталінградської битви, що видужували у львівських госпіталях. Вони прибули в зал на милицях, з перев'язаними руками, головами, безрукі, безногі. Це для них — героїв Сталінграда — насамперед, вірні рутенці з Львова готували ревію — високий, символічний акт спорідненості духовної і бойової, любові, визнання, захоплення. Про це й говорила афіша, надрукована двома мовами — німецькою й українською, про це вже кілька днів сповіщали «Львівські вісті» та інші окупаційні листки.

Нарешті, із-за завіси на авансцену вийшла Мері. Вона була в польовому мундирі легіоніста з батальйону «Нахтігаль», щоправда, з обрізаними ногавицями. Стара діва вважала, зрештою не без підстав, що її голі ноги мають більшу вартість для фашистських вояків, ніж ногавиці та й голова їх побратимів по зброї і злочинах. Марширувала туди-сюди елегантним кроком австрійського гусара, підпираючи вгору табличкою з першим номером уже досить обвислий бюст. Несла цю табличку так благоговійно, так граціозно, як царця не тримає корону, як девотка не притуляє до себе

образ матері божої. Артистці заплодували солдати, не зводив з неї масного погляду отець-доктор Кушнір, хтось із гальорки гукнув «Іди, лялю, сюди», але на тому і закінчився весь ефект виступу.

Коли Мері, віддавши десяток поцілунків долонею у бік перших рядів публіки, граціозно заховалася за завісою, на її місце на авансцену, вискочив, ніби виштовхнутий чиеюсь дебелию рукою, Таднюк. Він не мав сьогодні звичного одягу львівського батяра-бальяндрасника Міська Макольондри, це був грубий, неохайний, череватий стрілецький сотник Цяпка, герой походу галицької армії на Київ у першу імперіалістичну, оспіваний у десятках «визвольних» піснях, який, втікаючи додому, раз у раз запитував усіх зустрічних, чи далеко ще славний город Київ.

Роман — він сидів у одному з середніх рядів — мимоволі примружив очі, догадуючись, кого це так вдало зображає Ярема Швейка? Ох, безсумнівно, це карикатура на фельдмаршала Герінга. Така ж постать, ті ж жести. Невже зумисне чи лише випадково? Щоб Таднюк на щось подібне наважився свідомо, і вірити не хотів. Але, коли почув перші слова конферансьє, сумніви розвіялися.

— Я єсть бравий вояка Цяпка, і такий вояка, що коли чую слово «культура», зразу вихоплюю пістолета.

І Таднюк рвонувся рукою до пояса, щоб намацати кобуру, але на попушеному паску теліпалася тільки величезна ложка, і сотник Цяпка скривився, скорчив таку міну, ніби йому раптом коня з возом хтось украв.

Публіка зареготала, заплодувала. До розпуки сміялися навіть німецькі солдати, мабуть, і вони люблять поглумитись над солдатами-невдахами, офермами.

Друга частина програми почалася дешевеньким скетчем з фронтового життя. У землянці кілька солдатів у невизначеній формі (французи, англійці, американці —?) до забуття грають-ріжуться у карти. Вривається ворог (мабуть, німецький солдат). Приглядається мить з-за плечей гравців до ходу гри. Тоді гукає своє сакраментальне: «Дурак! Хто виходить з-під туза». І бере всіх у полон.

Ранені солдати гогочать. Один з них кричить: «Круцифікс! Es ist für mich *». У залі радісне оживлення.

---

* Це про мене (нім.).

Солдат, спираючись на милицю, піднімається, кланяється на всі боки. Йому аплодують.

На сцену виходить Іван Каштанюк. Він загримований під стрільця африканського корпусу. Чорному, красивому, засмаглому — мундир до лиця. Співає кілька шлагерів, на біс виконує відому жартівливу пісню про стрільця-гармаша, якого вже давно наздогнала куля, «а він все ще стояв і фурт-фурт ладував». Рефрен «фурт-фурт ладував» підтягає багато хто з публіки. Отець-доктор вигідніше, майже до самої сцени, просуває ноги, розпинає пасок, що вгризся у живіт. Він теж «ладує». Гауптштурмфюрер Кнорр дримав, стомлений солідною випивкою в УЦК.

Настрій у залі відмінний. Ніби зріднила глядачів пісня, жарт, гостре слівце. У такт мелодії коливається ряд солдатів. Публіці тепло, УЦК видало із своїх запасів спеціально на прем'єру кілька мішків вугілля.

Таднюк випускає на сцену балет — коронний номер вистави. Він стоїть на авансцені, розповідає завчені дотепи, а сам уважно вивчає обстановку в залі. Шкребе під серцем, вгинаються в колінах ноги, комок раптовної болі чи вболівання за долю людей, яких він зараз виведе на сцену в бій, підповзає до горла, але голос його — ось, що значить довголітня акторська справа — звучить твердо, полум'яно. Ніби в екстазі піднімається його постать, росте, і падають, летять у зал слова, як рокіт дзвонів.

— Була і буде голова! — закінчує виступ конференсьє,— сказав один солдат, якому гарматна куля відірвала голову. — А тепер — балетний живий образ «Наша перемога».

Тихо народжується музика. Ще важко визначити її жанр. Та з кожним тактом вона міцніє. Мелодію широку, як степ, змінює маршова, похідна, ніби дума народна. Уста Романа мимоволі дрижать, вони підбирають слова до мелодії і вже беззвучно кладуть їх на музику: «Помнят псы-атаманы, помнят польские паны...»

Піднялася завіса одним змахом, і, ніби вибух бомби, освітив сцену — сильний рефлектор із темряви вирвав яскраву, могутню картину-панораму. Піднялася при задній стінці сцени шеренга солдатів, що тягнеться на всю широчінь сцени, і маршовим кроком рушає вперед. Оптичне враження таке, що вони йдуть і йдуть, і кін-

ця-краю їм немає. А музика дужчає і дужчає. Грізна, величава мелодія. Роман не знає її, проте впевнений, що не стрілецька і не німецька пісня. Бойова, могутня, широкоплинна, звияжна.

Ряд солдатів доходить до авансцени. У їх руках раптом з'являються гвинтівки, штиками своїми, як по команді, спрямовані в зал. Лець розхиляється шеренга у своєму центрі, і на чоло її виходить Таднюк. Він у формі комісара Червоної Армії, з пістолетом у руці.

І саме Ярема заспіває пісню, яка через мить, підтримана літаврами, прозвучить — дужа, полум'яна, грізна — на весь зал, викличе серед частини публіки неймовірний переполох, але багатьох підбадьорить, вселить у їх серця віру, пролунає для них вісником перемоги:

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой...

— Вони в руських уніформах,— кричить оберштурмфюрер Кнорр до отця-доктора Кушніра і зривається з фотеля.— Бандітен!

— Закрити сцену! Закрити сцену! Завісу! — репетує начальник культурного сектора УЦК, важко піднімається і, притримуючи руками штани, біжить до східців, що ведуть на сцену. Широко роззявив рота, східці наче пес злизав.

— Матінко божа,— хапається руками за голову, штани з нього осуваються на підлогу. — Бандити! — повторяє за гестапівцем.— Большевики!

Піднімаються німецькі солдати, біжать до сцени офіцери української поліції, Кнорр стріляє.

А пісня лунає, гримить. Її вже підхопили в залі, тут і там зриваються аплодисменти. На гальорці скандують: «Слава! Слава!»

І свист, і прокльони, і несамовита лайка, і постріли.

Пусть ярость благородная,
Вскипает, как волна,
Идет война народная,
Священная война.

Через ряди акторів прорвався Трофимов. Він руками тягне завісу, відтручує солдатів-дівчат і падає від кулі.

Гаснуть світла. На сцені і в залі. Лемент, крик ще дужчий. Публіка ринула до виходу, люди товпляться,

наступають один на одного. Вже хтось упав, когось топчуть, але не вшухає і далі гримить могутнє «Слава!»

— Хай живе Радянський Союз! — звучить гордий оклик.

— Німці до мене! — горланить Кнорр.

— Смерть німецько-фашистським окупантам і їх націоналістичним холуям! — Дужий, молодечий голос з гальорки.

— Feuer! * — командує якийсь зляканий писк.

І знову постріли, і знову крики, і знову вигуки «Слава!»

Роман — весь у напрузі, наче клубок натягнутих нервів. Він захопився, сп'янів від радості, кричить з іншими юнаками «Слава!», готовий зразу кинутись в бій, громити фашистів. І раптом думка, як ніж у серце. Там, на сцені — Данка. Її шлях на волю — відрізаний. Вона вже полонянка.

Схоплюється, один з перших проривається до виходу. Біжить під стіною, густий, лапатий сніг — перший сніг, зафіксує пам'ять — лягає прохолодою на очі, лице. Він не завада юнакові, біжить і затримується коло півпідвального вікна, що виходить з жіночої вбиральні. Роман знає тут усі входи-виходи, як в рідній хаті, о скільки разів влітку він крадькома вистоював проти цього, завжди заслоненого віконця, а мо', розпахнеться воно, і побачить свою долю, своє нещасливе щастя.

Піднімає з землі принагідну ломаку і щосили гатить нею у шибки. Ще мить, і вікно з рамками влітає у вбиральню.

— Богдано! — гукає.

Відповіді нема.

Стрибає до середини. Купи шмаття, розжарена «буржуйка», реквізити... Ні душі. Видно, дівчата ще на сцені. Піднімається східцями, йому навстріч Мері. Злякана, втомлена, по обличчі спливає помада. Одягнена так, як виступала в скетчі.

— Ідть мерщій звідси! — радить.

— Куди? — очі актриси заповнюються слізьми.

— Через вікно, воно вибите.

— Я боюсь, — скиглить. — Я вже краще тут. Я невипинна. Я участі не брала.

---

* вогонь (нім.).

— То йдїть ви,— кричить,— до чортової мамї! — і сам дивується, звідки взяв цю лайку. Відчиняє дверї на сцену, гукає дівчат. До вух долїтають шерехи, крики з залу. Знову ляснув постріл. Світло ліхтарика за-слїплює очі.

— Нагірна! — кричить на весь голос.

Збігаються, нарешті, танцюристки. Допомагає їм вибратися з вбиральні, ніколи пізніше не згадає, чи за-примітив тоді Данку. Дівчата вибираються через вікно. Спихає з канапи Мері, стара дїва закуталася у якісь штори, забилася в куточок.

— Геть звідси,— кричить,— сюди або туди. Я пе-ревертаю грубку.

Вовчій скрикує і вибігає на східці.

Дужий удар ногою, і «буржуйка» лежить вже долі-лиць. Сніп вогню вилетїв угору, лизнув навколишні предмети. Роман плюнув у багаття і, зашувивши очі від густого диму, вискочив крізь вікно. Крім розкидано-го шмаття, не зауважив більш нікого.

— Молодці, дівчата,— подумав.— Справжні сол-дати.

З-за дерева вислизнула тїнь, хтось взяв його під руку.

— Данко! — прошептав і міцно притиснув дівчину до себе.

Вереск, гвалт, крики неслися вже з подвір'я. Підніс Богдану і перекинув у сусідний сад. Піднявся на руках і переліз через паркан сам. Побігли алеєю до воріт, вийшли на вулицю Куркову, майнули вниз у гущу де-рев Губернаторських валів, а звідти крутими вуличками Ринку на Коперника.

— Тату, я привїв тобі доню,— сказав тихо, розбу-дивши батька.

Старий Кардаш лагодив лампу. Електричне освіт-лення не працювало.

— Данка? — зрадив, наблизившись з лампою до гості.— Вітаю, доню. Будь, як у себе дома.

Богдана стояла, ніби вкопана.

— Ви будете допомагати один одному, добре? — Роман схопив батька і Данку за руки.

— Нічого не розумію,— озвався старий Кардаш.— А ти?

— Я йду, тату.

— Куди? — водночас гукнули батько і гостя.

— Як вам пояснити. Далеко і близько. Далеко на відстані і близько до серця. На війну йду, на справжню боротьбу з фашизмом.

Настала тиша, було чути як пихтить гніт лампи.

— Іди сину! — Кардаш-старий ніжно і перший раз у житті так довго тримав Романа в обіймах. — Не раз думав про це, хотів підказати, та стримувався. «Коли він з роду Кардашів, додумається сам!» — Іди на добру справу, а про мене не турбуйся. Проживу, винесу найважче і буду чекати тебе з перемогою.

— То, може, й мені можна піти з тобою, Ромцю? — спитала Богдана і кинула на юнака свій ясний, відвертий погляд.

Розділ двадцять перший

Визволений з тюрми Тисовський, і не зазирнувши до отчого дому, відбув на нелегальне становище.

Швидко з'явилася проблема надійної постійної квартири для Остапа. Як і в інших подібних випадках, це питання вирішив бувалий «Лука». Де в нього тільки не було друзів, хто від щирого серця не виконував його прохання. У двадцятих роках «Лука», він тоді ще мав своє легальне ім'я і прізвище, посаду, проводив активну громадську діяльність, їздив од села до села, від міста до містечка і агітував за обрання на виборах до польського сейму і сенату, до магістратів і сільських рад кандидатів від «Сельробу» — прибудівки Комуністичної партії Західної України. Не було такої оселі в Галичині й на Волині, де б йому відмовили у ночівлі, не прийняли з радістю. Він і зараз легко міг влаштувати Остапа чи-то в самому Львові, чи в далекому бойківському селі. Хай би відпочив хлопець, попив густого молока, набрався сил до дальшої підпільної діяльності. Сто разів у житті «Лука» вже поступав так.

Проте, цим разом зробив інакше. Становище було напружене, складне. У жовтні 1942 вже остаточно сформилася і почала вести організовану боротьбу проти німецько-фашистських загарбників широко розгалужена підпільна антифашистська організація, керована комуністами. «Лука» і Дністровий були в її проводі. Організації були потрібні віддані й талановиті

люди, які вміли б вести масову агітацію серед населення, видавали підпільні газети, листівки, розповсюджували звернення Радянського Інформбюро. Саме для цієї справи і годився Тисовський.

«Де організувати друкарню, де помістити її працівників, щоб були в безпеці, близько від Львова, мали постійні контакти з керівництвом підпільної організації?»

І «Лука» підібрав таке місце.

Відразу на схилі Личаківського горба, коли їхати гостинцем на Винники, є невеличке село Лисиничі, а в ньому давня «біда» цієї підміської околиці — дріжджовий завод, чи, як старожили називали його, «бровар» та два штучні гнилі озера, куди спливали всі відходи нечистоти. Смерділо тут так нестерпно, що прохожі затикали носи, пасажири автомобілів — шибки, а хтось то й зовсім звертав на Глинянський тракт, хоч і доводилося робити чимале коліно. Так робили переважно й фашистські водії та погоничі.

Ще далі ховалися в нетрях кущів та придорожних лісових насаджень два природні ставки, і над ними стояло декілька бідняцьких халуп і дві гарбарні.

Так тут було вже кілька десятиріч, ще з часів небіжки Австро-Угорщини і мінялося тільки те, що часто банкрутували ці ремісницькі майстерні, і на місце одних власників приходили інші.

У час кризи, за десять років до війни, господарем однієї гарбарні став незнайомий у цих околицях старичок. Довго ніхто не цікавився ні його життям, ні іменем. Нарешті, постукали в хату жандарми, перевірили, чи дід має патент на гарбування шкіри, чи регулярно платить податки. Тоді й довідалися сусіди, що самотнього ремісника звати Данило Яць, але часто плутали, котре із цих слів — ім'я, а котре — прізвище.

Інше цікавило жителів — його талан. Бо коли в одну з неділь Яць на довгому дручку вивісив в ринку під самим Адонісом свою продукцію — шкіри і взуття, покупці з дива роззявили роти: добротніших, красивіших жіночих чобіток, міцніших юхтових черевиків в найдорожчій майстерні на вулиці Сикстуській, де шили взуття для самого воеводи пана генерала Беліни-Празмовського і митрополитів Твардовського, Шептицького та Теодоровича.

Пішла по місту слава про Данила, пішла слава й про Яця.

А той, продавши всі до єдиної пари, брав знову в руки дручок і, підпираючись ним шкандибав усією Личаківською, поволі проходив повз дріжджовий завод і озерця. Носа не закривав: у його майстерні були свої запахи.

Мав старий і свою слабкість — любив на ринку встрявати в розмову з будь-ким, але бесіда завжди торкалася однієї теми — кінця світу. І сердився, коли йому відповідали, що про це знає бог і його намісники на землі. Ні, він сам відає краще. Може, й тому так ненавидів священнослужителів. Це не раз використовували різні гультяї для загальної потіхи.

— Ану, діду, скажіть, коли буде кінець світу?

— А буде, скоро буде, коли такі гунцвоти та нероби ходять по землі.

— А як там з півчобітками теплими для митрополита? Уже обсталював *, а то зима на плечах.

— Хай їм чорти шиють, чесний ремісник не буде.

— Та що ви плетете, діду. Митрополит Шептицький і чорт. Яка це компанія. Краще вже ви. Либонь, для генерала штиблети англійські припасували.

— Хай у кінського коваля остроги собі припасує, порядний ремісник ніколи не стане...

Почув якось цю розмову поліцейський агент, завів гарбаря на комісаріат, і тут вліпили старому досить солідний штраф. Швець без жодного слова витягнув гаманець, заплатив.

— Бо ж що казав, то казав. Я, ремісник, гонор свій маю, але цікаво, як повели б себе на моєму місці святі достойники, байдуже який, римокатолицький, руський чи вірменський. Всі вони однакові.

І як тільки його виштовхнули з комісаріату за двері, ехидно додав:

— А шляг би вас трафив разом з вашими митрополитами.

«Лука» познайомився з Данилом на Ринку, він любив приглядатися до роботи ремісника, хоч у самого не вистачало грошей на черевики. Не раз обороняв старого від глумливих окликів хуліганів, картав батярів.

А зараз згадав шевця-ювеліра.

---

* замовив (розмов.).

«Ось де найкраще місце для майбутньої друкарні, для підпільників. Але чи живий ще господар?»

Раннім ранком подався до старенької гарбарні.

Данило Яць сидів на шевському табуреті і завзято клепає невеличкий шматок шкіри.

Гостя зустрів настобурчено, з підозрою. Заховав під фартух свою роботу, потім підвівся, подав «Луці» три пальці.

— Ось кого не чекав, то не чекав. А, власне, ніхто до мене не приходить. Немічним став, та й поліцаї заборонили купувати будь-яку шкіру, все туди, до Німеччини вивозять. А ви не з уряду якого будете? — тильно зиркнув на гостя.

— Ні, не з уряду, є одна справа як до давнього знайомого.

— Коли справа чесна, сідайте. Уже й забув, як звали.

Запалили люльки. Потім старий запитав про кінець світу, бо на його думку, він уже ось-ось наближається.

— Будь воно прокляте, не дають дитині босій і капців вшити. Ще як тільки ця навала насунулась, припленталися два сволоцюги з поліції, сусідами колись були, та причепилися: «Віддай, діду, патент, бо наша влада наступила». А я їх дручком з хати. «Навчіться спершу, кажу, дратву зсукати, а тоді патент у чесного ремісника відбирайте». «Патент, кажу, в мене австрійський, цісарський, то хай прийде сам цісар, тоді й віддам». Відчепились псяюхи. З того часу ні жоден цісар не показується, ні німак. Куди у таке смердюче болото? Отак і живемо на самоті.

І по-змовницьки на вухо до гостя шепнув:

— А як там ті митрополити, ще дрейфують по землі на своїх каліках чи вже відлетіли в пекло?

— Твардовський і Теодорович до своїх пращурів, а нашого ще й нині возять, наче дитинку, на візочку.

— І ви ще кажете, що кінець світу далеко. Та в нас тут на тиф майже всі діти повимирали, а він, бач, і лік свій забув! — старий розгарячився, аж у долоні сплеснув, забігав, як юнак, по халупі.

Лід недовір'я було зламано. «Лука коротко виклав суть справи, ради якої прибув, гарбар уважно слухав, хитав головою, голосно міркував.

— Що ж, діло чесне ви задумали, наше ремісниче. У моїх палатах місце знайдеться, горище зовсім пусте,

та й пивниця знадобиться. Хай приходять хлопці зі своїми причандалами. Тільки ледаших не беріть, неробів не потерплю в хаті. Тут не церква, тут, як хочете знати, щось наче пекло або монастир.

І старий розповів, як замолоду став ченцем, як на власній шкірі відчув збиткування церкви над народом, жорстоку експлуатацію в монастирі Василян у Жовкві і від того часу зненавидів святих шкуродерів.

— Бо є шкуродери чесні — це гарбарі, роботящий люд, гицлі, врешті, і шкуродери людських душ, п'явки безжалісні, що звели собі кубла по церквах і монастирях.

Закипіла робота. Її керівником, душею був «Лука».

Кожної неділі приходили Тодорко і Влодко Ковалицький, який був на легальному становищі й працював у друкарні «Лембергер Цайтунг». Вони приносили папір, друкарські шрифти, банки фарб. На горищі друкували на саморобній машині газету. Яка панувала радість, коли «редактори» брали в руки ще макрі полоси і робили останню коректуру. А кожен свіжий номер обов'язково мусив першим читати Данило. Він тримав газету, наче шмат щойно вигарбованої шкіри, слинив, пробував на тривкість і урочисто складав у трубку, ніби мовчки стверджував, що він з надрукованим згоден, що все гаразд.

Але найсвітліші, найврочистіші години у цій скромній світлиці наставали в тихі довгі вечори, коли було чути, як на шибки падає сніг, як за вікнами гуляє вітер, а десь далеко під лісом люто вие голодний вовк.

В центрі уваги, як завжди, був «Лука». Він розповідав про Леніна, про Великий Жовтень, КПЗУ, про боротьбу з німецько-фашистськими окупантами, про місце людини в житті, патріотизм, про своє минуле, друзів. Присутні слухали, затамувавши подих, не бурчав і не пахкав люлькою старий гарбар, тільки зрідка докидав, як докладають по одному поліну до багаття, що горить високим полум'ям, своє слово.

Роботи було багато. «Лука», повернувшись з міста, розповів, що книгарю Золоткові вдалося викупити з в'язниці сина, і Богдан вже включився в діяльність підпільної організації. І хоч сам не показується в домівці Данила Яця, тут, на горищі, незабаром, до Нового року буде надрукований третій номер газети німецькою мовою.

У хатині гарбаря, де раніше не було жодної книги (біблію і молитовник він порвав на шматки ще в монастирі) тепер заройлося пресою. «Лука» приносив з Львова книги, газети. З'явився тут том Леніна, обтертий, без обкладинок, видно, тисячу разів читаний й перечитаний. Данило не раз брав в руки книгу, гортав її, читав.

Одного разу обережно загорнув том в рушник і піднявся на горище. Довго не повертався.

Врешті зайшов у кімнату. Бадьорий — ніби помолодів. У руках тримав згорток. Якось соромливо подав «Луці» книгу Леніна, мистецьки оправлену чорною, аж блискучою шкірою. На обкладинці було викарбоване одне слово — ЛЕНІН.

— Вибачайте, коли що не так. Але не міг дивитися, як нищиться така книга,— низько схилив посивілу голову.

Якось гарбар попросив Тисовського текст присяги членів підпільної організації, що саме друкувалася.

Остап радо подав старому вже видруковану листівку:

«Я, син (донька) українського радянського народу, присягаю, що мужньо і до останніх сил буду боротися за волю народу та за визволення своєї Батьківщини...

Присягаю, що буду виконувати всі накази керівництва підпільного руху.

Присягаю — зберігати військову таємницю, не видаєти її навіть під найжахливішими туртурами...

Присягаю...»

Дідусь дивився благально на Тисовського, ніби чекаючи від нього допомоги. Врешті випалив слова, у які, мабуть, вклав усі почуття:

— А мені, мені можна підписатися під цим артикулом?

І старий підніс угору два пальці, як робив це, мабуть, у далекій молодості, свято віруючи в бога.

...Із маленького, запущеного, загубленого в болотах і лісах будиночка струмилося яскраве світло ленінських ідей, що кликали народ на боротьбу проти жорстокого німецько-фашистського окупанта. Воно освітило і душу старого ремісника.

Благословенне сяйво, яке запалили безстрашні підпільники-комуністи.

Розділ двадцять другий

Бал-карнавал тривав. Уже давно минула північ, уже учасники пройшли, прострибали, провальсували на паркеті десятки кілометрів дороги, вже було програно в карти багато тисяч марок, випорожнено в буфеті тридцять ящиків міцних алкогольних напоїв, уже ловеласи заманули-затягли в затишні апартаменти на другому поверсі не одну вірну меценасову, інженерову, послыху, вже мліли руки музикантів і офіціантів, а великий «український» карнавал 1943 року в літературно-мистецькому клубі не кінчався. Пóтом, смородом відгонило в усіх приміщеннях, коридорах, гидотний флюїд виривався на вулицю, пробував змагатися з уранішнім морозним лютневим повітрям.

Бал-карнавал був у розпалі.

Іван Каштанюк нарешті вирвався з настирливого товариства артисток і сів у буфеті у фотель, який йому підсунула нова його красуня, що сьогодні завідувала напоями.

Уперше не був задоволений з пиятики, боявся ранку, пробудження.

Якось сам сказав: люблю пити, але не люблю тверезіти. Бо тоді бачиш, яке ти ніщо. Так і задрімав, забувся у півсні.

Каштанюк належав до тих людей, які не відають, що зроблять не те що через місяць, тиждень, а зараз, цієї ж миті. Просто не думав про це і не хотів знати. Рідко коли був іншим. Хіба в тих випадках, коли справи зачіпали його амбіцію, гонор, себелюбство.

А зараз йому раптом стало ясно, що його життя — гидке, позбавлене будь-яких ідеалів і краси. Він нікого не любив, йому ніхто на цьому земному падолі не був потрібний.

Тля зневіри вже тривалий час точила його серце, думки. Останнє своє завдання, як людини, бачив у визволенні в'язнів з Янівського концтабору, які потрапили туди через його нестриманість і буйність. Він докопався до табору, і, хоч не виконав свого плану, як задумав, вважав, що зробив усе від нього залежне. Адже, по суті, не для врятування життя кільканадцяти в'язням він робив підкоп, наражав себе на смерть, а для власного задоволення. Яка шкода, що не загинув у клятому передсінку тунелю, коли від вибуху злетіли

в повітря камені, здригнулася земля. Його існування знайшло б тоді виправдання — у геройській смерті.

...Потім додала меду до куті історія з одруженням. Чи він кохав Модесту?

Вона була гарною, елегантною, зграбною, але поклику її ніколи не відчув. Грандіозна як пам'ятник, розумна як невеличка академія наук, сильна своїм характером, принципами, але, як і пам'ятники, — кам'яна, позбавлена вогню жіночих пристрастей, з холодними, ніби дерев'яними руками. А сильних жінок, як казав хтось — чи сам до такого висновку дійшов, — кохати не можна. Їх зв'язок був непорозумінням. Він був накинаний йому — міцному — ще сильнішим партнером.

Дружина подарувала йому доньку. Чи любив він її?

Іван напружує пам'ять, щоб вихопити з неї хоч кілька картин своєї батьківської радості, сімейного щастя, але пам'ять, як завжди, сувора і нещадна. Чого не було, того і не зафіксує вона в своїй картотеці.

Уже росло дитя, уже водило за ним, батьком, оченятами, уже пробувало кликати його до себе пухкими ручками, а він почувався ніби мертвим. Бо ніщо його в рідних стінах не гріло, не відгукувалося ні радісним хвилюванням, ні болючим щемом у душі.

— У тебе нема часу для мене, це відомо. Але невже у тебе нема часу і для дитини?

— У мене нема часу для себе. Я ним не розпоряджаюся.

Відняла дитину від грудей, схопилася на ноги, стримала себе, знову сіла на ліжко, важко дихала.

— Я ніколи не думала, що ти аж такий егоїст.

Мовчав.

— Що ж, іди, дякую тобі красно за все. Я прожила з тобою багато-багато гарних хвилин. Я їх ніколи не забуду. Дякую.

— За це не дякують.

— Як кому, за послугу завжди треба дякувати або платити. Може, ти волієш гроші? Скільки я тобі винна за своє перелітне щастя, за доню?

Почув, що вуха наливаються кров'ю. Випростався.

— Модесто, ще одне таке слово, і я вдарю тебе. Міцно.

Смутно засміялася.

— Ти вже мені вдарив. Так міцно, що не зумієш уже сильніше.

Знову промовчав. Збирав до купи нерви. Подався. Потупив очі.

— Не ображайся. І не розводь мелодрами. Так му-сило статися. Я це знав спочатку. Ще з того дня, коли ти вперше привела мене сюди. Я не вмів, не можу і не хочу жити в кайданах. У будь-яких. Це я відчував усе життя. Кожен день.

— Це ти знав спочатку... і не сказав...

— Мені було тебе шкода.

— Шкода... Ти, бачу, не тільки егоїст, але і негідник. Іди геть, іди геть з моїх очей. Я не хочу більше тебе видіти. Іди геть!

— Модесто!

— Я сказала — іди геть. А то я піду. Візьму доню на руки і піду, і ніде ти мене не знайдеш. Боже, і я його кохала!

— Модесто!

— Не смій мого імені вимовляти.

Широко відчинила двері. Упала на одвірок, розпротерла руки, важко дихала.

— Боже, і я його кохала!

Стояв за порогом, мов раптом вражений паралічем. Щось солоно-липке завертілось камінчиком у грудях — сумління, жаль, а може, справжня любов? І з'явилося бажання кинутись до дружини, припасти чолом до її плеча. Знав: вона зараз же обійме його голову, але щемна грудка біля серця відразу розтанула, і знову відчув рятівну порожнечу у всьому тілі, порожнечу в думках.

Мости були спалені.

Ще пошукав поглядом маленького створіння у колісці. Дитя тягнулося руками до билець й намагалося встати. Чорні-пречорні очі неймовірно росли, більшали, і все личко взялося двома чорними кульками.

«Вони обое залишаться жити як виклик йому». Скинув очима, відвернувся і рішуче зачинив за собою двері.

...Чи він кохав Оксанку? Це був дивний флірт, де все трималося на таємницях, недомовленнях. Оксана, мабуть, була цілковитою протилежністю, запереченням Модести. Тому й шарахався поміж ними, ніби м'яч, кинутий між двох стінок. У них обох містився весь світ жінки. Якби можна було зіткати їх принади в од-но, це було б звершенням мрії, ідеалу, символу. Але

природа — не досконалий творець. І таким хіба лиши-
ться до страшного суду.

Чого він позбиткувався над невинною дівчиною, яка його покохала палкою любов'ю? Він думав, що Оксана саме така, якої шукав усе життя. Шукав? Ні, тільки захлинався від однієї думки, що хтось, в цьому разі крилата чайка з-над справжнього синього океану, кохає його, баламута, сильніше, ніж власне життя, і кидається стрімголов на скелю через нього. Чайка з характером голубки, лежала коло нього, як вогонь, що в одну мить, вічність свою, під його поцілунками, в його обіймах, згоряє на попіл. Забирав у неї все відразу, і вже тіло дівчини — біліше від лілеї — просвічувало як фосфор, а очі — великі, довірливі, добрі — танули у мряці забуття. І тоді, легко визволяючись з рук, що раптом робилися ватяними, він ішов геть, як од погаслого багаття в лісі, і почував себе міцним і байдужим. Аж знову вона, Оксана — не в змозі обійтися без нього, — кликала його, як чайка, і згоряла, як вогнище, і падала на скелю свою, як голубка.

— Іванку, ти вже розлюбив мене? — Оксанка розвихрює його тверді, мов дротяні, кучері, пальці свої — довгі магнітні — ховає в його чуприні, що потріскує електрикою. З вікна, з Янівської, віє вітер, і запах горілого вдарає у ніздрі.

• — Звідкіля це ти взяла?

— Сама не знаю. Мабуть, серце підказує. Може, вітер нашептав. Чуєш, чадом смерті тхне?

— Жени вітер геть, голос смерті — поганий голос.

— А голос серця? Ти завжди жартуєш-смієшся, що серце це шматок м'яса без чуття, а в мене цей шматок м'яса неблаганно, непомильно чує: чи любить мене хтось, чи ні.

— Ти мое екзальтоване дівчисько!

Оксанка стає навколішки, схиляється над ним, і допитливо вдивляється в його очі. Він чує цей погляд у кожному нерві свого ества, не витримує сили очей дівчини, відмежовується від стріл вогню повіками.

— Мабуть, ти і зовсім не любив мене. Ніколи. Ні хвилини однієї. Ні миті.

Сказала це тихо, спокійно. Але слова ці віддавалися в його мозку рокотом гармат, розколювали голову начетверо.

Вона залишиться жити — як докір йому.

Ні, все ясно.

Він не любив жодної жінки в житті.

Він хотів лише бути любимим. І легко досягав цього. Він не кохав нікого, і це його щастя — нещастя.

Хтось сказав: «Не бути коханим — це нещасний випадок у житті, але не кохати — це трагедія і смерть. Це даремно прожитий вік».

Чи любив він батьків? Як глибоко не поринає у спогади, не може згадати хоч однієї світлої, теплої картини домашнього життя. Чи поцілував він хоч раз у житті батькову натруджену руку, чи притулювся до маминого лица, заховався колись у фалди її широкої спідниці?

Не згадав.

Ріс як будяк. Як хопта під тином. І водночас — як закохана в своє обличчя лялька, як геніальна дитина. Але котра дитина у батьків не є геніальною? Центром дому, пупом світу хотів бути. Це тільки йому світило сонце і солодкий сон до його вікон щовечора приводив йому місяць у колиску, і все крутилося, веретенилось навколо нього.

О, врешті згадав.

Це трапилось по матурі, коли Микола працював у ливарні, а він загоряв над Прутом. Повернувся додому пізно. Вже хатні полягали спати. Був спраглий, наче верблюд у пустелі. Зайшов до кухні, сягнув рукою по глечик з водою, напився... помиїв для свині. Наробив вереску на всю хату. Хто це йому таке підсунув! Піднявся батько, взяв відро, приніс свіжої води з криниці, поставив на стіл бляшану кварту і мовчки зник за дверима спальні. І тоді почув його тверді і гіркі слова:

— Це, мамо, єдиний пустодзвін, якого вилила за все своє існування фірма Каштанюків.

Ні, він не любив, не шанував, не дорожив батьками.

Тато надавав перевагу Миколі у всіх випадках, мати — йому, і це було причиною безконечних суперечок і докорів. Чи за таких умов міг він любити брата? До того ж, сам Микола завжди норовив цвйохнути його, ніби ненароком, з невинною міною, вразити болюче, навіть поставити себе вище нього. Але це рідко вдавалося йому. У такі хвилини він скипав злістю, і жалив, і шпигав, і вдаряв за правилами і нижче пояса. А коли їх шляхи розійшлися, то майже забув про існування

Миколі. Бо що його з братом єднало, ріднило? Ні ідеї, ні характеру, ні звички, ні способ життя. Ніщо.

Ще мовби жива в пам'яті остання зустріч.

Ішлося про Ганса. Але коли зустрілися на вершині Чортової скелі у Винниківському лісі, справа уже не була актуальною. Оберштурмфюрера позбавлено звання і відправлено на фронт. Не допоміг батько — крупний фінансист.

Під ногами шелестіло листя. Довкіл лежала пізня осінь. Скеля виступала з землі поступово, росла, щоб досягти неба. Високе небо завжди тривожило Івана. Йому здавалося, що воно вкорочує його постать.

Микола докоряв за виступи у «Веселому Львові», за його пасивність, відмежування від боротьби з фашизмом.

— Ти ж сильний, як тур, і щасливий, наче заворожений. Маєш вплив на людей, від тебе ніби якимось таємничим флюїдом несе. Ти завжди був уособленням «дитини щастя», хоч може, і поганої. Кому, як не тобі, піднятися, взяти в руки зброю. Подивись, що діється на світі.

— Дивлюсь і не виджу. Нічого нового не діється. Світ завжди такий самий. *Nihil novi sub solī**, як любив говорити наш Череватий.

— Неправда, фашизму ще не було. Такого нелюдського часу ще історія не знала.

— Згадай усіх тиранів, усі війни. Хтось підрахував, що досі вони погубили півтора мільярда людських істот.

— Фашизм погубив би більше, якби, звичайно, переміг. Але людство не допустить до цього. Радянський народ, комуністи не дозволять.

Микола нервого бив себе пальцями в коліно, то знову жестикулював руками. Іванові важко було уявити собі його таким. Завжди пам'ятав брата врівноваженим, спокійним, трішки вайлуватим. Видно, війна, окупація, підпілля зробили своє. Боротьба в темряві, мабуть, непереливки.

— Що ти пропонуєш? — запитав сухо.

— Я вимагаю, щоб ти, нарешті, порвав зі своїм дурним способом життя, включився у справжню боротьбу з фашизмом.

---

* Нічого нового під сонцем (лат.).

— Ах, ти навіть вимагаєш?! — поганий настрої Івана змінився люттю. Він втупив погляд у землю, неначе хотів насититися її засохлою осінньою гниллю. — Не розумію, чому це мені адресуєш виклик. Що, у самого вже сил забракло? Розвіялись міфи про легку перемогу. То знай і моє «вірую»: я не комуніст, і навіть жодного дня не носив радянського паспорта. Я не вмю жити під чиеюсь командою, не вмю і не хочу бути підлеглим ні цареві, ні богові, ні твоїй групі. Не лізь, отже, з своєю приземною логікою, не накидай мені місію визволителя людства. Як захочу, стану ним сам, із своєї волі. Але добре знаю, що нічого з цього не вийде.

Іван підвівся з каменя, обличчя його перекривила кисла гримаса.

— Ти все-таки з чесного роду, — сказав Микола, і слова ці пролунали як вирок. Він поклав долоню братові на плече і ніби зовсім недоречно спитав: — Ану вгадай, у якому вусі дзвонить?

Іван рвучко скинув із свого плеча братову руку:

— У жодному. Досить нам отих дитячих забав. Чуєш, як вітер дзвонить, як каміння дзвонить! Ось дзвін нашої доби. Нам з тобою нічого терликати. Ми ніколи не любили один одного. Та і вся наша сім'я — одне непорозуміння. Пам'ятаєш, як батько взяв тебе на фабрику. Ти був для нього тільки робітник, зарібник, і нічого більше. Він намагався якнайжорстокіше помучити тебе, все витиснути з тебе, взяти. Сам неук, не морщ пику, це справді так, він хотів якнайболучіше познущатися над тобою, інтелігентом за дипломом, але пролетарем за покликанням.

Микола зняв руку з очей, відслонюючи високе і спокійне чоло.

— Не забувайся. Ми завжди про батьків говорили шанобливо.

Іван зігнувся, взяв у руки кілька камінчиків, почав їх кидати у прірву.

— Я нічого не забув. У цьому якраз вся трагедія. Ми росли з тобою, як птахи. Старшого брата я не беру до уваги. Він пішов від нас, коли ми ще були пташенятами. В одному гнізді, але вже від народження — чужі. Не знаю, хто з нас вилупився з підкинутого яєчка!? Я нікого не любив змалку: ні батька, ні матері, ні тебе. І Юрка буцімто зненавидів: чого він вклинився поміж нас. Ви всі мені ввижались людськими обрубками. Не-

часними курчатами з обрізаними крильми, а я ж мусив злітати. Ти гадаєш, що Модесту я любив по-справжньому? Чорта з два. Я тільки хотів зняти її з вашого з Юрком неба, штовхнути на землю. Ось як воно, брате,— зараз голос Івана звучав твердо.

— Я не стою тобі поперек дороги, і ти не переходи моєї. Ми, мабуть, для того разом і народилися, щоб жити на різних полюсах. Ще подивимося, чия життєва дорога краща, хто з нас має рацію.

Ні, він не любив брата, він хвилинами просто не переносив його.

А інших — друзів, колег, товаришів?

Тут справа ясна. Коли тобі хто гарного комплімента всучить, погладить по шерсті, під твоєю дудку заграє, ще дурні очиська вибалушать від захоплення — тоді і твоє серце для такого кретина відкривалося сповна, ти радо пив його горілку, і навіть сам міг пригостити. Але спробуй тобі наступити на мозоль, не погодитися з твоєю думкою, чи просто натрапити на поганий гумор,— тоді бережися, будеш осмиканий, як мокра курка, будеш зацькований, як загнаний заєць.

Чи при таких взаєминах можна лебедіти про любов, дружбу, пошану? По-іншому склалися його відносини з Гансом. Як у kota і собаки.

Як довго тривала ця гра? Боротьба внутрішня, коли один одному хоче заглянути, а то і з чобітьми увійти в душу. Що їх віддалювало і що зближувало? Здається, тисячі світлових років пролягли поміж ними, хоч стояли один проти другого, шукали один одного і були один одному потрібні. Якось Ганс звірився: «Мені здається, що я вже не міг би існувати без тебе». Це трапилося до їх бійки на базарі.

Чому тоді пішли на прю? Щоб убити злочин — Іван? Щоб убити свободу — Ганс?

А все ж груди розпирає вдоволення — німець здався.

Чи любив він рідний край, народ, чи мав свою ідею ціль у житті?

Не любив. Не мав цілі. Він вважав себе надто розумним, щоб піти за націоналістами. Вони також вимагали послуху і принижували його свободу. А батьківщину він утратив давно, ще на калиновому мості, на перехрестях молодості. Від рідної землі не тікають, а він дряпонував відразу ж, ще тоді, коли йому нічого не загрожувало. «Ubi patria, ibi bene!» — «Вітчизна там —

де тобі добре». І це брехня. Велика брехня. Ти там, на чужині, таки марив пройтися під тополями Академічної, зиркнути хоч ще раз із Високого Замка на золоті куполи львівських церков, послухати далекого перегуку коломиїських дзвонів, дзвінків своєї юності. Готовий був заплатити за здійснення цих марень найвищу ціну. Але ностальгія з'їла тебе всього. І повернувся на землю батьків своїх євнухом.

А може, ти був гуманістом широкого формату, космополітом?

Ні. Вимірив людськості він не знав ніколи.

Ось уже і вся розмова з життям, вся сповідь пам'яті і забуття. Вони розмовляють між собою, сплять разом, наче згниле листя на Воскресинецькій горі, чи на Чортовій скелі, і тільки грозовий вихор ладен розворушити їх і оживити.

Який це вітер розбурхав гнилизну життя і висунав його на авансцену, наче конферансьє, що має щось цікавого і смішного сказати. Смерть?

Коли раніше чув це слово — посміхався. Знав, що смерть не кидається на сміливих. Щоправда, вона, бува, і проти них. Але виходить, як пес, і дивиться чорними ямами очей — чи не примружить, бува, жертва повіки.

Він очей не заплющував, і смерть завжди відступала.

Самогубство — це втеча від життя, від його нісенітності.

«Навпаки, мій дорогий друже, смерть природна чи насильна — це переселення у кращий із світів, подорож до золотої аркадії снів і марень».

Так думають священики, блазні і конферансьє, люди одного крою.

«О, благородний кандидате на похвальне і богоугодне діло. Навіщо звинувачувати і принижувати блазнів і святих, вони завжди глаголять правду і королям, і жебракам».

Людина, яка добровільно розстається з життям, — гідна людського подиву, або осуду. На це здатні лише слабкі і нікчемні люди. Ось приклади: Юда повісився, і Гітлер так кінчить, побачиш.

Кожний твій приклад, кожне твоє слово таке слабке і нікчемне, що мені вже відхочується виконувати вирок долі на самому собі. І, друже мій, ти знаєш, з Гітлером мені не по дорозі».

«О маловірний! Чи забув ти про свою тиху зарозумілість, браваду? Ти не хотів піддатися міщанській екзистенції, бо вона занизька для такого обранця, як ти, і раптом в останню хвилину ти лякаєшся своєї постанови, зрікаєшся своєї гордості. Хто ти — боягуз чи герой? Якими очима глянеш на себе ти, жертво нерозумного життя?»

«Я буду жити, навіть наперекір собі».

«Тоді хто блазень, ти чи я? Я зневажаю тебе. Бо ти знову втікаєш під свою ринву бруду, брехні, безнадії. Може, ти навіть хочеш відродитися, почати наново життя, повернутися обличчям до людей, до правди. Ні, ти вже не зможеш цього зробити, не можеш скочити вище себе, не вийдеш із зачарованого кола собачого життя, від розкладу своєї духовної і моральної сутності».

...Іван підвів голову, все зникло, тільки велике дзеркало, що напроти, відбивало на його обличчі; ув очах смуток і жах. Рукою поправив чуприну, долоня була мокра.

Це вперше з ним таке скоїлося. Із-за цього безглузлого настрою на карнавалі мало з глузду не з'їхав. Чи справді він мав намір стрелити собі в лоб? Ще й досі відчуває на скроні холодний дотик смерті. Чим його стерти? Хіба ще вип'є. Поплентався до буфету. Хтось мало не збив його з ніг. Грубо притримав рукою плече незграби. Впізнав адвоката Всеволода.

— Що з вами, докторе? Ви весь білий, наче люксовою мукою натерлися. Може, що з пані Вірою?

— То ви ще не чули? — меценас важко віддихав. — Сталінград німці здали.

— То й на здоров'я. За таку вістку й випити можна.

— Ви, Іване, збожеволіли. Дзвонили з УЦК негайно припинити бал. Здався наш, німецький Сталінград. Маршал фон Паулюс у неволі. Оголошено загальну жалобу. Біжу припинити музику.— Ще з верхнього східця гукнув: — Прошу вас дуже, заопікуйтесь Вірою і Оксанкою.

— Вітаю тебе, брате Миколо, з перемогою! Уявляю собі твою радість, твою розмазану щастям пику! Поздоровляю. Ти виграв зі мною парі. А мені доля судила жити далі з тими кретинами, негідниками й плюгавцями. Як чудово!

Іван ніби раптом очунав. Зробилося легко, радісно на душі. Так у нього бувало не раз — відчай інших ніс йому тепло.

Між людей, що перетворилися на отару, прорвався до залу, розштовхуючи кожного, хто попався на дорозі.

Все ще грала музика, але ніхто не танцював. Наче скам'янілі, стояли елегантні дами, ніби паралічем розбило їх партнерів.

Обличчя всіх були спотворені чудернацькою гримасою, очі — тупі, налиті смертельним жахом, уста — розкриті, ніби дзьоби.

«Нічого собі картина,— подумав Іван.— Гойя, справжній Гойя. Огидний світ нашої міщанської сметанки. Інтелектуальних мізерій у хвилину раптової катастрофи».

У густому повітрі залу плавали невеличкі папірці, з першого погляду їх можна було прийняти за конфетті. Папірці прилипали до бездоганно скроєних костюмів, злітали на фотелі, підвіконня, падали на підлогу. Іван схопив один на льоту, пробіг очима — це була листівка комуністичного підпілля, яка закликала до боротьби з фашистськими окупантами, сповіщала близький день свободи. Із рук переляканого інженера Клапоуха вихопив газету, той просто трясся весь, у нього дрижали пальці, не змикалися щелепи.

«Wissen sie die Wahrheit?» — читав Каштанюк.— Орган німецьких антифашистів.

Не здивувався.

«Так воно й повинно бути».

Посміхнувся, коли газетку підняв штурмфюрер Кнорр.

Юрба все натискала, рвала до дверей. Загатила зовсім прохід. Тільки хиталася хвилями: вперед і назад.

Почув, як Кнорр лаяв директора клубу. Кричав, що той за все відповідь.

І тоді Іван стрибнув на крісло. Юрба вирувала під ним.

— Куди ви, барани,— загукав на юрбу, що раптом зупинила свою течію, хоч зверху, із сходів натискали.— Чого озвірили, як свині, бугаї! Зашкребло під серцем, шня залоскотала? Боїтесь, лякаєтесь завтрашнього! Дурні й повії! Вітаю вас, поздоровляю! Ви зігниєте, як і животіли,— у вічному страху, у наймах, у зраді.

Проститутки, дурні, злодії і кати — вам мій салют про-
кляття!

Побачив, що з кабінету тихцем просуваються в його бік майор поліції Левицький, Кнорр, директор клубу Мартинець. Шубовснув у юрбу, безжально кулаками прокладаючи собі дорогу. Швидко прорвався крізь гу-
щу тіл. Вискочив на вулицю. Вона дихнула йому в об-
личчя різким, молодим морозом.

Займався день, піднімалася в небо із сходу вогняна
куля сонця. З-над Волги йшла Перемога.

Минав двадцятий місяць німецько-фашистської оку-
пації Львова.

Зміст

Шинок «Оселедець на ланцюзі»	4
Фабрика літаків «Дерев'яна підшва»	235
Рев'ю «Бліц-кріг»	447

Редактор Б. Василевич. Художник В. Лучко.
Художній редактор Л. Прийма. Технічний редактор
Ц. Буркатовська. Коректор І. Микита.

МИГАЛЬ ТАРАС СТЕПАНОВИЧ. ОГОНЬ И ЧАД.
Роман. (На українском языке)

Здано до набору 6/XI 1973 р. Підписано до друку
29/I 1974 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 10,25, Друк. арк.
фіз. 20,5. Друк. арк. прив. 34,44. Авт. арк. 36,93. Ви-
давн. арк. 37,5. БГ 02405. Зам. 1300. Тираж 65 000. Папір
№ 3. Ціна 1 крб. 25 коп.

Видавництво «Каменяр», Львів, Підвальна, 3.
Книжкова фабрика «Атлас» Республіканського виробни-
чого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Львів, Зелена, 20.